

24. | 2. | 2024
cilt | sayı | temmuz
volume | issue | july

e-ISSN: 2757-9425

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of
Abant Social Sciences

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

ASBİ

Cilt: 24 Sayı: 2, Temmuz 2024

E-ISSN: 2757-9425

SAHİBİ

Prof. Dr. Mustafa ALIŞARLI

Rektör, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Bolu-Türkiye

BİLİMSEL YAYIN VE DERGİLER KOORDİNATORLUGÜ

Doç. Dr. Mustafa YİĞİTOĞLU - mustafayigitoglu@ibu.edu.tr

Koordinatör, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Bolu-Türkiye

Doç. Dr. Fatma DEMİRAY AKBULUT - demiray_f@ibu.edu.tr

Koordinatör Yardımcısı, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Bolu-Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Can DOĞAN - can.dogan@ibu.edu.tr

Koordinatör Yardımcısı, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Bolu-Türkiye

SORUMLU MÜDÜR

Prof. Dr. İbrahim KÜRTÜL - ibrahimkurtul@ibu.edu.tr

Müdür, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Bolu-Türkiye

BAŞ EDİTÖR

Prof. Dr. Muammer İSKENDEROĞLU - muammer.iskenderoglu@ibu.edu.tr

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Bolu-Türkiye

EDİTÖR YARDIMCILARI

Arş. Gör. Dr. Kasım TİMUR
Arş. Gör. Dr. Melis Sezen GÜNEŞ
YILMAZ

Arş. Gör. Mehmet Akif DOĞAN
Arş. Gör. Dr. Serkan ÇELİK
Arş. Gör. Dr. Veysi TANRIVERDİ
Arş. Gör. Dr. Yunus UĞUR

Çukurova Üniversitesi, İİBF, Adana-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, FEF, Bolu-Türkiye

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, LEE, Bolu-Türkiye
Kırklareli Üniversitesi, Lüleburgaz Uyg. Bil. Fak., Kırklareli-Türkiye
Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, FEF, Zonguldak-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, FEF, Bolu-Türkiye

ALAN EDİTÖRLERİ

Prof. Dr. Üzeyir OK
Prof. Dr. Remzi ALTUNIŞIK
Doç. Dr. Reşat SADIK
Doç. Dr. Abdullah TOPÇUOĞLU
Doç. Dr. Ahmet Emre BİBER
Doç. Dr. Aliye AKIN
Doç. Dr. Gökhan TELATAR
Doç. Dr. Cengizhan YILDIRIM
Doç. Dr. Kılıç Aslan MAVİL
Doç. Dr. Mehmet SÜME
Doç. Dr. Mustafa ALTUNOK
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim BİRİ
Dr. Öğr. Üyesi Cantürk AKBEN
Doç. Dr. Hüsamettin AKAR
Doç. Dr. Murat ÖZCAN
Doç. Dr. Orhan EROĞLU
Dr. Öğr. Üyesi Serdar ŞAHİN
Doç. Dr. Uluhan ÖZALAN
Dr. Öğr. Üyesi Özgür BAŞYİĞİT

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Bolu-Türkiye
Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Türkiye
Düzce Üniversitesi, Spor Bilimleri Fakültesi, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İİBF, Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Gerede Uyg. Bil. Fak., Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İİBF, Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İİBF, Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, FEF, Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İİBF, Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, FEF, Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İİBF, Bolu-Türkiye
İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, İstanbul-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İİBF, Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, FEF, Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Bolu-Türkiye

DİL EDİTÖRLERİ

Doç. Dr. Fatma Demiray AKBULUT
Arş. Gör. Dr. Gülderen TOKMAK

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Yabancı Diller Yük., Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, FEF, Bolu-Türkiye

SAYFA DÜZENLEME

Arş. Gör. Dr. Melis Sezen GÜNEŞ
YILMAZ

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, FEF, Bolu-Türkiye

HAKEM KURULU

Abant Sosyal Bilimler Dergisi, en az iki hakemin görev aldığı çift taraflı kör hakemlik sistemi kullanmaktadır

ADRES

Yazışma Adresi

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Müdürlüğü, 14280 Bolu-Türkiye

Telefon

0374 253 49 70

E-Posta

sbedergi@ibu.edu.tr

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Ali BALCI
Prof. Dr. Asım SALDAMLI
Prof. Dr. Bilal GÖKKIR
Prof. Dr. Fatih KONUR
Prof. Dr. Fatma TÛTÛNCÛ
Prof. Dr. Hakan KİTAPÇI
Prof. Dr. Hamit COŞKUN
Prof. Dr. Hasan Birol YALÇIN
Prof. Dr. Hatice YUTRSEVER
Prof. Dr. İsmet Gülsel SEV
Prof. Dr. Mehmet DALAR
Prof. Dr. Muhsin HALİS
Prof. Dr. Osman PEHLİVAN
Prof. Dr. Ruziye COP
Prof. Dr. Samettin GÛNDÛZ
Prof. Dr. Selami ÖZSOY
Prof. Dr. Selda AYDIN
Prof. Dr. Suat ÜNLÛ
Prof. Dr. Şaban KAYIHAN
Prof. Dr. Yahya Mustafa KESKİN
Doç. Dr. Ahmet Emre BİBER
Doç. Dr. Azamat MAKSÛDÛNOV
Prof. Dr. Cahid KARA
Doç. Dr. Ergin Jable
Doç. Dr. Faris AHMADOV
Doç. Dr. Hüseyin İbrahim YEĞİN
Doç. Dr. Mehmet SÛME
Prof. Dr. Ömer BAŞKAN
Dr. Öğr. Üyesi Serdar ŞAHİN
Dr. Gulzhanat TAYAUOVA

Sakarya Üniversitesi, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye
İstanbul Üniversitesi, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye
Gebze Teknik Üniversitesi, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye
Celal Bayar Üniversitesi, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye
Kocaeli Üniversitesi, Türkiye
Karadeniz Teknik Üniversitesi, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türkiye
Akdeniz Üniversitesi, Türkiye
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye
Kyrgyz-Turkish Manas University, Kırgızistan
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye
University of Pristina, Kosova
Azerbaycan State Economic University, Azerbaycan
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye
Turan University, Kazakistan

DİZİNLENME BİLGİLERİ

“**Abant Sosyal Bilimler Dergisi [ASBİ]**” yılda üç kez (Mart – Temmuz– Kasım) yayınlanan hakemli, akademik uluslararası bir dergidir. ASBİ’de yayınlanan yazıların bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir. Yayın dili Türkçe olmakla beraber diğer dillerde de yazılar yayımlanmaktadır. Yayımlanan yazıların bütün yayın hakları ASBİ’ye ait olup, yayıncının izni olmadan kısmen veya tamamen basılamaz, çoğaltılamaz ve elektronik ortama taşınamaz. Yazıların yayınlanıp yayınlanmamasından yayın kurulu sorumludur. Ayrıca Abant Sosyal Bilimler Dergisi Dergipark üyesidir.

Abant Sosyal Bilimler Dergisi (ASBİ);

TÜBİTAK ULAKBİM Sosyal ve Beşeri Bilimler Veritabanı, Ebscohost, Index Copernicus, Contemporary Science Association, MLA, Open Academic Journals Index, Citefactor ve Asos İndeks tarafından taranmaktadır.

Journal of Abant Social Sciences

ASBİ

Volume: 24 Issue: 2, July 2024

E-ISSN: 2757-9425

OWNER

Prof. Dr. Mustafa ALIŞARLI

Rector, Bolu Abant İzzet Baysal University, Bolu-Türkiye

SCIENTIFIC PUBLICATIONS AND JOURNALS COORDINATOR

Assoc. Prof. Dr. Mustafa YİĞİTOĞLU - mustafayigitoglu@ibu.edu.tr
Coordinator, Bolu Abant İzzet Baysal University, Bolu-Türkiye

Assist. Prof. Dr. Can DOĞAN - can.dogan@ibu.edu.tr
Coordinator Assistant, Bolu Abant İzzet Baysal University, Bolu-Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Fatma DEMİRAY AKBULUT - demiray_f@ibu.edu.tr
Coordinator Assistant, Bolu Abant İzzet Baysal University, Bolu-Türkiye

RESPONSIBLE MANAGING EDITOR

Prof. Dr. İbrahim KÜRTÜL - ibrahimkurtul@ibu.edu.tr

Manager, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, The Institute of Graduate Studies, Bolu-Türkiye

EDITOR IN CHIEF

Prof. Dr. Muammer İSKENDERÖĞLU - muammer.iskenderoglu@ibu.edu.tr
Bolu Abant İzzet Baysal University, Faculty of Theology, Bolu-Türkiye

CO-EDITORS

RA Dr. Kasım TİMUR
RA Dr. Melis Sezen GÜNEŞ YILMAZ
RA Mehmet Akif DOĞAN
RA Dr. Serkan ÇELİK
RA Dr. Veysi TANRIVERDİ
RA Dr. Yunus UĞUR

Çukurova Uni., Faculty of Eco. And Adm. Sci., Adana-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Uni., Faculty of Arts and Sci., Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Uni., The Ins. of Graduate Studies, Bolu-Türkiye
Kırklareli Uni., Lüleburgaz Fac. of Applied Sci., Kırklareli -Türkiye
Zonguldak Bülent Ecevit Uni., F. of Arts and Sci., Zonguldak-Türkiye.
Bolu Abant İzzet Baysal Uni., Faculty of Arts and Sci., Bolu-Türkiye

FIELD EDITORS

Prof. Dr. Üzeyir OK
Prof. Dr. Remzi ALTUNIŞIK
Assoc. Prof. Dr. Reşat SADIK
Assoc. Prof. Dr. Abdullah TOPÇUOĞLU
Assoc. Prof. Dr. Ahmet Emre BİBER
Assoc. Prof. Dr. Aliye AKIN
Assoc. Prof. Dr. Gökhan TELATAR
Assoc. Prof. Dr. Cengizhan YILDIRIM
Assoc. Prof. Dr. Kılıç Aslan MAVİL
Assoc. Prof. Dr. Mehmet SÜME
Assoc. Prof. Dr. Mustafa ALTUNOK
Assist. Prof. Dr. İbrahim BİRİ
Assist. Prof. Dr. Cantürk AKBEN
Assoc. Prof. Dr. Hüsametdin AKAR
Assoc. Prof. Dr. Murat ÖZCAN
Assoc. Prof. Dr. Orhan EROĞLU
Assist. Prof. Dr. Serdar ŞAHİN
Assoc. Prof. Dr. Uluhan ÖZALAN
Assist. Prof. Dr. Özgür BAŞYİĞİT

Bolu Abant İzzet Baysal Uni., Faculty of Education , Bolu-Türkiye
Sakarya University, Faculty of Business, Türkiye
Düzce University, Faculty of Sport Sciences, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Uni., F. of Eco. and Adm. Sci., Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Uni., Gerede Uyg. Bil. Fak., Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Uni., Tourism Faculty, Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Uni., F. of Eco. And Adm. Sci., Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Uni., F. of Eco. and Adm. Sci., Bolu-Türkiye.
Bolu Abant İzzet Baysal Uni., Faculty of Theology, Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Uni., Faculty of Arts and Sci., Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Uni., F. of Eco. And Adm. Sci., Bolu-Türkiye.
Bolu Abant İzzet Baysal Uni., Faculty of Arts and Sci., Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Uni., Faculty of Arts and Sci., Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Uni., Faculty of Communication, Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Uni., F. of Eco. And Adm. Sci., Bolu-Türkiye
İstanbul 29 Mayıs Uni., Faculty of Law, İstanbul-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Uni., F. of Eco. And Adm. Sci., Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Uni., Faculty of Arts and Sci., Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Faculty of Law, Bolu-Türkiye

TURKISH/ENGLISH LANGUAGE EDITORS

Assoc. Prof. Dr. Fatma Demiray
AKBULUT
RA Dr. Gülderen TOKMAK

Bolu Abant İzzet Baysal Uni., School of Foreign Languages, Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Uni., Faculty of Arts and Sci., Bolu-Türkiye

PAGE EDITING

RA Dr. Melis Sezen GÜNEŞ YILMAZ

Bolu Abant İzzet Baysal Uni., Faculty of Arts and Sci., Bolu-Türkiye

REFEREE BOARD

Abant Sosyal Bilimler Dergisi, uses double-blind review fulfilled by at least two reviewers. Referee names are kept strictly confidential.

ADDRESS

Correspondence Adress

Phone
E-Mail

Bolu Abant İzzet Baysal University, The Institution of Graduate Studies,
14280 Bolu-Türkiye
0374 253 49 70
sbedergi@ibu.edu.tr

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Ali BALCI
Prof. Dr. Asım SALDAMLI
Prof. Dr. Bilal GÖKKIR
Prof. Dr. Fatih KONUR
Prof. Dr. Fatma TÛTÛNCÛ
Prof. Dr. Hakan KİTAPÇI
Prof. Dr. Hamit COŞKUN
Prof. Dr. Hasan Birol YALÇIN
Prof. Dr. Hatice YUTRSEVER
Prof. Dr. İsmet Gülsel SEV
Prof. Dr. Mehmet DALAR
Prof. Dr. Muhsin HALİS
Prof. Dr. Osman PEHLİVAN
Prof. Dr. Ruziye COP
Prof. Dr. Samettin GÛNDÛZ
Prof. Dr. Selami ÖZSOY
Prof. Dr. Selda AYDIN
Prof. Dr. Suat ÜNLÛ
Prof. Dr. Şaban KAYIHAN
Prof. Dr. Yahya Mustafa KESKİN
Assoc. Prof. Dr. Ahmet Emre BİBER
Assoc. Prof. Dr. Azamat MAKSÛDÛNOV
Prof. Dr. Cahid KARA
Assoc. Prof. Dr. Ergin Jable
Assoc. Prof. Dr. Faris AHMADOV
Assoc. Prof. Dr. Hüseyin İbrahim YEĞİN
Assoc. Prof. Dr. Mehmet SÛME
Prof. Dr. Ömer BAŞKAN
Assist. Prof. Dr. Serdar ŞAHİN
Dr. Gulzhanat TAYAUOVA

Sakarya University, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal University, Türkiye
İstanbul University, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal University, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal University, Türkiye
Gebze Technical University, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal University, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal University, Türkiye
Celal Bayar University, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal University, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal University, Türkiye
Kocaeli University, Türkiye
Karadeniz Technical University, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal University, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal University, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal University, Türkiye
Ankara Hacı Bayram Veli University, Türkiye
Akdeniz University, Türkiye
İstanbul Medeniyet University, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal University, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal University, Türkiye
Kyrgyz-Turkish Manas University, Kırgızistan
Bolu Abant İzzet Baysal University, Türkiye
University of Pristina, Kosova
Azerbaijan State Economic University, Azerbaijan
Bolu Abant İzzet Baysal University, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal University, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal University, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal University, Türkiye
Turan University, Kazakistan

ABSTRACTING AND INDEXING SERVICES

“**Journal of Abant Social Sciences [ASBİ]**” is a peer-reviewed, international journal published three times a year (March-July-October). The scientific and legal responsibility of the articles published in **ASBİ** belongs to the authors. Although the language of publication is Turkish, articles are published in other languages. All publication rights of the published articles belong to **ASBİ** and cannot be printed, reproduced or transferred to the electronic media in whole or in part without the permission of the publisher. The editorial board is responsible for publishing the articles.

Journal of Abant Social Sciences (ASBİ); indexed by TÜBİTAK ULAKBİM Social and Human Sciences Database, Ebscohost, Index Copernicus, Contemporary Science Association, MLA, Open Academic Journals Index, Citefactor and Asos İndeks

İçindekiler / Contents

i-viii | Jenerik / Generic

Makaleler / Articles

- 438-445 Pakize YİĞİT
Analysis of Change in Marriage and Divorce and Associated Socioeconomic Variables during the COVID-19 Pandemic Period
Evlenme ve Boşanma ve İlişkili Sosyoekonomik Değişkenlerin COVID-19 Pandemi Döneminde Değişiminin Analizi
- 446-457 Mehmet MANDALOĞLU
Eski Türklerde Vatan Anlayışının Devlet Yönetimi, Sosyal Hayat ve Hukuki Açidan Değerlendirilmesi
Evaluation of the Sense of Homeland in Ancient Turks in Terms of State Administration, Social Life and Legal
- 458-473 İfet BİLİR, Suzan ERGÜN
Adıyaman İlinde Seçilen Mesleki Grupların Finansal Okuryazarlık Tutum ve Davranış Düzeylerinin Araştırılması
Investigation of Financial Literacy Attitudes and Behavior Levels of Selected Professional Groups in Adıyaman Province
- 474-485 V. Sinem ARIKAN KARGI
Multi-Criteria Decision Making In The Selection of Electric Sports Utility Vehicles: Integrated Critic-Copras Method
Elektrikli SUV Araç Seçiminde Çok Kriterli Karar Verme: Bütünleşik Critic-Copras Yöntemi
- 486-493 Yunus Emre TANSÜ, Ayşe Aybüke YÜCEL
Moğollarda Kadının Yeri ve Ermuk Kadını
The Place of Women in the Mongols and the Ermuk Woman
- 494-513 Huriye Gonca DİLER, Tuğba ÖZSARI ŞİŞMAN
Türkiye Ekonomisinde Araştırma Geliştirme Harcamaları ile Ekonomik Büyüme ve İşsizlik İlişkisi
The Effect of Research and Development Expenditures on Economic Growth and Unemployment in The Turkish Economy

- 514-524 Gökberk YÜCEL, Fatih DOĞAN
Birinci Dünya Savaşı Sonrası Avusturya Cumhuriyeti'nde Millî Kimlik İnşası (1919-1938)
The Building Of National Identity In The Austrian Republic After The World War I (1919-1938)
- 525-546 Ümit ARKLAN, İrem KOÇYİĞİT
Afet Dönemlerinde Sosyal Medyada Dezenformasyonun Yayılımı: 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş Depremleri Örneği
The Spread of Disinformation on Social Media During Disaster Periods: The Case of the Kahramanmaraş Earthquakes on February 6, 2023
- 547-560 Erol GEÇİCİ
Sahiplik Yapısının Denetim Ücreti Üzerindeki Etkisi: Borsa İstanbul'da Bir Uygulama
The Effect of Ownership Structure on Audit Fees: An Application in Borsa Istanbul
- 561-573 Nezaket YILDIZ, Hande Akyurt KURNAZ
Sürdürülebilirlik Perspektifinden Menü ve Reçetelerde Filizlendirilmiş Gıdalar
Sprouted Foods in Menus and Recipes from a Sustainability Perspective
- 574-587 Ümit KATIRANCI
17. Yüzyılda Osmanlı Taşra İdaresinde Dönüşüm ve Özgünlük: Bolu Sancağı Örneği
Change And Peculiarity in Provincial Administration in 17th Century: The Case of Bolu Sanjak
- 588-606 Kamile ÇETİN
Bir Maddi Kültür Ögesi Olarak Divanlarda Halhalın Sesini Duymak ve Pırıltısını Görmek
Sensing the Sound and Sparkle of the Anklet through Diwans as an Element of Material Culture
- 607-628 Tuba KESKİN, Şenay ŞİŞMAN, Emine Elif NEBATİ
Stok Yönetiminde ABC Analizi ve Çok Kriterli Karar Verme: Bir Tekstil Firmasında Uygulama
ABC Analysis and Multi-Criteria Decision Making in Inventory Management: Application in a Textile Company
- 629-649 İsmet BOLAT
Bankalar ve Sigorta Şirketlerinin Finansal Performansının VZA ve Malmquist Verimlilik Endeksi ile Belirlenmesi Üzerine Bir Araştırma
A Research on Determining The Malmquist Efficiency Index And DEA To Assess The Financial Performance Of Banks And Insurance Companies

- 650-657 Ece ÇOKSOLMAZ
Pisidia Stadionlarının Genel Değerlendirmesi
General Evaluation of Pisidia Stadiums
- 658-671 Mustafa ÖZVEREN
II. Karabağ Savaşı'nda Türkiye'nin Jeostratejik Rolü: Karasal Mekanda Devlet Düzeyinde Etki Analizi
Turkey's Geostrategic Role in the Karabakh War II: State-Level Impact Analysis in Terrestrial Place
- 672-687 Mustafa KURT
G-20 Ülkelerinde Ekolojik Vergilerin Karbon Emisyonları Üzerindeki Etkisi: Panel ARDL Analizi
Impact of Ecological Taxes on Carbon Emissions in G-20 Countries: Panel ARDL Analysis
- 688-704 Yeşim Deniz ÖZKAN ÖZEN
Lojistikte Sürdürülebilirlik Performansı: BIST Ulaştırma ve Depolama Sektörü Analizi
Sustainability Performance in Logistics: An Analysis of BIST Transportation and Warehousing Sector
- 705-717 Burçak AKINCI EKİZTEPE
Apiturizmin Gelişmesinde Arıcılık Müzelerinin Önemi: Çine Arıcılık Müzesi ve Eğitim Merkezi Üzerine Bir Değerlendirme
The Importance of Beekeeping Museums in the Development of Apitourism: An Evaluation on Çine Beekeeping Museum and Training Center
- 718-733 Bünyamin UZUN
İslamofobi Söylemlerinin Yayılmasında Medyanın Rolü: Bibliyometrik Bir Analiz
The Role of the Media in the Spread of Islamophobia Discourses: A Bibliometric Analysis
- 734-746 Asiye ERDEMİR TURGUT, Latife SÜRSAVUR DEMİREL
Sokakta Çalıştırılan Çocukların Sorunları ve İhtiyaçları: Ankara Örneği
Problems and Needs of Children Working on the Street: Ankara Example
- 747-761 Ezgi ATALAY, Fatma GÜNDÜZ, Ramazan ASLAN, Galip USTA
Informing the Public on Disaster Management: Evaluation of the Disaster and Emergency Management Presidency (AFAD) Press Releases
Afet Yönetiminde Kamuoyunun Bilgilendirilmesi: Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı (AFAD) Basın Bültenlerinin Değerlendirilmesi

762-779 Bahar ÖZSOY

Birinci Dağlık Karabağ Savaşı ve Azerbaycan-Türkiye Siyasi İlişkileri

The First Nagorno-Karabakh Conflict and Azerbaijan-Türkiye Political Relations

780-797 Özsev BERK, Remzi ALTUNIŞIK, Nilgün SARIKAYA

Akıllı Telefon Bağımlılığı ve Ruh Hali Düzenlemenin Akış Deneyimi Aracılığı ile Çevrimiçi Anlık Satın Alma Davranışındaki Rolü

The Role of Smartphone Addiction and Mood Regulation in Online Impulse Buying Behavior via Flow Experience

Analysis of Change in Marriage and Divorce and Associated Socioeconomic Variables during the COVID-19 Pandemic Period

Evlenme ve Boşanma ve İlişkili Sosyoekonomik Değişkenlerin COVID-19 Pandemi Döneminde Değişiminin Analizi

Pakize YİĞİT¹

Geliş Tarihi (Received): 15.11.2023

Kabul Tarihi (Accepted): 04.06.2024

Yayın Tarihi (Published): 31.07.2024

Abstract: Due to the COVID-19 pandemic, people have contended with health, economic, and social issues on a global scale. Therefore, the study aimed to investigate the effect of the COVID-19 epidemic on marriage-divorce, (Crude marriage rate, divorce rate, birth rate, male and female first marriage age) and their socioeconomic related indicators (The ratio of female high school and undergraduate school graduates, man and women employment rates, unemployment rate, GDP per capita ,suicide rate). The regions had the highest female employment rate were differentiated by lowest crude marriage and crude birth rates. In addition to this, the regions had the highest divorce rate were differentiated by the highest educated women rate and GDP per capita. As a result, the regional differences were high in the country in terms of study indicators.

Keywords: COVID-19, Clustering, Marriage, Divorce, Socioeconomic Indicators.

&

Öz: COVID-19 salgını nedeniyle insanlar küresel ölçekte sağlık, ekonomik ve sosyal sorunlarla boğuşmak durumunda kaldı. Bu nedenle çalışmada, COVID-19 salgınının evlenme-boşanma (Kaba evlilik hızı, kaba boşanma hızı, erkek ve kadın ilk evlenme yaşı ve kaba doğum hızı) ve sosyoekonomik ilişkili göstergeleri (lise ve lisans mezunu kadın oranı, erkek ve kadın istihdam oranları, işsizlik oranı, kişi başına düşen GSYH (\$) ve intihar oranı) üzerindeki etkisinin araştırılması amaçlandı. Türkiye'nin NUTS-2 düzeyindeki 26 bölgesi K-means kümeleme analizi kullanılarak analiz edildi. Kadın istihdam oranının en yüksek olduğu bölge grubu, en düşük evlilik ve doğum oranlarına sahip olduğu, kaba boşanma oranının en yüksek olduğu bölgelerin ise , en yüksek kadın eğitimi ve kişi başına düşen GSYH sahip olduğu bulunmuştur. Sonuç olarak COVID-19'un evlilik-boşanma ve ilişkili değişkenlerin bütün bölgelerde aynı derecede etkilemediği sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: COVID-19, Kümeleme, Evlilik, Boşanma, Sosyoekonomik Değişkenler

Atıf/Cite as: Yiğit, P. (2024). Analysis of Change in Marriage and Divorce and Associated Socioeconomic Variables during the COVID-19 Pandemic Period. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 438-445. doi: 10.11616/asbi.1391430

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Pakize Yiğit, İstanbul Medipol Üniversitesi, pyigit@medipol.edu.tr. (Sorumlu Yazar)

1. Introduction

The family is the foundation of all societies. For this reason, marriages are very crucial for all cultures. Most developed countries have suffered from late marriages, high divorce rates, as a result low fertility rates were observed since 1960s (Kalmijn, 2007:243; Yüksel-Kaptanoğlu, Abbasoğlu Özgören, & Keskin, 2015: 50). Although Turkey's divorce rate is not as high as European countries, Turkey has major socioeconomic changes since last decades. Turkey had two major regulations which gave strength to women's right in marriages which effect the family life in the country: No fault divorce law in 1988 and Turkish Civil Code regulation in 2001. Therefore, the divorce rates, marriage ages has highly increased, and fertility has decreased and gender roles has changed (Caarls and de Valk 2018:610; Kavas and Thornton 2013:230; Yüksel-Kaptanoğlu and Ergöçmen 2014:1710).

In addition to this, the changes were not similar in all parts of Turkey. There have been huge regional differences due to socioeconomic variations throughout the country (Aksoy and Yerlikaya 2021:63; Caarls and de Valk 2018:609; Erkan and Yamak 2017:75; İğdeli and Ay 2021:1; Kavas and Gündüz-Hoşgör 2010:108; Kutlar, Torun, and Işık 2016:2985; Sandalcılar 2012:225; Üçler and Kızılkaya 2014:28). The women in rural areas had higher fertility rates and lower divorce rates than women in urban areas.

The COVID-19 disease, which started in Wuhan, China in December of 2019 and was declared a pandemic by WHO in March 2020, has affected the whole world. During the pandemic, people have been affected economically, socially, and psychologically. Globally, unemployment rate, inflation rose, most industries effected negatively and because of economic recession, families had difficulties. Elsamadony et al. (Elsamadony et al. 2022:133812) investigated 72 countries according to their impact of COVID-19 on sustainable development indicators. They pointed out that economic growth and gender inequality (violence against women, more responsibility at home..etc) indicators are the most affected topics by COVID-19 for all countries, regardless of income.

Therefore, the study aimed to investigate the effect of the COVID-19 epidemic on marriage, divorce, and their socioeconomic related variables in Turkey's regions by using clustering analysis. 26 regions at NUTS-2 level were used to find regional differences. Year 2019 was accepted as a base year. Firstly, 26 regions of the country were clustered according to marriage-divorce and related socioeconomic indicators for 2019, 2020 and 2021 to find similar characteristic regions.

The rest of the study is organized as follows: Section 2 is material and methods, Section 3 presents findings, Section 5 explains conclusion and limitations.

2. Materials and Methods

2.1. Data Collection

The data obtained from the Turkish Statistical Institute for NUTS-2 level, 26 regions, for 11 indicators in 2019, 2020 and 2021 (TURKSTAT 2023). It was used two types of variables for clustering analysis: Marriage-divorce variables and their related socioeconomic indicators. Marriage-divorce variables are crude marriage rate (CMR), crude divorce rate (CDR), male first marriage age (MMA), female first marriage age (FMA) and crude birth rate (CBR). The related socioeconomic variables were women education level (WE) (The ratio of female high school and undergraduate school graduates), man employment rates (MER), man and women employment rates (WER), unemployment rate (UR), GDP per capita (\$) (GDP) and suicide rate (SR). Women education in NUTS-2 level was used just for year of 2021, due to the lack of data.

The marriage and divorce related variables were determined according to the literature review. There are various studies which investigated marriages and divorce patterns in countries at national and

international level. Kalmijn (Kalmijn 2007:259) found that higher female employment rates were associated with lower marriage rates, higher divorce and cohabitation rates in European countries. Cohen (Cohen 2014:623) pointed out that women education was an indicator of relationship between divorce and unemployment rates in the USA. There were also several studies investigating the relationship which confirm the regional differences in Turkey. They pointed out that female education, female employment rates, region's income level, men unemployment rates were mainly associated with divorce rates, marriage ages and fertility rates (Caarls and de Valk 2018:612; Erkan and Yamak 2017:75; İğdeli and Ay 2021:1; Kutlar, Torun, and Işık 2016:2985; Üçler and Kızılkaya 2014: 28). There were also some studies which found a relationship between suicide rates and divorce rates (Aksoy and Yerlikaya 2021:54; Alptekin and Duyan 2019:225).

2.2. Analysis

In cluster analysis, the regions were divided into clusters by using K-means clustering method according to marriage, divorce, and related socioeconomic indicators. The year of 2019 was accepted as the control and 2020 and 2021 years were included to determine the effect of COVID-19 better. In clustering analysis, all year's data was used together to see the differences better. As a result, there were 78 units (26 regions for all three years) in clustering analysis.

Before the analysis, variables were normalized according to the mean is zero and standard deviation is one method. R Studio 2022.07.2 and its factoextra, NbClust, clValid, clustertrend packages were used for the analysis.

2.3. K-Means Clustering Analysis

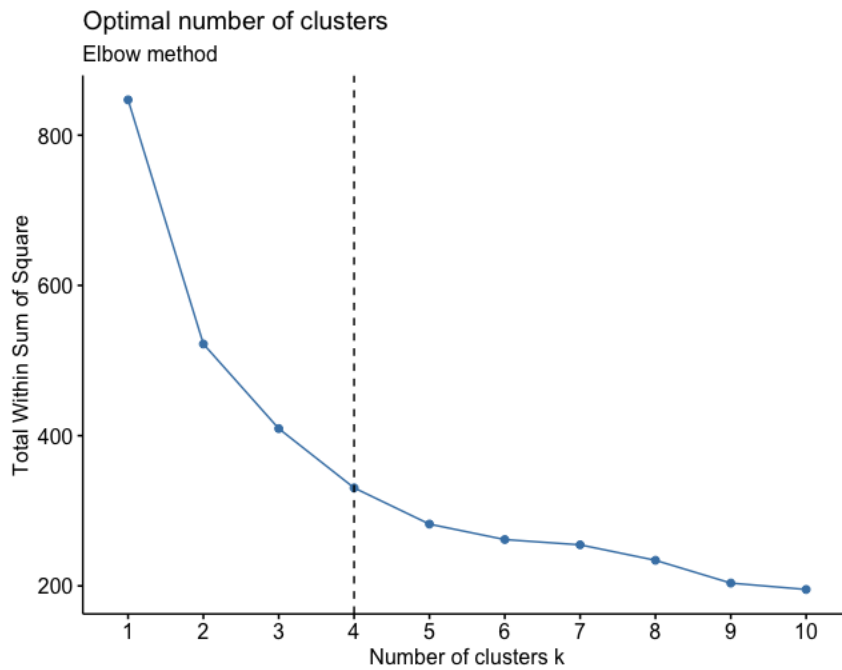
The primary objective of cluster analysis is to group subjects based on their similarities. High within-cluster homogeneity and high between-cluster heterogeneity should characterize the clusters (Hair et al. 2018:218). There are three categories of clustering algorithms: partitioning, density-based, and hierarchical. K-Means is a clustering algorithm of the partitioning type. It partitions data into K (user-defined) clusters with its centroid (cluster mean) and assigns observations iteratively until its criteria are satisfied. The objective of the criteria is to minimize the distance between cluster observations and maximize the distance from other clusters. The distance is calculated using Euclidean distance.

3. Findings

K-means clustering method was used for clustering the regions to find similar characteristic ones. The method is frequently used in the literature due to its simplicity and efficiency. Finding optimal clusters is a crucial issue in this method. Elbow method was used in this analysis to find K clusters., Four clusters are optimal cluster to find more similar regions as shown in Figure-1. Table-1 displays clustered validity results. Table 2 summarizes statistics of clusters. The clustered regions using K-Means were shown in Table 3.

Figure 1: The optimal number of cluster in Elbow method

Clustered validity measured with discriminant analysis (DA). Table-1 summarizes the results of DA. There were three discriminant functions and all of them is significant. Discriminant functions explains 95.1%; 87.5%; 86.5% of variance, respectively. The clustered accuracy is 97.4%. As a result, it can be said that four clusters are eligible for this data.

Table 1: Clustered Validity Results

Discriminant Function	Eigenvalue	Percentage of Variance (%)	Canonical Correlation	Wilk's Lambda	Chi-Square	Sig
1	9.503	60.3	0.951	0.006	360.455	p<0.001
2	3.282	20.8	0.875	0.059	197.011	p<0.001
3	2.976	18.9	0.865	0.252	95.93	p<0.001

Cluster 1 consisted of 29 regions which are in Turkey's west side which are more urbanized and industrialized ones , apart from the Malatya region in 2021 which is at east side of country and Ankara which is the capital city of the country and in central Turkey. İstanbul, İzmir, Aydın, Bursa, Kocaeli, Ankara, Adana were in this cluster for three examining years. It means, they have similar characteristics during investigated time. Tekirdağ and Balıkesir regions were in this cluster for the year of 2019 and 2021. The cluster shows mean values of the highest crude divorce rate, male and female first marriage age, woman education rate, man employment rate, GDP per capita, suicide rate, and the second highest female employment rate, the second smallest crude birth rate and crude marriage rate.

Table 2: Clustering Mean, Minimum and Maximum Values

	Cluster-1			Cluster-2		
	Mean	Min	Max	Mean	Min	Max
CMR	6.30	5.36	7.00	6.63	5.70	7.37
CDR	2.29	1.59	3.04	0.56	0.41	0.85
MMA	28.41	28.01	29.14	27.03	26.65	27.53
FMA	25.63	25.00	26.67	23.85	22.49	24.61
CBR	11.59	8.66	14.28	23.10	19.55	26.54
WE	43.33	38.48	51.27	28.74	27.11	30.50
MER	63.05	57.50	71.30	50.06	39.10	55.40
WER	29.52	23.70	37.50	17.50	12.40	25.30
UR	12.04	7.90	17.10	23.51	12.10	34.10
GDP	10249	5699	15666	3958	3327	4864
SR	5.12	2.89	8.10	4.56	3.40	5.63
	Cluster-3			Cluster-4		
	Mean	Min	Max	Mean	Min	Max
CMR	6.96	6.01	7.98	5.76	5.13	6.52
CDR	1.71	0.70	2.29	1.45	0.74	2.04
MMA	26.99	26.31	27.63	27.95	26.99	29.01
FMA	23.87	22.69	24.63	25.18	24.10	26.27
CBR	14.93	10.82	21.18	11.05	8.34	15.56
WE	33.84	28.36	37.34	35.85	31.06	39.63
MER	61.76	54.50	67.70	62.11	57.70	67.60
WER	24.54	20.50	30.90	31.19	24.50	38.60
UR	12.09	6.90	18.10	8.96	5.80	11.20
GDP	6435	4055	8138	6504	5499	10465
SR	4.56	3.02	5.84	4.68	2.81	6.27

Cluster-2 comprised of 10 regions. This cluster contains regions of east side of the country. They are economically less developed regions. Van, Şanlıurfa and Mardin regions were in this cluster for the three examined years. However, Ağrı region was in this cluster just in 2020. They had mean value for the smallest divorce rate, female age in the first marriage, women education, man and women employment rate, GDP per capita, the highest unemployment rate, and crude birth rate, the second highest marriage rate, male age in the first marriage.

Table 3: Clustered Regions

Cluster-1	Cluster-2	Cluster-3	Cluster-4
İstanbul	Van	Manisa (2019&2021)	Zonguldak
İzmir	Şanlıurfa	Konya	Kastamonu
Aydın	Mardin	Hatay	Samsun
Bursa	Ağrı (2020)	Kırıkkale	Trabzon
Kocaeli		Kayseri	Erzurum
Ankara		Ağrı(2019&2021)	Malatya (2019&2020)
Antalya		Gaziantep	Tekirdağ (2020)
Adana			Balıkesir (2020)
Tekirdağ(2019&2021)			Manisa (2020)
Balıkesir(2019&2021)			
Malatya (2021)			

Cluster 3 had 19 regions which were mostly in Central Turkey. Manisa is located in the Aegean region and Ağrı, Gaziantep are located in eastern side of Turkey. Konya, Hatay, Kırıkkale, Kayseri, Gaziantep were in this cluster for three investigated years. However, Manisa and Ağrı were in this cluster for 2019 and 2021. The cluster showed mean values of the highest marriage rate, the smallest man age at first marriage, the second highest crude divorce rate, birth rate, unemployment rate, the second smallest female age in the first marriage, woman education rate, man and female employment rate, GDP per capita, the smallest suicide rate.

The fourth cluster had 19 regions which are in ,north side, Black Sea part (Zonguldak, Kastamonu, Samsun, Trabzon), east side (Malatya) and west side (Tekirdağ, Balıkesir and Manisa) of the country. Zonguldak, Kastamonu, Samsun, Trabzon and Erzurum located in this cluster for three examined years. Malatya is in this cluster for the years of 2019 and 2020 whereas Tekirdağ, Balıkesir and Manisa for 2020. The cluster had the highest female employment rate, smallest crude marriage rate, unemployment rate, crude birth rate, the second smallest crude divorce rate, the second highest man and female marriage age, women education, man employment rate, GDP per capita.

Tekirdağ, Balıkesir, Manisa, Ağrı regions were in different cluster in 2020, but Malatya region changed its cluster in 2021. Other 21 regions did not show any difference according to studied variables in the years of 2019-2021.

4. Conclusion

COVID-19 pandemic has affected deeply people all around the world. They had to deal with health problems, economic crises, and social life difficulties. As a result, families, which are the foundation of all societies, were affected. The study purposed to examine the change in marriage, divorce, and related socioeconomic indicators in the regions of Turkey during the pandemic period. For this aim, the regions were clustered on the basis of marriage and divorce and socioeconomic indicators to find closely involved regions and their differences during pandemic by using K-means clustering.

Huge regional differences of the country were also confirmed in this study (Aksoy and Yerlikaya 2021:63; Caarls and de Valk 2018:609; Erkan and Yamak 2017:75; İğdeli and Ay 2021:1; Kavas and Gündüz-Hoşgör 2010:108; Kavas and Thornton 2013; Kutlar, Torun, and Işık 2016:2985; Sandalcılar 2012:225; Üçler and Kızılkaya 2014:28). Urban regions had more likely higher educated women, higher GDP per capita, more

female employment rate and higher divorce rate, male and female first marriage age, lower marriage rate and birth rate. On the other hand, less urbanized regions more likely had the lower educated women, female employment rate, GDP per capita, and the higher unemployment rate, and the lower divorce rate and the higher birth rate. Low female education and female employment rate, especially in the eastern region of Turkey, have also been confirmed by other studies as the main factors affecting marriage and divorce behaviors (Erkan and Yamak 2017:75; İğdeli and Ay 2021:1). The low divorce rates in these regions are due to the high cost of divorce (Amato and Beattie 2011:706; Erkan and Yamak 2017:80; Kalmijn 2007:244; Sandalcılar 2012:235). The regions had the highest female employment rate were differentiated by lowest crude marriage and crude birth rates. In addition to this, the regions had the highest crude divorce rate were differentiated by the highest educated women rate and GDP per capita. Consequently, it can be concluded that the divorce-marriage behaviors in these regions are associated with female high education and female employment rates according to other literature (Erkan and Yamak 2017:75; İğdeli and Ay 2021:1; Yüksel-Kaptanoğlu, Abbasoğlu Özgören, and Keskin 2015:82). Suicide rate was not statistically significant to differ clusters in this study. However, suicide rates found associated with divorce rates in several studies (Aksoy and Yerlikaya 2021:54; Alptekin and Duyan 2019:225; Kalmijn 2007:247; Kposowa 2000:254).

In addition to this, Istanbul, Izmir, Aydın, Bursa, Kocaeli, Ankara, Antalya, Adana, Van, Şanlıurfa, Mardin, Konya, Hatay, Kırıkkale, Kayseri, Gaziantep, Zonguldak, Kastamonu, Samsun, Trabzon, Erzurum were the regions that have the same characteristic during the investigated three years. Tekirdağ, Balıkesir, Ağrı, Manisa were similar in 2019 and 2021 but differ in 2020. However, Malatya, located in eastern part of Turkey, was differ in 2021 and showed more similar characteristic with urbanized regions of Turkey.

There are several limitations of the study. The study examined for a restricted time and indicators. Apart from these limitations, the study is important to present regions similarities and differences about marriage and divorce and socioeconomic indicators and their difference during the pandemic. Further studies are needed with expanded time series data with more indicators to check the possibility of structural break during pandemic. Also, the examination of reasons for change can be conducted in locations that underwent transformations throughout the period of the pandemic.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

References

- Aksoy, T., & Yerlikaya, B. (2021). Divorce and Suicide : A Subnational Analysis in Turkey. *Topics in Middle Eastern and African Economies Proceedings of Middle East Economic Association*, 23(1), p.54–77.
- Alptekin, K., & Duyan, V. (2019). What was the distribution of suicide rates by socio-demographic factors between 2007 and 2016 in Turkey? *Journal of Psychiatric Nursing*, 10(4), p.270–276. <https://doi.org/10.14744/phd.2019.59354>
- Amato, P. R., & Beattie, B. (2011). Does the unemployment rate affect the divorce rate? An analysis of state data 1960-2005. *Social Science Research*, 40(3), p.705–715. <https://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2010.12.012>

- Caarls, K., & de Valk, H. A. G. (2018). Regional Diffusion of Divorce in Turkey. *European Journal of Population*, 34(4), p.609–636. <https://doi.org/10.1007/s10680-017-9441-5>
- Cohen, P. N. (2014). Recession and Divorce in the United States, 2008–2011. *Population Research and Policy Review*, 33(5), p.615–628. <https://doi.org/10.1007/s11113-014-9323-z>
- Elsamadony, M., Fujii, M., Ryo, M., Nerini, F. F., Kakinuma, K., & Kanae, S. (2022). Preliminary quantitative assessment of the multidimensional impact of the COVID-19 pandemic on Sustainable Development Goals. *Journal of Cleaner Production*, 372(March), p.133812. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2022.133812>
- Erkan, E., & Yamak, R. (2017). Determinants of Divorce in Turkey: Panel Data Analysis. 8, p.75–94. <https://doi.org/10.17740/eas.econ.2017.V8-05>
- Hair, J. F. J., Black, W. C., Babin, B. J., Anderson, R. E., Black, W. C., & Anderson, R. E. (2018). *Multivariate Data Analysis*. <https://doi.org/10.1002/9781119409137.ch4>
- İğdeli, A., & Ay, M. (2021). Socio-Economic Determinants Of Divorce : Regional Panel Data Analysis For Turkey. *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Journal of Economics and Administrative Sciences*, 22(1), p.1–22. <https://doi.org/10.37880/cumuibf.670198>
- Kalmijn, M. (2007). Explaining cross-national differences in marriage, cohabitation, and divorce in Europe, 1990–2000. *Population Studies*, 61(3), p.243–263. <https://doi.org/10.1080/00324720701571806>
- Kavas, S., & Gündüz-Hoşgör, A. (2010). DIVORCE AND FAMILY CHANGE REVISITED: PROFESSIONAL WOMEN’S DIVORCE EXPERIENCE IN TURKEY. *Demográfia*, 53(5), p.102–126.
- Kavas, S., & Thornton, A. (2013). Adjustment and Hybridity in Turkish Family Change: Perspectives from Developmental Idealism. *Journal of Family History*, 38(2), p.223–241. <https://doi.org/10.1177/0363199013482263>
- Kposowa, A. J. (2000). Marital status and suicide in the National Longitudinal Mortality Study. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 54(4), p.254–261. <https://doi.org/10.1136/jech.54.4.254>
- Kutlar, A., Torun, P., & Işık, T. T. (2016). TÜRKİYE ’ DE BÖLGESEL BOŞANMA FARKLIKLARI : 2004–2013 DÖNEMİ. *International Congress of Management Economy and Policy* |, November, p.2985–2992.
- Sandalcılar, A. R. (2012). İşsizlik Boşanmayı Etkiliyor Mu? Bölgesel Panel Nedensellik. *Ege Akademik Bakış*, 12(2), p.225–238.
- TURKSTAT. (2023). Turkish Statistical Institute (TURKSTAT). <https://www.tuik.gov.tr/>
- Üçler, G., & Kızılkaya, O. (2014). KADIN İSTİHDAMININ BOŞANMA VE DOĞURGANLIK ÜZERİNE ETKİLERİ: TÜRKİYE ÜZERİNE BÖLGESEL PANEL VERİ ANALİZİ. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(2), p.28–43.
- Yüksel-Kaptanoğlu, İ., Abbasoğlu Özgören, A., & Keskin, F. (2015). Evlenme Riski ve Farklılaşan Kadın Grupları. In 2013 Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması İleri Analiz Çalışması (pp. 49–96). HUIPS, T.R. Ministry of Development, TUBITAK. http://www.hips.hacettepe.edu.tr/tnsa2013/rapor/TNSA2013_ilerianaliz.pdf
- Yüksel-Kaptanoğlu, İ., & Ergöçmen, B. A. (2014). Early Marriage: Trends in Turkey, 1978–2008. *Journal of Family Issues*, 35(12), p.1707–1724. <https://doi.org/10.1177/0192513X14538025>

Eski Türklerde Vatan Anlayışının Devlet Yönetimi, Sosyal Hayat ve Hukuki Açidan Değerlendirilmesi

Evaluation of the Sense of Homeland in Ancient Turks in Terms of State Administration, Social Life and Legal

Mehmet MANDALOĞLU¹

Geliş Tarihi (Received): 15.03.2024

Kabul Tarihi (Accepted): 20.04.2024

Yayın Tarihi (Published): 31.07.2024

Öz: Eski Türklerde devletin temelini halk, istiklal, ülke ve töre oluşturmaktadır. Teşkilatlı bir yapıya sahip olan Türkler sahip oldukları toprakları vatan hâline getirmişler ve siyasi organizasyonlar kurmuşlardır. Eski Türkler, bu toprakları kutsal kabul etmişler ve üzerinde yaşadıkları kutsal topraklar için “vatan” kavramını kullanmışlardır. Devlet arazisi olan ülke toprakları, Türklerde bölünmez bir bütündür. Türklerde devletin temeli aileye dayanmaktadır. Vatan toprakları, ailenin ve devletin bağımsız yaşamını sürdürdüğü mekânıdır. Bundan dolayı vatan toprakları, Türklerde kutsal kabul edilmiştir. Çalışmanın amacı, vatan anlayışının eski Türk devlet ve toplum hayatında önemli olduğunu ortaya koymaktır. Bu bağlamda öncelikle eski Türklerde vatan kavramı üzerinde durulmuş ve devletin varlığını sürdürmesinin vatan toprakları ile mümkün olduğu ifade edilmiştir. Daha sonra vatan anlayışının eski Türk devlet yönetimi, sosyal hayat ve hukuki açıdan değerlendirilmesi yapılmıştır. Çalışmada aynı zamanda devleti oluşturan unsurlardan birinin vatan olduğu ve kutsal kabul edildiği vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Vatan, Vatanseverlik, Devlet, Türk, Töre

&

Abstract: In ancient Turks, the basis of the state is people, independence, country and customs. Turks, who have an organized structure, turned the lands they owned into a homeland and established political organizations. Ancient Turks considered these lands sacred and used the concept of “homeland” for the sacred lands they lived on it. The country’s territory, which is state land, is an indivisible whole for the Turks. In Turks, the foundation of the state is based on the family, The homeland is the place where the family and the state continue their independent life. For this reason, the lands of the homeland are considered sacred by the Turks. The aim of the study is to reveal that the understanding of homeland is important in the old Turkish state and social life. In this context, firstly, the concept of homeland in the old Turks was emphasized and it was stated that the survival of the state was possible with the homeland lands. Then, the understanding of homeland was evaluated in terms of the old Turkish state administration, social life and law. The study also emphasized that one of the elements that make up the state is the homeland and that it is considered sacred.

Keywords: Homeland, Public Spirit, State, Turk, Customary Law

Atf/Cite as: Mandaloğlu, M. (2024). Eski Türklerde Vatan Anlayışının Devlet Yönetimi, Sosyal Hayat ve Hukuki Açidan Değerlendirilmesi. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 446-457. doi: 10.11616/asbi.1453227

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Doç. Dr., Mehmet Mandaloğlu, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, mehmet.mandaloglu@hbv.edu.tr. (Sorumlu Yazar)

1. Giriş

Türkler Türkistan'da (Orta Asya) tarih sahnesine çıkmışlar ve buradan farklı bölgelere yayılmışlardır. Hem tarih sahnesine çıktıkları hem de yayıldıkları diğer coğrafyalarda siyasi teşkilatlar kuran Türkler, toprağı vatan hâline getirmişler ve kültürel değerleriyle coğrafyayı bütünleştirmişlerdir. Türkler toprağı vatan anlayışıyla şekillendirmişler ve vatana önem veren değerler sistemine sahip olmuşlardır. Türklerin toprağı vatanlaştırmaları ile siyasi teşkilatlanmaya önem vermeleri arasında doğrudan ilişki kurulabilir. Toprağın değerli kılınması Türklerde vatan anlayışının hâkimiyet telakkisiyle ilişkili olduğunu göstermektedir. Türkler ancak üzerinde bağımsız bir toprak parçası üzerinde yaşayabildiklerinde siyasi teşkilatlarını kurmuşlar ve bu toprakları vatanlaştırmışlardır. Türkler bozkır hayatı alışkanlıklarını bir kült hâline getirmişler ve yeni geldikleri topraklar üzerinde vatan edindikleri sahanın şartlarıyla mücadele etmek zorunda kalmışlardır (Caferoğlu, 1972: 1). Türkistan'da teşkilatlı devletler kurmayı başaran Türkler, Anadolu, Mezopotamya, Akdeniz, Avrupa, Hindistan ve Çin topraklarına yayılmışlar ve gittikleri yerleri vatan hâline getirmişlerdir. Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi anlayışıyla gerçekleşen bu yayılım, Türk tarihinin ve kültürünün başka coğrafyalarda tanınmasını sağlamıştır. Türkler, vatanlaştırdıkları bölgelere kendi kültürlerini taşımışlar, imar ve iskân faaliyetlerine önem vermişlerdir.

Toprağın vatan hâline getirilmesi ve siyasi organizasyonların oluşturulması Türklerin teşkilatlanmaya önem vermelerinin sonucudur. Bu bağlamda devletin kurulması ile Türklerin teşkilatçı yapıya sahip olmaları arasında doğrudan ilişki bulunmaktadır. Aynı zamanda devletin meydana gelmesinde halk, ülke (yurt) ve hâkimiyet anlayışı vardır. Bir devletin oluşabilmesi için öncelikle sınırları belirlenmiş vatan toprağının var olması gereklidir. Bir devlet ancak vatan toprakları üzerinde kurulabilir. Yeni fetihler yoluyla elde edilen topraklar da ülke sınırlarının içinde olduğundan buralar da vatan toprağıdır. Halk, devletin hem kurucu hem de temel unsurunu oluşturmakta olup devletin gerçek sahibidir. Türk devletlerinin kuruluş ve yönetiminde halkın önemli rolleri bulunmaktadır. Orhun Kitabeleri'nde kağanın ve hatunun Tanrı tarafından Türk milletine gönderildiği anlatılmaktadır (Ergin, 1983: 24). Buradan Türklerde devlet ile milletin birlikte hareket ettikleri anlaşılmaktadır. Devlet ve millet dayanışması dosta güven verirken düşmana korku salmaktadır.

Eski Türklerde toprağı vatan hâline getirme ve devlet kurma kabiliyeti sosyal yapıyla bağlantılıdır. Aile, toplumun ve devletin temelini oluşturmakta olup Türklerde teşkilatlı siyasi organizasyonların oluşturulmasını kolaylaştıran bir unsurdur. Bu yönüyle ailenin devlet ve toplum hayatındaki önemi büyüktür. Ekonomik hayat tarzı olarak konargöçer yaşamı benimseyen Türkler, sürüleriyle ve maiyetleriyle coğrafyayı vatan hâline getirmişlerdir.

2. Vatan Kavramı ve Vatanseverlik Üzerine Bazı Düşünceler

Vatan kökünden türeyen vatan sözcüğü yerleşmek, bir yeri yurt edinmek, kendini bir şeye alıştırmak anlamına gelmektedir (Çağrı, 2012: 563). İnsanların doğup büyüdüğü ve üzerinde yaşanan ülkeyi ifade etmek için vatan sözcüğü kullanılmaktadır. Vatan, bir milletin üzerinde yaşadığı toprak parçasını, bir devletin sınırları içindeki hâkimiyet sahasını ifade eder (Yeni Türk Ansiklopedisi, Cilt 12, 1985: 4599). Ülke ve yurt anlamına gelen vatan, toplumların duygusal bağlar kurduğu, kimliklerini ve kökenlerini tanımlayan bir kavramdır. Vatan, milletin maneviyatı ve mukaddesatı, hatıraları ve idealleri, millî kültürle kaynaşmış, geçmişi ve geleceği ile birleşmiş coğrafya demektir (Keskin, 1991: 444). Tavattun sözcüğü vatan tutmak, bir yere yerleşmek anlamındadır (Doğan, Cilt 2, 2020: 2230). Vatan anlamında kullanılan diğer bir kavram mülktür. Mülk, bir devletin mâlik olduğu arazi, hâkim olduğu toprak parçası, ülke ve memleket anlamındadır (Doğan, Cilt 2, 2020: 1679). Mülk kavramı burada geçtiği anlamıyla günümüzdeki vatan sözcüğünü karşılar durumdadır. Kaynaklarımızda rastladığımız memalik kelimesi de memleket anlamına gelmektedir (Keskin, 1991: 444).

Türklerde vatan sözcüğünden vatandaş, vatandaşlık, vatanî, vatanperver, vatanperverâne, vatanperverlik, vatansever, vatanseverlik gibi sözcükler türetilmiştir. Sözcüklerin çokluğu Türklerde vatan kavramının önemine işaret etmektedir. Vatan kavramı milleti, devleti, istiklali, hürriyeti ve yurdu ifade eder. Bu yönüyle vatan, bir sentezin adı olarak değerlendirilebilir. Vatan idealine ise vatanseverlik denilir.

Vatanseverlik, tarihin her devrinde ve her millet için üstün faziletlerden biri olmuştur (Yeni Türk Ansiklopedisi, 1985: 4599). Eski Türk inanç sisteminde vatandaş, kağan emir verdiğinde gereğini yapmak, vergisini zamanında ödemek, kağanın dostunu dost, düşmanını düşman bilmek zorundadır (Kalafat, 2019: 220). Bu yönüyle vatandaşlık millî devletlerin temel esaslarından birini oluşturmaktadır.

Türk milleti yalnız hür ve müstakil bir şekilde hayatını devam ettirebildiği toprağı vatan kabul etmiştir (Demirel, 2017: 431). Eski Türklerde vatan kavramının yerine ülke sözcüğünün yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. Ülke, yurt, il veya vatan için eski Türkler yer sözcüğünü kullanmışlardır. Özellikle Orhun Kitabeleri'nde geçen yer-sub ifadesi Türklerin toprağı vatan hâline getirmelerinin bir göstergesidir.

Vatan bir milletin maneviyatını, mukaddesatını, hatıralarını, ideallerini millî kültürü ile özdeşleştirmiş coğrafyadır. Vatan toprağının korunması için millet kanını ve canını seve seve feda etmektedir. Vatan toprağı, Türk milletinin bağımsızlık ve özgürlük mücadelesini temsil etmektedir. Bu topraklar üzerinde bağımsız yaşamak, kendi devletinin tebaası olmak Türk milletinin arzusu ve ideali olmuştur. Bu ideali vatanseverlik ile ilişkilendirmek mümkündür. Türk milletinde vatanseverlik, en üstün faziletlerden biri olarak kabul edilmektedir. Türklerde vatan ve vatanseverlik en eski devirlerde teşekkül etmiş ve günümüze kadar kurulan bütün Türk devletlerinde temel bir unsur hâline gelmiştir. Birey açısından vatan, doğduğu yer anlamında kullanılmakta olup milletinin ve devletinin mensubu olduğu ülkeyi ifade etmektedir.

Türk milletinde vatan anlayışı ve vatanseverlik duygusu tarihin en eski dönemlerinde teşekkül etmiştir. Çin kaynağında tercümesi verilen ilk Türk şiiri MÖ 119 yılında meydana gelen bir savaş sonrasında toprak kaybeden Hunların bir vatan ağrıdır (Yeni Türk Ansiklopedisi, 1985: 4599). Eski devirlerde de topraksız bir devlet düşünülemez (Keskin, 1991: 444). Türklerde vatan sadece bir toprak parçası değildir. Vatan toprağı, Türklerle atalarının mirası olan mukaddes bir yadigar, kutlu bir varlıktır (Taşcıoğlu, 2018: 224). Bu yönüyle Türklerde vatan, coğrafi bir bölgenin yanı sıra tarihî, kültürel ve manevi mirası sembolize etmektedir. Ziya Gökalp'e göre vatan, üzerinde oturduğumuz toprak demek değildir. Vatan, millî hars dediğimiz şeydir ki üstünde oturduğumuz toprak onun ancak zarfından ibarettir. Ve ona, zarf olduğu içindir ki mukaddestir. O hâlde, vatani ahlak, millî mefkûrelerden, millî vazifelerden mürekkep olan bir ahlak demektir (Gökalp, 1968: 86). Türkler, tarihin her devrinde vatan için yaşamasını, vatani şerefle yaşatmasını ve gerekirse her zaman olduğu gibi ölmesini de bileceklerdir (Yeni Türk Ansiklopedisi, 1985: 4602). Türkler için vatan, uğruna kanını ve canını feda edebileceği, ortak hatıraların olduğu, yurt edinilen, benimsenen, tarihin ve milletin sembolüdür.

777-869 yılları arasında Basra, Bağdat, Samarra gibi şehirlerde yaşayan ünlü Arap müellifi Ebü Osman Amr b. Bahr el-Câhız, Türklerin askerî kabiliyetleri, karakterleri, yaşam biçimleri vb. hakkında bilgiler vermektedir. Câhız'a göre Türkler başka milletler içinde vatan sevgisine en fazla sahip olan millettir. Türklerin vücutlarının terkinde, tabiatlarının karışımında (dört hilt: kan, balgam, safra ve sevdâ) başka milletlerin sahip olmadıkları derecede memleketlerine ve topraklarına dair hususiyetler, vatanlarının suyuna çekme hassası ve diğer kardeşlerine benzerlik vardır (Câhız, 1967: 77). Câhız'ın aktarımından vatan sevgisinin bütün milletleri kapsayan bir hususiyet olduğu anlaşılmakta olup bu duygu diğer milletlere nazaran Türklerde daha fazla ve daha köklüdür. Vatan sevgisi herkeste vardır, her yeri kapsar fakat bu sevgi Türklerde daha çoktur. 669-715 yılları arasında yaşamış ve Emevilerin önemli komutanlarından biri olan Kuteybe b. Müslim, Türklerden "*Onlar vatanlarını ayakları bağlı develerden daha çok özlerler.*" ifadesiyle bahsetmekte ve vatan anlayışına vurgu yapmaktadır (Câhız, 2022: 109).

3. Devlet Yönetiminde Vatan Anlayışı

Konargöçer yaşam biçimini benimseyen Türkler bozkır coğrafyasından dünyanın her tarafına yayılmışlar ve değişik coğrafyaları vatan hâline getirmişlerdir. Türklerde bayrağın dalgalandığı, Türkçenin konuşulduğu her yer vatan sayılmıştır. Bir milleti millet yapan özelliklerin başında üzerinde yaşanan bir toprak parçası ve sınırları belli hâkimiyet sahası olan vatan gelmektedir. İslamiyet'ten önceki Türk topluluklarında devlet anlayışı oldukça erken dönemlerde ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Türkistan'da yaşayan bozkır kavimleri belirli bir siyasi otorite altında toplanmışlar ve bir lider etrafında birleşerek

devletler kurmuşlardır. Bu durumun ortaya çıkmasında Türklerin teşkilatçı bir millet olmalarının önemi büyüktür.

Eski Türklerde topraksız bir devlet düşünmek mümkün değildir. Türklerde devlet, baba olarak nitelendirilmiş ve devlet baba biçiminde söylenelemiştir. Türklerde devlet mukaddestir. Eski Türklerde bugünkü modern devlet anlayışını “il” sözcüğü karşılamaktadır. İli yani devleti kağanlık tamamlamaktadır (Ögel, 1979: 214). Eski Türk devlet telakkisine göre il, teşkilatlanmış bir camiyi ifade etmektedir (Arsal, 2020: 261). Bu bilgiden hareketle eski Türklerde devlet telakkisinin hâkimiyet ve teşkilat yapısıyla ilişkili olduğunu belirtmek mümkündür. Gökalp, Türklerdeki teşkilat yapısına dayalı olarak devlet kurma kabiliyetinin geliştiğini, sulh ile devlet arasındaki ilişkinin varlığını belirtmektedir (Gökalp, 1981: 9). Türkler teşkilatçı yapılarından dolayı devlet bilincine erken ulaşmışlar ve devlet kurumuna büyük önem vermişlerdir (Şahin, 2005: 150). Türklerde devlet bilincinin oluşmasında eski Türk inanç sistemi, konargöçer yaşam biçimi ve egemenlik anlayışı gibi faktörlerin etkili olduğu söylenebilir.

Eski Türklerde devlet bir başkanın sorumluluğu altında arazisi (ulus), birleşmiş halkı, ortak idari ve hukuki nizamı (töre) ile yurdu koruyan ve milleti refah, huzur ve barış içinde yaşatan siyasi kuruluştur (Kafesoğlu, 1993: 221). Koca'ya göre devlet, bir topluluğun (halk) belirli bir toprak parçası (ülke) üzerinde hâkimiyet haklarını hiçbir sınırlama olmaksızın kullanmak suretiyle kurup geliştirdiği siyasi, sosyal ve hukuki bir teşkilattır (Koca, 2002: 823). Türklerde devlet başında kağan, hakan, han, şanyü/şanhü, tanyü/tanhü ünvanlı kişiler tarafından yönetilmiştir. Türk devlet geleneğinde kağanın milletin ihtiyaçlarını karşılamak, devletin iç ve dış huzurunu sağlamak, yeni yerler ele geçirmek gibi görevleri vardır. Bütün bunların yanı sıra kağanlar ülkesinden ve halkından birinci derecede sorumludurlar. Vatan topraklarının korunması ve savunması kağanın asli görevlerindedir. Bu bilinçte olan Türk kağanı devletine ve milletine karşı sorumluluklarını yerine getirmek zorundadır. Eski Türklerde kağanın başkanlığındaki merkezi yönetimin sorumluluğu yurdun korunması, ülke çapında sulh, sükûn ve adaletin sağlanmasıdır (Şahin, 2005: 151).

Eski Türklerde devleti oluşturan dört unsur vardır. Bunlar halk, istiklal, ülke ve töre'dir. Ülke, bağımsız bütün devletlerin mutlak şekilde hak ve yetkilerini kullanabildikleri belirli bir coğrafi sahadır (Kafesoğlu, 1993: 223). Ülkesiz bir millet ve devlet düşünülemez. Eski Türklerde devletin temel unsurlarından biri olan ülke aynı zamanda vatan toprağıdır (Durmuş, 2008: 25). Eski Türklerde ülkeye ulus veya yurt gibi isimler verilmiştir. Ulus sözcüğü memleket, devlet ve ülke anlamındadır (Caferoğlu, 2021: 265). Kâşgarlı Mahmud, ulus sözcüğünü köy ve şehir anlamının yanında halk sözcüğünün eş anlamlısı olarak vermektedir (Kâşgarlı Mahmud, I: 62). Türkçe ulus sözcüğü Moğollara ulus biçiminde geçmiştir (Lessing, 2017: 1034).

Türkler, üzerinde özgürce yaşayabildikleri ve hükümlerini haklarını sınırlandırmadıkları toprakları yurt olarak kabul etmişlerdir (Koca, 2019: 82). Bu topraklar Türk milletin üzerinde yaşadığı, ekonomik faaliyetlerini gerçekleştirdiği, töre hükümlerini uyguladığı ve kamu hizmetlerinin sunulduğu alanları oluşturmaktadır. Türklerde ülke genellikle belirli sınırları olan devlet arazisi biçiminde tanımlanmaktadır. Bu araziler hanedana mensup kimselerin malı olmayıp bütün milletin ortak toprağıdır (Kafesoğlu, 1993: 223). Ülke olmadan devletin hâkimiyet ve istiklalinin sınırlarını çizmek mümkün değildir (Keskin, 1991: 443). Nitekim ülke, devletlerin siyasi varlıklarını sürdürdükleri ve halkının yaşadığı coğrafyadır (Durmuş, 2008: 38). Ülke, diğer yurtlardan yaka adı verilen sınırlarla ayrılmıştır (Orkun, 1994: 171). Devletin sınırlarının olması siyasi hâkimiyetin sağlandığının göstergesidir. Devlet arazisi bütün milletin ortak malıdır. Ülke topraklarının kağanın şahsi malı olarak değil, milletin ortak malı olarak değerlendirilmesi vatan topraklarının atalardan kalan değerli bir miras olarak algılanmasını sağlamıştır. Millete ait olan bu arazi üzerinde yaşayan insanlar, devletine bağlı bir şekilde yaşamlarını sürdürmüşler ve coğrafyadan istifade etmişlerdir. Sınırların genişlemesi veya daralması devletin siyasi, sosyal, askerî ve ekonomik gücüyle doğrudan ilişkilidir.

Türklerin vatanperver olmalarına ve devlet yönetiminde vatan anlayışını benimsemelerine Asya Hun Devleti örnek verilebilir. Mo-tun'a göre toprak devletin temelini oluşturmaktadır (Arsal, 2020: 201). Mo-tun tahta çıktığında Tunguzlar gönderdikleri elçileri aracılığıyla Hunlardan vergi talep etmişlerdir. Tunguzların at ve kadın istemelerine itiraz edilmezken çorak bir arazinin istenmesi tepkiye neden olmuştur. Kurultay, çorak arazinin verilmesinde bir beis olmadığını belirtirken Mo-tun “*Vatan bizim*

mülkümüz değildir, mezarda yatan atalarımızın ve kıyamete kadar doğacak torunlarımızın bu mübarek toprak üzerinde hakları vardır. Bir karış vatan toprağını vermeye kimsenin salahiyeti yoktur. Binaenaleyh, harp edeceğiz. İşte, ben atımı düşmana doğru sürüyorum. Arkamdan gelmeyen idam olunacaktır!" diyerek Tunguzların üzerine hareket etmiştir (Gökalp, 1968: 136). Mo-tun Tunguzların üzerine yaptığı ani bir saldırıyla bu kavmi perişan etmiş ve onlara unutamayacakları bir ders vermiştir. Buradan ulus'un ne kadar muazzez olduğu ve kağanın keyfi olarak tasarrufta bulunulacak bir toprak parçası olmadığı anlaşılmaktadır. Bu durum aynı zamanda Hunlardan itibaren eski Türklerde özel mülkiyet ve ortak mülkiyet kavramlarının ve kamu malı anlayışının olduğunu göstermektedir. Mo-tun'un Tunguzlara karşı tutumu devlet toprağının kutsallığını göstermesi bakımından önemlidir. Eski Türklerde devletin ikinci temel unsurunu yurt oluşturmaktadır. Halksız bir devlet olmayacağı gibi topraksız devlet düşünülemez. Erken devirlerden itibaren Türklerde toprak devlet için değerli ve önemlidir. Bundan dolayı Türkler, toprağı kutsal bir değer olarak görmüşlerdir (Koca, 2019: 83). Bu kutsal algı, devletin varlığını devam ettirmesi açısından önemlidir. Devleti yöneten hükümdarın görevleri arasında vatan toprağının korunması ve savunulması da vardır. Eski Türklerde devlet toprakları idarecilerle halkın ortak sorumluluğundadır. Vatan toprağının kutsallığı, onun korunması arzusunun güçlendirmiştir. Eski Türk toplumlarında bireyle genellikle il veya siyasi kuruluşlarına bağlılık göstermişlerdir. Bu husus dikkate alındığında ülkenin süratle vatanlaşmasının mümkün olacağı kabul edilir (Kafesoğlu, 1993: 224).

Eski Türklerde devleti yapan toprak ile insan unsurudur. Bu durum Orhun Kitabeleri'ne yansımıştır. Kül Tigin Abidesi doğu cephesinde geçen "*Üstte mavi gök, altta yağır yer kıldıkta, ikisi arasında insan oğlu kılınmış...*" (Ergin, 1983: 20) ifadelerinde vatan vurgusu dikkat çekicidir. Bilge Kağan Abidesi doğu cephesinde de aynı ifadeye yer verilmiştir. Yazıtlarda geçen yağız yer ifadesi ile devletin temelini oluşturan toprağı yani yeryüzüne vurgu yapılmıştır. Bu yönüyle Türklerde devletin toprağı mukaddestir. Toprağın kutsallığı algısı aynı zamanda bir vatan anlayışıdır (Ögel, 2016: 42). Çoruhlu'ya göre yağız yer ifadesi yer tanrısının önemini göstermektedir. Yer tanrısının önemi yerin yaşanılan toprak, yani yurt toprağı olmasından kaynaklanmaktadır (Çoruhlu, 1999: 32). Türkler devlet yönetiminde insan unsuruna değer vermişlerdir. Bu durum Türklerde "halk devlet için değil, devlet halk için" anlayışının ortaya çıkmasını sağlamıştır (Koca, 2002: 831).

Gök Türklerde de toprak devletin asli unsurudur. Çin kaynakları Gök Türklerin yurdunun doğudan batıya 2500 kilometreden fazla olduğunu aktarmaktadır. Gök Türklerde kutsal kabul edilen vatan topraklarının korunması ve savunulması kağanın asli görevleri arasındadır. Gök Türklerde vatan, kağandan önce gelmektedir. Eğer kağan, vatani korumakla yetersiz kalırsa tanrı, milleti ve kağanı cezalandırmak için vatani ve devleti elinden almaktadır (Türkeş-Günay, 2012: 143). Gök Türklerde vatan anlayışı bir devlet felsefesi olarak gelişmiştir. Devlet, kağandan önce gelmektedir. Bu sıralama Orhun Kitabeleri'nde tespit edilmiştir. Türklerde devletin yıkılması ise büyük felaket niteliğindedir (Taşağıl, 2017: 179).

Eski Türklerde kağanların tanrı tarafından milletin başına getirilişlerinin sebepleri yazıtlarda anlatılmaktadır. Yazıtlara göre tanrı, Türk kağanını "yer ve su"lar sahipsiz kalmasın diye göndermiştir. Bu yerlerin Türk kağanı tarafından idare edilmesi lazım gelmektedir (Ögel, 1979: 212). Türk kültüründe yer ve su gibi doğal unsurlar kutsal kabul edilmekle beraber devletin ve vatanın toprağını oluşturmaktadır. Bundan dolayı Türkler toprağı yer ve su, Gök Türkler ise Yer sub gibi birleşik bir deyimle anlatmışlardır (Ögel, 2016: 43). Yer su ifadesi ile kastedilen açıkça vatan kavramıdır (Aydın, 2022: 361). Türklerde kutsal yer ve su ile ırmakları, gölleri, nehirleri ve toprakları ile ifade edilen vatan anlayışına vurgu yapılmaktadır.

Orhun Kitabeleri'nde Ötüken'in vatan toprağı olduğu vurgulanmaktadır. Türkmen'e göre Orhun Kitabeleri'nde Ötüken yurduna vurgu yapılması daha o tarihlerde vatan fikrinin ve başkent anlayışının olduğunu göstermektedir. Bu fikir ve anlayışın korunması ve güçlendirilmesi gerektiği toprak ile vatan ve vatan ile millet arasında kurulan bağın ifadesi olarak kayda değer bir tespittir (Türkmen, 2013: 31). Kül Tigin Abidesi güney cephesinde geçen "*Türk kağanı Ötüken ormanında otursa ilde sıkıntı yoktur.*" (Ergin, 1983: 17) ifadesi Ötüken'in devletin merkezi olduğunu göstermekte ve ana vatan olarak değerlendirilmektedir. Aynı ifade Bilge Kağan Abidesi kuzey cephesinde geçmektedir. Türk kağanının Ötüken'de oturursa sıkıntı olmayacağını belirtmesi, Ötüken'in devletin merkezi ve aynı zamanda kutsal bir mekân olduğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra "*Ötüken ormanından daha iyisi hiç yokmuş. İl tutacak yer Ötüken ormanı imiş.*"

(Ergin, 1983: 47) ifadesi de Ötüken'in ana vatan ve devletin merkezi olduğunu göstermektedir. Bilge Kağan Abidesi kuzey cephesinde geçen "Ötüken ormanında oturursan ebediyen il tutarak oturacaksın." (Ergin, 1983: 48) ifadesiyle devletin bağımsızlığını ve sürekliliğini sağlamanın yolunun Ötüken'de oturmaktan geçtiği düşünülmektedir. II. Gök Türk Devleti'nin kurucusu Kutlug Kağan, etrafına Türkleri topladıktan sonra Ötüken'i hedef olarak belirlemiştir. Ötüken, Türklerin iskân edildikleri toprakların hemen ortasında yer almaktadır. Merkezi bir konumda bulunan Ötüken askerî açıdan savunulması kolay bir bölgedir. Üç tarafının dağlarla çevrili olması doğal korunaklı yapısını göstermektedir. Bu yönüyle Ötüken doğal bir kale görünümünde olup Ötüken Yış olarak da adlandırılmaktadır. Ötüken, devletin merkezi olmakla beraber Türkler açısından kutsal vatan toprağı olarak değerlendirilmiştir. Türklerde bağımsızlık sembolü olan bayrağın kutsal topraklarda dalgalanması Kutlug Kağan'ın en büyük arzusudur. Bu açıdan Ötüken istiklal sembolü olarak da değerlendirilmelidir. Kutlug Kağan, Ötüken'i devletin merkezi yaparak ülkenin doğusunu ve batısını güvenlik altına almış, sınırlarını genişletmiştir. Turan, Ötüken'in kutsal kabul edilmesi ve Türklerin yurtlarına bağlılıklarını vatan şuur ve sevgisiyle açıklamaktadır (Turan, C.1, 1994: 88). Tarih boyunca Türk hükümdarları din ve devlet, mülk (vatan) ve millet duygusu ile her türlü fedakarlığı göze almışlardır (Turan, C.2, 1994: 13). Bundan dolayı Türkler Ötüken'i kutsal vatan toprakları olarak görmüşler, devlet ve millet için önemli kılmışlardır. Eberhard, Ötüken'in kutsal vatan toprakları olduğuna yönelik bilgiler vermektedir. Onun verdiği bilgilerden Yü-du-cün Dağı'nın (=Ötüken?) Türklerin kutsal dağları olduğu anlaşılmaktadır (Eberhard, 1996: 88). 7. yüzyılda Ötüken Dağları mukaddes kabul edilmiştir (Selçuk, 2020: 147). Ötüken'in Türk tarihindeki önemi dinî ve kozmik bir merkez olmasıyla bağlantılıdır.

Gök Türklerde görülen mukaddes dağ anlayışı Uygurlarda "Kutlu Dağ" efsanesinde sembolize edilmiştir (Kafesoğlu, 1993: 224). Göç Destanı'nda Uygurlar ve etrafındaki kavimlerin atların kişnemesinden, vahşi hayvanların ve köpeklerin ulumasından, sığırların böğürmesinden, koyunların ve keçilerin melemesinden, kuşların ötmesinden, çocukların ağlamasından "göç, göç" diye sesler duymaya başladıkları anlatılmaktadır. Bundan dolayı Uygurlar yurtlarından ayrılmanın zamanının geldiğine inanarak yurtlarını terk etmişler ve başka bir memlekete geldiklerinde sesler kesilmiş ve oraya bir şehir kurmuşlardır (Gömeç, 2016: 49). Göç hadisesi gerçekleşikten sonra Uygurlar yeni geldikleri toprakları vatan hâline getirmişler ve beş mahalleli şehirlerini kurmuşlardır. Uygurlar bu şehre Beşbalık adını vermişler ve burada yaşayıp çoğalmışlardır (Selçuk, 2020: 185).

Türklerde ülke ve vatan anlayışı Türk devlet düşüncesinde istiklal fikri ile birlikte görülmektedir. Orhun Kitabeleri'nde sıklıkla geçen ülke, il, kağan, töre kavramları devletin bağımsızlığına ve siyasi yönetim yapısına işaret etmektedir. Eski Türkler bağımsız ve müstakil yaşayabilecekleri toprakları vatan saymışlardır. Türkler bağımsız yaşayamadıkları toprakları terk etmekten kaçınmamışlardır. Tarihte Türklerin farklı vatan topraklarının olması bu durumu açıkça göstermektedir. Bağımsızlıklarına düşkün olan Türkler göç ederek geldikleri toprakları vatanlaştırmışlar ve kendi bağımsızlıklarının sembolü olan bayraklarını dalgalandırmışlardır. Türklerde devlet, vatan ve millet kavramlarının birbirinden ayrılması mümkün değildir. Bundan dolayı devlet; baba, vatan; ana, millet; çocukları olarak değerlendirilmiştir (Duman, 2015: 60). Buradan Türk devlet yönetiminde vatan toprağının önemi ve hâkimiyetin kaynağının halkın memnun edilmesi olduğu anlaşılmaktadır. Aynı zamanda devletin baba olarak değerlendirilmesi büyüklük, şan ve şeref olarak değerlendirilebilir. Kavramların birlikte kullanımı Türklerin devletlerine, vatanlarına, milletlerine olan bağlılığını ifade etmektedir. Türk kültüründe kökleri tarihin derinliklerine kadar uzanan bu kavramlar günümüzde de önemini korumaktadır.

4. Sosyal Hayatta Vatan Anlayışı

Türkler, tarih sahnesine çıktıklarında iktisadi hayatlarının gereği olarak konargöçer yaşamışlar, hayvanlarına taze ot bulmak için yaylak ile kışlak arasında sürekli hareket hâlinde olmuşlardır. Türkler konargöçer yaşam biçimini benimsemişlerse de her Türk'ün hususi arazi parçası bulunmaktadır (Arsal, 2020: 256).

Türkler konargöçer yaşam biçiminin zorunlu kıldığı çadırları kendileri için yurt bilmişlerdir. Bunun yanı sıra barınaklar inşa etmişler, zamanla yerleşik kültüre özgü kentler meydana getirmişlerdir. Rasony, eski Türklerin temel geçim kaynağının hayvancılığa dayalı olmasından hareketle konargöçer yaşamın yaylak ve kışlak arasında geçtiğini belirtmektedir. Bozkırlarda uygun kış ve yaz konağı önemlidir. Yazlık otlaklar bütün boyun ortak malı olmasına rağmen kışlık konaklar şahsi mülk sayılmaktadır. Kış konağında nisan ayı ortalarına kadar kalındıktan sonra çadırlar toplanır ve sürülerle yaz otlaklarına gidilir. Yazın otlar iyice büyüdüğünde haftalarca bu otlaklarda kalınır. Buradaki otlakların azalmasıyla sürüler daha yükseğe, dağlık bölgelere çıkarlar. Ağustos ayı ortalarına gelindiğinde kışlaklara dönüş başlar. Kasım ayı ortalarına gelindiğinde ise kışlaklara ulaşılmış olur (Rasony, 1971: 49). Yaylak ve kışlak arasında geçen konargöçer yaşam biçimi ekonomik koşullarla gerçekleştirilmesine rağmen bu faaliyetin yapıldığı topraklar kutsal vatan topraklarıdır. Yaylaklar ve kışlaklar eski Türklerin sosyal ve ekonomik bakımdan yaşamlarını sürdürdükleri topraklardır. Bu açıdan yaylaklar ve kışlaklar vatan topraklarının önemli bir unsurunu oluşturmaktadır. Büyük sürülerin sevk ve idare edilmesi, bozkır coğrafyasında hareketlilik, cesaret ve kahramanlık gibi durumlar Türklerde teşkilatçılığın gelişmesini sağlamıştır.

Devletin en küçük toplumsal sınıfını oluşturan aile (oguş), korunmak ve barınmak için çadırları kullanmıştır. Eski Türk ailesinin meskenini oluşturan çadırlara çum, kapa, alaçuk/alaçık, yurt veya keregü adı verilmektedir (Koca, 2019: 159). Bu çadırlar kolay sökülüp kurulabilen niteliktedir. Konargöçer yaşayan Türkler çadırların taşınmasında kağnı, deve ve katır cinsinden hayvanlardan faydalanmışlardır. Böylece ağırlıklar bir yerden başka bir yere kolaylıkla taşınabilmiştir. Urug (aileler birliği, soy, oba) ailelerin bir araya gelmesiyle oluşan toplumsal yapıdır. Bu sosyal sınıfın mensubu olan aileler göç ettiklerinde çadırlarını kurduklarında çadır köyler veya çadır kentler oluşturmuşlardır. Urugların bir araya gelmesiyle bod (boy, kabile) adı verilen sosyal yapı meydana gelmiştir. Boylar bir araya gelerek bodunu (boyalar birliği), boy ve bodunlar bir araya gelerek il, yani devleti meydana getirmişlerdir (Mandaloğlu, 2022: 483). Buradan Türklerin sosyal hayatında ailenin yaşama alanının ev olduğu anlaşılmaktadır. Kâşgarlı Mahmud, üy sözcüğünü ev anlamında kullanmaktadır (Kâşgarlı Mahmud, 2021, I: 81). Yurt (vatan) ise milletin yaşama alanıdır. Eberhard'a göre Türklerde aile toplumun ve devletin temelidir. Türk ailesinde en yaşlı erkek üyesi ailenin reisi kabul edilir ve liderlik rolü üstlenir. Ailenin diğer üyeleri onun emri altındadır. Devlet ise ailenin genişlemesidir (Eberhard, 1944: 268). Aile içindeki bu hiyerarşik yapı, reisin tecrübesi ve bilgeliği özellikleriyle ilişkilidir.

Vatan anlayışı, Türklerin sosyal hayatlarında söz ve davranışlarına yansımıştır. Kargış sözcüğü, beddua anlamındadır (Kâşgarlı Mahmud, 2021, I: 274, 461). Kazak Türklerinde beddua olarak yaygın biçimde kullanılan “*üyin küygir*” ifadesi vatanı, evi bozulması anlamındadır (Biray, 2019: 84). Sözlü kültürde kutlama içerikli sözler hayatın her safhasında bulunmaktadır. Doğum gerçekleştiğinde anne ve bebeği için sağlık ve hayır dilenirken “*Vatanıma, milletine hayırlı olsun, kutlu, devletli olsun.*” ifadesi kullanılmaktadır (Kalafat, 2019: 196).

Tarih boyunca Türkler kadına önem ve değer vermişlerdir. Türk kadını siyasi hayatta var olabildiği gibi sosyal hayatın değişmez unsurunu oluşturmaktadır. Ailede olduğu kadar toplumun her kesiminde kadına değer verilmiştir. Türk kadını; ilini, vatanını ve milletini mukaddes kuvvet olarak yaratmıştır (Gasımova, 2019: 233).

Balamir liderliğinde batıya göç eden Hunlar, Avrupa topraklarında siyasi teşkilatlarını kurmuşlar ve sahip oldukları bölgeleri vatan toprağı hâline getirmişlerdir. Yeni iskân edilen topraklarda siyasi kimlikleri ve kültürel değerleriyle devlet kurma kabiliyetini gösteren Hunlar, topraklarına yapılan saldırıları savaş sebebi olarak kabul etmişlerdir. Margus Piskopos'u'nun Avrupa Hun sınırlarına girerek Hunların kutsal kabul ettikleri mezarlarını soyması bir savaş sebebidir (Ahmetbeyoğlu, 2017: 104). Burada esas olan husus ölmüş ataların huzurunda vatan topraklarına yapılan saygısızlığın cezalandırılmasıdır. Hunlar ana yurttan uzakta olmalarına rağmen yerleştikleri bölgeyi vatan toprağı yapmışlar ve ölmüş atalarına yapılan saygısızlığı cezalandırmışlardır. Bu münferit olay bile Türklerde vatan topraklarını kutsallığını göstermesi açısından önemlidir.

Eski Türklerde vatanın kutsallığı sözlü kültür unsurlarında yer almaktadır. İnsanın yaşadığı mekânla özdeşleşmesi ve toprak parçasını içselleştirmesi vatan anlayışının sosyal hayatta karşılık bulmuş biçimi

olarak değerlendirilebilir. Sözlü unsurlardaki anlatımlarda toprağın vatanlaştırılması, yani ona kimlik kazandırılması söz konusudur. Yılmaz'a göre Türklerde toprak, ana kavramı ile birlikte anılmıştır. Türklerin inançlarında "toprak/vatan uğruna ölüm" anlayışı yerleşim kültürünün sonucudur. Ergenekon Destanı'nda yurt tutma, zorunluluk sonucunda bozkurt öncülüğünde yurdu terk etme ve yeni yurtlar arama Türklerin yerleşik bir toplum olduğunun göstergelerindedir (Yılmaz, 2018: 437).

Eski Türk inanç sisteminde de vatanın kutsallığı ön plana çıkmaktadır. Özellikle Orhun Kitabeleri'nde geçen ıduk yir sub (Tekin, 2018: 40) ifadesinde vatanın kutsallığı ön plana çıkarılmaktadır. İduk sözcüğü kutlu ve mübarek anlamındadır (Kâşgarlı Mahmud, 2021, I: 65). İduk yir sub, eski Türk yazıtlarında Tengri ve Umay gibi ilahi bir varlık olarak ortaya çıkmaktadır. Tengri göksel bir varlıktır. Umay ise göksel bir varlık olarak görünse de işlev itibarıyla yersel ve dünyevidir. İduk yir sub, tamamen yeryüzüne ait bir kült olup ülke, vatan ve memleket anlamındadır (Taş, 2002: 51). İduk yir sub, eski Türklerde kutsal vatan kültürüne dönüşmüştür. Yer-su kavramı Türk kültüründe devletin ve vatanın toprağını oluşturduğundan kutsal kabul edilmiştir. Bu kavram Türklerde tabiata bağlı olarak gelişmiş, büyük imparatorlukların kurulduğu dönemlerde vatan kültürüne dönüşmüştür. Türklerin ıduk yir sub ifadesiyle hem koruyucu kutsal ruhları hem de vatani ifade etmişlerdir. Bu durum, Türklerin ülkelerini hiçbir zaman kuru toprak parçası olarak görmediklerini göstermektedir. Tuğ ve al bayrağın dalgalandığı yerler Türk kültüründe vatan olarak görülmüştür.

5. Hukuki Açından Vatan Anlayışı

Türklerin Türkistan (Orta Asya) bozkırlarına hükmetmelerinde ve büyük teşkilatlar kurmalarında sahip oldukları hukuk anlayışının etkisi bulunmaktadır. Hun, Gök Türk, Uygur gibi çeşitli adlarda kurulmuş Türk devletlerinin hukuk anlayışları birbirinin aynıdır. Bu siyasi yapıların teşkilat yapıları ini tanzim edilmiş ve muntazam işler mahiyettedir. Bu devletlerin kamu hukukuna ait anlayışları ve onlara bağlı hukuki şekilleri dikkat çekicidir (Köprülü, 1938: 46). Töre denilen hukuk kuralları yazılı olmamasına rağmen nesilden nesile aktararak toplum ve devlet içine yerleşip Türk devletlerinde devamlılığını sağlamıştır. Devleti yöneten kağan dâhil olmak üzere toplumun bütün üyelerinin töreye uyma zorunluluğu bulunmaktadır. Töreye uymak, Türklerde bir görev ve sorumluluk kabul edilmiştir. Türk devletlerinde mutlak yetkileri olan bir yöneticinin olmayışı kanun üstünlüğü anlayışının olduğunun açık ve net kanıtıdır. Türkler töre hukuku sayesinde hukuk devleti olarak nitelendirilebilecek bir devlet modeline sahip olmuşlardır. Devletin yönetilmesi hem idare edenlerin hem de idare edilenlerin uymak zorunda oldukları ve bir şahsın iradesiyle değişmeyen esaslar sayesinde mümkündür (Arsal, 2020: 282). Bu durum, kanunlarda keyfi değişiklik yapılmasını ortadan kaldırmaktadır. Gerekli durumlarda töre hükümlerinde değişiklik yapma imkânı bulunmaktadır. Törede yenilikler yapma, devletin idari, mali ve kültürel işlerini düzenleme yetkisi hükümdar aracılığı ile meclislere devredilmektedir (Kafesoğlu, 1987: 21). Eski Türkler kanunlarda çok fazla değişiklik yapmak istemeseler de gerekli durumlarda yeni kanunlar çıkarmışlardır. Kağanların çıkarmak istedikleri yeni kanunlar ve önemli kararların geçerli olabilmesi için boy beylerinin kurultayda muvafakat vermeleri gereklidir (Arsal, 2020: 284). Yeri ve zamanı geldiğinde Türk hükümdarları töreye yeni hükümler eklemiştir. Kurultaylarda alınan kararlar törenin bir parçasını oluşturmaktadır. Toplum içinde kendiliğinden ve yavaş yavaş ortaya çıkan gelenek görenek kuralları (yosun) ise törenin bir başka kaynağı kabul edilmektedir (Pamir, 2009: 361). Türklerde önemli kararlar yılın muayyen zamanlarında toplanan kurultaylarda alınmıştır. Devlet yönetimi ve dinî ritüellerle ilgili üç ayrı toplantı düzenlenmiştir. Bu toplantılardan ilki senenin ilk ayında kağanın sarayında yapılmıştır. İkinci toplantı beşinci ayda Lung-ç'eng'de yapılmıştır. Üçüncü toplantı hayvan sayısını ve devletin insan ve askerî gücünü tespit etmek için sonbaharda yapılmıştır. Yılın beşinci ayında (Mayıs) toplanan Büyük Kurultay'da töre hükümlerinde yapılacak değişiklikler tartışılmış ve bütün ülke meseleleri üzerinde müzakereler yapılarak karara bağlanmıştır (Kafesoğlu, 1987: 47). Töre hükümlerinde belirli çerçevelerde değişiklik yapılabilmesine rağmen törenin değişmez nitelikte hükümleri de bulunmaktadır. Könilik (adalet), uzluk (iyilik, faydalılık), tuzluk (eşitlik) ve kişilik (insanlık) gibi hükümler törenin değişmez hükümleri olup toplumun devlete bağlanmasını, güven duygusunun gelişmesini, kişi hak ve hürriyetlerinin güvence altına alınmasını sağlamaktadır (Durmuş, 2008: 42).

Devlet teşkilatında hukuk işlerinden sorumlu görevliler yer almıştır. Bu görevliler devlet ve toplum hayatında geçerli olan töre hükümlerini uygulamakla yükümlüdürler. Devletin idari teşkilatında önemli görevleri bulunan memurların kanunları ve devlet işlerini iyi bilip uygulaması gerekmektedir (Taşağıl, 2017: 84). Eski Türk devletlerinde birtakım rütbe ve memuriyet isimleri yaygın olarak kullanılmıştır. Hunların teşkilat yapısında on ikisi sağ, on ikisi sol olmak üzere yirmi dört büyük memuriyet bulunmaktadır. Memuriyetlerin sağ ve sol diye ikiye ayrılması Gök Türklerde de görülmektedir. Devlet teşkilatında görülen bu hukuki düzenleme daha sonraki Türk devletlerinde de takip edilmektedir (Köprülü, 1938: 46-47).

Eski Türklerde töre ile devlet birbirini tamamlayan iki temel unsurdur. Bundan dolayı yazıtlarda devlet ile töre genellikle birlikte kullanılmıştır. Orhun Kitabeleri'nde töre sözcüğü 11 yerde geçmekte olup bunun 6'sında il sözcüğü ile birlikte kullanılmıştır. Diğer 5'inde ise töre sözcüğü, il sözcüğü ile ilişkilidir. Kül Tigin Abidesi doğu cephesinde "...oturarak Türk milletinin ilini töresini tutuvermiş, düzenleyivermiş." (Ergin, 1983: 20) ifadesi yukarıda anlatılan ilişkiyi ortaya koymaktadır. Yine aynı yazıtta geçen "Türk, Oğuz beyleri, milleti, iştin: Üstte gök basmasa, altta yer delinmese, Türk milleti, ilini töreni kim bozabilecekti?" (Ergin, 1983: 24) hukuki açıdan devletin töre ile yönetilmesinin önemini göstermektedir. Bu ifadeler devletin ayakta kalmasının töre ile mümkün olduğunun açıkça göstergesidir. Devletin yok olmasının önüne töreye uymakla geçilmiştir. Töre hukuku, eski Türklerde devletin ve vatan topraklarının güvencesidir.

Eski Türklerde töre devlet teşkilatını düzene koymakla birlikte sosyal ilişkilerin sağlanmasında da etkili olmuştur. Töre, Türk toplumunda sosyal hayatın düzenlenmesini sağlayan kurallar olmakla beraber sosyal hayatın düzenlenmesini sağlayan değerler bütünüdür. Töre hukuku, eski Türklerde devletin halkıyla, toplumun birbirleriyle ilişkilerini belirli bir nizam içinde sürdürmelerini sağlamıştır. Eski Türklerde vatan ve üzerinde yaşayan halk çok kıymetli olup devlet en kutsal şeylerdendir. Devlet, tanrının yeryüzündeki gölgesi anlamına gelmektedir. Vatan, yani devlet töreden, örf ve âdetlerden ibarettir (Tansü ve Öztürk, 2020: 12-13).

Eski Türklerde işlenen suçlara verilecek cezanın neler olduğu kağan buyruklarıyla bildirilir ve herkes tarafından bilinirdi. Suçu işleyen kişi cezasını da kendisi çekmektedir (Göktürk, 2022: 26). Buradan Eski Türklerde cezanın şahsi olduğu ve suçlunun yakınlarına uygulanmadığı açıkça görülmektedir.

Vatana ihanet etmek her devrin ve her milletin en çok kınayıp lanetlediği, en şiddetli cezalara layık ve müstahak gördüğü ağır bir suç ve kesin bir beşerî alçaklıktır (Yeni Türk Ansiklopedisi, 1985: 4599). Çin kaynaklarından eski Türklerde işlenen suçlara verilen cezalar hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir. Çin kaynaklarına göre Türklerde devlete isyan, vatana hıyanet, katil, başkasının eşiyle gayri meşru münasebet, bağlı atı çalmak suçlarının cezası ölümdür (Arsal, 2020: 280). İsyân ve vatana hıyanet suçu doğrudan doğruya topluma ve devlete karşı işlenmiştir. Bu suçların cezası bizzat devlet tarafından verilmektedir. Toplum nezdinde işlenen diğer suçlar bireysel olmakla beraber cezalandırılması yine devlet eliyle gerçekleşmektedir. Hunlarda cezalandırma bir kamu hukuku alanı olarak devlete ait olup insanlar kendi intikamlarını alma yoluna başvurmamışlardır. Akhunlarda vatana ihanet idamla cezalandırılmıştır (Göktürk, 2022: 25-27). Gök Türklerde vatana ihanet edenlere ölüm cezası verilmiştir. Ceza işlemleri hiçbir ayırım gözetilmeksizin herkese uygulanmıştır (Taşağıl, 2017: 184). Türklerin sınıfsız toplum yapısına sahip olmaları işlenen suçlara karşı verilen cezalarda töre hükümlerinin bütün vatandaşlara eşit biçimde uygulanmasını sağlamıştır. Töre hukukuna göre Türklerin vatana karşı işledikleri suçların cezasız bırakılmaması hukuk üstünlüğü anlayışını göstermekle beraber aynı zamanda vatanın önemine işaret etmektedir. Gök Türkler kendilerine isyan eden boyları da cezalandırmışlardır. Kitan ve Tatabırlar Gök Türklerle karşı ayaklanmışlardır. Bu ayaklanma üzerine Gök Türkler düzenledikleri sefer sonucunda 721 yılı kış mevsiminde Kitanları ve 722 yılı ilkbaharında Tatabırları bozguna uğratmışlardır (Taşağıl, 2017: 170).

6. Sonuç

Eski Türklerde devletin oluşması için halk, istiklal, ülke ve töre gerekli unsurlardandır. Bu unsurların bir araya gelmesi Türklerde siyasi teşkilatın kurulmasını sağlamıştır. Türk milleti devletine bağlılığı, kahramanlık ve cesareti ile devletin kurucu unsurunu oluşturmuştur. Türkler bağımsız oldukları

topraklarda devlet kurmuşlardır. Devletin siyasi varlığını ve bağımsızlığını devam ettirebileceği ülke, Türkler için vatan toprağı olmuştur. Her devletin kendine ait bir merkezinin olması, Türklerde başkent kavramını öne çıkarmaktadır. Siyasi teşkilatlanmanın en önemli unsurunu töre denilen kanunlar oluşturmuştur. Sınıfsız bir toplum yapısına sahip olan Türkler, kağan dâhil olmak üzere toplumun bütün fertleri töreye uygun hareket etmişlerdir. Bu unsurlar, Türklerde siyasi hâkimiyetin maddi gücünün dayanak noktasıdır.

Eski Türklerde vatan anlayışı dil, din, töre, sosyokültürel hayat, iktisadi yapı gibi unsurlarla ilişkilidir çünkü toprağın kutsal hâle gelmesi, millî kültür, ortak tarih anlayışı gibi unsurlarla gerçekleşebilir. Türklerde vatanın kutsal kabul edilmesi bu değerlerin bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Türkler vatanlarına bağlı yaşamışlar, düşmanları başta olmak üzere her türlü tehlikeye karşı vatanlarını korumuşlar ve savunmuşlardır. Yeni fethedilen yerlerin vatan toprağı hâline getirilmesi Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi ve Kızıl Elma anlayışının sonucudur. Bu idealler Türklere yeni hedefler koymakla beraber mevcudun korunmasını ve savunulmasını sağlayacak niteliktedir. Vatan, devlet ve millet anlayışı Türklerin tarih boyunca kurdukları siyasi yapılarının önemli unsurlarını oluşturmuştur.

Eski Türklerde görülen vatan anlayışının tarih boyunca kurulan diğer Türk devletlerinde de aynı şekilde devam etmesi Türk devlet telakkisinin devamlılığı olarak değerlendirilebilir. İslamiyet'ten önce Asya topraklarında kurulan Asya Hun, Gök Türk ve Uygur devletleri toprağı vatan hâline getirmişlerdir. Asya dışındaki bölgelerde kurulan Avrupa Hun, Hazar gibi devletler de fethettikleri toprakları vatanlaştırmışlardır. Türkler vatan topraklarını alırken olduğu gibi verirken de bedel ödemişlerdir. Türk milleti tarihin hiçbir döneminde devletsiz, vatansız ve bayraksız yaşamamıştır. Anadolu'yu Bizans'tan alarak Türk iskânına açan Selçuklular, fethettikleri yerleri vatan toprağı yapmışlardır. Anadolu, iskân edilmekle kalmamış, imar ve bayındırlık faaliyetleri de hızlı bir şekilde yürütülmüştür. Osmanlı Devleti'nin fethettiği bölgeler vatan topraklarının önemli parçalarını oluşturmuştur. Millî Mücadele'nin hazırlık safhasında Amasya Genelgesi'nde "*Vatanın bütünlüğü, milletin istiklali tehlikededir...*" sözleriyle vatan vurgusuna dikkat çeken Mustafa Kemal Atatürk, Erzurum Kongresi'nde "*Millî sınırlar içinde vatan bir bütündür.*" sözleriyle vatan topraklarının bölünemeyeceğini ifade etmiştir. Millî Mücadele'de düşmana karşı topyekûn savaş yapılırken Sakarya Meydan Muharebesi'nde "*Hatt-ı müdafaa yoktur. Sath-ı müdafaa vardır. O sath bütün vatandır.*" sözleriyle düşmana karşı savaşın parolası belirtilmiştir. Bu mücadeleler, ilk Türklerden günümüze kadar vatan topraklarının kutsallığını ve korunması gerektiğini açık ve net biçimde göstermektedir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, 783.562 km²'lik vatan toprağını her türlü tehdit ve tehlikeye karşı devleti ve milletiyle yekvücut olarak korumaktadır. Mustafa Kemal Atatürk'ün "*ilelebet payidar olacak*" sözü Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin vatanına ve istiklaline sahip çıkacağına nişanesidir. Allah, Türk milletini vatansız ve devletsiz bırakmasın.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Kaynaklar

Ahmetbeyoğlu, A. (2017), *Avrupa Hunları*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Arsal, S. M. (2020), *Türk Tarihi ve Hukuk*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Aydın, E. (2022), *Eski Türklerde Gündelik Hayat*, İstanbul: Kronik Kitap.

- Biray, N. (2019), Kazak Türkçesinde “Üy” Kelimesi - Kavram Alanı - Kelime Ailesi - Terimleşme, (Ed.: İ. Şahin, F. Solak-G. K. Ercilasun- M. B. Çelik-A. Taşbaş-E. Taşbaş), *Altay Toplulukları Mesken ve Mesken Kültürü*, s.75-90. İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği (TDBB) Yayınları.
- Caferoğlu, A. (1972), İlk Anadolu Vatan Kültürü Kurucuları, *Türkiyat Mecmuası*, 17, s.1-12.
- Caferoğlu, A. (2021), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Câhız (1967), *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türkler’in Faziletleri*, (Çev.: R. Şeşen), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Câhız (2022), *Türklerin Faziletleri*, (Çev.: R. Şeşen), İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Çağrıci, M. (2012), Vatan, *İslam Ansiklopedisi*, 42, s.563-564, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Çoruhlu, Y. (1999), *Türk Mitolojisinin ABC’si*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Demirel, D. (2017), Eski Türklerde Devlet Sisteminin Mutlak Monarşik Modelden Ayrılan Yönleri, *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 9 (16), s.425-450.
- Doğan, D. M. (2020), *Osmanlıca Yazılışlı Doğan Büyük Türkçe Sözlük*, 2, Ankara: Yazar Yayınları.
- Duman, S. (2015), İslâm Öncesi Türk Devletleri’nde Aristokrat Cumhuriyet Gerçeği, *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 1 (1), s.51-66.
- Durmuş, İ. (2008), Eski Türk Devletlerinin Oluşumunun Temel Unsurları, *Gazi Türkiyat*, 1 (2), s.25-45.
- Eberhard, W. (1944), Eski Çin Felsefesinin Esasları, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2 (2), s.265-276.
- Eberhard, W. (1996), *Çin’in Şimal Komşuları*, (Çev.: N. Uluğtuğ), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ergin, M. (1983), *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Gasımova, F. (2019), Eski Türklerde Tarih ve Folklor Açısından Mesken-Aile ve Aile Değerleri, (Ed.: İ. Şahin, F. Solak-G. K. Ercilasun- M. B. Çelik-A. Taşbaş-E. Taşbaş), *Altay Toplulukları Mesken ve Mesken Kültürü*, s.229-237, İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği (TDBB) Yayınları.
- Gökalp, Z. (1968), *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul: Varlık Yayınevi.
- Gökalp, Z. (1981), *Türk Devletinin Tekâmülü*, (Haz.: K. Y. Koprıman), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Göktürk, İ. (2022), *Türk Kültür Tarihi Üzerine Yazılar*, Ankara: İksad Yayınevi.
- Gömeç, S. Y. (2016), Uygur Türklerinin Destanları ve Kültürü Hakkında Özet, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 7, s.45-54.
- Kafesoğlu, İ. (1987), *Türk Bozkır Kültürü*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Kafesoğlu, i. (1993), *Türk Millî Kültürü*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Kalafat, Y. (2019), Türk Halk İnançlarından Mitolojiye Kut Bağlamında Mesken-Aile ve Aile Değerleri, (Ed.: İ. Şahin, F. Solak-G. K. Ercilasun- M. B. Çelik-A. Taşbaş-E. Taşbaş), *Altay Toplulukları Mesken ve Mesken Kültürü*, s.191-227, İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği (TDBB) Yayınları.
- Kâşgarlı Mahmud (2021), *Divanü Lûgat-it Türk*, (Çev.: B. Atalay), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları,
- Keskin, M. (1991), Ziya Gökalp’te Vatan Kavramı, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1 (4), s.443-452.
- Koca, S. (2002), Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı, *Türkler Ansiklopedisi*, 2, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s.823-844.
- Koca, S. (2019), *Türk Kültürünün Temelleri*, Ankara: Berikan Yayınevi.

- Köprülü, M. F. (1938), Ortazaman Türk Hukukî Müesseseleri İslâm Amme Hukukundan Ayrı Bir Türk Amme Hukuku Yok Mudur?, *Belleten*, 2 (5-6), s. 39-72.
- Lessing, F. D. (2017), *Moğolca-Türkçe Sözlük*, (Çev.: G. Karaağaç), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Mandaloğlu, M. (2022), Eski Türklerde Aile ve Evlilik Anlayışı, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4 (8), s.481-493.
- Orkun, H. N. (1994), *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ögel, B. (1979), *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Ankara: Kömen Yayınları.
- Ögel, B. (2016), *Türklerde Devlet Anlayışı*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Pamir, A. (2009), Orta – Asya Türk Hukukunda “Töre” Kavramı, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 58 (2), s.359-375.
- Rasony, L. (1971), *Tarihte Türklük*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Selçuk, H. (2020), *Selenge'den Tuna'ya Türk Kültür Tarihine Dair Notlar*, Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.
- Şahin, K. (2005), Eski Türklerde Merkezi İdare, *Türk İdare Dergisi*, 77 (448), s.149-164.
- Tansü, Y. E. ve Öztürk, N. (2020), Eski Türklerde Gök Tanrı İnancının Devlet Yönetimine Etkisi, (Ed.: K. Kartal-F. Çabuk), *Tarih Toplum ve İnanç*, s.3-24, Ankara: İksad Yayınevi.
- Taş, İ. (2002), *Türk Düşüncesinde Kozmogoni-Kozmoloji*, Konya: Kömen Yayınları.
- Taşgöl, A. (2017), *Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi)*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Taşcıoğlu, Ö. L. (2018), Vatan Kavramı ve Türk Milleti İçin Vatanın Önemi, *Akademik Sosyal araştırmalar Dergisi*, 6 (71), s.221-230.
- Tekin, T. (2018), *Orhon Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- Turan, O. (1994), *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, 1-2, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Türkeş-Günay, U. (2012), *Türklerin Tarihi Geçmişten Geleceğe*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Türkmen, F. (2013), Kök-Türk Âbidelerinde Millî Kimlik Hassasiyeti, *Millî Folklor*, 25 (97), s.31-38.
- Yeni Türk Ansiklopedisi* (1985), 12, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Yılmaz, S. (2018), Eski Türklerde Yerleşik Kültür ve Yurt/Türkevi, 4. *Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi*, s.437-449, İstanbul: Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları.

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2024, 24(2): 458-473, doi: 10.11616/asbi.1453232

Adıyaman İlinde Seçilen Mesleki Grupların Finansal Okuryazarlık Tutum ve Davranış Düzeylerinin Araştırılması

Investigation of Financial Literacy Attitudes and Behavior Levels of Selected Professional Groups in Adıyaman Province

İfet BİLİR¹, Suzan ERGÜN²

Geliş Tarihi (Received): 15.03.2024

Kabul Tarihi (Accepted): 05.05.2024

Yayın Tarihi (Published): 31.07.2024

Öz: Finansal okuryazarlık, temel seviye finansal bilgiler ile en etkin kararlar vermeyi sağlayacak finansal tutumların finansal davranışa yansımaları ifade eden bir alandır. Finansal okuryazarlık sadece finansla ilgili meslekler için değil bütün meslekler için kritik önem taşımaktadır. Alan dışı mesleklerin finansal okuryazarlık tutum ve davranış düzeylerinin yüksek olması hem bireysel hem de toplumsal anlamda fayda sağlamaktadır. Bu çalışmada, seçili meslekler olarak öğretmen, doktor, akademisyen, mühendis ve hemşirelerin finansal okuryazarlık tutum ve davranış düzeylerinin belirlenmesi amaçlanmaktadır. Çalışma kapsamında nicel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Anket çalışması yapılmıştır. Elde edilen veriler ile yapılan istatistik analizler sonucunda, hemşirelerin finansal okuryazarlık tutum ve davranış düzeyleri diğer meslek mensuplarının düzeylerinden yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Finansal Okuryazarlık, Finansal Tutum, Finansal Davranış.

&

Abstract: Financial literacy is a field that expresses the reflection of basic level financial information and financial attitudes that will enable making the most effective decisions on financial behavior. Financial literacy is critical not only for finance-related professions but for all professions. High levels of financial literacy attitudes and behavior in professions outside the field provide both individual and social benefits. This study aims to determine the financial literacy attitudes and behavior levels of teachers, doctors, academicians, engineers and nurses as selected professions. Quantitative research method was used within the scope of the study. A survey was conducted. As a result of the statistical analysis conducted with the data obtained, it was determined that the financial literacy attitude and behavior levels of nurses were higher than those of other professionals.

Keywords: Financial Literacy, Financial Attitude, Financial Behavior.

Atıf/Cite as: Bilir, İ., Ergün, S. (2024). Adıyaman İlinde Seçilen Mesleki Grupların Finansal Okuryazarlık Tutum ve Davranış Düzeylerinin Araştırılması. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 458-473. doi: 10.11616/asbi. 1453232

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Doktorant, İfet Bilir, İnönü Üniversitesi, ifetbilir02@gmail.com. (Sorumlu Yazar)

² Prof. Dr., Suzan Ergün, İnönü Üniversitesi, suzan.ergun@inonu.edu.tr.

1. Giriş

Finansal okuryazarlık, her meslek grubundan insanın belirli düzeyde bilgi sahibi olması gereken önemli bir konudur. Günümüz dünyasında gerçekleşen ekonomik gelişmeler, ilerlemeler ve finansal serbestleşme, kişilerin finansal sisteme katılımını ve kendilerini sisteme uyarılma davranışlarının yoğunlaşmasını ortaya çıkarmıştır. Özellikle teknolojinin gelişmesi ile gerçekleşen yenilikler ve ekonomik gelişmelerin etkisiyle karmaşık hale gelen mali karar verme süreci finansal okuryazarlığın önemini arttırmıştır. Piyasa hakkında bilgi sahibi olmak gerek ulusal gerekse de uluslararası ekonomilerin ilerleyişini anlama ve gözlemlene gereksinimi finansal okuryazarlık kavramını bireyler ve toplumlar açısından kritik bir yere taşımıştır. Finansal piyasalara erişim, tasarruf ve yatırım yapan bireylerin finansal araçlara yönelmesini sağlamaktadır. Finansal kararların önemi bireylerin verdikleri finansal kararların gelecek hayatlarını etkilemesi bakımından oldukça hayatidir. Dolayısıyla bireylerin etkin ve bilinçli finansal davranışlar gerçekleştirmeleri en azından asgari düzeyde bir okuryazarlık ile mümkün olmaktadır. Bireylerin finansal okuryazarlık tutum ve davranış düzeylerinin artması toplumun da finansal okuryazarlık tutum ve davranış düzeylerinin artmasını sağlamaktadır. Bu durumda, finansal okuryazarlık seviyesi, alınan finansal eğitimlerle yükseltilebilmektedir. Bu noktada finansal eğitim yatırım, tasarruf, nakit yönetimi, kredi yönetimi, borç idaresi, finansal hukuki haklar vs. birçok alanda bireylere finansal okuryazarlık tutum ve davranış düzeylerinin artması anlamında katkı sağlamaktadır.

Her meslekten bireyin finansal okuryazarlık ile ilgili temel düzey bilgiye sahip olması gerekmektedir. Finansla ilgili mesleklerin yüksek düzey finansal okuryazarlığa sahip olması yeterli değildir. Alan dışı meslek mensuplarının da finansal okuryazarlık tutum ve davranış düzeylerinin yüksek olması bireysel ve toplumsal olarak fayda sağlayacak dolayısıyla meslek gruplarının finansal okuryazarlığın önemini algılayabilmeleri ve bilgilerini seminerler/eğitimler ile arttırmaları gereklilik arz etmektedir. Finans alanında yetkin kişilerin, farklı meslekteki bireylere seminerler hazırlamaları finansal okuryazarlık tutum ve davranış düzeyini arttırmaya destek olacaktır.

Bu çalışmada, seçili meslekler olarak öğretmen, doktor, akademisyen, mühendis ve hemşirelerin finansal okuryazarlık tutum ve davranış seviyelerinin saptanması amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda çalışma altı başlıktan oluşmaktadır. İlk olarak giriş bölümü sonrasında finansal okuryazarlık başlığı altında finansal okuryazarlık kavramı ve önemi, finansal okuryazar olma göstergeleri, finansal okuryazarlığın bileşenleri, finansal okuryazarlığı etkileyen faktörler, finansal okuryazarlığın unsurları ele alınmaktadır. Üçüncü başlıkta literatür incelemesine yer verilmektedir. Dördüncü başlıkta ise çalışmanın yöntemi açıklanmaktadır. Sonraki başlıkta bulgular ele alınarak açıklanmaktadır. Son olarak sonuç başlığı altında çalışmadan elde edilen sonuçlar tartışılmaktadır.

2. Finansal Okuryazarlık

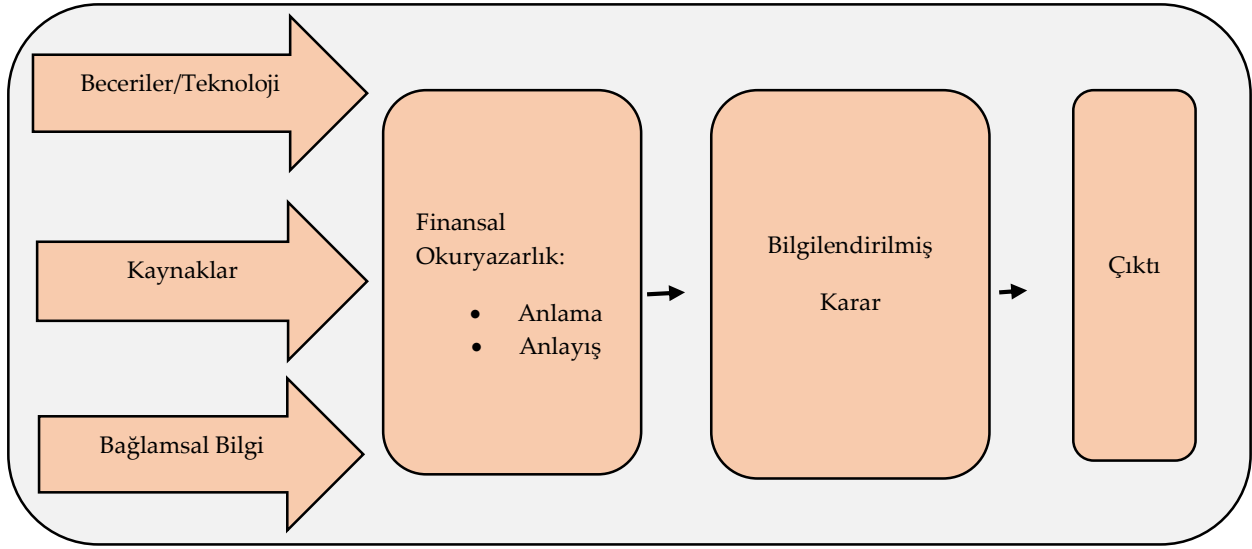
Finansal okuryazarlık, bireylerin günlük mali sorunlardan daha karmaşık yatırım ve kredi kararlarına kadar geniş bir yelpazede etkili kararlar verebilmesini sağlayan temel finansal bilgilerle donanma sürecidir. Bu, bireylerin gelirlerini yönetme, borçlanma ve yatırım yapma gibi konularda bilinçli ve sağlam bir temel oluşturarak finansal olarak sağlam ve güvenli bir gelecek kurmalarına yardımcı olur. Aynı zamanda, finansal okuryazarlık toplumsal refaha da katkıda bulunur çünkü daha bilinçli ve eğitilmiş bireyler, ekonomik karar alma süreçlerine daha etkin bir şekilde katılırlar ve finansal piyasaların daha dengeli ve sağlıklı işlemesine yardımcı olurlar. Bu nedenle, finansal okuryazarlık bireylerin kişisel refahlarını artırmakla kalmaz, aynı zamanda genel olarak toplumun ekonomik refahına da olumlu bir katkı sağlar. Bu başlık altında; finansal okuryazarlık kavramı ve önemi, finansal okuryazar olma göstergeleri, finansal okuryazarlığın bileşenleri, finansal okuryazarlığı etkileyen faktörler ve finansal okuryazarlığın unsurları ele alınarak açıklanmaktadır.

2.1. Finansal Okuryazarlık Kavramı ve Önemi

Finansal okuryazarlık terimi, John Adams'ın Thomas Jefferson'a 1787'de kaleme aldığı bir mektupta geçtiği bilinen bir terimdir. John Adams, ABD'deki finansal bilgisizliğin ve finansal sorunların giderilmesi açısından finansal okuryazarlığa gereksinim bulunduğunu ifade etmiştir. Sonrasında çeşitli hükümetler,

araştırmacılar, kurumlar ve kuruluşlar farklı hedeflere ve sebeplere dayalı olarak bu terimi kullanmışlardır (Garg ve Singh, 2018:174). Günümüzde finansal okuryazarlık için evrensel olarak kabul edilmiş standart bir tanım bulunmamaktadır. Çeşitli tanımlamalarla açıklanmaya çalışılan bir kavramdır. Lusardi, finansal okuryazarlığı temel ve gelişmiş olarak ikiye ayırarak ele almaktadır. Faiz oranlarını değerlendirme, enflasyonun içeriğini bilme, riskleri algılayabilme temel finansal okuryazarlığı; hisse senedi piyasasının içeriği, bono vs. fiyatları, faiz oranları gibi daha karmaşık hesaplamalar gelişmiş finansal okuryazarlık içerisinde görülmektedir (Lusardi, 2008: 4-7). Finansal okuryazarlık tasarruflar ve yatırımlar, bütçe, borçlanma, kredi, sigortalama vs. hakkında bilgilenecek davranışlarına yansıtma yeteneğidir (Bodie, 2006:1). Mason ve Wilson, kişilerin finansal kavramları algılayarak, karar almada ihtiyaç duyulan bilgileri edinme, anlamlandırma ve değerlendirme yeteneğini finansal okuryazarlık olarak değerlendirmektedirler (Mason ve Wilson,2000:31-32).

Şekil 1: Finansal Okuryazarlık Anlam Oluşturma Süreci

Kaynak: Mason ve Wilson, 2000: 33.

Şekil 1’de finansal okuryazarlık, çıktıya ulaşma süreci şeklinde ifade edilmektedir. Bu süreçte kişilerin mali kaynaklarda istifade etmek, teknolojilerden faydalanma ve mali bilgi, mali hizmet/ürünleri bilmesi ve algılamasına neden olarak daha doğru tercihlerde bulunup etkin kararlar almasını sağlamaktadır. Huston'a göre, bir kişinin finansal okuryazarlık düzeyi, finansal bilgiyi ne kadar anlayıp uygulayabildiğiyle belirlenir. (Huston,2010:296). Mahdzan ve Tabiani, finansal okuryazarlık bilgisine sahip bireylerin, bütçelerini nasıl yönetecekleri, finans kurumlarının nasıl işlediğini bilen bireyleri finansal okuryazar olarak ifade etmektedir (Mahdzan ve Tabiani, 2013:41). Türkiye Bankalar Birliği (TBB) finansal okuryazarlığı; bireylerin finansal plan oluşturma, borç alma, tasarruf ve yatırım vs. temel finansal kavramlar ile ilgili bilgi edinmiş olup finansal kararlarında kullanabilme becerisine sahip olma olarak tanımlamaktadır. Finansal okuryazarlık kişinin temel finansal bilgi, beceri ve tutuma sahip olması olarak ifade edilmektedir (<https://foy.tbb.org.tr/finansal-okuryazarlik-nedir,27.04.2022>). Malî piyasaları anlama, tasarruf etme, yatırım yapma ve tüketim dengesi kurma yeteneği ile finansal riskleri ve çeşitli alternatifler arasından en etkin tercihi yapma becerisine finansal okuryazarlık denilmektedir (Durmuşkaya ve Kavas, 2018:926). Finansal okuryazarlık, kişilerin finansal kavramları bilmesi, karar alma esnasında gerekli olan finansal bilgiye ulaşmanın yolunu bulabilmesi, anlaması, değerlendirmesi ve uygulamasıdır (Demir, vd., 2016:420). Finansal okuryazarlık; bireylerin ve ailelerin refah seviyesini arttırmaya destek olacak bilgiyi edinme ve bu bilgiyle bütçelerini nasıl yöneteceklerini öğrenme biçimi şeklinde ifade edilmektedir (Şahin ve Barış, 2017: 78). JumpStart adlı Amerika'daki bir finansal okuryazarlık programına göre, finansal okuryazarlık bireyin ömrü boyunca finansal güvenliği için kaynaklarını etkin bir şekilde kullanabilme ve bu amaçla gerekli bilgiyi kullanabilme yeteneği olarak tanımlanmaktadır (PACFL, 2008: 35). Finansal

okuryazarlık, bireylerin temel mali bilgi ve becerilere sahip olma düzeyini ifade eder, bu da para kullanımı ve yönetimi konularında yetkinlik anlamına gelir (Çam ve Barut, 2015:63).

Bireylerin finansal işlemlerini serbest piyasa koşullarında gerçekleştirebilme ve kurumların etkin bir şekilde faaliyet gösterebilmesi için finansal okuryazarlığın önemi oldukça büyüktür. Günlük hayatta kredi işlemlerini gerçekleştirmek, mevduat hesabı açtırmak, bireysel emeklilik hesabı açtırmak, kredi kartı çıkartmak vs. gibi temel işlemlerde dahi bireyler problem yaşayabilmektedir. Karmaşık finansal ürün/hizmetler ve gelişen teknoloji beraberinde toplumda işlemlerin zorlaştığı inancı, işlemleri gerçekleştirememeye kaygısını arttırabilmektedir. Finansal okuryazarlığın önemi, piyasaların daha etkin işlemesiyle birlikte, bireylerin doğru kararlar almasını ve doğru tercihlerde bulunmasını sağlar (Ruiz-Durán, 2016: 298). Finansal okuryazarlığın öneminin artmasıyla, hem kurum/kuruluşlar hem de araştırmacıların yaptığı çalışmalar sonucunda gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde bile bireylerin finansal okuryazarlık seviyesinin düşük olduğu görülmektedir. Dolayısı ile ülkeler finansal okuryazarlığı gündemlerine alarak bireylerin finansal okuryazarlığını arttırmak hedefiyle birçok proje ve faaliyetler hazırlamışlardır. Ülkemizde; Millî Eğitim Bakanlığı (MEB), QNB Finansbank, Türkiye Ekonomi Bankası (TEB), Finansal Okuryazarlık ve Erişim Derneği (FODER), Sermaye Piyasası Kurulu (SPK), gibi kurum/kuruluşların projeleri mevcuttur. Bu projelerin hedefi bireylerin temel finansal bilgilerini ve anlama seviyesini yükseltmek, finansal tutum ve davranışlarını iyileştirip finansal kararlarda daha etkin olmaya destek olmaktır (OECD INFE, 2012). Finansal okuryazarlığın artırılması için yapılan projeler, atılan adımlar kısa vadede istenilen düzeyde olmayabilir. Bu faaliyetlerin istenilen düzeye gelebilmesi için toplumun geniş bir kısmına etki etmesi, bireylerinde bilinçli olarak hareket etmeleri, okullarda bu alanda eğitim verilmesi gerekmektedir. Etkin bir programlama ve planlama sonucunda orta ve uzun vadede bireylerin ve bu sayede toplumun finansal okuryazarlığını arttırmak mümkündür (Rinaldi, 2016:130).

2.2. Finansal Okuryazar Olma Göstergeleri

Finansal okuryazarlık düzeyine ulaşmak için, kişilerin temel finansal kavramları, ürünleri/hizmetleri ve uygulamaları anlamaları gerekmektedir. ABD'de finansal okuryazarlıkla ilgili Başkan'a rapor sunan komite, bireylerin finansal okuryazarlık düzeyini arttırmak için aşağıda belirtilen konular hakkında bilgi sahibi olup bahsedilen becerilere sahip olması gerektiğini belirtmektedir (PACFL, 2008: 36-37):

- Sermaye piyasası sisteminin işleyişini anlamak ve finansal kurumlar ile ilgili bilgi sahibi olmak
- Nakit akımı sürekliliği, etkinliği ve yönetimini sağlama
- Sahip olunan kaynaklar ile etkin harcama planı oluşturma
- Beklenmedik, acil durumlar için finansal önlem alınması, plan ve sigorta yapılması
- Kredi gereksinimi için karşılaştırmalar yapabilmek
- Ev alma veya kiralama karar sürecini etkin değerlendirme
- Mali riskleri önleme ve kontrolünü sağlama
- Tasarruf ve yatırımları risk-getiri ilişkisi değerlendirilerek doğru zamanda yapma
- Geleceği planlama, bireysel emeklilik, emeklilik planlama

Etkin bir finansal okuryazar olabilmek için aşağıdaki yetkinliklere sahip olmak gerekmektedir (TBB, 2022):

- Finansal kavramalara aşina olma,
- Ürünleri farklı açılardan karşılaştırabilme ve optimum tercih yapabilmek,
- Bütçe planı, finansal yönetim ve finansal planlama oluşturabilme,
- Finansal alanda yetkin kişilerden etkin yardım ve desteği alabilme,
- Finansal bağımsızlığı sürdürebilmek, finansal sorumluluk bilincine sahip olabilmek.

Finansal okuryazarlık bireylerin finansal bilgi, tutum ve davranış kapasitelerinin etkinliği ve gelişmişliği ile ölçülen önemli bir kavramdır. Bireylerin basit seviyede, ürün ve hizmetleri tanıma, kısa-orta- uzun vadeli finansal planlama yapabilmek, bütçeyle yapılacak yatırım ve tasarrufların risk- getiri ilişkisi çerçevesinde yönetilebilme, bireysel birikimleri yönetebilme, finansal ürün ve hizmetler ile ilgili bilgiye ulaşma ve bilgiyi değerlendirme yollarını bilme, mevcut durum ve koşullarda en etkin ve verimli finansal kararları alma gibi durumları içermektedir.

2.3. Finansal Okuryazarlığın Bileşenleri

Finansal okuryazarlığın aşağıda belirtilen beş bileşeni bulunmaktadır (TBB, 2022):

- Finansal kavram bilgisi
- Finansal kavramlarla ilgili iletişime geçme becerisi
- Kişisel finans yönetimi becerisi
- Uygun finansal kararlar alma becerisi
- Gelecekteki finansal gereksinimler için planlama yapma davranışı

Finansal kavramlarla ilgili bilgi: Temel finansal kavramların bireyler tarafından bilinmesi, anlamlandırılması ve değerlendirilmesi finansal okuryazarlık için en önemli durumlardan birini ifade etmektedir.

Finansal kavramlarla ilgili iletişim kurabilme yeteneği: Kişilerin finansal durumları algılayabilmeleri için gerekli olan finansal beceriyi, finansal eğitimi ve finansal rehberliği edinmelerini ifade etmektedir.

Kişisel finans yönetimi becerisi, finansal okuryazarlığın önemli bir bileşenidir. Literatür de yapılan finansal okuryazarlık tanımlarında görülmektedir ki bireylerin kişisel finansal işlemlerini ve bütçelerini yönetebilme becerisi finansal okuryazarlık göstergeleri arasında önem ifade etmektedir.

Uygun finansal kararlar verme becerisi, edinilmiş finansal bilgiler neticesinde en etkin finansal kararları alma becerisini ifade etmektedir.

Gelecekteki finansal ihtiyaçlar için planlama yapma davranışı, finansal okuryazarlığın bir başka bileşenini ifade eder. Bireylerin gelecekteki hayatları için planlama yapması sadece finansal alanda değil bütün alanlarda gerekli olan bir davranıştır. Özellikle kişilerin finansal ihtiyaçlarına uygun kısa, orta ve uzun dönemli plan yapma davranışı edinmeleri finansal okuryazar olmak için önemli bir olguyu ifade eder.

2.4. Finansal Okuryazarlığı Etkileyen Faktörler

Finansal okuryazarlığa tesir eden çevresel, kültürel, psikolojik, demografik vb. gibi birçok faktör bulunmaktadır. Bunlar (Wyckoff, 1969; Lewellen vd., 1977: 293; Penman, 1987: 199; Harrington, 1987; Ceylan ve Korkmaz, 1995: 118; Connolly, 1997: 26; Bodie vd., 1998: 119; Güneş ve Saltoğlu, 1998: 13-14; Nofsinger, 2005: 10-11):

Demografik Unsurlar: Finansal okuryazarlık seviyesi bireylerin cinsiyet, yaş, eğitim düzeyi, gelir düzeyi gibi faktörlere bağlı olarak değişim gösterir.

Finansal Faktörler: Kişiler, tasarruflarını ve yatırımlarını koruyarak kazanç elde etmeyi amaçlarlar. Fakat enflasyon gibi finansal faktörler dolayısı ile sermayenin ve yatırımların erime riski söz konusudur. Buda finansal okuryazarlığı etkileyen bir durumdur.

Yatırım Danışmanlarının Davranışları: Finansal okuryazarlığa etki eden bir diğer faktör ise aracı kurum ve danışmanların yönlendirmesi ile elde edilen yöntem ve tecrübelerdir.

Psikolojik Faktörler: Bireylerin finansal durumlarında rol oynayan önemli bir diğer faktördür. Bireylerin yatırım ve tasarruflarında, alınan finansal kararlarda bireylerin psikolojisi etkilidir. Örneğin risk seven yatırımcılar daha riskli yatırımlar yapabilmektedir.

Volatilité: Sözlük anlamı oynaklık olan ve finansal piyasaların temel özelliklerinden biri olan volatilité, belirsizlik ve riskin bir ölçüsü olup finansal piyasalar açısından önemlidir. Bireysel ve kurumsal yatırımcılar, volatilitéyi göz arda etmemektedirler (Karabıyık ve Anbar, 2007:62). Çünkü yatırımcıların karar vermesinde önemli bir bakış açısı kazandırmaktadır. Volatilité artışı, risk oranını artırır piyasaları olumsuz etkiler, yatırımcı için ise likiditeyi arttırıp yüksek kâr getirebilmektedir.

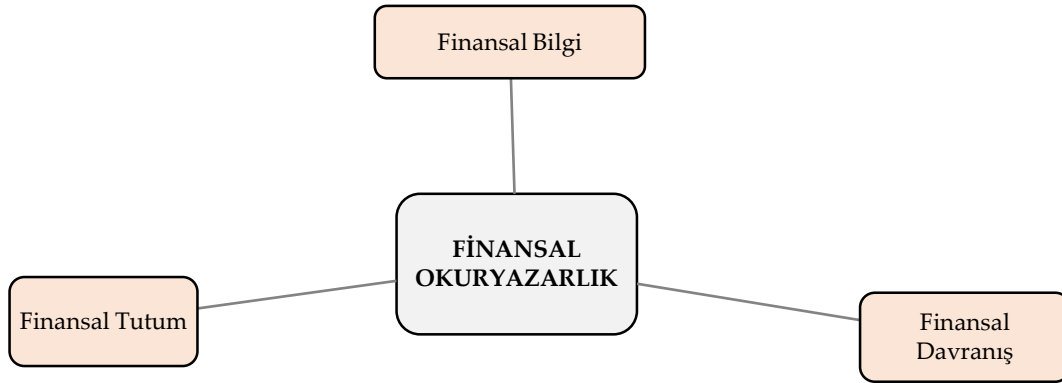
TBB' e (2022) göre finansal okuryazarlığı etkileyen birçok faktörden bahsetmek mümkün olup, finansal okuryazarlığı etkileyen faktörlerin bazıları aşağıdaki gibi sıralanmaktadır:

- Bireylerin duygusal yapısı,
- Arkadaş çevresi
- Aile yapısı,
- Medya Etkileri,
- Reklam

2.5. Finansal Okuryazarlığın Unsurları

Finansal okuryazarlığın; finansal bilgi, finansal davranış ve finansal tutum şeklinde üç temel unsuru bulunmaktadır.

Şekil 2: Finansal Okuryazarlığın Unsurları

2.5.1. Finansal Bilgi

Finansal (mali) bilgi, finansal okuryazarlığın unsurlarından biridir. Bireyler hayatlarında alacakları ekonomik aksiyonlarda mali bilgiye ihtiyaç duymaktalar. Finansal okuryazar bir bireyden, temel finansal kavramlar hakkında bilgi sahibi olması beklenmektedir (Alkaya ve Yağlı,2015: 587). Yani, mali bilgi kişilerin sigorta, birikim, kredi, bütçe, faiz, getiri, risk, enflasyon, borç vs. başlıca kavramlar ile ilgili bilgi edinmesidir (TBB, 2022). Finansal bilginin, bireylerin finansal tutum ve davranışları üzerinde önemli bir etkisi vardır (İbrahim ve Alqaydi, 2013: 127).

2.5.2. Finansal Davranış

Finansal davranış en basit tanımıyla bireylerin, parasal hususlar konusunda sergiledikleri fiiller, mali durumlara yönelik alınan pozisyon olarak ifade edilmektedir. Bireylerin kısa, orta ve uzun dönemde yatırım, tasarruf, nakit, kredi ve borç gibi durumlarında davranışlarını yönetebilmesi olarak tanımlanabilir. Davranış bireylerin iç ve dış etkenlere karşı verdikleri tepkileri göstermektedir. Finansal davranışta bireylerin mali durumlardaki iç ve dış etkenlere karşı tepkilerini ifade etmektedir.

Finansal davranış, kişilerin kişisel mali planlarını izleyerek, dikkatli harcamalar yapmaları, birikimlerini ve tasarruflarını artırmaları, yatırımlarını, kişisel borç ve kredilerini etkin bir şekilde yönetmeleri anlamına gelir. Aynı zamanda, kısa ve uzun vadeli yatırım fırsatlarını değerlendirerek finansal geleceklerini planlamalarını içerir. Bu, bireylerin finansal hedeflerine ulaşmalarına ve mali güvenliklerini artırmalarına yardımcı olmaktadır (TBB,2022). Xiao vd. (2006) finansal davranışı, harcama planı oluşturmak, harcanan paraların takibini sağlamak, sabit giderlerin kontrolünü yapmak, kayıtlı ve düzenli bir bütçe oluşturmak olarak tanımlamıştır. Finansal yönetim davranışı finansal kaynakların belirlenmesi, tahsisi ve kullanılması gibi işlev gören yönetim fonksiyonlarını dikkate alarak düzenlemek sorumluluğu bireyde olan bir durumu ortaya koymaktadır. (Siswanti ve Halida, 2020:110) Finansal davranış üç ana hat etrafında incelenmektedir. İlk olarak tasarruf ve yatırım durumu, ikinci olarak nakit yönetimi ve üçüncü olarak kredi yönetimidir

(Dew ve Xiao, 2011: 44). Bireylerin kazançlarını ne düzeyde harcıyıp ne düzeyde geleceğe yatırım yapacağı tasarruf ve yatırımlarına bağlıdır. Bu etkenlerde finansal davranışın belirleyicisidir. Nakit yönetimi, finansal giriş ve çıkışların takibi, finansal planlamada hazırda bulundurulacak nakit miktarının saptanması ve nakitin en etkin biçimde kullanılması olarak ifade edilir. Kredi yönetimi “alacaklar hesabı” altında işlenen muhasebe fonksiyonlarını göstermek için kullanılan bir muhasebe kavramıdır. Kredilerin alımı, vadesi, etkin kullanılmasını içerir. Etkin planlanan ve kullanılan bir kredi, işletmenin finansal kapsamda kararlı olmasını sağlar (Siswanti ve Halida, 2020:106-113). Kredi yönetiminin bilinmesi sadece işletmeler, bankalar için değil aynı zamanda bireyler içinde önemlidir. Bireyler finansal davranışlarında tasarruf, yatırım, nakit yönetimi ve kredi yönetimine dair olan bilgisini artırma yolunda olduğu müddetçe daha sağlam davranışlar sergilemektedirler.

Finansal davranış; finansal bilgi, finansal tutum, finansal eğitim ve finansal okuryazarlık kavramlarıyla doğrudan ilişkilidir. Finansal davranış başlangıç olarak aile bireylerinden öğrenilmektedir. Finansal okuryazarlık erkek ve kadın bireyler için aynı düzeyde önemlidir. Finansal alanda bilgi sahibi olmayan ve basit finansal okuma sağlayamayan bireylerin finansal davranışları hatalı sonuçlar doğurmaktadır (Haque ve Zulfiqar, 2015: 57-58). Bilinçsiz yapılan finansal davranış, yatırım, gelecek için tasarruf, nakitteki ve kredilerdeki planlamayı yanlış etkilemektedir.

Finans alanındaki bilgi seviyesi finansal davranışlar belirlemektedir. Finansal davranış bireyin öncelikle kendisini geliştirmesi ve finansal bilgi seviyesini arttırması ile olup aile üyelerinin finansal davranışları da bu durumun belirleyicilerindedir (Siswanti ve Halida, 2020:105-109). Finansal bilgisi artmış ve bilinçli finansal davranış sergileyen finansal okuryazar birey sayısının arttığı ülkelerde finansal davranışlar doğru ve etkin sergilendiği için bireysel refah yükselir ve bu durum toplumsal refahta da yükselme meydana getirir. Ekonominin gücü finansal tutum, finansal okuryazarlık ve finansal davranış ile doğru orantılıdır (Haque ve Zulfiqar, 2015:57-58).

2.5.3. Finansal Tutum

Tutum, en basit anlamıyla bireylerin olaylar ve olgular üzerinde sergiledikleri olumlu veya olumsuz davranışlar olarak tanımlanmaktadır (Kroesen, Handy ve Korosu, 2017:190). Tutumların davranışlar üzerindeki etkisi yapılan birçok çalışmayla ortaya çıkarılmıştır (Glasman ve Albarracin, 2006:778). Tutumlar bireylerin bilgi, birikim ve deneyimleri sonucunda oluşup bireylerin finansal durumlarda etkin tutum ve davranışlar sergilemek için finansal bilgiye ve eğitime ihtiyaç duymaktadırlar (Yong, vd., 2018:21). Bireylerin gelecek yatırım planları, tasarrufları ve harcamalarının gerçekleşmesinde finansal tutumun önemi büyüktür (Namlı ve Kaya, 2018: 2). Bireylerin, gelecek için tasarruf yapma, parayı etkin bir şekilde kullanma ve idareli tüketme gibi konularda geçmiş deneyimlerinden edindikleri bilgi ve tecrübeler sonucunda düzenli bir finansal duruş sergilemeleri finansal tutumlarını yansıtır. (TBB,2022). Tutum ve tercihler, finansal okuryazarlığın önem taşıyan bir unsurunu ifade eder. Finansal tutum, gelecek dönemler için tasarruf yapma konularında daha önce yaşadığı deneyimler neticesinde alınan finansal tavır olarak ifade edilebilir. Finansal tutumda bireyler uzun vadede planlar gerçekleştirip, parayı tasarruf ederler. Finansal tutum, mali durum ölçeğinde paranın harcanmadan önce planlanması olarak ifade edilebilmektedir (Atikson ve Messy, 2012: 9).

3. Literatür İncelemesi

Literatürde finansal okuryazarlığı ele almış çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu kısımda çalışmanın amacı bağlamında yalnızca finansal okuryazarlık tutum ve davranışlar ile ilgili yapılmış çalışmalar yer almaktadır.

Borden vd. (2008) üniversite öğrencilerine finansal bilgi, tutum ve davranışlarını değiştirmek için seminer eğitimi verip, uygulamada 93 öğrenciye seminer verilmiştir. Verilen bu eğitim sayesinde öğrencilerin finansal bilgilerinde artış olduğu, kredi kartlarına yönelik daha az riske girdikleri ve daha etkin finansal davranışlar gösterdikleri görülmüştür. Seminer eğitimi öncesinde ve sonrasında yapılmış testler

neticesinde eğitimin geniş çaplı bir öğrenci grubuna verildiğinde olumlu ve faydalı olabileceği ifade edilmektedir.

Alkaya ve Yağlı (2015) Nevşehir Hacıbektaş Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme, İktisat ve Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Bölümü öğrencilerinin finansal bilgi, tutum ve davranışlarını ölçmek amacıyla fakülte öğrencilerinden kota örnekleme ile 185 kişiye anket uygulanmıştır. Finansal tutum ve davranışlar arasında anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilip öğrencilerin finansal bilgi seviyelerinin eksik ve yetersiz olduğu ama olumlu finansal tutum ve davranış gösterdikleri tespit edilmiştir.

Altan ve Biçer (2016), Sağlık Bilimleri Fakültesinde finansal okuryazarlık eğitimi alan üniversite öğrencilerinin finansal okuryazarlık düzeylerini belirlemek için öğrencilerin harcama, tutum, algı ve ilgileri ile ilgili 4 boyutta finansal bilgileri araştırılmıştır. Finansal bilgiyle cinsiyet değişkenleri arasında anlamlı bir farklılık görülmemiştir. Finansal eğitim gören bireylerin finansal algılarının daha açık ve yüksek olması ve öğrencilerin sınıflarının artmasıyla ilgi ve algılarının yükseldiği tespit edilmiştir.

Ada (2017), kişisel finans ile ilgili davranış ve tutumları belirlemek amacıyla Kahramanmaraş ilinde hizmet veren üç özel hastane ve bir üniversite hastanesinde toplamda 98 hemşireye anket uygulanarak veri toplanmıştır. Toplanan verilerin analizi sonucunda hemşirelerin finansal tutumlarının sadece gelir düzeyine göre, finansal davranışlarının da sadece eğitim seviyesine göre anlamlı farklılık gösterdiği görülmüştür.

Denk vd. (2018) çalışmalarında, kredi kartlarının finansal tutum ve davranışlardaki etkisini ele almışlardır. Malatya ve Elâzığ da hizmet gösteren iki alışveriş merkezi 'de tesadüfî seçilen 420 bireye anket yapılarak veriler toplanmıştır. Kartla ödeme yapma ile finansal tutum ve davranış arasında anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Harcamalarda kullanılan kredi kartının tüketim davranışını etkileyip hızlandırmaya yönelttiği sonucuna ulaşılmıştır.

Namlı ve Kaya (2018), Spor Bilimleri Fakültesinde eğitim alan 286 lisans öğrencisine finansal tutum ve davranışlarını belirlemek amacı ile anket uygulanmıştır. Lisans öğrencilerinin çevre faktörünün etkisiyle öğrenilen bilgilerle finansal tutum ve davranış gösterdikleri görülüp cinsiyet, bölüm ve aylık gelir ile finansal tutum arasında anlamlı bir ilişkinin var olduğu, gelir harcama, anne eğitimi, para yönetimi ile finansal tutum ve davranış arasında farklılıklar olduğu tespit edilmiştir.

Turhan (2020), İstanbul'da faaliyet gösteren bir özel üniversitenin farklı bölümlerinde eğitim gören 1100 lisans öğrencisinin finansal okuryazarlık tutum ve davranışlarını belirlemek amacıyla anket yapılmıştır. Toplanan verilerin analizi sonucunda harcama, tutum, algı ve ilgi boyutları cinsiyet değişkenine göre anlamlı farklılık göstermiş, yaş değişkeninde boyutlar için anlamlı bir farklılık tespit edilmemiştir. Aile gelir durumu ve finans eğitimi alma kapsamında bütün boyutlarda anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir.

Dayı ve Esmer (2021), akademisyenlerin finansal tutum ve davranışları demografik değişkenler bakımından incelenmiş, çalışmada anket tekniği uygulanarak Karadeniz Bölgesi'ndeki bütün üniversitelerde görevli 405 akademisyenden elde edilen verilerle çeşitli analizler yapılmıştır. Sonuç olarak, akademisyenlerin finansal tutum ve davranışlarında cinsiyet, yaş ve medeni durum gibi demografik değişkenler kapsamında kısmen anlamlı bir farklılığın olduğu görülüp, unvan ve aylık gelir değişkenleri kapsamında ise anlamlı bir farklılığın görülmediği tespit edilmiştir. Literatürde finansal okuryazarlık tutum ve davranış düzeylerinin belirlenmesi amacı ile yapılan çalışmalarda cinsiyet, yaş, gelir, meslek vs. birçok değişkene göre finansal okuryazarlık tutum ve davranış düzeylerinde farklılık olabildiği görülmektedir.

4. Yöntem

Çalışma kapsamında nicel araştırma yöntemi kullanılmaktadır. Araştırmanın verilerini elde etmede sosyal bilimlerde sıklıkla tercih edilen anket tekniği uygulanmıştır. Seçilen meslek gruplarının finansal okuryazarlık tutum ve davranış seviyelerini ölçmek için anket tekniği kullanılmıştır. Bu başlık altında, araştırmanın amacı önemi, hipotezi, veri seti ve örnekleme ele alınmaktadır.

4.1. Araştırmanın Kapsamı

Finansal okuryazarlık ile ilgili akademisyenler, kadınlar, öğrenciler, vs. gibi birçok alanda çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmada ise, seçili meslekler olarak öğretmen, doktor, akademisyen, mühendis ve hemşirelerin finansal okuryazarlık tutum ve davranış düzeylerinin belirlenmesi amaçlanmaktadır. Örnekteki akademisyen grup alan dışı bölümlerde çalışan bireylerden oluşmaktadır. Kişilerin etkin mali kararlar vermelerinde önemli bir işaret niteliğindeki finansal okuryazarlık tutum ve davranışın çeşitli meslek gruplarında ne seviyede olduğu ve hangi faktörlerden etkilendiği önem arz etmektedir. Ayrıca farklı meslek gruplarının finansal okuryazarlık tutum ve davranış seviyelerinin belirlenmesi ile bireylerin finansal tutum ve davranış düzeyinin yeterli seviyelere ulaşabilmesi için yapılacak bilimsel araştırmalara, hazırlanacak politikalara referans olması bağlamında yararlı olması beklenmektedir.

Araştırmanın amacı ve modeli doğrultusunda araştırma hipotezi aşağıdaki gibi belirlenmiştir.

H₀: Meslek ile finansal okuryazarlık tutum ve davranış düzeyi arasında anlamlı bir ilişki yoktur.

H₁: Meslek ile finansal okuryazarlık tutum ve davranış düzeyi arasında anlamlı bir ilişki vardır.

4.2. Veri ve Örneklem

Bu çalışma Adıyaman ilinde seçilen mesleki grupların finansal okuryazarlık tutum ve davranış seviyelerinin belirlenmesi amacıyla gerçekleştirilmektedir. Araştırmanın amacı kapsamında Sarıgül (2015) tarafından geliştirilen ve geçerliliği güvenilirliği yapılan "Finansal Okuryazarlık Tutum ve Davranış Ölçeği" kullanılmıştır. Ankette demografik özelliklere ilişkin cinsiyet, medeni durum, yaş, eğitim seviyesi, meslek ve gelir düzeyini ortaya koymaya yönelik toplam 6 soru finansal okuryazarlık tutum ve davranış ölçmeye yönelik 14 soru ve toplamda 20 soru bulunmaktadır.

Araştırmanın evrenini Adıyaman ilindeki öğretmen, doktor, akademisyen (Alan dışı), mühendis ve hemşireler oluşturmaktadır. Bu meslek mensuplarının seçilmesinin nedeni ise literatürde karşılaştırmalı olarak bu meslekteki bireylerin finansal okuryazarlık tutum ve davranış seviyelerinin ele alınmamış olmasından kaynaklanmaktadır. Finansal okuryazarlık tutum ve davranış ölçeği olasılıklı örnekleme yöntemlerinden basit (tesadüfi) örnekleme yöntemi kullanılmak suretiyle çevrimiçi olmak üzere toplamda 400 kişiye uygulanmıştır. Anketin araştırma grubuna uygulanabilmesi için Malatya İnönü Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Bilimsel Araştırma ve Etik Kurulu'ndan gerekli yazılı izin alınmıştır. Uygulanan anket sonucunda elde edilen veriler istatistik programlardan yararlanılarak değerlendirilmiştir. Demografik niteliklerin değerlendirilmesi, gerçekleştirilecek istatistik testlerin seçilmesi amacıyla gerçekleştirilen normallik dağılımına kontrol testleri ve uygulamaları yapılmıştır. Ölçeğin güvenilir olduğu ve verilerin normal olduğu tespit edildikten sonra ANOVA analizi yapılmıştır.

5. Bulgular

Araştırma dahilinde toplanan veriler, istatistik programlar ile analize tabii tutulmuştur. Bu aşamada, demografik bilgilerin incelenmesi, güvenilirlik analizi, ortalama, standart sapma, medyan, çarpıklık ve basıklık değerlerinin değerlendirilmesi, normallik dağılım kontrolü ve ANOVA analizi gibi işlemler yapılmıştır.

5.1. Demografik Bulgular

Katılımcı bireylere demografik verilerin toplanması amacıyla cinsiyet, yaş, medeni durum, eğitim düzeyi, meslek, gelir düzeyini belirlemeye yönelik sorular sorulmuştur. Bu kısımda, katılımcıların demografik özelliklerini içeren verilerin analiz edilmesi sonucunda elde edilen bulgular incelenmektedir.

Tablo 1: Demografik Nitelik Bulguları

Demografik Özellikler	Kişi Sayısı	Yüzde (%)
Cinsiyet		
Kadın	162	40.5
Erkek	238	59.5
Yaş		
20-29 arası	73	18.3
30-39 arası	156	39
40-49 arası	100	25
50-59 arası	48	12
60 ve üzeri	23	5.8
Medeni Durum		
Bekar	106	26.5
Evli	294	73.5
Eğitim Düzeyi		
Lisans	211	52.8
Yüksek Lisans	93	23.3
Doktora	96	24
Meslek		
Öğretmen	80	20
Doktor	80	20
Akademisyen	80	20
Mühendis	80	20
Hemşire	80	20
Gelir Düzeyi		
4250 TL ve altı	16	4
4251TL- 8500TL	60	15
8501TL-12.000TL	154	38.5
12.000TL ve üzeri	170	42.5
Toplam	400	100.0

Tablo 1’de anket katılımcılarının % 59,5 ‘i erkek, %40,5’i kadındır. 20-29 yaş arası %18,3, 30-39 yaş arası %39, 40-49 yaş arası %25, 50-59 yaş arası %12 ve 60 ve üstü yaş grubu ise %5,8’lik kısmı kapsamaktadır. Evli katılımcıların oranı%73,5 iken bekar katılımcıların oranı %26,5 olup lisans düzeyinde olan katılımcı oran %52,8, yüksek lisans eğitim düzeyi oranı%23,3 ve doktora düzeyi %24 olarak gerçekleştiği görülmektedir. Katılımcıların meslek dağılımı her meslekten % 20 oranında olup gelir düzeyi bakımından bakıldığında 4250 t l ve altı kesim oranı %4, 4251tl -8500tl arası kesimin oranı %15, 8501tl-12.000tl arası kesimin oranı%38,5 ve 12.000tl ve üzeri kesimin oranı %42,5 olarak görülmektedir.

5.2. Güvenirlilik Analizi Bulguları

Anketin güvenilirliğinin ortaya konulabilmesi amacıyla Cronbach Alpha testi kullanılmıştır. Cronbach Alfa katsayısı (α) 0 ile 1 arasında değer almaktadır. $0,00 \leq \alpha < 0,40$ güvenilirlik yok, $0,40 \leq \alpha < 0,60$ güvenilirlik düşük, $0,60 \leq \alpha < 0,80$ oldukça güvenilir, $0,80 \leq \alpha < 1,00$ yüksek seviyede güvenilir (Karagöz, 2019: 1003).

Tablo 2: Güvenirlilik Analizi

Cronbach's Alpha	Madde Adeti
,727	14

Tablo 2 'deki α değeri ,727 olarak tespit edilmiştir. Bu değer yukarıda görüldüğü üzere $0,60 \leq \alpha < 0,80$ değer aralığında olduğundan oldukça güvenilir bir ölçektir.

5.3. Normallik Analizi Bulguları

Sayısal verilerin analizinin yapılabilmesinin koşullarından biri verilerin normal dağılmasıdır. Verilerin normal dağılım gösterip göstermediğini tespit etmenin birçok yöntemi bulunmaktadır (Karagöz, 2019: 121). Darren ve Mallery'e (2010) göre, ortalamaların ve medyanların birbirine yakın olup olmaması, çarpıklık ve basıklık değerlerinin de -2,+2 aralığında olup olmadığı durumuna bakılıp bu koşullar sağlandığı takdirde normal dağılıma karar verilebilir (Darren ve Mallery, 2010).

Tablo 3 'te görüldüğü üzere ortalamaların ve medyanların birbirine yakın olduğu, çarpıklık ve basıklık verilerinin de -2, +2 aralığında bulunduğu tespit edilmiştir. Bu durumda, dağılımın normal olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Darren ve Mallery, 2010).

Tablo 3: Ortalama, Medyan, Çarpıklık ve Basıklık Değerleri

Anket Maddeleri	Ortalama (Mean)	Medyan (Media)	Çarpıklık (Skewnes)	Basıklık (Kurtosis)
M1	3.08	3.00	-.050	-.757
M2	1.51	1.00	1.258	1.977
M3	2.62	3.00	.261	-.1094
M4	2.48	2.00	.407	-.745
M5	2.16	2.00	.666	-.365
M6	2.78	3.00	.157	-1.066
M7	2.81	3.00	.201	-.375
M8	3.01	3.00	-.041	-.258
M9	2.56	3.00	-.067	.052
M10	2.90	3.00	.098	-.219
M11	2.62	3.00	.387	-.276
M12	2.20	2.00	.232	-.507
M13	1.71	2.00	.462	-.526
M14	2.71	3.00	-.004	-1.001

5.4. Tek Yönlü ANOVA Bulguları

Çalışmanın bu kısmında iki ana kütle ortalaması arasında farkın bulunup bulunmadığının tespit edilmesi amacıyla tek yönlü ANOVA analizi yapıp bulgular değerlendirilmektedir. Meslek grubu ile finansal okuryazarlık tutum ve davranış düzeyi arasında fark olup olmadığı incelenmektedir.

Tablo 4: Finansal Okuryazarlık Tutum ve Davranış Ölçeği Ortalamasının Mesleğe Göre ANOVA Sonuçları

Meslek	N	X	Ss	Varyans Kaynağı	KT	Sd	KO	F	P	Anlamlılık
Öğretmen (1)	80	2.65	.50597	G. Arası	25.22	4	6.307			
Doktor (2)	80	2.35	.34359	G. İçi	68.17	395	.173			
Akademisyen (3)	80	2.28	.38050	Toplam	93.40	399		36.542	.000	1>2,3,4 5>1,2,3,4
Mühendis (4)	80	2.31	.36526							
Hemşire (5)	80	2.93	.45904							
Toplam	400	2.50	.48383							

Tablo 4'te finansal okuryazarlık tutum ve davranış düzeyleri ve meslek arasında farklılığın olduğu görülmekte ve H_0 hipotezi kabul edilmektedir ($F=36.542$; $p<0.05$). Finansal okuryazarlık tutum ve davranış seviyelerinin hangi meslekler arasında farklılık gösterdiğini tespit etmek amacı ile gerçekleştirilen post-hoc testlerinden Games- Howell testi sonucunda öğretmenlerin($X=2.65$) finansal okuryazarlık tutum ve davranış düzeyleri ortalamalarının doktor($X=2.35$), akademisyen($X=2.28$) ve mühendis($X=2.31$) ortalamalarından yüksek olup hemşirelerin($X=2.93$) ortalamalarının, öğretmenlerin($X=2.65$), doktor($X=2.35$), akademisyen($X=2.28$) ve mühendis($X=2.31$) ortalamalarından yüksek olduğu tespit edilmiştir. Başka bir deyişle, finansal okuryazarlık tutum ve davranış düzeyi en yüksek olan ilk iki meslek mensubunun hemşireler ve öğretmenler olduğu bulgusu tespit edilmiştir. Sonrasında sırasıyla, doktor, mühendis, akademisyenlerin geldiği tespit edilmiştir. Bu bulgular sonucunda Adıyaman İlinde finansal okuryazarlık tutum ve davranış düzeyleri açısından, seçilen meslek gruplarının en yüksekte en düşüğe olacak şekilde sıralanması hemşire, öğretmen, doktor, mühendis ve akademisyen şeklinde olmaktadır.

6. Sonuç

Finansal okuryazarlık, temel ekonomik işlemleri yapabilme, mali bütçeyi idare edebilme, sermaye piyasalarına katılabilme, yatırım ve tasarrufları kontrol edebilme, emeklilik planı yapabilme gibi birçok alanda kişilerin ekonomik tutum ve davranışlarını etkileyen etkin ve doğru karar vermeleri bakımından önemli rol oynayan bir kavramı ifade etmektedir. Bireyler doğru finansal tercihleri sayesinde yaşamlarını ve geleceklerini güvenceye alabilmektedirler. Bu güvenceyi sağlama, tercihlerin etkin ve doğru olması

bireylerin finansal bilgi, tutum ve davranış anlamında yeterli düzeyde bilgiyi edinmiş olması ile mümkündür.

Seçili meslekler olarak öğretmen, doktor, akademisyen, mühendis ve hemşirelerin finansal okuryazarlık tutum ve davranış düzeylerinin belirlenmesi amacı ile Adıyaman ilinde gerçekleştirilen anket sonucunda meslekler ile finansal okuryazarlık tutum ve davranış düzeyleri arasında anlamlı bir farklılık olduğu tespit edilmiş ve dolayısıyla H₀ hipotezi kabul edilmiştir. Diğer bir deyişle, Adıyaman ilinde finansal okuryazarlık tutum ve davranış düzeyi en yüksek olan ilk iki meslek mensubunun hemşireler ve öğretmenler olduğu sonrasında sırasıyla doktor, mühendis ve akademisyen mesleklerinin geldiği tespit edilmiştir. Literatürde direkt olarak bu çalışmadaki meslek mensuplarına ait bu modelde bir çalışma bulunmamaktadır. Fakat literatürde yapılan finansal okuryazarlık tutum ve davranış düzeyini ölçen çalışmalarda, finansal okuryazarlık tutum ve davranış düzeyi ile cinsiyet, yaş, gelir durumu, meslek vs. gibi değişkenlerin arasında farklılık olduğu bulguları görülmektedir.

Finans sektörünün ve teknolojinin gelişmesi ile finansal sistemde meydana gelen kapsam genişliği ve karmaşıklık bireylerin bilgilerinin artırılması gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır. Bu doğrultuda sadece finans alanı veya doğrudan ya da dolaylı olarak finansla ilgili mesleklerin finansal okuryazarlık düzeyinin yüksek olması yeterli değildir. Alan dışı mesleklerinde finansal okuryazarlık tutum ve davranış düzeylerinin yüksek olması hem bireysel hem de toplumsal anlamda fayda sağlayacaktır. Bu sebeple meslek gruplarının finansal okuryazarlığın önemini bilmeleri ve bu alandaki bilgilerini eğitimlerle beslemeleri gerekmektedir. Finans alanında uzman olan kişilerin, farklı meslek gruplarına seminerler düzenlemesi finansal okuryazarlık tutum ve davranış düzeyini arttırmaya destek olacaktır.

Finansal okuryazarlık alanında yapılacak gelecek çalışmalarda farklı meslek mensuplarının ele alınması literatüre katkıda bulunacaktır. Çalışmaların yapılacağı ülke, şehir veya bölgedeki finansal bilinç düzeyinin artırılmasına katkıda bulunacaktır. Yapılacak bu çalışmalar sonucunda finansal okuryazarlık düzeyi düşük olan meslek gruplarına eğitimler düzenlenmesi bireysel ve toplumsal açıdan finansal okuryazarlık düzeyini arttıracaktır. Finansal eğitim hem yatırımlar, tasarruflar, nakit, kredi, borç idaresi gibi alanlarda hem de finansal hukuki haklar, finans sistemi ve finansal araçların kullanılması gibi birçok alanda bireylere katkı sağlamaktadır. Bu eğitimler şehirlerdeki üniversitelerin finans alanında eğitim veren akademisyenleri aracılığıyla programlanan bir proje kapsamında oluşturulabilir. Bu proje çalışmanın örneğinin seçildiği şehir olan Adıyaman ili özelinde değerlendirilecek olursa Adıyaman Üniversitesinde finansal okuryazarlık alanında eğitim verme yeterliliğine sahip akademisyenlerin oluşturacağı bir finansal eğitim programı kapsamında ilerleyebilir. Adıyaman ilindeki alan dışı meslek mensuplarının ve bu programdan faydalanmak isteyen diğer bireylerin istifadesine sunulması Adıyaman ili içinde önemli bir kazanım oluşturacaktır. Finansal eğitim programına katılmış bireylerin finansal okuryazarlık seviyelerinin tekrar ölçülmesi programın başarı düzeyini ortaya koyması açısından kritik olacaktır.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Yazarların Katkıları/Authors Contributions

Çalışmanın Tasarlanması: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Conceiving the Study: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Veri Toplanması: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Data Collection: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Veri Analizi: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Data Analysis: A Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Makalenin Yazımı: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Writing Up: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Makale Gönderimi ve Revizyonu: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Submission and Revision: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Kaynaklar

- Ada, Ş. (2017). "Sağlık çalışanlarının kişisel finans ile ilgili tutum ve davranışları: Kahramanmaraş ilinde bir araştırma." *Selçuk Üniversitesi Sosyal ve Teknik Araştırmalar Dergisi*,14:186-198.
- Alkaya, A., ve Yağlı, İ. (2015). Finansal Okuryazarlık-Finansal Bilgi, Davranış ve Tutum: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi İİBF Öğrencileri Üzerine Bir Uygulama. *Journal of International Social Research*, 8(40), s.585-599.
- Altan, F. ve Biçer, E. B. (2016). Üniversite Öğrencilerinin Finansal Okuryazarlık ile İlgili Tutum ve Davranışlarının Değerlendirilmesi, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20(4),1501-1517.
- Atikson, A., ve Messy, F.-A. (2012). Measuring Financial Literacy: Results Of The OECD / International Network On Financial Education (INFE) Pilot Study. *OECD Working Papers on Finance, Insurance and Private Pensions*,(15), s. 1-73.
- Bodie, Z. (2006). A Note on Economic Principles and Financial Literacy. *Networks Financial Institute at Indiana State University*, s. 1-6.
- Bodie, Z., A. Kane ve A. J. Marcus (1998), *Essential of Investments*. New York: McGraw Hill Publishing (3rd Edition).
- Borden, L. M., Lee, S. A., Serido, J., & Collins, D. (2008). "Changing college students' financial knowledge, attitudes, and behavior through seminar participation." *Journal of Family and Economic*, 29(1): 23-40.
- Ceylan, A. ve T. Korkmaz (1995), *Borsada Uygulamalı Portföy Yönetimi*. Bursa: Ekin Yayınevi
- Connolly, K. B. (1997), *Buying and Selling Volatility*. England: John Wiley & Sons Publishing.
- Çam, A. V. ve Barut, A. (2015). Finansal Okuryazarlık Düzeyi ve Davranışları: Gümüşhane Üniversitesi Önlisans Öğrencileri Üzerinde Bir Araştırma. *Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi*, 4(7), s. 63-72.
- Darren , G., ve Mallery, P. (2010). *Spss for Windows Step by Step:A Simple Guide and Reference* (10. b.). Boston: Pearson.
- Dayı,F. ve Esmer, Y.(2021). Akademisyenlerin Finansal Tutum ve Davranışlarının İncelenmesine Yönelik Bir Araştırma. *Journal of Yasar University*, 16(61), 1-19.

- Demir, G., Cihangir, M. ve Şak, N. (2016). Demografik Özelliklerin Finansal Okuryazarlık Üzerine Etkisinin Multinomial Logit Model ile İncelenmesi. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 25, s. 420-428.
- Denk, Z., Demir, Ö., ve Sezgin, E. E. (2018). "Kartlı ödeme sistemlerinin finansal davranış ve tutum üzerindeki etkisi: Elâzığ-Malatya ili AVM müşterileri örneği." *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 28(1): 187-202.
- Dew, J., ve Xiao, J. (2011). The Financial Management Behavior Scale: Development and Validation. *Journal of Financial Counseling and Planning*, 22(1), s. 43-59.
- Durmuşkaya, S. ve Kavas, Y. B. (2018). Akademik Gelişim ve Finansal Okuryazarlık Arasındaki İlişkinin Tespiti Üzerine Bir Araştırma. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 25(3), s. 925-939.
- Garg, N., ve Singh, S. (2018). Financial Literacy Among Youth. *International Journal of Social Economics*, 45(1), s. 173-186.
- Güneş, H. ve B. Saltoğlu (1998), İMKB Getiri Volatilitésinin Makroekonomik Konjonktür Bağlamında İrdelenmesi. İstanbul: İMKB Yayınları.
- Glasman, L. R., ve Albarracin, D. (2006). Forming attitudes that predict future behavior: A meta-analysis of the attitude-behavior relation. *Psychological Bulletin*, 132(5),s. 778-822.
- Haque, A., ve Zulfiqar, M. (2015). Women's Economic Empowerment through Financial literacy, Financial Attitude and Financial Wellbeing. *Research Journal of Finance and Accounting*, 6(21), s. 57-66.
- Harrington, D. (1987), *Modern Portfolio Theory*. Pearson Publishing.
- Huston, S. J. (2010), "Measuring Financial Literacy", *Journal of Consumer Affairs*, 44 (2), s. 296-316.
- Ibrahim, M. E., ve Alqaydi, F. R. (2013). "Financial literacy, personal financial attitude, and forms of personal debt among residents of the UAE." *International Journal of Economics and Finance*, 5(7),s. 126-138.
- Karabıyık,L., ve Anbar,A.(2007), Volatilite ve Varyans Swapları, *Muhasebe ve Finansman Dergisi*,35, s. 62-77.
- Karagöz, Y. (2019). *Spss -Amos- Meta Uygulamalı İstatistiksel Analizler (2. b.)*. Ankara: Nobel Yayın.
- Kroesen, M., Handy, S., ve Korosu, C. (2017). Do attitudes cause behavior or vice versa? An alternative conceptualization of the attitude-behavior relationship in travel behavior modeling. *Transportation Research Part A: Policy and Practice*, 101(7), s. 190-202.
- Lewellen, W. G., R. C. Lease, ve G. G. Schlarbaum (1977), "Patterns of Investment Strategy and Behaviour Among Individual Investors", *Journal of Business*, 50 (3),s. 293-333.
- Lusardi, A.(2008). Financial Literacy: An Essential Tool for Informed Consumer Choice. National Bureau Of Economic Research, Nber Working Paper No. 14084,s. 1-29.
- Mahdzan, N. S. ve S. Tabiani (2013), "The Impact Of Financial Literacy On Individual Saving: An Exploratory Study in The Malaysian Context", *Transformations in Business and Economics*, 12 (1), s. 41-55.
- Mason, C.L.J. ve Wilson, R.M.S. (2000). Conceptualising financial literacy. Loughborough: Business School, Loughborough University. Occasional Paper, 2000:7,s. 1-40.
- Namlı, S., ve Kaya, A. (2018). Lisans öğrencilerinin finansal tutum ve davranışlarının ölçülmesi: Spor bilimleri fakültesi örneği. 3. Uluslararası El Ruha Sosyal Bilimler Kongresi.

- Nofsinger, J. R. (2005), *The Psychology of Investing*. New Jersey: Pearson Prentice Hall. (2nd Edition).
- OECD/INFE, (2012). *Finansal Eğitim Ulusal Stratejisi Üst Düzey İlkeleri*. https://www.fo-der.org/wp-content/uploads/2019/05/5A.OECD_INFE_USTDUZEY_ILKELERI.pdf (Erişim Tarihi: 24.04.2022).
- PACFL (President's Advisory Council on Financial Literacy) (2008). *Annual Report to the President*, https://www.treasury.gov/about/organizationalstructure/offices/Domestic-Finance/Documents/PACFL_Draft-AR-0109.pdf, (Erişim Tarihi: 20.04.2022)
- Penman, S. (1987), "The Distribution of Earnings News Over Time And Seasonalities Aggregate Stock Returns", *Journal of Economics*, 18 (2), s. 199-228.
- Rinaldi, E. (2016). The Relationship Between Financial Education And Society: A Sociological Perspective, *Italian J Sociol Educ*, 8(3), s. 126-148
- Ruiz-Durán, C. (2016). Mexico: Financial Inclusion and Literacy Outlook. In Aprea, C., Wuttke, E., Breuer, K., Koh, N.K., Davies, P., Greimel-Fuhrmann, B. & Lopus, J.S. (Eds.) *International Handbook of Financial Literacy* (pp.291-304). Singapore: Springer.
- Sarıgül, H. (2015). Finansal Okuryazarlık Tutum ve Davranış Ölçeği: Geliştirme, Geçerlik ve Güvenirlik, *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 13(1), s.200 -218.
- Siswanti, I., ve Halida, A. M. (2020). Financial Knowledge, Financial Attitude, And Financial Management Behavior: Self-Control As Mediating. *The International Journal of Accounting and Business Society*, 28(1), s. 105-132.
- Şahin, M. ve S. Barış (2017), "Finansal Okuryazarlık ve Tasarruf Davranışları: Kamu Çalışanları Üzerine Bir İnceleme", *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(2), s.77-103.
- Turhan, T. G.(2020) Finansal Okuryazarlık ile İlgili Tutum ve Davranışların Üniversite Öğrencilerine Yönelik Değerlendirilmesi. *Maliye ve Finans Yazıları*, (114),375 - 400.
- Türkiye Bankalar Birliği(TBB), <<https://foy.tbb.org.tr/finansal-okuryazarlik-nedir>> (Erişim Tarihi: 27.04.2022).
- Wyckoff, P. (1969), *The Psychology of Stock Market Timing*. Prentice Hall Publishing.
- Xiao, J., Sorhaindo, B., ve Garman, E. (2006). Financial behaviours of consumers in credit counselling. *International Journal of Consumer Studies*, 3(2), s. 108-121.
- Yong, C. C., Porsuk, S.-Y., ve Wee, C.-K. (2018). Financial knowledge, attitude and behaviour of young working adults in Malaysia. *Institutions and Economies*, 10(4), s. 21-48.

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2024, 24(2): 474-485, doi: 10.11616/asbi.1453244

Multi-Criteria Decision Making In The Selection of Electric Sports Utility Vehicles: Integrated Critic–Copras Method

Elektrikli SUV Araç Seçiminde Çok Kriterli Karar Verme: Bütünleşik Critic-Copras Yöntemi

V. Sinem ARIKAN KARGI¹

Geliş Tarihi (Received): 15.03.2024

Kabul Tarihi (Accepted): 05.06.2024

Yayın Tarihi (Published): 31.07.2024

Abstract: The aim of this study was to assess and determine the most suitable electric sports utility vehicle (e-SUV) alternatives for consumers who are considering buying an e-SUV that is sold in Turkey. Accordingly, 10 different vehicles were selected using specific criteria from the e-SUVs available through distributor sales in Turkey. CRITIC and COPRAS methods were used to rank these vehicles. The results of the CRITIC method for determining the weights of the criteria were the following three: fast charging time, energy consumption, and price. The results of the analyses conducted using the COPRAS method and these weights determined the e-SUV rankings. Based on these results, the top three alternatives were Subaru Solterra, New MG ZS EV, and BMW iX3 eDrive20.

Keywords: Electric vehicles, e-SUV, Multi-criteria decision making, CRITIC, COPRAS

&

Öz: Çalışmada Türkiye’de satışı olan elektrikli SUV’lardan, satın almayı planlayan tüketiciler için en uygun e-SUV alternatifi belirlenmeye çalışılmıştır. Bu amaçla, Türkiye’de distribütör satışında olan elektrikli SUV’lardan 10 farklı araç belirlenmiştir. Belirli kriterler altında seçilen bu 10 farklı aracın sıralamasında Çok Kriterli Karar Verme yöntemlerinden bütünleşik olarak CRITIC ve COPRAS yöntemleri kullanılmıştır. Kriterlerin ağırlıklarının belirlenmesinde CRITIC yöntemiyle yapılan hesaplamalar sonucunda en önemli ilk üç kriter; hızlı şarj süresi, enerji tüketimi ve fiyat kriterleridir. CRITIC yöntemiyle belirlenen ağırlıklar kullanılarak COPRAS yöntemiyle gerçekleştirilen analizler sonucunda e-SUV’lara ilişkin sıralamalar elde edilmiştir. Bu sonuçlara göre ilk üç alternatif Subaru Solterra, New MG ZS EV ve BMW iX3 eDrive20 olarak belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Elektrikli araçlar, e-SUV, Çok kriterli karar verme, CRITIC, COPRAS

Atıf/Cite as: Arıkan Kargı, V. S. (2024). Multi-Criteria Decision Making In The Selection of Electric Sports Utility Vehicles: Integrated Critic–Copras Method. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 474-485. doi: 10.11616/asbi.1453244

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Doç. Dr., V. Sinem Arıkan Kargı, Bursa Uludağ Üniversitesi, vesa@uludag.edu.tr. (Sorumlu Yazar)

1. Introduction

The automobile sector is one of the most important in the progress in world economy. Turkey's interaction with the global automobile sector and market has increased quickly because of the rapid developments in technology since the 1980s. Since 2000, changes in consumer behavior and the rapid increase in the consumption of luxury cars have led to an increase in competition within the automobile sector. Fossil-fuel vehicles that consumers use daily pollute the air with their various gaseous emissions and cause an increase in global warming, the most important of which is the release of greenhouse gases into the atmosphere. Carbon dioxide (CO₂) emission, the most important of these gases, is a byproduct of burning fossil fuels (Karaalp, 2008:90; Uçarol ve Kural,2009:66). Because of the damage caused by fossil fuels to the environment, research has been ongoing to identify different energy sources. As a result, electric vehicles (EVs) have begun to be one alternative preferred in recent years. Although EV technology has been available since the invention of the automobile, there hasn't been much demand for these vehicles because of the high production costs and their having less power than those using fossil fuels.

Today, with the development of battery technology and the increase in the related studies on infrastructure, the number of people using (EVs) has increased. In addition, as countries encourage the use of EVs, these vehicles will be more preferred in the coming years. For example, in 2016, Norway announced that the sale of vehicles using petroleum and diesel fuels would be banned as of 2025. Germany also announced that it would put a similar practice into effect beginning in 2030. By doing so, these countries aim to reduce 95% of CO₂ emissions by 2050. France, England, Scotland, the Netherlands and many other countries in Europe have followed this plan and announced that they would adopt the same policy (Shammut et al.,2019:2), which would bring the production, sale, and use of EVs throughout the world, especially in Europe. After becoming aware of the importance of the production and use of EVs, Turkey launched an EV factory in the Gemlik district of Bursa.

This study consists of five sections. The first section provides information about electric vehicles. The second section contains a literature review, the third section explains the CRITIC and COPRAS methods. The steps related to the methods are then presented. The fourth section of the study presented the application, ranked the e-SUVs using CRITIC and COPRAS as described, and made recommendations to consumers who are considering buying these vehicles.

2. Literature Review

In the existing literature, it has been observed that only a few studies have addressed the evaluation of the performance of electric vehicles using multi-criteria decision-making methods. Let's briefly summarize the most closely related studies on this topic: Tzeng et al. (2005) devised an MCDM framework incorporating AHP, TOPSIS and VIKOR methods specifically for alternative fuel transit buses such as electricity, fuel cell, and methanol. Through scenario analysis, they determined the hybrid electric bus as the optimal choice. Brey et al. (2007) proposed a multi-criteria assessment model for assessing and comparing alternative fuel options, considering economic, technical, and environmental factors. They utilized data envelopment analysis (DEA) to analyze the options and concluded that fuel cell vehicles exhibit the highest efficiency. Additionally, they employed the PROMETHEE for further analysis. Maimoun et al. (2016) utilized TOPSIS and SAW methods to evaluate alternative vehicles within the US waste collection sector, considering both environmental and economic aspects. Biswas and Das (2019) have proposed a holistic model for selection and ranking of a group of battery EVs using MABAC method. There are five criteria which are combined fuel economy, battery range, top speed, accelerating time and vehicle cost chosen for performance evaluation of seven EVs. It has been found that Hyundai Ioniq electric outperforms over other alternatives based on chosen criteria. Khan et al. (2020) have tried to select the most sustainable HEV in the context of a developing country, Pakistan. Using fuzzy TOPSIS, based on ten criteria and seven alternatives, it has been concluded that Toyota Aqua outperforms among all the other alternatives in terms of economic, social, and environmental perspective. Ziembra (2020) has conducted research to provide support to

government and local authorities for the creation of EV fleets in Poland using the preference ranking organization method for enrichment evaluation PROMETHEE integrated with Monte Carlo simulation to evaluate different brands and models of EVs within different categories according to different criteria. Gavcar and Kara (2020) have obtained a ranking of 11 different models of EVs for sale in Turkey according to battery capacities, horsepower, aerodynamic coefficients, ranges and sales prices criteria using the ENTROPY and TOPSIS methods. Ecer (2021) has chosen 10 models of EVs as alternatives. These vehicles are then ranked using SECA, MARCOS, MAIRCA, COCOSO, ARAS, and COPRAS methods. Afterward, results from various MCDM techniques are aggregated by applying the Borda count and Copeland ranking methods price, permitted load, energy consumption are determined as the most three significant factors for BEV selection, respectively, whereas Tesla Model S is the best choice. Pradhan and Pradhan (2022) have identified EVs in the Indian market that cost less than 25 Rupees, examined six EVs by considering both technical and customer requirements criteria, and weighted the criteria using the QFD model to determine the most appropriate vehicle model using the COPRAS method. Büyükselçuk and Tozan (2022) have evaluated the efficiency of electric sports utility vehicles (e-SUVs) using multi-criteria decision-making methods. According to their seven input and four output factors, they have evaluated the weights of five different vehicles sold in Turkey using the CRITIC method and evaluated their performance using the efficiency analysis technique with input and output satisficing EATWIOS method. Abdulvahitoğlu (2022) has proposed a model using the standard deviation-based MULTIMOORA integrated Borda method to help consumers select which EVs to purchase. In the study, 10 electric vehicles were evaluated based on criteria including price, range, battery capacity, charging time, efficiency and power. Dwivedi and Sharma (2023) have evaluated fifteen different electric vehicles, according to their different ten criteria such as full charge time, purchasing price, fast charging time, maximum power, range, battery capacity, top speed, cargo volume, acceleration, and unladen weight. They used two methods. The first method, Shannon's entropy, to determine the electric car's criterion weight, while the second method, TOPSIS, was used to rank electric vehicles. The study's findings indicated that the fast charging time, maximum power, range, battery capacity, top speed, and price aspects of electric cars gained popularity. And in the study, the best alternative was determined as BMW iX M60.

The literature reviews also showed that there were many studies in which CRITIC and COPRAS methods were separately applied. No other study in which these methods were used in an integrated manner in the selection of the best e-SUV was found. This study aimed to determine the most suitable e-SUVs for consumers who are thinking of buying an e-SUV that is currently sold in Turkey. Based on this purpose, CRITIC and COPRAS, which are among other MCDMs, were decided to use together. The originality of the present study stems from the fact that CRITIC and COPRAS methods were used together for the selection of EVs. In addition, TOGG EVs, which entered the market in 2023 as a Turkish brand, was among the alternatives. It is believed that the results of the present study will contribute to the literature.

3. Research Methods

CRITIC method and COPRAS method are introduced in this part.

3.1. Critic Method

CRITIC, which was introduced to the literature by Diakoulaki et al. (1995), was proposed to objectively weigh the criteria in the decision phase of MCDM assessment. This objective weighting method uses the standard deviations of the criteria together with the correlation among the criteria.

The calculation steps of the CRITIC method are carried out in the following steps: (Diakoulaki, 1995: 764-765):

Step 1: Creating the Decision Matrix: The decision matrix X is formed and is shown in Equation (1)

$$X = \begin{bmatrix} x_{01} & x_{02} & \dots & x_{0n} \\ x_{11} & x_{12} & \dots & x_{1n} \\ \cdot & \cdot & \dots & \cdot \\ x_{m1} & x_{m2} & \dots & x_{mn} \end{bmatrix} \quad i = 0,1,2,\dots,m \quad j = 1,2,\dots,n \quad (1)$$

Step 2: Creating the Normalized Decision Matrix: Normalization of original decision matrix using the following Equations(2) and Equations(3).

$$r_{ij} = \frac{x_{ij} - x_j^{\min}}{x_j^{\max} - x_j^{\min}} \quad j = 1,2,\dots,n \text{ for benefit criterion} \quad (2)$$

$$r_{ij} = \frac{x_j^{\max} - x_{ij}}{x_j^{\max} - x_j^{\min}} \quad j = 1,2,\dots,n \text{ for cost criterion} \quad (3)$$

r_{ij} , i.and j. show the correlation coefficients between criteria.

Step 3: Creating a Symmetric Linear Correlation Matrix: In this step Equation (4) with its help, the correlation between pairs of criteria is calculated.

$$\rho_{jk} = \frac{\sum_{i=1}^m (r_{ij} - \bar{r}_j) \cdot (r_{ik} - \bar{r}_k)}{\sqrt{\sum_{i=1}^m (r_{ij} - \bar{r}_j)^2 \cdot \sum_{i=1}^m (r_{ik} - \bar{r}_k)^2}} \quad j=1,2,\dots,n \quad , \quad k=1,2,\dots,n \quad (4)$$

Step 4: Calculation of Objective Criterion Weight Coefficients: In this last step objective criterion weight coefficients are calculated with the help of Equations (5), (6) and (7).

$$\sigma_j = \sqrt{\sum_{i=1}^m (r_{ij} - \bar{r}_j)^2 / m - 1} \quad (5)$$

$$C_j = \sigma_j \sum_{k=1}^n (1 - \rho_{jk}) \quad j=1,2,\dots,n \quad (6)$$

$$W_j = \frac{C_j}{\sum_{k=1}^n C_k} \quad j=1,2,\dots,n \quad | \quad k=1,2,\dots,n \quad (7)$$

3.2.Copras Method

In 1996, researchers Zavadskas and Kaklauskas from the Vilnius Gediminas Technical University developed the COPRAS method, which is applied to rank and evaluate alternatives in terms of priority and utility of the criteria. Specific values are used to maximize the high utility criteria and minimize low utility criteria (Aksoy et al., 2015:11). The superiority of COPRAS over other multi-criteria decision-making methods is that it rates the alternatives by degree of utility and indicates as a percentage how good or bad each alternative is when compared with the others(Ayçin,2020:64).

The steps in COPRAS are listed below (Zavadskas et al., 2008:241–247). The variables in the model are shown as follows:

$A_i = i$ alternatives $i = 1, 2, \dots, m$

$K_j = j$ evaluation criteria $j = 1, 2, \dots, n$

$W_j =$ weight of the j evaluation criteria $j = 1, 2, \dots, n$

$X_{ij} =$ the value of i alternative in terms of j evaluation criteria

Step 1: Construct the decision matrix as seen in Eq. (8).

$$D = \begin{matrix} A_1 \\ A_2 \\ A_3 \\ \cdot \\ \cdot \\ A_m \end{matrix} \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & x_{13} & \cdot & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & x_{23} & \cdot & x_{2n} \\ x_{31} & x_{32} & x_{33} & \cdot & x_{3n} \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot & \cdot \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot & \cdot \\ x_{m1} & x_{m2} & x_{m3} & \cdot & x_{mn} \end{bmatrix} \quad (8)$$

Step 2: Transform the decision matrix into a normalized decision matrix using Eq. (9).

$$x_{ij}^* = \frac{x_{ij}}{\sum_{i=1}^m x_{ij}} \quad \forall_j = 1, 2, \dots, n \quad (9)$$

Step 3: Construct a weighted normalized decision matrix using Eq. (10).

$$D' = d_{ij} = x_{ij}^* \cdot w_j \quad (10)$$

Step 4: Determine the criteria with high and low utility using Eqs. (10) and (11). For high-utility criteria, the sum of the values in the weighted normalized decision matrix is shown as S_{i+} , and for low-utility criteria, the sum of the values in the weighted normalized decision matrix is shown as S_{i-} .

$$S_{i+} = \sum_{j=1}^k d_{ij} \quad j=1, 2, \dots, k \text{ high-utility criteria} \quad (11)$$

$$S_{i-} = \sum_{j=k+1}^n d_{ij} \quad j=k+1, k+2, \dots, n \text{ low-utility criteria}$$

Step 5: Calculate the relative priority value, symbolized as Q_i for each alternative, using Eq.(12).

$$Q_i = S_{i+} + \frac{\sum_{i=1}^m S_{i-}}{S_{i-} \sum_{i=1}^m \frac{1}{S_{i-}}} \quad (12)$$

Step 6: Use Eq. (13) to find the highest relative priority value.

$$Q_{\max} = \text{Max}\{Q_i\} \quad \forall_i = 1, 2, \dots, m \quad (13)$$

Step 7. Use Eq. (14) to calculate the performance index symbolized as P_i for each alternative and rank the alternatives from largest to smallest.

$$P_i = \frac{Q_i}{Q_{\max}} \cdot 100\% \quad (14)$$

4.Application

Due to the damages to the environment from fossil fuels, manufacturers have begun to accelerate the production of EVs by diversifying their products. The use of clean energy in EVs and reducing the dependence on fossil fuel use helps to reduce greenhouse gas emissions; however, clean energy sources also play an important role in combating environmental and climate change. The use of these energy sources is an important step toward a sustainable future. The production of EVs with zero CO₂ emissions is likely to reduce air pollution; therefore, many countries have announced that they would ban the sale of vehicles using petroleum and diesel fuels. The demand for EVs increases as countries encourage their use and the related infrastructure.

The aim of the present study was to determine the most appropriate ranking for consumers who are considering purchasing e-SUVs that are available for sale in Turkey. Accordingly, 10 different vehicles were selected under specific criteria for the study from the e-SUVs available in distributor sales in Turkey. CRITIC and COPRAS from MCDM were then used together to rank these vehicles. Criteria weights were determined using CRITIC, which was chosen because of its objective weighting. Alternatives were ranked using COPRAS, which was chosen because of its being a simple method in terms of use and it not requiring excessive calculations and long periods of time. In addition, in this method, alternatives could be compared, and how better or how worse they were in percentage terms than other alternatives could be revealed.

The data for August 2023 published by the automobile companies on their own websites were used in the present study. The criteria considered in the study were determined by first examining their websites of brands that sell e-SUVs, and then by interviewing 3 sales representatives with 1-5 years of experience to determine the criteria to be considered when purchasing an electric vehicle. According to these determined criteria as follows: price, fast charging time, 0-100 km/h acceleration time, energy consumption, range (WLTP procedure average user), usable battery and total torque. And these criteria are provided in Table 1. As a result of discussions with sales representatives of brands offering e-SUV sales in Turkey, the most preferred e-SUV brands have been determined. Accordingly, determined alternatives were as follows: Dacia Spring, Togg T10X, Seres 3, Skywell ET5, Mercedes Benz EQA 250+, Mercedes Benz EQB 250+, Volvo XC40 Recharge, BMW iX3 eDrive20, New MG ZS EV, and Subaru Solterra.

Table 1: Selected Criteria, Unit and Description

Criterion Code	Criteria	Unit	Description
C1	Price	TL	The criteria indicated the stated price of EV
C2	Fast Charging Time	Minute	This indicates charging of EVs from 10% to 80%
C3	Acceleration Time	Second	This indicates the accelerated time from 0 to 100 km
C4	Energy Consumption	KiloWatt hour	This indicates the energy consumption for EVs
C5	Range	Kilometer	This parameter indicates the distance the EVs can cover on a single charge.
C6	Usable Battery	KiloWatt hour	This indicates the ability of a battery to deliver a specified power output over a certain period of time.
C7	Total Torque	Newton meter	This criterion is a parameter that enables the vehicle to reach higher speeds rapidly during acceleration and also ensures strong traction for the vehicle.

To analyze using the CRITIC method, a decision matrix must first be created. In the decision matrix created with the data taken from the websites of automobile companies, as presented in Table 2.

Table 2: Decision Matrix

	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7
Dacia Spring	969.000	38	13,7	11,9	225	25	125
Togg T10X	1.227.500	28	7,6	16,9	310	52,4	350
Seres 3	920.000	30	9	15,8	405	52,5	380
Skywell ET5	1.499.000	63	7,9	15,9	480	85,97	320
Mercedes Benz EQA	2.360.000	32	6	15,3	506	70,5	375
Mercedes Benz EQB	2.450.000	32	8,9	18,1	481	70,5	385
Volvo XC40 Recharge	2.417.368	28	7,3	20	405	79	420
BMW iX3 eDrive20	4.432.400	32	10,1	18,5	460	80	400
New MG ZS EV	1.379.000	40	8,6	17,8	440	72,6	280
Subaru Solterra	2.358.959	56	6,9	16,1	465	71,4	336

Source: Dacia Spring (2023), Togg (2023), Seres (2023), Skywell (2023), Mercedes Benz (2023), Volvo (2023), BMW (2023), New MG (2023), Subaru Solterra (2023)

After that, the importance weights of the evaluation criteria were calculated using CRITIC. Utility criteria were range, usable battery, and total torque. Cost criteria were price, fast charging time, acceleration time, and energy consumption. The decision matrix was normalized using Eq (2) for the benefit criteria and Eq (3) for the cost criteria. The normalized decision matrix is given in Table 3.

Table 3: Normalized Decision Matrix

	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7
Dacia Spring	0,986	0,714	0,000	1,000	0,000	0,000	0,000
Togg T10X	0,912	1,000	0,792	0,383	0,302	0,449	0,763
Seres 3	1,000	0,943	0,610	0,519	0,641	0,451	0,864
Skywell ET5	0,835	0,000	0,753	0,506	0,907	1,000	0,661
Mercedes Benz EQA 250+	0,590	0,886	1,000	0,580	1,000	0,746	0,847
Mercedes Benz EQB 250+	0,564	0,886	0,623	0,235	0,911	0,746	0,881
Volvo XC40 Recharge	0,574	1,000	0,831	0,000	0,641	0,886	1,000
BMW iX3 eDrive20	0,000	0,886	0,468	0,185	0,836	0,902	0,932
New MG ZS EV	0,869	0,657	0,662	0,272	0,765	0,781	0,525
Subaru Solterra	0,590	0,200	0,883	0,481	0,854	0,761	0,715

After determining the normalized matrix, the relationship coefficient matrix was calculated using Eq (4). The relationship coefficient matrix is shown in Table 4.

Table 4: Inter-Criteria Correlation Matrix

	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7
C1	1,000	-0,126	-0,141	0,531	-0,511	-0,574	-0,531
C2	-0,126	1,000	-0,100	-0,278	-0,271	-0,297	0,297
C3	-0,141	-0,100	1,000	-0,492	0,671	0,662	0,708
C4	0,531	-0,278	-0,492	1,000	-0,492	-0,730	-0,787
C5	-0,511	-0,271	0,671	-0,492	1,000	0,864	0,663
C6	-0,574	-0,297	0,662	-0,730	0,864	1,000	0,693
C7	-0,531	0,297	0,708	-0,787	0,663	0,693	1,000

Objective criterion weight coefficients were calculated using Eqs (5) and (6) and as shown in Table 5.

Table 5: C_j Values

	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7
C _j	2,21	2,35	1,31	2,25	1,58	1,59	1,43

In the last step, importance weights were calculated for all criteria using Eq (7) and the results obtained are shown in Table 6.

Table 6: The CRITIC Criteria Weights

	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7
W _j	0,174	0,185	0,103	0,177	0,125	0,125	0,112

As seen in Table 5, the fast charging time criterion was weighted highest (C2) with 0.185 and had the highest level of importance. This criterion was followed by energy consumption (C4) and price (C1). Range (C5) and usable battery (C6) criteria followed and were assessed to be of equal importance, followed by total torque (C7) and acceleration time (C3) criteria.

After calculating the weights of the criteria that were effective in selecting the e-SUVs using CRITIC, the e-SUV alternatives were ranked using COPRAS. With this method, useful criteria were those in which higher values indicated a better situation for achieving the objective. Range, usable battery, and total torque were the useful criteria in the present study. The higher values of these criteria had a positive effect on an alternative selection. On the other hand, the criteria that positively affected the selection of alternatives when their values were low were termed “useless criteria”. In the present study, price, fast charging time, acceleration time, and energy consumption were among the useless criteria.

The first step of COPRAS was the creation of the decision matrix, after which the normalized decision matrix was obtained using the formula given in Eq (9). The weighted normalized decision matrix shown in Table 7 was then created using Eq (10) and the criteria weights obtained using CRITIC.

Table 7: Weighted Normalized Decision Matrix

	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7
Dacia Spring	0,008	0,019	0,016	0,013	0,007	0,005	0,004
Togg T10X	0,011	0,014	0,009	0,018	0,009	0,010	0,012
Seres 3	0,008	0,015	0,011	0,017	0,012	0,010	0,013
Skywell ET5	0,013	0,031	0,009	0,017	0,014	0,016	0,011
Mercedes Benz EQA 250+	0,021	0,016	0,007	0,016	0,015	0,013	0,012
Mercedes Benz EQB 250+	0,021	0,016	0,011	0,019	0,014	0,013	0,013
Volvo XC40 Recharge	0,021	0,014	0,009	0,021	0,012	0,015	0,014
BMW iX3 eDrive20	0,039	0,016	0,012	0,020	0,014	0,015	0,013
New MG ZS EV	0,012	0,020	0,010	0,019	0,013	0,014	0,009
Subaru Solterra	0,021	0,027	0,008	0,017	0,014	0,014	0,011

Following the construction of the weighted normalized decision matrix, Si^+ values for the beneficial criteria and Si^- values for the useless criteria were calculated using Eq (11), as shown in Table 8.

Table 8: Si^+ and Si^- Values for Each Alternative

Aternatives	Si^+	Si^-
Dacia Spring	0,016	0,056
Togg T10X	0,031	0,051
Seres 3	0,035	0,050
Skywell ET5	0,041	0,070
Mercedes Benz EQA 250+	0,041	0,060
Mercedes Benz EQB 250+	0,041	0,067
Volvo XC40 Recharge	0,041	0,065
BMW iX3 eDrive20	0,042	0,086
New MG ZS EV	0,036	0,061
Subaru Solterra	0,039	0,073

Then, the relative importance value (Qi) for each alternative was calculated using Eq (12). The calculated Qi values for each alternative are shown in Table 9.

Table 9: Qi Value for Each Alternative

Aternatives	Qi
Dacia Spring	0,056
Togg T10X	0,080
Seres 3	0,093
Skywell ET5	0,091
Mercedes Benz EQA 250+	0,109
Mercedes Benz EQB 250+	0,116
Volvo XC40 Recharge	0,139
BMW iX3 eDrive20	0,143
New MG ZS EV	0,234
Subaru Solterra	0,401

According to the ranking in Table 10, the best alternative was Subaru Solterra with a performance index value of 100%, and the worst was Dacia Spring with a performance index value of 13.953%.

Table 10: P_i for Each Alternative and Order of Preference of Alternatives

Order of Preference	Alternatives	P_i
1	Subaru Solterra	100
2	New MG ZS EV	58,433
3	BMW iX3 eDrive20	35,723
4	Volvo XC40 Recharge	34,656
5	Mercedes Benz EQB 250+	28,854
6	Mercedes Benz EQA 250+	27,269
7	Seres 3	22,785
8	Skywell ET5	23,272
9	Togg T10X	20,023
10	Dacia Spring	13,953

5. Conclusion and Discussion

The use of clean energy sources is important for a sustainable future. EVs that use clean energy reduce dependence on fossil fuels. Developments in technology, limited fossil fuels sources, the damages caused by fossil fuels to the environment, and the increasing environmental awareness have made EVs a higher priority for consumers.

This study aimed to determine the most appropriate e-SUVs for consumers who are considering buying an e-SUV that is sold in Turkey. For this purpose, 10 e-SUVs were selected. The data used in the analyses were those the companies shared with consumers. The e-SUVs were assessed using CRITIC and COPRAS based on seven criteria. CRITIC method was used to determine the criteria weights and COPRAS was used to rank the e-SUV alternatives. As a result of the weighting made by the CRITIC method, it was determined that the most important criterion was fast charging time with the coefficient of importance (0,185). These criteria were determined as energy consumption (0.177), price (0.174), range (0.125) and usable battery (0.125), total torque (0.112), and acceleration time (0.103), respectively. As it was seen, three most important criteria were: fast charging time, energy consumption and price, while the least important criterion was acceleration time. After calculating the criterion weights with the CRITIC method, the COPRAS method was used to determine the performance of the alternatives. According to these calculations, Subaru Solterra (100) was determined as the best performing vehicle among alternative electric vehicles. This vehicle was followed by New MG ZS EV (58.433), BMW iX3 eDrive20 (35.723), Volvo XC40 Recharge (34.656), Mercedes Benz EQB (28.854), Mercedes Benz EQA (27.269), Seres 3 (22.785), Skywell ET5 (23.272), Togg T10X (20.023) and Dacia Spring (13.953) respectively.

According to the results obtained, the highest performance score belongs to Subaru Solterra. Actually, although Subaru Solterra has a long fast charging time and a high price, it has a long range, long usable battery time and high total torque value, as well as short acceleration time. The last alternative was found to be Dacia Spring. This vehicle has a short fast charging time and a low price, its range and usable battery time are short, its total torque value is low and its acceleration time is also long. Comparing our results with studies in the literature yielded similar findings. Ecer (2021) and Dwivedi and Sharma (2023) have stated that "fast charging time," "energy consumption," and "price" criteria are the most important criteria in electric vehicle selection decisions as reached in our study.

For future studies, it is suggested to expand the scope of the criteria and include qualitative criteria as well. Additionally, while this study focused only on e-SUVs future research could also compare electric passenger cars. Furthermore, comparisons could be analyzed using different MCDM techniques such as AHP, ARAS, EDAS, COCOSO.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.
The authors have no conflict of interest to declare.

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).
Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

References

- Abdulvahitoğlu,A., Abdulvahitoğlu, A. and Vural,D.(2022), *Elektrikli Otomobil Seçiminde Çok Kriterli Karar Verme: Borda Tümeleşik Multimoora Yöntemi*. 4th International Conference On Applied Engineering And Natural Sciences, Konya.
- Aksoy, E., Ömürbek, N. and Karaatlı, M.(2015),Ahp Temelli Multimoora Ve Copras Yöntemi İle Türkiye Kömür İşletmeleri'nin Performans Değerlendirmesi, *Hacettepe Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 33(4),p.1-28. Doi.10.17065/Huiibf.10920.
- Ayçin, E. (2020), *Çok Kriterli Karar Verme: Bilgisayar Uygulamalı Çözümler*, 2. Baskı, Nobel Yayıncılık, Ankara.
- Biswas,T.K and Das, M.C.(2019), Selection of Commercially Available Electric Vehicle Using Fuzzy AHP-MABAC, *J. Inst. Eng. India Ser. C* 100(3),p.531–537. Doi.org/10.1007/s40032-018-0481-3.
- Brey J.J., Contreras I., Carazo A.F., Brey R., Hern´andez-Díaz A.G, Castro A.(2007), Evaluation of Automobiles with Alternative Fuels Utilizing Multicriteria Techniques, *Journal of Power Sources*, 169(1),p.213–219.
- Büyükselçuk, E.Ç. and Tozan,H.(2022), Elektrikli Araçların Performanslarının Critic-Eatwos İle Değerlendirilmesi,*Düzce Üniversitesi Bilim Ve Teknoloji Dergisi*, 10(1),p.1670-1688.Doi: 10.29130/Dubited.1002851.
- BMW(2023),BMW İX3 eDrive 20, Available at: <https://www.bmw.com.tr/>. (Accessed: 09 August 2023).
- Dacia (2023),Dacia Spring, Available at: <https://www.dacia.com.tr/>. (Accessed: 09 August 2023).
- Diakoulaki, D., Mavrotas, G. and Papayannakis, L. (1995),Determining Objective Weights In Multiple Criteria Problems: The Critic Metho, *Computers And Operations Research*,22(7),p.763-770.Doi.Org/10.1016/0305-0548(94)00059-H.
- Dwivedi,P.P and Sharma,K.D (2023), Evaluation and Ranking of Battery Electric Vehicles by Shannon's Entropy and TOPSIS methods, *Mathematics and Computers in Simulation*, 212, p.457-474.
- Ecer, F.(2021), A Consolidated MCDM Framework for Performance Assessment of Battery Electric Vehicles Based on Ranking Strategies, *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 143, p.1-19.
- Gavcar,E. and Kara,N. (2020),Elektrikli Otomobil Seçiminde Entropi Ve Topsis Yöntemlerinin Uygulanması, *İş Ve İnsan Dergisi*, 7(2),p.351-359.Doi.Org/10.18394/İid.695702.
- Karaalp, H. S. (2008),Sektörel Açından İklim Değişikliği: Tarım, Ulaştırma Ve Sanayi. (Der. E. Karakaya), *Küresel Isınma ve Kyoto Protokolü İklim Değişikliğinin Bilimsel, Ekonomik Ve Politik Analizi*, p.376,İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Khan,F.,Ali,Y. and Khan A.U.(2020), Sustainable Hybrid Electric Vehicle Selection in the Context of a Developing Country,*Air Quality, Atmosphere&Health*,13,p.489–499. Doi.org/10.1007/s11869-020-00812-y
- Maimoun M., Madani K., Reinhart D.(2016), Multi-Level Multi-Criteria Analysis of Alternative Fuels for Waste Collection Vehicles in the United States, *Science of The Total Environment*, 550,p.349–361.
- Mercedes Benz(2023a), Mercedes Benz EQA 250, Available at:<https://www.mercedes-benz.com.tr/>,(Accessed 09 August 2023).
- Mercedes Benz(2023b), Mercedes Benz EQB 250, Available at: <https://www.mercedes-benz.com.tr/>,(Accessed 09 August 2023).

- Muratori, M., M. Alexander, D. Arent, M. Bazilian, E. M. Dede, J. Farrell and J. Ward.(2021), The Rise Of Electric Vehicles 2020 Status And Future Expectations. *Progress In Energy*, 3(022002),p.135.
- New MG (2023),New MG ZS EV, Available at: <https://www.mg-turkey.com/>, (Accessed 09 August 2023).
- Pradhan,P. S. and Pradhan,S. (2022),Selection Of Electric Vehicle Using İntegrated Fuzzy-Mcdm Approach With Analysis On Challenges Faced İn Hilly Terrain, *Energy Sources, Part A: Recovery, Utilization, And Environmental Effects*, 44(2),p. 2651-2673.Doi.Org/10.1080/15567036.2022.2056665.
- Qiu, C. and Wang,G.(2016),New Evaluation Methodology Of Regenerative Braking Contribution To Energy Efficiency İmprovement Of Electric Vehicles, *Energy Conversion And Management*,119(1),p.389-98.Doi.Org/10.1016/J.Enconman.2016.04.044.
- Seres (2023), Seres 3, Available at: <https://www.seres-tr.com/>,(Accessed 09 August 2023).
- Shammut,M., Cao,M., Zhang,Y., Papaix,C., Liu,Y. and Gao,X(2019),Banning Diesel Vehicles İn London: Is 2040 Too Late, *Energies*, 12(3495),p. 1-17. Doi.Org/10.3390/En12183495.
- Skywell (2023), Skywell ET5, Available at: <https://www.skywell.com.tr/> ,(Accessed 09 August 2023).
- Subarru (2023), Subarru Solterra, Available at: <https://www.subaru.com.tr/>,(Accessed 09 August 2023).
- Togg(2023),Togg T10X, Available at: <https://www.toggotomobil.net/>,(Accessed 09 August 2023).
- Tzeng G.H.,Lin C.W., Opricovic S.(2005), Multi-Criteria Analysis of Alternative-fuel Buses for Public Transportation. *Energy Policy*,33(11),p.1373-1383.
- Uçarol, H. and Kural, E. (2009), Ulaşımında Enerji Verimliliği İçin Hibrid Ve Elektrikli Araçlar. *Mühendis Ve Makine*, 50(59),p. 66-71.
- Volvo(2023),Volvo XC40 Recharge, Available at: <https://www.volvocars.com/tr/cars/xc40-electric/>,(Accessed 09 August 2023).
- Zavadskas, E. K., A. Kaklauskas, F. Peldschus and Z. Turskis. (2007),Multi-Attribute Assessment Of Road Design Solutions By Using The COPRAS Method. *The Baltic Journal Of Road And Bridge Engineering*, 2(4),p.195-203.
- Zavadskas, E.K., Kaklauskas, A., Turskis, Z. and Tamosaitiene, J. (2008), *Contractor Selection Multi-Attribute Model Applying Copras Method With Grey İnterval Numbers*, International Conference 20th EURO Mini Conference, 20-23 May, Neringa-Lithuania.
- Ziemba, P. (2020), Multi-Criteria Stochastic Selection Of Electric Vehicles For The Sustainable Development Of Local Government And State Administration Units İn Poland. *Energies*, 13(6299),p.1-19. <https://doi.org/10.3390/En13236299>.

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2024, 24(2): 486-493, doi: 10.11616/asbi.1453247

Moğollarda Kadının Yeri ve Ermuk Kadını

The Place of Women in the Mongols and the Ermuk Woman

Yunus Emre TANSÜ¹, Ayşe Aybüke YÜCEL²

Geliş Tarihi (Received): 15.03.2024

Kabul Tarihi (Accepted): 20.06.2024

Yayın Tarihi (Published): 31.07.2024

Öz: Moğollar, tarih sayfasında uzun asırlar varlığını sürdürmüş ve ilk zamanlarda kabile olarak var olup yavaş yavaş devletleşmiş sonrasında kurduğu devletle, yürüttüğü askeri başarılar sayesinde kısa sürede geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Bu devletin sosyal, siyasi ve askeri yapısında kadınlar aktif rol almışlardır. Kadınlar sorumlulukların üstesinden başarıyla gelmişlerdir. Bu görev ve sorumluluklar makalede örnekleriyle detaylıca anlatılmıştır. Bunun yanı sıra Moğol ordularında bulunduğu bilinen fakat görevleri ve isminin telaffuzu konusunda ortak bir noktada buluşulamamış olan bir grup kadının görevleri ve isimleri, Farsça makale ve temel kaynaklar doğrultusunda incelenmiştir. Orduda görevli olan bu kadından, makalede "ermuk" adıyla bahsedilmiştir. Türkçe literatürde eksikliğini fark ettiğimiz Moğol kadınına dair makale, sosyal ve siyasi hayatta Moğol kadını ve Kadının ordudaki yeri ve Ermuk kadını olmak üzere iki başlık altında kaleme alınmıştır

Anahtar Kelimeler: Moğollar, Kadın, Ermuk Kadını, Ordu, Sosyal Hayat

&

Abstract: The Mongols, having existed for many centuries on the pages of history, initially existed as tribes and gradually evolved into a state. Later, with the state they established and the military successes they achieved, they quickly spread across a vast geography. Women have taken an active role in the social, political and military structure of this state and have successfully overcome these responsibilities. These duties and responsibilities are explained in detail and with examples in the article. In addition, the duties and names of a group of women who were known to be in the Mongol armies but could not reach a common point regarding their duties and the pronunciation of their names were examined in accordance with Persian articles and basic sources. This woman, who served in the army, was referred to in the article as "ermuk". The article on Mongolian women, whose absence in Turkish literature is noticed, is written under two headings: Mongolian women in social and political life, Women's place in the army and Ermuk women.

Keywords: Mongols, Woman, Ermuk Woman, Army, Social Life

Atf/Cite as: Tansü, Y. E., Yücel, A. A. (2024). Moğollarda Kadının Yeri ve Ermuk Kadını. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 486-493. doi: 10.11616/asbi.1453247

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Doç. Dr., Yunus Emre Tansü, Gaziantep Üniversitesi, ytansu@gmail.com.

² Ayşe Aybüke Yücel, Gaziantep Üniversitesi, yucelaysea@gmail.com. (Sorumlu Yazar)

1. Giriş

Cengiz Han'ın kurmuş olduğu Moğol devletinin önceki dönemlerde yaşayan ataları olarak bilinen kabile ilk olarak Çin kaynaklarında Donghu olarak anılmış ve "Měnggūrén" olarak kayda geçmiştir (Arslan ve Oğuz, 2020: 6). Bu kabilenin M.Ö. 209 yılında Motun Kağan ile mücadele ettiği ve bu mücadelede büyük bir yenilgi alarak "Wuhuan" ve "Xianbei(Hsien-pi)" dağlarına kaçıp oraya yerleştikleri söylenmektedir (Arslan ve Oğuz, 2020: 6). Özellikle Xianbei kabilesinin bu bölgede aktif rol oynayıp Moğol soyunu devam ettirdikleri söylenmektedir. Daha sonra Juan-juanlar, Tatabılar, Tuyü Hanlar, Tatarlar ve Kitanlar gibi hanlıkların içerisinde bazı Moğol kabilelerinin yer aldığı ve bu toplulukları kurduklarıyla ilgili bilgilere Çin kaynaklarında rastlanmıştır. Cengiz Han'ın Moğol Devlet'ini kurmasıyla boylar toparlanmış ve hanedan adı olarak anılmaya başlanmıştır (Özgüdenli, 2020: 225).

Cengiz Han'ın asıl adı demirci anlamına gelen Temuçin'dir. O 12 yaşındayken kabile reisi olan babasını kaybettikten sonra hanedanlığa bağlı tüm kabileler tarafından terk edilmiş ve ailesiyle tek başına zorlu bir hayat geçirmiştir (Kafalı, 1993: 367). Bu süreçte Temuçin bazı kabilelerle mücadele etmiş siyasi ve askeri tecrübeler elde etmiştir. Bu mücadelelerin çoğunda başarılı olup birçok kabileyi kendine bağlamış ve 1202 yılında Tatarlara karşı bir mücadele başlatıp bu savaşta da başarılı olmasıyla gücüne güç katmış ve gün geçtikçe bağlı kabile sayısını artırmıştır. 1206 yılında Nayman Tayang Han, Ong Han, ve Kutuku-Be ki başta olmak üzere tüm bozkır hanedanlıklarına kendine tabii kılmış ve Onan Nehri kıyılarında toplanan kurultayda hükümdar seçilmiştir (Ersoy, 2013: 2825). Bu kurultayda kendisine cihan hükümdarı, göklerin oğlu, mükemmel savaşçı, güçlü manalarına gelen Cengiz ünvanı verilmiştir (Kafalı, 1993: 368). Cengiz Han hükümdarlığı boyunca, hanedanlık sınırlarını inanılmaz bir hızla genişletmiş ve devlet kurulduğu gündeki gücünü sınırlarını genişletmesine rağmen kaybetmemiştir. Sınırların genişlemesi sebebiyle tek bir noktadan yönetim yeterli olmamıştır. Bu sebeple Cengiz Han daha ölmeden ülke topraklarını Cuci, Çağatay, Ögeday ve Tuluy adlı dört oğlu arasında paylaşmıştır. Bu bölgeler merkezden yönetilen eyaletler gibidirler. Cengiz Han'ın ölümünden sonra devletin başına oğlu Ögeday geçmiştir fakat eyaletlerde hüküm sürenler, zamanla kendi hakimiyetlerini kurma isteğiyle hanlıktan ayrılmışlardır.

Kısa sürede gücüne güç katan Cengiz Han'ın topraklarında hayatın her alanında yer alan kadın, önemli bir konumda yer almıştır. Zamandaşı olan diğer ülkeler ile kıyaslandığında kendi topraklarındaki kadınları her alanda istihdam edip, erkeklerle aynı iş alanlarında çalışmalarına fırsat vermişlerdir. Moğol toplumunda kadınların yeri, yönetici kesimdeki ve toplum içerisinde kadınların yaşantısıyla belirlenebilir. Kadına duyulan saygıyı da bu noktada anlayabiliriz.

Moğol toplumunda eşi hayatta olan kadınlar eşlerinin yanında fikrine önem verilen, yaptıkları işlere dahil edilen bireyler olarak yaşam sürmüş, eşlerinin ölmesi durumunda ise onların işinin başına geçebilecek potansiyelde birer birey olarak yaşamışlardır. Kısacası kadın ve erkek Moğol toplumunda yan yana yaşamışlardır. Hatta hanedan kadınların kendilerine ait orduları olmuştur. Ordular içerisinde savaşçı ve ajan olarak kullanıldığı düşünülen "ermuk kadını" adında bir grubun varlığından temel kaynaklarda bahsedilmiştir. Kadınların toplum ve ordu içerisindeki bu aktifliği, devletin temel direği olan yasalarla desteklenmiş ve onların güvenliklerini sağlayacak kararlar almıştır. Devlet işlerinde hükümdar kızları komşu devletlerle iyi ilişkiler kurmak adına evlilikler gerçekleştirip devletin siyasi gücünü artırmışlardır.

2. Sosyal ve Siyasi Hayatta Moğol Kadını

Moğol toplumunda kadınlar, çağının diğer topluluklarına nazaran, sosyal, siyasi ve askeri alanda ön planda tutulmuştur. Daha fazla hak ve sorumluluğa sahip bireyler olarak yaşamışlardır. Moğol toplumunda kadına verilen değer en temel sebebinin Cengiz Han'ın atalarından Alan-Kowa'ya (Ögel, 2010: 43) dayandırabiliriz. Rivayete göre Alan-Kowa'nın kocasının ölümünden sonra her gece sarışın bir adam evin bacasından sızan ışık vasıtasıyla içeri girip Alan-Kowa'nın karnını okşamış ve onun nuru Alan-Kowa'nın vücuduna geçerek ondan hamile kalmıştır (Tobça'an, 1995: 8). Alan-Kowa bu şekilde 3 çocuk dünyaya getirmiş ve bu çocuklardan birinin Cengiz'in soyunu oluşturduğuna inanılmıştır. Yani Cengiz Han ve onun hanedanlığını müjdelemiş ayrıca kurulacak hanedanlık için kutsal bir soyağacı oluşturmuştur. Bu soy için önemli karakter olan Alan-Kowa'dan sonra Cengiz Han'ın atalarından sayılan

Numolon Hatun cesaret ve zekasıyla tarihte yerini almış, ordusunun ve astlarının ekonomik faaliyetlerinden sorumlu olan liderlik rolünü üstlenmiş ve bağımsız ilk kadın figürü haline gelmiştir (Farrokhi, 2021: 312). Bu iki kadın figürünün yanı sıra küçük yaşta babasını kaybeden Cengiz Han'ın, zorluklar içerisindeyken annesinin kendisine olan inancı ve desteğiyle Moğol Devleti'nin temellerini atmıştır. Cengiz Han'ın ve atalarının yaşamında olan kadın figürleri Moğol Devleti'nin içerisinde de varlığını sürdürmüştür. Kadına sosyal hayatın yanı sıra siyasi ve askeri hayatta da aktif olarak rol verilmiştir.

Moğolların tarihte genellikle çarpışmalarda yaşanan vahşet ve acımasızlıklarla anılması, Moğol toplumunun yaşantısında kadınlara pek yer vermediğini veya ikinci plana attığını düşündürebilir ya da yaşananlar böyle bir izlenim bırakabilir fakat Moğol kadınına bakıldığı zaman Moğol gelenek ve göreneklerinde kadın ile erkek çoğunlukla iç içe yaşamıştır. Hiçbir faaliyet sadece erkeklere özgü olarak görülmemiştir. Kadınlar gerek savaş, gerek av, gerekse ülke yönetiminde yer almışlardır. Bu da toplum içerisinde erkek ve kadının saygınlık ve itibarının korunduğunu bizlere göstermektedir.

Kadın göçebe hayatın her noktasına dokunmuş yaşamı idame ettiren sürdüreceği her görevde rol almıştır. Ailesinin barınmasını sağlamak amacıyla çadır malzemelerini arabalara yüklemek indirmek ve çadır kurmak gibi vazifeleri yerine getirmiştir. Diğer taraftan beslenme hususunda inek sağma, yağ peynir yapma gibi görevlerin tamamı kadının sorumluluğuna verilmiştir. Bununla birlikte giyim kuşam hususunda ise aile bireylerinin ayakkabılarını ve elbiselerini dikmek gibi vazifelerle donatılmıştır (Vladimirtsov, 1995: 88). Görüldüğü üzere sosyal hayatta ev ve yaşamın tüm gereksinimlerini kadın göğüslemekte bunun yanı sıra erkekler savaşa gittikleri takdirde evin düzeninden sorumlu olmakla beraber gerektiği zaman evlerini korumakla da yükümlü oldukları görülmektedir (Cüveyni, 2013: 89). Cengiz topraklarında, sosyal hayatta halkın içerisinde bulunan kadınların görevleri Cengiz yasalarıyla belirlenmiştir. Cengiz kanununda “erkekler savaşta iken onların işi ve vazifelerini üzerlerine almak mecburiyetindedirler” (Subaşı, 2022: 6) kadının erkeğin yokluğunda hayatın her noktasında vazifelendirildiğini açıkça belirtilmiştir. Haliyle toplum içerisindeki erkeklerle iç içe olan kadınların iffet ve namus açısından korunmaları da Cengiz Han'ın yasasıyla güvence altına alınmıştır. Cengiz Han'ın hakimiyeti altındaki topraklarda bir kadın tecavüze uğrarsa tecavüz eden kişi ölümle cezalandırılmıştır. Aynı zamanda erkeğin kadına kötü davranması veya şiddet uygulaması durumunda aylarca para cezasına çarptırılmıştır (Melekzade, 1967: 180). Cengiz yasalarında yargının kadınlarla ilgili kesin hükümleri kadınları toplum içerisinde daha özgür kılmış ve iş bölümünde erkeklerle eşit konuma taşımıştır.

Moğol geleneklerinde birden fazla kadınla evlenmek vardır (Vladimirtsov, 1995: 77). Fakat ilk eş her zaman diğerlerinden daha üstün tutulmuştur (Öncel, 2019: 12). Öyle ki eşler arasında statüyü belirleyen ‘başkan eş, büyük kadın, birinci kadın, ulu kadın’ gibi ünvanlar kullanılmıştır (Dağdeviren, 2017: 1). Kadınlar arasındaki bu statü dünyaya getirilen çocuklar arasında geçerli değildir. Her kadından doğan çocuk birbiriyle yasal olarak kardeş sayılır ve aynı haklara sahiptir (Vladimirtsov, 1995: 84). Ayrıca hanlar arasında gerçekleşen bu çok eşlilik geleneği genellikle çevre boylarla ilişkilerini geliştirmek veya sağlıklı ilişkiler kurarak siyasette güç kazanmak amacıyla kurulan akrabalık bağları olmuştur. Bu sebeple Cengiz Han kızlarını çevre boylara gelin verirken kendisi de çevre boylardan kız almıştır (Subaşı, 2022: 8). Moğol Hatunları kız çocuğu doğurduklarında bu durum mutluluk ve kıvançla karşılanmıştır. Hatta Moğol hükümdarlarının kız çocukları olduklarında birbirlerini tebrik ettikleri, mektuplar yazdıkları bilinmektedir (Melekzade, 1967: 178). Kız çocuklarının doğumuyla, ileriki dönemlerde yapacakları siyasi evliliklerle devletin gücüne güç katmaları ve hanedanlığa fayda sağlamaları beklenmiştir. Yapılan siyasi evliliklerde, kadına verilen değer gibi geldiği kabileye de saygınlık kazandırmıştır. Örneğin Tokuz Hatun'un Kereyit kabilesinden gelmesinden ötürü o kabileye bu dönemde değer verilmiş ve Moğol idarecilerinin desteğiyle kabile güçlenmiştir (Fazlullah, 2013: 4). Hülagü Han Tokuz Hatun'un gönlünü hoş etmek adına bu kabileye hürmet etmiştir. Öyle ki Kereyit kabilesinin Hristiyan olması sebebiyle Hülagü Han bütün memlekette kilise yaptırmış hatta Tokuz Hatun'un çadırının önünde sürekli çan çaldırtmıştır (Fazlullah, 2013: 4). Anlaşıldığı üzere siyasi alanda yapılan evlilikler devletlerin dini inanışlarını dahi

etkilemiştir. Dış siyasetteki güç, Moğol döneminden önce ve sonraki süreçte de genellikle devletler ve boylar arasında kız alıp verilerek sağlanmıştır.

Evliliklerin ve aile yapısının önemsendiği Moğol toplumunda boşanma olayı pek görülmemiştir. Ancak erkek karısını veya cariyesini hediye etmek istediği takdirde başkasına verebilirdi (Melekzade, 1967: 176). Moğol toplumunda kocası vefat eden kadınlar ise ailenin tüm mal ve mülkünü yönetimini eline alıp çocuklarına karşı sorumluluklarını yerine getirdikleri yani kocalarının görevlerini de üzerlerine alıp onun hukukundan yararlandıklarına değinilmiştir (Vladimirtsov, 1995: 87). Elde edilen bilgilere göre kadın ölen kocasının hukukundan yararlanıyor olsa dahi hanedan içerisinde eşi vefat eden hatunun ailenin belirli bir üyesiyle evlenerek yaşamını devam ettirdiği de görülmüştür. Bu duruma en güzel örnek Camiü't Tevârih'te Hülâgu Han'ın hatunlarından bahsedilirken onun büyük hatununun Tokuz Hatun olduğuna değinilmesi, Tokuz Hatun'dan evvel birçok kadınla evlenmiş olmasına rağmen Tokuz Hatun'un babasının eşi olması hasebiyle onun mertebesinin diğer hatunlardan daha yüksek olduğu bahsedilmiştir (Fazlullah, 2013: 4). Yine aynı şekilde Tarih-i Cihan Güşa'da Olcay Hatun'un eşi Hülâgu'nun ölümünden sonra oğulluğu Abaka ile evlendiğine değinilmiştir (Cüveyni, 2013: 28). Bu evliliklerdeki amacın kadınları aile himayesinde tutmak olduğu düşünülmüştür. Tabii bunun yanı sıra bu tip evlilikler farklı sebeplerle de açıklanmaya çalışılmıştır. Eserlerde genel olarak kadınların öz oğulları dışında tercihen üvey evlatları ve kayınbiraderleri veya kayınpederleri ile evlendikleri kaydedilmiştir (Roux, 1994: 229).

Kadınlara verilen bu değer yönetici aileden, halka sirayet etmiştir. Hatta törede çocukların itibarı anneleri ile ilişkilendirilmiş ve savaş söyleminde anne rolü oynayan kadınlar çok etkili olmuşlardır. Anne rolünde yüceltilen kadınların devlet yönetimi ve siyasetteki etkileri de göz ardı edilmeyecek kadar fazladır. Moğol kadınlarıyla kurulan ilişkilerde cinsiyet kavramının bir önemi olmayıp onların tüm eylemleri ve sözleri olması gerektiği gibi devlet kavramı çerçevesinde değerlendirilmiştir. (Marzban ve Meladi, 2015: 564). Bu noktada Moğol kadınları siyasi hayatta da oldukça önemli roller almışlardır. Kadınlar siyasi alanda karar verme, yönetme, fikir beyan etme, devlet kanunlarının uygulanması gibi önemli görevler ifa etmişlerdir. Kadınlar eşlerinin varlığı durumunda onunla her türlü siyasi meseleye dahil olarak fikir beyan ederken yokluğunda ise direkt karar merciinde önemli rol almışlardır. Bu görevlerin yanı sıra annelik vazifeleri gereği, erkek çocuklarını siyasi ve askeri bir karakterde yetiştirmek bağlamında ve hanın ölümünden sonra taht varisleri içerisinde başa geçecek kişiyi seçme gücüne sahip olma sorumluluğu da bulunmaktadır. Öyle ki Töregene Hatun Ögeday Han'ın ölümünden sonra oğlu Güyük'ün tarafında yer alarak onun Han seçilmesinde önemli rol oynamıştır (Cüveyni, 2013: 235). Bu rol çerçevesinde kadınların 'han yapıcı' özellikleri olduğunu söyleyebiliriz. Bununla beraber eşlerinin ölümünün ardından küçük çocukların han seçilmesi durumunda onlara anneleri vekillik etmiştir. Kara Hülâgu'nun karısı Organa Hatun, kocasının ölümünden sonra, oğlu küçük olduğundan nâibe olarak işleri ele almış olması bu duruma güzel bir örnektir. Hatta bu yönetim sürecinde Organa Hatun kendi adına para dahi bastırmıştır (Üçok, 1965: 9). Bu durumlarda han belli olsa da verilen tüm kararlar hana vekillik eden kişi tarafından verilmekte ve yönetim kısmen de olsa bir kadının elinde bulunmaktaydı. Yani kadınların naip olarak yöneticilik yaptığı da görülmekteydi. Bunların yanı sıra hükümdarların ölümü sonucunda eşlerinin hükümdar olarak tüm yetki ve görevleri ellerine aldıkları da görülmüştür. Cengiz Han'ın ölümünden sonra Töregene Hatun'un tahta çıkıp çocuklarına elçiler gönderip Han'ın öldüğünü ve devlet işlerinin yarıda kalmaması için oy birliğiyle bir han seçilmesi gerektiğini bildirmesiyle tüm han adayları bir araya toplanıp işlerini yoluna koyana kadar annelerinin hükümdarlık yapmasını istemişlerdir (Cüveyni, 2013: 228). Bu durumdan cesaret alan Töregene Hatun tüm yetkilerini eline alarak 4 yıl boyunca devleti yönetmiş ve hükümdarlık yapmıştır.

Hanların varlığında da kadınlar yine eşleriyle beraber meclislere katılıp fikirlerini beyan etmişler ve verilecek kararlarda etkili olmuşlardır. İbni Batuta seyahatnamesinde buyruk kağıtlarına mutlaka "Sultanın ve Hatunların Emriyle..." ibaresinin koyulduğu belirtilmiştir (Batutâ, s.168). Bu durum eşlerinin varlığında da kadınların yönetimde söz sahibi olduklarını bize açıkça göstermektedir. Yine aynı şekilde Tarih-i Cihan Güşa'da bahsedilen Sahib Şemsettin'in Ermen Hatun'a sığınıp onun yardımıyla mesleğini devam ettirmesi (Cüveyni, 2013: 37) ve Abaka Han'ın iftiralardan sonucunu cezalandıracağı Sahib Divan'ın Olcay Hatun'a sığınıp kendini kanıtlaması ve Olcay Hatun'un Abaka Han'ı ikna etmesiyle (Cüveyni, 2013: 27)

memurluğuna devam etmesi kadınların yönetimdeki etkilerini göstermesi açısından önemli örnekler olmuşlardır.

Bu durum sadece hükümdarlık makamında değil, askeri veya diğer meslek gruplarında da bu şekilde olmuştur. Yani kadın kocasının varlığında yanında, yokluğunda ise istediği takdirde kocasının işinin başında olmuştur. Yetki ve sorumluluklarda eşiyile eş değerde olan kadınlar, miras paylaşımında veya ganimet dağıtımında da erkeklerden ayrı tutulmamış ve paylarını almışlardır. Bu durum Güyük Han tahta geçer geçmez eski ve yeni hazineleri açıp, hazinede bulunan mücevher, altın, gümüş ve kumaşları cinslerine göre ayırıp Cengiz Han soyundan gelen erkek kadın herkese paylaştırmış ve kalanlar ise onların hizmetindekilere dağıtılmıştır (Cüveyni, 2013: 237)

Bunun yanı sıra bozkır hayatındaki savaşçı toplulukların en sevdiği ve sportif bir faaliyet olarak görülen süre avı durumunda da kadınlar beylere eşlik ediyorlardı. Cengiz Han ava çıkmak istediği zaman askerlerine av için hazırlık emrini verir ve bu doğrultuda hazırlıklar yapılırdı. Genellikle kış başında yapılan avlanma faaliyetine yiyecekler ve içecekler alınır hanın hanımları ve cariyeleri de katılırdı (Cüveyni, 2013: 87). Avlanma faaliyetinde yer alan kadınların sadece erkeklerin hizmetçisi olarak yer aldıkları bilgisine de değinilmiştir. Kadınların Moğol hükümdarlarının yanına, avlanma ihtiyaçlarının yanı sıra fiziksel hedeflerine hizmet etmek adına yerleştirildiği de yazılmıştır (Marzban ve Meladi, 2015: 564).

2.1. Kadının Ordudaki Yeri ve Ermuk Kadını

Savaşçı bir devlet olarak bilinen Moğollarda ordu sistemi Türklerdeki gibi onluk yüzlük ve binlik gruplara ayrılmış ordu düzeninden oluşmaktaydı. Bu düzen içerisinde bulunan askerlerin hiçbirisi yaptığı görevi maddi veya unvan beklentisi içerisinde yapmıyor, tek görevlerini savaşmak ve ülke sınırlarını tehlikelerden koruyup topraklarını genişletmek olarak görüyorlardı (Kafesoğlu 2014: 270).

Bu tür savaşçı toplumlarda dünyaya gelen her birey çocukluğundan itibaren kılıç kullanmayı ok atmayı ve at binmeyi temel düzeyde öğreniyordu. Bu öğretiler kız çocuk, erkek çocuk ayrımı yapılmadan yapılıyordu (Kafesoğlu, 2014: 232). Çünkü Moğol kadınları erkeklerin olmadıkları yerde onların görevleriyle de vazifeli olduklarından dolayı eşlerinin yokluğunda evlerinin ve yurtlarının güvenliğini sağlamakla da sorumluydular. Bu noktada en az erkekler kadar kılıç kuşanmayı ve at binmeyi biliyorlardı

Yine devlet yönetiminde olan kadınların veya hanedanlıktaki kız çocuklarının ordusunun olduğu bilinmektedir. Siyasi alanda kadınların her türlü yetki ve görevleri üstlenmeleri ordu sistemine de yansımıştı. Elbette hükümdarlık yapan bir kadının kendisine bağlı bir ordusu da olmalıydı. Fakat sadece hükümdarlık yapan değil hanedanlık içerisinde bulunan kızların da ordularının olduğu savaşlara katıldıkları ve mükemmel derecede kılıç kullanıp ata bindikleri bilinmekteydi. Hatta Cengiz Han'ın kızı, Nişabur'da yapılan savaşa ordusuyla katılıp, hiçbir canlı bırakmadan kılıçtan geçirdiğinden bahsedilmiştir (Cüveyni, 2013: 183). Hatta Cengiz Han'ın kızı, savaş konusunda göze çarpan erkeksi özellikleri ve eylemleriyle kadın savaşçıların lideri sayılmıştır.

Han eşleri ve çocuklarının yanı sıra komutan ve beylerin hanımları da savaş konusunda kendilerini erkekler kadar geliştirmiş, bir savaşçı gibi kendilerini yetiştirmişlerdir. Savaş zamanlarında kocalarının yanında bulunup savaşları beraber yönettikleri zamanlar da olmuştur. Bunların yanı sıra kocası ölen bir kadın kocasının ordusunun yönetimini ele alma yetkisine sahiptir (Öncel, 2019: 16).

Ordu sisteminde görevi ve adı bilinen kadınların yanı sıra bir de kaynaklarda farklı görevlerle anılmış fakat ortak bilgi olarak orduda görev almış "Ermuk" sıfatıyla bir grup kadının yer aldığı görülmektedir. Bu terimin geçtiği temel kaynakların bazısında özel bir isim bazısında ise bir sıfat olarak kullanılmış fakat genel görüş ise sıfat olduğu kanaatindedir. Ermuk olarak ifade edilen isim bazı eserlerde "İramuki", "Armak" veya "İrmuk" şeklinde kullanılmıştır. Bu isimlerin metin içerisinde kullanım anlamlarına bakıldığında genellikle yakın anlamlıdır. Hatta bu kelime Moğol ordusunda kullanılan bir isim olduğu fakat İlhanlıların İran topraklarına geldikten sonra İslamlaşmayla birlikte kadının toplumdaki statüsünün biraz değişmesinden kaynaklı bu kelimenin de ağır ağır kullanımdan kalktığı anlaşılmaktadır (Farroki,

2013: 101). Bu kelimeye ilk olarak Camiü't- Tevarih'te rastlanmış olup Cengiz Han'ın eşinin ordusunda görevli hatunun yemek ve içeceklerinden sorumlu olan kişi olarak geçmiştir. Kaynakta bu kızıdan "Ermuk kızı" şeklinde bahsedilmiştir. Bu ismin, Nâsirüddin Münşî-i Kirmânî'nin "Samat'ül-âlî lil-hadrat'ül-ûlya" kitabında 'İramuki' olarak anılan ve ajan olarak girdiği orduda Hatun'u öldürmek için yemeğine zehir kattığı düşünülen bir kişinin varlığından söz edilmesi de Camiü't-tevarihteki kullanımı destekler niteliktedir (Kirmani, 1327: 73). Bu iki örnekten anlaşılacağı üzere Ermuk olarak adlandırılan kadın, hatun ordularında bulunup yiyecek ve içecek işleriyle meşgul olup, Hatun'a kolaylıkla erişim sağlayabilecek güç ve yetkinlikte olan bir statüdedir.

Yine Kirmani'nin kitabında Ermuk'tan bahsedilirken Hülagu Han'ın karısı Kutuy Hatun'a haber götürme görevi yaptığı görülmüştür (Kirmani, 1327: 76). Bu görevle Ermuk adı verilen kadının devletin en güvenilir kişisi olma özelliğine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu anlamın yanı sıra Muhammed bin Yakub Herevî'nin kaleme aldığı Herat Tarihi adlı eserinde Olcaytu döneminde Damişmend Bahadır ile, Herat valisi ile yapılan mücadelede Danişmend Bahadır'ın ordusunda "Armak" adında bir kadının bulunduğunu ve bu kadının erkek kıyafetleri giyindiğini, binicilik ve atıcılık konusunda çok yetenekli olduğundan bahsetmiştir (Herevî, 1943: 501). Bu kız cinsiyetini ordusunun yenileceğini anladığı vakit ortaya çıkarmıştır. Yani kendini ortaya çıkarmadığı sürece erkek olduğundan hiç kimsenin anlamayacağı şekilde giyinmiş ve davranmıştı. Bu durumda Armak olarak adlandırılan bu kadın diğer kız ve kadınlardan farklı bir statüde olduğu sonucu çıkarılabilir. Ermuk adının geçtiği bir başka eser olan İbni Bazaz'ın Savfetü's-Safa kitabıdır ki bu kitapta "Bağdat Hatun, İrmuk'tan iki kişiyi -yani erkeğe benzeyen kızları-" ifadesini kullanmıştır (İbn Bazaz, 1373: 792). Bu metinde kullanılan şekliyle Herevî'nin eserindeki erkek görünümü kız ifadesini destekler niteliktedir.

Eserlerde bahsedilen Ermuk kelimesi, orduda yer alan kızlar grubundan veya tek bir kızıdan bahsetmiştir. Yazılan eserlerde kelimenin tam telaffuzu ve yazımıyla alakalı bir ortak nokta bulunmadığı görülmektedir. Fakat anlamları açısından ordu içerisinde önemli görevlerde bulunan kadınlara verilen bir isim olduğu anlaşılmaktadır. Belki de dönemselsel olarak rol değiştiren ve ordu içerisinde farklı görevlerde yer alabilecek yeterlilikte olan bir grup olarak da düşünülebilir.

3. Sonuç

Bir toplumda kadının yeri devlet yönetimindeki kişilerin kadına verdiği değer doğrultusunda değişir. Bir toplumda devletin üst kademesindekiler kadına nasıl davranıyorsa halkta kadına aynı doğrultuda yaklaşım sergilemektedir. Cengiz Han küçüklüğünden itibaren kadına saygı ve değer disiplini kurduğu, devlette de başta kendisi olmak üzere sonraki nesillerde bu geleneği devam ettirmiştir. Cengiz yasasında kanunen koruma altına alınmış, sosyal, siyasi ve askeri alanlarda özgürleştirilmiştir. Evin hanımı olarak düşünülen kadın temelde hanenin her türlü sorumluluğunu yerine getirip, çocuklarını yetiştirip, ev halkının yiyecek ve giyim ihtiyaçları için çalışırdı. Eşinin evde olmadığı zaman evin güvenliğinden de sorumluydu. Bu temel görevlerin yanı sıra eşlerinin vefatı halinde onların işlerini üstlenme görevi de bulunuyordu kadınlar, erkeklerin çalışma ve yönetim alanında eşit şartlarda tutulması bugün dahi yapılması güç bir durum olduğunu bize gösteriyor. Günümüzde bir kadının sosyal hayat içerisinde kocasının işini devam ettirmesi toplum tarafından yadırganacak ve bazı iş alanlarında çalışması durumunda kınanacaktır. Halbuki Moğol devletinde asker eşiyle beraber savaşa katılıp savaş yönetmiş, demirci karısı gerektiği zaman eşinin görevini üstlenmiş, kağanın eşi aktif bir şekilde yönetime gelerek idare etmiştir. Moğol toplumundaki kadının statüsüne bakıldığı zaman bugünkü kadın konumundan daha sağlıklı ve önemli bir konumda olduğu sonucuna varabiliriz.

Sosyal hayattaki eşitlik ve saygının yanı sıra orduda bulunan ermuk adındaki kadın topluluklarının kusursuz bir şekilde at binip kılıç kullandıklarından bahsedilmesi, bazı kaynaklarda bu kadınların ajan olarak, bazı kaynaklarda haberci olarak, bazı kaynaklarda ise hatunun ordusunda yemek işlerine bakan bir görevli olarak anılması kadının ordu ve askeri alandaki faaliyetlerinin ne kadar çeşitli ve fazla olduğunun göstergesidir. Bu iş bölümü ve erkeklerle eşit durumlarda hareket etme her kadın için zorunlu bir durum değildi. Bu noktada her alanda aktif bir şekilde rol alan kadınların kendi istek ve talepleri doğrultusunda istedikleri işlerde özgürce çalışabiliyordu. Kadının her alanda özgürce bulunmasına ve

hareket etmesine zemin hazırlayan devlet yönetim anlayışı bugün Moğolların toplumsal yapısının ne kadar gelişmişliğini bize göstermektedir.

Görev ve sorumluluklarda toplum içerisinde erkekler kadar aktif olan kadınlar hak konusunda da eşitti. Zaten hareket alanları ve hakları cengiz yasalarında güvence altına alınmıştı. Aynı şekilde eşin ölmesi durumunda mal varlığını kendi tasarrufunda idare etme durumu da kadına bırakılmıştı. Miras veya hazine paylaşımlarında erkeklerle eşit oranda pay aldıkları kaynaklardan anlaşılmaktadır. Özellikle devletin üst kademesinde bulunan kadınların mal varlıklarının olduğu ve bu paraları kendi istekleri doğrultusunda harcamaları onların maddi alandaki özgürlükleri açısından önemlidir.

Sonuç itibarıyla Moğol kadınının hak ve sorumlulukları, maddi ve manevi özgürlükleridir. Bu özgürlükler dahilinde Moğol toplumu hızla büyümüş ve yüzyıllar boyunca hüküm sürmüştür. Toplum içerisindeki düzen ve eşitlik düşmanlara karşı birliği güçlendirmiş ve kültürel yozlaşmayı engellemiştir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.
The authors have no conflict of interest to declare.

Yazarların Katkıları/Authors Contributions

Çalışmanın Tasarlanması: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)
Conceiving the Study: Author-1 (%50), Author-2 (%50)
Veri Toplanması: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)
Data Collection: Author-1 (%50), Author-2 (%50)
Veri Analizi: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)
Data Analysis: A Author-1 (%50), Author-2 (%50)
Makalenin Yazımı: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)
Writing Up: Author-1 (%50), Author-2 (%50)
Makale Gönderimi ve Revizyonu: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)
Submission and Revision: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).
Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Kaynaklar

- Alaaddin Ata Melik Cüveynî (2013). *Tarih-i Cihan Gûşa*. (Çev.: M. Öztürk). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Alinde, C. (1952). Moğol Kanunları (Çev.: B. Üçok). *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 9 (3), s.235-261.
- Aslan, M.L ve Oğuz, A.Y. (2020). İlk Moğollar ve Cengiz Han. *Bitig Tarih*. (6), s.4-11.
- Dağdeviren, H.C. (2016). Moğollarda Aile ve Kadının Önemi (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi). Gaziosmanpaşa Üniversitesi.
- Dağdeviren, H.C. (2017). Moğol Toplumunda Kadın. *Genç Kalemler Tarih Araştırmaları Dergisi*, 3 (4), s.64-67.
- Ersoy, F. (2013). Moğolistan ve Moğollar. *Yeni Türkiye Dergisi*, (53-54), s.2825-2832.
- Farrokhi, Y. (2013). Moğol Ordu Teşkilatında "Ermuk" Kadınları Üzerine Bir Araştırma (Farsça Metinleri Yeniden Okuma). *Sosyal Tarih Araştırmaları Dergisi*. 4 (1), s.87-107.

- Farrokhi, Y. (2021). Moğol İran'ında Kadınlar: Hatunlar, 1206-1335" Kitabına Eleştirel Bir İnceleme. *İnsan Bilimleri ve Kültürel Çalışmalar Bilimsel Araştırma Dergisi*. (12), s.305-328.
- İbn Batuta. *İbn Batuta Seyahatnamesi* (A. Sait Aykut). Yeni Şafak Baskısı.
- İbn Bezzâz. (1373). *Safvetü's-Safa*. Tabeş Basımı.
- Kafalı, M. (1993). Cengiz Han. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 7, s.367-369.
- Kafesoğlu, İ. (2011). Türk Tarihinde Moğollar ve Cengiz Meselesi. *Tarih Dergisi*, 5 (8), s.105-136.
- Kafesoğlu, İ. (2014). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Kara, D. (2022). *Kutluğ Terken Hatun, "Türk Dünyasında Alp Kadın" Uluslararası Sempozyum*, Gazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi.
- Marzban, N., Meladi. F. (2015). Cihan Gûşa Tarihi'nde İranlı ve Moğol Kadınlarının Egemen ve Mağlup Kimliklerine İlişkin Karşılaştırma. *Sanat ve Kültürde Kadın*. 8 (4), s.557-572.
- Melekzade. İ. (1967). İlhanlı ve Moğol Döneminde Kadınların Kültürel, Toplumsal ve Siyasi Durumları. *Moskova* (4), s.167-206.
- Nâsirüddin Münşî-i Kirmânî, (1328). *Samat'ül-âli lil-hadrat'ül-ûlya*. Matbaa Şirketi.
- Ögel, B. (2010). *Türk Mitolojisi 1*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Özdemir, H.A. (1997). Moğol İstilas ve Abbasi Devleti'nin Yıkılışı (Cengiz ve Hülagü Dönemleri) (Yayınlanmış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi
- Özgüdenli, O.G. (2020). Moğollar. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 30, s.225-229.
- Özgüdenli, O.G. (2020). *Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar (Kaynaklar ve Araştırmalar)*, İstanbul: Ötüken
- Reşidüddin Fazlullah (2013). *Camiü't Tevarih*. (Çev.: İ. Aka, M. Ersan, A.H. Khelejeni). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Roux, J.P. (1994). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini* (Çev.: A. Kazancıgil). İstanbul: İşaret Yayınları.
- Seyf b. Muhammed Yakûb el-Herevî (1943). *Târîhnâme-i Herât*. Kalkete Baptist Misyon Matbaası.
- Söyüt, Y. (2021). Moğol İmparatorluğu'nun Kadın Naibesi: Töregene Hatun. *Journal of Universal History Studies*, 4 (2), s.212-228.
- Subaşı, Ö. (2022). Siyasi Evlilikler Bağlamında Moğol Dış Politikası ve Kadın. *ANASAY*. 6 (21), s.3-49.
- Şah, S. (2007). Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddîn-i Erdebîlî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri (Yayınlanmış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi.
- Tobça'an, M.N. (1995). *Moğolların Gizli Tarihi* (Çev.: A. Temir), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Üçok, B. (1965). *İslam Devletlerinde Kadın Hükümdarlar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Vladimirtsov, B.Y. (1995). *Moğolların İctimai Tarihi* (Çev.: A. İnan), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Yılmaz, B. (2021). Moğolların İnanç Sistemindeki Dış Özellikler ve Kadına Dair Bazı Tespitler. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 127 (250), s.67-82.

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2024, 24(2): 494-513, doi: 10.11616/asbi.1453257

Türkiye Ekonomisinde Araştırma Geliştirme Harcamaları ile Ekonomik Büyüme ve İşsizlik İlişkisi*

The Effect of Research and Development Expenditures on Economic Growth and Unemployment in The Turkish Economy

Huriye Gonca DİLER¹, Tuğba ÖZSARI ŞİŞMAN²

Geliş Tarihi (Received): 15.03.2024

Kabul Tarihi (Accepted): 11.07.2024

Yayın Tarihi (Published): 31.07.2024

Öz: Bu çalışma, toplam ar-ge harcamaları doğrultusunda hızla gelişen teknolojinin Türkiye ekonomisinin iktisadi büyüme ve işsizlik parametreleri açısından ne gibi kazanımlar ortaya koyduğunu analiz etmek amacıyla yapılmıştır. 1990–2022 dönemine ait toplam ar-ge harcamaları, iktisadi büyüme oranı ve işsizlik oranı yıllık verileri, Toda-Yamamoto nedensellik testi ile analiz edilmiştir. Analiz bulguları; toplam ar-ge harcamaları- iktisadi büyüme değişkenleri arasında tek, toplam ar-ge harcamaları - işsizlik değişkenleri arasında çift yönlü bağlantı göstermektedir. Toplam ar-ge harcamalarından iktisadi büyümeye doğru bağlantının tespit edilmesi, Türkiye’de GSYH içinde toplam ar-ge harcamaları payının düşük olmasına rağmen bu harcamalar, üretim miktarı ve üretim faktörlerini artırıcı yönde etki ettiğini göstermektedir. Ayrıca toplam ar-ge harcamaları Türkiye’deki işsizliğe, işsizlik de toplam ar-ge harcamalarına doğru ilişkilidir. Özellikle toplam ar-ge harcamalarının iktisadi büyümeye etki ettiği bulgusundan hareketle yeni yatırımlar kanalıyla işsizliği azaltıcı etkide bulunduğu düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ar-Ge Harcamaları, Ekonomik Büyüme, İşsizlik, Toda-Yamamoto Nedensellik Testi.

&

Abstract: This study was conducted to analyze what kind of gains the rapidly developing technology brings in terms of economic growth and unemployment parameters of the Turkish economy in line with total R&D expenditures. Total R&D expenditures, economic growth rate and unemployment rate annual data for the period 1990–2022 were analyzed with the Toda-Yamamoto causality test. Analysis findings; It shows a single connection between total R&D expenditures and economic growth variables, and a two-way connection between total R&D expenditures and unemployment variables. Determining the connection from total R&D expenditures to economic growth shows that although the share of total R&D expenditures in GDP in Turkey is low, these expenditures have an increasing effect on the production amount and production factors. In addition, total R&D expenditures are directly related to unemployment in Turkey, and unemployment is directly related to total R&D expenses. In particular, based on the finding that total R&D expenditures affect economic growth, it is thought that it has a reducing effect on unemployment through new investments.

Keywords: R&D Expenditures, Economic Growth, Unemployment, Toda-Yamamoto Causality Test.

Atıf/Cite as: Diler, H. G., Özşarı Şişman, T. (2024). Türkiye Ekonomisinde Araştırma Geliştirme Harcamaları ile Ekonomik Büyüme ve İşsizlik İlişkisi. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 494-513. doi: 10.11616/asbi.1453257

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

* Bu çalışma, 2023 yılında Doç. Dr. H. Gonca DİLER danışmanlığında Tuğba ÖZSARI tarafından Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Ana Bilim Dalı'nda savunulan 'Araştırma Geliştirme Harcamalarının Ekonomik Büyüme ve İşsizlik Üzerindeki Etkisi' isimli yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

¹ Doç. Dr., Huriye Gonca Diler, Afyon Kocatepe Üniversitesi, hgdiler@aku.edu.tr. (Sorumlu Yazar)

² Tuğba Özşarı Şişman, tugbaa.ozsari@gmail.com.

1. Giriş

İktisadi büyüme ve işsizlik iktisat biliminin temel araştırma konuları arasında yer almaktadır. Küreselleşmenin hız kazanması ve artan rekabetle birlikte bu iki önemli makroekonomik gösterge açısından ülkelerin iç ve dış iktisadi dengesini koruyabilmek adına stratejik yeni yollar aranmaya başlanmıştır. Günümüzde iktisadi büyümenin istikrarlı bir şekilde sürdürülmesi, toplumun refah artışı ve enternasyonal piyasalarda rekabet gücü kazanması için teknoloji politikalarının yakından takip edilmesi gerekmektedir.

Küreselleşme, dünyadaki tüm ülkelerin iktisadi anlamda gelişmiş ülkeler kategorisi içinde yer almasını neredeyse bir zorunluluk olarak şart koşarken, katma değerli ve üst düzey teknolojik ürünlerin geliştirilmesinin önemini çok açıkça ortaya çıkarmıştır. Bu tür ürünlerin üretilmesi için Ar-Ge harcamaları en temel araçtır. Aksi takdirde Ar-Ge aracını etkin ve verimli şekilde kullanmayan gelişmekte olan ülkelerle katma değeri yüksek ürünler üreten gelişmiş ülkeler arasındaki büyüme farkı, son derece büyük olacaktır. Ayrıca, gelişmiş ülkelerle rekabet edebilmek adına Ar-Ge harcamalarının sistematik olarak ve bir ulusal plan kapsamında gerçekleştirilmesi de önemlidir.

Ar-Ge harcamaları, iktisadi büyüme ve işsizlik değişkenleri, yenilikçi faaliyetlerin iktisadi dinamikleri nasıl şekillendirdiğini anlamaya yardımcı olmaktadır. Ar-Ge harcamaları, yeniliklerin ve teknolojik ilerlemeler ile bilgi birikiminin kaynağı olarak üretim süreçlerinde ve ürünlerde verimlilik artışına yol açar. Daha verimli üretim yöntemleri, daha yüksek çıktı ve düşük maliyetlerle ekonominin genel üretkenliğini artırarak iktisadi büyümeye katkıda bulunur. Ar-Ge, yeni ürünlerin ve hizmetlerin geliştirilmesine olanak tanıyarak yeni pazarların ve tüketici talebinin oluşmasını sağlar. Yeni ürün ve hizmetler, firmaların gelirlerini artırarak iktisadi büyümeyi destekler (Schumpeter, 1934; Arrow, 1962; Romer, 1986; 1990; Lucas, 1988; Grossman ve Helpman, 1991).

Ar-Ge, yüksek vasıflı iş gücü talebi ile yeni iş alanlarının oluşmasına katkıda bulunur. Yenilikçi sektörlerde artan istihdam, işsizlik oranlarını düşürebilir. Öte yandan Ar-Ge, ekonominin sektörel yapısını değiştirebilir. Kimi sektörlerde iş gücü talebini artırırken, kimilerinde azaltabilir. Bu durum, kısa vadede yapısal işsizliğe yol açsa da, uzun vadede iktisadi yapının daha verimli ve rekabetçi olmasıyla istihdamı artırabilir. Ar-Ge, eğitim ve yetenek gelişimi için yatırım yapılmasını teşvik ederek iş gücünün niteliklerini artırır. Daha nitelikli iş gücünün, iş bulma olasılığı artar ve işsizlik oranları düşebilir (Barro, 1991; Mortensen ve Pissarides, 1994; Aghion ve Howitt, 1994).

Türkiye'deki 4691 sayılı Teknoloji Geliştirme Bölgeleri Kanunu Ar-Ge'yi; Bilim ve teknolojinin ilerlemesini sağlayacak yeni veriler sağlamak ya da mevcut verilerle yeni malzeme, ürün ve araçlar geliştirmek, yazılım üretiminin de içinde olduğu yeni sistem, süreç ve hizmetler meydana getirmek, mevcutları geliştirmek maksadı ile üretilen devamlı çalışmalar diye tanımlamaktadır. Ülkemizde de 1980'li yılların sonrasında küreselleşme olgusunun artması, yenilik ve teknolojik gelişmelerin hız kazanması, Ar-Ge faaliyetleri ve bu faaliyetler kapsamında yapılan harcamaları oldukça önemli hale getirmiştir. Kamu kesiminde; Ar-Ge faaliyetleri yaptığı bilinen kamu kuruluşları, ticari kesimde; özel sektör faaliyetinde bulunan 20 ve yukarı çalışanı olan sanayi ve hizmet girişimleri ile KİT'ler Ar-Ge harcamaları yapan gruplar olarak genel bir sınıflandırılma içinde yer almaktadır (Resmi Gazete, 2021). Bu yapılan sınıflandırma kapsamında Ar-Ge faaliyetinde bulunan kurum ve kuruluşlar; doğa bilimleri, mühendislik, tıbbi ve tarımsal bilimler ile sosyal ve beşeri bilimler alanlarında belirlenmiş amaçlar için çalışmalar sürdürmektedirler. Bu çalışmalar da doğrudan ve dolaylı olarak iktisadi büyümeye ve işsizliğe etki etmektedir.

Türkiye ekonomisinde Ar-Ge faaliyetlerine yapılan harcamalar sürekli artış göstermektedir. 1990 yılında 0,24 (1 Milyon 275 Bin TL) iken 2018 yılında 38 Milyar 533 Milyon 672 Bin 884 TL yapılan toplam Ar-Ge harcamaları, 2019 yılında yaklaşık %15 artışla 45 Milyar 953 Milyon 691 Bin 096 TL'ye, 2019'dan 2020'ye 9 milyar 3 milyon TL artarak 54 milyar 957 milyon TL'ye, 2021 yılında da 26 milyar 965 milyon TL artarak 81 milyar 922 milyon TL'ye ulaşmıştır. 2009 yılı öncesinde Ar-Ge harcamalarında belirli bir istikrar sağlanamazken, 2009'dan günümüze Ar-Ge harcamalarının artış trendi içinde olduğu gözlenmektedir. 2018 yılına kadar ülkemizde Ar-Ge harcamalarının GSYH içindeki oranı %1'in altında altındadır. Bu kapsamda Ar-Ge faaliyetlerine yapılan harcamaların 2021'de GSYH içindeki payı %1,13 olarak gerçekleşse

de hala istenilen düzeyde olmadığı görülmektedir. 2022 yılında toplam Ar-Ge harcamaları bir önceki yıla göre 96 milyar 932 milyon TL artarak 198 milyar 670 milyon TL olarak gerçekleşmiştir. Ar-Ge harcamalarının GSYH içindeki payı da %1,32'ye yükselmiştir (TÜİK, 2023). Ancak Ar-Ge harcamalarının GSYH'daki payı %2 ve daha üzeri olan ülkeler gelişmiş ülkeler sınıfında kabul edildiği dikkate alınır, Türkiye henüz bu sınıfta yer almamaktadır.

Türkiye'de 1990-2022 yılları arasında toplam Ar-Ge harcamaları içinde sektöre ve harcama grubuna göre en az harcama yapan sektörün kamu sektörü olduğu görülmektedir. 1990 yılında en fazla kamu ar-ge harcamasının yükseköğretim kurumlarında yapıldığı görülürken, 2012-2020 yılları arasında mali ve mali olmayan şirketlerin en fazla kamu ar-ge harcaması yapan kurumlar olduğu görülmektedir. Ar-Ge harcamalarının 2008-2020 yılları arasında finans kaynağına göre en düşük pay diğer yurt içi kaynaklarına aittir. Mali ve mali olmayan şirketler artış trendini yıllar itibariyle devam ettirmektedir. 2011 yılına kadar finans kaynağında en çok paya sahip olan devlet, 2012 yılını izleyen yıllarda yerini mali ve mali olmayan şirketlere bırakmıştır. 2021 yılında Ar-Ge harcamalarında en yüksek pay sahibi, %61,4 ile mali ve mali olmayan şirketler; %34,2 ile yükseköğretim ise ikinci sıradadır. 2022 yılı incelendiğinde mali ve mali olmayan şirketler %61,4 ile yine en büyük paya sahiptir. %33,8 ile yükseköğretim mali ve mali olmayan şirketleri takip etmektedir (TÜİK, 2023).

Yukarıdaki açıklamalar doğrultusunda çalışmanın amacı, Ar-Ge harcamaları doğrultusunda hızla gelişen teknolojinin ülkemizin iktisadi büyüme ve işsizlik parametreleri açısından ne gibi kazanımlar ortaya koyduğunu analiz etmektir. Bu kapsamda, Türkiye ekonomisinin 1990 – 2022 dönemine ait toplam ar-ge harcamaları, iktisadi büyüme oranı ve işsizlik oranı yıllık verileri kullanılarak Ar-Ge harcamalarının iktisadi büyüme ve işsizlik değişkenlerini üzerinde bir etkisinin olup olmadığı araştırılmaktadır. Literatürde özellikle yerli araştırmacıların Türkiye ekonomisi verilerine dayalı Ar-Ge harcamaları ve iktisadi büyüme bağlantısı üzerine sınırlı da olsa çalışmaları mevcuttur. Fakat bu çalışmalar detaylı olarak ele alındığında, zaman serisi analizleri için yeterli örnekleme sahip olmadıkları ve iktisadi büyüme değişkeninin tanımına tam uygun olmayan yıllık veri dışında verilerle analiz yaptıkları tespit edilmiştir. Bu açıdan bakıldığında yeterli örnekleme büyüklüğü, incelenen dönemin güncelliği ve farklı analiz yöntemi kullanılması gibi birçok nüanstan dolayı çalışmanın özgün ve literatüre önemli katkı sağlayacak nitelikte olduğu düşünülmektedir.

2. Literatür

Ar-Ge harcamaları, ülkelerin iktisadi büyüme ve işsizlik oranları üzerinde önemli etkilere sahip olan kritik bir ekonomik faaliyettir. Bu harcamalar, inovasyonu teşvik ederek teknolojik ilerlemeyi hızlandırmakta ve ekonominin verimliliğini artırmaktadır. Dolayısıyla, Ar-Ge harcamalarının ekonomik büyüme ve işsizlik oranları üzerindeki etkilerini araştıran literatür, bu alandaki politikaların ve stratejilerin belirlenmesinde önemli rol oynamaktadır.

Bu bölüm; Ar-Ge harcamalarının ekonomik büyüme ve işsizlik üzerindeki etkilerini araştıran literatür çalışmalarını özetleyerek, temel bulguları ve analiz yöntemlerini tanıtmayı amaçlamaktadır. Literatürdeki bu çalışmalar, politika yapımcılar ve araştırmacılar için değerli bilgiler sunarak, Ar-Ge yatırımlarının ekonomik performans üzerindeki etkilerinin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

Literatür incelemesi iki grupta ele alınmaktadır. İlk grupta Ar-Ge harcamalarının ekonomik büyüme ve işsizlik üzerindeki etkilerini OECD ve diğer dünya ülkeri için araştıran çalışmalar yer alırken, ikinci grupta Türkiye ekonomisindeki durumu inceleyen çalışmalara yer verilmektedir.

Ar-Ge harcamalarının ekonomik büyüme ve işsizlik üzerindeki etkilerini OECD ve diğer dünya ülkeri için araştıran erişilebilen ilk çalışma Lichtenberg (1993)'e aittir. 1964-1989 yıllarını kapsayan çalışmada 74 devletin özel ile kamu sektörü olmak üzere Ar-Ge harcamaları - iktisadi büyüme bağlantısı analiz edilmiştir. Analiz neticesinde özel sektör Ar-Ge harcamaları - büyüme bağlantısına ulaşılırken, kamunun Ar-Ge harcamaları - iktisadi büyüme ilişkisi, sıfır veya negatiftir.

Goel ve Ram (1994), 1960-1985 dönemi için 18'i gelişmekte, 34'ü az gelişmiş toplam 54 devletin, Ar-Ge harcamaları ile iktisadi büyüme değişkenleri arasındaki bağlantıyı incelemişlerdir. Çalışmada çoklu regresyon analizi yapılmıştır. Çalışmanın sonucunda yüksek gelirli devletlerde Ar-Ge harcamaları - iktisadi büyüme değişkenlerinin bağlantısı tespit edilmiş olmasına rağmen değişkenler arasındaki nedenselliğin yönü belirtilmemiştir.

Park (1995), 1970-1987 yıllarını kapsayan çalışmasında 10 OECD ülkesine ait kamu ve özel sektör ar-ge yatırımlarının iktisadi büyümeye etkisini panel veri analizi ile araştırmıştır. Analiz sonuçlarına göre yerel özel sektör ar-ge yatırımlarının, yerel ve yerel olmayan faktör mümbitliğini artırmak adına kamu sektörü ar-ge yatırımlardan daha etkili olduğu belirlenmiştir. Öte yandan yerel olmayan kamu Ar-Ge yatırımlarının özel sektör yatırımlarını hareketlendirerek verimlilik artışı üzerinde dolaylı bir etki ettiği tespit edilmiştir.

Freire-Serén (1999), çalışmasında 1965-1990 dönemine ait 21 OECD devleti birleştirilmiş kesitler arası verileri ile ar-ge harcamalarının iktisadi büyüme arasındaki bağlantıyı araştırmıştır. İnceleme sonucunda ar-ge harcamaları - iktisadi büyüme değişkenleri arasında doğru yönlü bir bağlantı olduğu anlaşılmıştır. Ar-Ge harcamalarındaki %1 oranındaki yükselişin reel GSYH'yı %0,08 artırdığı anlaşılmıştır.

Bassanini ve Scarpetta (2001), ar-ge harcamaları - iktisadi büyüme bağlantısını 21 OECD ülkesinin verilerini kullanarak panel veri analiziyle araştırmışlardır. Araştırma bulgularında; ar-ge harcamalarının iktisadi büyümeye müspet tesir ettiği ve ar-ge harcamalarındaki bir yükselişin iktisadi büyüme oranını yükselttiği ortaya çıkmıştır.

Sylwester (2001), ar-ge ve ülkelerin fert başına harcama, iktisadi büyüme oranı değişkenlerinin bağlantılarını çok değişkenli regresyon kullanarak 20 OECD ülkesi için incelemiştir. İncelenen ülkelerde ar-ge harcamaları - iktisadi büyüme değişkenlerinin bağlantısı ortaya çıkmamıştır. Öte yandan G-7 ülkelerinde yalnızca sanayiye ait ar-ge harcamaları - iktisadi büyüme değişkenlerinin olumlu bir bağlantıya sahip olduğu görülmüştür.

Yanyun ve Mingqian (2004), 1994-2003 döneminde ASEAN, Kore Cumhuriyeti, Japonya ve Çin ekonomileri için PLS yöntemi ile ar-ge harcamaları - iktisadi büyüme değişkenlerinin bağlantısını analiz etmişlerdir. Analiz sonucuna göre ar-ge harcamaları - iktisadi büyüme değişkenlerinin doğru yönlü bağlantısına ulaşılmıştır.

Wang (2007), 1998-2002 yıllarını kapsayan 23'ü OECD ve 7'si OECD devleti olmayan 30 devlet için Otoregresif ve Rassal Yürüyüş modelleri uyguladığı çalışmasında ar-ge harcamalarından etkin olarak yararlanan ülkelerde verimli bir iktisadi büyüme performansına ulaşılacağını belirtmiştir.

Goel vd. (2008), 1953-2000 yıllarını kapsayan çalışmalarında Amerika Birleşik Devletlerinin kamu ve özel kesim ar-ge harcamalarının, iktisadi büyümeyle arasındaki uzun dönemli nedensellik bağlantısını karşılaştırmalı yeni sınır testi ve ARDL koentegrasyon analizi yaparak incelemişlerdir. Çalışmanın sonucuna göre iktisadi büyüme ve kamunun ar-ge yatırımları arasındaki bağlantının özel sektörün iktisadi büyümesi ile ar-ge harcamaları arasındaki bağlantıya göre nispeten kuvvetli olduğu anlaşılmıştır. Çalışmanın başka bir neticesi de Amerika Birleşik Devletleri tarafından yapılan ar-ge harcamaları savunma sanayii için ise ar-ge harcamaları - iktisadi büyüme bağlantısı, savunma sanayii için ar-ge harcamaları - iktisadi büyüme bağlantısına oranla epey güçlü olmasıdır.

Maté-García ve Rodríguez-Fernández (2008), 1990'larda İspanyol üretim firmalarının üretim miktarı artışı ve ar-ge yatırımları bağlantısını genelleştirilmiş momentler yöntemi ile analiz etmişlerdir. Ar-Ge harcamalarının iktisadi büyümeye müspet ve manalı tesir ettiğini belirlemişlerdir.

Sadraoui ve Zina (2009), genelleştirilmiş momentler metoduyla 23 ülkenin 1992-2004 dönemi için ar-ge ve iktisadi büyüme değişkenlerinin bağlantısını incelemişlerdir. 23 ülkenin tümünde ar-ge harcamaları - iktisadi büyüme bağlantısının doğru yönlü ve manalı olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

Samimi ve Alerasoul (2009), ar-ge harcamalarının iktisadi büyümeyi etkileyip etkilemediğini 2000-2006 dönemi için 30 gelişmekte olan ülke üzerinde panel veri yöntemiyle incelemişlerdir. Araştırma bulguları; ar-ge harcamalarının iktisadi büyümeye etkisinin olmadığını ortaya koymaktadır.

Saraç (2009), 1983-2004 yılları arasındaki çalışmada OECD ülkeleri bazında ar-ge harcamalarının iktisadi büyümeyi etkileyip etkilemediğini panel veri analiz yöntemiyle araştırmıştır. Değişkenler arasında doğru yönlü bir bağlantı bulunmuştur.

Genç ve Atasoy (2010), 1997-2008 yıllarını kapsayan çalışmalarında 34 ülkeyi ele alarak ar-ge harcamaları - iktisadi büyüme bağlantısını panel veri yöntemiyle analiz etmişlerdir. Çalışmanın bulguları; ar-ge harcamalarından iktisadi büyümeye tek doğrultulu nedensellik bağlantısının olduğunu göstermiştir.

Pessoa (2010), OECD ülkelerinde uygulanan ar-ge harcamalarına dayanan inovasyon politikalarının etkinliğinin üretim verimliliğini artırmadaki etkisini incelenmiştir. Çalışma sonunda belirlenen değişkenler arasındaki bağlantının OECD ülkelerinden sadece 5 tanesinde değiştiği, ar-ge harcamalarının artmasından ziyade ülkenin üretim faktörlerinin iktisadi büyümeye tesir ettiği ortaya çıkmıştır.

Kim (2011), 1976-2009 dönemi için Kore Cumhuriyeti ekonomisine ait ar-ge harcamaları - iktisadi büyüme değişkenleri arasındaki bağlantıyı OLS yöntemi ile analiz etmiştir. Araştırma bulguları, ar-ge harcamaları - iktisadi büyüme bağlantısının doğru yönlü olduğunu göstermiştir.

Gülmez ve Yardımçioğlu (2012), 1990-2010 yıllarını kapsayan çalışmalarında 21 OECD ülkesinin ar-ge harcamaları - iktisadi büyüme oranları bağlantısını Pedroni DOLS, FMOLS, Pedroni - Kao koentegrasyon, Canning-Pedroni panel nedensellik analizleriyle incelemişlerdir. Çalışma bulguları; ar-ge harcamalarının artmasıyla 21 OECD ülkesi ve Türkiye'de büyüme oranının da arttığını göstermiştir. Nedensellik analizi; ar-ge harcamaları - iktisadi büyüme değişkenlerinin çift taraflı bağlantıya sahip olduğunu işaret etmiştir.

Amaghouss ve Ibourk (2013), panel veri analizi ile 19 OECD ülkesinin 2001-2009 aralığında müteşebbis faktörü - iktisadi büyüme değişkenleri bağlantısını incelemişlerdir. Müteşebbis faktörünü müteşebbis faaliyetlerinin düzeyi ve potansiyel yenilik ölçütlerinin temsil ettiği çalışmada, bu faktörü hesaplamak amacıyla ele alınan parametrelerin iktisadi büyümeye manalı ve müspet bir etki ettiği ortaya çıkmıştır.

Göçer (2013), 11 gelişmekte olan Asya ülkesinin 1996-2012 yılları arasında ar-ge harcamaları, ileri teknoloji ürünü ve bilgi iletişim teknolojisi ihracatları, toplam ihracat ile iktisadi büyüme parametrelerinin dış ticaret dengesine etkisini, yatay kesit tabiyetini önceleyen panel data metoduyla incelemiştir. Hadri-Kuruzomi (2012) panel birim kök, Westerlung-Edgerton (2007) LM bootstrap koentegrasyon, Dumitrescu-Hurlin (2012) nedensellik ve Eberhardt-Bond (2009) panel AMG yöntemlerinin kullanıldığı çalışmada ar-ge harcamalarındaki bir artışın, ileri teknoloji ürünü ile bilgi-iletişim teknolojileri ihracatlarını ve iktisadi büyümeyi artırdığı tespit edilmiştir.

Meçik (2014), 1990-2012 aralığında OECD ülkelerindeki ar-ge harcamaları - iktisadi büyüme etkilerini incelemiştir. Çalışmada OECD ülkeleri için panel veri ve Cobb-Douglas üretim analizi yapılmıştır. Analiz sonucunda ar-ge harcamaları - iktisadi büyüme değişkenlerinin doğru yönlü - manalı bir bağlantıya sahip olduğu görülmüştür.

Özcan ve Arı (2014), 1990-2012 aralığında 15 OECD ülkesinin ar-ge yatırım harcamaları - iktisadi büyüme arasındaki bağlantıyı panel data metodunu kullanarak sınımışlardır. Bulgular; ar-ge harcamaları - iktisadi büyüme değişkenlerinin tek taraflı bir bağlantısı olduğunu işaret etmektedir. 7 OECD devletinin ar-ge yatırım harcamaları değişkeninin büyümeyi olumlu etkilediği tespit edilmiştir. 4 OECD ülkesinde ise ar-ge yatırım harcamalarındaki artışın, büyümeyi olumsuz etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Inekwe (2015), genelleştirilmiş momentler modeli ile gelişmekte olan 66 ülke ekonomisinin 2000-2009 ar-ge harcamaları - iktisadi büyüme bağlantısını araştırmıştır. Sonuçta; ar-ge harcamaları iktisadi büyümeyi az gelirli ülkelerde negatif, çok gelirli ülkelerde pozitif etkilemektedir.

Altıntaş ve Mercan (2015), panel veri analizi ile 21 OECD devletinin 1996-2011 aralığında ar-ge harcamaları - iktisadi büyüme değişkenlerinin bağlantısını analiz etmişlerdir. Analiz neticesinde, ar-ge harcamalarına yapılan artışın iktisadi büyümeye önemli düzeyde tesir ettiği sonucuna ulaşılmıştır.

Türedi (2016), çalışmada 23 OECD ülke için iktisadi büyümenin ar-ge harcamalarıyla birlikte patent başvuruları bağlantısını 1996-2011 dönemine ait verilerden yararlanılarak genelleştirilmiş momentler

yaklaşımı ve Wald testi ile incelenmiştir. Analiz neticesinde; ar-ge harcamaları - iktisadi büyüme arasında çift taraflı ve pozitif nedensel, patent başvurularının da iktisadi büyümeye pozitif nedensel olduğu ortaya çıkmıştır.

Yazgan ve Yalçınkaya (2018), 1996-2015 döneminde OECD-20 ve OECD-9 ülkelerindeki ar-ge yatırımları ve iktisadi büyüme değişkenleri arasındaki etkilerini ikinci nesil panel veri metodu ile araştırmışlardır. Ar-Ge yatırımları - iktisadi büyüme arasında aynı yönlü bir bağlantı olduğu tespit edilmiştir.

Türkmen vd. (2019), 20 OECD ülkesinin Ar-Ge harcamaları - iktisadi büyüme bağlantısını 1991-2016 aralığında panel veri metodu ile incelemişlerdir. Analiz sonucunda OECD ülkelerinde, Ar-Ge harcamalarının iktisadi büyümeyi olumlu etkilediği belirlenmiştir.

Ahmad ve Zheng (2022), 1990-2019 döneminde 38 ülke ekonomisinin Ar-Ge harcamaları - iktisadi büyüme bağlantısını genelleştirilmiş momentler yöntemiyle araştırmışlardır. Çalışma neticesinde Ar-Ge harcamaları - iktisadi büyüme değişkenlerinin müspet bir bağlantısı olduğu tespit edilmiştir.

Ar-Ge harcamalarının ekonomik büyüme ve işsizlik üzerindeki etkilerini inceleyen literatür çalışmaları, farklı metodolojik yaklaşımlar ve veri setleri kullanarak bu ilişkinin niteliğini ve yönünü ortaya koymaya çalışmaktadır. Çeşitli ülkeler ve dönemler için yapılan bu çalışmalar, genel olarak Ar-Ge harcamalarının ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediğini ve uzun vadede işsizlik oranlarını düşürdüğünü göstermektedir. Ancak, bu etkinin boyutu ve doğrultusu ülkelerin ekonomik yapısına, gelişmişlik düzeyine ve Ar-Ge harcamalarının dağılımına bağlı olarak farklılık gösterebilmektedir.

Türkiye, son yıllarda Ar-Ge yatırımlarını artırarak teknolojik yenilikleri teşvik etmeye ve ekonomik büyümeyi desteklemeye yönelik çeşitli stratejiler benimsemiştir. Bu stratejiler, Ar-Ge harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etkilerini maksimize etmeyi ve işsizlik oranlarını düşürmeyi hedeflemektedir. Ancak, Ar-Ge harcamalarının ekonomik performans üzerindeki etkilerinin tam olarak anlaşılabilmesi için çeşitli ampirik çalışmalar ve analizler de gerekmektedir.

Türkiye ekonomisinde Ar-Ge harcamalarının ekonomik büyüme ve işsizlik üzerine etkilerini araştıran az sayıdaki literatür çalışmaları, farklı metodolojik yaklaşımlar ve veri setleri kullanarak ilişkinin doğasını ve boyutunu ortaya koymaktadır.

İğdeli (2019), 1990-2016 yıllarını kapsayan çalışmasında Türkiye’de Ar-Ge ve eğitim harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemektedir. ARDL koentegrasyon testi ile analiz yapılmıştır. Ar-Ge ve eğitim harcamalarının ekonomik büyümeyi uzun dönemde pozitif etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Uygun ve Durmuş (2020), Türkiye ekonomisinin 1990-2016 dönemi Ar-Ge harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini Granger ve Toda Yamamoto nedensellik testlerini kullanarak incelemişlerdir. Çalışma döneminde Toda-Yamamoto nedensellik testine göre ekonomik büyümeden Ar-Ge harcamalarına tek taraflı bir ilişki, Granger nedensellik testi sonuçlarına göre ise iki yönlü ilişki tespit etmişlerdir.

Bayar ve Öztürk (2021), 1991-2018 yılları arasında Türkiye’de teknolojinin istihdam üzerindeki etkisini Johanson eşbütünleşme testi ve VAR modeli kullanarak incelemişlerdir. Çalışma sonucunda değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki bulmuşlar ve VAR analizi ile de Ar-Ge harcamalarının istihdamı artırıcı etkilerini ortaya koymuşlardır.

Durucan ve Ulukök (2022), 1990-2019 yılları arasındaki çalışmaları Türkiye’deki Ar-Ge harcamalarının fert başına reel GSYH büyüme ve işsizlik değişkenleri arasındaki ilişkisini incelemektedirler. ARDL koentegrasyon ve Toda-Yamamoto nedensellik analizinin kullanıldığı çalışmada Ar-Ge harcamalarının işsizliğin nedeni olduğu belirtilirken, Ar-Ge harcamaları ve fert başına GSYH büyüme oranı ile işsizlik oranı ve GSYH arasında anlamlı bir nedensellik ilişkisine rastlanılmadığı belirtilmektedir.

Literatür incelemesinde ele alınan özellikle Türkiye ekonomisi üzerine yapılmış çalışmalarda, ilk dikkati çeken Ar-Ge harcamalarına ait verilerin 1990 yılından itibaren başladığıdır. Veri toplama ve istatistik kapasitesinin gelişimi, ekonomik ve teknolojik reformların 1990’lı yıllarda başlaması ile birlikte Ar-Ge

faaliyetlerine artan ilgi ve yatırım, uluslararası standartlara uyum çalışmaları ile yasal ve kurumsal düzenlemeler bu durumun birkaç nedeni olarak sıralanabilir.

Türkiye ekonomisi üzerine yapılmış çalışmalarda ikinci olarak belirtilmesi gereken ise Ar-Ge harcamalarının iktisadi büyümeyi genellikle pozitif yönde etkilediği ve uzun vadede işsizlik oranını azaltmada da önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Bu etkinin derecesi ve yönü, tıpkı OECD ve dünya ülkeleri için yapılan çalışmalarda olduğu gibi Türkiye'nin ekonomik yapısı, sektörel dağılımı ve Ar-Ge harcamalarının etkin kullanımı gibi faktörlere bağlı olarak değişiklik gösterebilmektedir.

3. Metodoloji

Metodolojik sınamalar, çalışmanın amacına ulaşmak için gerekli verilerin doğru ve güvenilir analizini sağlamaktadır. Zaman serilerinin durağanlığı, yapısal kırılma, eşbütünleşme ve nedensellik analizleri üzerine yapılan sınamalar, ekonometrik modelleme sürecinde kritik öneme sahiptir. Bu çalışmada, zaman serilerinin analizi için üç yöntem kullanılmıştır: Genişletilmiş Dickey Fuller (ADF) Durağanlık Sınaması, Zivot-Andrews ile Lee-Strazicich Yapısal Kırılmalı Durağanlık Sınaması ve Toda – Yamamoto Nedensellik Sınaması.

3.1. Zaman Serilerinde Durağanlık Sınaması

Zaman serisi analizinde asıl eylem, durağan sürecin tespit edilmesidir. Durağan süreç, zaman serisinin ortalamasının ile varyansının süreç zarfında değişmemesi ve kovaryansın belirlenen sürece değil de süreçler arasındaki uzaklığa bağlı olması durumudur (McCleary ve Hay, 1983: 43).

metodolojik yaklaşımlar, çalışmanın amacına ulaşmak için gerekli verilerin doğru ve güvenilir analizini sağlar. Zaman serilerinin durağanlığı, yapısal kırılmalar ve nedensellik ilişkileri üzerine yapılan bu sınamalar, ekonometrik modelleme sürecinde kritik öneme sahiptir.

Zaman seri analizi kullanan çalışmalarda serilerin durağan olduğu varsayılarak sonraki testlere geçilmektedir. Genel olarak zaman serilerinin çoğunluğu düzey değerlerinde durağan olmamaktadır. Bu durum aynı zamanda zaman serisinin birim kök içerdiğini ifade etmektedir. Durağan olmayan zaman serilerine ait değişkenlerin birbiri arasında anlamlı bağlantı kurulabilmesi için zaman serilerinin durağanlık sergilemesi şarttır. Aksi takdirde durağan olmayan zaman serileri arasında yüksek bir R^2 değeri nedeniyle sahte regresyon ortaya çıkmaktadır (Ertek, 1996: 379).

Durağanlığın test edilmesi için çokça tercih edilen metod, birim kök analizidir. Birim kök analizinde; zaman serisi değişkeninin önceki dönem değerini temsil eden katsayının 1'e eşit olup olmadığı test edilmektedir.

$$Y_t = a + \alpha_1 Y_{t-1} + \varepsilon_t \quad (1)$$

denkleminde; $\alpha_1 = 1$ olduğunda seri durağan değildir yani birim kök barındırmaktadır (Gujarati, 2001: 713).

Y_t ; zaman serisinin t anındaki değeri. a ; sabit terim (zaman serisinin ortalama değeri). α_1 ; birim kök testinin temel parametresi. ε_t ; hata terimi

Zaman serilerinin durağanlık araştırmasında sıklıkla tercih edilen birim kök testi, Genişletilmiş Dickey-Fuller (Augmented Dickey-Fuller) testidir. Bu test; Dickey-Fuller birim kök testine değişkenlerin gecikmeli değerlerinin de katılması sonucunda ortaya çıkmıştır. Dickey-Fuller birim kök testi, (1) numaralı denklemi α_1 açısından aşağıdaki gibi 3 kısımda incelemektedir (Dickey-Fuller, 1979: 428-429).

- $|\alpha_1| < 1$; kararlı kök vardır. Seri durağandır.
- $|\alpha_1| = 1$; birim kök mevcuttur. Seri durağandır denilemez.
- $|\alpha_1| > 1$; kararsız kök vardır.

Dickey-Fuller testi, hata terimlerinin bağımsız ve benzeri dağılım gösterdiği varsayımından hareket etmektedir. Ancak hata terimlerinin otokorelasyona sahip veya sabit varyansın bozulma durumu ile karşı karşıya kalabildiği görülmektedir. Genişletilmiş Dickey Fuller (ADF) testi, Dickey-Fuller denklemlerine

hata terimlerinde otokorelasyon bulunmaması için değişkenlerin birinci veya birden fazla gecikmeli değerinin eklenmesiyle geliştirilmiştir. Eklenecek gecikme sayısı; Akaike (AIC) ve Schwarz (SIC) bilgi kriterlerince tayin edilmektedir. Bilgi kriterlerince minimum olan gecikme sayısı, seçilecek gecikme sayısıdır. Minimum gecikme sayısı, kalıntı kareler toplamının en az olduğu durumu temsil etmektedir (Dickey-Fuller, 1981: 1065).

3.2. Zaman Serilerinde Yapısal Kırılmalı Durağanlık Sınaması

Geleneksel birim kök testleri, serilerde meydana gelen belirli bir noktada veya dönemde serinin genel seyrini değiştiren durumları ifade eden yapısal kırılmaların olması durumunda yanlış sonuçlar verebilir. Literatürde Zivot-Andrews (2002) ile Lee-Strazicich (2003) birim kök testleri, en yaygın kullanılan yapısal kırılmalı birim kök testleridir.

Zivot-Andrews (2002: 27) (ZA) birim kök testinin denklemleri;

$$\Delta x_t = \phi + \phi x_{t-1} + \omega_t + \lambda DU_t + \sum_{h=1}^q d_h \Delta x_{t-h} + \varepsilon_t \quad (2)$$

$$\Delta x_t = \phi + \phi x_{t-1} + \omega_t + \delta DT_t + \sum_{h=1}^q d_h \Delta x_{t-h} + \varepsilon_t \quad (3)$$

$$\Delta x_t = \alpha + \alpha x_{t-1} + \alpha t + \eta_t DU_t + \eta_t DT_t + \sum_{h=1}^q d_h \Delta x_{t-h} + \varepsilon_t \quad (4)$$

$$DU_t \begin{cases} 1 & \text{ise } t > T \\ 0 & \text{ise } t < T \end{cases} \quad \text{ve} \quad DT_t \begin{cases} t - T & \text{ise } t > T \\ 0 & \text{ise } t < T \end{cases}$$

x_t ; Zaman serisinin t anındaki değeri. Δx_t ; Zaman serisinin birinci farkı. ϕ ; Sabit terim. ω_t ; Zaman trendi (ω trendin eğimi, t ise zaman periyodu). DU_t ; Kırılma etkisi için gösterge (kukla) değişkeni. DT_t ; Kırılma etkisi için gösterge değişkeni ile trendin etkileşimi. ϕ ; Birim kök testinin temel parametresi. $\sum_{h=1}^q d_h \Delta x_{t-h}$ serinin q gecikmeli farkları. ε_t ; hata terimi.

ZA birim kök testinin üç olası sonucu vardır: sabit, trend ve sabit-trendli. Denklem (2) sabit; denklem (3) trend; denklem (4) ZA birim kök testinin sabit-trendli içermektedir.

Lagrange çarpanı (LM) testi, Lee ve Strazicich (2003) tarafından ADF birim kök testiyle ilişkili birim kökü reddetme sorunlarından kaçınmak için yapısal kırılma testine dayalı olarak tasarlanmıştır.

$$y_t = \lambda W_t + \varepsilon_t \quad (\varepsilon_t = \delta \varepsilon_{t-1} + \varepsilon_t) \quad (5)$$

Denklem (5)'de W_t ve ε_t vektörün dışsal parametreleridir. Bu test, kırılma (Model A) ve trend (Model C) olmak üzere iki modele dayalı olarak içsel bir yapısal kırılmanın varlığını belirler.

$$\text{Model A, } W_t = (1, t, H_{1t}, H_{2t})' \quad \text{Modelde, } H_{kt} = 1 \quad t \geq T_{mk} + 1, k = 1, 2$$

$$y_t = \lambda_0 + \phi_1 \delta_{1t} + \phi_2 \delta_{2t} + y_{t-1} + \mu_{it} \quad (6)$$

$$y_t = \lambda_1 + \phi_1 H_{1t} + \phi_2 H_{2t} + \varphi_t + \mu_{2t} \quad (7)$$

Denklem (6) ve (7)'de μ_{it} ve μ_{2t} hata terimleri, $d = (\phi_1, \phi_2)$ trend değişkenleri, λ_0 ve λ_1 sabit terim.

$$\text{Model C, } W_t = (1, t, H_{1t}, H_{2t}, HT_{1t}, HT_{2t})' \quad \text{Modelde, } H_{kt} = t - T_{mk} \quad t \geq T_{mk} + 1, k = 1, 2$$

$$y_t = \lambda_0 + \phi_1 \delta_{1t} + \phi_2 \delta_{2t} + \phi_3 H_{1t} + \phi_4 H_{2t} + y_{t-1} + \mu_{it} \quad (8)$$

$$y_t = \lambda_1 + \phi_1 \delta H_{1t} + \phi_1 H_{2t} + \varphi_t + HT_{1t} + HT_{2t} + \mu_{2t} \quad (9)$$

Regresyon analizi denklemleri aşağıdaki gibi yazılır.

$$\Delta y_t = \lambda \Delta W_t + \theta \tilde{g}_{t-k} + \sum_{i=1}^p \gamma_i \Delta \tilde{g}_{t-k} + \mu_i \quad (10)$$

H_0 hipotezi $\theta = 0$ ile tanımlanır, LM t istatistiği; $\tilde{Q} = t \tilde{\theta}$ olarak hesaplanır.

Birçok ekonomik zaman serisinde yalnızca tek bir yapısal kırılmaya izin vermek çok kısıtlayıcı olabilir. Seviye ve trend'deki iki kırılmanın yerini içsel olarak belirleyen ve birim kökün sıfır hipotezini test eden iki kırılmalı minimum LM testi, tek kırılmaları belirleyen testlere göre daha doğru sonuçlara ulaşmayı sağlamaktadır. Bir zaman serisinin aslında kırılmalarla fark durağan olduğu halde, kırılmalarla trend

durağan olduğu sonucu ortaya çıkmayacaktır. İki kırılmalı minimum LM birim kök testi kullanıldığında, sıfır hipotezinin reddedilmesi açıkça trend durağanlığını ima etmektedir (Lee-Strazicich, 2003: 1087).

3.3. Toda – Yamamoto Nedensellik Sınaması

Toda-Yamamoto yöntemi, değişkenlerin nedensel olma ilişkisinin analiz edilmesinde kullanılmaktadır. Bu yöntemde zaman serileri arasındaki eşbütünleşme koşulunun gerçekleştirilmesine ihtiyaç duyulmadan nedensellik analizi yapılabilmektedir.

Toda-Yamamoto standard VAR modelini sağlamakla beraber zaman serilerinin bütünleşme derecelerindeki hata olasılığını asgari düzeye indirmektedir. Toda-Yamamoto (1995) nedensellik analizinde VAR modeli parametrelerine sınırlamaları test etmek amacıyla değiştirilmiş Wald testi (MWald) kullanılmakta olup bu test, öngörülen VAR değerine göre sınır k mertebesiyle asimptomatik X_k dağılımına sahip olmaktadır (Mavrotas ve Kelly, 2001: 97-105).

Bu analiz gerçekleştirilirken ilk adımda VAR modelinin gecikme uzunluğu (p) belirlenir, ikinci adımda gecikme uzunluğuna (p), en yüksek bütünleşme derecesi (dmax) eklenir. Son olarak p+dmax değerlerinin bilinmesi ile modelin veri kaybına engel olan nedenler yok edilerek model doğru tahmin edilir hale getirilir (Amiri ve Ventelou, 2012: 541-544).

$$Y_t = \sum_{i=1}^{p+dmax} \alpha_{1i} Y_{t-i} + \sum_{i=1}^{p+dmax} b_{1i} X_{t-i} + \sum_{i=1}^{p+dmax} c_{1i} Z_{t-i} + u_{1t} \quad (11)$$

$$X_t = \sum_{i=1}^{p+dmax} \alpha_{2i} X_{t-i} + \sum_{i=1}^{p+dmax} b_{2i} Y_{t-i} + \sum_{i=1}^{p+dmax} c_{2i} Z_{t-i} + u_{2t} \quad (12)$$

$$Z_t = \sum_{i=1}^{p+dmax} \alpha_{3i} Z_{t-i} + \sum_{i=1}^{p+dmax} b_{3i} X_{t-i} + \sum_{i=1}^{p+dmax} c_{3i} Y_{t-i} + u_{3t} \quad (13)$$

Y_t ; Zaman serisinin t anındaki değeri (birinci değişken). X_t ; Zaman serisinin t anındaki değeri (ikinci değişken). α_{1i} ve b_{2i} ; Y değişkeninin gecikme katsayıları. α_{2i} ve b_{1i} ; X değişkeninin gecikme katsayıları. p; modelin gecikme uzunluğu. dmax; modeldeki serilerin maksimum entegrasyon derecesi (serilerin fark alınması gereken maksimum sayı). u_{1t} ve u_{2t} ; Hata terimleri.

Tüm gecikmiş katsayılara uygulanmadan yani değişkenlere kısıtlama getirilerek (p) gecikmeler için Wald testi uygulanmaktadır. Anlamlılığı test edilen kısıtlamalar için (11) numaralı denklemde $b_{1i}=0$ hipotezi kabul edilirse, X'den Y'ye nedensellik ilişkisinin olmadığı sonucuna ulaşılır. Sırasıyla değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi incelenir (Awokuse, 2003: 126-136).

4. Veri Seti

Çalışmanın başlıca değişkenleri; toplam araştırma-geliştirme (Ar-Ge) harcamaları, iktisadi büyüme oranı ve işsizlik oranıdır. Toplam ar-ge harcamaları, TL cinsinden; iktisadi büyüme, GSYH'daki yıllık artış oranı olarak analize dahil edilecektir.

1980'li yıllardan itibaren Türkiye, iktisadi ve teknolojik reformlar yapmaya başlamıştır. Bu süreç 1990'lı yıllarda hız kazanmıştır. Bu reformlar kapsamında Ar-Ge faaliyetlerine daha fazla önem verilmiş ve harcamaların takibi ile raporlanması ihtiyacı doğmuştur. 1990'lı yıllardan itibaren, uluslararası standartlara uyum sağlamak amacıyla Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) ve diğer ilgili kurumlar, Ar-Ge faaliyetleri ve harcamalarına ilişkin daha sistematik veri toplama ve raporlama süreçleri geliştirmiştir. Bu nedenle Türkiye ekonomisi için 1990-2022 dönemine ait yıllık zaman serileri kullanılmıştır. Çalışmanın yapıldığı esnada 2023 yılına ait verilere erişilemediği için veri seti 30 yıl ile sınırlandırılmıştır. Çalışmanın değişkenlerine ilişkin veriler, TÜİK veri sisteminden elde edilmiştir. Analizler, E-views 13 paket programı ile yapılmıştır.

Çalışma değişkenlerinden sadece toplam ar-ge harcamaları TL cinsinden ve reel veri olduğu için logaritması alınarak zaman serisi analizine uygun hale getirilmiştir. İktisadi büyüme ve işsizlik değişkenleri % değer şeklindedir ve logaritmaları alınmamıştır.

Tablo 1: Değişkenler Tablosu

Değişken Adı	Değişken Sembolü	Kaynak
Toplam Araştırma – Geliştirme Harcamaları (Ar-Ge)	lnArGe	TÜİK
İktisadi Büyüme	G	TÜİK
İşsizlik	E	TÜİK

5. Araştırma Bulguları

5.1. Augmented Dickey Fuller (ADF) Birim Kök Analizine Ait Bulgular

Çalışmanın değişkenlerine ait serilerin birim kök incelemesinde Augmented Dickey Fuller (ADF) birim kök sınavından yararlanılmıştır. Araştırma-Geliştirme (Ar-Ge), iktisadi büyüme (G) ve işsizlik (E) değişkenlerinin ADF birim kök sınavına ilişkin bulgular Tablo 2’de görülmektedir. Değişkenlere ait veri seti, 33 yıllık bir dönemi kapsadığı için birim kök analizinde sabit-trendli değerler dikkate alınmıştır. Tablo 2’de G ve E serisi sabit-trendli düzey değerinde birim kök içermezken, lnArGe serisi birim kökün varlığını işaret eden H_0 hipotezi reddedilmemektedir. lnArGe’nin, sabit-trendli düzey değerinde durağan olmadığı görülmektedir. lnArGe serisi ikinci fark işlemi yapılarak durağan hale getirilmiştir. Böylece G serisi ve E serisi $I(0)$ ve lnArGe serisi ise $I(2)$ olarak tespit edilmiştir.

Tablo 2: ADF Birim Kök Testi Bulguları

Değişkenler	ADF Test İstatistiği			Sonuç
	Seviye (Sabit - Trend)	1. Fark (Sabit - Trend)	2. Fark (Sabit - Trend)	
lnArGe	-2.9668 (-3.5742)* (0.1581)**	-0.3650 (-3.5742)* (0.9842)**	-3.8761 (-3.5742)* (0.0264)**	$I(2)$
G	-3.9610 (-3.6122)* (0.0249)**	-	-	$I(0)$
E	-3.8050 (-3.5629)* (0.0298)**	-	-	$I(0)$

Not: *Birim kökün %5 kritik seviyesinde olup olmadığını gösteren t-tablo değerleri. **%5 anlamlılık düzeyinde probability değerleri.

5.2. Yapısal Kırılmalı Birim Kök Analizlerine Ait Bulgular

5.2.1. Zivot-Andrews Yapısal Kırılmalı Birim Kök Analiz Bulguları

Zivot ve Andrews birim kök testinin uygulanması için öncelikle maksimum gecikme uzunluğunun tespit edilmesi gerekmektedir. Zivot ve Andrews birim kök testi Model 3’ün tahmini için toplam ArGe harcamaları (lnArGe), işsizlik (E) ve iktisadi büyüme (G) değişkenleri için en uygun gecikme uzunlukları 2 olarak belirlenmiş ve tablo 3’de verilmiştir.

Tablo 3: Maksimum Gecikme Uzunluğuna Ait Bulgular

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC
0	-197.9206	NA	209.1485	13.85659	13.99804
1	-107.7954	155.3882	0.781479	8.261755	8.827532
2	-86.59577	32.16503*	0.345045*	7.420398*	8.410509*
3	-81.02272	7.302618	0.463713	7.656739	9.071183
4	-74.31044	7.406650	0.610467	7.814513	9.653290
0	-197.9206	NA	209.1485	13.85659	13.99804

Tablo 4: Zivot-Andrews Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testi Bulguları

Değişkenler	ZA Test İstatistiği		Sonuç
	Sabit (Model 1)	Sabit-Trendli (Model 3)	
lnArGe	-2.2944 (0.0479) 2008	-2.7609 (0.3826) 1999	I (1)
G	-6.4974 (0.2792) 2008	-6.3899 (0.0218) 2002	I (0)
E	-4.1306 (0.0284) 2001	-4.9987 (0.0414) 2001	I (0)

Zivot-Andrews yapısal kırılmalı birim kök testi bulgularına göre G ve E değişkenleri için birim kök hipotezi reddedilirken, lnArGe değişkeni için %5 anlamlılık düzeyinde yapısal kırılmalı birim kökün varlığı red edilmemektedir. Zivot-Andrews'e göre yapısal kırılmanın etkili olduğu dönem, 1999 – 2008 arasındadır. Bu dönem Türkiye ekonomisi için önemli bir dönemi işaret etmektedir. 1999 yılında yaşanan 17 Ağustos depremi ile başlayan, 2001 ekonomik krizi ile devam eden ve sonrasında 2008 yılında yaşanan küresel ekonomik krizle geçen Türkiye ekonomisi için ağır makroekonomik sorunların yaşandığı dönemdir.

Zivot-Andrews yapısal kırılmalı birim kök testinden sonra içsel kırılmaları araştıran tek ve çift kırılmalı Lee-Strazicich LM birim kök testlerinin lnArGe, E ve G değişkenlerine ait bulguları tablo 5 ve tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 5: Tek Kırılmalı Lee-Strazicich Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testi Bulguları

	InArGe Model A	E Model A	G Model A	InArGe Model C	E Model C	G Model C
Test İstatistiği	-5.062159	-5.2945	-3.3400	-4.104071	-7.6786	-6.6027
Gecikme Uzunluğu	4	6	0	9	6	8
Kırılma Tarihi	2006	2008	2000	2011	2008	2002
Kritik Değerler (%5)	-3.487000	-3.4870	-3.4870	-4.349696	-4.3310	-4.0980

Tablo 5'te tek yapısal kırılmayı raporlayan LM birim kök testinin bulguları verilmiştir. Model A (kırılma)'da InArGe ve işsizlik; Model C (trend)'de işsizlik ve iktisadi büyüme değişkenlerinin hesaplanan t değerleri, %5 tablo t değerlerinden mutlak olarak büyüktür. LM tek kırılmalı birim kök testinin H_0 hipotezi red edilir. Yani yapısal kırılmasız birim kökün varlığı reddedilmektedir. Öte yandan Model A'da iktisadi büyüme ile Model C'de InArGe değişkenlerinin hesaplanan t değerleri tablo değerlerinden mutlak olarak küçüktür. Tek kırılmalı LM birim kök testinin H_0 hipotezi red edilmez. Bu değişkenler için yapısal kırılmasız birim kök vardır.

Tablo 6. Çift Kırılmalı Lee-Strazicich Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testi Bulguları

	InArGe Model AA	E Model AA	G Model AA	InArGe Model CC	E Model CC	G Model CC
Test İstatistiği	-4.8256	-5.4556	-4.1037	-5.2815	-8.0976	-6.2528
Gecikme Uzunluğu	4	6	5	4	8	8
Kırılma Tarihi	2003 2006	2008 2010	2003 2012	2007 2010	2007 2010	2003 2014
Kritik Değerler (%5)	-3.5630	-3.5630	-3.5630	-6.1660	-6.1660	-6.1850

Tablo 6'de iki yapısal kırılmayı araştıran LM birim kök testinin bulguları yer almaktadır. Tüm değişkenlerin Model AA ve Model CC'nin InArGe değişkeni dışındaki test istatistikleri, %5 kritik değerlerinden mutlak olarak büyüktür. Bu durumda, LM iki kırılmalı birim kök testinin H_0 hipotezi red edilir. Yapısal kırılmasız birim kökün olmadığı tespit edilmiştir. Model CC'de InArGe değişkeni için H_0 hipotezi red edilmez. Yapısal kırılmasız birim kök vardır şeklinde yorumlanır.

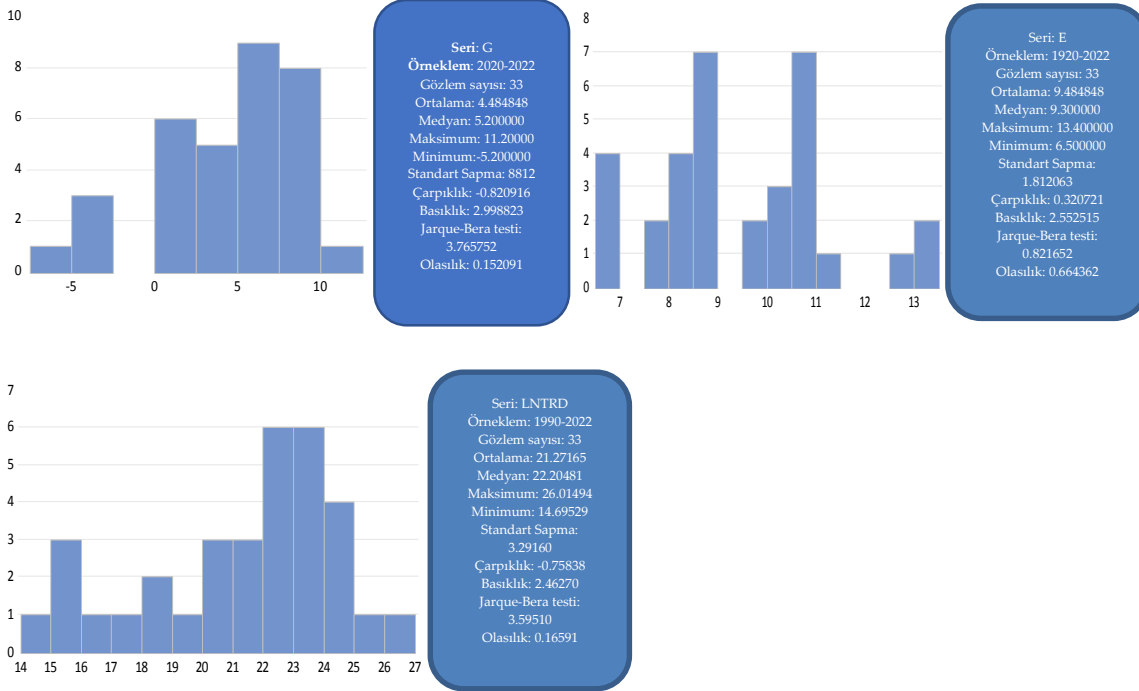
Geleneksel ve yapısal kırılmalı birim kök testlerinin işaret ettiği üzere çalışmanın değişkenlerinde birim kökün varlığı tespit edilmiştir. Özellikle InArGe değişkeninin 2. farkında durağan olması değişkenler

arasında koentegrasyon analizinin yapılmasına engel olmaktadır. Bu durumda koentegrasyon aranmadan nedensellik analizine geçilebilir. Nedensellik analizinin bulgularının güvenilirliğinin tam olması gereklidir. Güvenilirliği sağlamak için yapılması gerekli diagnostik testler vardır. Diagnostik testlerin bulgularına göre araştırılacak nedenselliğin literatüre doğru katkı yapması düşünülmektedir.

Tablo 7. Diagnostik Testlere Ait Bulgular

Değişen Varyans (Heteroskedastisite)Test: Breusch-Pagan-Godfrey E ve lnArGe Değişkenleri			
H_0 : Homoskedastisite			
F-istatistiği	0.134119	Olasılık (p) F(1,31)	0.7167
Gözlem sayısı* R^2	0.142156	Olasılık Ki-kare(1)	0.7061
Ölçeklendirilmiş açıklanan kareler toplamı	0.084641	Olasılık Ki-kare(1)	0.7711
Değişen Varyans (Heteroskedastisite) Test: White E ve lnArGe Değişkenleri			
H_0 : Homoskedastisite			
F-istatistiği	0.302709	Olasılık (p) F(2,30)	0.7410
Gözlem sayısı* R^2	0.652785	Olasılık Ki-kare (2)	0.7215
Ölçeklendirilmiş açıklanan kareler toplamı	0.388673	Olasılık Ki-kare (2)	0.8234
Değişen Varyans (Heteroskedastisite)Test: Breusch-Pagan-Godfrey G ve lnArGe Değişkenleri			
H_0 : Homoskedastisite			
F-istatistiği	0.574791	Olasılık F(1,31)	0.4541
Gözlem sayısı* R^2	0.600736	Olasılık Ki-kare (1)	0.4383
Ölçeklendirilmiş açıklanan kareler toplamı	0.510121	Olasılık Ki-kare (1)	0.4751
Değişen Varyans (Heteroskedastisite) Test: White G ve lnArGe Değişkenleri			
H_0 : Homoskedastisite			
F-istatistiği	0.534132	Olasılık F(2,30)	0.5916
Gözlem sayısı* R^2	1.134687	Olasılık Ki-kare (2)	0.5670
Ölçeklendirilmiş açıklanan kareler toplamı	0.963531	Olasılık Ki-kare (2)	0.6177
Breusch-Godfrey Otokorelasyon LM Test: E ve lnArGe Değişkenleri			

H_0 : En fazla 1 gecikmeye kadar seri korelasyon yok.			
F-istatistiği	0.087412	Olasılık F(1,30)	0.7695
Gözlem sayısı* R^2	0.092969	Olasılık Ki-kare (1)	0.7604
Breusch-Godfrey Otokorelasyon LM Test: G ve lnArGe Değişkenleri			
H_0 : En fazla 1 gecikmeye kadar seri korelasyon yok.			
F-istatistiği	0.516243	Olasılık F(1,30)	0.4780
Gözlem sayısı* R^2	0.558261	Olasılık Ki-kare (1)	0.4550

Normal dağılım, otokorelasyon ve değişen varyans testlerinin bulgularına göre değişkenlere ait serilerin herhangi bir sorunu bulunmamaktadır. Kurulan VAR modelinin diagnostik bulgular ışığında doğru bir model olduğu tespit edilmiştir.

5.3. Toda-Yamamoto Nedensellik Analizine Ait Bulgular

Çalışmanın değişkenlerinin ortak bir stokastik eğilime sahip olduğu düşüldüğünde, iki zaman serisi arasında nedensel bir ilişkinin olması beklenmektedir. Nedensellik ilişkisinin belirlenmesinde, serilerin $I(0)$, $I(1)$ veya $I(2)$ olmasına bakılmaksızın değişkenler arasında ilişki araştıran Toda-Yamamoto nedensellik analizi kullanılmıştır. Çünkü çalışma değişkenleri farklı durağanlık düzeylerinde olduğu için nedensellik analizine en uygun yöntem, Toda-Yamamoto nedensellik analizidir.

Çalışmanın bağımsız değişkeni olarak kabul edilen lnAr-Ge değişkeninin önce ekonomik büyüme değişkeni ile sonra da işsizlik değişkeni ile ayrı modeller üzerinden nedensellik analizi yapılmıştır. Toda-Yamamoto nedensellik analizinde öncelikle G ve lnArGe serilerinin yatay sınır değerleri ile standart VAR modeli kurulmuştur. VAR modeli oluşturulurken gecikme uzunluğu seçiminin yapılması gerekmektedir. Bu seçim, Akaike (AIC), Schwarz Bayesian (SBC) ile Hannan-Quinn (HQC) bilgi kriterlerine göre tespit edilmiştir. G ve lnArGe serileri için maksimum gecikme uzunluğu, tablo 8'te gösterilmiştir.

Tablo 8. G ve lnArGe Serilerine Ait Maksimum Gecikme Uzunluğu

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-133.1919	NA	76.59499	10.01422	10.11021	10.04276
1	-67.03330	117.6154	0.767945	5.409874	5.697838	5.495501
2	-55.58773	18.65204*	0.445411	4.858350	5.338290*	5.001061
3	-50.27000	7.878116	0.410330*	4.760741*	5.432656	4.960536*
4	-47.52915	3.654460	0.463578	4.854011	5.717903	5.110892
5	-44.23062	3.909375	0.512007	4.905972	5.961839	5.219936

AIC ve HQC bilgi kriterleri, 3 gecikmeyi uygun gecikme uzunluğu olarak belirlemiştir. Standart VAR modelinin gecikme uzunluğu da bilgi kriterlerine göre 3'tür.

G serisi I(0) ve lnArGe serisi I(2) olarak ortaya çıktığından bütünleşme mertebesi (dmax) 2 olarak bulunmuştur. Standart VAR modeli üzerine bütünleşme mertebesi (dmax) eklenerek gecikme uzunluğu 5 olarak hesaplanmıştır. Bütünleşme derecesi (dmax) eklenerek hesaplanan gecikme uzunluğu ve kurulan yeni VAR modeli SUR yöntemi ile yaklaşık olarak değerlendirilmiştir. Model değerlendirmesi yapılırken, nedensellik analizine ilişkin değerlendirme denklemlerinin hata terimlerindeki heteroskedasite ve hata terimleri arasındaki öz ilintinin göz önünde bulundurulması neticesinde SUR yöntemi tercih edilmiştir.

G ve lnArGe serilerine ait SUR yöntemi ile kurulan VAR modeli aşağıdaki gibidir.

$$G_t = \beta_0 + \beta_{lnArGe} lnArGe + \mu_i \quad (5)$$

G_t ; Ekonomik Büyüme,

$lnArGe$; Toplam Araştırma-Geliştirme Harcamaları,

μ_i ; Müstakil ve olağan dağıldığı varsayılan kalıntı terimi

$\partial G_t / \ln ArGe > 0$; iktisadi büyümeyi Ar-Ge harcamaları etkiler,

$\partial G_t / \ln ArGe < 0$; iktisadi büyümeyi Ar-Ge harcamaları etkilemez.

Ayrıca E ve lnArGe serilerinin yatay sınır değerleriyle de standart VAR modeli yaklaşık olarak belirlenmiştir. Belirlenen yeni VAR modeline ait gecikme uzunluğu, Akaike (AIC), Schwarz Bayesian (SBC) ve Hannan-Quinn (HQC) bilgi kriterlerine göre belirlenmiştir. E ve lnArGe serileri için maksimum gecikme uzunluğu, tablo 9'da gösterilmiştir.

Tablo 9. E ve lnArGe Serilerine Ait Maksimum Gecikme Uzunluğu

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-100.6419	NA	6.871758	7.603106	7.699094	7.631648
1	-31.40771	123.0831	0.054860	2.770941	3.058905	2.856568
2	-13.63200	28.96783*	0.019909*	1.750518*	2.230458*	1.893229*
3	-11.59225	3.021839	0.023381	1.895723	2.567638	2.095518
4	-8.265427	4.435770	0.025294	1.945587	2.809478	2.202467
5	-3.776798	5.319856	0.025579	1.909392	2.965260	2.223357

E ve lnArGe serileri için yaklaşık belirlenen standart VAR modelinin AIC, SBC ve HQC bilgi kriterlerince gecikme uzunluğu, 2 olarak bulunmuştur.

E serisi I(0) ve lnArGe serisi I(2) şeklinde ortaya çıktığından entegrasyon mertebesi (dmax), 2 tespit edilmiştir. Standart VAR modeline entegrasyon mertebesi (dmax) eklendiğinde gecikme uzunluğu 4 bulunmuştur. E ve lnArGe serilerinin entegrasyon derecesi (dmax) eklenerek hesaplanan gecikme uzunluğu ile kurulan yeni VAR modeli de SUR yöntemi ile yaklaşık olarak değerlendirilmiştir.

E ve lnArGe serilerine ait SUR yöntemi ile kurulan VAR modeli aşağıdaki gibidir.

$$E_t = \beta_0 + \beta_{\ln ArGe} \ln ArGe + \mu_i \quad (6)$$

E_t ; İşsizlik,

$\ln ArGe$; Toplam Araştırma-Geliştirme Harcamaları,

μ_i ; Müstakil ve olağan dağıldığı varsayılan kalıntı terimi

$\partial E / \ln ArGe > 0$; işsizliği Ar-Ge harcamaları etkiler,

$\partial E_t / \ln ArGe < 0$; işsizliği Ar-Ge harcamaları etkilemez.

İki değişkenli SUR modeli kullanılarak analiz edilen iktisadi büyüme ve Ar-Ge ile işsizlik ve Ar-Ge değişkenleri arasındaki nedensellik ilişkisinin bulguları, tablo 10 ve tablo 11’de görülmektedir.

Tablo 10. Ekonomik Büyüme ve Araştırma-Geliştirme Harcamaları Değişkenlerine Ait

Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi Bulguları

MWalt Test İstatistikleri

Bağımlı Değişken	G	lnArGe	Nedensellik Yönü
G	-	11.2951 (0.0234)	lnArGe → G
lnArGe	0.7275 (0.9479)	-	G → lnArGe

Tablo 10’daki bulgulara göre lnArGe’den G değişkenine bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Fakat G değişkeninden lnArGe değişkenine ilişki tespit edilememiştir. Türkiye’de toplam Ar-Ge harcamalarının iktisadi büyümeye etki ettiği, iktisadi büyümenin toplam Ar-Ge harcamalarına herhangi bir etkisinin olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 11. İşsizlik ve Araştırma-Geliştirme Harcamaları Değişkenlerine Ait

Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi Bulguları

MWalt Test İstatistikleri

Bağımlı Değişken	E	lnArGe	Nedensellik Yönü
E	-	19.09888 (0.0003)	lnArGe → E
lnArGe	16.39906 (0.0009)	-	E → lnArGe

Tablo 11’deki bulgulara göre lnArGe’den E’ye ve E’den lnArGe’ye doğru iki yönlü nedensellik ilişkisine rastlanmıştır. Bulgular; Türkiye’de toplam araştırma-geliştirme harcamalarının işsizlik üzerinde ve işsizliğin de toplam araştırma-geliştirme harcamaları üzerinde etkisinin olduğunu ortaya koymaktadır.

6. Sonuç

Literatürdeki az ama artan sayıda ampirik çalışma, Çin ve diğer geçiş ekonomileri bağlamında yenilikçi destek politikaları ile yenilik sonuçları arasındaki bağlantıyı araştırmaktadır. Süregelen bu tartışmaya

katkıda bulunmak için Türkiye’de toplam Ar-Ge harcamalarının iktisadi büyümeye ve işsizliğe herhangi bir etkisinin olup olmadığı incelenmektedir. Çalışmada ortaya çıkan bulgular, 1990-2022 döneminde Türkiye’de araştırma geliştirme harcamalarının iktisadi büyümeye etki ettiğini göstermiştir. Öte yandan toplam ar-ge harcamalarının işsizlik üzerinde ve işsizliğin de toplam Ar-Ge harcamaları üzerinde etkili olduğu sonucuna da ulaşılmıştır. Çalışmada ulaşılan sonucun; İğdeli (2019), Uyğun ve Durmuş (2020), Bayar ve Öztürk (2021) ile Durucan ve Ulukök (2022)’ün Türkiye ekonomisi üzerine yapılan çalışmalar ile benzer olduğu görülmektedir.

Bu analiz sonuçlarına bakılarak, Türkiye’nin global dünya düzeni içinde sürdürülebilir bir şekilde yer alabilmesi için birtakım önerilerde bulunmak ve bu önerilerin politika yapıcılar tarafından ivedi olarak uygulamaya geçirilmesi gerekmektedir. Türkiye ekonomisi için Çin ve Çin ekonomisi özelliklerine sahip ülkelerin uyguladığı gibi bağımsız inovasyon yolu belirlenmeli ve bu yola bağlı kalınmasının sağlanması faydalı olacaktır. Yerel yönetimler bilimsel ve teknolojik yeniliklere büyük önem vermeli, teknoloji kuluçka kapasitelerini geliştirmeli, yeni bir bilimsel ve teknolojik devrim turunun fırsatları değerlendirmelidir. Yerel yönetimler, işletmelerin bilimsel ve teknolojik kazanımlarını dönüştürme yeteneklerini artırmak için sanayi-üniversite arasında araştırma yaparak ortaya çıkan bilgileri birleştirerek öğrenmeyi teşvik etmelidir. Çift döngü modeli örnek alınarak yüksek kaliteli iktisadi kalkınma ve büyüme elde etmek için bölgesel bilimsel ve teknolojik yenilikleri geliştirmek gereklidir.

Kamunun ar-ge sübvansiyonları vererek özel sektör ar-ge faaliyetlerini teşvik etmede başarılı olduğu pek çok ekonomi de görülmüştür. Ar-ge sübvansiyonlarının başarısının dış finansal kısıtlamalarla karşılaşma olasılığı daha yüksek olan küçük firmalar için özellikle yaygın olduğu ortadadır. Ayrıca, bu tür firmaların sübvansiyon almaları durumunda ar-ge’ye yatırım yapmaya başlama olasılıkları daha yüksektir. Ayrıca vergi indirimi ile firmaların fiilen yapacakları harcamalar özel sektör ar-ge faaliyetlerini desteklediğinden, bir sübvansiyondan ziyade indirim de iç fonlama için kademeli kamu finansmanını ikame etmesi muhtemel firmalar açısından daha etkili kamu politikası aracı olabilir.

Bölgesel ekonomi ve kalkınma politikaları ile üniversite araştırmalarının değerlendirilmesi ve finansmanı önemli olabilir. Bölgesel ar-ge politikasının rollerinden biri, üniversite ve özel sektör ar-ge faaliyetlerinden oluşan bölgesel kümelerin oluşumunu kolaylaştırmak ve desteklemektir. Üniversite araştırmalarının desteklenmesi, muhtemelen bölgesel teknolojik fırsatları ve özel sektör ar-ge üretkenliğini artıracaktır. Üniversite araştırma sistemini iyileştirmenin ve özel sektöre yayılmalarını kolaylaştırmanın, yerel özel sektör ar-ge harcamalarını artırdığı gözlemlenmektedir. Ayrıca, üniversite araştırmalarının özellikle ileri teknoloji sektörlerinde önemli olduğuna dair teknopark çalışmalarının sayısı giderek artmaktadır.

Bugüne kadar literatürde tanımlandığı gibi, üniversite araştırmalarından özel araştırmalara bilgi taşmalarının aktarım kanalları arasında doğrudan kişisel etkileşimler, üniversite yan şirketleri, danışmanlık ve endüstride istihdam için yüksek eğitilmiş mezunlardan oluşan bir üniversite havuzunun sağlanması bulunmaktadır. Bu son kanal, üniversite sisteminin ar-ge’ye elverişli devlet desteğinin araştırma yönünden eğitim yönüne kadar uzandığını göstermektedir. Bununla tutarlı olarak, yüksek vasıflı insan sermayesi kaynakları önemli pozitif ar-ge etkileri ortaya çıkarmaktadır. Bu etkiler arasında; yüksek nitelikli bilim adamları ile mühendisler ve daha genel olarak yükseköğrenim görmüş işçilerin toplam işçi sayısı içindeki payı, yükseköğretim görmüş nüfusun toplam çalışma çağındaki nüfus içindeki payı ve örgün eğitim yılları yer alır. Dolayısıyla, özel sektör ar-ge’yi artırmada eğitim politikaları ve insan sermayesi yatırımı yapmak son derece önemlidir.

Yukarıda ifade edilen hususlar, Türkiye ekonomisinin gelişmiş ekonomiler seviyesine çıkabilmesi için toplam ar-ge harcamalarının miktarını nasıl artırılabileceğini açıklamaya çalışmaktadır. Toplam ar-ge harcamaları ile ileri teknolojiler giderek hız kazanacak ve üretimde verimin artmasına neden olacaktır. Verim artışı bilindiği üzere üretim miktarı artışı anlamına gelmektedir ki bu da milli gelirin artmasına ve iktisadi büyümenin sürdürülebilir şekilde sağlanmasına neden olacaktır. Milli gelirin artışı, tasarrufların artmasıyla birlikte yeni yatırımlar ortaya çıkararak işsizliğin de azalmasını sağlayacaktır.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Yazarların Katkıları/Authors Contributions

Çalışmanın Tasarlanması: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Conceiving the Study: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Veri Toplanması: Yazar-1 (%0), Yazar-2 (%100)

Data Collection: Author-1 (%0), Author-2 (%100)

Veri Analizi: Yazar-1 (%100), Yazar-2 (%0)

Data Analysis: Author-1 (%100), Author-2 (%0)

Makalenin Yazımı: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Writing Up: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Makale Gönderimi ve Revizyonu: Yazar-1 (%100), Yazar-2 (%0)

Submission and Revision: Author-1 (%100), Author-2 (%0)

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Kaynaklar

- Ahmad, M. ve Zheng, J. (2022), The Cyclical And Nonlinear Impact of R&D and Innovation Activities on Economic Growth in OECD Economies: A New Perspective, *Journal of the Knowledge Economy*, <https://doi.org/10.1007/s13132-021-00887-7>
- Aghion, R ve Howitt, R (1992). A Model of Growth Through Creative Destruction. *Econometrica*, 60 (2), s.323-352.
- Altıntaş, H. ve Mercan, M. (2015), Ar-Ge Harcamaları Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: OECD Ülkeleri Üzerine Yatay Kesit Bağımlılığı Altında Panel Eşbütünlük Analizi, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 70(2), s.345-376. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000002355
- Amaghous, J. ve Ibourk, A. (2013), Entrepreneurial Activities, Innovation and Economic Growth: The Role of Cyclical Factors: Evidence from OECD Countries for The Period 2001-2009, *International Business Research*, 6(1), s.153-162. <http://dx.doi.org/10.5539/ibr.v6n1p153>
- Amiri, A. ve Ventelou, B. (2012), Granger Causality Between Total Expenditure on Health and GDP in OECD: Evidence from The Toda-Yamamoto Approach, *Economics Letters*, 116(3), s.541-544. <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2012.04.040>
- Arrow, K. J. (1962). *Economic Welfare and The Allocation of Resources for Invention*. R. Nelson (Ed.), The Rate and Direction of Inventive Activity içinde (pp. 219-236), Princeton University Press, Princeton.
- Awokuse, T. O. (2003), Is The Export-Led Growth Hypothesis Valid for Canada? *Canadian Journal of Economics*, 36(1), s.126-136. <https://doi.org/10.1111/1540-5982.00006>
- Barro, R. J. (1991). Economic Growth in a Cross-Section of Countries. *Quarterly Journal of Economics*, 106, s.407-443.
- Bassanini, A. ve Scarpetta, S. (2001), The Driving Forces of Economic Growth: Panel Data Evidence for The OECD Countries, *OECD Economic Studies*, 33(2), s.9-56. <https://doi.org/10.1787/16097491>
- Bayar, H. T. ve Öztürk, M (2021), Teknolojinin İstihdam Üzerindeki Etkisi: VAR Analizi, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 26(2), s.119-127.
- Dickey, D. A. ve Fuller, W. A. (1979), Distribution of The Estimators for Autoregressive Time Series with a Unit Root, *Journal of the American Statistical Association*, 74(366a), s.427-431. <https://doi.org/10.1080/01621459.1979.10482531>

- Dickey, D. A. ve Fuller, W. A. (1981), Likelihood Ratio Statistics for Autoregressive Time Series with a Unit Root, *Econometrica*, 49(4), s.1057-1072. <https://doi.org/10.2307/1912517>
- Durucan, A. ve Ulukök, E. (2022), Ar-Ge Harcamaları, İşsizlik ve Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisi: Türkiye Örneği, *Girişimcilik ve İnovasyon Yönetimi Dergisi*, 11(1), s.1-27.
- Ertek, T. (1996), *Ekonometriye Giriş*, 2. Baskı, İstanbul: Beta Yayınları.
- Freire-Serén, M. J. (1999), Aggregate R&D Expenditure and Endogenous Economic Growth. (UFAE and IAE Working Papers No. 436.99) <http://hdl.handle.net/10261/1959>
- Genç, M. C. ve Atasoy, Y. (2010), Ar&Ge Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Panel Veri Analizi, *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 5(2), s.27-34.
- Goel, R. K. ve Ram, R. (1994), Research and Development Expenditures and Economic Growth: A Cross-Country Study, *Economic Development and Cultural Change*, 42(2), s.403-411. <https://doi.org/10.1086/452087>
- Goel, R. K., Payne, J. E. ve Ram, R. (2008), R&D Expenditures and US Economic Growth: A Disaggregated Approach, *Journal of Policy Modeling*, 30(2), s.237-250. <https://doi.org/10.1016/j.jpolmod.2007.04.008>
- Göçer, İ. (2013), Ar-Ge Harcamalarının Yüksek Teknolojili Ürün İhracatı, Dış Ticaret Dengesi Ve Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri, *Maliye Dergisi*, 165(2), s.215-240.
- Grossman, G. ve Helpman, E. (1991). *Inovation and Growth in the Global Economy*. Cambridge: MIT Press.
- Gujarati, D. (2001), *Temel Ekonometri*. İstanbul: Literatür Yayıncılık.
- Gülmez, A. ve Yardımcıoğlu, Ş. (2012), OECD Ülkelerinde Ar-Ge Harcamaları Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Panel Eşbütünlük Ve Panel Nedensellik Analizi (1990- 2010), *Maliye Dergisi*, 163, s.335-353.
- Inekwe, J. N. (2015), The Contribution of R&D Expenditure to Economic Growth in Developing Economies, *Social Indicators Research*, 124(3), s.727-745. <https://doi.org/10.1007/s11205-014-0807-3>
- İğdeli, A. (2019), Ar-Ge ve Eğitim Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(3), s.2517-2538.
- Kim, J. W. (2011), The Economic Growth Effect of R&D Activity in Korea, *Korea and The World Economy*, 12(1), s.25-44.
- Lee, J. ve Strazicich, M. C. (2003), Minimum Lagrange Multiplier Unit Root Test with Two Structural Breaks, *Review of Economics and Statistics*, 85(4), s.1082-1089.
- Lichtenberg, F. (1993), *R&D Investment and International Productivity Differences*. Horst Siebert (Ed.) *Economic Growth In The World Economy* içinde (p. 89-110). Tübingen: J. C. B. Mohr.
- Lucas, R. E. (1988). On the Mechanics of Economic Development. *Journal of Monetary Economics*, 22 (1), s.3-42
- Mavrotas, G. ve Kelly, R. (2001), Old Wine In New Bottle: Testing Causality between Savings and Growth, *The Manchester School Supplement*, 69(1), s.97-105. <https://doi.org/10.1111/1467-9957.69.s1.6>
- McCleary R. ve Hay R. A. (1983), *Applied Time Series Analysis: for the Social Sciens*, 1. Baskı. Sage Pub.Comp.
- Maté-García, J. J. ve Rodríguez-Fernández, J. M. (2008), Productivity and R&D: An Econometric Evidence from Spanish Firm-Level Data, *Applied Economics*, 40(14), s.1827-1837. <https://doi.org/10.1080/00036840600905217>
- Meçik, O. (2014), AR-GE Harcamalarının Ekonomik Gelişmişlik Üzerindeki Etkileri, *Journal of International Social Research*, 7(32), s.669-674.

- Mortensen, D. T. ve Pissarides, C. A. (1994). Job Creation and Job Destruction in the Theory of Unemployment. *Review of Economic Studies*, 61, s.397-415.
- Özcan, B. ve Arı, A. (2014), Araştırma-Geliştirme Harcamaları Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Panel Veri Analizi, *Maliye Dergisi*, 166(1), s.39-55.
- Park, W. G. (1995), International R&D Spillovers and OECD Economic Growth, *Economic Inquiry*, 33(4), s.571-591. <https://doi.org/10.1111/j.1465-7295.1995.tb01882.x>
- Pessoa, A. (2010), R&D and Economic Growth: How Strong is The Link? *Economics Letters*, 107(2), s.152-154. <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2010.01.010>
- Resmi Gazete, (2021), <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2021/02/20210203-11.htm>
- Romer, P. (1986). Increasing Returns and Long-Rung Growth. *Journal of Political Economy*, 94 (5), s.1002-10037.
- Romer, R (1990). Endogenous Technological Change. *Journal of Political Economy*, 98 (5), s.71-102.
- Sadraoui, T. ve Zina, N. B. (2009), A Dynamic Panel Data Analysis for R&D Cooperation and Economic Growth, *International Journal of Foresight and Innovation Policy*, 5(4), s.218-233. <https://doi.org/10.1504/IJFIP.2009.0264>
- Samimi, A. J. ve Alerasoul, S. M. (2009), R&D and Economic Growth: New Evidence from Some Developing Countries, *Australian Journal of Basic and Applied Sciences*, 3(4), s.3464-3469.
- Saraç, T. B. (2009), Araştırma-Geliştirme Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Panel Veri Analizi, EconAnadolu 2009: Anadolu Uluslararası Ekonomi Konferansı. <https://silo.tips/download/anadolu-international-conference-in-economics-haziran-2009-eskier-trkiye>
- Schumpeter, J. A. (1934), *The Theory of Economic Development: An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle*, Cambridge.
- Sylwester, K. (2001), R&D and Economic Growth, *Knowledge, Technology & Policy*, 13(4), s.71-84.
- TÜİK, (2023), <https://www.tuik.gov.tr/>
- TÜİK, (2024), <https://data.tuik.gov.tr/>
- Türedi, S. (2016), The Relationship Between R&D Expenditures, Patent Applications and Growth: A Dynamic Panel Causality Analysis for OECD Countries, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(1), s.39-48.
- Türkmen, S., Ağır, H. ve Günay, E. (2019), Seçilmiş OECD Ülkelerinde Ar-Ge Ve Ekonomik Büyüme: Panel Eşbütünlük Yaklaşımından Yeni Kanıtlar, *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 14(2), s.89-101.
- Uyğun, U. ve Durmuş, M.E. (2020), Türkiye'deki Ar-Ge Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Ekonometrik Analizi, *Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 6(2), s.31-41.
- Wang, E. C. (2007). R&D Efficiency and Economic Performance: A Cross-Country Analysis Using The Stochastic Frontier Approach, *Journal of Policy Modeling*, 29(2), s.345-360. <https://doi.org/10.1016/j.jpolmod.2006.12.005>
- Yanyun, Z. ve Mingqian, Z. (2004), *R&D and Economic Growth: Panel Data Analysis in ASEAN+ 3 Countries*, A Joint Conference of AKES, RCIE, and KDI: Korea and the World Economy, III. <http://faculty.washington.edu/karyiu/confer/seoul04/papers/zhao.pdf>
- Yazgan, Ş. ve Yalçinkaya, Ö. (2018), The Effects of Research and Development (R&D) Investments on Sustainable Economic Growth: Evidence from OECD Countries (1996-2015), *Review of Economic Perspectives*, 18(1), s.3-23. <https://doi.org/10.1515/revecp-2018-0001>
- Zivot, E. ve Andrews, D. W. K. (2002), Further Evidence On The Great Crash, The Oil-Price Shock and The Unit-Root hypothesis, *Journal of Business & Economic Statistics*, 20(1), s.25-44.

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2024, 24(2): 514-524, doi: 10.11616/asbi.1453302

Birinci Dünya Savaşı Sonrası Avusturya Cumhuriyeti'nde Millî Kimlik İnşası (1919-1938)

The Building of National Identity in The Austrian Republic After The World War I (1919-1938)

Gökberk YÜCEL¹, Fatih DOĞAN²

Geliş Tarihi (Received): 15.03.2024

Kabul Tarihi (Accepted): 07.05.2024

Yayın Tarihi (Published): 31.07.2024

Öz: Avusturyalı kimdir? Avusturyalı kimliğinin terkinde hangi unsurlar ön plana çıkmıştır? Etnik ya da din merkezli bir aidiyet midir yoksa siyasi bir mensubiyete ve iradeye mi müstenittir? Bu çalışma, kıta Avrupası'nın son çok uluslu imparatorluğu Avusturya-Macaristan Devleti'nin dağılışı sonrası kurulan Birinci Avusturya Cumhuriyeti'nde millî kimlik inşa sürecini ve bu süreç içerisinde milliyetçiliğin çatallaşan yollarını ihtiva etmektedir. Yoğunluklu olarak Almanca literatürün tarandığı çalışma, kavramsal olarak millî kimlik inşa süreci ile sınırlandırılmıştır; bilvesile çalışmada Avusturya Cumhuriyeti'nin kuruluş yılı ile Nazi Almanya'sının ilhaki arası dönem incelenmiştir. Birinci Cihan Harbi sonrasında Avusturya'da milliyetçilik, sosyal demokratların ekonomik sebeplerle Almanya'yla birleşme motivasyonu bağlamında panist-bütünleşmeci anlayışla melezleşmiştir. 1930ların başında ise milliyetçilik, ideolojik mutasyona uğrayarak klerikal faşizme dönüşmüştür.

Anahtar Kelimeler: Avusturya, Ulus İnşası, Milliyetçilik, Klerikal Faşizm

&

Abstract: Who is an Austrian? What elements have been emphasized in the formation of Austrian identity? Is it based on ethnic or religious affiliation, or rather on political membership and determination? This study delves into the political process of national identity construction in the First Austrian Republic, established after the dissolution of continental Europe's last multi-national empire, the Austro-Hungarian Empire, and examines the divergent paths of nationalism within this context. The research, which mainly reviews literature in German, is conceptually confined to the process of constructing national identity; thus, it focuses on the period between the establishment of the Austrian Republic and its annexation by Nazi Germany. Following World War I, nationalism in Austria merged with the Pan-Germanist integrative perspective in the context of the Social Democrats' economic motivation for unification with Germany. By the early 1930s, nationalism underwent an ideological mutation and transformed into clerical fascism.

Keywords: Austria, Nation Building, Nationalism, Clerical Fascism

Atıf/Cite as: Yücel, G, Doğan, F. (2024). Birinci Dünya Savaşı Sonrası Avusturya Cumhuriyeti'nde Millî Kimlik İnşası (1919-1938). *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 514-524. doi: 10.11616/asbi.1453302

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Doç. Dr., Gökberk Yücel, Amasya Üniversitesi, gokberk.yucel@amasya.edu.tr. (Sorumlu Yazar)

² Dr. Fatih Doğan, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, fatih.dogan@ytb.gov.tr.

1. Giriş

Avusturyalı kendine ben neyim sorusunu sorduğunda, yalnızca özgürleştirilmiş kardeşleri tarafından sözde iç Avusturya topraklarında, Avusturya federal devletinde terk edildiğinde, kendisiyle baş başa kaldığında, en basit ve en iyi cevabı bulunabileceği açıktır.

Ben Avusturyalıyım. Peki bu ne anlama geliyor? Avusturyalı nedir?
Avusturyalılık kaybetmeden vazgeçebileceğiniz bir şey mi, kaybettiğiniz dışsal bir şey mi?
Avusturyalılığımı bir elbise gibi çıkarıp başka bir elbise giyebilir miyim?

Richard v. Schaukal³

Richard v. Schaukal'ın sözleri, esasında her toplumun "ben kimim" sorusuna dair cevap arayışlarının, bilvesile modern ulus devletlerin doğum sancılarının özeti mahiyetindedir. Ulusun fertlerini -*muhayyel*-kardeşlik bağlarıyla bağlayan, onlara müstesna ve biricik evlerini inşa eden düşünsel kodları ve politik koordinatları ihtiva eden milliyetçilik, her coğrafyanın kendi dinamiklerine göre değişim göstermekte olup; mevcut siyasî yapıları parçalayıcı, ayrılıkçı karakter taşıyabildiği gibi dağılan siyasî yapıları reforme ederek birleştirici niteliğe haiz olabilir. Bu husus milliyetçiliğin siyasî mühendisliğinde kurumsal ve toplumsal düzeni nasıl dizayn edeceğiyle, millî kimlik inşa sürecinde hangi araçları baskın olarak kullanacağıyla ilintilidir. Lakin normatif esaslara tabii bu sürecin siyasî ve toplumsal gerçeklikle bağlantısı birtakım komplikasyonlara da sebebiyet verebilir. Zira diğer ideolojilerle eklektik yapısı göz önüne alındığında milliyetçilikler, İtalyan Faşizmi ve Nazi Almanya'sı örneklerinde olduğu gibi ideolojik mutasyonlara uğrayabilir ya da farklı siyasî ve içtimai unsurlarla melezleşebilir.

Birinci Cihan Harbi sonrasında kıta Avrupası'nın son çok uluslu imparatorluğu Avusturya- Macaristan'ın parçalanması ve bünyesinden Çekoslovakya, Macaristan, Yugoslavya ve Polonya gibi bağımsız devletlerin ortaya çıkması, 10 Eylül 1919 tarihinde imzalanan St. Germain Barış Antlaşmasıyla İmparatorluğu yeni adı, kimliği ve ulus devletiyle tanıştırmıştır: "Birinci Avusturya Cumhuriyeti." Bu tanışıklığın Avusturya ahalisinde nasıl karşılık bulacağı ve Avusturya siyasetini nasıl şekillendireceği muamma konusu olmuştur. Mamafih beslendiği kaynaklar ve temas ettiği diğer ideolojik formlar göz önüne alındığında genç cumhuriyetin millî kimlik/devlet inşasında milliyetçiliğin siyasî koordinatları ve istikameti önem taşımıştır.

Bu çalışmada Birinci Avusturya Cumhuriyeti'nde (1919-1938) ulusal kimlik inşasının hangi zeminde ve hangi parametreler üzerinde, nasıl gerçekleştiği sorularına cevap aranacaktır. Çalışmada Almanca literatür yoğunluklu olarak taranmış olup; Türk akademik literatürüne aktarılmaya çalışılmıştır. Böylece Türk akademik literatüründe bu konuyla ilgili boşluğun doldurulması amaçlanmıştır. Çalışma kavramsal olarak Avusturya'da millî kimlik inşa süreci ile sınırlandırılmıştır; bilvesile çalışmada Avusturya Cumhuriyeti'nin kuruluş yılı ile Nazi Almanya'sı tarafından ilhak edildiği döneme odaklanılmıştır. Çalışmada teorik çerçeveyi ihtiva eden müstakil bir başlık tercih edilmemiş; millî kimlik inşalarına ilişkin teorik yaklaşımlar, Avusturya Cumhuriyeti'nde oluşan siyasî-ideolojik iklim çerçevesinde Avusturyalı siyasî aktörler üzerinden değerlendirilmiştir. Çalışmada ilk olarak genç cumhuriyete adını veren "Avusturya" isminin tarihsel arkaplanına yer verilmiştir. Daha sonrasında Birinci Avusturya Cumhuriyeti'nin politik ikliminde baskın ideolojiler olarak zuhur eden "panist-bütünleşmeci milliyetçilik" ile "klerikal faşizm" çerçevesinde cumhuriyetin millî kimlik politikaları incelenmiştir.

2. Tarihsel Arkaplan: İmparatorluğun "Avusturya" Mirası

Avusturya kavramı, tarihsel olarak ilk defa 1 Kasım 996 yılında İmparator Otto döneminde yazılı kayıtlarda "Ostarrichi" şeklinde yer almış olsa da bir topluluktan ziyade bir bölgeyi (doğuda yer alan bölge) ifade etmek için kullanılmıştır (Niederstätter, 2007: 27; Santifaller, 1947: 149-162). Avusturya ifadesi, 14. yüzyılda Habsburglara ait toprakları ifade eden imparatorluk olarak tanımlanmış; 18. yüzyıldan itibaren de "Avusturya Monarşisi" resmî belgelerde yerini almıştır. 1804 yılında İmparator Franz, imparatorluğun

³ Söylevin tamamı için bkz. Suchy, 1947: 310-312.

dağılmaya başlamasına karşı kendisini "Avusturya İmparatoru" ilan etmiş; 1809 yenilgisinden sonra Avusturya monarşisi, denize erişimi olmayan, karayla çevrili bir devlet halinde gelmiştir (Bruckmüller, 2021: 104).

1776 Amerikan Devrimi ile 1789 Fransız İhtilali'nin yarattığı siyasî etki ve hassaten Napolyon'un Avrupa sathına yayılan hakimiyetiyle baş gösteren milliyetçilik rüzgârı, imparatorlukları milli kurtuluş hareketlerine mütenasip çözüme tehditleriyle karşı karşıya bırakmıştır. Avusturya İmparatorluğu da bu durumdan ziyadesiyle etkilenmiştir. Macar Prensi II. Ferenc Rakoczi'nin 1703 yılında Avusturya'ya karşı başlattığı ayaklanma bastırılmış, "pragmatik yaptırımlar" neticesinde Macaristan, İmparatorluğun egemenliğinde kalmıştır (Molnar, 2011: 139, 166). Napolyon'un hakimiyeti sonrası dağıntık Cermen halkları, 1815 Viyana Kongresi'nde Avusturya'ya bağlı zayıf konfederasyonlar şeklinde yeniden yapılandırılmışlardır. Böylece Almanya ve İtalya'nın Avusturya hinterlandını tehdit edecek şekilde güçlenmesinin önüne geçilmiştir (Önsoy, 2013: 436).

1815'te Avusturya'nın tahkim edilen imparatorluk yapısı, 1848-49 Macar bağımsızlık hareketiyle yeniden bölünme tehdidiyle karşı karşıya kalmıştır. Lajos Kossuth liderliğinde liberal ve milliyetçi Macar bağımsızlık hareketi, Avusturya monarşisiyle mücadele ederken aynı zamanda feodal kalıntıları ortadan kaldırarak bağımsızlık hareketinin toplum tabanına yayılmasını hedeflemiştir. Bilvesile 31 Nisan Kanunları çerçevesinde Macar dili, resmî dil olarak ilan edilmiş ve Aziz Stephan Krallığının tüm toprakları, Macarların siyasal vatanı olarak kabul edilmiştir (Molnar, 2001: 177-181, 210-211; Taylor, 1948: 60; Rapport, 2008: 141-142). Lakin 1848-49 Macar bağımsızlık hareketi Avusturya tarafından bastırılmış, 1867 yılında Avusturya İmparatoru Franz Joseph Macaristan krallık tacını giymesıyla devlet, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu adını almıştır. İki bölgeden oluşan imparatorlukta, Avusturya kavramı imparatorluğun yalnızca batı bölgesiyle özdeşleştirilmiştir (Bruckmüller, 2021: 136).

3. Avusturya Cumhuriyeti'nde İki Tarz-ı Kimlik İnşası

Bu ülkenin her zaman kendine özgü bir durumu vardı.

Bir düklük vardı ama zaten doğudaki sınırdaydı ve savunmanın yanı sıra bir köprü vazifesi görmüştü.

Monarşi vardı ve ısrarla ilerlemeyi, başka bir yerde olabileceğinden daha anlamlı bir şekilde birleştirdi.

Ve nihayet Cumhuriyet...⁴

19. ve 20. yüzyıllarda ister muhayyel ister icat edilmiş isterse de etnik yapıların modern uzantıları olarak telakki edilsin uluslaşma ve ulus devletlerin kuruluş süreçleri uluslararası sisteme mührünü vurmıştır. Bilvesile ulus devletlerin kuruluş süreçleri tarih yazımları, coğrafya tasavvurları ve kimlik tahayyüllerine müstenit toplumların ideolojik/doktriner endoktrinasyonunu ihtiva etmiştir. Bu noktada 1789 Fransız İhtilaliyle başlayan ve 1848 devrimler dönemiyle liberal bir mahiyete sahip olan milliyetçilik, 20. yüzyılın başında "panist (bütünleşmeci)" karakteriyle irredantist ve revizyonist bir nitelik taşımaya başlamıştır. Buna mukabil Birinci Cihan Harbi sonrasında 1918 Wilson Prensiplerinden "self determinasyon" ilkesine bağlı olarak "teritoryal (toprağa bağlı) milliyetçilik" irredentist hareketlerin siyasî panzehri olarak telakki edilmiştir.

Birinci Cihan Harbi sonrası siyasî iklimde İmparatorluğun cümle halklarını monarşiye bağlayan Avusturyalı kimliğinin içi boşalmıştır. Zira 10 Eylül 1919 tarihinde imzaladığı St. Germain Barış Antlaşması ile İmparatorluk, monarşiden kopan Çekoslovakya, Macaristan, Yugoslavya ve Polonya'yı tanıyacağını deklare etmiş; 10 Eylül 1919 tarihinde ise "Avusturya Cumhuriyeti" adıyla cumhuriyet rejimine geçmiştir (Bruckmüller, 2021: 165-166). Bu bağlamda İmparatorluğun Almanca konuşan Avusturyalıları yeni bir gerçeklikle tanışmışlardır: parçalanmış/bölünmüş imparatorluk (Wodak v.d., 2009: 589). Monarşi sonrası demokratik bir yönetime geçiş süreci başlasa da toplumun büyük bir kısmında demokratik düzen içinde güvenli bir gelecek inşası şüpheyle karşılanmıştır. Güvenli gelecek inşasına yönelik şüphenin temelinde ise aidiyet duygusunu tahkim edecek millî kimliğin nasıl oluşturulacağına dair siyasî tasavvurun muğlak kalması bulunmaktadır. Zira Friedrich Heer (2001: 9), sahip oldukları tarihsel deneyim bağlamında Avrupa'da Avusturya yurttaşları kadar kimlik krizleri yaşayan bir başka ülkenin olmadığını belirtmektedir. Bahse konu kimlik krizleri, Birinci Cihan Harbi sonrası İmparatorluğun Almanca konuşan haklarında

⁴ Söylevin tamamı için bkz. Schweinberger, 1947: 297.

kültürel ve siyasî olarak biz kimiz sorusuna tutarlı, istikrarlı ve inandırıcı bir cevap verilememesinden kaynaklanmıştır. Avusturya'da kimlik krizi, yeni kurulan devletin ismi, kimliği ve millî sembolleri (bayrak, marş v.b.) noktasında dahi siyasî ve toplumsal bir mutabakatın oluşamamasıyla sonuçlanmıştır.

Mart 1919'da ülkenin adının ne olması gerektiği hususunda "Innsbrucker Nachrichten" gazetesinin yaptığı kamuoyu araştırmasında, Avusturya ismi kadar "Alman-Avusturya" isminin de kabul görmediğini belirtilmiştir. Gazete, "ülkede yaşayanlara mutlu olabilecekleri yeni bir ev inşa edin; geçmiş günlerden kalma romantik bir isim değil" ifadelerine yer verirken; düzenlediği ankette Yüksek Almanya, Doğu Almanya, Yeni Almanya, Genç Almanya, Alp Ülkesi, Alp İmparatorluğu, Doğu Alp Ülkesi, Alp Cumhuriyeti, Alman Dağ İmparatorluğu gibi muhtelif ülke isim teklifleri, yaşanan kimlik krizini özetler mahiyette olmuştur (Plaschka v.d., 1995: 290). Ülkenin ismine yönelik tartışmalara millî bayrağın tasarımı ve millî marşın tematik vurguları üzerinden vuku bulan siyasî kutuplaşmalar ve toplumsal ayrışmalar da eşlik etmiştir. Bu bağlamda Avusturya Sosyal Demokratları, Monarşi karşıtlığı ve Almanya'yla politik yakınlaşma gayeleri doğrultusunda millî bayrağın "siyah, kırmızı ve altın" renklerinden oluşması gerektiğini savunurken; Muhafazakârlar, Monarşi mirası ve kadim geleneği sembolize etmesi bakımından "kırmızı, beyaz ve kırmızı" renklerine sahip çıkmışlardır (Kriechbaumer, 2001: 37). Siyasî ve toplumsal ayrışmanın izdüşümü millî marş krizinde de kendisini göstermiştir. Cumhuriyetin ilânı sonrasında ulus devlet kimliğine mütenasip yeni bir marş Karl Renner tarafından kaleme alınmış ve 1920 yılında Wilhelm Kienzl tarafından bestelenmiştir. "Alman-Avusturya sen muhteşem bir ülkesin (Deutschösterreich, du herrliches Land)" adlı marşın temel vurgusu pan-cermenizm olmuştur. Devletin adının "Avusturya Cumhuriyeti" olmasına bakılmaksızın bu ifadenin kullanılması büyük tartışmalar yaratmıştır (Plaschka v.d., 1995: 295). Bruckmüller'e göre (1996: 102); bu yeni marş pek popüler olmamış ve muhafazakâr siyaset onu her zaman solun bir eseri olarak değerlendirmiştir. 1929 yılında ise Ottokar Kernstock tarafından "Sonsuz Kutsanmışlık (Sei gesegnet ohne Ende)" adlı, Monarşi mirasını ve dinî unsurları referans alan yeni bir marş yazılmış ve 1938'e kadar yürürlükte kalmıştır (Diem, 1995: 134-147).

Yeni devletin isim, bayrak ve marş tartışmalarının yanında Avusturya halkının geleceğe ilişkin irade beyanları da parçalı toplum görüntüsü vermiştir. Viyana dışındaki eyaletlerin yeni cumhuriyete karşı tutumları müspet olmamıştır. Vorarlberg eyaletinde 11 Mayıs 1919'da yapılan referandumda %80 çoğunluk İsviçre'ye katılmak istemiş; Tirol eyaletinde ise, Kuzey Tirol'ün Bavyera'ya ilhak edilmesi tartışılmıştır (Bruckmüller, 2021: 166). Benzer referandum talepleri farklı eyaletlerde de devam etmiştir. Bununla beraber 1921 yılında Salzburg'da bir referandum düzenlenmiş ve büyük çoğunluk Almanya ile birleşme yönünde görüş bildirmiştir (Schultze-Rhonhof, 2003: 96).

Kimlik krizinin yoğun seyrettiği bu atmosferde Avusturya'da millî biyografik hikâyenin nasıl yazılması hususundaki tartışmalar, muhtelif ideolojik yaklaşımları da doğurmuştur. Sosyal Demokratlar, ülkenin içerisinde bulunduğu iktisadi buhrana ve kültürel sebeplere istinaden Almanya ile birleşme gayesini "panist-bütünleşmeci milliyetçilikle" pragmatikleştirirken; Avusturya Hıristiyan Sosyal Partisi, Almanya ile birleşmeye mesafeli bir duruş sergilemiş, daha çok Monarşinin mirasını sahiplenmeye çalışmıştır (Rauchensteiner, 2021: 32). Avusturya'da ideolojik yaklaşımların birbirinden farklı kaynaklardan beslenmesi ve müşterek bir kurumsal kimlik oluşturamaması siyasetin kutuplaşmasına sebebiyet vermiştir. Mevzu bahis siyasî kutuplaşma, toplumdaki gergin fay hatlarının kırılmasına yol açmış ve özellikle 1930'larda ağırlığını hissettiren muhafazakâr milliyetçilik, muhafazakâr-dini tonların araçsallaştırılmasıyla "klerikal faşizme" evrilmiştir.

3.1. Avusturya'da Panist-Bütünleşmeci Milliyetçilik: Alman-Avusturya Cumhuriyeti

Birinci Cihan Harbi sonrası Avusturya'da siyasî istikrarın sağlanamamasındaki birincil faktör derin ekonomik buhranlar olarak kabul edilebilir. Zira Habsburg ekonomi ağı yok olmuş; bilvesile Çekoslovakya'daki Alman sanayisinin ve Macaristan'ın tarım alanlarının Avusturya'yla bağlantısı kesilmiştir. Bununla beraber hayat pahalılığı giderek artarken, gıdaya erişim imkanları zorlaşmış ve iş arayan işsizlerin sayısı 800.000'e kadar yükselmiştir. Bu olumsuz tabloya ilaveten Avusturya dış borçlarını ödeyemeyecek hale gelmiştir (Schultze-Rhonhof, 2003: 98). Ekonomideki bu tablo toplumsal sorunları beraberinde getirmiş, küçülen Avusturya'nın güçlü ve müreffeh ülke olmak adına "Alman özlemi"ni

siyasette tetiklemiş (Hanisch, 2011: 143), bu sebepler kimlik inşasında panist-bütünleşmeci milliyetçiliği ön plana çıkarmıştır. Avusturya'nın Almanya'yla birleşme politikasının ekonomik sebepler dışında bir diğer sebebini, hukukî ve siyasî saiklerle İmparatorluğun mirasını reddetme iradesi oluşturmuştur. Hanische'ye göre; yeni cumhuriyetin önündeki en büyük sorun uluslararası hukuk zaviyesinden Habsburg Monarşisi'nin yasal halefi olmasıydı. Zira savaş suçu ve olası tazminatlar da bu soruna bağlıydı.⁵ Bu bağlamda harbin bitimine yakın İmparatorluk parlamentosunun Alman kökenli milletvekilleri Ekim 1918'de toplanmışlar ve Alman-Avusturya (Deutschösterreich) Geçici Ulusal Meclisini kurmuşlardır (Wodak v.d., 2009: 51). 30 Ekim 1918 tarihinde ise geçici ulusal meclis "Alman-Avusturya Cumhuriyeti"nin ilk hükümetini atamış, bunu müteakip 11 Kasım 1918 tarihinde İmparator I. Karl, Feragat Beyannamesi imzalamak durumunda kalmıştır (Bruckmüller, 2021: 165-166; Pensold v.d., 2015: 55-56).

12 Kasım 1918'de Avusturya'da panist-bütünleşmeci milliyetçiliğin siyasî adımları atılmış, Alman-Avusturya Geçici Ulusal Meclisi tarafından kabul edilen anayasada "Alman-Avusturya demokratik bir cumhuriyettir (madde 1)" kararı alınmış, bilvesile yeni cumhuriyet "Alman Cumhuriyeti'nin bir parçası (madde 2)" olarak telakki edilmiştir. 21 Kasım 1918 tarihinde ise yeni cumhuriyetin "Habsburg'daki tüm Almanları temsil ettiği" belirtilirken, Alman-Avusturya Devleti'nin tüm Alman yerleşim bölgelerinin yegâne siyasî otoritesi olduğu deklare edilmiştir (Schultze-Rhonhof, 2003: 94-95).⁶ Mamafih Avusturya'nın Almanya ile birleşmesini savunanların yeni ülke tasavvurları, büyük bir imparatorluğun enkazı üzerine değil, birleşik bir ulus devlet olma gayesine yönelik teşkil etmiştir. Dolayısıyla yeni cumhuriyetin ihtiyaç duyduğu verimli endüstri ve önemlisi sermaye ancak Almanya ile birleşme yoluyla sağlanacağı öngörülmüştür (Rauchensteiner 2021: 28).

Avusturya hükümeti bir taraftan Almanya ile bütünleşme adımlarını atarken diğer taraftan uluslararası destek bulma çabası içerisine girmiştir. Bu bağlamda 15 Kasım 1918'de Amerikan Başkanı Wilson'a gönderilen telgrafta Avusturyalıların Alman köklerine vurgu yapılarak self determinasyon iradesi şu şekilde ifade edilmiştir (Kerekes 1974: 18-19):

"Avusturya'daki Alman halkının bu özelemlerini, sık sık dile getirdiğiniz ilkeler doğrultusunda destekleyeceğinizi umuyoruz. Sayın Başkan, siz, daha önce Avusturya devletine bağlı olan Polonyalıların, İtalyanların ve Güney Slavların, Avusturya dışındaki ulusal devletleriyle birleşme hakkını savundunuz; Aynı hakkı Avusturya'daki Alman halkına da tanıyacağınızdan eminiz."

16 Şubat 1919'da ilk kez kadın ve erkeklerin oylarıyla kurucu meclis seçilmiş, yeni devlet demokratik bir temsil organına kavuşmuştur. Sosyal Demokratlar 72 sandalyeyle nispi çoğunluğu elde ederken, onları 69 sandalyeyle Hıristiyan Sosyal Partisi izlemiştir. 1911'den bu zamana siyasi faaliyetlerini sürdüren Alman Milliyetçileri 26 temsilciyle üçüncü sıraya yerleşmiştir. Seçimleri müteakip Sosyal Demokratlar ve Hıristiyan Sosyalilerden mürekkep koalisyon hükümetinde Sosyal Demokrat Karl Renner, Şansölye, Hıristiyan Sosyal Jodok Fink ise Şansölye Yardımcısı olmuştur (Hanisch, 2011: 166-167).

Yeni hükümet, bu noktada Alman-Avusturya Cumhuriyetinin kurulması adına ikinci adımı atmış; 2 Mart 1919 tarihinde Avusturya Milletvekili Otto Bauer ve Almanya Dışişleri Bakanı Kont von Brockdorff-Rantzau, Avusturya'nın Alman Cumhuriyeti'yle birleşmesine ilişkin antlaşmayı imzalamışlardır (Schultze-Rhonhof, 2003: 94-95). Lâkin her iki ülkenin de kendi iradeleriyle almış olduğu birleşme kararına karşı Schultze-Rhonhof'un tabiriyle (2003: 95) "muzaffer güçler iki ulusun self determinasyon hakkına müdahale etmişlerdir". Zira bahse konu anlaşma sonrası Avusturya barış heyeti St. Germain'e ulaştığında, kendilerine Avusturya Cumhuriyeti'nin Almanya'ya katılmasının mümkün olmadığı ve mağlup Avusturya'nın kendisine "Alman-Avusturya" adını vermesine izin verilmediği ifade edilmiştir. İtilaf

⁵ Bu saikle Alman-Avusturya Devleti Dış İşleri Bakanı Otto Bauer, Hans Kelsen'i Alman Avusturya devletinin uluslararası hukuka göre durumu hakkında bir rapor yazması için görevlendirmiştir. 29 Kasım 1918'de tarihli rapora göre uluslararası hukuk ilkelerine göre bir devletin tarih sahnesinden silinmesi halinde, yeni devlet veya devletler eski devletin hak ve yükümlülüklerine ilişkin genel bir hukuki mirası söz konusu olmazdı. Nihayetinde Yeni devlet olarak tasavvur edilen Alman-Avusturya Devleti, kimseye savaş ilan etmemiş ve bu nedenle barış yapmasına gerek yoktu. Ancak, Alman-Avusturya'nın İtilaf Devletleri tarafından monarşinin bir kalıntısı olarak ilan edilmesi ve bu nedenle savaş tazminatlarının tüm yükünü üstlenmek zorunda kalması tehlikesi halen bulunmaktaydı. Zira St. Germain Devlet Antlaşması'ndan Avusturya'nın savaştaki sorumluluğunda ısrar edilmiştir (Hanisch, 2011: 151-152).

⁶ Alman-Avusturya Cumhuriyeti geçici anayasası için bkz. <https://alex.onb.ac.at/cgicontent/alex?apm=0&aid=sgb&datum=19180004&seite=00000004&size=45>, (Erişim Tarihi: 03.05.2024).

devletlerinin bu tutumu, Avusturya'ya karşı görünse de temel sebep Almanya'nın daha fazla büyümesine engel olmaya çalışmalarıdır (Pelinka, 1990: 128).

St. Germain Barış Antlaşması'yla Almanya ile birleşme teşebbüsü akamete uğramış, bu husus Avusturya'da derin bir hayal kırıklığı yaratmıştır. Zira 1918-1919 yılları arasında Alman- Avusturya Cumhuriyeti'nin dışişleri bakanlığı yapan Otto Bauer 1923 yılında kaleme aldığı "*Avusturya Devrimi*" adlı eserinde Almanya ile birleşme teşebbüsünün Habsburg mirasına dayanmadığını, sadece Monarşinin Alman bölgelerini özgür bir topluluk halinde birleştirmek gayesini ihtiva ettiğini belirtmiş; bilvesile Bauer'e göre barış anlaşması kendilerine nefret edilen bu ismi dayatmıştır (Plaschka v.d., 1995: 295).

3.2. Avusturya'da Faşizmin Yükselişi: Monarşi Mirası ve Katolik Kimliği

Avusturya kavramı, muhafazakâr bir geleneğe sahip Hristiyan Sosyal Partisi ve dönemin Katolik entelektüelleri tarafından gelenekten geleceğe kurulan bir köprü olarak addedilmiştir. Onlara göre Avusturyalı ifadesi, Habsburg İmparatorluğu'nun geleneğini taşıyan ideolojik-politik bir kavrama karşılık gelmekteydi. Bu bağlamda Habsburg İmparatorluğu'nun varlığının sona erdiği kabul edilirken, yeni kimliğin inşasında geleneğin mirasından faydalanılması gerektiği savunulmuştur (Plaschka v.d. 1995: 291). Bu geleneğin Avusturya muhafazakarlığında milliyetçi izdüşümlerini ise din ve anavatan olgusu teşkil etmiştir. Zira Avusturya'da siyasî muhafazakârlık din olgusunu da yeni kimlik denklemi içerisinde değerlendirmiş; bilvesile seçmen eğilimlerine doğrudan etkisi olan dinî aidiyet ve bu aidiyete vurgu yapan siyasî söylemler ve uygulamalar, ülkede yaşanan kimlik krizinden çıkış reçetesi olarak teklif edilmiştir. Zira çoğunlukla kırsal kesimden oy alan Hristiyan Sosyal Partisi, 1920 sonrası Katolikliği daha fazla ön plana çıkarmıştır (Wodak v.d., 2009: 719).

Avusturya Cumhuriyeti'nde din ve gelenek vurgusunun ön plana çıkmasında sosyal ve ekonomik sorunlara karşı uzlaştırmacı merkez siyasetin ve müşterek bir siyasî kültürün gelişmemesi de etkili olmuştur. Monarşi sonrası demokratik ulus inşası projesini hayata geçirmeye yönelik ilk girişimler, 1920'lerde ve 1930'larda sosyal demokratlar ve muhafazakârların keskin ideolojik yönelimleri nedeniyle akamete uğramıştır (Wodak v.d., 2009: 977).⁷ Bununla beraber İmparatorluk sonrası "cüce devlet" algısının yanına "cüce ekonomi" de eklenmiş, bu durum toplumda farklı etnik/dinî unsurlara karşı düşman imajını da beslemiştir (Rosecker, 2021: 2). Bu bağlamda Hristiyan Sosyal Partisi içerisinde monarşi yanlıları dışında, Leopold Kunschak, Karl Lueger gibi Yahudi karşıtı siyasetçiler de 1918 sonrası seslerini yükseltmeye başlamışlardır. Savaşta yenilgi, asırlık imparatorluğun çöküşü, ekonomik ve sosyal buhranın derinleşmesi ve bunu müteakip büyük şehirlere başlayan göç⁸ ile ulusal moral değerlerini yitiren halk için Yahudiler düşman imajına dönüşmüştür. Avusturya'da antisemitizm, sosyal ve ekonomik sorunlar karşısında araçsallaştırılarak Avusturya siyaset atmosferine eklenmiştir (Wien und die jüdische Erfahrung 42; Rosecker, 2021: 2-3).

1930'lara gelindiğinde Avusturya'da muhafazakâr siyaset, totaliter bir rejime doğru evrilmeye başlamış; totaliter rejimin yükselişinde antisemitizme, pan-cermenizm karşıtlığı da eşlik etmiştir. Özellikle 1933 yılında Almanya'da Nazilerin iktidara gelmesiyle Avusturyalılık kimliği, Avusturya anayurdunu koruma refleksine bürünmüştür (Plaschka v.d., 1995: 302-303). 1930'lu yıllar, aynı zamanda Avusturya'da siyasî

⁷ Avusturya'da İgnaz Seipel (1922-1924), Rudolf Ramek (1924-1926) ve İgnaz Seipel'in yeniden görev yaptığı 1926-1929 yılları arasında görece siyasi bir istikrardan söz edilebilir. Zira bu dönemde siyasî partilerin parlamentoda temsiline ilişkin herhangi bir kısıtlama veya yasak söz konusu olmamıştır. Lakin sosyal demokratlar ve sağ fraksiyonların siyasî partileri yanında paramiliter yapılar kurduğu görülmektedir. Bu yapılar siyasî partilerin kendi güçlerini tahkim etmek adına sivil siyaseti baskılayan bir süreci beraberinde getirmiştir. Avusturya'da sol cenahın 1924 yılında oluşturduğu Republikanischer Schutzbund isimli örgüte karşı ağırlıklı olarak monarşi döneminde askerlik yapan kişilerce oluşturulan Der Österreichische Heimatschutz (Heimwehr) örgütü yine paramiliter metotla hareket etmiştir (Dachs v.d., 2017: 104-107). İki grup arasında dönem dönem yaşanan gerilim nihayet 1927 yılında Schattendorfer Urteil (Schattendorfer Davası) sırasında kanlı saldırılara dönüşmüştür. 1927 yılında sosyal demokratların düzenlediği bir etkinlik sırasında bir çocuğun Heimwehr tarafından öldürülmesi ve ardından öldüren kişi/kişilerin beraat etmesi sonucu kitlesel protesto gösterileri başlamış ve yaşanan çatışmalarda 90 kişi ölümler yüzlerce kişide yaralanmıştır. 1927 yılında yaşanan kanlı çatışma 1930'ların başlarına kadar sürmüştür (Zeyringer ve Gollner, 2012: 479; Schmitz, 1947: 179-180).

⁸ 1848 yılında Viyana'da yaşayan Yahudilerin sayısı birkaç binden 1910'da 175.000'e (nüfusun %8,6'sı) kadar yükselmiştir (Bruckmüller, 2021: 151).

istikrarsızlıklar ve ekonomik buhranlar sebebiyle demokratik rejimin tasfiye edildiği, monarşi mirasının ideolojik olarak araçsallaştırılarak *-fili-* klerikal faşizmin⁹ tesis edildiği bir döneme tekabül etmiştir. 1920'li yıllarda Hıristiyan Sosyal Partisi'nin önderlerinden Engelbert Dollfuss, 1932 yılında Şansölye ve Dış İşleri Bakanı olmuştur. Dollfuss rejimi eski Avusturya geleneklerini geliştirmeyi üstlenmiş (Plaschka v.d., 1995: 302); bunu yaparken ülkede Almanya taraftarı olan grupların etkisinin azaltılmasını amaçlamıştır. Yeni Avusturyalı kimliği için Almanya bir tehdit olarak algılanmış ve bu tehdidin bertaraf edilmesi adına "daha iyi bir Alman devleti"¹⁰ ifadesi sıklıkla kullanılmıştır (Plaschka v.d., 1995: 302). Dollfuss yönetimi bir taraftan Avusturya'nın Almanya ile farklılıklarını vurgularken diğer taraftan da daha orijinalinin vadedildiği bir devlete işaret etmiştir.

Totalitarizm anlayışıyla şekillenen yönetim, bir süre sonra karşıt görüşlere yaşam alanı tanımamaya başlamıştır. Bu bağlamda 21 Mayıs 1933 yılında olağan genel seçimleri erteleme kararı alan Dollfuss, Mayıs 1933'te Avusturya Komünist Partisi'ni ve Nazi Partisi'nin Avusturya şubelerini kapatmıştır.¹¹ Dollfuss'un bu kararlarını kendi iktidarını tahkim etmek adına "Anavatan Cephesi'nin (Vaterländische Front)" kuruluşu izlemiştir. Bununla beraber 1934 yılında Sosyal Demokrat Parti tarafından kurulan Schutzbund (partiye bağlı paramiliter yapı) kapatılmış, sonrasında Linz ve Viyana'da patlak veren sokak çatışmalarına karşı Avusturya işçi sendikalarının varlığına son verilmiştir.

1933 yılında Almanya'da yönetimi ele alan Nazilerin, Versay zincirlerinden kurtulmakla birlikte ilk dış politika hedefi Avusturya ile birleşmek olmuştur. Nazilerin Avusturya'da siyasî nüfuzlarını arttırmaya yönelik faaliyetleri, Dollfuss rejiminin sert tepkisiyle karşılaşmıştır. Avusturya'daki Nazi şubelerinin kapatılmasının yanında Avusturya halkını Dollfuss rejimine karşı isyana teşvik eden Nazi yerel Müfettişi Habicht ülkeden sürülmüştür. Avusturya'nın bu kararına Naziler, silahlı eylemler, telefon kablolarının kesilmesi, demiryollarına ve kamu binalarına bombalı saldırılar düzenleyerek mukabele etmişlerdir (Messner, 2004: 57). Nazi Almanyası'yla bu gerilim, Şansölye Dollfuss'un 25 Temmuz 1934'te Avusturyalı bir Nasyonal Sosyalist tarafında öldürülmesiyle daha da tırmanmıştır. Zira Şansölye Dollfuss suikastı sonrası Avusturya'da Nasyonal Sosyalizm'e yönelik tepkiler artmış ve bununla birlikte Alman Devletine dahil olma yönündeki propagandanın kamuoyunda etkisi azalmıştır (Schultze-Rhonhof, 2003: 99-101). İktidarın yeni sahibi Schuschnigg, Avusturya-Almanya ilişkileri iki yıl süreyle dondurma kararı almıştır. Schuschnigg'e göre Avusturya, Hitler İmparatorluğu'nun değil, Alp topraklarının eski imparatorluğun seçkin ve meşru bir devletiydi (Boyer, 2022: 798).

Bu dönemde "Anavatan Cephesiyle" başlayan Hıristiyan Sosyal Partisi'nin baskı rejimi, Hıristiyan/Katolik renklerle melezleşmeye başlamıştır (Schultze-Rhonhof, 2003: 102). Mamafih 1 Mayıs 1934 anayasası, dinî totaliter rejimin inşa edilmesine zemin hazırlamıştır. Zira "Tüm adaletin kaynağı olan Yüce Tanrı adına" ibaresi anayasanın giriş cümlesi oluşturmuş, yeni anayasaya göre Avusturya federal bir devlet olarak tanımlanırken (madde 1), devletin başkenti Viyana olarak kabul edilmiştir (madde 2). Bununla beraber Avusturya, Monarşi mirasını bayrağına taşımış ve bayrak, "kırmızı- beyaz- kırmızı" renklerden oluşmuştur (madde 3). Anayasa'nın 29. maddesinde yer alan "Katolik Kilisesi, diğer yasal olarak tanınan kiliseler ve dini topluluklar kamu hukuku statüsüne sahiptir" ibaresi, dinin rejim üzerindeki rengini ortaya koymak bakımından dikkat çekici olmuştur. ¹² Yeni anayasa ilk olarak "Savaş Ekonomisini Etkinleştirme Yasasına" dayanarak Nisan 1934'ün sonunda ilan edilmiş ve ardından Sosyal Demokratlar olmadan

⁹ Bu konu için ayrıca bakınız: Pinto, 2012.

¹⁰ Y.N.: "Daha iyi bir Alman Devleti" ifadesi, Avusturya ile Almanya rekabetine atfen Avusturya'nın Monarşi hafızasını ve köklerini, dahi devlet geleneğini vurgulamak amacıyla kullanılmıştır. Zira bu husus, muhafazakâr siyasetin Avusturya misyonunun siyasetteki izdüşümü olarak okunabilir. Bu bağlamda Avusturya muhafazakarlığı, güçlü bir devlet ve yönetim geleneği ön plana çıkarırken güç merkezinin Almanya olduğu bir siyasete mesafeli bir tavır sergilemiştir.

¹¹ Yeni faşist rejime Almanya'nın da ilgisi gecikmemiştir. Bu manada 1933 sonbaharında Dollfuss, hükümete katılma konusunda Avusturya'dan sorumlu NSDAP devlet müfettişi Habicht ile görüşmüş, ancak Nazilerin mutlak kontrol istemesi sonucu bu girişim başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Yine o dönem Nazi Bakanı Hans Frank, Berlin'den Viyana'ya gelerek görüşmelerde bulunmuş olsa da bu girişimlerden de sonuç alınamamıştır. Ardından gerçekleşen ve çok sayıda ölümlü sonuçlanan saldırılar sonrası, NSDAP ve şubeleri yasaklanmıştır. Bu durum artık yasa dışı olarak görülen Nasyonal Sosyalistlerin daha fazla şiddet eylemine yönelmesine neden olmuştur. Avusturya'da yalnızca 1934 Ocak ayının başında 140 bombalı saldırı gerçekleşmiştir (Bruckmüller, 2021: 192-193).

¹² 1934 Anayasası için bkz. <https://www.verfassunggen.at/at34-38/oesterreich34.htm>, (Erişim Tarihi: 03.05.2024).

parlamento tarafından onaylanmıştır. Böylece Avusturya, egemenliğini halk yerine Tanrı'dan alan, "oktroyiertel" bir yapıya haiz (Corbett, 2021: 383), "Tanrı adına yeni bir anayasayı kabul etmiştir (Bruckmüller, 2021: 195)."

Yeni rejim siyasi olarak İtalyan ve Portekiz Faşizmini model almıştır. Bir taraftan pan-cermenizmin etkileri kırılarak müstakil Avusturya ideali tahkim edilirken diğer taraftan Habsburg monarşisini, Kutsal Roma İmparatorluğu'nun mirasçısı olarak yorumlayan bir Avusturya ideolojisi oluşturulmaya çalışılmıştır (Wodak v.d., 2009: 52). Bu bağlamda rejim, Avusturya'yı ve daha geniş anlamda Avrupa'yı kilise karşıtı sosyal demokrasi ve Nasyonal Sosyalizm güçlerinden kurtarma misyonunu da edinmiştir (Walterskirchen, 2004: 171). Bu bağlamda klasik faşist hareketlerden farklı olarak Avusturya faşizm, imparatorluk gelenekleri ile Katolik teokratik anlayışın harmanlandığı bir yapıyı ihtiva etmiştir (Boyer, 2022: 759). Bir diğer tabirle Avusturya'nın sahip olduğu dinî aidiyet, politik çıkarlar amacıyla yeni rejim tarafından araçsallaştırılmıştır.¹³ Dolayısıyla 19. yüzyıldan 20. yüzyılın başına kadar din-kimlik özdeşliği, bu dönemde "Avusturya karşıtlığı eşittir kilise karşıtlığı" bağlamında yorumlanmış (Pelinka, 1990: 114); Avusturya Faşizmi, İmparatorluk anıların yeniden canlandırarak siyasal hareket alanı elde etmiştir (Boyer, 2022: 776). Böylelikle yeni rejimin Alman etnik kimliğinden azade monarşi geleneği ve dinî muhafazakarlık sentezinin bir ürünü olarak Avusturyalılık kimliği, 1938'de Almanya'nın ilhakına kadar devletin resmi politikası olmuştur.

4. Sonuç

*Peki ya artık var olmayan geçmişteki Avusturyalılar, farklı bir elbise mi giymişlerdi? Hayır!
Avusturyalılar, Çekler, Polonyalılar, İtalyanlar, Slovenler, Sırplar, Rutenler, Romenler olarak nasıllarsa öyle
kaldılar. Avusturya elbisesi düştü.
Peki Avusturyalılığımın kurtulursam,
olduğum ve öyle kalacağım Alman ortaya çıkabilir mi?
Hiç de bile...*

Richard v. Schaukal

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun dağılması sonrasında Avusturya Cumhuriyeti müstakil bir ulus devlet olarak kurulsa da kendi ulusunu inşa edememiş ve nihayetinde 1938 yılında Nazi Almanya'sı tarafından ilhak edilmiştir. Demokrasinin kurumsallaşamaması, ekonomik ve sosyal buhranların siyasî kutuplaşmayla derinleşmesine sebebiyet vermiş ve bu durum Avusturya siyasetinde istikrarsızlığı beraberinde getirmiştir. Mamafih yeni cumhuriyet merkezi otoritesini bir türlü sağlayamamış, merkezi hükümet ile eyaletler arasında yaşanan çatışmalar Avusturya'da birlik görüntüsünü zedelemiştir. Ayrıca devletin ismi başta olmak üzere milli marş, milli bayrak gibi millî kimliğin temel bileşenlerini içeren hususlarda dahi siyasî ve toplumsal mutabakat sağlanamaması, ulus devlet ruhuna mütenasip ulus kimliğinin oluşmasına mümkün kılmamıştır. Bilvesile merkez kaç kuvveti, siyasette uzlaşa ve iş birliği zeminini ortadan kaldırmış, 1918 sonrası yaşanan iç çekişmeler yerini şiddet ve teröre bırakmıştır.

1918-1938 yılları arasındaki dönemde İmparatorluğun küçülmesine bağlı olarak gelişen ekonomik sorunlar ve buna bağlı olarak oluşan sosyal buhranlar sebebiyle Almanya'yla birleşme motivasyonu artmış, Avusturya'da milliyetçilik "panist-bütünleşmeci" anlayışla melezleşmiştir. Ekonomik dar boğazdan çıkış reçetesi olarak görülen ve Avusturya Sosyal Demokratlarının öncülüğünde siyasî bir projeye dönüştürülen "Alman-Avusturya Cumhuriyeti", Almanlarla köken birliğini işaret eden cermenliği siyasî mecraya taşımış, "cermenlik" yeni cumhuriyetin millî kimlik inşasında baskın bir unsura dönüşmüştür. Almanya ile birleşme düşüncesi, savaştan mağlup olarak ayrılan ve parçalanmak zorunda kalan devletin aşınan özgüvenini rehabilite edecek ve giderek yoksullaşan halkı içinde bulunduğu ekonomik zorluklardan azade kılacak bir atmosferi doğurmuştur.

¹³ Nüfusun büyük çoğunluğunun aynı dine mensup kişilerden oluşması, yeni rejimin dinî aidiyeti siyasette yükseltmesine imkân tanımıştır. Zira 1934 yılında Avusturya'da Katoliklerin oranı %90'ın üzerindeyken bu oran bazı eyaletlerde %97 seviyesinin üzerinde kaydedilmiştir (Krisch, 2003: 160).

İmparatorluktan cumhuriyete geçiş sürecinde Avusturya'da ulus inşasının "Alman" karakterinin siyasî bir entegrasyona dönüşmesine savaşın galip güçleri tarafından müsaade edilmemiştir. Bununla beraber Alman-Avusturya Cumhuriyeti denemesinin, Avusturya toplumunun biyografik hikayesiyle ne kadar uyum sağladığı da tartışma konusu olmuştur. Her ne kadar köken ve dil olarak Avusturyalılar ile Almanlar aynı kimliği paylaşırsa da İmparatorluğun siyasî hafızası ve mirası, Avusturya'da monarşi yanlısı, kültüralist muhafazakarlığı Hıristiyan Sosyal Parti öncülüğünde siyasette etkin kılmıştır. 1933 yılında iktidarın muhafazakârlar tarafından ele geçirilmesiyle 1918-1933 yılları arasında baskılanmış Katolik kimliği, yeni millî kimlik projesinin başat unsuru olmuştur. Bir diğer tabirle Alman-Avusturyalı tasavvuru, Katolik Avusturyalı kimliğine yenik düşmüştür. Lakin 1933 yılı Avusturya'da milliyetçiliğin ideolojik mutasyona uğrayarak klerikal faşizme dönüştüğü bir sürecin miladını teşkil etmiştir.

Avusturya faşizmi, Katolikliği giderek kurumsal bir yapıya büründürürken rejimin idealleri doğrultusunda yeni kültür politikasının merkezine yerleştirmiştir. Bu bağlamda Monarşi hafızası yeniden çağırılırken, toplumsal sembol ve ritüeller Katolik inancına ait unsurlarla şekillendirilmiştir. Örneğin sosyal demokrasinin geleneksel bayramı olan 1 Mayıs, 1934'ten itibaren başta çocuklar ve gençler olmak üzere halkın rejime bağlılık yemini ettiği "Yeni Anayasanın İlan Günü"ne dönüştürülmüştür. Keza halka açık gösteriler, yürüyüşler, saygı duruş ve geçit törenleri, toplum kılcallarına nüfuz etme adına yeni rejim tarafından araçsallaştırılmıştır. Bununla beraber Cihan harbi sonrası Monarşinin dağılmasıyla oluşan travma, devletin ve dinin kutsallaştırılmasıyla rehabilite edilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla Birinci Avusturya Cumhuriyeti, Hellmut Andics'in tabiriyle (1962) bugün "dahi kimsenin istemediği devlet" addedilmiştir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Yazarların Katkıları/Authors Contributions

Çalışmanın Tasarlanması: Yazar-1 (%70), Yazar-2 (%30)

Conceiving the Study: Author-1 (%70), Author-2 (%30)

Veri Toplanması: Yazar-1 (%30), Yazar-2 (%70)

Data Collection: Author-1 (%30), Author-2 (%70)

Veri Analizi: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Data Analysis: A Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Makalenin Yazımı: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Writing Up: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Makale Gönderimi ve Revizyonu: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Submission and Revision: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Bu makale, Creative Commons Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Kaynaklar

Alman-Avusturya Cumhuriyeti Geçici Anayasası, <https://alex.onb.ac.at/cgicontent/alex?apm=0&aid=sgb&datum=19180004&seite=00000004&size=45>, (Erişim Tarihi: 03.05.2024).

Andics H. (1962). *Der Staat, den keiner wollte, Österreich 1918-1938*, Wien: Herder Verlag.

Avusturya 1934 Anayasası, <https://www.verfassungen.at/at34-38/oesterreich34.htm>, (Erişim Tarihi: 03.05.2024).

Boyer, W. J. (2022). *Oxford History of Modern Europe-Austria 1867-1955*, Oxford: Oxford University Press.

Bruckmüller, E. (2021). *Geschichte kompakt: Österreich*, Wien Köln: Böhlau Verlag.

- Bruckmüller, E. (1996) *Nation Österreich, Kulturelles Bewusstsein und gesellschaftlich-politische Prozesse*, Wien Köln Graz: Böhlau Verlag.
- Corbett, T. (2021). *Die Grabstätten Meiner Vater. Die Jüdischen Friedhöfe in Wien*. Wien Köln Weimar: Böhlau Verlag.
- Dachs, H., Dippelreiter, M. ve Schausberger, F. (2017). *Radikale Phrase, Wahlbündnisse und Kontinuitäten, Landtagswahlkämpfe in Österreichs Bundesländern 1919 bis 1932*, Wien Köln Weimar: Böhlau Verlag.
- Diem, P. (1995). *Die Symbole Österreichs, Zeit und Geschichte in Zeichen*, Wien: Kremayr Scheriau Verlag.
- Hanisch, E. (2011). *Der große Illusionist, Otto Bauer (1881–1938)*, Wien Köln Weimar: Böhlau Verlag.
- Heer, F. (2001). *Der Kampf um die Österreichische Identität*, Wien Köln Weimar: Böhlau Verlag.
- Kerekes, L. (1974). Zur Außenpolitik Otto Bauers 1918/19. Die Alternative zwischen Anschlußpolitik und Donaukonföderation, *Vierteljahresschrift für Zeitgeschichte* (22) 18-45.
- Kriechbaumer, R. (2001). *Die großen Erzählungen der Politik, Politische Kultur und Parteien in Österreich von der Jahrhundertwende bis 1945*, Wien Köln Weimar: Böhlau Verlag.
- Krisch, L. (2003). *Zersprengt die Dollfußketten, Die Entwicklung des Nationalsozialismus in Bad Gastein bis 1938*, Wien Köln Weimar: Böhlau Verlag.
- Messner, J. (2004). *Dollfuss An Austrian Patriot Norfolk*, Virginia: IHS Press.
- Molnar, M. (2001). *A Concise History of Hungary*, Çev. A. Magyar, Cambridge: Cambridge University Press.
- Niederstätter, A. (2007). *Geschichte Österreichs*, Stuttgart: Kohlhammer Verlag.
- Önsoy, M. (2013). Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nda Milliyetçi Hareketler, *Balkanlar El Kitabı Cilt 1 (İkinci Baskı)*, Ed. Bilgehan Gökdağ ve Osman Karatay, Ankara: Akçay Yayınları, ss. 435-446.
- Pelinka, A. (1990). *Zur österreichischen Identität: Zwischen deutscher Vereinigung und Mitteleuropa*, Wien: Carl Ueberreuter Verlag.
- Pensold, W., Nadjivan, S., Asboth, T. E. (2015). *Gemeinsame Geschichte? Ein Jahrhundert serbischer und österreichischer Mythen*, Innsbruck Wien Bozen: Studien Verlag.
- Pinto, C. A. (2012). *The Nature of Fascism Revisited, Social Science Monographs*, New York: Columbia University Press
- Plaschka G. R., Stourzh, G. ve Niederkorn P. J. (1995). *Was heißt Österreich? Inhalt und Umfang des Österreichbegriffs vom 10. Jahrhundert bis heute*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Rapport, M. (2008). *1848 Year of Revolution*. New York: Basic Books.
- Rauchensteiner, M. (2021). *Unter Beobachtung. Österreich seit 1918*, Wien: Böhlau Verlag.
- Rosecker, M. (2021). *Der österreichische Antisemitismus, Grundton der Ersten Republik*, Gloggnitz: Karl Renner-Museum.
- Santifaller, L. (1947). Über die Ostarrichi-Urkunde vom 1.November 996, *Die Furche Jahrbuch 1947*, Wien: Verlag Albert Dürer K.G.
- Schmitz, R. (1947). Erinnerungen an Seipel, *Die Furche Jahrbuch 1947*, Wien: Verlag Albert Dürer K.G.
- Schultze-Rhonhof, G. (2003). *1939- Der Krieg, der viele Väter hatte, Der lange Anlauf zum Zweiten Weltkrieg*, München: Olzog Verlag.
- Schweinberger, L. (1947). Bekenntnis zu Österreich, *Die Furche Jahrbuch 1947*, Wien: Verlag Albert Dürer K.G.

-
- Suchy, V. (1947). Ein Dichter kämpft für Österreich, *Die Furche Jahrbuch 1947*, Wien: Verlag Albert Dürer K.G.
- Taylor, A. J. P. (1948). *The Habsburg Monarchy, 1809–1918: a History of the Austrian Empire and Austria-Hungary*, London: Hamish Hamilton.
- Walterskirchen, G. (2004). *Engelbert Dollfuss. Arbeitermörder oder Heldenkanzler*, Wien: Molden Verlag.
- Wodak R., De Cillia, R., Reisigl, M. ve Liebhart, K. (2009). *The Discursive Construction of National Identity*, Çev. Angelika Hirsch, Richard Mitten, J. W. Unger, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Zeyringer, K. ve Gollner, H. (2012). *Eine Literaturgeschichte: Österreich seit 1650*, Innsbruck Wien Bozen: Studien Verlag.

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2024, 24(2): 525-546, doi: 10.11616/asbi.1453304

Afet Dönemlerinde Sosyal Medyada Dezenformasyonun Yayılımı: 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş Depremleri Örneği

The Spread of Disinformation on Social Media During Disaster Periods: The Case of the Kahramanmaraş Earthquakes on February 6, 2023

Ümit ARKLAN¹, İrem KOÇYİĞİT²

Geliş Tarihi (Received): 15.03.2024

Kabul Tarihi (Accepted): 21.04.2024

Yayın Tarihi (Published): 31.07.2024

Öz: Çalışmanın amacı, olağandışı koşulların yaşandığı afet dönemlerinde sosyal medya ortamlarında dezenformasyonun yayılımını Teyit.org üzerinden 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş depremleri örneğinde incelemektir. Bu doğrultuda, 6 Şubat-6 Nisan 2023 tarih aralığında iki büyük depreme ilişkin 101 dezenformasyon içeriği analiz edilmektedir. Nicel içerik analizinin kullanıldığı çalışmadan elde edilen bulgular neticesinde dezenformasyona en fazla yer veren platformun X, dezenformasyonun en fazla etkileşim aldığı platformun ise TikTok olduğu görülmektedir. Söz konusu dezenformasyonlar, en çok yardım faaliyetleri ve depremin yıkıcılığına ilişkin konularda üretilmekte, dezenformasyon içeriklerinin konusu ise sosyal medya platformları arasında farklılık göstermektedir. Buna göre, X'te yardım faaliyetlerine yönelik dezenformasyonlar yaygınken TikTok'ta depremin yıkıcılığına dair dezenformasyonlar ön plandadır. Ayrıca, ilgili dönemde paylaşılan içeriklerde yanlış bilgi türü açısından bir farklılık görülmemekte, hatalı ilişkilendirmenin en çok başvurulan dezenformasyon türü olduğu anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Afet, Dezenformasyon, Sosyal Medya, Kahramanmaraş Depremleri, Teyit.org.

&

Abstract: The aim of this study is to examine the spread of misinformation on social media platforms during times of extraordinary circumstances such as the earthquakes that occurred in Kahramanmaraş on February 6, 2023, using the example of Teyit.org. In this context, 101 instances of misinformation related to the two major earthquakes between February 6 and April 6, 2023, are analyzed. Findings derived from this study, which utilizes quantitative content analysis, indicate that Platform X is the primary source of misinformation, while TikTok garners the highest engagement for misinformation dissemination. The analyzed misinformation predominantly revolves around relief efforts and the destructiveness of the earthquakes. Moreover, the subject matter of misinformation varies across different social media platforms, with misinformation pertaining to relief efforts being prevalent on Platform X, whereas TikTok predominantly features misinformation regarding the severity of the earthquakes. Additionally, no discernible variation is observed in terms of the type of false information disseminated during the examined period, with erroneous correlation being the most common form of misinformation. This study contributes significantly to understanding the types, dissemination, and engagement of misinformation on social media platforms during disaster periods. The findings could aid in the development of strategies to combat misinformation during similar disaster events.

Key Words: Disaster, Disinformation, Social Media, Kahramanmaraş Earthquakes, Teyit.org.

Atf/Cite as: Arkan, Ü, Koçyigit, İ. (2024). Afet Dönemlerinde Sosyal Medyada Dezenformasyonun Yayılımı: 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş Depremleri Örneği. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 525-546. doi: 10.11616/asbi.1453304

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Prof. Dr., Ümit Arkan, Süleyman Demirel Üniversitesi, umitarkan@sdu.edu.tr.

² Öğr. Gör., İrem Koçyigit, Afyon Kocatepe Üniversitesi, ikocyyigit@aku.edu.tr. (Sorumlu Yazar)

1. Giriş

Son yıllarda, sosyal medya ve alternatif haber kaynakları gibi dijital medya kullanıcılarının doğrulanmamış çevrimiçi içerik üretmelerine olanak sağlayan platformlar popülerlik kazanmıştır (Caled ve Silva, 2022: 123). Bu platformların popülerliğini artıran temel faktörler arasında, erişimin kolaylığı ve herkesin içerik üreticisi olabilmesi durumu düşünülebilir. Günümüzde internet erişimi bulunan her birey, ispatlanmamış doğruluk seviyesine sahip içerikler yükleyebilmekte ve bu içerikler, geleneksel haber yayıncılarının denetiminden geçmemektedir. Bu nedenle, meşru ve amatör haber kaynakları arasındaki ayırım bulanıklaşmaktadır. Özellikle sosyal medya platformlarının çeşitliliği, kullanıcıların davranışları ve içeriklere erişim kolaylığı göz önüne alındığında, asılsız söylentilerin ve dezenformasyonun hızla yayıldığı görülmektedir (Chayko, 2018: 117). Sosyal medyadaki erişim kolaylığı, bilgi yayılma hızı ve yanlış bilgilerin düzeltilmesinin zorluğu gibi konular, bilgi kontrolünün korkunç boyutlara ulaşmasına sebebiyet vermektedir (Muhammed ve Mathew, 2022: 271).

Dijital ortamlardaki dezenformasyon sorunu dünya çapında bilgi güvenilirliğine dair en temel problemlerden biridir. Özellikle kriz dönemlerinde dezenformasyonların daha fazla üretildiği ve daha hızlı yayıldığı görülmektedir (Kazaz ve Akyüz, 2019: 37). Krizlere sebep olan afet (Çanakçı vd., 2022: 883) dönemlerinde de dezenformasyon sorunu araştırmalarda ele alınmaktadır (Kitazawa ve Hale, 2021; Liu vd., 2020; Palen ve Hugles, 2018; Splendiani ve Capriello, 2021). Ancak meydana gelen her afetin bir kriz süreci oluşturduğunu söylemek mümkün değildir. Afetin büyüklüğü, toplumsal hayata etkisi, çok sayıda can ve mal kaybına sebebiyet vermesi durumunda kriz sürecinden bahsetmek mümkündür (Çanakçı vd., 2022: 883). Dolayısıyla çalışma kapsamında ele alınan 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş depremleri örneği ülkede toplumsal hayatı ciddi oranda etkileyen, can ve mal kaybına yol açan, uluslararası yardım faaliyetlerinin yürütüldüğü bir deprem olması sebebiyle kriz olarak değerlendirilebilir.

Kriz dönemlerinde dijital ortamlar ve özellikle sosyal medya platformları, çeşitli avantaj ve dezavantajlara sahiptir. Sosyal medyanın, geleneksel medyanın aksine kullanıcılara çift yönlü iletişim imkânı sunması, böylece toplum içinde bilgi alışverişini ve yardımlaşmayı kolaylaştırması (Kitazawa ve Hale, 2021: 7) onun olumlu yanını teşkil etmektedir. En önemli olumsuz yanlarından biri ise bilgi kaynaklarının güvenilirliğinin sorgulanması olarak karşımıza çıkmaktadır (Yudarwati vd., 2022: 2). Özellikle kriz dönemlerinde, belirsizlik ve aciliyetin yüksek olduğu durumlarda, yanlış veya manipülatif bilgilerin hızla yayılması ciddi bir tehdit oluşturabilmekte (Silver, 2019: 275), sosyal medya ortamları bu zaman dilimlerinde hafife alınamayacak sorun potansiyelleri taşıyabilmektedir. Hem aşırı bilgi yığınyla hem de bilgi eksikliğiyle karakterize edilen belirsiz ve değişken dönemler olan kriz zamanlarında, yanlışlardan arındırılmış, kesin ve güvenilir bilgiye erişmek hayati nitelikte önem taşımaktadır. Dijital ortamlarda içeriğin doğruluğunu teyit etme imkânları artmakla birlikte, bu platformların karmaşık yapısı işlevselliği sınırlayabilmektedir. Tam da bu noktada, doğrulama platformları derinlemesine araştırmalar sonucu güvenilir bilgiyi sunma konusunda önemli bir rol oynamaktadır. Son yıllarda, dünya genelinde öne çıkan doğrulama platformları, özellikle afet gibi kriz dönemlerinde toplum için önemli bir bilgi kaynağı haline gelmiş bulunmaktadır (Erkan ve Ayhan, 2018: 204). Türkiye’de yapılan çalışmalar da Teyit.org’un bu alanda öne çıktığını göstermektedir.

Verilen bilgilerden hareketle söz konusu çalışma, afet dönemlerinde sosyal medyada dezenformasyonun yayılımını ortaya koymak amacıyla 6 Şubat 2023 tarihinde Kahramanmaraş'ta meydana gelen ve çevredeki birçok ilde etkili olan iki büyük depreme odaklanmaktadır. Bu kapsamda, öncelikle araştırmanın kavramsal çerçevesinde afet dönemlerinde sosyal medyanın rolüne, dezenformasyon olgusuna ve doğrulama platformlarına değinilmekte, ardından, nicel içerik analizinin gerektirdiği yöntemsel süreçlere ilişkin uygulanan prosedür betimlenmektedir. Daha sonra ise, 6 Şubat-6 Nisan 2023 tarihleri arasında Teyit.org platformunda iki büyük depreme dair paylaşılan 101 içerik kategorize edilerek, ulaşılan bulgular karşılaştırmalı olarak tartışılmaktadır.

2. Afet Dönemlerinde Sosyal Medyanın Rolü

Afet; doğal, teknolojik veya insan temelli olarak gerçekleşen ve ortaya çıktığı bölgede fiziksel, sosyal ve ekonomik kayıplara neden olan, normal yaşamı sekteye uğratan veya durduran olayları (Uzunçubuk, 2005: 13; Erkal ve Değerliyurt, 2009: 149; Ilgın ve Karagül, 2023: 62) ifade etmektedir. Afetler, can ve mal kayıplarının yanı sıra farklı türden zararlara da yol açabilmektedir. Türkiye gibi afet bölgesi olarak değerlendirilen ülkelerde, sel ve deprem başta olmak üzere doğal afetler belirli aralıklarla yaşanmakta ve önemli kayıplara sebebiyet vermektedir. Bununla birlikte, afetlerin şiddeti ve hazırlık eksiklikleri, öngörülebilir teknolojik imkânlarla rağmen, insanları çaresiz bırakacak ölçüde yıkıcı olabilmektedir.

Afetler sırasında, öngörülebilir teknolojik olanakların yanı sıra akıllı iletişim araçları ve sosyal medya gibi teknolojik gelişmeler de kullanılabilir hale gelmiştir. Söz konusu dönemlerde sosyal medya; uyarı, yardımlaşma ve bilgi alışverişi süreçlerini kolaylaştırıcı rolüyle bütünleştirici bir işlev üstlenmektedir. Bireyler sosyal medya platformları üzerinden ulaşmak istediği yakınının konumunu, fotoğraf ve videosunu paylaşarak çok sayıda insanın görmesini sağlamakta, bu sayede afetten etkilenen pek çok insanın yaşama tutunabilmesini temin etmektedir (Eldem-Anar, 2021: 1130; Velez ve Zlateva, 2012: 42; Xu, 2020: 933). Sosyal medya ortamları aynı zamanda bölgedeki salgın hastalıkların erken dönemde tespitinin yapılmasına imkân vermektedir (Salathe vd., 2012: 1). Afet sürecinde yaşanabilen salgın hastalıklara gerek bölgedeki sosyal medya kullanıcıları gerekse medya tarafından dikkat çekilmekte, gerekli tedbirlerin hızlıca alınmasına katkıda bulunulabilmektedir. Afet dönemlerinde sosyal medyanın aktif kullanımı habercilik olanaklarını da artırmakta, haberciliğin temel bir gerekliliği olan “orada bulunma durumu” özellikle sosyal medyadaki bilgi akışı sayesinde sanal biçimde gerçekleşmektedir (Eldem-Anar, 2021: 1134). Gazeteciler açısından afet dönemlerinde sosyal medyanın yoğun kullanımı; görgü tanıkları, yardım kuruluşları, bağışçılar, afetzedeler, afetzede yakınları gibi aktörlere daha kolay ulaşma imkânı sunmaktadır (Tong, 2017: 403).

Acil durumlarda bilginin hızlı, etkili ve neredeyse gerçek zamanlı olarak topluma iletilmesine olanak tanıyan yapısıyla (Kitazawa ve Hale, 2021: 2; Splendiani ve Capriello, 2021: 509; Yudarwati vd., 2022: 1) sosyal medyanın kriz anında faydalı olacağını belirtirken, stres ve zaman baskısının da göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Kriz ortamının idaresi aynı zamanda bilginin idaresi anlamına gelmektedir. Stres ve zaman baskısının olduğu kriz anlarında bilginin etkin bir şekilde yönetilmesi, kriz öncesi hazırlıklarla ilişkilidir (Cömert-Baechler, 2018: 813). Ayrıca zararı azaltmak ve iyileşmeyi hızlandırmak için güçlü liderlik ve planlı uygulamalar gereklidir (Vera-Burgos ve Griffin-Padgett, 2020: 2). Bu nedenle sosyal medya, devlet kurumları ve yetkilileri tarafından sıklıkla kullanılması gereken bir iletişim aracı haline gelmektedir. Dolayısıyla sosyal medyanın kriz olaylarında oynadığı rol, politika yapıcılar ve acil durum yönetimi ve tedarikine dâhil olan kuruluşlar tarafından dikkate alınması gereken bir faktördür (Dabner, 2012: 71).

Sosyal medyanın sayılan bu olumlu katkılarına rağmen afet dönemlerinde kullanımıyla ilgili üç temel zorluk bulunmaktadır. Bunlardan ilki bilgi kaynaklarının güvenilirliğidir (Yudarwati vd., 2022: 2). Afet dönemlerinde, öncelikle afet bölgesinde bulunan ve afetten doğrudan etkilenen bireyler, sonrasında ise toplumun diğer bölgelerindekiler için oldukça önemli olan bilginin, sosyal medya ortamlarının etkileşime açık olan yapısı ve dolaşıma giren içeriklerin her zaman kaynağının bilinmemesi nedeniyle kaynak güvenilirliğini sağlayamaması söz konusudur. Sosyal medyanın ikinci temel zorluğu kasıtsız veya kötü niyetle paylaşılan yanlış bilgilerdir. Belirsizliğin ve aciliyetin yüksek olduğu kriz dönemlerinde oluşan yanlış, manüpülatif bilgiler sosyal medyanın yarattığı bir tehdit olarak değerlendirilmektedir (Silver, 2019: 275). Üçüncü zorluk ise internete erişimle ilgili oluşan dijital eşitsizlik ve dijital uçurumdur. Kriz sırasında yalnızca internete hazır erişimi olanlar tüm avantajlardan yararlanabilmektedir. Sosyo-ekonomik düzeyi düşük olanlar (Yudarwati vd., 2022: 2) engelliler ve yaşlılar sosyal medyaya erişim sağlayamamaktadır (Lovari ve Bowen, 2019: 2). Hal böyle olunca, sosyal medyanın afet sürecinde kullanımı, potansiyel olarak en savunmasız olanlar ve yardım bilgilerine en çok ihtiyaç duyulanlar için adil bir araç olarak değerlendirilememektedir.

Afet dönemlerinde sosyal medyanın adil ve etkin şekilde kullanımına engel olan zorlukların yanı sıra çeşitli platformlarda yapılan paylaşımların bireyler üzerindeki psikolojik etkileri de hatırdan tutulmalıdır.

Afet bölgesinde yaşanan travmatik hikâye ve görüntülerin herhangi bir filtreleme yapılmaksızın sosyal medyada paylaşılması, afeti yaşayan bireylerin yanı sıra afeti doğrudan yaşamayan bireyleri de psikolojik olarak olumsuz etkileyebilmektedir (Usta ve Yükseler, 2021: 257). Ayrıca, bu dönemde yapılan paylaşımlarda, oldukça sık karşılaşılan afetlerde fotoğraf ve videoları büyük oranda afetzedelerden izin alınmaksızın dolaşıma girmektedir. Afet bölgesindeki bireylerin, özellikle çocukların, dramatik müziklerle, öykülerle sosyal medya ortamlarında paylaşılması o bireylerin dijital ayak izlerini oluşturmaktadır. Bu izlerin ortadan kaldırılması noktasında bireylerin dijital ortamlardaki kişisel bilgilerinin geleceklerini olumsuz anlamda etkilememesi amacıyla tamamen silinmesini talep etmesi, yani unutulma hakkı (Elmalıcı, 2016: 1611) gündeme gelmekte, insan psikolojisini olumsuz etkileyecek bu görüntülerin varlığı unutulma hakkı kapsamında tartışılmaktadır (Usta ve Yükseler, 2021: 259). Sosyal medyanın yukarıda bahsi geçen olası olumsuzluklarından kaçınılması ve en iyi şekilde kullanılması için ise, hükümetler, teknoloji firmaları, medya, yerel topluluklar ve bireylerin bu platformların ekolojisini iyi anlamaları önem arz etmektedir (Kitazawa ve Hale, 2021: 7).

3. Dezenformasyonun Yayılımı, Doğrulama Platformları ve Teyit.org

Dezenformasyon, kötü niyetli aktörlerin hedeflerine ulaşmak için kasıtlı biçimde oluşturdukları hikâye ve yalanlar yoluyla, etki altına almak istedikleri kişilere oldukça inandırıcı gelebilecek stratejik aldatmacalar içeren organize bir faaliyettir (Bennett ve Livingston, 2018: 124). Dezenformasyonla ilgili yapılan çalışmaların büyük bir çoğunluğunda yanlış bilgi kavramına da sıklıkla değinildiği görülmektedir. Yanlış bilgi, herhangi bir çıkar sağlamak amacıyla oluşturulmayan, kasıtsız bilgiyi ifade etmektedir. Dezenformasyon ise kasıtlı olarak oluşturulan, çıkar sağlamak amacıyla tasarlanmış her türlü yanlış, yanıltıcı bilgiyi belirtmektedir (Avrupa Komisyonu, 2018: 10; Fallis, 2015: 402; Vaccari ve Chadwick, 2020: 10). Yanlış bilgide herhangi bir kasıt ya da çıkar durumu söz konusu olmamakla birlikte, dezenformasyonun bir alt basamağı (Humaid ve Akyüz, 2021: 122) olarak düşünülmektedir. Hameleers (2023: 6) her halükârda, yanlış bilgi ve dezenformasyonun her ikisinin de yanlış ve potansiyel olarak yanıltıcı olan bilgileri içerdiğini ifade etmekte, yanlış bilginin bir bağlamda sadece yanlış bilgilendirme olarak değerlendirilebileceğine başka bir bağlamda da dezenformasyonu içerebileceğine dikkat çekerek yanlış bilgi ve dezenformasyon kavramlarını birbirinin yerine kullanmaktadır. Wardle ve Derakhshan (2017: 17) tarafından da benzer şekilde bu iki kavrama ait türler ortak olarak değerlendirilmektedir. Buna göre yanlış bilgi ve dezenformasyonun; “hıciv ve parodi”, “hatalı ilişkilendirme”, “yanıltıcı içerik”, “bağlamdan koparma”, “taklit”, “uydurma” ve “manipüle edilmiş içerik” olmak üzere yedi sınıflandırması bulunmaktadır.

Dezenformasyon olgusunun, her dönemin kendi koşul ve imkânları doğrultusunda oluşum ve yayılım süreçleri biçimlenmektedir. Dezenformasyon sürecini başlatan aktörlerin sahip oldukları konum ve olanaklar, ulaşmak istedikleri amaçlar, uyguladıkları stratejiler, dezenformasyon yapılmak istenen konu, durum ya da olay, etki altına alınmaya çalışılan kişiler, kullanılan araçlar, ortamlar ve bunların çeşitliliği, sürecin yoğunluğu ve kapsadığı zaman dilimi gibi çok sayıda faktör her dezenformasyon sürecini bir diğerinden farklılaştırmakta ve başarı düzeyinde belirleyici olmaktadır. Günümüzün küreselleşen dünyasında dezenformasyonun gerek oluşumu gerekse yayılımı açısından geçmiş dönemlere nazaran oldukça geniş imkânların olduğu bir portre ile karşı karşıya kalınmaktadır. Baş döndürücü bir hızda gelişim gösteren dijitalleşme ile birlikte, hayatın her alanına sirayet eden ortam ve uygulamaların varlığı bireyleri çok yönlü kuşatan bir sarmal meydana getirmektedir. Bu sarmal içerisinde bireyler hem etkilenen tarafta yer almakta, hem de dezenformasyonun dolaşım süreçlerine farkında olmadan, dolaylı yollardan dâhil olarak katkıda bulunmaktadır. Söz konusu sarmalın kırılabilmesinin yegane yolu ise, yanlış ya da yanıltıcı bilgilerin fark edilmesidir.

Genel itibariyle dijital ortamlarda oluşturulan dezenformasyonların çeşitli teknikler kullanılarak tespit edilmesi mümkündür. Bahsi geçen teknikleri, öneri sistemi yaklaşımı (Recommendation Systems approach), derin öğrenme yaklaşımı (Deep Learning Approach), grafik temelli yaklaşım (Graph-based method), kitle kaynaklı yaklaşım (Crowd-sourced Approach), karma teknik (Hybrid Approach),

doğrulama uzmanı tekniği (Experts facts-checker Approach), doğal dil işleme yaklaşımı (Natural Language Processing Technique) ve makine öğrenme yaklaşımı (Machine Learning Approach) olmak üzere farklı başlıklar altında ele almak olanak dahilindedir (Collins vd., 2021: 254). Her tekniğin kendine özgü bir iç işleyiş yapısı ve takip edilmesi gereken belirli prosedürleri söz konusudur. Bu teknikler sayesinde dezenformasyona maruz kalan bireyin yanlış ya da yanıltıcı bilgileri fark ederek önlem alması, dijital ortamlarda içerik üretim, tüketim ve paylaşım süreçlerinde farkındalık düzeyi daha yüksek biçimde hareket etmesi temin edilmektedir. Bu çalışmada ilgili teknikler arasından doğrulama uzmanı tekniğinden yararlanılmakta ve afet dönemlerinde doğru bilgiye ulaşma noktasında önemli bir araç olma potansiyeli taşıyan doğrulama platformları esas alınarak, Teyit.org özelinde konuya odaklanılmaktadır.

Dijital ortam ve araçlar vasıtasıyla hızlı bir şekilde yayılan sahte haberler karşısında doğru, gerçek, güvenilir bilgiye ulaşma (Kutlu ve Doğan, 2020: 87) noktasında haber doğrulama platformları önemli bir araç olarak işlev görmektedir. Söz konusu platformlar, gerçek dışı haberlerle mücadele etmek amacıyla kişi(ler), gazeteci(ler) veya sivil toplum örgütleri tarafından kurulmuş, medyada yer alan içerik ve iddiaların doğruluğunu araştırmayı ve elde ettiği sonuçları okuyucularla paylaşarak topluma güvenilir bilgileri sunmayı hedefleyen girişimlerdir (Çömlekçi, 2019: 1552). ABD’de 2000’li yılların başında oluşmaya başlayan bu platformlar kısa süre içerisinde diğer ülkelerde de yayılma göstermiştir (Erkan ve Ayhan, 2018: 210). Duke Reports Lab tarafından 2021 yılında yayınlanan rapora göre dünyada en az 102 ülkede aktif olarak faaliyet gösteren 341 doğrulama platformunun olduğu bilinmektedir (Stencel ve Luther, 2021).

Doğrulama platformlarının dayandığı temel gazetecilik ilkeleri, Uluslararası Doğruluk Kontrolü Ağı (The International Fact-Checking Network) tarafından belirtilmiştir. Poynter Enstitüsü bünyesinde kurulan Uluslararası Doğruluk Kontrolü Ağı (The International Fact-Checking Network), “dünya genelindeki haber doğrulama platformlarını bir araya getirmeyi, doğrulama metotları konusunda küresel prensipler oluşturmayı ve bu prensipler temelinde ortak çalışmalar üretmeyi hedefleyen bir forumdur” (Büyükaşar, 2019, s. 138). Bu forumda belirtildiği üzere, şüpheli içeriklerin doğruluğunun sorgulanması sürecinde; *tarafsızlık ve eşitlik, kaynakların şeffaflığı, finansman kaynaklarının ve örgütlenme biçiminin şeffaflığı, doğruluk kontrolünde izlenen yöntemin şeffaflığı, açıklık ve dürüstlük* ilkeleri doğrulama platformlarının yerine getirmekle yükümlü olduğu ilkelere (poynter.org). Türkiye’de; Yalansavar.org, Dogrulukpayi.com, Dogrula.org, Gununyalanlari.com, Factcheckingturkey.com, Malumatfurus.org ve Teyit.org olmak üzere (Çiçeklioğlu, 2019: 57) aktif olarak faaliyet gösteren 7 doğrulama platformu bulunmaktadır. Bunlar içerisinde teyit.org ve dogrulukpayi.com Uluslararası Doğruluk Kontrolü Ağı (The International Fact-Checking Network)’nın imzacıları arasında yer almaktadır (Akyüz, 2020: 429-430).

Çalışmanın odağını oluşturan verilerin temin edildiği Teyit.org, 26 Ekim 2016 tarihinde Mehmet Atakan Foça tarafından kurulmuş, internetteki şüpheli içerikleri inceleyen, bu içeriklerin doğruluğunu sorgulayan, internet kullanıcılarının doğru ve güvenilir bilgiye ulaşmasını sağlamak amacıyla taşıyan bir doğrulama platformudur (Çiçeklioğlu, 2019: 63). Teyit.org incelediği şüpheli içeriklerin sorgulanması sürecinin tarama, seçme ve önceliklendirme, araştırma ve yayın, etki takibi olmak üzere dört aşamada gerçekleştiğini belirtmektedir. Tarama aşamasında çeşitli kaynaklardan gelen ve editörler tarafından şüpheli olarak görülen içerikler dubito ismini verdikleri veri havuzunda toplanmaktadır. Seçme ve önceliklendirme aşamasında dubitoda toplanan içerikler yaygınlık, önem ve aciliyet faktörlerine göre değerlendirilmektedir. Araştırma ve yayın aşamasında incelenen şüpheli içeriklerin doğruluğu ya da yanlışlığı ile ilgili en az iki kanıtın açığa çıkarılması ve tüm kullanıcıların bu kanıtlara ulaşabilmesi zorunluluğu göz önünde bulundurularak inceleme sonucu belirlenmektedir. Bu aşamada elde edilen sonuçlardan hareketle ilgili içerik doğru, yanlış, karma, belirsiz kategorilerine göre ayrıştırılarak yayınlanmaktadır. Son aşama olan etki takibi ise şüpheli içerik hakkında ulaşılan sonuç ve bunun yayınlanmasından sonra içeriği yayınlanan kaynakların düzenli olarak kontrol edilmesinin, içeriğe dair yanlış bilginin düzeltilmesinin ya da silinmesinin takibinin yapıldığı aşamayı ifade etmektedir (Büyükaşar, 2019: 136-137).

4. Afet Dönemlerinde Sosyal Medya ve Dezenformasyonun Yayılımını Konu Alan Çalışmalar

Afet dönemlerinde sosyal medya ve dezenformasyonun yayılımını konu alan çalışmaları iki ana çatı altında kategorize etmek mümkündür. Bunlar, afet dönemlerinde sosyal medya ve üstlendiği role ilişkin çalışmalar ile afet dönemlerinde dezenformasyon ve yayılımına odaklanan çalışmalardır. Konuyla ilgili yerli ve yabancı literatür incelendiğinde her iki kategoride de olguları ve ilişkileri farklı yönleriyle ele alarak özgün bulgular ortaya koyma gayreti taşıyan çeşitli türden çalışmalara rastlanmaktadır.

Afet dönemlerinde sosyal medya kullanımına ilişkin yerli ve yabancı literatür incelendiğinde, bu yıkıcı zaman dilimlerinde sosyal medyanın rolüne değinen çeşitli çalışmalar bulunmaktadır (Bkz. Çanakçı vd., 2022; Kitazawa ve Hale, 2021; Splendiani ve Capriello, 2021; Usta ve Yükseler, 2021; Liu vd., 2020; Tran vd., 2020; Palen ve Hugles, 2018; Nealon, 2017; Wang ve Zhuang, 2017; Dabner, 2012; Palen vd., 2010; Qu vd., 2009). Öncelikle yabancı literatürden hareketle sosyal medyanın aktif olarak ön plana çıktığı doğal afetlere 2005 yılında New Orleans'ta yaşanan Katrina kasırgası (Dabner, 2012), 2008 yılında Çin'in Sichuan eyaletinde meydana gelen deprem (Qu vd., 2009), 2009 yılında Kanada'da gerçekleşen Red River seli (Palen vd., 2010), 2012 yılında Atlantik Okyanusu'nda oluşan Sandy Kasırgası (Wang ve Zhuang, 2017) ve 2013 yılında Filipinler'de ortaya çıkan Haiyan Tayfunu (Tandoc ve Takahashi, 2016) örnek gösterilebilmektedir. Çalışmalar tarandığında afet dönemlerinde dijital ortamların ve sosyal medyanın olumlu ve olumsuz çıktılarının ele alındığı görülmektedir. Sosyal medyanın olumsuz çıktılara ilişkin Nealon'ın (2017) Harvey ve Irma kasırgalarından sonra sosyal medyada yaşanan olumsuz sürece dikkat çektiği çalışma incelenmeye değerdir. Çalışmaya göre, Harvey kasırgasının ardından kasırgadan etkilenen ve sığınaklarda yaşayan göçmenlerin göçmenlik statüsünün kontrol edileceğine, Irma kasırgası ardından ise hükümetin kasırgadan etkilenenler için jeneratörler vereceğini belirttiğine dair sosyal medyada paylaşılan birtakım söylentiler toplumda hızla yayılmıştır. Ancak her iki durum için de sosyal medyada yer alan bu söylentilerin gerçeği yansıtmadığı belirtilmiştir. Aynı zamanda bu yanlış bilgiler gereksiz korkulara ve yanlış beklentilere yol açarak tahliye kararlarını ve yetkililerin destek organizasyonlarını ciddi şekilde etkilemiştir (Tran vd., 2020: 3). Afet dönemlerinde dijital medyanın faydalı bir araç olarak kullanıldığı ve sürece olumlu katkılarının olduğu çalışmalara da rastlanmaktadır. 2005 yılında New Orleans'ta yaşanan Katrina kasırgası sonrasında yapılan çalışmalar web ortamlarının - özellikle blogların- iletişim, politika, bilgi ve yardımlaşma gibi işlevler ile kullanıldığını göstermiştir. Aynı zamanda web ortamları yaşanan felaketin ardından hem bireysel hem de toplumsal olarak iyileşme döneminde etkin rol oynamış, topluluk duygusunun sürdürülmesine katkıda bulunmuştur (Dabner, 2012: 71). Benzer şekilde 2008 yılında yaşanan Çin'in Sichuan eyaletinde meydana gelen depremden sonra duygusal desteğin sağlandığı, depreme ilişkin bilgi ve fikirlerin, yardımların paylaşıldığı popüler bir platformun olduğu anlaşılmıştır (Bkz. Qu vd., 2009).

Türkiye'de ise 23 Ekim 2011 tarihinde yaşanan Van Erciş depremi sosyal medyanın aktif olarak kullanıldığı ilk afet dönemi olarak bilinmektedir (Karahisar, 2016: 56). Yaşanan bu sürecin ardından afet dönemine ilişkin çeşitli bakış açılarıyla akademik çalışmalar yapılmıştır. Benzer şekilde 30 Ekim 2020 tarihinde İzmir-Seferihisar depremi de sosyal medyanın aktif kullanıldığı afet sürecine örnek verilebilmektedir. İzmir-Seferihisar depreminde sosyal medyaya, afet haberciliğine ve bunların etik sorunlarına değinen çalışmalar bulunmaktadır (Bkz. Eldem-Anar, 2021; Usta ve Yükseler, 2021). Afet dönemlerine ilişkin sosyal medyanın kullanımına yönelik yapılan güncel çalışmalar incelendiğinde ise 6 Şubat Kahramanmaraş depremi örneğiyle, X platformu üzerinde ve içerik analiziyle gerçekleştirilen çalışmaların ön planda olduğu görülmektedir. Şahin ve Zengin-Demirbilek (2023) tarafından ele alınan çalışmada AFAD'ın 6 Şubat Kahramanmaraş depreminden sonra X kullanım durumu analiz edilmiştir. Araştırma bulgularından hareketle sosyal medyanın etkili iletişim kurma noktasında önemli bir işlevi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Benzer şekilde Tarakcı (2023) da AFAD ve AHBAP'ın 6 Şubat Kahramanmaraş depremindeki X kullanım durumlarını incelemiş, ilgili kuruluşların yapmış olduğu paylaşımları içerik analizi ve duygu durum tekniği ile analiz etmiştir. Araştırma sonucunda X'in

çoğunlukla bilgilendirme maksadıyla kullanıldığı, her iki kuruluşta da rasyonel çekicilikte içeriklerin yoğun olduğu anlaşılmıştır. Duygu analizi sonucunda ise sürecin doğasına uygun olarak çoğunlukla nötr içeriklerin paylaşıldığı görülmüştür. Argın (2023) tarafından yapılan araştırmada da 6 Şubat Kahramanmaraş depreminin ardından araştırma kapsamında belirlenen etiketler çerçevesinde X platformundaki paylaşımlar nitel içerik analizi tekniğiyle irdelenmiştir. Çalışma neticesinde X'in yardım çağrısı, enkaz altı bilgisi gibi durumlarda koordinasyonu sağlama açısından elzem bir rol üstlendiği görülmüştür. Öte yandan iktidar başta olmak üzere ilgili kurumlara yönelik içeriklerin de bu platform üzerinde dolaşımda olduğu sonucuna ulaşılmıştır. 6 Şubat Kahramanmaraş depremine ilişkin yapılan bir diğer çalışmada afet dönemlerindeki bilgi yayılımında sosyal medyanın rolü dijital kamusal alan perspektifinde ele alınmıştır. Nicel içerik analizinin kullanıldığı çalışmada teyit.org ve dogrulukpayi.com platformlarındaki depreme ilişkin haberler incelenmiştir. Araştırma sonucunda afet dönemlerinde yanlış bilgi türleri içerisinden hatalı ilişkilendirme ve çarpıtmanın yaygın olduğu anlaşılmıştır. Aynı zamanda araştırmada afet dönemlerinde dijital kamusal alanın toplumda ortak fayda rolünü tam manasıyla yerine getirmediği ifade edilmiştir (Bkz. Eyüboğlu ve Kodak, 2023). Akcan vd. (2023) tarafından yapılan çalışmada ise 6 Şubat Kahramanmaraş depremi süreci markalar özelinde incelenmiştir. Türkiye'nin en değerli 30 markasının yer aldığı çalışmada, markaların afet sürecinde sosyal medya platformlarında paylaştığı içerikler analiz edilmiş ve tüketiciler tarafından bu içeriklerin nasıl değerlendirildiği anlaşılmaya çalışılmıştır. Çalışma sonucunda en fazla etkileşimin yardımların somut değerine odaklanan, detaylı bilginin yer aldığı paylaşımlarda olduğu görülmüştür. Aynı zamanda uzun vadeli yardım sözlerini ve planlarını paylaşan marka içeriklerinin en çok olumlu etkileşimi aldığına ulaşılmıştır. Öte yandan ciddi oranda tüketici için de süreç içerisinde markaların vermiş olduğu destek yetersiz ve samimiyetsiz bulunmuştur. Bulgular neticesinde tüketicilerin bireysel olarak yapamadıkları faaliyetleri markalardan beklediği, markalara sorumluluk yükledikleri anlaşılmıştır. Alanyazındaki tüm bu değerlendirmelerden hareketle sosyal medya, afet dönemlerinde oluşabilecek her türlü durumun önemli bir aktörü olmasıyla birlikte, yine bilinçli ya da bilinçsiz olarak yayılan gerçekdışı haberlerin de ortaya çıkabildiği bir alan olarak işlev görmektedir (Eldem-Anar, 2021: 1136).

Afet dönemlerindeki dezenformasyonlarla ilgili yerli ve yabancı alanyazın incelendiğinde ise; kullanıcıların dezenformasyonların yayılmasını önlemeye yönelik sosyal medyayı kullanım durumlarını (Bkz. Comunello ve Mulargia, 2018; Gupta vd., 2013; Kaufhold ve Reuter, 2016; Lee, 2019; Muralidharan vd., 2011) ve dezenformasyonların paylaşılmasını habercilik ekseninde ele alan çalışmalar (Bkz. Ewart ve Mclean, 2019; Kwanda ve Lin, 2020; Matthews, 2017; Nieves-Pizarro vd., 2019) ön plana çıkmaktadır. Örneğin Meksika'da meydana gelen depremin ardından sosyal medya kullanımına ilişkin yapılan çalışmada kullanıcıların platformlar arasındaki bilgileri doğrulamak ve sosyal medyada akan bilgilerin konuyla ilgili olmasını sağlamak için birtakım mekanizmalar geliştirdiği görülmüştür. X'te haberleri paylaşan ve doğrulayan kuruluşlardan gelen içeriklerin takip, beğeni ve retweet yoluyla akışa girmesinin sağlandığına, Facebook'ta ise kayıp evcil hayvanların bulunmasına yönelik içerik paylaşımlarının yaygın olduğuna ulaşılmıştır (Flores-Saviaga ve Savage, 2021). Benzer şekilde Avrupa'da yapılan çalışmalar incelendiğinde de 2013'te yaşanan sellerde X'in durum güncellemeleri için kullanıldığı, Facebook'un sanal ve çevrimdışı etkinlikleri, durumları koordine etmek için kullanıldığı anlaşılmıştır. Habercilik ekseninde incelenen çalışmalara bakıldığında ise Kwanda ve Lin (2020) tarafından ele alınan çalışmaya yer verilebilir. 28 Eylül 2018'de Endonezya'nın Palu şehrinde meydana gelen Tsunami'nin ardından ülkede yayılan sahte haberler gazetecilik uygulamaları ekseninde incelenmiş ve Tsunami sonrasında medya profesyonellerinin sahte haberleri nasıl ele aldığı araştırılmıştır. Yaşanan felaketin ardından özellikle artçı sarsıntılarının olduğu ve bir barajın yıkıldığı iddiaları toplumda hızla yayılmış ve panik havası yaratmıştır. İletişim ve Enformasyon Daire Başkanlığı 2 Ekim 2018'de ortaya çıkan sahte haberlere ilişkin basın toplantısı düzenlemiş ve sahte içerikleri çürütmek adına bilgiler sunmuştur (Kwanda ve Lin, 2020). Benzer şekilde ülkemizde de İletişim Başkanlığı Dezenformasyonla Mücadele Merkezi tarafından 6 Şubat'ta yaşanan depremlerin ardından gerçekdışı bilgiler içeren paylaşımları çürütmeye yönelik çalışmalar sürdürülmüştür. Deprem sürecinde ortaya çıkan dezenformasyonlar resmi web sitesinde bültenler başlığı altında sunulmuş ve içerikler incelendiğinde deprem gerçekleştikten sonraki 2 aylık süreçte 188 gerçekdışı bilgiye yer verildiği görülmüştür. (Dezenformasyonla Mücadele Merkezi, 2023).

Ülkemizde ise afetlerdeki dezenformasyon sorununu ele alan az sayıda çalışma olduğu anlaşılmaktadır (Bkz. Aydın, 2023; Kobak ve Soğukdere, 2021; Koçyiğit, 2023; Ilgın ve Karagül, 2023). Afete yönelik çalışmaların özellikle 6 Şubat depremlerinin ardından artış gösterdiğini söylemek mümkündür. Bu bağlamda, Aydın (2023) tarafından ele alınan araştırmada 6 Şubat'ta meydana gelen depreme ilişkin veriler incelenmiştir. 6 Şubat-28 Mart 2023 tarihleri arasında teyit.org üzerinden incelenen 108 içerik doğrultusunda; 96 haberin yanlış, 8 haberin doğru, 4 haberin karma olduğu tespit edilmiştir. Dezenformasyonlar, türleri açısından değerlendirildiğinde ise çoğunluğun hatalı ilişkilendirme olduğu görülmüştür. Koçyiğit (2023) tarafından yapılan araştırmada İletişim Başkanlığı Dezenformasyonla Mücadele Merkezi (DMM) ve Anadolu Ajansı Teyit Hattı (AA Teyit Hattı) X hesaplarından deprem gerçekleşikten sonraki bir aylık süreçte paylaşılan 463 içerik analiz edilmiştir. Araştırma sonucunda her iki kurumun da dezenformasyonlarla ciddi oranda mücadele ettikleri, X hesaplarını aktif ve etkin bir şekilde kullandıkları gözlemlenmiştir. Ilgın ve Karagül (2023) tarafından gerçekleştirilen çalışmada ise literatür tarama yöntemi kullanılmış, afet dönemlerinde sosyal medyada yaşanan dezenformasyon süreci ve afet iletişimine değinilmiştir. Kobak ve Soğukdere (2021) tarafından ise 2021 yılında Türkiye'de yaşanan büyük orman yangınları ele alınmıştır. Teyit.org üzerinden 25 haber içeriğinin incelendiği araştırmada hatalı ilişkilendirme türünde dezenformasyon içeriklerinin yoğun olduğu görülmüştür. Çalışmalar incelendiğinde afet dönemlerinde sosyal medyadaki dezenformasyon sorununa ilişkin daha kapsamlı araştırmalara ve derinlikli analizlere ihtiyaç olduğu görülmektedir.

5. Yöntem

Bu çalışmada Türkiye'deki doğrulama platformlarından biri olan Teyit.org tarafından 6 Şubat-6 Nisan 2023 tarihleri arasında değerlendirilen içerikler üzerinden deprem etiketi ile filtrelenen dezenformasyonlar nicel içerik analizi tekniği kullanılarak incelenmektedir. Çalışmada, özellikle sosyal medya kullanıcıları tarafından paylaşılan içeriklerin, hangi amaçla üretildiğinin net olarak anlaşılamayacak olması sebebiyle dezenformasyon kavramı, yanlış bilgiyi de içerecek şekilde geniş anlamıyla kullanılmaktadır. Literatürde de bu iki kavramın birbirinin yerine kullanıldığı çalışmalara rastlanmaktadır (Bkz. Hameleers, 2023; Wardle ve Derakhshan, 2017). Araştırmada bilimsel bir nesnellik iddiasıyla yürütülen nicel içerik analizi esas alınmakta ve söz konusu analiz, iletilerin açık ve belirgin içeriğini objektif, ölçülebilir ve doğrulanabilir bir şekilde açıklamak amacıyla kullanılmaktadır. İncelenen iletilerin belirgin ölçütler tanımlamaya elverişli, tanınabilir ve istatistiksel olarak geçerli bir çözümleme yöntemine uygun olması gerektiği (Fiske, 2014: 248-249) bu araştırma tekniğinin prosedürleri göz önünde bulundurularak, ilgili tarih aralığında teyit.org platformunda depreme ilişkin yer alan içerikler yazarlar tarafından çeşitli kategorilerde analiz edilmektedir.

5.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Toplumsal kaygı ve endişenin arttığı afet dönemlerinde doğru bilgiye olan talep belirgin biçimde artış göstermektedir. Bu süreçte sosyal medya gibi çevrimiçi platformlarda içerik üretiminin kolaylığı ile birlikte bilinçsizce veya kötü niyetle üretilen içerikler dezenformasyon sorununa yol açmaktadır. Bu nedenle, dijital ortamlarda özellikle sosyal medya platformlarında paylaşılan içeriklerin titizlikle incelenmesi ve dezenformasyonun tespit edilmesi elzemdir. Uluslararası Doğruluk Kontrolü Ağı içerisinde yer alan Teyit.org gibi doğrulama platformları, çevrimiçi ve geleneksel medyada dolaşıma giren içerikleri denetleyerek doğruluklarını değerlendirmekte ve bilgilendirici içerikler sunmaktadır. Bu çalışmanın temel amacı, 6 Şubat 2023'te merkez üssü Kahramanmaraş olan ve çevredeki birçok ili etkileyen iki büyük depremlerle ilgili dolaşımda olan dezenformasyonları incelemektir. Yaşanan felaketin ardından üretilen dezenformasyonların en yoğun dolaşıma girdiği dönem olması sebebiyle 6 Şubat-6 Nisan 2023 tarih aralığı çalışmada esas alınmakta ve şu sorulara cevaplar aranmaktadır:

- 1) 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş Depremlerine ilişkin dezenformasyonlar en çok hangi sosyal medya platformunda yer almıştır?

- 2) 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş Depremlerine ilişkin dezenformasyonlar en yüksek hangi sosyal medya platformundan etkileşim almıştır?
- 3) 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş Depremlerine ilişkin dezenformasyonlarda en baskın içerik türü hangisidir?
- 4) 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş Depremlerine ilişkin dezenformasyonlarda en çok hangi yanılıcı yöne başvurulmuştur?
- 5) 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş Depremlerine ilişkin dezenformasyonlar hangi konulara odaklanmaktadır?
- 6) 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş Depremlerine ilişkin dezenformasyonların kaynakları hangi içerik türü, yanılıcı bilgi türü ve kategorilere/gruplara odaklanmaktadır?
- 7) 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş Depremlerine ilişkin dezenformasyonlar; türlerine, içeriklerine ve konusunu oluşturan gruplara göre ne kadar etkileşim ve görüntülenme sayısına ulaşmıştır?

5.2. Veri Analiz Süreci

Araştırma kapsamında Teyit.org platformunda ilgili tarih aralığındaki içerikler “deprem” anahtar kelimesi ile filtrelenmiştir. Filtreleme sonucunda Teyit.org tarafından doğrulanan toplam 145 içeriğe ulaşılmıştır. Bu içerikler arasından Teyit.org ekibince paylaşılan dosyalar, demec kontrolleri ve sosyal medya platformları dışında ortaya çıkan dezenformasyonlar değerlendirme dışı bırakılarak, toplam 101 dezenformasyon analiz edilmiştir. Verilerin analizinde Microsoft Excel programından yararlanılmıştır.

İncelemeye konu olan içerikler yer aldıkları platformlara göre Kişisel X Hesabı, Kurumsal X Hesabı, TikTok Hesabı, Facebook Hesabı ve Instagram Hesabı olmak üzere toplam 5 kategoride değerlendirilmiştir. X dışındaki sosyal medya hesaplarından yayılan dezenformasyonun kaynakları incelendiğinde, bu hesapların bireysel kullanıcı hesapları olduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle X dışındaki sosyal medya hesapları için kurumsal/kişisel ayırımına gidilmemiştir.

Çalışmaya konu teşkil eden dezenformasyonlar, görsel, sesli ve yazılı içerik türleriyle dolaşıma girmiştir. İncelenen sesli ve görsel içeriklerin türü; video, fotoğraf; yazılı içeriklerin türü ise yazı içeren fotoğraf ve metin olarak değerlendirilmeye alınmıştır. Teyit.org, doğruladığı içeriklere ilişkin yaptığı inceleme sonucunda dezenformasyonun yanılıcı yönünü okuyucularıyla paylaşmaktadır. Yapılan incelemede çalışmaya konu olan dezenformasyonların yanılıcı yönü olarak; hatalı ilişkilendirme, çarpıtma, uydurma, bağlamdan koparma, manipülasyon, parodi ve abartma olmak üzere yedi sınıflandırmada değerlendirildiği görülmüştür. Literatürdeki kullanıma da uygun olan söz konusu sınıflandırma (Bkz.Wardle ve Derakhshan 2017: 17) bu çalışmada da esas alınmıştır. Ayrıca, çalışma kapsamında incelenen 101 içerikten hareketle dezenformasyon içeriklerini kendi içerisinde gruplandırmak amacıyla araştırmacılar tarafından birbirini dışlayan 9 farklı kategori tasarlanmıştır. Bir sonraki başlıkta da görüleceği üzere oluşturulan kategorilere ilişkin geçerlik ve güvenilirlik çalışmaları yapılmıştır.

5.3. Geçerlik ve Güvenilirlik

Geçerlik ve güvenilirlik, araştırma için güçlü bir temel ve tutarlılık oluşturmak amacıyla kullanılmaktadır. Bu aşamada kodlama işlemi oldukça önemlidir (Tavşancıl ve Aslan, 2001: 80). Verilerin birden fazla araştırmacı tarafından kodlanması araştırmanın geçerliliğine ve güvenilirliğe katkıda bulunacaktır (Patton, 1999: 1193). Benzer şekilde kodlayıcıların kodlama öncesinde çalışmanın kuramsal çerçevesi ve soruları hakkında bilgilendirilmesi de geçerlilik ve güvenilirliğe katkı sağlayan bir diğer husus olarak değerlendirilmektedir (Yıldırım, 2015: 2015). Bu doğrultuda verilerin geçerliğini ve güvenilirliğini sağlamak amacıyla, iki farklı araştırmacı tarafından kodlama yapılmıştır. Araştırmacıların içerikleri kategorileştirme aşamasında belirsizlik yaşamamasını önlemek amacıyla da çalışmaya dair ön bilgilendirmede bulunulmuştur. Güvenilirlik noktasında ise Cohen Kappa değerleri dikkate alınmıştır. Genel itibarıyla Cohen Kappa değerinin 0.60'ın üzerinde olması araştırmacılar arasında iyi düzeyde uyum olduğunu ifade etmektedir (Landis ve Koach, 1977: 165). Kategorilere ait değerler Tablo 1 doğrultusunda incelendiğinde, tümünde iyi düzeyde uyum olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 1: Kategorilerin Kapsamı ve Cohen Kappa Değerleri

Kategoriler/Gruplar	Kapsamı	Cohen Kappa Değeri
Yardım Faaliyetlerine Yönelik	Deprem sonrasında yardımları organize eden ulusal kuruluşların faaliyetlerini ya da uluslararası yardımları konu alan içerikler	0,796
Deprem Yıkıcılığına Yönelik	Deprem yol açtığı hasarları (bina hasarları, doğa tahribatı vb.) konu alan içerikler	0,807
Dezavantajlı Gruplara Yönelik	Depremzedeleri, çocukları, göçmenleri ya da diğer canlıları konu alan içerikler	0,882
İktidar Yetkililerine Yönelik	Dönemin iktidar yetkililerini, bakanlarını ya da iktidar partili yerel yöneticileri konu alan içerikler	0,908
Muhalefet Yetkililerine Yönelik	Dönemin muhalefet yetkililerini ya da muhalefet partili yerel yöneticileri konu alan içerikler	0,908
Komple Teorilerine Yönelik	Depremi ve sonrasında yaşananları bilimsel temellere dayanmayan çeşitli senaryolarla açıklayan ifadeleri konu alan içerikler	0,910
Bilim İnsanlarına Yönelik	Deprem öncesi ya da sonrasında bilim insanlarının yaptıkları açıklamaları konu alan içerikler	0,935
Hırsız/Yağmacılara Yönelik	Deprem bölgesinde yaşandığı iddia edilen hırsızlık ve yağma olaylarını konu alan içerikler	1,00
Medyaya Yönelik	Depremden sonra medyada yer alan haberlere dair olan eleştirileri konu alan içerikler	1,00

6. Bulgular

Bu başlık altında araştırma sorularına yanıt bulmak amacıyla analiz edilen içeriklere yönelik bulgular yer almaktadır.

Tablo 2: Dezenformasyonların Yer Aldığı ve Yayıldığı Sosyal Medya Platformuna İlişkin Bulgular³

Sosyal Medya Platformu	İçerik Sayısı	Yüzde
Kişisel X	78	54,9%
Kurumsal X	29	20,4%
TikTok	17	12,0%
Facebook	12	8,5%
Instagram	6	4,2%
Toplam	142	100,0%

Tablo 2 deprem hakkında ortaya atılan dezenformasyon içeriklerinin %54,9'unun kişisel X (N=78), %20,4'ünün kurumsal X hesaplarından paylaşıldığını göstermektedir. Dezenformasyonların çalışmaya dâhil edilen diğer sosyal medya platformlarında yer alma oranlarının ise sırasıyla; TikTok (N=17), Facebook (N=12) ve Instagram (N=6) olduğu görülmektedir. İlgili tarih aralığındaki toplam 101 içeriğin yalnızca 35'i X hesaplarında hiç yer bulmamıştır. Genel itibarıyla Tablo 2'de özetlenen ve araştırma sorusu 1'e yanıt verir nitelik taşıyan bulgular, depreme dair dezenformasyonun yayılmasında X hesaplarının büyük bir rol oynadığını göstermektedir.

³ Araştırma kapsamında 101 içerik analiz edilmesine rağmen Tablo 2'de yer alan bulgularda sosyal medya platformlarında toplamda 142 paylaşım olduğu anlaşılmaktadır. Bunun sebebi aynı içeriğin birden fazla platformda yayınlanmış olmasıdır.

Tablo 3: Sosyal Medya Platformlarındaki Dezenformasyonların Etkileşim Oranlarına İlişkin Bulgular

Sosyal Medya Platformu	Etkileşim Sayısı	Yüzde
TikTok	1898859	58%
X	1220012	37%
Facebook	102810	3%
Instagram	75116	2%
Toplam	3296797	100%

Etkileşim sayısı, sosyal medya platformlarındaki içeriklerin diğer kullanıcılar tarafından kaç defa paylaşıldığını ve beğenildiğini gösteren değerdir. Bu değer yüksek olması, sosyal medya platformlarında paylaşılan bir içeriğin görünürlüğünün ve dolayısıyla yayılımının artmasını sağlamaktadır. Tablo 3'te çalışmaya konu olan dezenformasyonların sosyal medyada aldıkları toplam etkileşim sayılarının ilgili sosyal medya platformlarına göre dağılımı görülmektedir. Araştırma sorusu 2'ye yanıt olarak değerlendirilen bu bulgular, toplam etkileşim sayısının %95'inin X (%37) ve TikTok (%58) platformlarından geldiğini göstermektedir. Analiz edilen içeriklerin büyük bir kısmının yer aldığı X platformundaki etkileşimlerin payı, TikTok platformundaki etkileşim payının gerisinde kalmaktadır. Bu noktada TikTok kullanıcılarının, dezenformasyonun yayılmasına daha fazla sebep olduğu çıkarımında bulunmak mümkündür.

Tablo 4: Dezenformasyonların İçerik Türlerine İlişkin Bulgular

İçerik Türü	06.02-05.03		06.03-05.04		Genel	
	Frekans	Yüzde	Frekans	Yüzde	Frekans	Yüzde
Video	47	51,1%	4	44,4%	51	50,5%
Fotoğraf	26	28,3%	4	44,4%	30	29,7%
Yazı İçerikli Fotoğraf	10	10,9%	1	11,1%	11	10,9%
Metin	9	9,8%	0	0,0%	9	8,9%
Toplam	92	100%	9	100%	101	100%

Tablo 4'te araştırma sorusu 3'e yanıt bulmak amacıyla ilgili tarih aralığında paylaşımda olan dezenformasyonların içerik türlerine ilişkin yapılan analiz sonuçları yer almaktadır. Buna göre paylaşılan içeriklerde, video (N=51) ve fotoğraf (N=30) türlerinin ön planda olduğu fark edilmektedir. Tablo 4 aynı zamanda depreme dair dezenformasyonların afetin yaşandığı ilk bir ay içerisinde ikinci aya kıyasla daha yoğun şekilde paylaşıldığını göstermektedir. Toplam 101 dezenformasyonun 92'si depremden sonraki ilk bir ay içerisinde, 9'u ise ikinci ay içerisinde dolaşıma girmiştir.

Tablo 5: Dezenformasyonların Yanıltıcı Yönüne İlişkin Bulgular

Yanıltıcı Bilgi Türü	06.02-05.03		06.03-05.04		Genel	
	Frekans	Yüzde	Frekans	Yüzde	Frekans	Yüzde
Hatalı İlişkilendirme	56	55,4%	6	54,5%	62	55,4%
Çarpıtma	19	18,8%	1	9,1%	20	17,9%
Uydurma	14	13,9%	2	18,2%	16	14,3%
Bağlamdan Koparma	6	5,9%	1	9,1%	7	6,3%
Manipülasyon	5	5,0%	1	9,1%	6	5,4%
Parodi	1	1,0%	-	-	1	0,9%
Toplam	101	100%	11	100%	112	100%

Tablo 5 dezenformasyonların yanıltıcı yönüne dair bulguları betimlemektedir ve araştırma sorusu 4'e yanıt verir niteliktedir. Buna göre, ilgili içeriklerde en yaygın karşılaşılan yanıltıcı yönün hatalı ilişkilendirme (N=62) olduğu görülmektedir. Ardından en sık karşılaşılan yanıltıcı yönlerin sırasıyla çarpıtma (N=20) ve uydurma (N=16) olduğu anlaşılmaktadır. Parodi ise yalnızca bir içeriğin yanıltıcı yönünü oluşturmaktadır. Tablo 5'teki verilerde de ilk bir ay ve ikinci ay içerisinde dolaşıma giren içerikler için ayrı ayrı analiz yapılmıştır. İki ay arasındaki bulgular karşılaştırmalı olarak incelendiğinde sosyal medyada yer alan dezenformasyonlarda keskin bir düşüş olmakla birlikte, kullanılan yanıltıcı yönlerin kendi içerisindeki oranlarında aynı durumun söz konusu olmadığı fark edilmektedir.

Tablo 6: Dezenformasyonların Odaklandığı Kategorilere/Gruplara İlişkin Bulgular

Kategoriler/Gruplar	Frekans	Yüzde
Deprem Yıkıcılığına Yönelik	24	23,8%
Yardım Faaliyetlerine Yönelik	22	21,8%
Dezavantajlı Gruplara Yönelik	13	12,9%
İktidar Yetkililerine Yönelik	10	9,9%
Komplo Teorilerine Yönelik	11	10,9%
Muhalefet Yetkililerine Yönelik	10	9,9%
Bilim İnsanlarına Yönelik	7	6,9%
Hırsız/Yağmacılara Yönelik	2	2,0%
Medyaya Yönelik	2	2,0%
Toplam	101	100%

Tablo 6'da yer alan bulgular, incelenen dezenformasyonların içerik olarak odaklandığı konuların dağılımını göstermekte ve araştırma sorusu 5'e yanıt vermektedir. Buna göre, ilgili tarih aralığında en fazla dezenformasyonun depremin yıkıcılığına (N=24) ve yardım faaliyetlerine (N=22) yönelik gerçekleştirildiği fark edilmektedir. Dezenformasyonların içerik olarak en az odaklandığı konuların ise hırsız/yağmacılara (N=2) ve medyaya (N=2) yönelik konular olduğu gözlenmektedir. Bulgular değerlendirildiğinde hassasiyetin hayli yüksek olduğu afet dönemlerinde depremin oluşturduğu tahribata ve yardım faaliyetlerine yönelik dezenformasyonların öne çıkması, toplumsal düzen ve işleyişe olumsuz sirayet edecek ve kriz yönetim sürecini aksatıcı yönde etkide bulunacak bir potansiyele sahip olması açısından dikkat çekici bir bulgudur.

Tablo 7: Dezenformasyonların İçerik Türleri ve Kaynaklarına İlişkin Bulgular

İçerik Türü	Kişisel X		Kurumsal X		TikTok		Instagram		Facebook	
	Frekans	Yüzde	Frekans	Yüzde	Frekans	Yüzde	Frekans	Yüzde	Frekans	Yüzde
Fotoğraf	27	34,6%	6	20,7%	2	11,8%	1	16,7%	5	41,7%
Video	34	43,6%	15	51,7%	14	82,4%	-	-	4	33,3%
Metin	6	7,7%	6	20,7%	1	5,9%	2	33,3%	1	8,3%
Yazı İçerikli Fotoğraf	11	14,1%	2	6,9%	-	-	3	50,0%	2	16,7%
Toplam	78	100%	29	%100	17	100%	6	100%	12	%100

Tablo 7'de dezenformasyonların içerik türleri ve kaynaklarına ilişkin bulgular detaylandırılmaktadır ve araştırma sorusu 6'ya yanıt vermektedir. Buna göre yukarıda yer alan tablo incelendiğinde 41 fotoğraf, 67 video, 16 metin ve 18 yazı içerikli fotoğraf olmak üzere toplamda 142 dezenformasyon içeren içerik türünün çeşitli sosyal medya platformlarında paylaşıldığı anlaşılmaktadır. Video türündeki içeriklerin büyük bir çoğunluğunun X ve TikTok hesaplarında paylaşıldığı görülmektedir. Aynı zamanda X ve Facebook hesaplarında video, fotoğraf, metin, yazı içerikli fotoğraf olmak üzere içerik türlerinin hepsinde paylaşım bulgularına ulaşılrken; TikTok ve Instagram'da tüm içerik türlerinde paylaşımların olmadığı anlaşılmaktadır. TikTok'ta video, Instagram'da ise yazı içerikli fotoğraf türündeki paylaşımların yaygın olduğu görülmektedir. Söz konusu paylaşım türlerinin platformlar açısından değişkenlik göstermesi sosyal medya platformlarının doğası ve kullanım amaçları bağlamındaki farklılık ile açıklanabilir. Örneğin X, sosyal medya platformundaki oranlar doğrultusunda bakıldığında, içerik çeşitliliği açısından metin, fotoğraf veya video paylaşımlarının hepsi için uygun bir platform olarak değerlendirilebilir. Bu durum, dezenformasyon içeriklerinin yayılımında X'in etkisini artırıcı bir unsur olarak yorumlanabilir.

Tablo 8: Dezenformasyonların Yanıltıcı Yönleri ve Kaynaklarına İlişkin Bulgular⁴

Yanıltıcı Bilgi Türü	Kişisel X		Kurumsal X		TikTok		Instagram		Facebook	
	Frekans	Yüzde	Frekans	Yüzde	Frekans	Yüzde	Frekans	Yüzde	Frekans	Yüzde
Hatalı İlişkilendirme	45	52,3%	11	34,4%	14	82,4%	1	16,7%	7	53,8%
Çarpıtma	17	19,8%	9	28,1%	2	11,8%	-	-	1	7,7%
Uydurma	12	14,0%	4	12,5%	1	5,9%	5	83,3%	2	15,4%
Bağlamdan Koparma	6	7,0%	5	15,6%	-	-	-	-	-	0,0%
Manipülasyon	5	5,8%	2	6,3%	-	-	-	-	2	15,4%
Parodi	1	1,2%	1	3,1%	-	-	-	-	1	7,7%
Toplam	86	100%	32	100%	17	100%	6	%100	13	100%

Tablo 8’de dezenformasyonların yanıltıcı yönleri ve kaynaklarına ilişkin bulgular yer almakta ve araştırma sorusu 6’ya yanıt vermektedir. Buna göre kişisel X hesaplarında yanıltıcı yön olarak; hatalı ilişkilendirme (N=45), çarpıtma (N=17) ve uydurmanın (N=12) ön plana çıktığı fark edilmektedir. Kurumsal X hesaplarında ise yanıltıcı yön olarak; hatalı ilişkilendirme (N=11), çarpıtma (N=9) ve bağlamdan koparma (N=5) kategorileri öne çıkmaktadır. TikTok hesabından paylaşılan içerikler arasında da yanıltıcı yön olarak büyük oranda hatalı ilişkilendirme (N=14) kullanılmıştır. Facebook hesaplarında da benzer bir durum söz konusu olup, paylaşılan 13 dezenformasyon içeriğinden 7’si hatalı ilişkilendirme türündedir. Instagram’da ise paylaşılan 6 içerikten 5’inin uydurma türünde olduğu anlaşılmaktadır. Genel olarak, içeriğin kaynağı fark etmeksizin, çalışmaya konu olan dezenformasyonlarda, yanıltıcı yön olarak sıklıkla hatalı ilişkilendirmeye başvurulduğu görülmektedir.

Tablo 9: Dezenformasyonların Odaklandığı Kategoriler/Gruplar ve Kaynaklarına İlişkin Bulgular

Kategoriler/Gruplar	Kişisel X		Kurumsal X		TikTok		Instagram		Facebook	
	Frekans	Yüzde	Frekans	Yüzde	Frekans	Yüzde	Frekans	Yüzde	Frekans	Yüzde
Yardım Faaliyetlerine Yönelik	18	23,1%	8	27,6%	1	5,9%	2	33,3%	4	33,3%
Depremin Yıkıcılığına Yönelik	15	19,2%	4	13,8%	9	52,9%	1	16,7%	4	33,3%
Dezavantajlı Gruplara Yönelik	10	12,8%	3	10,3%	3	17,6%	2	33,3%	-	-
İktidar Yetkililerine Yönelik	9	11,5%	2	6,9%	-	-	-	-	-	-
Komplo Teorilerine Yönelik	10	12,8%	-	-	3	17,6%	-	-	1	8,3%
Muhalefet Yetkililerine Yönelik	7	9,0%	7	24,1%	-	-	-	-	-	-
Bilim İnsanlarına Yönelik	6	7,7%	3	10,3%	1	5,9%	1	16,7%	2	16,7%
Hırsız/Yağmacılara Yönelik	2	2,6%	1	3,4%	-	-	-	-	1	8,3%
Medyaya Yönelik	1	1,3%	1	3,4%	-	-	-	-	-	-
Toplam	78	100%	29	100%	17	100%	6	100%	12	100%

Tablo 9’da dezenformasyonların odaklandığı konular ve bunların paylaşımının yapıldığı kaynakları gösteren bulgular yer almakta ve araştırma sorusu 6’ya yanıt vermektedir. Kişisel X hesaplarında yardım faaliyetlerine (N=18) ve depremin yıkıcılığına (N=15) yönelik konularda paylaşılan dezenformasyonlar öne çıkmaktadır. Kurumsal X hesaplarına bakıldığında yardım faaliyetlerine (N=8) ve muhalefet yetkililerine (N=7) yönelik içerikler ön plandadır. TikTok hesaplarında yayılan dezenformasyonlarda depremin yıkıcılığına (N=9) ve komplo teorilerine yönelik (N=3) içerikler bulunurken, Facebook

⁴ Araştırma kapsamında 101 içerik incelenmesine rağmen yanlış bilgi türü genel toplamının 154 olduğu anlaşılmaktadır. Bunun sebebi aynı içeriğin birden fazla yanlış bilgi türünde değerlendirilmiş olmasıdır. Örneğin bir dezenformasyon içeriği hem hatalı ilişkilendirme hem de uydurma kategorisinde değerlendirilebilmektedir.

hesaplarında da yardım faaliyetleri (N=4) ve depremin yıkıcılığına (N=4) yönelik içerikler hâkimdir. Instagram hesaplarındaki 6 dezenformasyon içeriğinden 2'si yardım faaliyetlerine 2'si ise dezavantajlı gruplara yöneliktir.

Sosyal medya platformları, üretilen içeriklerin etki alanına dair yorum yapılabilmesini sağlayan istatistikleri kullanıcılarıyla anlık olarak paylaşmaktadır. Söz konusu istatistikler platforma göre değişiklik göstermekle birlikte beğeni, yorum, paylaşım veya görüntülenme sayısı olarak karşımıza çıkabilmektedir. Çalışmaya konu olan haberlerin büyük bir bölümünün X hesapları üzerinden paylaşılması ve bu platformun görüntülenme, beğeni ve yeniden paylaşım (retweet) istatistiklerini kullanıcılarıyla detaylı olarak paylaşması göz önüne alınarak, X ve X dışı (TikTok, Facebook ve Instagram) etkileşimlerin dağılımları ayrı ayrı analiz edilmiştir. Tablo 10., Tablo 11. ve Tablo 12.'deki retweet, beğeni ve görüntülenme ifadeleri X platformuna ait istatistikleri yansıtmaktadır. Aynı tablolarda yer alan X dışı etkileşim sayıları ise, içeriğin yayınlandığı diğer sosyal medya platformlarındaki beğeni, yorum ve yeniden paylaşım sayılarının toplamını ifade etmektedir. Tablo 10., Tablo 11. ve Tablo 12. araştırma sorusu 7'ye yanıt verir niteliktedir.

Tablo 10: Etkileşimlerin Dezenformasyonların İçerik Türüne Göre Dağılımına İlişkin Bulgular

İçerik Türü	X Dışı Etkileşim		Görüntülenme		Beğeni		Retweet	
	Frekans	Yüzde	Frekans	Yüzde	Frekans	Yüzde	Frekans	Yüzde
Video	1963262	83,2%	26412097	36,4%	284641	27,9%	64971	32,4%
Fotoğraf	325906	13,8%	19521209	26,9%	299770	29,4%	44626	22,2%
Metin	37343	1,6%	16159095	22,3%	249505	24,5%	42145	21,0%
Yazı içerikli fotoğraf	34007	1,4%	10421420	14,4%	185261	18,2%	49093	24,4%
Toplam	2360518	100%	72513821	100%	1019177	100%	200835	100%

Tablo 10'da X platformu üzerinden en fazla retweet edilen (tüm retweetlerin %32,4'ü) ve en fazla görüntülenme sayısına ulaşan (tüm görüntülenme sayısının %36,4'ü) dezenformasyonların içerik türünün video olduğu görülmektedir. Bu platform üzerinden en çok beğeni sayısına ulaşan (tüm beğenilerin %29,4'ü) dezenformasyonların içerik türünün ise fotoğraf olduğu anlaşılmaktadır. X dışındaki platformlara incelendiğinde, en fazla etkileşim alan dezenformasyonların (tüm etkileşimlerin %83,2'si) içerik türünün de video olduğu tespit edilmektedir. Tablo genel olarak değerlendirildiğinde, X platformundaki etkileşimlerin içerik türüne göre dağılımının daha dengeli olduğu, X dışı platformlarda ise büyük oranda video içerikli paylaşımların etkileşim aldıkları fark edilmektedir.

Tablo 11: Etkileşimlerin Dezenformasyonların Yanıltıcı Yönüne Göre Dağılımına İlişkin Bulgular

Yanıltıcı Bilgi Türü	X Dışı Etkileşim		Görüntülenme		Beğeni		Retweet	
	Frekans	Yüzde	Frekans	Yüzde	Frekans	Yüzde	Frekans	Yüzde
Hatalı İlişkilendirme	2125082	90,0%	32039115	36,8%	450707	36,7%	75060	31,9%
Çarpıtma	2353	0,1%	24447340	28,1%	272512	22,2%	63452	27,0%
Uydurma	71396	3,0%	16005863	18,4%	335003	27,3%	58624	24,9%
Bağlamdan Koparma	-	-	11769333	13,5%	144710	11,8%	34262	14,6%
Manipülasyon	161738	6,9%	2751575	3,2%	23399	1,9%	3884	1,6%
Parodi	138	0,0%	10875	0,0%	379	0,0%	139	0,1%
Toplam	2360707	100%	87024101	100%	1226710	100%	235421	100%

Tablo 11, X platformundaki tüm retweet, beğeni ve görüntülenme sayıları içerisinde en büyük paya sahip yanıltıcı yönün hatalı ilişkilendirme olduğunu göstermektedir. Aynı şekilde, X dışı platformların toplam etkileşim sayısı içerisindeki en büyük paya sahip yanıltıcı yön de %90'lık oranla hatalı ilişkilendirme. Bununla birlikte, X dışı platformlarda manipülasyon, en yüksek ikinci etkileşim oranına sahip yanıltıcı yön olarak öne çıkmaktadır. Manipülasyonun yanıltıcı yön olarak kullanıldığı içeriklerin, X platformundaki retweet, beğeni ve görüntülenme sayısı içerisindeki oranlarının diğer sosyal medya platformlarının gerisinde kaldığı görülmektedir.

Tablo 12: Etkileşimlerin Dezenformasyonların Odaklandığı Kategorilere/Gruplara Göre Dağılımına İlişkin Bulgular

Kategoriler/Gruplar	X Dışı Etkileşim		Görüntülenme		Beğeni		Retweet	
	Frekans	Yüzde	Frekans	Yüzde	Frekans	Yüzde	Frekans	Yüzde
Yardım Faaliyetlerine Yönelik	293638	12,4%	29952280	41,3%	471789	46,3%	82980	41,3%
Deprem Yıkıcılığına Yönelik	334623	14,2%	6350557	8,8%	26220	2,6%	7737	3,9%
Dezavantajlı Gruplara Yönelik	426710	18,1%	4861128	6,7%	167096	16,4%	27361	13,6%
İktidar Yetkililerine Yönelik	-	-	6477984	8,9%	67776	6,7%	16632	8,3%
Komplo Teorilerine Yönelik	66	0,0%	6638181	9,2%	78172	7,7%	21673	10,8%
Muhalefet Yetkililerine Yönelik	1294868	54,9%	4913600	6,8%	35919	3,5%	13991	7,0%
Bilim İnsanlarına Yönelik	9887	0,4%	5655711	7,8%	71115	7,0%	16151	8,0%
Hırsız/Yağmacılara Yönelik	726	0,0%	2930680	4,0%	59507	5,8%	7318	3,6%
Medyaya Yönelik	-	-	4733700	6,5%	41583	4,1%	6992	3,5%
Toplam	2360518	100%	72513821	100%	1019177	100%	200835	100%

Tablo 12'ye göre, yardım faaliyetlerini konu alan dezenformasyonlar, X platformu içerisindeki tüm retweetler, beğeniler ve görüntülenme sayıları içerisinde en büyük paya sahip içeriklerdir. Diğer sosyal medya platformlarında ise toplam etkileşim sayısı içerisinde en yüksek paya sahip olan dezenformasyonun muhalefet yetkililerine yönelik (%54,9) olduğu görülmektedir. X platformundaki muhalefet yetkililerine yönelik dezenformasyonların etkileşim detaylarına bakıldığında, görüntülenme (%6,8), beğeni (%3,5) ve retweet (%7,0) oranlarının diğer konulara kıyasla oldukça düşük olduğu fark edilmektedir. Öte yandan iktidar yetkililerine yönelik X platformu üzerinde etkileşim söz konusu iken X dışı platformlarda ilgili konuya yönelik etkileşim olmadığı anlaşılmaktadır. X platformunda en fazla paya sahip olan yardım faaliyetlerine yönelik dezenformasyonların, X dışı platformlarda en yüksek etkileşim payına sahip ilk 3 içerik konusu (muhalefet yetkililerine yönelik, dezavantajlı gruplara yönelik, depremin yıkıcılığına yönelik) içerisinde yer almaması önemli bir bulgudur. Veriler genel olarak değerlendirildiğinde, X ve diğer sosyal medya platformları arasında hassasiyet gösterilen konular arasında farklılık olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu durum alanyazında ulaşılan bulguları da destekler niteliktedir (Bkz. Flores-Saviaga ve Savage, 2021). Afet gibi kriz dönemlerinde platformlar farklı amaçlarla kullanılabilir ve buna paralel olarak platformlar içerisinde farklı konular ön plana çıkabilmektedir.

7.Sonuç

Toplum büyük oranda olumsuz etkileyen afet dönemlerinde insanlar bilgiye her zamankinden daha çok ve daha hızlı ulaşma ihtiyacı duymaktadır. Bu tür durumlarda geleneksel medyadan elde edilen bilgilerin nispeten yavaşlığı, güvensizliği ve dijital ortamdaki dezenformasyonların gün geçtikçe artması ile birlikte vatandaşların doğru bilgiye erişimi oldukça güç hale gelmektedir. Böylesi acil durumlarda bilgiye erişime katkıda bulunan doğrulama platformlarına ihtiyaç vardır ve doğrulama platformları da özellikle dijital ortamlarda oluşan kaotik durumlarla birlikte kayda değer bir büyüme göstermiştir. Bu çalışmada 6 Şubat 2023 tarihinde merkez üssü Kahramanmaraş olan ve çevredeki pek çok ili etkileyen iki büyük depremin ardından sosyal medya ortamlarında üretilen dezenformasyonlar, uluslararası doğrulama platformları kapsamında yer alan Teyit.org üzerinden değerlendirilmiştir.

Çalışmada 6 Şubat-6 Nisan 2023 tarih aralığında Teyit.org'ta deprem anahtar kelimesi ile ulaşılan içerikler incelenmiş ve 101 doğrulanan içerik değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Bulgular, depreme dair dezenformasyonların yayılmasında özellikle X hesaplarının önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Deprem hakkındaki içeriklerin büyük bir çoğunluğunun X hesaplarından paylaşıldığı görülmüştür. Ancak sosyal medya platformlarındaki dezenformasyonlara yönelik etkileşim oranlarına bakıldığında TikTok ön plana çıkmaktadır. TikTok'ta paylaşılan dezenformasyonlar diğer sosyal medya

platformlarına kıyasla daha fazla etkileşim almaktadır. İlgili platformun kullanıcıları, dezenformasyon içeren paylaşımlara daha fazla etkileşim vererek, bu paylaşımların platformdaki görünürlüğünü artırmaktadır. Bu noktada, TikTok kullanıcılarının dezenformasyonun yayılımında büyük bir rol oynadığı düşünülebilir.

İlgili tarih aralığında paylaşılan dezenformasyonlarda video içerikler ön plana çıkarken, yine bu tarih aralıklarında özellikle ilk bir ayda oldukça yoğun bir dezenformasyon yayılımı olduğunu söylemek mümkündür. İncelenen 101 içerikten 92'sinin ilk bir ay içerisinde üretildiği fark edilmiştir. Doğruluğu teyit edilen içeriklerin yanıltıcı yönüne ait bulgular değerlendirildiğinde ise hatalı ilişkilendirme ön plana çıkmaktadır. Çalışmaya konu olan sosyal medya platformlarında paylaşılan içeriklerin büyük bölümünde hatalı ilişkilendirmeden kaynaklanan dezenformasyonlarla karşılaşmıştır.

Doğruluğu teyit edilen içerikler konularına göre 9 farklı kategoride incelenmiştir. Buna göre depremin yıkıcılığına ve yardım faaliyetlerine yönelik dezenformasyonların daha yoğun olduğu anlaşılmaktadır. Ancak sosyal medya platformlarında ilgili konu kategorileri arasında farklılıklar gözlemlenmiştir. Yardım faaliyetlerine yönelik X platformunda yüksek bir etkileşim söz konusuyken diğer platformlarda bu oran düşüktür. Öte yandan X dışı platformlarda muhalefet yetkililerine yönelik etkileşim en yüksek orana sahipken X platformunda bu kategoriye dair etkileşim oldukça düşüktür. Ortaya çıkan farklılık sosyal medya platformlarının doğaları ve kullanım amaçları itibarıyla birbirlerinden farklı olmasıyla açıklanabilir.

Yapılan çalışma göstermiştir ki, afetin yaşandığı ilk bir ay içerisinde, çok sayıda sosyal medya kullanıcıları tarafından çeşitli konularda ve içeriklerde dezenformasyon paylaşılmış ve bu içerikler pek çok farklı kullanıcıdan etkileşim almıştır. Afet dönemlerinde dezenformasyonların ciddi sonuçları olabileceği göz önüne alındığında öncelikle toplumu oluşturan fertlerin bu tür bilgileri teyit etmek adına bireysel olarak çaba göstermeleri gerektiği düşünülmektedir. Dijital ortamları kullanan bireylerin etkili birer dijital okuryazar olmaları, dijital içeriklere karşı eleştirel bakış açısına sahip olmaları dezenformasyonun engellenmesinde büyük bir önem arz etmektedir. Dezenformasyonlarla mücadeleye yönelik alan yazındaki teknikler değerlendirildiğinde ise sosyal medya platformlarına da sorumluluk yüklenebilmektedir. Sosyal medya platformlarında dezenformasyonun yayılımını önlemeye yönelik yapay zekâ ve makine öğrenimi gibi ileri teknolojiler kullanılarak, çeşitli algoritmalarla önleyici bir sistem oluşturulabilir ve ilgili tekniğe yönelik çalışmalar yürütülebilir. Hem sosyal medya platformlarındaki önleyici sistem hem de kullanıcıların eleştirel bakış açısına sahip dijital okuryazarlar olması ile birlikte dezenformasyon yayılımı ve beraberinde ortaya çıkabilecek olumsuz durumlar kayda değer ölçüde azaltılabilir. Aynı zamanda kurumların afet dönemlerindeki sosyal medya kullanımlarının etkin ve sağlıklı olması da doğru bilgiye erişim noktasında oldukça önemlidir. Kurumların güvenilir bilgiler sunmaları, sürece dair anlık, hızlı bilgilendirmeler yapmaları toplumun bilgi kaynağı olarak bu hesapları dikkate almasını sağlayabilir. Dolayısıyla afet dönemlerinde yetkili kurumların ya da kişilerin sosyal medya paylaşımları bu bağlamda analiz edilebilir. Son olarak bu çalışma iki aylık süreç içerisinde elde edilen bulguların analiziyle sınırlıdır. Afet dönemlerindeki dezenformasyon sorununa dair yapılacak olan çalışmalar için, farklı doğrulama platformları üzerine odaklanılması, geniş zaman aralığının esas alınması ya da doğrulama platformları arasında karşılaştırmalarda bulunulması türünden yönelimler önerilebilir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Yazarların Katkıları/Authors Contributions

Çalışmanın Tasarlanması: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Conceiving the Study: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Veri Toplanması: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Data Collection: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Veri Analizi: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Data Analysis: A Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Makalenin Yazımı: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Writing Up: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Makale Gönderimi ve Revizyonu: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Submission and Revision: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Kaynaklar

- Akcan, B., Merdin, M. ve Gençyürek-Erdoğan, M. (2023), Afet İletişiminde Reklam Kampanyaları ve Tüketici Beklentileri: 6 Şubat Kahramanmaraş Örneği, *Yeni Medya*, 14, s.266-283.
- Akyüz, S. S. (2020), Yanlış Bilgi Salgını: COVID-19 Salgını Döneminde Türkiye’de Dolaşıma Giren Sahte Haberler, *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 34, s.422-444.
- Argın, Y. (2023). Doğal Afetlerde Sosyal Medya Kullanımı: 2023 Kahramanmaraş Depremi Özelinde Twitter Örneği, *Malatya Turgut Özal Üniversitesi İnsanat: Sanat Tasarım ve Mimarlık Araştırmaları Dergisi*, 3(1), s.140-165.
- Avrupa Komisyonu (European Commission) (2018), *A Multi-Dimensional Approach to Disinformation: Report of the Independent High Level Group on Fake News and Online Disinformation*, Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Aydın, A. F. (2023), Sosyal Medyada Dezenformasyon ve Manipülasyon: 2023 Kahramanmaraş Depremi Örneği, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 12(5), s. 2603-2624.
- Bennett, W. L. ve Livingston, S. (2018), The Disinformation Order: Disruptive Communication and the Decline of Democratic Institutions, *European Journal of Communication*, 33(2), s.122-139.
- Büyükaşar, M. (2019), Haber ve Doğruluk İlişkisi: “Yalan Haber” ve Haber Doğrulama Pratikleri. Marmara Üniversitesi, Gazetecilik Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Caled, D. ve Silva, M. J. (2022), Digital Media and Misinformation: An Outlook on Multidisciplinary Strategies Against Manipulation, *Journal of Computational Social Science*, 5, s.123-159.
- Çanakçı, M., Öztürk, S. ve Şaşmazlar, C. (2022), Afet ve Kriz Yönetiminde Sosyal Medyanın Kullanımı Üzerine Bir Araştırma: Twitter Örneği, *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 11(3), s.882-897.
- Chayko, M. (2018), *Süper Bağ(lantı)lı*, (Çev.: B. Bayındır, D. Yengin ve T.Bayrak), İstanbul: Der Kitabevi.
- Çiçeklioğlu, A. Ş. (2019), Yeni Medyada İçerik Doğrulama Platformları: Teyit.Org Örneği, Mersin Üniversitesi, Radyo, Sinema ve Televizyon Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Collins, B., Hoang, D.T., Nguyen, N. T. ve Hwang, D. (2021), Trends in Combating Fake News on Social Media-A Survey, *Journal of Information and Telecommunication*, 5(2), s.247-266.
- Cömert-Baechler, N. (2018), Afet Risk ve Zarar Azaltmada İletişim Stratejisinin Rolü. In *2nd International Symposium on Natural Hazards and Disaster Management*, Sakarya University Culture and Congress Center, Sakarya-Turkey 04-06 May.
- Çömlekçi, M. F. (2019), Sosyal Medyada Dezenformasyon ve Haber Doğrulama Platformlarının Pratikleri, *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 7, s.1549-1563.

- Comunello, F. ve Mulargia S. (2018), *Social Media in Earthquake-Related Communication*. Emerald Publishing Limited.
- Dabner, N. (2012), "Breaking Ground" in the Use of Social Media: A Case Study of a University Earthquake Response to Inform Educational Design with Facebook, *Internet and Higher Education*, 15, s.69-78.
- Eldem-Anar, Ü. İ. (2021), Sosyal Medya Ortamında Yer Alan Afet Haberlerinde Etkileşim; İzmir Depremi Örneği, *The Turkish Online Journal of Design Art and Communication*, 11(3), s.1129-1147.
- Elmalıca, H. (2016), Bilişim Çağının Ortaya Çıkardığı Temel Bir İnsan Hakkı Olarak Unutulma Hakkı, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 65(4), s.1603-1636.
- Erkal, T. ve Değerliyurt, M. (2009), Türkiye'de Afet Yönetimi, *Doğu Coğrafya Dergisi*, 14(22), s.147-164.
- Erkan, G. ve Ayhan, A. (2018), Siyasal İletişimde Dezenformasyon ve Sosyal Medya: Bir Doğrulama Platformu Olarak Teyit.Org, *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 30, s.201-223.
- Ewart, J. ve McLean, H. (2019), Best Practice Approaches for Reporting Disasters, *Journalism Theory, Practice & Criticism*, 20(12), s.1573-1592.
- Eyüboğlu, E. ve Kodak, D. (2023), İnfodemi ve Dijital Kamusal Alan: Afet Dönemi Özelinde Bir Araştırma, *TRT Akademi*, 8(18), s.528-551
- Fallis, D. (2015), What Is Disinformation?, *Library Trends*, 63(3), s.401-26.
- Fiske, J. (2014), *İletişim Çalışmalarına Giriş*, (Çev.: S. İrvan), Pharmakon: Ankara
- Flores-Saviaga, C., Savage, S. (2021), Fighting Disaster Misinformation in Latin America: The #19S Mexican Earthquake Case Study, *Pers Ubiquit Comput*, 25, s.353-373.
- Gupta, A., Lamba, H., Kumaraguru, P. ve Joshi, A. (2013), Faking Sandy: Characterizing and Identifying Fake Images on Twitter During Hurricane Sandy, In *Proceedings of the 22nd international conference on World Wide Web*, s. 729-736.
- Hameleers, M. (2023), The (Un) Intended Consequences of Emphasizing the Threats of Mis-and Disinformation, *Media and Communication*, 11(2), s.5-14.
- Humaid, A. ve Akyüz, S. S. (2021), İsrail'in Dezenformasyon Aracı olarak Televizyon Dizileri Örneği, (Ed.: S.S. Akyüz) *Dezenformasyon Çağı*, s.119-141, Eğitim Yayınevi.
- Ilgın, H. Ö. ve Karagül, D. (2023), Afet İletişimi ve Sosyal Medyada Dezenformasyon, (Ed.: M. A. Göngen ve Y. Keskin), *Yeni Medya Araştırmaları: Dil, İmaj, Fenomenler, Teknoloji, Dezenformasyon*, s.61-90, Özgür Yayınları.
- Karahisar, T. (2016), Olası Bir Depremde Koordinasyonun Sağlanması ve Sosyal Medyanın Rolü, *Beykoz Akademi Dergisi*, 4(2), s.43-64.
- Kaufhold, M.A. ve Reuter C. (2016). The Self-Organization of Digital Volunteers across Social Media: The Case of the 2013 European Floods in Germany, *Journal of Homeland Security and Emergency Management*, 13(1), s.137-166.
- Kazaz, M. ve Akyüz, S. S. (2019), *Sahte Haber*. Konya: Literatürk.
- Kitazawa, K. ve Hale, S. A. (2021), Social Media and Early Warning Systems for Natural Disasters: A Case Study of Typhoon Etai in Japan, *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 25, s.1-23.
- Kobak, K. ve Soğukdere, Ş. (2021), Sosyal medyadaki dezenformasyon: 2021 Türkiye orman yangınları örneği, *Uluslararası Medya ve İletişim Araştırmaları Hakemli Dergisi*, 4(2), s.167-189.

- Koçyiğit, A. (2023), Olağanüstü hallerde sosyal medyada dezenformasyonla mücadele ve kriz iletişimi: Kahramanmaraş Depremi üzerine bir analiz, *Kastamonu İletişim Araştırmaları Dergisi (KİAD)*, (10), s.68-86.
- Kutlu, A. ve Doğan, E. (2020), Kesin Bilgi, Yayalım: Hakikat Sonrası Çağda Yalan Haberlere İlişkin Y Kuşağının Tutum ve Davranışları, *Akdeniz İletişim Dergisi*, 34, s.83-101.
- Kwanda, F. A. ve Lin, T. (2020), Fake News Practices in Indonesian Newsrooms During and After the Palu Earthquake: A Hierarchy-of-influences Approach, *Information, Communication & Society*, 23(6), s.849-866.
- Landis, R. J. ve Koch, G. G. (1977), The Measurement of Observer Agreement for Categorical Data, *Biometrics*, 1(33), s.159-174.
- Lee, K. S. (2019), Explicit Disaster Response Features in Social Media: Safety Check and Community Help Usage on Facebook During Typhoon Mangkhut. In *Proceedings of the 21st International Conference on Human-Computer Interaction with Mobile Devices and Services*, s.1-12.
- Liu, W., Wu, W. ve Tsai, J. (2020), Developing a Multi-Level Organization-Public Dialogic Communication Framework to Assess Social Media-Mediated Disaster Communication and Engagement Outcomes, *Public Relations Review*, 46, s.1-9.
- Lovari, A. ve Bowen, S. A. (2019), Social Media in Disaster Communication: A Case Study of Strategies, Barriers and Ethical Implications. *Journal of Public Affairs*, 20(1), s.1-9.
- Stencel, M. ve Luther, J. (2021), *Fact-checking Census Shows Slower Growth*, <https://reporterslab.org/fact-checking-census-shows-slower-growth/> (Erişim Tarihi: 29.05.2023).
- Matthews, J. (2017), The Role of Local Newspaper After Disaster: An Intrinsic Case Study of Ishinomaki, Japan, *Asian Journal of Communication*, 27(5), s.464-479.
- Muhammed, S. ve Mathew, S. K. (2022), The Disaster of Misinformation: A Review of Research in Social Media, *International Journal of Data Science and Analytics*, 13, s.271-285.
- Muralidharan, S., Rasmussen, L., Patterson, D., Shin, J. (2011), Hope for Haiti: An Analysis of Facebook and Twitter Usage During the Earthquake Relief Efforts, *Public Relations Review*, 37(2), s.175-177.
- Nealon, C. B. (2017), *False Tweets During Harvey, Irma Under Scrutiny by University at UB Researchers*. University at Buffalo, Click Portal Implementation, <https://www.buffalo.edu/research/research-services/click-implementation/announcements.host.html/content/shared/university/news/news-center-releases/2017/09/044.detail.html>. (Erişim Tarihi: 05.05.2023).
- Nieves-Pizarro, Y. ve Takahashi B., ve Chavez, M. (2019), When Everything Else Fails: Radio Journalism During Hurricane Maria in Puerto Rico, *Journalism Practice*, 13(7), s.799-816.
- Palen, L. ve Hughes, A. L. (2018), Social Media in Disaster Communication. *Handbook of disaster research*, s.497-518.
- Palen, L., Anderson, K. M., Mark, G., Martin, J., Sicker, D., Palmer, M. ve Grunwald, D. (2010), A Vision for Technology-Mediated Support for Public Participation & Assistance in Mass Emergencies & Disasters, <https://cmci.colorado.edu/~palen/computingvisionspaper.pdf>. (Erişim Tarihi: 12.05.2023).
- Patton, M. Q. (1999). Enhancing the Quality and Credibility of Qualitative Analysis, *HSR: Health Service Research*, 34(5), s.1189-1208
- Poynter.org (2019), The commitments of the code of principles. International FactChecking Network. <https://ifcncodeofprinciples.poynter.org/know-more/the-commitments-of-the-code-of-principles>. (Erişim Tarihi: 01.06.2023)

- Qu, Y., Wu, P. F. ve Wang, X. (2009), Online Community Response to Major Disaster: A Study of Tianya Forum in the 2008 Sichuan Earthquake, In *42nd Hawaii International Conference on System Sciences*, s.1-11.
- Şahin, D., Zengin-Demirbilek, E. (2023), Doğal Afet ve Kriz Yönetiminde Sosyal Medyanın Etkisi: Kahramanmaraş Merkezli Deprem Felaketi Üzerine Bir İnceleme, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 51, s.322-333.
- Salathe, M., Bengtsson, L., Bodnar, T. J., Brewer, D. D., Brownstein, J. S., Buckee, C., Campbell, E. M, Cattuto, C., Khandelwal, S., Mabry, P. L. ve Vespignani, A. (2012), Digital Epidemiology, *PLoS Comput Biol*, 8(7), s.1-5.
- Silver, A. (2019), The Use of Social Media in Crisis Communication, (Ed.: B. Kar and D.M. Cochran), *Risk Communication and Community Resilience*, s. 267-282, Routledge.
- Splendiani, S. ve Capriello, A. (2021), Crisis Communication, Social Media and Natural Disasters-The Use Of Twitter By Local Governments During The 2016 Italian Earthquake, *Corporate Communications: An International Journal*, 27(3), s.509-526.
- Tandoc, E. C. ve Takahashi, B. (2016), Log in If You Survived: Collective Coping on Social Media in The Aftermath of Typhoon Haiyan in The Philippines, *New Media & Society*, 19(11), s.1778-1793.
- Tarakcı, H. (2023), Afet İletişimi ve Twitter Kahramanmaraş Depremi Özelinde Bir İçerik ve Duygu Analizi Araştırması, *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi (e-gifder)*, 11(2), s.1816-1850.
- Tavşancıl, E. ve Aslan, E. (2001), *Sözel, Yazılı ve Diğer Materyaller için İçerik Analizi ve Uygulama Örnekleri*, İstanbul: Epsilon Yayınevi.
- Tong, J. (2017), Technology and Journalism: 'Dissolving' Social Media Content into Disaster Reporting on Three Chinese Disasters, *The International Communication Gazette*, 79(4), s.400-418.
- Tran, T., Valecha, R., Rad, P. ve Rao, H. R. (2020), An Investigation of Misinformation Harms Related to Social Media During Humanitarian Crises, In *Secure Knowledge Management In Artificial Intelligence Era: 8th International Conference*, s.167-181, Springer.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, Dezenformasyonlarla Mücadele Merkezi, *Dezenformasyon Bülteni*, <https://www.dmm.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 20.06.2023).
- Usta, E. ve Yükseler, M. (2021), Afetlerde Sosyal Medya Kullanımı ve Etik İkilemler: İzmir Seferihisar Depremi Örneği, *Afet ve Risk Dergisi*, 4(2), s.249-269.
- Uzunçubuk, L. (2005). Yerleşim Yerlerinde Afet ve Risk Yönetimi. Ankara Üniversitesi, Kamu yönetimi ve Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Vaccari, C. ve Chadwick, A. (2020), Deepfakes and Disinformation: Exploring the Impact of Synthetic Political Video on Deception, Uncertainty, and Trust in News, *Social Media & Society*, 6(1), s.1-13.
- Velev, D., ve Zlateva, P. (2012), Use of Social Media in Natural Disaster Management, *International Proceedings of Economic Development and Research*, 39, s.41-45.
- Vera-Burgos, C. M. ve Griffin Padgett, D. R. (2020), Using Twitter for Crisis Communications in a Natural Disaster: Hurricane Harvey, *Heliyon*, 6, s.1-10.
- Wang, B. ve Zhuang, J. (2017), Crisis Information Distribution on Twitter: A Content Analysis of Tweets during Hurricane Sandy, *Natural Hazards*, 89, s.161-181.

Wardle, C. ve Derakhshan, H. (2017), *Information Disorder: Toward an Interdisciplinary Framework for Research and Policymaking*. Council of Europe Report. <https://rm.coe.int/information-disorder-toward-an-interdisciplinary-framework-for-researc/168076277c> (Erişim Tarihi: 01.06.2023).

Xu, Z. (2020), How Emergency Managers Engage Twitter Users during Disasters, *Online Information Review*, 44(4), s.933-950.

Yıldırım, B. (2015), İçerik Çözümlemesi Yönteminin Tarihsel Gelişimi Uygulama Alanları ve Aşamaları, (Ed.: B. Yıldırım), *İletişim Araştırmalarında Yöntemler Uygulama ve Örneklerle*, ss.105-153, Literatürk Yayınları.

Yudarwati, G. A., Putranto, I. A. ve Delmo, K. M. (2022). Examining the Indonesian Government's Social Media Use for Disaster Risk Communication, *Asian Journal Of Communication*, 32(1), s.1-20.

EK-1

Kategori/Grup	Örnek
1)Yardım Faaliyetlerine Yönelik	<p>Sosyal medyada bazı hesaplar yaptıkları paylaşımlarda Gelir İdaresi Başkanlığı'nın deprem nedeniyle yardımda bulunanların yardım tutarlarının vergiden düşüleceğini iddia etti.</p> <p>Haber @Haber</p> <p>SON DAKİKA Gelir İdaresi Başkanlığı, deprem nedeniyle yardımda bulunan şahıs veya kurumların yardım tutarlarının vergiden düşüleceğini açıkladı.</p> <p>Translate Tweet</p> <p>9:47 PM · Feb 9, 2023 · 2.1M Views</p> <p>1,316 Retweets 1,730 Quote Tweets 7,105 Likes</p>
2)Depremin Yıkıcılığına Yönelik	 <p>Videonun Türkiye'deki deprem enkazını gösterdiği iddiası</p>
3)Dezavantajlı Gruplara Yönelik	 <p>Videonun Kahramanmaraş'taki deprem sonrası kaydedildiği iddiası</p>
4)İktidar Yetkililerine Yönelik	 <p>Videonun Süleyman Soylu'yu Kahramanmaraş depremi sonrası gösterdiği iddiası</p>

5) Muhalefet Yetkililerine Yönelik	 <p>Kılıçdaroğlu'nun deprem bölgesine uçakla gittiğini iddia eden fotoğraf güncel mi?</p>
6) Komplo Teorilerine Yönelik	<p>6 Şubat 2023'te merkez üssü Kahramanmaraş olan iki depremin ardından, 20 Şubat 2023'te Hatay merkezli iki deprem daha yaşandı. Sosyal medyada 20 Şubat'taki depremlerin titanyum oklarla yapıldığı iddia edildi.</p> <p>6:55 PM · Feb 22, 2023 · 760.8K Views</p>
7) Bilim İnsanlarına Yönelik	 <p>Jeoloji Profesörü Cenk Yalıtırak'ın depremin şiddetinin 11 olduğunu söylediği iddiası</p>
8) Hırsız/Yağmacılara Yönelik	 <p>Hırsızlık yaptığı belirtilen kişiyi gösteren fotoğrafın Kahramanmaraş'tan olduğu iddiası</p>
9) Medyaya Yönelik	 <p>A Haber'in laiklik sloganını kestiği yayının güncel olduğu iddiası</p>

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2024, 24(2): 547-560, doi: 10.11616/asbi.1453497

Sahiplik Yapısının Denetim Ücreti Üzerindeki Etkisi: Borsa İstanbul'da Bir Uygulama

The Effect of Ownership Structure on Audit Fees: An Application in Borsa İstanbul

Erol GEÇİCİ¹

Geliş Tarihi (Received): 15.03.2024

Kabul Tarihi (Accepted): 27.04.2024

Yayın Tarihi (Published): 31.07.2024

Öz: Bu çalışmada, Türkiye'de Borsa İstanbul'da (BIST) işlem gören şirketlerin sahiplik yapısının denetim ücreti üzerindeki etkisini ölçmek amaçlanmıştır. Sahiplik yapısı çeşitlerinin denetim ücreti üzerindeki etkisinin olup olmadığı, varsa yönü ve derecesi araştırılmıştır. Çalışmada, 2020-2022 yılları arasında Borsa İstanbul'da faaliyet gösteren 201 finansal olmayan işletmenin verileri kullanılmış olup, panel veri analizi yöntemi uygulanmıştır. Çalışma sonuçları, yabancı ve dağıtık sahiplik oranlarının denetim ücreti üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Ancak en büyük pay sahibi ve kurumsal sahiplik oranının denetim ücreti üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı belirlenmiştir. Çalışma, sahiplik yapısının denetim ücretleri üzerindeki etkisini araştıran mevcut literatüre katkı sağlamaktadır. Ayrıca şirketlerin kurumsal yönetim standartlarını geliştirmek ve finansal raporlama kalitelerini artırmak için stratejik karar alma süreçlerine önemli bir ışık tutmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Denetim Ücreti, Yabancı Sahiplik, Dağıtık (Halka Açıklık) Sahiplik, Panel Veri Analizi, BIST

&

Abstract : This study aims to measure the impact of ownership structure on audit fees of companies listed on Borsa İstanbul (BIST) in Turkey. It is investigated whether ownership structure types have an impact on the audit fee, and if so, its direction and degree. In the study, the data of 201 non-financial companies operating in Borsa İstanbul between 2020-2022 are used and panel data analysis method is applied. The results of the study show that foreign and dispersed ownership ratios have a positive effect on the audit fee. However, the largest shareholder and institutional ownership have not significantly effect the audit fees. The study contributes to the existing literature on the effect of ownership structure on audit fees. It also sheds an important light on the strategic decision-making processes of companies to improve corporate governance standards and enhance the quality of financial reporting.

Keywords: Audit Fee, Foreign Ownership, Dispersed (Free Float) Ownership, Panel Data Analysis, BIST

Atıf/Cite as: Geçici, E. (2024). Sahiplik Yapısının Denetim Ücreti Üzerindeki Etkisi: Borsa İstanbul'da Bir Uygulama. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 547-560. doi: 10.11616/asbi.1453497

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Öğr. Gör. Dr., Erol Geçici, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, erol.gecici@ibu.edu.tr. (Sorumlu Yazar)

1. Giriş

Kurumsal yönetimin temel prensiplerinden biri olan şirketlerin etkin ve adil bir şekilde yönetilmesi, sağlam bir sahiplik yapısının varlığını gerektirmektedir. Sahiplik yapısı, bir şirketin kontrolünün kimler tarafından elinde tutulduğunu ve bu kişilerin şirket yönetimine olan etkisini belirlemektedir. Dolayısıyla, sahiplik yapısının denetim süreçleri üzerindeki etkisinin anlaşılması, şirketlerin yönetim mekanizmalarını güçlendirmek ve finansal raporlama kalitesini artırmak adına kritik öneme sahip olmaktadır.

Türkiye’de borsada işlem gören şirketlerin çoğunda yöneticiler ve sahipler farklı olduğundan vekalet teorisi kapsamında asil-vekil sorunu yaşanabilmektedir. Yöneticiler kararlarında, genellikle hissedarların ve şirketin çıkarlarını korumakla yükümlüdürler. Ancak vekalet ilişkisi bazen yöneticilerin kişisel çıkarlarını şirketin ve hissedarların çıkarlarının önüne koymalarına neden olabilmektedir (Eisenhardt, 1989: 64). Bu durumda, yöneticilerin vekalet görevini ihmal ettiği ve kişisel çıkarları için hareket ettiği söylenebilmektedir.

En büyük hissedarın, şirketin kararları ve yönetiminde önemli bir etkisi olduğundan, yönetim süreçlerine katılım düzeyleri, denetim prosedürlerinin karmaşıklığı ve derinliği gibi faktörler nedeniyle denetim ücretini etkileyebilmektedir. Yabancı ve dağılık sahipliğin (halka açıklık) yüksekliği de kapsamlı bir denetim süreci gerektireceği için denetim ücretinin artmasına yol açabilmektedir. Benzer şekilde işletmenin iş yoğunluğu veya iç kontrol sisteminin zayıflığı denetim süreçlerini karmaşıklatacağı için denetim ücretinin artmasına neden olmaktadır (Mitra vd., 2007: 258). Kurumsal sahipliğin yüksekliği, gözetim ve hesap verebilirlikte artışa neden olabilmektedir. Bu durum yönetimin etkinliğini ve iç kontrol sistemleri üzerinden denetim ücretini potansiyel olarak etkileyebilmektedir. Bu nedenle finansal tabloların gerçeğe uygun, tam ve doğru bir şekilde sunulması, işletme sahipleri, yöneticiler, hissedarlar ve diğer paydaşlar için önemli olmaktadır. Finansal tabloların doğruluğunu sağlamak ve güvenilirliğini temin etmek bağımsız denetim kuruluşlarınca yapılan dış denetimle mümkün olmaktadır (Desender vd., 2013: 824; O’Sullivan, 2000: 410). Denetim kuruluşlarına ödenen denetim ücreti işletmenin sahiplik yapısı (Mitra vd., 2007: 257), büyüklüğü (Abbott vd., 2003: 28; Alhababsah, 2019: 72), iç kontrol sisteminin etkinliği (Nelson ve Mohamed-Rusdi, 2015: 457) gibi çeşitli faktörlerden etkilenmektedir. Bağımsız denetim yönetmeliği de denetimin bağımsızlığını, tarafsızlığını ve kalitesini sağlamak üzere denetim ücretinin belirlenmesini gerektiğini belirtmektedir (BDY, 2012, m.32).

Sahiplik yapısı araştırmaları uluslararası literatürde kurumsal performans (Demsetz ve Villalonga, 2001), denetim ücreti (Alhababsah, 2019; Mitra vd., 2007; Nelson ve Mohamed-Rusdi, 2015; Niemi, 2005; Shan vd., 2019), finansal performans (Cole ve Mehran, 1998; Kapopoulos ve Lazaretou, 2007), kar yönetimi (Alves, 2012) ve sermaye yapısı (Chaganti ve Damanpour, 1991) konularıyla ilişkili incelenmiştir. Bununla birlikte sahiplik yapısının denetim ücreti üzerindeki etkisine yönelik Türkiye’de yapılan çalışmalar sınırlıdır. Çalışmada, BIST’te işlem gören 201 şirketin 2020-2022 dönemine ilişkin veriler kullanılarak sahiplik yapısının denetim ücreti üzerindeki etkisi araştırılmaktadır. Denetim ücreti ve sahiplik yapısına ilişkin bilgiler Kamuyu Aydınlatma Platformu (KAP) ve şirketlerin web adreslerinden elle toplanmıştır.

Çalışma, en büyük, kurumsal, yabancı ve dağılık sahipliğinin denetim ücreti üzerindeki ilişkiye yönelik katkılar sağlamaktadır. Yöneticiler, sahiplik yapılarının denetim ücretleri üzerindeki etkisini anlayarak, sahiplik yapısını şirket stratejileriyle uyumlu hale getirebilir ve denetim maliyetlerini en iyi şekilde yönetme fırsatı bulabilirler. Şirket ortakları, sahip oldukları payların denetim ücretlerine olan etkisini değerlendirerek, şirketlerinin denetim süreçlerinin etkinliğini ve hesap verebilirliklerini değerlendirebilirler. Diğer bilgi kullanıcıları, şirketlerin sahiplik yapılarındaki değişikliklerin denetim ücretleri üzerindeki etkilerini dikkate alarak, şirketlerin finansal durumlarını ve yönetim performanslarını doğru bir şekilde yorumlayabilirler. Bu amaç doğrultusunda, ikinci bölümde sahiplik yapısı ve denetim ücretine yönelik kavramsal çerçeveye yer verilmiş ve hipotezler geliştirilmiştir. Üçüncü bölümde araştırma yöntemi açıklanmıştır. Dördüncü bölümde analiz ve bulgulara yer verilmiştir. Sonuçlar bölümünde ise araştırmanın genel hatları özetlenmiş ve gelecekte yapılacak araştırmalara yönelik önerilerde bulunulmuştur.

2. Kavramsal Çerçeve

Sahiplik yapısının denetim ücretine etkisine ilişkin uluslararası literatürde birçok çalışma yapılmıştır. Ulusal literatürde ise sahiplik yapısı ve denetim ücretini birlikte inceleyen çalışmalar sınırlı olduğundan sahiplik yapısının diğer konularla ilişkisine değinilmiştir. Çalışmada, öncelikle sahiplik yapısının denetim ücreti üzerindeki etkisini inceleyen çalışmalara yer verilmiştir. Ardından, sahiplik yapısıyla ilgili ulusal çalışmalar üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda, bazı çalışmaların özeti aşağıda sunulmuştur.

Simunic (1980), ABD'deki halka açık şirketlere yönelik olarak 1977 yılında denetim ücretleriyle ilgili bir anket yapmıştır. Model, OLS regresyonu kullanılarak analiz edilmiştir. Halka açık şirketlerin denetimi konusunda rekabetin varlığı, sekiz büyük denetim kuruluşları ile diğerleri arasındaki denetim ücretlerindeki farkın önemsiz olduğunu göstermektedir.

Niemi (2005), Finlandiya'daki dört büyük denetim şirketlerinden elde edilen veriler çerçevesinde 81 denetim müşterisinin 1996 yılındaki sahiplik yapısının denetim çabası (saati) ve ücreti üzerindeki etkisini incelemiştir. Buna göre, denetim saati ve ücreti yönetici sahipliğinin yüksek olduğu şirketlerde düşük bulunurken, yabancı sahipliği olan şirketlerde ise yüksek bulunmuştur. Bununla birlikte, devlet ve diğer sahiplik yapıları olan şirketlerde farklılık tespit edilememiştir.

Mitra vd. (2007), ABD New York Borsasında işlem gören 358 şirketin 2000 yılı sonu verilerini kullanarak sahiplik yapısının denetim ücretleri üzerindeki etkisini incelemiştir. En küçük kareler regresyonu analizine göre, denetim ücreti üzerinde dağınık kurumsal sahipliğinin pozitif etkisi görülmüştür. Ayrıca kurumsal blok hissedarlığın ve yönetsel hissedarlığının denetim ücreti üzerinde ise pozitif etkisi bulunmuştur.

Nelson ve Mohamed-Rusdi (2015), Malezya Borsası'nda işlem gören 345 şirketin 2010 yılı verilerini kullanarak yönetici, yabancı ve devlet sahipliğinin denetim ücretleri üzerindeki etkisini incelemiştir. Sonuçlara göre, yabancı ve devlet sahipliğinin denetim ücretleri üzerinde pozitif bir etkisi bulunurken yönetsel sahipliğin denetim ücretleri üzerinde anlamlı bir etkisi tespit edilmemiştir.

Alhababsah (2019), Ürdün'deki Amman Menkul Kıymetler borsasında listelenen 177 şirketin 2009-2016 verilerini kullanarak aile ve devlet sahiplik yapısının denetim kalitesi (denetim ücreti) üzerindeki etkisini incelemiştir. Araştırma sonucuna göre aile ve devlet sahipliğinin denetim kalitesiyle pozitif ilişkili bulunmuştur.

Shan vd. (2019), Avustralya Menkul Kıymetler Borsası'nda (ASX) işlem gören 115 işletmenin 2005-2015 verilerini kullanarak yönetici sahiplik yapısının denetim ücretleri ve dört büyük denetim şirketi (BIG4) üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Çalışma, yönetici sahipliği ile denetim firması büyüklüğü/denetim ücretleri arasındaki ilişkinin, sağlama bölgesinde yer alan şirketler için pozitif olduğunu ortaya koymuştur. Ancak mülkiyet çıkarlarının yakın olduğu bölgelerde yönetici sahipliğinin negatif olduğu bulunmuştur.

Ben Ali vd. (2020), en büyük hissedarın bir aile olduğu borsaya kayıtlı Fransız şirketlerinin 2003-2010 yılları arasındaki veriler kullanılarak büyük hissedarların denetim ücretleri üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Sonuçlara göre, denetim ücretleri ile büyük hissedarın varlığı, sayısı ve oy gücü arasında negatif bir ilişki bulunmuştur.

Pronobis ve Schaeuble (2022), Batı Avrupa'da faaliyet gösteren finansal olmayan şirketlerin 2005-2016 yılları arasındaki verilerini kullanarak yabancı sahipliğinin denetim ücretleri üzerindeki etkisini incelemiştir. Araştırma sonucunda yabancı yatırımcının denetim ücretleri üzerindeki etkisi sahiplik yüzdesine göre artış göstermiştir.

Yamada ve Fujita (2022), Tokyo Menkul Kıymetler Borsası'na kayıtlı şirketlerin 2010-2019 yıllarına ait verileri kullanarak en büyük hissedarın payının denetim ücreti üzerindeki etkisini incelemiştir. Buna göre sahiplik yoğunlaşması ile denetim ücreti arasında negatif bir ilişki bulunmuştur.

Ulusal literatürde sahiplik yapısı genellikle finansal performans, sermaye yapısı, kar kalitesi ve kar düzleştirme ile birlikte incelenmiştir. Bu konuda yapılan çalışmaların bazıları aşağıda özetlenmiştir.

Bayrakdaroğlu (2010), İMKB’de işlem gören şirketlerin 2005-2019 yılları arasındaki sahiplik yapılarının finansal performans düzeyleri üzerindeki etkisini incelemiştir. Buna göre en büyük ortakların ve halka açıklık oranının finansal performans üzerinde etkili olurken, yabancı ve yönetici sahipliğinin finansal performans üzerinde etkili olmadığı görülmüştür.

Önem ve Demir (2015), BIST İmalat sektöründe 2009-2012 yılları arasında işlem gören 135 şirketin mülkiyet yapısının finansal performans üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Araştırma sonucuna göre mülkiyet yapısının ROA, cari oran, ROE ve Tobin Q üzerinde pozitif etkisi bulunmuştur.

Doğan ve Karayel (2016), BIST İmalat sektöründeki 136 şirketin 2002-2012 yılları arasındaki verilerini kullanarak, yönetim kurulundaki yabancı üye sayısının ve yabancı sahipliğinin finansal performans üzerindeki etkisini incelemiştir. Buna göre yönetim kurulundaki yabancı üye sayısı ve yabancı sahipliği sadece finansal performans göstergelerinden Tobin Q oranı ile pozitif ilişkili bulunmuştur.

Ege ve Topaloğlu (2017), BIST 30 Endeksinde yer alan şirketlerin 2009-2015 yılları arasında sahiplik yapısının sermaye yapısı kararlarına etkisini incelemiştir. Buna göre sahiplik yapısı ile sermaye yapısını temsil eden finansal kaldıraç oranı arasında ilişki bulunamamıştır.

Temiz ve Dalkılıç (2018), BIST’te işlem gören imalat işletmelerinin 2012-2016 yıllarına ait sahiplik yapısının sermaye yapısı üzerindeki etkisini incelemiştir. Buna göre en büyük sahiplik, kurumsal sahiplik ve yabancı sahiplik oranının sermaye yapısını gösteren kaldıraç oranı ile negatif ilişkili olduğu bulunmuştur. Halka açıklık oranının kaldıraç oranı üzerinde ise pozitif etkisi tespit edilmiştir.

Kılıç ve Ayrıçay (2018), BIST İmalat sektöründeki 78 işletmenin 2003-2014 verilerini kullanarak yönetim kurulu özelliğinin ve sahiplik yapısının finansal performans üzerindeki etkisi araştırmışlardır. Buna göre yönetim kurulu özelliğinin ve sahiplik yapısının tüm finansal performans göstergeleri üzerinde etkisi olduğu sonucuna varılmıştır.

Örgün ve Aygün (2018), BIST’e kayıtlı 130 şirketin 2014-2015 verileri kullanılarak sahiplik yapısının kar kalitesi üzerindeki etkisini incelemiştir. Araştırma sonucuna göre, yabancı sahiplik yapısının kar kalitesi üzerinde pozitif bir etkisi tespit edilmiştir. Ancak kurumsal, yönetsel ve dağınık sahip yapısının kar kalitesi üzerinde etkisi bulunamamıştır.

Tepeli ve Kahraman (2021), BIST 100’de işlem gören 63 şirketin 2009-2018 yılları arasındaki verilerini kullanarak sahiplik yapısının firma değeri (PD/DD) üzerindeki etkisi incelemiştir. Analiz sonuçlarına göre, ikinci ve üçüncü ortağın firma değeri üzerinde etkisi olmuştur.

Öztürkçü Akçay vd. (2022), BIST’de işlem gören 199 şirketin 2012-2020 yılları arasındaki sahiplik yapısının kar düzleştirme üzerindeki etkisini lojistik regresyon analiziyle incelemiştir. Analiz sonucuna göre kar düzleştirme üzerinde yabancı sahiplik oranının negatif etkisi belirlenirken yönetsel ve kurumsal sahiplik oranının kar düzleştirme üzerinde herhangi bir etkisi tespit edilememiştir.

Konak ve Türkoğlu (2022), BIST Turizm Endeksinde faaliyet gösteren 9 şirketin 2012-2018 yılları arasındaki veriler kullanılarak sermaye ve sahiplik yapısının finansal performans üzerindeki etkisini incelemiştir. OLS yöntemiyle yapılan analizde sahiplik yapısını temsil eden en büyük ortağın payının finansal performans göstergeleri (ROA, ROE ve Tobin Q oranı) üzerinde etkisi bulunamamıştır.

2.1. En Büyük Sahiplik Oranı

En büyük hissedarın şirket yönetimi üzerindeki belirleyici etkisi, vekalet maliyetinin düşük olmasına ve dolayısıyla izleme ve denetlemenin azalmasına yol açabilmektedir. Bu durum, denetim ve izleme süreçlerindeki kısıtlamalar nedeniyle denetim ücretinin düşmesine sebep olabilmektedir (Khan vd., 2011: 130). Ayrıca en büyük hissedarlar borsada işlem gören bağlı ortaklığın hissedarları olduklarında ilgili bilgilere özel iletişim yoluyla erişebilirler (Yamada ve Fujita, 2022: 16). Bu durum, kaliteli muhasebe bilgisine olan ihtiyacın azalmasına, gereken denetim çabasının düşmesine ve sonuç olarak denetim

ücretinin azalmasına yol açabilmektedir. Literatürdeki çalışmalar (Ben Ali vd., 2020: 31; Yamada ve Fujita, 2022:1) hissedar büyüklüğü ile denetim ücreti arasında negatif ilişki bulmuştur. Bu düşüncenin ardından aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir.

H1: En büyük sahiplik oranı ile denetim ücreti arasında negatif bir ilişki vardır.

2.2. Kurumsal Sahiplik Oranı

Kurumsal yatırımcılar, bireysel yatırımcılara kıyasla daha etkin izleme yeteneklerine sahip olduklarından, denetim hizmetlerinin kalitesinin yüksek olmasını talep etmektedirler. Bu talep, özellikle gelişmiş ülkelerdeki kurumsal yatırımcılar arasında belirgin bir şekilde görülmektedir (Shleifer ve Vishny, 1997: 738). Literatürde yapılan araştırmalar (Ben Ali ve Lesage, 2013: 27; Mitra vd., 2007: 266) kurumsal sahiplik oranı ile denetim ücreti arasında pozitif bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır. Kurumsal sahiplik oranı arttıkça, denetim şirketlerinin müşterileri için daha fazla kaynak ve zaman ayırması gerekeceğinden dolayı denetim ücretinde bir artış görülmektedir. Bu düşüncenin ardından aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir.

H2: Kurumsal sahiplik oranı ile denetim ücreti arasında pozitif bir ilişki vardır.

2.3. Yabancı Sahiplik Oranı

Yabancı yatırımcılar, bilgi asimetrisini azaltmak ve güvenilir finansal raporlama elde etmek için kaliteli denetim hizmetleri talep ederek yönetim üzerinde baskı oluşturmaktadır (Jiang ve Kim, 2004: 186). Ayrıca, şirketlerin yabancı sermaye çekme çabaları ve çok uluslu şirketler için detaylı raporlama gerekliliği, denetim sürecinin kapsamlı ve detaylı olmasına neden olmaktadır (Niemi, 2005: 309). Bu faktörler, denetim şirketlerinin maliyetini ve işgücünü etkilediği için denetim ücretinin artmasına neden olabilmektedir. Öte yandan, yabancı sahiplik oranındaki artış, finansal raporlama karmaşıklığının ve kurumsal yönetim ihtiyacının artması gibi faktörlerle ilişkilendirilebilir. Bu durum, şirketlerin ek finansal tabloları düzenlemesi gerekliliği ve farklı dillerde hazırlık süreci gibi ek zorlukları beraberinde getirmektedir. Ayrıca, yabancı şirketlerin iştiraklerindeki yönetim kontrolü, coğrafi uzaklık ve ulusal çıkarlar nedeniyle karmaşık hale gelebilmektedir. Bu durum denetim sürecinin zorlu olmasına ve fazla kaynak gerektirmesine yol açarak denetim ücretinde artışa neden olmaktadır. Literatürdeki çalışmalar (Niemi, 2005: 309; Pronobis ve Schaeuble, 2022: 575) denetim ücreti ile yabancı sahiplik oranı arasında pozitif bir ilişki bulmuştur. Bu düşüncenin ardından aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir.

H3: Yabancı sahiplik oranı ile denetim ücreti arasında pozitif bir ilişki vardır.

2.4. Dağınık Sahiplik (Halka Açıklık) Oranı

Geniş bir halka açıklık oranı, hissedar sayısının artmasına ve geniş bir hissedar tabanı anlamına gelmektedir, bu da denetim sürecinin uzamasına ve fazla kaynak ihtiyacına neden olabilmektedir. Sahipliğin dağınık olduğu şirketlerin hissedarlarının, yönetsel davranışı izlemenin bir aracı olarak denetime güvenmektedir (Harahap ve Prasetyo, 2018: 162). Bu nedenle dağınık hissedarlar kapsamlı bir denetim hizmeti karşılığında denetim ücreti de artacaktır (O'Sullivan ve Diacon, 2002: 96). Buna ek olarak, halka açıklık oranı ile denetim ücreti arasındaki ilişkiyi etkileyebilecek diğer bir faktör de şirketin karmaşıklığıdır. Farklı iş birimlerinin ve faaliyetlerin varlığı, uluslararası faaliyetler ve türev ürünler gibi faktörler, denetim sürecini karmaşık hale getirebilmekte ve denetim ücretini artırabilmektedir. Ulusal literatürde halka açıklık oranının finansal performansla ilişkisi incelenirken, denetim ücretiyle ilişkisini inceleyen çalışmalar sınırlıdır. Denetim ücretinin denetim raporunda zorunlu ilanının yakın zamanda olması ve bilgiye erişim için veri tabanlarında yeterli bilginin olmaması bunun nedeni olabilmektedir. Bu düşüncenin ardından aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir.

H4: Dağınık sahiplik (halka açıklık) oranı ile denetim ücreti arasında pozitif bir ilişki vardır.

3. Araştırma Yöntemi

3.1. Örneklem ve Değişkenler

Örneklem 2020-2022 yılı boyunca Türkiye’de BIST’te işlem gören şirketleri içermektedir. Denetim kuruluşları tarafından sunulan hizmetlere ilişkin denetim ücretleri, 2021 yılından itibaren bağımsız denetim raporlarında duyurulması zorunlu hale gelmiştir. Bu bağlamda 2021 yılı denetim raporunda yer alan 2020 yılı denetim ücreti başlangıç yılı olarak kabul edilmiştir. Örneklem seçiminde ilk olarak finans sektörünün mali yapıları farklılık gösterdiği için kapsam dışında tutulmuştur (Alhababsah, 2019: 77; Mitra vd., 2007: 271; Niemi, 2005: 312). İkinci olarak eksik veri içeren tüm gözlemler çıkarılmıştır. Sonuç olarak nihai örneklem 201 şirketten oluşmaktadır. Örneklem seçimiyle ilgili ayrıntılar Tablo 1’de gösterilmektedir.

Tablo 1: Örneklem

	Toplam
Borsa İstanbul Şirketleri	424
<i>Eksi:</i>	
Finans (mali) sektöründe yer alan şirketler	152
	272
<i>Eksi:</i>	
Denetim ücreti ve sahiplik yapısı eksik olan şirketler	71
Nihai Sonuç	201

Tablo 2’de, BIST’teki şirketler; imalat, elektrik-gaz-su, inşaat-bayındırlık, toptan-perakende, ulaştırma, teknoloji, bilgi-iletişim ve diğerleri olmak üzere sekiz sektör grubuna ayrılmıştır. İmalat sektörü 140 şirketle (yüzde 69,65) en büyük paya, teknoloji sektörü ise 16 şirketle (yüzde 7,96) ikinci en büyük paya sahiptir.

Tablo 2: BIST Sektörleri

Sektör Adı	Şirket Sayısı	Gözlem Sayısı	Yüzde (%)
İmalat	140	420	69,65
Elektrik, Gaz ve Su	7	21	3,48
İnşaat ve Bayındırlık	5	15	2,49
Toptan ve Perakende	13	39	6,47
Ulaştırma	5	15	2,49
Teknoloji	16	48	7,96
Bilgi ve İletişim	5	15	2,49
Diğerleri*	10	30	4,98
Toplam	201	603	100

*Madencilik, tarım, eğitim, mesleki, idari-otel sektörü sayısı az olduğu için diğer grubu içinde yer almıştır.

Denetim ücreti verileri şirketlerin bağımsız denetim raporlarından, sahiplik yapısı verileri Kamuyu Aydınlatma Platformu (KAP)’dan elde edilmiştir. Bağımlı değişken, şirketin denetim ücretinin doğal logaritmasıdır. Bağımsız değişkenler ise en büyük sahiplik, kurumsal sahiplik, yabancı sahiplik ve dağınık sahiplikten oluşmaktadır. Kontrol değişkeni olarak şirketin yaşı, büyüklüğü, denetim şirketi, karlılık oranı ve kaldıraç oranı yer almıştır. Tablo 3’te araştırmada kullanılan değişkenlerin tanımları ve referans listeleri yer almaktadır.

Tablo 3: Değişkenlerin Tanımları ve Literatür

Değişken Adı	Tanımlar	Literatür
Denetim Ücreti (LN_DU)	Denetim ücretinin doğal logaritması	(Abbott vd., 2003; Alhababsah, 2019; Alkebeş vd., 2021; Carcello vd., 2002; Mitra vd., 2007; Nelson ve Mohamed-Rusdi, 2015; Niemi, 2005; Shan vd., 2019)
En büyük sahiplik (BUY_S)	Şirketteki en büyük ortağın sahiplik oranı	(Ben Ali vd., 2020; Kao vd., 2019; Yamada ve Fujita, 2022)
Kurumsal sahiplik (KUR_S)	Şirketteki kurumsal sahiplik oranı	(Alhababsah, 2019; Ben Ali ve Lesage, 2013; Kao vd., 2019; Pronobis ve Schaeuble, 2022; Simunic, 1980)
Yabancı sahiplik (YAB_S)	Şirketteki yabancı sahiplik oranı	(Alhababsah, 2019; Kao vd., 2019; Nelson ve Mohamed-Rusdi, 2015; Niemi, 2005; Pronobis ve Schaeuble, 2022)
Dağınık sahiplik (DAG_S)	Şirketin halka açıklık oranı	(Bayrakdaroğlu, 2010; Desender vd., 2013; Quick vd., 2013)
Şirketin Yaşı (YAS)	Şirketin yaşının doğal logaritması	(Kao vd., 2019)
Büyüklik (BYKLLK)	Aktif toplamının doğal logaritması	(Alhababsah, 2019; Harymawan vd., 2023)
Dört Büyük Denetim Kuruluşu (BDK)	Şirket, dört büyük denetim kuruluşu tarafından denetlenmişse 1, yoksa 0	(Ben Ali vd., 2020; Choi vd., 2008; Harymawan vd., 2023; Pronobis ve Schaeuble, 2022)
Karlılık oranı (KAR_O)	Net Kar / Satışlar	(Choi vd., 2008; Nelson ve Mohamed-Rusdi, 2015; Öztürkçü Akçay vd., 2022)
Kaldıraç oranı (KAL_O)	Toplam Yükümlülükler / Aktif Toplamı	(Alhababsah, 2019; Harymawan vd., 2023; Mitra vd., 2007; Nelson ve Mohamed-Rusdi, 2015)

Araştırmada sahiplik yapısının denetim ücreti üzerindeki etkisi Stata 13 programından yararlanılarak OLS ile analiz edilmiştir (Mitra, 2007: 269).

3.2. Araştırma Tasarımı

Sahiplik yapısının denetim ücreti üzerindeki etkisi çoklu regresyon modeli kullanılarak OLS ile test edilmiştir. Araştırmanın modeli aşağıdaki değişkenlerden oluşmaktadır.

$$LN\_DU_{i,t} = \beta_0 + \beta_1 BUY\_S_{i,t} + \beta_2 KUR\_S_{i,t} + \beta_3 YAB\_S_{i,t} + \beta_4 DAG\_S_{i,t} + \beta_5 YAS_{i,t} + \beta_6 BYKLLK_{i,t} + \beta_7 BDK_{i,t} + \beta_8 KAR\_O_{i,t} + \beta_9 KAL\_O_{i,t} + \text{Sektör} + Yıl + \varepsilon_{i,t}$$

Modelde yer alan LN_DU, denetim ücretinin doğal logaritmasını; BUY_S, şirketteki en büyük ortağın sahiplik oranını; KUR_S, şirketteki kurumsal sahiplik oranını; YAB_S, şirketteki yabancı sahiplik oranını; DAG_S, şirketin halka açıklık oranını; YAS, şirketin yaşının doğal logaritmasını; BDK, Dört büyük denetim kuruluşunu; BYKLLK, aktif toplamının doğal logaritmasını; KAR_O, Net Kar / Satışları; KAL_O, Toplam Yükümlülükler / Aktif Toplamını; Sektör, şirketin bulunduğu sektör kuklasını; Yıl, şirketin incelenen yıl kuklasını temsil etmektedir.

4. Tanımlayıcı ve Ampirik Analizler

Tablo 4'te bağımlı, bağımsız ve kontrol değişkenlerinin örneklem büyüklüğü, ortalama, standart sapma, minimum ve maksimum değerleri sunulmaktadır. Örnekleme yer alan işletmeler ortalama 11.300.000 ₺ denetim ücreti ödemiştir. Örneklemedeki şirketler, denetim ücreti olarak en az 21.000 ₺ ve en fazla 3.890.000.000 ₺ ödemiştir. Ortalama en büyük sahiplik oranı (BUY_S) yüzde 45,09 olarak bulunmuştur. Ortalama kurumsal sahiplik oranı (KUR_S) yüzde 52,88 olarak gerçekleşmiştir. Ortalama yabancı sahiplik

oranı (YAB_S) yüzde 14,68 olarak hesaplanmıştır. Son olarak ortalama dağınık sahiplik oranı (DAG_S) yüzde 40 olarak bulunmuştur.

Tablo 4: Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler	N	Ortalama	Medyan	Stan. Sapma	Min.	Mak.
Denetim Ücreti (1000 ₺)	603	11300	205	173000	21	3890000
Ln Denetim Ücreti	603	12.4412	12.2307	1.4994	9.9522	22.0821
En büyük sahiplik (BUY_S)	603	.4509	.4444	.2479	0	.9946
Kurumsal sahiplik (KUR_S)	603	.5288	.6324	.3351	0	.99487
Yabancı sahiplik (YAB_S)	603	.1468	.0222	.2535	.00002	.99486
Dağınık sahiplik (DAG_S)	603	.4000	.3466	.2291	.0054	.9885
Şirketin Yaşı (YAS)	603	3.4863	3.6375	.6687	0	4.4659
Büyüklik (BYKLIK)	603	21.1041	20.9742	1.9304	16.8102	27.0838
Dört Büyük Denetim Kuruluşu (BDK)	603	.5140	1	.5002	0	1
Karlılık oranı (KAR_O)	603	149632.6	.0885	2585572	-1.0888	57100000
Kaldıraç oranı (KAL_O)	603	.5517	.5893	.2368	.0148	1.1013

Tablo 5'te tüm değişkenler arasındaki ilişkiyi gösteren korelasyon analizine yer verilmiştir. Bağımlı değişken denetim ücreti ile en büyük sahiplik (BUY_S), kurumsal sahiplik (KUR_S) ve yabancı sahiplik (YAB_S) oranı arasında pozitif korelasyon görülürken, dağınık sahiplik (DAG_S) oranı ile negatif korelasyon görülmüştür. En yüksek korelasyon denetim ücreti ile kurumsal sahiplik (KUR_S) arasında 0.516 olarak gerçekleşmiştir. Denetim ücreti, kontrol değişkenleri (karlılık oranı hariç) ile de pozitif ilişkili bulunmuştur.

Değişkenler arasında çoklu bağlantı sorunu yaşamamak için bağımsız değişkenler arasındaki korelasyonun 0.80'i geçmemesi gerekmektedir. Bağımsız değişkenler arasındaki en yüksek ilişki, en büyük sahiplik oranı (BUY_S) ile dağınık sahiplik oranı (DAG_S) arasındaki (-0.752)'lik ilişkidir. Bu korelasyon oranı, yüzde 80 sınırını aşmadığı için, değişkenler arasında çoklu bağlantı sorunu olmadığını göstermektedir. Ayrıca, bağımsız değişkenler setinin tamamıyla ilgili olan varyans enflasyon faktörünün (VIF) belirlenen 10 kesme noktasından düşük olduğu hesaplanmıştır (Hair vd., 2009, s.197). Bulgular, en yüksek VIF değerinin 3.60 olduğunu göstermektedir. Çalışmada, VIF değeri açısından da çoklu bağlantının bir sorun oluşturmaması olası görünmemektedir.

Tablo 5: Korelasyon Matrisi

Değişkenler	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)
(1) LN_DU	1.000									
(2) BUY_S	0.292 (0.000)	1.000								
(3) KUR_S	0.516 (0.000)	0.689 (0.000)	1.000							
(4) YAB_S	0.340 (0.000)	0.354 (0.000)	0.513 (0.000)	1.000						
(5) DAG_S	-0.289 (0.000)	-0.752 (0.000)	-0.655 (0.000)	-0.351 (0.000)	1.000					
(6) YAS	0.198 (0.000)	0.238 (0.000)	0.298 (0.000)	0.127 (0.002)	-0.351 (0.000)	1.000				
(7) BYKLIK	0.740 (0.000)	0.259 (0.000)	0.544 (0.000)	0.263 (0.000)	-0.327 (0.000)	0.254 (0.000)	1.000			
(8) BDK	0.541 (0.000)	0.486 (0.000)	0.659 (0.000)	0.357 (0.000)	-0.513 (0.000)	0.240 (0.000)	0.464 (0.000)	1.000		
(9) KAR_O	-0.065 (0.112)	-0.083 (0.042)	-0.091 (0.025)	-0.032 (0.436)	0.070 (0.087)	0.010 (0.811)	-0.078 (0.055)	-0.060 (0.144)	1.000	
(10) KAL_O	0.271 (0.000)	0.159 (0.000)	0.250 (0.000)	0.191 (0.000)	-0.212 (0.000)	0.123 (0.002)	0.347 (0.000)	0.328 (0.000)	-0.085 (0.036)	1.000

* $p < 0.1$

Tablo 6'da sahiplik yapısının denetim ücreti üzerindeki etkisine yönelik çoklu regresyon analizi sonuçlarını göstermektedir. Ampirik testler literatüre uygun olarak OLS regresyon analiziyle yapılmıştır. Literatürde sahiplik yapısı ile denetim ücreti arasındaki ilişki incelenirken bir dönem ya da birden çok dönem ele alınmıştır. Buna göre Model 1'de 2020,2021 ve 2022 yılı verileri birlikte değerlendirilerek analiz edilmiştir. Model 2'de ise sadece 2022 yılı verileri dikkate alınarak analiz yapılmıştır.

Tablo 6'da sahiplik yapısıyla denetim ücreti (Model 1) arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Model 1'de en büyük sahiplik (BUY_S), kurumsal sahiplik (KUR_S), yabancı sahiplik (YAB_S) ve dağılık sahiplik (DAG_S) oranı denetim ücretini pozitif yönde etkilemiştir. Bununla birlikte sadece denetim ücreti ile yabancı sahiplik (YAB_S) ve dağılık sahiplik (DAG_S) arasındaki ilişki istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Denetim ücreti ile en büyük (BUY_S) ve kurumsal sahiplik (KUR_S) oranı arasındaki ilişki anlamlı bulunamamıştır.

Tablo 6'da sahiplik yapısıyla denetim ücreti (Model 2) arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Model 2'de denetim ücreti ile yabancı sahiplik (YAB_S) ve dağılık sahiplik (DAG_S) arasındaki ilişki istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Yabancı ve dağılık sahiplik oranında artış denetim ücretini de yükseltmektedir. Denetim ücreti ile en büyük (BUY_S) ve kurumsal sahiplik (KUR_S) arasındaki ilişki anlamlı bulunamamıştır.

Tablo 6: Çoklu Regresyon Analizi Sonuçları

Panel: Sahiplik Yapısı				
Değişkenler	Model 1 (Tüm Yıllar)		Model 2 (2022 Yılı)	
	<i>Coef.</i>	<i>t</i>	<i>Coef.</i>	<i>t</i>
Sabit	1.9406	3.35***	1.6591	1.51
En büyük sahiplik (BUY_S)	.38438	1.51	.4645	0.99
Kurumsal sahiplik (KUR_S)	.0135	0.06	.2083	0.52
Yabancı sahiplik (YAB_S)	.6569	3.84***	.6556	2.11**
Dağınmak sahiplik (DAG_S)	.8857	3.33***	1.0042	2.09**
Şirketin Yaşı (YAS)	-.0310	-0.50	-.0207	-0.17
Büyüklik (BYKLLK)	.4482	17.02***	.4622	9.88***
Dört Büyük Denetim Kuruluşu (BDK)	.8623	8.42***	.9090	5.09**
Karlılık oranı (KAR_O)	0.0000	0.997	0.0000	-0.06
Kaldıraç oranı (KAL_O)	-.1155	-0.64	.0249	0.08
<i>Sektör kuklası</i>		Evet		Evet
<i>Yıl kuklası</i>		Evet		--
<i>F testi</i>		60.72		22.66
<i>Prob>F</i>		0.0000		0.0000
<i>(Adjusted) R2</i>		0.6410		0.6340

***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10'luk bir anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Tablo 6'daki Model 1 ve Model 2'deki denetim ücretinin, büyüklük (BYKLLK) ve dört büyük denetim kuruluşu (BDK) kontrol değişkeni arasında istatistiksel olarak anlamlı pozitif ilişki bulunmuştur. İşletmenin varlıklarının büyüklüğü denetim ücretinde artışa neden olmuştur. İşletmenin dört büyük denetim şirketi tarafından denetlenmesi de ücret yüksekliğine neden olmuştur. Denetim ücretinin şirket yaşı (YAS), karlılık oranı (KAR_O) ve kaldıraç oranı (KAL_O) kontrol değişkenleri ile ise anlamlı bir ilişkisi bulunamamıştır.

Çalışmada işletmelerin sahiplik yapılarının denetim ücreti üzerindeki etkisine yönelik hipotez sonuçlarının özet bilgisi Tablo 7'de gösterilmektedir.

Tablo 7: Hipotez Testi Sonuçları

Hipotezler	Beklenen Etki	Gerçekleşen Etki	Sonuç
H1: En büyük sahiplik oranı (BUY_S) ile denetim ücreti arasında negatif bir ilişki vardır.	Negatif	İlişki yok	Desteklenmedi
H2: Kurumsal sahiplik oranı (KUR_S) ile denetim ücreti arasında pozitif bir ilişki vardır.	Pozitif	İlişki yok	Desteklenmedi
H3: Yabancı sahiplik oranı (YAB_S) ile denetim ücreti arasında pozitif bir ilişki vardır.	Pozitif	Pozitif	KABUL
H4: Dağınmak sahiplik oranı (DAG_S) ile denetim ücreti arasında pozitif bir ilişki vardır.	Pozitif	Pozitif	KABUL

Buna göre, H3 ve H4 hipotezlerinde pozitif ilişki tespit edildiği için kabul edilmiştir. H1 hipotezinde negatif, H2 hipotezinde ise pozitif ilişki tespit edilemediği için reddedilmiştir.

5. Sonuç

Bu çalışmada, Türkiye'de BIST'te işlem gören 201 şirketin 2020-2022 yıllarındaki sahiplik yapısının denetim ücreti üzerindeki etkisi incelenmektedir. Sahiplik yapısının denetim süreçleri ve denetim ücreti üzerindeki etkisinin anlaşılması, kurumsal yönetim mekanizmalarının güçlendirilmesi ve finansal raporlama kalitesinin artırılması açısından büyük önem taşımaktadır.

Çalışmanın sonuçları, sahiplik yapısının denetim ücreti üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. İlk olarak en büyük sahiplik oranının denetim ücreti (H1) üzerinde anlamlı olmayan pozitif bir etkiye sahiptir. Bu sonuç en büyük sahiplik oranının denetim ücretini negatif etkilediğini tespit eden önceki çalışmalardan (Ben Ali vd., 2020: 31; Yamada ve Fujita, 2022: 1) farklılık göstermektedir. İkinci olarak kurumsal sahiplik oranının denetim ücreti (H2) üzerinde anlamlı olmayan pozitif etkisi bulunmuştur. Bu çalışmada, kurumsal sahiplik oranının denetim ücretini pozitif yönde etkilediğini gösteren önceki araştırmalardan (Ben Ali ve Lesage, 2013: 27; Mitra vd., 2007: 266) ayrılmaktadır.

Üçüncü olarak, yabancı sahiplik oranının denetim ücreti (H3) üzerindeki pozitif bir etkisi tespit edilmiştir. Yabancı sahiplik oranındaki artışı denetim ücretini yükselttiği gözlemlenmiştir. Bu sonuç yabancı sahiplik yapısının denetim ücretini pozitif etkilediğini tespit eden önceki çalışmalarla (Niemi, 2005: 309; Pronobis ve Schaeuble, 2022: 575) benzerlik göstermektedir. Son olarak dağılık sahiplik (halka açıklık) oranı denetim ücretini (H4) pozitif etkilemiştir. Dağılık sahipliğin denetim ücretini artırdığını ileri süren önceki çalışma (O'Sullivan ve Diacon, 2002: 96) ile benzerlik göstermektedir.

Literatürde sahiplik yapısı oranı ile denetim ücreti arasındaki ilişki bir yıllık dönemde de incelenmiştir (Mitra vd., 2007; Nelson ve Mohamed-Rusdi, 2015; Niemi, 2005; Simunic, 1980). Buna göre 2022 verileri kullanılarak sahiplik yapısının denetim ücreti üzerindeki etkisi analiz edilmiştir. Tek yılın ve birden çok yılın sonuçlarında herhangi bir farklılık gözlenmemiştir.

Denetim riski ve karmaşıklığı arttıkça, denetim hizmetleri için ödenen ücret de artmaktadır. Denetim ücreti sadece hizmet sağlayıcının bakış açısından değil, aynı zamanda denetim hizmeti alanın kabul etmeye istekli olduğu miktardan da etkilenmektedir. Yabancı sahiplik oranındaki artış, detaylı raporlama gereksinimleri ve finansal tabloların yüksek kalitede sunulması taleplerine yol açarak, denetim hizmetlerinin süresini ve karmaşıklığını artırmaktadır. Bu durum, denetim sürecinin yoğun bir şekilde yürütülmesini gerektirerek, denetim maliyetlerinde artışa ve dolayısıyla denetim ücretinde yükselişe sebep olmaktadır. Çalışmada, yabancı sahiplik oranındaki artışın denetim ücretini de yükselttiği gözlemlenmiştir. Ayrıca finansal tabloların kaliteli, şeffaf ve güvenilir olması için bağımsız denetim kuruluşları tarafından denetleniyor olması önemlidir. Bu denetim hizmeti kapsamlı bir şekilde yapıldığında şirkete yatırım yapan/yapmak isteyen kişi ve kurumlarca olumlu karşılanacaktır. Kapsamlı denetim hizmetiyle birlikte denetim ücretinde artış meydana gelecektir. Çalışmada dağılık sahiplik yapısı oranı denetim ücretini pozitif yönde etkilemiştir.

Çalışmada bazı sınırlılıklar bulunmaktadır. Birincisi, örneklem 2020-2022 yılları arasındaki finansal olmayan şirketleri kapsamaktadır. Gelecek dönemlerde örneklem ve gözlem sayısı artışıyla sağlıklı sonuçlar alınacağı düşünülmektedir. İkincisi, sahiplik yapısıyla ilgili dört değişken ele alınmıştır. Yeterli veri elde edilemediği için devlet sahipliği, aile sahipliği ve yönetsel sahiplik çalışmaya dahil edilmemiştir.

Gelecekte yapılacak çalışmalarda, Türkiye ile gelişmekte olan ülke örneklerini birlikte inceleyebilir. Ayrıca denetim ücreti üzerinde üst düzey yönetici ve yönetim kurulu üye özelliklerinin etkisini araştırabilir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Bu makale, Creative Commons Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Kaynaklar

- Abbott, L. J., Parker, S., Peters, G. F. ve Raghunandan, K. (2003). The Association Between Audit Committee Characteristics and Audit Fees. In *Auditing* (Vol. 22, Issue 2, s.17–32). American Accounting Association. <https://doi.org/10.2308/aud.2003.22.2.17>
- Alhababsah, S. (2019). Ownership Structure and Audit Quality: An Empirical Analysis Considering Ownership Types In Jordan. *Journal of International Accounting, Auditing and Taxation*, 35, s.71–84. <https://doi.org/10.1016/j.intaccaudtax.2019.05.006>
- Alkebeş, R. H., Tian, G. L., Usman, M., Siddique, M. A. ve Alhebry, A. A. (2021). Gender Diversity In Audit Committees and Audit Fees: Evidence From China. *Managerial Auditing Journal*, 36(1), s.72–104. <https://doi.org/10.1108/MAJ-06-2019-2326/FULL/PDF>
- Alves, S. (2012). Ownership Structure and Earnings Management: Evidence From Portugal. *Australasian Accounting, Business and Finance Journal*, 6(1), s.57–74.
- Bayrakdaroğlu, A. (2010). Mülkiyet Yapısı ve Finansal Performans: İMKB Örneği. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 2(2), s.11–20.
- BDY. (2012). *Bağımsız Denetim Yönetmeliği*. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=16907&MevzuatTur=7&MevzuatTertip=5>
- Ben Ali, C., Boubaker, S. ve Magnan, M. (2020). Auditors and Principal-Principal Agency Conflicts in Family-controlled Firms. *Auditing: A Journal of Practice & Theory*, 39(4), s.31–55.
- Ben Ali, C. ve Lesage, C. (2013). Audit Pricing and Nature of Controlling Shareholders: Evidence From France. *China Journal of Accounting Research*, 6(1), s.21–34. <https://doi.org/10.1016/j.cjar.2012.08.002>
- Carcello, J. V., Hermanson, D. R., Neal, T. L., Riley, R. A., Dugan, M., Ingram, R., Palmrose, Z.-V., Peffer, S., Ramsay, B., Rittenberg, L. ve Taylor, G. (2002). Board Characteristics and Audit Fees. In *Contemporary Accounting Research* (Vol. 19, Issue 3).
- Chaganti, R. ve Damanpour, F. (1991). Institutional Ownership, Capital Structure, and Firm Performance. *Strategic Management Journal*, 12(7), s.479–491.
- Choi, J. H., Kim, J. B., Liu, X. ve Simunic, D. A. (2008). Audit Pricing, Legal Liability Regimes, and Big 4 Premiums: Theory and Cross Cultural Evidence. *Contemporary Accounting Research*, 25(1), s.55–99.
- Cole, R. A. ve Mehran, H. (1998). The Effect of Changes In Ownership Structure On Performance: Evidence From The Thrift Industry. *Journal of Financial Economics*, 50(3), s.291–317.
- Demsetz, H. ve Villalonga, B. (2001). Ownership Structure and Corporate Performance. *Journal of Corporate Finance*, 7(3), s.209–233.
- Desender, K. A., Aguilera, R. V., Crespi, R. ve García-Cestona, M. (2013). When Does Ownership Matter? Board Characteristics and Behavior. *Strategic Management Journal*, 34(7), s.823–842. <https://doi.org/10.1002/smj.2046>

- Doğan, M. ve Karayel, M. (2016). Yönetim Kurulu Ve Sahiplik Yapısının Ceo Değişimi Üzerindeki Etkisi: Bist İmalat Endeksi'nde Faaliyet Gösteren Firmalar Üzerine Bir Araştırma. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(14), s.366-383. <https://doi.org/10.20875/sb.70539>
- Ege, İ. ve Topaloğlu, T. N. (2017). Sahiplik Yapısının Sermaye Yapısı Kararlarına Etkisi: Borsa İstanbul'da Bir Uygulama. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, s.471-471. <https://doi.org/10.18506/anemon.285974>
- Eisenhardt, K. M. (1989). Agency Theory: An Assessment and Review. *Academy of Management Review*, 14(1), s.57-74.
- Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J., Anderson, R. E. ve Tatham, R. L. (2009). *Multivariate Data Analysis* (7th ed.). Pearson Prentice Hall.
- Harahap, J. O. ve Prasetyo, A. B. (2018). Ownership Structures and Characteristics Influence on Audit Fee. *Journal of Economics Finance and Accounting*, 5(2), s.160-167.
- Harymawan, I., Wardani, D. A. K. ve Nowland, J. (2023). Military Directors and Audit Fees. *Journal of Accounting in Emerging Economies*. <https://doi.org/10.1108/JAEE-06-2022-0158>
- Jiang, L. ve Kim, J. B. (2004). Foreign Equity Ownership and Information Asymmetry: Evidence From Japan. *Journal of International Financial Management & Accounting*, 15(3), s.185-211.
- Kao, M. F., Hodgkinson, L. ve Jaafar, A. (2019). Ownership Structure, Board of Directors and Firm Performance: Evidence From Taiwan. *Corporate Governance (Bingley)*, 19(1), s.189-216. <https://doi.org/10.1108/CG-04-2018-0144>
- Kapopoulos, P. ve Lazaretou, S. (2007). Corporate Ownership Structure and Firm Performance: Evidence From Greek Firms. *Corporate Governance: An International Review*, 15(2), s.144-158.
- Khan, A. R., Hossain, D. M. ve Siddiqui, J. (2011). Corporate Ownership Concentration and Audit Fees: The Case of An Emerging Economy. *Advances In Accounting*, 27(1), s.125-131. <https://doi.org/10.1016/j.adiac.2011.04.007>
- Kılıç, M. ve Ayriçay, Y. (2018). Yönetim Kurulu ve Sahiplik Yapısının Finansal Performans Üzerindeki Etkisi: BIST İmalat Sanayi Sektöründe Bir Alan Araştırması. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(2), s.177-192.
- Konak, F. ve Türkoğlu, D. (2022). Sermaye ve Sahiplik Yapısının Firma Performansına Etkisi: Borsa İstanbul Turizm Endeksi Uygulaması. *Alanya Akademik Bakış*, 6(1), s.1571-1586. <https://doi.org/10.29023/alanyaakademik.872410>
- Mitra, S., Hossain, M. ve Deis, D. R. (2007). The empirical Relationship Between Ownership Characteristics and Audit Fees. *Review of Quantitative Finance and Accounting*, 28(3), s.257-285. <https://doi.org/10.1007/s11156-006-0014-7>
- Nelson, S. P. ve Mohamed-Rusdi, N. F. (2015). Ownership Structures Influence On Audit Fee. *Journal of Accounting in Emerging Economies*, 5(4), s.457-478. <https://doi.org/10.1108/JAEE-05-2013-0027>
- Niemi, L. (2005). Audit Effort and Fees Under Concentrated Client Ownership: Evidence From Four International Audit Firms. *International Journal of Accounting*, 40(4), s.303-323. <https://doi.org/10.1016/j.intacc.2005.09.006>
- Önem, H. B. ve Demir, Y. (2015). Mülkiyet Yapısının Firma Performansına Etkisi: BIST İmalat Sektörü Üzerine Bir Uygulama. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 6, s.31-43.
- Örgün, G. S. ve Aygün, M. (2018). Sahiplik Yapısı ve Kar Kalitesi: Borsa İstanbul Üzerine Bir İnceleme. *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi*, 11(3), s.333-348.

- O'Sullivan, N. (2000). The Impact of Board Composition and Ownership on Audit Quality: Evidence From Large UK Companies. *The British Accounting Review*, 32(4), s.397–414.
- O'Sullivan, N. ve Diacon, S. R. (2002). The Impact of Ownership, Governance and Non-Audit Services on Audit Fees: Evidence From The Insurance Industry. *International Journal of Auditing*, 6(1), s.93–107. <https://doi.org/10.1111/j.1099-1123.2002.tb00007.x>
- Öztürkçü Akçay, A., Sayın, H. C. ve Sevimli Örgün, G. (2022). Sahiplik Yapısının Kâr Düzleştirme Uygulamaları Üzerine Etkisi: Borsa İstanbul Uygulaması. *Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi*, 7(1), s.238–256. <https://doi.org/10.30784/epfad.1078493>
- Pronobis, P. ve Schaeuble, J. (2022). Foreign Ownership and Audit Fees in European Listed Firms. *European Accounting Review*, 31(3), s.575–602. <https://doi.org/10.1080/09638180.2020.1830819>
- Quick, R., Sattler, M. ve Wiemann, D. (2013). Agency Conflicts and The Demand For Non-audit Services. *Managerial Auditing Journal*, 28(4), s.323–344. <https://doi.org/10.1108/02686901311311927>
- Shan, Y. G., Troshani, I. ve Tarca, A. (2019). Managerial Ownership, Audit Firm Size, and Audit Fees: Australian Evidence. *Journal of International Accounting, Auditing and Taxation*, 35, s.18–36. <https://doi.org/10.1016/j.intaccaudtax.2019.05.002>
- Shleifer, A. ve Vishny, R. W. (1997). A Survey of Corporate Governance. *Journal of Finance*, 52(2), s.737–783. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6261.1997.tb04820.x>
- Simunic, D. A. (1980). The Pricing of Audit Services: Theory and Evidence. In *Source: Journal of Accounting Research* (Vol. 18, Issue 1).
- Temiz, H. ve Dalkılıç, E. (2018). Sahiplik Yapısı ve Sermaye Kararları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: BIST İmalat Sektörü Örneği. *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(18), s.171–188.
- Tepeli, Y. ve Kahraman, Y. E. (2021). Yönetimsel Mülkiyet, Sermaye Yapısı ve Şirket Büyüklüğünün Kurumsal Değer Üzerindeki Etkisi: BIST100 Şirketleri Üzerine Araştırma. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 25(3), s.711–726. <https://orcid.org/0000-0002-0306-5227>.
- Yamada, A. ve Fujita, K. (2022). Impact of Parent Companies and Multiple Large Shareholders on Audit Fees in Stakeholder-Oriented Corporate Governance. *Sustainability (Switzerland)*, 14(9). <https://doi.org/10.3390/su14095534>

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2024, 24(2): 561-573, doi: 10.11616/asbi.1453532

Sürdürülebilirlik Perspektifinden Menü ve Reçetelerde Filizlendirilmiş Gıdalar*

Sprouted Foods in Menus and Recipes from a Sustainability Perspective

Nezaket YILDIZ¹ , Hande Akyurt KURNAZ²

Geliş Tarihi (Received): 15.03.2024

Kabul Tarihi (Accepted): 28.06.2024

Yayın Tarihi (Published): 31.07.2024

Öz: Bu araştırmanın amacı, filizlendirilmiş gıdaların restoranlarda; sürdürülebilir reçete ve menülere ne ölçüde yansıtıldığını belirlemesidir. Ayrıca filizlendirilmiş gıdaların Ankara’da bulunan fine-dining, plant based mutfaklarda kullanım alanlarını belirlemek hedeflenmiştir. Araştırmada literatür taramasının ardından, yarı yapılandırılmış görüşme tekniği ile elde edilen veriler nitel araştırmalarda kullanılan yazılım programı MAXQDA 2022’den yararlanılarak analiz edilmiştir. Filizlendirilmiş gıdaların özellikle üst düzey olarak nitelendirilen restoranlarda kullanıldığı tespit edilmiştir. Birçok beslenme biçimi ile uyumlu olan filizlendirilmiş gıdalar; gıda hassasiyetlerinin yaygın olduğu ürünlere alternatif olabilmesi açısından sürdürülebilir ürün olarak nitelendirilmiştir. Filizlendirilmiş gıdaların özellikle özgün reçete anlayışını benimsemiş, yeni nesil restoranlarda farklı formlarda ve çeşitlerde kullanıldığı, tüketicilerce alternatif bir beslenme tarzı olarak beğenildiği ortaya çıkmıştır. Ayrıca filizlendirilmiş gıdaların gıda sanayisinde ve yeni nesil restoran kavramları ile güvenli gıdaya ulaşmada bir basamak olması ile ilgili araştırma sonuçlarıyla doğru orantılı önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Filizlendirilmiş Gıdalar, Mikro Filiz, Sürdürülebilir Menüler, Özgün Reçeteler, Ankara.

&

Abstract: The aim of this research is to determine the extent to which sprouted foods are reflected in sustainable recipes and menus in restaurants. It is also aimed to determine the usage areas of sprouted foods in fine-dining, plant-based kitchens in Ankara. Following the literature review, the data obtained through semi-structured interviews were analysed using MAXQDA 2022, a software program used in qualitative research. It was determined that sprouted foods are used especially in high-end restaurants. Sprouted foods, which are compatible with many diets, have been described as a sustainable product in terms of being an alternative to products where food sensitivities are common. It has been revealed that sprouted foods are used in different forms and varieties, especially in new generation restaurants that have adopted the original recipe understanding, and are appreciated by consumers as an alternative nutrition style. In addition, suggestions were made in direct proportion to the results of the research on the use of sprouted foods in the food industry and as a stepping stone in reaching safe food with new generation restaurant concepts.

Keywords: Sprouted Foods, Micro Sprouts, Sustainable Menus, Original Recipes, Ankara

Atıf/Cite as: Yıldız, N, Akyurt Kurnaz, H. (2024). Sürdürülebilirlik Perspektifinden Menü ve Reçetelerde Filizlendirilmiş Gıdalar. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 561-573. doi: 10.11616/asbi.1453532

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

* Bu çalışma Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gastronomi ve Mutfak Sanatları ABD kapsamında yazılan “Filizlendirilmiş Gıdaların Restoran Menülerinde Kullanımı: Ankara Örneği” adlı Yüksek Lisans Tezi’nden üretilmiştir.

¹ Nezaket Yıldız, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, nzkyldz0697@gmail.com. (Sorumlu Yazar)

² Doç. Dr., Hande Akyurt Kurnaz, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, handekurnaz@ibu.edu.tr.

1. Giriş

Mutfak kültürü içerisinde yemeğin hazırlanış ve sunum şekli oldukça önemlidir (Huang, 1990: 139). Yemeğin sunum şekli günümüzde restoranlarında tercih edilmesinde etkili etmenlerin başında gelmektedir (Deniz ve Öksüz, 2017: 169). Filizlendirilmiş gıdalar özellikle günümüzde sürdürülebilir değerlerinden dolayı bireysel olarak ve endüstriyel gıda alanlarında kullanılmaktadır. Nitekim bakliyatlar, filizlendirme işleminden sonra öğütülüp un formu verildikten sonra kullanım alanı artmaktadır (Ikram, Saeed, Afzaal, Imran, Niaz, Tufail, Hussain, Anjum, 2021: 4618). Filizlendirilmiş gıdalar un formu verildikten sonra daha uzun süren muhafaza koşullarında, alternatif beslenme tarzları ile uyumlu; daha fonksiyonel ve sürdürülebilir reçeteler hazırlanarak tüketilmektedir. Özellikle fine dinig restoranlar, plant based (bitki temelli mutfak) gibi menülerinde özgün reçete seçeneklerinin bulunduğu işletmeler, yeşil restoranlar ve yeni nesil restoranların sayısı arttıkça filizlendirilmiş gıda kullanımının daha sürdürülebilir düzeylere ulaşması kaçınılmazdır. Restoranlar günümüz standartlarında yemek yeme ihtiyacından çok niteliklerine göre, destinasyon merkezi haline dönüşmüşlerdir. Bu bağlamda özellikle Ankara'nın kozmopolitik konumu ve nüfus yapısı etmenleri özellikle niş olarak nitelendirilen restoran kültürünün gelişmesine katkı sağlamaktadır. Bu araştırmanın amacı filizlendirilmiş gıdaların, Ankara'da özellikle üst düzey restoranlarda kullanımının belirlenmesidir. Bu araştırma kapsamında filizlendirilmiş gıdaların özellikle "*gastronomide filizlendirilmiş gıdalar*" ve "*sürdürülebilir/fonksiyonel mutfak*" kavramları ile bağlantılarının önemi açığa çıkarılmak istenmiştir.

Bu araştırma kapsamında Türkiye'nin başkenti, farklı etnik ve gastronomik kültürlerin var olduğu Ankara'da bulunan; mutfaklarında filizlendirilmiş gıda kullanan fine-dinig restoran şefleri ile yarı yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Araştırmada, daha doğru veri grubuna ulaşabilmek için amaçlı örnekleme yoluyla seçilen restoran şeflerine; uzman görüşü alınarak oluşturulan araştırma soruları yöneltilmiştir. Bu sorular, özellikle restoranların hizmet süreleri ve şeflerin restoranlardaki hizmet süreleri, yemek menülerinde yapılan değişiklikler, restoran temaları ve filizlendirilmiş gıdalara verilen tepkileri ölçebilmek çerçevesinde şekillenmiştir. Elde edilen verilerin analizleri sonrasında sürdürülebilir gastronomi perspektifinden; restoran menülerinin içerikleri, filizlendirilmiş gıdaların kullanımı, menülerdeki kullanım alanları bağlamında içerik analizi ile derinlemesine incelemeye çalışılmıştır.

2. Literatür

Filizlendirme süreci 5000 yıldır uygulanmaktadır. Yetersiz beslenmeyi tedavi etmek için doğal, esnek, maliyeti düşük, sürdürülebilir bir süreçtir. (Majzoobi, Wang, Teimouri, Pematilleke, Brennan, Farahnaky, 2023: 3). Filizlendirme işlemi, uygun ortam koşulları sağlandıktan sonra bitki ve tohumların filiz yaprakları oluşana kadar olan süreci kapsamaktadır (Şenlik ve Alkan, 2021: 199). Filizlendirilmiş gıdalar bünyesinde; özellikle bakliyatlar, hayvansal gıda tüketmeyenler için etkili bitkisel protein olmasının yanı sıra, filizlendirme işlemi her türlü iklim tipinde uygulanmaktadır (Sivritepe, 2010: 74). Bakliyatları filizlendirme işlemi aynı zamanda bakliyatların duyuusal özelliklerini (tat, koku, doku, kıvam vs.) pozitif yönde düzenlemektedir (Yıldız ve Kurnaz, 2023: 249). Gastronomi bilimindeki küreselleşme farklı gastronomik kültürlerin etkileşim alanını genişletmiştir. Çiğ beslenme, Akdeniz diyeti, vegan-vejetaryen beslenme ve yaşam felsefeleri özellikle sürdürülebilirlik ve sosyal adalet kapsamında değerlendirilmiştir (Sevinç ve Çakmak, 2017: 148-149; Purushotham ve Hankey, 2021: 1).

Filizler çoğunlukla restoranlarda ve ev yapımı yemeklerde kullanılır. Besinsel içeriğinin güçlü olmasının yanı sıra uygun koşullarda işlenip, depolanmadığında kontaminasyonlarla çabuk bozulma eğilimindedir. Maillard reaksiyonları, oksidasyon gibi bazı kimyasal reaksiyonlar elde edilen ürünün son halinin, kalitesi ve raf ömrü üzerinde olumsuz etkilere sebep olabilir. Bu sebeple taze filizler genellikle fırında, güneşte, dondurarak kurutma uygulanarak kurutulup muhafaza edilmektedir (Majzoobi vd., 2023: 8-9). Nitekim muhafaza koşulları artan ürünler sayesinde son dönemlerde fonksiyonel gıdalarda alkolsüz içecek trendleri de genişlemiştir. Bu ürünlerin öne çıkanları kefir, kombucha, sebze ve meyve suları ve infüzyonlardır. Filizlendirilmiş tahıl bazlı fermente içeceklerde kullanılan tahılların başında ise

çimlendirilmiş kinoa ve buğday taneleri gelmektedir (Penaranda, Bueno, Alvarez, Perez, Perezabad, 2021: 2). Üst düzey gastronomi noktasına ulaşabilmek için son birkaç yıldır uluslararası ün kazanmış şefler, bilim insanları ile ortak çalışmalarla daha yenilikçi ve avangart menüler hazırlanmaktadır. Bu noktada özellikle üst düzey restoranlarda Ar-Ge (ürün geliştirme) departmanları vardır. Bu bağlamda şefler özellikle devam eden yemek geleneklerini, unutulmuş yemek kültürlerini, etnik köken ideallerine bağlı kalarak, özellikle günümüzde sürdürülebilirliğe daha çok dikkat ederek ürünlerin gastronomik potansiyellerini ortaya koymaktadır. Nitekim restoran şefleri üst düzey restoran mutfaklarında menü tasarlarken günümüzde enzimlerle çalışmaktadır. Çimlendirilmiş tahıllar ve tohumlar doğal enzim kaynaklarıdır (Perez-Llorens ve Brun, 2023:4; Penaranda vd., 2021: 7). Filizlendirilmiş tohumlar filizlendirilmemiş tohumlara göre önemli besin, lezzet ve dokusal faydalar sağladığı düşüncesi ile günümüzde yeniden araştırılmaya başlanmıştır. Tahılların besin değerini artırmanın yanı sıra geleceğe yönelik projeler için yeşil gıda mühendisliği stratejisi olarak fonksiyonel gıdalardaki potansiyel uygulamalar ile sektör piyasaya daha fazla ürün sunmaktadır (Penas ve Martinez-Villaluenga, 2020:1). Sürdürülebilir bitki bazlı gıdalara son yıllarda ilginin artması ile tahıllara rağbet de beraberinde artmıştır (Majzooi vd., 2023: 1). Bakliyat unları, ekmek, makarna, kraker ve atıştırmalık ürünler de kullanımı artan fonksiyonel gıdalardır. Tahıl bazlı gıdaların baklagillerle zenginleştirilmesi protein miktarını artırabilmektedir. (Akkad, Buchko, Soladoye, Han, Curtis, 2023: 2)

3. Yöntem

Restoranlar son yıllarda insanların yemek ihtiyacını karşılamanın yanı sıra gastronomik deneyimler yaşayabilmek için uğradıkları destinasyonlara dönüşmüştür. Nitekim Ankara'da bulunan ve sayılarında son yıllarda artış yaşanan nitelikli restoranlar bölgenin gastronomi turizm sirkülasyonu için oldukça önemlidir. Bu çalışmanın amacı Ankara'da üst düzey mutfaklarda filizlendirilmiş gıda kullanımının belirlenip; restoran menülerine özellikle sürdürülebilir gıda kapsamında nasıl yansıtıldığının ortaya çıkarılmasıdır. Bu noktada özellikle "*gastronomide sürdürülebilir gıdalar*" ve "*restoran menülerinde sürdürülebilir filizlendirilmiş gıda reçeteleri*" konularında özellikle başta gastronomi bilimine katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Araştırma soruları detaylı literatür taramasının ardından araştırmacılar tarafından oluşturulup, gastronomi alanında uzman akademisyenlerin (7 akademisyen) görüşleri alınmıştır. Uzman görüşü sonrasında gerekli düzeltmeler yapıp, mülakat formu katılımcılara yüz yüze uygulanmıştır. Araştırmada elde edilen verilere nitel araştırmalarda sıklıkla kullanılan yarı yapılandırılmış görüşme tekniği ile ulaşılmıştır. Araştırma için Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimlerde İnsan Araştırmaları Etik Kurulu (Protokol NO. 2023/45), 01.09.2023 tarihli ve 2023/01 toplantısında değerlendirilerek etik izin alınmıştır. Araştırma Evreni Ankara'da bulunan fine-dinig restoranları kapsamaktadır, örneklem alanı ise menülerinde filizlendirilmiş gıda kullanan restoranları kapsamaktadır. Örneklem belirleme işleminde restoranların web siteleri, sosyal medya hesapları, bazı restoran değerlendirme platformlarından faydalanılmıştır. Araştırmacıyı doğru veri alanına ulaştırmak için amaçlı örneklem kullanılmıştır. Mülakatlar 09.2023-10.2023 arasında gerçekleştirilmiştir. Görüşmelerde Ankara ili içerisinde 13 Restoran şefi ile yüz yüze görüşülmüştür. Katılımcılar R1, R2-R-13 aralığında kodlanmıştır. Mülakatlar transkripsiyon işleminin tamamlanmasından sonra kodlamalar oluşturulup daha anlamlı verilere ulaşmak için MAXQDA 2022 yazılım programına aktarılmıştır. MAXQDA 2022'nin içerisinde yeniden incelemeler yapıp kelime bulutu, metin karşılaştırma çizelgesi, kod birlikte oluşma modeli (çakışan kodlar), belge portresi vb. veri görselleştirme araçlarından yararlanılmıştır.

4. Bulgular

Ankara'da yapılan görüşmelerde özellikle üst düzey olarak tanımlanan restoranlarda filizlendirilmiş gıdaların önemli ölçüde kullanıldığı tespit edilmiştir. Nitekim küresel anlamda geçerliliği olan Uzak Doğu, Akdeniz mutfağı gibi farklı mutfak kültürlerinde filizlendirilmiş gıdaların kendine kullanım alanı edindiği saptanmıştır. Bu bağlamda özellikle son yıllarda kendine niş bir pazar alanı yaratma evresinde olan "*Plant Based*" akımı ile filizlendirilmiş gıdalar arasında anlamlı bağlantılar olduğu açığa çıkmıştır. Filizlendirilmiş gıdaların özellikle ilk kullanılmaya başlandığı zamanlarda tabak kompozisyonundaki yeri çoğunlukla dekoratif olmakla birlikte bu durumun zaman içerisinde kırıldığı ortaya çıkmıştır. Tabaklarda garnitür olarak kullanımının yanı sıra farklı form ve dokular verilerek

kullanılmaya başlandığı ortaya çıkmıştır. Özellikle üst düzey mutfak olarak nitelendirilen mutfaklarda kullanıldığı ortaya çıkmıştır. Tüketimi herkes için uygun olmayan gıda ürünlerine niş bir seçenek olarak restoranlarda işlendiği ve bu sayede sürdürülebilirlik noktasında restoranlarda çalışmaların devam ettiği tespit edilmiştir. Nitekim gelişmeler yeni nesil restoran kavramı, gıda sanayisi gelişimi gibi başlıca konularda filizlendirilmiş gıdaların bir basamak olarak kullanıldığını ortaya koymuştur. Filizlendirilmiş gıda kullanan işletmelerin taşıdıkları özellikler nitelendirildiğinde; hızlı tüketimin aksine sakin, alternatif seçeneklerin olduğu, fine-dining, bitki temelli mutfak konseptleri olduğu ortaya çıkmıştır. Araştırmanın dikkat çeken bir diğer sonucu ise kadın şeflerin ağırlıklı olduğu restoranlarda filizlendirilmiş gıdaların daha yaygın kullanıldığı hatta özellikle bakliyatlar başta olmak üzere ürünlerini kendilerinin filizlendirdiği ortaya çıkmıştır. Bu durumun tedarik ile ilgili olan problemleri azalttığını ortaya koymuşlardır.

Tablo 1: Restoran Özellikleri

Kod	Restoran Hizmet Yılı	Mutfak Personeli Sayısı	Müşteri Profili	Müşteri Kapasitesi (Kişi)
R1	12 yıl	3(+2)	Hakimler, savcılar, doktorlar, banka çalışanları, sürekli gelen müşteriler	80 (yaz mevsiminde ekstra kullanılabilir alan mevcut)
R2	6 yıl	5	Genç-yaşlı, gelir düzeyi değişken insanlar	50-60
R3	4.5-5 yıl	30-35	Gelir düzeyi yüksek kişiler, iş insanları, bürokratlar, ünlü oyuncular, tanınmış kişiler	180
R4	1 yıl	20	Avrupa ve Doğu ülkeleri elçilik çalışanları	200
R5	19 yıl	6	Bürokratlar, iş insanları, elçilik çalışanları	150
R6	2.5 yıl	8	Genç-orta yaş grubu, yabancı müşteriler, gelir düzeyi yüksek kişiler	40-50
R7	5.5 yıl	22-23 (+5)	Gelir düzeyi yüksek kişiler, iş insanları	200-220
R8	7 ay	7	Elçilik-konsolosluk çalışanları, yabancı müşteriler, genç kişiler	20
R9	7 yıl	7	Vegan-vejetaryen kişiler, sağlıklı ve rafine şekersiz beslenenler, belli gıda hassasiyetleri olan kişiler	Oturma için alanları yok, üretimhane-atölye, organizasyon vs.
R10	3 yıl	12	Genç ve orta yaşlı insanlar, gelir düzeyi yüksek kişiler	60-70 (Bar ile 120 kişi)
R11	10 yıl	20	Yüksek gelir düzeyine sahip kişiler, otelin müşterileri	55
R12	10-11 yıl	8	Güvenli gıda tüketmek isteyen bilinçli müşteriler	72
R13	27 yıl	12	Tüm yaş grubu, beyaz yakalılar, öğrenciler, büyükelçilik çalışanları, A-plus müşteriler	300

Not: Tabloda mutfak personeli kısmında parantez içerisinde belirtilen rakamlar; mutfağın yoğunluk durumuna göre ekstra çalışan personel sayısını belirtmektedir.

Tablo 1 incelendiğinde, restoran hizmet yıllarının 1-27 yıl aralığında olduğu görülmektedir. Restoranlarda çalışan personel sayıları restoranların kalite standartları ve mutfak konseptlerine göre farklılık göstermektedir. Restoranları ziyaret eden çoğunluk genellikle adliye, elçilik ve konsolosluk çalışanlarıdır. Bunun yanı sıra içinde genç yaşta kişiler de bulunduğu sürdürülebilir gıdalar, plant based gibi alternatif seçeneklere yönelmiş kesimde restoranları ziyaret etmektedir. Diğer önemli bir husus ise aynı standartlarda hizmet veren restoran işletmelerinin lokasyonlarının birbirine yakın olmasıdır. Bu durum işletmeleri tercih eden müşterilerin alternatif restoran seçeneklerini artırmaktadır.

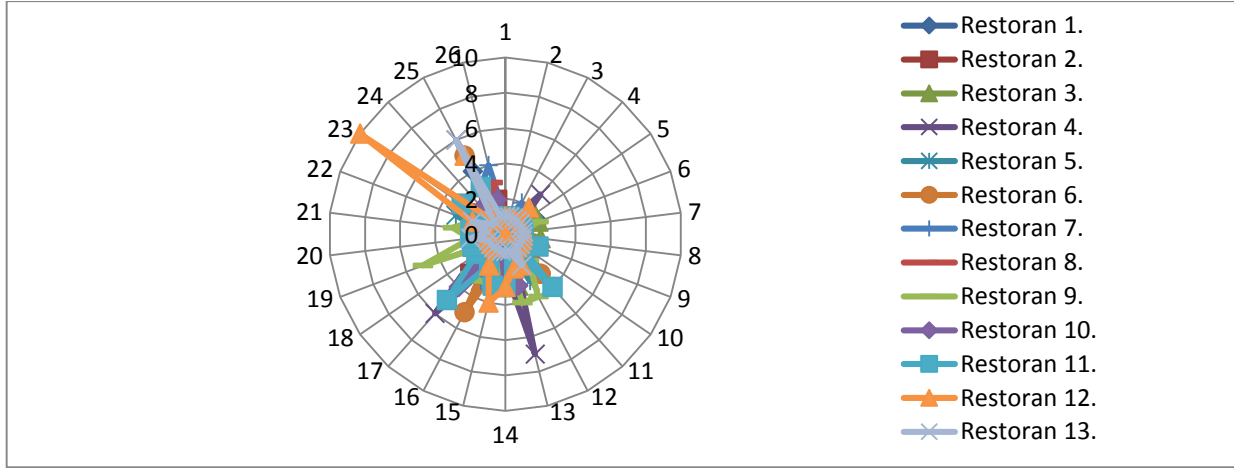
“var”, “olarak”, “ürünler”, “çok”, “zaman”, mikro”, “filizlendirilmiş”, “mutfak”, “bakliyatlar”, “vegan”, “uyumlu”, “mevsimlik”, “rafine şekerli” şeklindedir. Tekrar eden kelimelerde özellikle restoran şeflerinin sürdürülebilir reçete oluşturma Ar-Ge çalışmalarında dikkat ettikleri alanlar Şekil 1’deki gibidir.

Şekil 2: Menülerde Kullanılan Filizlendirilmiş Gıdalar

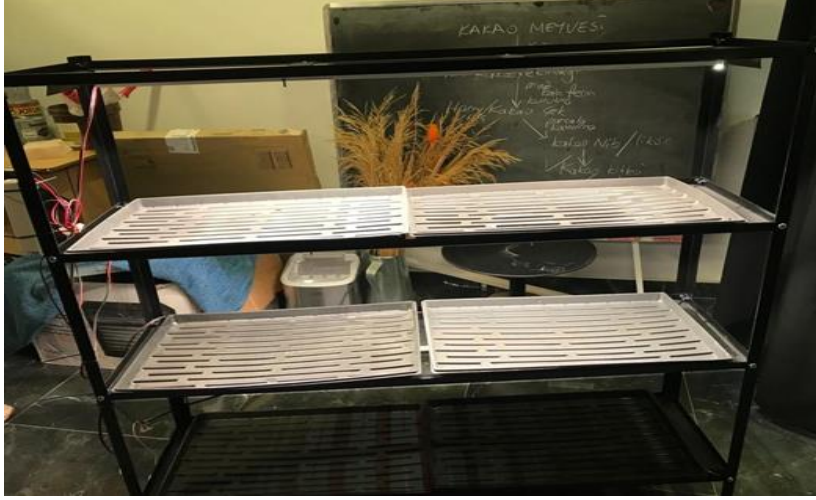
Görüşme gerçekleştirilen restoran şeflerinin yanıtları doğrultusunda menülerde en çok kullanılan filizlendirilmiş gıdalar Şekil 2’deki gibidir. Restoran şefleri başta mikro filizler olmak üzere filizlendirilmiş gıda tercihlerinde renk, tat ve tabaktaki genel uyuma göre tercihlerde bulunmaktadır. Buna göre en çok tercih edilen filizler; *amarant filizi*, *bezelye filizi*, *fesleğen filizi*, *soya fasulyesi filizi*, *roka filizi*, *yeşil mercimek filizi*, *beluga mercimeği filizi*, *Japon turbu filizi* ve genellikle kendi mutfaklarında filizlendirdikleri *tahıl* ve *bakliyat* filizlerini kullanmaktadır. Restoran şefleri ile gerçekleştirilen görüşmelerde filizlendirilmiş gıda tercihlerinde aroma faktörü ve bulunurluk önem arz etmektedir. Bu durum restoran menülerinde tüketici tarafından tercih edilen filizlendirilmiş ürünleri etkilemiştir.

Grafik 1: Metin Karşılaştırma Çizelgesi

Maxqda 2022 içerisindeki belge karşılaştırma tablosu araştırmadaki tüm belge ve kodlar açısından karşılaştırma yapılabilmesini sağlar. Grafik 1’de 26 sayısına kadar devam eden kısım araştırma sorularını, çember içerisindeki 1-10 arasındaki mesafe ise yapılan kodlamayı temsil etmektedir. Renk ve sembolleri ise 13 farklı restorani temsil etmektedir. R4 ve R12 kodlu restoranlar ile ilgili yapılan kodlamalar oldukça fazladır. R12 kodlu şef menü üzerine şu ifadelerde bulunmuştur; “Şöyle aslında biz menümüzü Akdeniz mutfağı şeklinde tanımlıyoruz. Otelimiz İsviçre markası olduğu için İsviçre yemekleri de var. Örneğin peynir fondü, raclette, Zürih usulü dilimlenmiş dana eti, İsviçre usulü havuçlu kek, gibi. Mesela kahvaltımızda patates rösti veriyoruz. Vermek zorundayız standartlarımızda var. Ama bunu İsviçre mutfağını Akdeniz mutfağı ile harmanlayarak yapıyoruz.” Akdeniz mutfağı reçeteleri olarak ise; “Mesela menümüzde bir meze tahtamız var değişen, İtalyan mutfağından cevizli casarecce var. Makarnalar var. Yani şöyle Akdeniz ülkelerini kapsayan yerel ürünleri kullanıyoruz diyebilirim.” şeklinde eklemiştir. R12 kodlu şefin ifadeleri ve tercih ettikleri mutfağı dili yerel ve sürdürülebilir ürün noktasında oldukça önemlidir. Nitekim R4 kodlu şefin; “Mesela buranın instagram sayfasında bir müşterimiz paylaşmış. Tüm yemekleri olduğu gibi çekmiş ve “Buranın risottosuna bayılıyorum.” demiş. Karşınızda var bir İtalyan restoranı. O tabağın üzerinde mikro filizde vardı. Ben buradan genel olarak risottonun piriç kalitesinden mikro filize kadar memnun olduğunu anlıyorum.” ifadesi farklı ürünler üzerine olan fonksiyonel kombinasyonların müşterilerin beğenisi toplamaktadır. Bu durum filizlendirilmiş gıdaların daha az tercih edildiği tatlı reçetelerine de yansımıştır. R4 kodlu şef tatlı reçetelerinde filizlendirilmiş gıda kullanımı ile ilgili diğer restoranlara da öneri niteliğinde şu ifadelerde bulunmuştur; “Soğuk ve sıcak başlangıçlarda, ana yemeklerimiz hatta tatlılarımızda da kullanıyoruz. Kesinlikle kullanımlar iyi oluyor. Gerek sıcaklarda gerek başlangıçlarda biz bu mikro filizleri tatlılarda bile kullanıyoruz. Çok nötr bir ürün bu yüzden kullanılmalı bence. Tadını belki çok etkilemiyor ama görsel olarak etkileyici bir ürün. Ben her tatlımda kullanıyorum. Tiramisuda kullanıyorum. Yine aşına olduğumuz Napolyonda kullanıyorum. Menüye profiterol eklemeyi düşünüyorum yine belki onda kullanırım. Hepsinde kullanılabilir, yediğimiz her şeye bence bir farklılık katıyor.”

Fotoğraf 1: Filizlendirme Standı

Kaynak: (Nezaket Yıldız, 20 Mart 2023).

Fotoğraf 2: Filizlendirilmiş Maş fasulyesi

Kaynak: (Nezaket Yıldız, Mart 2024).

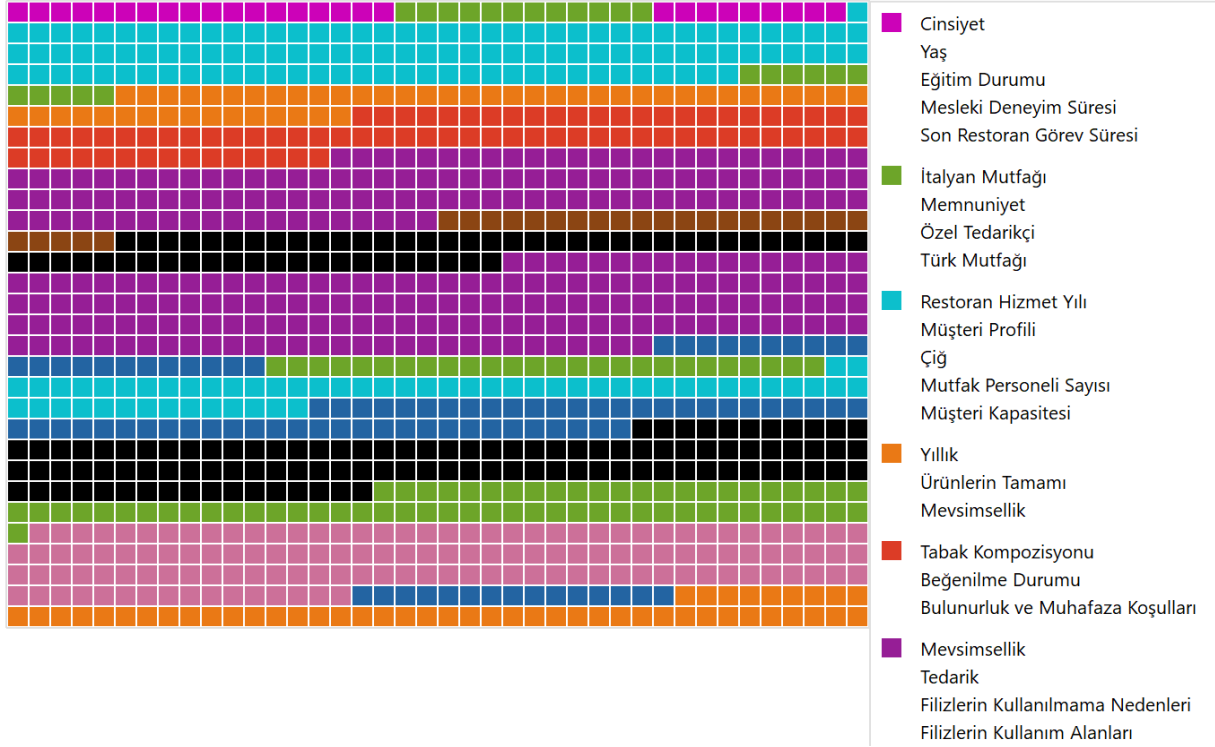
Fotoğraf 2'de maş fasulyesinin 3 gün boyunca uygun ortam koşullarında filizlendirme süreci takip edilmiştir. (Gün sıralaması soldan sağa olacak şekildedir.)

Tablo 3: Belge Portresi

Metin Portresi: Restoran 3.

Belge Portresi seçilen bir belge için kod sıralamasının renklerle ifade edilmesini sağlar. Belgeyi vaka olarak incelemeyi sağlar. Belge portresinde özellikle R3 kodlu restoranın seçilmesi; 180 civarında kuver sayısına sahip olması, tek bir konsept mutfak olması (İtalyan Alakartı) ve yıl boyunca temel menü iskeletine sadık kalarak menü üzerinde ufak değişiklikler yapmasıyla doğrudan ilişkilidir. R3 kodlu şef, menü ile ilgili kalite standartları ile ilgili olarak şu ifadelerde bulunmuştur; “Öncelikle misafirlerin tercihlerini göz önünde bulunduruyoruz. Onun haricinde mevsimsel ürünler, servisinde sıkıntı yaşamayacağımız ürünler, dinamik bir restoran olduğu için üretim, hazırlık, depolama bunların hepsini göz önünde bulundurup Ar-Ge çalışmalarını yapıyoruz. Devamlı olarak koordinatör şeflerimizle iletişim içerisindeyiz. İşin büyük bir kısmını koordinatör şefler üstleniyor zaten. İtalyan kültürünü aşmayacak ona uygun yemekler hazırlamaya gayret ediyoruz. Bununla ilgili fizibilite çalışmalarımız oluyor zaten...” R3 kodlu şefin yanı sıra R4 kodlu şefin, fonksiyonel gıdalar ile ilgili söyledikleri ile tutarlılık göstermektedir; “...Bazen bir başlangıç tabağının servise hazır hale gelmesi 24 saati alabiliyor. Gıdanın işlenmesi, muhafazası, servisi de giriyor yine fonksiyonelliğe.” R3 kodlu şefin vermiş olduğu bu iki yanıt doğrultusunda mutfakta birbiri ile uyumlu reçeteler ve totalde uyumlu bir menü oluşturabilmek için birçok kalem senkronize bir şekilde çalışmaktadır. R3 kodlu şef yukarıda belirtilen filizlendirilmiş gıda memnuniyet ve beğenilme kodları ile ilgili olarak tüketicilerin bazı durumlarda gereğinden fazla ön yargılı olduklarını belirtmiş ve bu durumun benzer nitelikteki restoranlar içinde geçerli olduğunu belirtmiştir. Bu noktada işletme, gıda ve gıda gruplarına olan önyargının yenilmesi, yapıcı eleştiriler başta tüketici algısı ve gastronomi sektörünü geliştirmekte etkili olması muhtemeldir.

5. Sonuç

Filizlendirilmiş gıda grubu tarihsel olarak uzun bir geçmişe sahip olmasının yanı sıra gastronomi alanında yapılan bilimsel çalışmalar sınırlıdır. Fakat son dönemlerde özellikle sürdürülebilir ve fonksiyonel mutfak temalı gelişmeler; yeni nesil şef/restoran, yeşil reçete, plant based ürünler gastronomi bilimine yeni kapılar aralamıştır. Nitekim filizlendirilmiş gıdalar birçok beslenme biçimi ile uyumlu, uygun ortam koşulları sağlandığı takdirde her türlü iklim tipinde yetişebilecek, çoğunlukla daha az toprağa ihtiyaç duyan/duymayan, ağırlıklı olarak 2000’ler sonrası yaygınlaşmaya başlayan alternatif gıda ürünleridir.

Özellikle yeni nesil şeflerin geliştirdikleri yeşil, çevreye daha duyarlı reçeteler ile gastronomi alanında niş bir pazar alanına doğru evrilmektedir. Nitekim yapılan bu araştırma çerçevesinde filizlendirilmiş gıdaların mutfaklarda kullanılmaya başlandığı tarihlerdeki gibi yalnızca süs, tabak dekoru olmaktan çıktığını ortaya koymuştur. Ankara’da görüşme yapılan restoranların nitelikleri genellikle, popüler kültürden uzaklaşmış daha çok kendilerine özgün, yenilikçi menü tasarlayan restoranlar olduğu görülmektedir. Nitekim bu durum Ankara’nın gastronomi alanında geçmiş yıllara göre oldukça gelişmiş olduğunu ortaya koymaktadır. Restoran hizmet sürelerinin ve çalışan restoran şeflerinin uzun yıllar aynı restoranda çalışmasının paralelliği, Ar-Ge çalışmalarını hızlandırmış geçmiş ve günümüz mutfak kültürünü birbirine bağlayıp gelecek nesiller için sürdürülebilir reçetelere dönüştürmüştür. Nitekim filizlendirilmiş gıdalar görüşme gerçekleştirilen şefler doğrultusunda; tüketimi herkes için uygun olmayan gıda ürünlerine alternatif sürdürülebilir gıdalar olarak nitelendirilmiştir. Yapılan bu araştırmada özellikle özgün reçeteler oluşturma konusunda kadın şeflerin erkek şeflere oranla plant based olarak nitelendirilen mutfak tanımlamasına daha ilgili olduğu ortaya çıkmıştır. Kadın şeflerin bulunduğu restoranlarda “mikro filizler” haricindeki diğer filizlendirilmiş gıdaları restoran mutfaklarında kendilerinin filizlendirdiği ortaya çıkmıştır. Öte yandan özgün reçeteler oluşturmada restoran şeflerini zorlayan mutfak dışı faktörlerin en başında, restoran müşterilerinin ön yargıları olduğu ortaya çıkmıştır. Nitekim bu durum ürün geliştirmenin yanı sıra bilindik bir ürüne olan algı içinde geçerlidir. Restoran şefleri açısından ön yargı durumu karşılaştırıldığında; görüşme gerçekleştirilen restoran şeflerinin reçete oluştururken daha esnek davrandığı ortaya çıkmıştır. Fakat bu noktada restoran şefinin yönelimleri yine müşteri memnuniyeti çerçevesinde şekillenmektedir. Ankara’da restoran menülerinde başta İtalyan alakartı olmak üzere Akdeniz mutfağı ağırlıklı olarak reçetelere yansımıştır. Nitekim bu durumun arkasında “güvenli gıda” anlayışının artması etkili olmuştur. Filizlendirilmiş gıdaların özellikle yeni nesil restoran kavramları ile güvenli gıdaya ulaşmada bir basamak olarak ele alındığı tespit edilmiştir. İnsanların gıda tüketimi noktasındaki istekleri şeflerin tabaklarına koydukları ürünleri doğrudan etkilemektedir. Özellikle bu noktada tüketici ön yargılarının kırılabilmesinin gıda sürdürülebilirliği açısından son derece önemli olduğu ortaya çıkmıştır. Bu durumun aydınlatılması amacı ile literatürde benzer çalışmaların; özellikle araştırmanın sınırlı kaldığı noktalarda ve farklı şehirlerde yapılması bu alanın aydınlatılması noktasında büyük önem taşımaktadır.

Gelecek Araştırmalara Yönelik Öneriler

Filizlendirilmiş gıdalar başta olmak üzere “özel beslenme mutfağı” benzeri “fonksiyonel gıdalar” temalı üniversitelerin gastronomi ve mutfak sanatları bölümlerine ders içerikleri eklenebilir. Bu durum bölüm mezunlarının sektörü ürün-reçete geliştirmede doğrudan etkilemesine sebep olur. Nitekim filizlendirilmiş tahılların glüten miktarında azalma olduğu saptanmıştır. Gıda sanayinde ürün geliştirme noktasında bu durum son derece önemlidir. Araştırmada ortaya çıkan bir diğer önemli detay ise menü kartlarına yazılan içerikler olmuştur. Menüde belirtilen bir filizlendirilmiş gıdanın satışı arttırdığı tespit edilmiştir. Nitekim bu duruma menülerdeki orijinal ürün fotoğrafları da dâhildir. Özellikle gastronomi alanında diğer sanat dalları ile entegre çalışmaların yapılması zamanla daha niş ürün gelişimlerinin önünü açması kaçınılmazdır. Bu noktada özellikle işin mutfağında gerçekleştirilen çalışmaların literatüre taşınması noktasında akademisyenlerin görevleri oldukça fazladır. Gıda sanayisinde piyasaya birçok ürün sunulmaktadır fakat bu ürünlerin birçoğu tüketicinin talep etmemesinden dolayı sürdürülebilir olmamaktadır. Bu noktada özellikle filizlendirilmiş gıdalar ile ilgili raf ömrünü uzatarak piyasaya sunulmakta olan ambalajlı ürünler sürdürülebilirlik noktasında geliştirilmelidir. Nitekim bu durum “yeni nesil restoran” kavramı ile de paralellik göstermektedir. Popüler kültürden ziyade tıpkı yeşil restoranlar gibi sürdürülebilir reçeteler hazırlanmalıdır. Sürdürülebilir ürünler ise sürdürülebilir restoranlar ve restoran şefleri ile mümkün olabilir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.
The authors have no conflict of interest to declare.

Yazarların Katkıları/Authors Contributions

Çalışmanın Tasarlanması: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)
Conceiving the Study: Author-1 (%50), Author-2 (%50)
Veri Toplanması: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)
Data Collection: Author-1 (%50), Author-2 (%50)
Veri Analizi: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)
Data Analysis: A Author-1 (%50), Author-2 (%50)
Makalenin Yazımı: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)
Writing Up: Author-1 (%50), Author-2 (%50)
Makale Gönderimi ve Revizyonu: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)
Submission and Revision: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).
Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Kaynaklar

- Akkad, R., Buchko, A., Soladoye, P. O., Han, J., & Curtis, J. M. (2023). A Study of The Sensory Attributes of Flours and Crackers Made From Sprouted and Unsprouted Faba Beans. *LWT*, 179, 114650. s.1-11.
- Deniz, A., ve Öksüz, M. (2017). Ankara'daki İnan Restoranları: Kültürel Kimlik Üzerine Etnografik Bir Araştırma. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 15(2), s.167-185.
- Huang, H. (1990). Han Gastronomy–Chinese Cuisine in Statu Nascendi. *Interdisciplinary Science Reviews*, 15(2), s.139-152.
- Ikram, A., Saeed, F., Afzaal, M., Imran, A., Niaz, B., Tufail, T., & Anjum, F. M. (2021). Nutritional and End-Use Perspectives of Sprouted Grains: A Comprehensive Review. *Food Science & Nutrition*, 9(8), s.4617-4628.
- Majzoobi, M., Wang, Z., Teimouri, S., Pematilleke, N., Brennan, C. S., & Farahnaky, A. (2023). Unlocking the Potential of Sprouted Cereals, Pseudocereals, and Pulses in Combating Malnutrition. *Foods*, 12(21), 3901. s.1-18.
- Peñaranda, JD, Bueno, M., Álvarez, F., Pérez, PD ve Perezábad, L. (2021). Ürün Geliştirmede Filizlenmiş Tahıllar. Un ve Fermente İçeceklerin Pişirilmesinde Kullanılan Filizlenmiş Buğdayla İlgili Örnek Olaylar. *Uluslararası Gastronomi ve Gıda Bilimi Dergisi*, 25, 100375. s.1-9.
- Peñas, E. & Martínez-Villaluenga, C. (2020). Filizlenmiş Tohumların Üretimi, Özellikleri Ve Uygulamalarında Gelişmeler. *Yiyecekler*, 9 (6), 790. s.1-3.
- Pérez-Lloréns, J.L. & Brun, F.G. (2023). "Deniz Pirinci": Geleneksel Mutfak Geleneklerinden Üst Düzey Gastronomi İçin Sürdürülebilir Mahsullere? *Uluslararası Gastronomi ve Gıda Bilimi Dergisi*, 34, 100814. s.1-9.
- Purushotham, A. & Hankey, A. (2021). Vejetaryen Diyetler, Ayurveda ve Bütünleştirici Beslenme Bilimi Örneği. *Tıp*, 57 (9), 858. s.1-5.
- Şenlik, A. S., ve Alkan, D. (2021). Çimlendirilmiş Bazı Tahıl Ve Baklagillerin Kimyasal Özellikleri Ve Çimlendirmeye Açığa Çıkan Biyoaktif Bileşenlerin Sağlık Üzerine Etkileri. *Akademik Gıda*, 19(2), s.198-207.

-
- Sevinç, F., ve Çakmak, T. F. (2017). Tüketim Kültüründe Çiğ Beslenme ve Yaşayan Besinler. In International West Asia Congress of Tourism (Iwact'17) The Book of Full-Text s.147-155.
- Sivritepe, H. Ö. (2010). Tohum Filizi Teknolojisi. Bursa Tarım Kongresi, s.73-82.
- Yıldız, N., ve Kurnaz H. A., (2023). *Gastronomide Kırsal Yaklaşım: Özgün Tatlar Yaratmada Filizlendirilmiş Gıdalar*. Ceylan, U., Tamer, E. T., ve Akça, İ. (Ed.), *12.Ulusal Kırsal Turizm Kongresi / 7th International Tourism And Development Congress*. Kütahya: Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Ant Akademi Yayınevi. s.244-252.

17. Yüzyılda Osmanlı Taşra İdaresinde Dönüşüm ve Özgünlük: Bolu Sancağı Örneği

Change And Peculiarity in Provincial Administration in 17th Century: The Case of Bolu Sanjak

Ümit KATIRANCI

Geliş Tarihi (Received): 15.03.2024

Kabul Tarihi (Accepted): 29.05.2024

Yayın Tarihi (Published): 31.07.2024

Öz: Bu çalışma, 17. yüzyılda Bolu sancağına tayin edilen sancakbeylerine odaklanmaktadır. Çalışmanın amacı, devletin kriz ve değişim çağında, Bolu sancağına atanan idareciler ile bu bağlamda sancağın değişen idari düzenini ortaya koymaktır. Sancağa yapılan tayinler üzerinde merkezin taşra idaresindeki uygulamaları ortaya koyulmuş hem de sancağın kendine özgü sosyo-politik yapısının taşra idaresine yansıdığı vurgusu yapılmıştır. Bolu sancağı özelinde bir yandan merkezde yaşanan gelişmelere paralel olarak hem merkezden tayin olunan idarecilerin hem de dönem dönem güçlenen kapı halklarının sancak idaresinde varlığı gözlemlenmiştir. Bunun yanında, Candaroğulları hanedanı soyundan beylerin ocaklık yoluyla sancağın idaresinde bulunduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, sancağa atanan kişinin kimliği sancağın idare biçiminin de değişmesine neden olmuştur. 17. yüzyılda taşra idaresinde yaşanan dönüşüm hem merkez hem de taşra açısından sancak idaresi özelinde değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bolu, Taşra İdaresi, Candaroğulları, 17. Yüzyıl, Ocaklık

&

Abstract: This study focuses on the sanjakbeys appointed to the sanjak of Bolu in the 17th century. The study aims to reveal the sanjakbeys appointed to the sanjak of Bolu under the Anatolian Province at a time when the state evolved into an era of crisis and change, and the changing administrative order of Bolu sanjak in this context. Through, the practices of the centre in the provincial administration are revealed and it is emphasised that the unique socio-political structure of the sanjak was reflected in the provincial administration. In parallel with the developments in the centre, it has been observed that both administrators sent from the centre and the households of decentralised forces, which became stronger from time to time, were taking place in the administration of Bolu. In addition, it has been determined that the members of the Candaroğulları dynasty were in the administration of the sanjak through Ocaklık. Moreover, the identity of the person appointed to the sanjak led to a change in the form of administration of the sanjak. In the 17th century, the transformation in the provincial administration was evaluated both in terms of the centre and the provinces with a special focus on the sancak administration.

Keywords: Bolu, Provincial Administration, Candarogullari, 17. Century, Ocaklık

Atıf/Cite as: Katırançı, Ü. (2024). 17. Yüzyılda Osmanlı Taşra İdaresinde Dönüşüm ve Özgünlük: Bolu Sancağı Örneği. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 574-587. doi: 10.11616/asbi.1453621

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Ümit Katırançı, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, umit.katiranci@hbv.edu.tr. (Sorumlu Yazar)

1. Giriş

Osmanlı Devleti'nin taşra idaresindeki dönüşüm, 17. yüzyıldan itibaren kendisini gösterir. Bunun en açık görüntüsünü taşra örgütlenmesinin temelinde duran sancaklarda ve bu sancakların yöneticilerinde bulmak mümkündür. Şöyle ki 15. yüzyılın ikinci yarısından 16. yüzyılın sonuna kadar sancakbeyleri taşra idaresinde ön planda durmaktaydılar. Sonraki yüzyıla gelindiğinde sancakbeyleri yerini yavaş yavaş mutasarrıf paşalara bıraktılar. Buna neden olarak taşra idaresinin merkezinde duran sancakların yerini yavaş yavaş eyaletlere terk etmesi gösterilir (Kunt, 1978:116-118, 122). Sancakların yerini eyalete bırakması ve sancakbeylerinin yerine eyalet valilerinin ön plana çıkması merkezileşme sürecinin bir parçası olarak tanımlanmaktadır (Barkey,2021: 117-118) Merkezi hükümetin taşradaki odağını sancaktan eyalete doğru kaydırması merkez dışı çevre bölgelerin yönetiminde yeni bir döneme girildiğinin göstergesiydi.

17. yüzyılın taşra idaresi açısından diğer bir özelliği de sancakların yönetim biçimlerinde yaşanan değişimlerdir. Sancakları yönetenlerin profillerindeki değişime göre, sancağın idaresinde de farklı uygulamalar görülmekteydi. Bu yüzyılda daha önceleri ilmiye mensuplarına gelir tahsisi şeklinde görülen *arpalık* uygulamasının kapsamı genişledi ve sancaklar, yüksek dereceli memurlara *arpalık* olarak verilmeye başlandı (İbnülemin Mahmud Kemal, 1926:276-283) (Gökbilgin, 1978:593-594) (Mantran, 1986:658) (Baltacı, 1991:392-393). Yine, sancaklardan bazıları *mîrî hâss* yapılarak voyvodalar eliyle idare edildi (Kılıç, 2021:154-155). Bazı sancaklar ise sultanın ailesine tahsis edilerek *paşmaklık* yapıldı² (Bowen, 1986:1079-1080) (Gökbilgin, 1979:333-334) (İpşirli, 2007:186-187). Ayrıca, farklı coğrafyalardaki sancaklar, o bölgenin yerel hanedanlarına *ocaklık* şeklinde verilerek bir tür ayrıcalık tanındı (Kılıç, 2021: 315-332). Başlarda vergi toplamaktan sorumlu olan muhassıllara idarî sorumluluklar da yüklendi. Böylece bazı sancaklar *muhassıllık* usulüyle tevcih edildi. (Özkaya, Akyıldız, 2020:18). Sancak gelirlerinin *iltizama* verilerek mültezimler eliyle idare edilmesi yöntemi de bu yüzyılın ortaya çıkardığı yeni bir uygulamaydı (BOA. A.RSK.d nr. 1529: 143) (Genç, 2000:154-158). Tüm bunlar, kişiye ya da devletin ihtiyacına göre statüsü değişebilen, istikrarsız görünen ve fakat pragmatik zihniyete sahip bir yönetim anlayışının varlığını göstermektedir. Buna zamanın ruhuyla veyahut da özgün yapıdaki yerelin yönetilme ihtiyacına karşın değişkenlik gösterebilen bir tür yönetsel uyumluluk denilebilir. Bu yüzyıldaki uygulamalar, bize, devletin merkezi idarenin içinde bulunduğu koşullara göre pragmatizm yaratmaktan ve bunu fiiliyata geçirmekten çekinmediğini gösterir. Bu bakış açısıyla düşünüldüğünde, devletin taşra idaresinde birtakım şartlara uyum sağlama zihniyetinin diri olduğu sonucunu çıkarır ki anılan yüzyılda incelenen Bolu sancağının idarecileri tam da bu savı destekler niteliktedir. Bolu sancağında yukarıda anılan uygulamaların tamamı görülmektedir.

Bu çalışma, 17. yüzyılda Anadolu Beylerbeyliğine bağlı bir sancak olan Bolu'nun yöneticilerini incelemektedir. Çalışmanın amacı -yukarıda bahse konu bağlamdan hareketle- klasik dönem sonrasında devletin taşrada hâkimiyet sağlamak adına ortaya koyduğu reflekslere yönetici atamaları bağlamında göz atmak ve bölgenin özgün dinamiklerini ortaya çıkarmaktır. Bununla birlikte, Bolu'nun önceki yüzyıllardaki sancakbeyi atamalarına odaklanan bir çalışmada, Osmanlı döneminde varlığını devam ettirdiği tespit edilen, beylik kurmuş soylu bir hanedan olan Candaroğulları ailesine mensup kişilerin sancağın idaresinde önemli bir söz sahibi olduğu sonucuyla karşılaşmıştı (Katırcı, 2022:89-100). Ortaya çıkan bu sonuca istinaden, kriz ve dönüşüm çağında -17. yüzyıl özelinde- sancağın yöneticileri açısından idaredeki bu özgünlüğün devamlılığının olup olmadığına bakılma gereği duyulmuştur. Bu amaç doğrultusunda, çalışma, -diğer bir anlamıyla- tarihi devamlılığın sorgulanması refleksiyle ve bütüncül bir bakış açısıyla taşra elitleri üzerinden -bölgesel farklılıkları da vurgulayarak- devletin taşra idaresini anlamlandırmaya yönelik bir katkı sunmaya odaklanmaktadır.

Böyle bir araştırma, döneme ait kaynak çeşitliliğini göz önünde bulundurmakla ortaya çıkabildi. Temelde 17. yüzyıla ait *ruus* kayıtlarının geniş kapsamlı bir taraması yapıldı. Bunun dışında *mühimme* defterleri ve dönemin çağdaş kaynaklarından da faydalanıldı. Yine de mükemmel bir listenin oluşması mümkün

² Bolu ve Niğbolu sancakları buna iyi birer örnektir. Na'îmâ Mustafa Efendi. (2014). *Târih-i Na'îmâ (Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsati Ahbârî'l-Hâfikayn) Cilt IV*, 2. Baskı, (Haz.: M. İpşirli), Ankara: TTK Yayınları, s. 1083.

olmadı. Bu eksikliklere rağmen, yapılan araştırmalar sonucunda anılan yüzyıldaki idarecilere dair genel görüntü ortaya çıkarılabildi. Neticede araştırmanın ana öznesi yukarıda bahsedilen temellendirmelere olumlu bir örnek teşkil etti. Öncelikle Bolu sancağının idarecilerine dair kaynaklardaki bilgilere bibliyografik katkı sunularak açıklamalarda bulunuldu. Ardından tüm bunlar üzerinden bir değerlendirme yapılarak araştırmanın bulguları paylaşıldı.

Bolu, Osmanlı Devleti'nin kurulduğu coğrafyaya epey yakın bir konumda bulunması sebebiyle, daha Osman Gazi devrinden itibaren Osmanlıların akınlarına maruz kalmıştı. Osman'ın oğlu Orhan Gazi devrinde bu akınlar devam etmiş ve şehir Osmanlı hakimiyeti altına girmiştir (Aşıkpaşaoğlu, 1985:38,48). Bolu bu dönemde Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Paşa'nın idaresindeydi. Bolu, bu dönemde Candaroğulları ile Osmanlılar arasında sınır şehri konumundaydı. Osmanlılar ile Candaroğulları arasındaki mücadele 1392'deki I. Bayezid'in diğer beylikler üzerine olan askerî harekâtı neticesinde son buldu (Taş, 2017:14-15). 1393 yılında I. Bayezid tarafından Anadolu Beylerbeyliği kurulunca, Bolu da Anadolu Beylerbeyliğine bağlandı ve bir sancak olarak statüsünü 19. yüzyıla kadar korudu. (Kılıç, 2021: 61,197, 397)

Tahrir defterlerine göre Bolu sancağı 15. ve 16. yüzyıllarda Bolu, ağa, Dodurga, Ereğli, Gerede, Hızırbeğ İli (arşanba), Kıbrıs, Konrapa, Mengen, Mudurnu, Onikidivan, Taraklıborlu, Ulus, Viranşehir, Yedidivan ve Yenice olmak üzere 16 nahiyeden oluşuyordu (Katıranrı, 2022, 93) (Taş, 2017:17). 17. yüzyıla gelindiğinde şehrin 39 kazası bulunuyordu: Akçaşehir, Aktaş, Amasrı, Bendereğli nam-ı diğer Ereğli, Bolu, ağa, arşanba, Devrek, Dirgene, Dörtdivan, Eflani, Gerede, Gölpaazarı, Hisarönü, İfraz-ı Yörükân-ı Bolu, Göçenos, Kıbrıs, Kızılbel, Konrapa, Mengen, Mudurnu, Onikidivan, Ovayüzü, Pavli, Samako, şihabüddin, Taraklıborlu (Borlu), Tefen, Dodurga, Ulakderesi, Ulus, Üskübü, Viranşehir, Yedidivan, Yenice-i Eflakan, Yılanluca, Yörükân-ı Taraklıborlu ve Zerzene. (Katıranrı, 2020:152-153).

2. 17. Yüzyılda Bolu Sancakbeyleri

17. yüzyıldaki idari dönüşümü açıklayabilmek için örnekleme olarak ele alınan Bolu sancağının idarecilerinin kimlikleri ve idare şekilleri bu bölümün konusudur. Anılan yüzyılın siyasi iklimi içerisinde taşra yönetiminin doğasının anlaşılması bakımından bu isimlere dair ayrıntılara yer verilmesi önem arz etmektedir. Sancak halkının kendine özgü sosyo-politik yapısının olduğunu vurgulamak için kimlikleri ön plana çıkarmak gerekir. Üstelik merkezdeki siyasi hadiselerin taşraya yansımaları da bunları tespit etmekle mümkündür. İşbu sebeplerle aşağıda anılan kişiler bu amaca hizmet etmek doğrultusunda ayrı ayrı değerlendirilmiştir.

Mehmed Bey

Bolu sancağını 17. yüzyılda yönettiği tespit edilen ilk isim Mehmed Bey'dir (BOA. İE.DH. 5/427). Mehmed Bey, Bolu'nun eski sancakbeyiydi ve mütekait (emekli) olarak Bolu'da ikamet ediyordu. Bolu'ya tayin edilen sancakbeyi seferde olduğundan onun yerine sancağın muhafazasıyla görevlendirilmişti (Akdağ, 1995: 423). Mehmed Bey'in idaresi Celali isyanları devrine (1603-1604 yıllarına) tesadüf etmekteydi. Mehmed Bey, Bolu'yu yönettiği dönemde halk ile karşı karşıya gelmişti. Görev yaptığı süre içerisinde Celalileri himaye ederek halka zulüm yaptığına dair şikâyetler İstanbul'a gönderiliyordu. Sipahi zorbalarını kapı halkına dâhil eden Mehmed Bey, hakkında yapılan tahkikatlara rağmen 1604 yılının sonlarına kadar görevde kaldı (Akdağ, 1995: 423-425). 24 Eylül 1604'te Bolu'ya eski bir vezir olan Kurd Paşa tayin edildi (BOA. A.RSK.d nr. 1477: 26).

Kurd Paşa

Kurd Paşa, 17. yüzyılın tecrübeli devlet adamlarından biriydi. Mısır Beylerbeyliği'ne kadar yükselmişti (Es-seyyid, 2004: 564). Yaşlılığında kendisine Bolu sancağı *arpalık* olarak verildi (BOA. A.RSK.d nr. 1477: 41). Onun dönemi, Bolu sancağında Celalilerin eşkıyalık faaliyetlerinin yoğun yaşandığı bir dönemdi.

Celaliler, 1600'lü yıllardan itibaren Kastamonu ve Bolu dolaylarında şiddetli eylemlerde bulunuyorlardı³. Kurd Paşa'nın Bolu'ya tayini, Celalilere karşı tecrübesinden istifade edilmek amacını güdüyor olmalıdır. Bir yıl kadar Bolu'yu idare eden Kurd Paşa'nın yerine, 1605'te Mehmed Bey getirildi (BOA. A.DVN.MHM.d nr. 75: 301/631).

Mehmed Bey

Mehmed Bey, Candaroğulları ailesinden Kızıl Ahmedli Mustafa Paşa'nın oğludur (Katırcı, 2022: 66). Mehmed Bey'in tayini, Osmanlı Devleti'nde "*Büyük Kaçgunluk*" yıllarına tesadüf etmekteydi. Celaliler nedeniyle ahali yerini yurdunu bırakarak daha güvenli olduğunu düşündükleri yerlere kaçıyorlardı (Akdağ, 1995: 488). Bu hadiseler olurken sancağın başına Mehmed Bey gibi köklü ve soylu bir kimsenin getirilmesi, bu tayinin amacını anlamlı bir hâle getirmektedir. Candaroğlu hanedanından birisinin Celali isyanları sırasında Bolu'ya tayini, devletin yerelde güçlü ve varlığını kanıtlamış bir hanedan mensubu aracılığıyla bölgedeki istikrarı sağlamaya çalıştığı anlamına gelmektedir. Nitekim, devletin bölgede yaşanan asayişsizliği bertaraf etmek için yerel güçlerden yararlanması olağandır. Mehmed Bey'in sancakbeyliği döneminde Bolu, Celali devrini atlattı. Mehmed Bey ise uzunca bir süre Bolu'yu yönetti. 1607 (BOA. A.DVNSM.MHM.ZYL.d, nr. 8: 35/146), 1609 (BOA. A.DVN.MHM.d nr. 78: 835/2177), 1615 (BOA. MAD.d nr. 5726) ve 1617 (BOA. A.DVN.MHM.d nr. 82: 3/10) yıllarına tekabül eden kayıtlarda Bolu sancakbeyi olarak Mehmed Bey görülmektedir. 13 Mayıs 1618 tarihli bir kayıttan Mehmed Bey'in sefere gittiği, seferden dönene kadar yerine ise Müteferrika zümresinden Mehmed isimli başka birisinin sancakbeyi tayin edildiği anlaşılıyor (BOA. A.DVN.MHM.d nr. 82: 81/290). Bu takdirde Mehmed Bey'in sancakbeyliği, 1618 yılına kadar sürmüştür. 1618'de Müteferrika Mehmed Bey'in sancakbeyliği döneminden 1626'da Sultanzâde Osman Bey'in göreve geldiği döneme kadar kaynaklar suskundur.

Sultanzade Osman Bey

Sultanzâde Osman Bey, Damat Ferhad Paşa'nın oğludur. Bağdat seferinde görevliydi. Sefer sırasında İmam-ı A'zam'ın kabir ziyaretinden dönerken topla vurularak öldürüldü (Kâtib Çelebi, 2016: 637; Mehmed Süreyya, 1996: 1286). Osman Bey'in ölümünün ardından Bolu sancakbeyliğine Candaroğlu hanedanından bir başka isim Şemsi Paşa oğlu Mehmed Paşa getirildi.

Mehmed Paşa

16. yüzyılın meşhur şahsiyetlerinden ve Candaroğlu hanedanından Musahip Şemsi Ahmed Paşa'nın oğlu olan Mehmed Paşa'nın Bolu sancağını önce *arpalık* şeklinde tasarruf ettiği anlaşılmaktadır (BOA. A.DVNMHM.d nr. 84: 16/27; BOA. A.DVNMHM.d nr. 85: 73/611). 19 Ocak 1632 tarihine kadar Bolu'yu arpalık şeklinde idare eden Mehmed Paşa'ya bu defa da sancağın *ocaklık* olarak verildiği kaydedilmektedir (BOA. KK.d nr. 266: 51; BOA. C. DH. Nr. 12/6095: 20; Turan, 1963: 214).

Bolu'nun Mehmed Paşa yönetiminde *ocaklık* şeklindeki tasarrufu on ay kadar sürdü. Daha sonra, Mehmed Paşa'nın ocaklığı kaldırıldı ve görevinden azledildi, yerine 17 Kasım 1632'de Kör Hazinedâr lakaplı İbrahim Ağa, Bolu'ya sancakbeyi tayin edildi (BOA. KK.d nr. 266: 51).

Kör Hazinedar İbrahim Ağa

Abaza Mehmed Paşa'nın adamlarındandı. Cesaretiyle ön plana çıktı ve yükselerek bey oldu (Mehmed Süreyya, 1996: 784). 24 Nisan 1635'e kadar Bolu'daki görevine devam etti. Revan ve Tebriz seferine çıkan Sultan IV. Murad, Akşehir'den Konya'ya giderken yol üzerindeki Arkın isimli menzile geldiği sırada hakkındaki şikâyetler sebebiyle Karaman Beylerbeyi Burnaz Ali Paşa'nın başını kestirdi. Bunun üzerine Karaman Beylerbeyliği, Kör Hazinedar İbrahim Bey'e tevcih edildi. Bolu'ya da Sarhoş Mehmed Ağa getirildi (Zeyrek, 1999: 20).

Sarhoş Mehmed Ağa

³ Kurd Paşa'nın merkeze gönderdiği bir mektuba göre 1604 sonlarında Celaliler Bolu'ya baskın yapmışlardı. Kurd Paşa buna karşılık Düzce taraflarından 600 miktarı adam toplayarak karşı saldırıya hazırlanmaktaydı (Akdağ, 1995, 471-472).

Sarhoş Mehmed Ağa, Abaza Paşa'nın adamıydı. Kaynaklarda ismi "Sarhoş müsellim" olarak da geçmektedir (Zeyrek, 1999: 57b). Bolu'da iki yıl kadar sancakbeyliği yaptı. Bu süre zarfında halka zulmettiği hakkındaki dedikodular İstanbul'a kadar ulaştı. Üstelik Abaza Paşa isyanı sırasında Yeniçerileri de katletmekten geri kalmamıştı. Bunun üzerine dönemin sadrazamı Bayram Paşa, Sarhoş Mehmed Bey'in boynunu vurdurdu. Bolu'yu da eski Özi Beylerbeyi Abdi Paşa'ya *arpalık* olarak verdi (Mart 1637) (Na'îmâ Mustafa Efendi, 2014: 858; Mehmed Süreyya, 1996: 1068).

Abdi Paşa

Bolu sancakbeyi Abdi Paşa'nın kim olduğuna dair bir malumat yoktur. Abdi Paşa, bir yıl üç ay kadar Bolu'da görev yaptı. Onun kaderi de Sarhoş Mehmed Bey'inkine benzedi. 1638'de Bağdat seferi sırasında ordu Konya'ya vardığında ahalinin şikâyetleri gereğince 17 Haziran 1638'de katledildi (Na'îmâ Mustafa Efendi, 2014: 867). Bolu, aynı gün, Anadolu Beylerbeyi Varvar Ali Paşa'ya *arpalık* verildi (BOA. KK.d nr. 266: 51).

Varvar Ali Paşa

Ali Paşa, Bosna'dan devşirilmişti. Sarayda yetişerek sipahilikle taşraya çıktı. Kıbrıs, Maraş, Adana ve Anadolu Beylerbeyliklerinde bulundu. 17 Haziran 1638'de IV. Murad'ın Bağdat seferi sırasında Konya sahasında Bolu sancağı Ali Paşa'ya *arpalık* verildi. Tecrübeli devlet adamı Bolu'dan Rumeli Beylerbeyliğine nakledilince (Önal, 2012: 530-531), Bolu, 4 Ocak 1639'da Rumeli'ndeki Kilis'in eski sancakbeyi olan Vezir Yusuf Paşa'ya *arpalık* olarak tevcih edildi (BOA. KK.d nr. 266: 51). Varvar Ali Paşa, Rumeli Beylerbeyi olduktan sonra sırasıyla Saruhan sancakbeyliği ile Van, Anadolu ve Adana Beylerbeyliklerinde bulundu. 21 Nisan 1644'te ikinci defa Bolu'ya *arpalık* yoluyla mutasarrıf oldu (BOA. A.RSK.d nr. 1512: 49; Önal, 2012: 310-311). İki buçuk ay sonra memleketi olan Bosna'ya beylerbeyi yapıldı (BOA. A.RSK.d nr. 1512: 49).

Vezir Yusuf Paşa

Nişancı (Tevki'î) ya da Koca lakapları ile anılan Yusuf Paşa, Enderun'dan nişancılık ile çıkarak vezir oldu (Mehmed Süreyya, 1996: 1698). Asker tedarikinde gösterdiği ihmal üzerine görevinden azledilerek Bosna serhaddindeki Kilis sancağına tayin edildi. (Na'îmâ Mustafa Efendi, 2014: 1230). 14 Ocak 1636'da atandığı bu sancağı 2 Şubat 1640'a kadar idare etti (BOA. KK.d nr. 266: 31). Yusuf Paşa bu süre zarfında tekrar vezir rütbesine kavuştu ve 4 Ocak 1639'da Bolu'ya tayin edildi⁴. Bu görevini 2 Şubat 1640'a kadar sürdürdü. Vezir Yusuf Paşa tekrar Kubbealtı vezirliğine tayin edilince (BOA. TSMA.e nr. 798/3), sancak eski Sivas Beylerbeyi olan İbrahim Paşa'ya *arpalık* verildi (BOA. KK.d nr. 266: 51). Vezir Yusuf Paşa, daha sonra iki kez Silistre valiliği yaptı. Bir aralık Sadaret kaymakamlığı görevinde bulundu. Mehmed Süreyya, 1068'de (1657/58) öldüğünü kaydeder (Mehmed Süreyya, 1996: 1698).

İbrahim Paşa

İbrahim Paşa hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Bolu'ya atanmadan evvel Sivas Beylerbeyliği yaptığı bilinmektedir (BOA. KK.d nr. 266: 51). , 22 Şubat 1640'ta Bolu'ya tayin edildi (BOA. KK.d nr. 266: 51). Bolu'daki görevi altı ay kadar sürdürdü, daha sonra görevinden azledildi. Sivas'a gönderilen Siyavuş Paşa, İbrahim Paşa'nın azli nedeniyle Bolu'nun yeni idarecisi oldu (BOA. KK.d nr. 266: 51; BOA. A.RSK.d n. 1512: 49).

Siyavuş Paşa

Siyavuş Paşa, Abaza asıllı olup Celâlî Abaza Paşa'nın yetiştirmesiydi. Abaza Paşa'nın hazinedarlığını yaparken Abaza'nın ortadan kaldırılınca saraya alındı. Zamanla yükselerek Kapdan-ı derya oldu. Daha sonra Kubbealtı vezirliğine yükseltildi. 25 Ağustos 1640'ta Bolu, Siyavuş Paşa'ya *arpalık* olarak verildi. Siyavuş Paşa, Bolu'yu üç yıldan fazla bir süre tasarrufunda bulundurdu (BOA. A.RSK.d nr. 1512: 49). Daha sonra da Halep muhafazasına gönderildi (Ak, 2009: 310-311). Siyavuş Paşa'nın Bolu'yu ikinci kez tasarrufu

⁴ Defterde Yusuf Paşa'nın Bolu sancakbeyliği 4 Ocak 1639 (28 Şaban 1048) ile 22 Şubat 1640 (29 Şevval 1049) tarihleri arasında görülmektedir. (BOA. KK.d nr. 266: 51). Yine aynı defterde Yusuf Paşa'nın Kilis sancakbeyliği ise 14 Ocak 1636'da (5 Şaban 1045) başlayıp 2 Şubat 1640 (9 Şevval 1049) bitmiştir (BOA. KK.d nr. 266: 31).

12 Aralık 1645'te gerçekleşmişse de bir hafta sürdü. 19 Aralık'ta Bolu, eski Sadrazam Mehmed Paşa'ya verildi. (BOA. A.RSK.d nr. 1512: 49).

Kapıcılar Kethüdası Osman Ağa

Bolu, 25 Kasım 1643'te Kapıcılar Kethüdası olan Osman Ağa'ya arpalık olarak verildi. (BOA. A.RSK.d nr. 1512: 49). Osman Ağa hakkında pek bir bilgi bulunmamaktadır. Kapıcılar Kethüdası olduğuna göre sarayda yetişmiş olmalıdır. Osman Ağa'nın sancakbeyliği 20 Nisan 1644'te beş ayın sonunda nihayete erdi ve İç İl sancağına tayin edildi (BOA. A.RSK.d nr. 1512: 74). Yerine ikinci defa Varvar Ali Paşa getirildi (BOA. A.RSK.d nr. 1512: 49). Osman Paşa, 23 Şubat 1645'te bir kez daha Bolu'yu arpalık usulüyle yönetti (BOA. A.RSK.d nr. 1512: 74). Bolu, 8 ay sonra Küçük Silâhdar Fazlı Paşa'ya arpalık olarak verildi (BOA. A.RSK.d nr. 1512: 49).

Mehmed Paşa

Varvar Ali Paşa'dan sonra Mehmed Paşa Bolu'ya tayin edildi (BOA. A.RSK.d nr. 1512: 49; BOA. TSMA.e nr. 798/28). Mehmed Paşa, sarayda yetişmiş büyük mirahurluğa kadar yükselmişti. Büyük mirahur iken 4 Ağustos 1643'te Adana Beylerbeyi oldu (BOA. A.RSK.d nr. 1512: 70). Üç ay sonra da Sivas Beylerbeyliğine tayin edildi (1 Aralık 1643). Mehmed Paşa, 4 Temmuz 1644'te azledilerek yerine Sivas'a Vezir Musa Paşa tayin edildi (BOA. A.RSK.d nr. 1512: 56). İki gün sonra Mehmed Paşa'ya Bolu sancağı verildi (6 Temmuz 1644) (BOA. A.RSK.d nr. 1512: 49). Bu görevini 22 Ağustos'a kadar sürdürdü (BOA. A.RSK.d nr. 1512: 49).

Mustafa Paşa

Mehmed Paşa'dan sonra Bolu'ya eski Kastamonu mutasarrıfı Mustafa Paşa tayin edildi. Mustafa Paşa, saraydan mir-i alem olarak taşraya çıktı. Taşradaki ilk görevi 30 Ocak 1644'te atandığı Kastamonu sancakbeyliğiydi. Bir gün sonra Karaman Beylerbeyliği payesini aldı (BOA. A.RSK.d nr. 1512: 47). 17 Temmuz 1644'te Kastamonu'dan azledildi. 22 Ağustos'ta da Bolu'ya tayin edildi (BOA. A.RSK.d nr. 1512: 47,49). Mustafa Paşa'nın Bolu'yu tasarrufu altı ay sürdü. Bolu, eski İç İl mutasarrıfı Osman Paşa'ya ikinci kez tevcih edildi (BOA. A.RSK.d nr. 1512: 49).

Küçük Silâhdar Fazlı Paşa

Boşnak asıllı olup sarayda yetişti. Silâhdar Ağası olduktan sonra Anadolu Beylerbeyliğine tayin edildi. Sultan İbrahim'in dört yaşındaki kızı Fatma Sultan'la evlendirildi. (Uluçay, 1985: 63) Kaynaklar kendisinden *Damad Fazlullah Fazlı Paşa* veya *Vezir Musahib Fazlı Paşa Kapudan* şeklinde bahseder (BOA. TSMA.d nr. 9516; Kılıç, 2019: 191-229). Na'imâ, onun padişaha musahiplik yaptığını, Kapdan-ı deryalık ve Kubbealtı vezirliği dışında Rumeli, Anadolu, Tımsıvar ve Bosna beylerbeyliklerinde bulunduğunu yazar. (Na'imâ Mustafa Efendi, 2014:1060,1071,1094,1097,1105,1115,1198,1275,1389) Vezirliği sırasında Fazlı Paşa'ya Bolu sancağı 1 Eylül 1645'te arpalık olarak verildi. (BOA. A.RSK.d nr. 1512: 49). 12 Aralık 1645'te ise Siyavuş Paşa'nın arpalığı oldu (BOA. A.RSK.d nr. 1512: 49).

Civan Kapıcıbaşı Semiz (Semiz) Mehmed Paşa

Mehmed Paşa, Rüstem Paşa ile Mihrimah Sultan'ın evliliğinden doğan Ayşe Sultan'ın soyundan gelmesi itibarıyla Sultanzade lakabıyla da anılmaktadır. Babası ise Sadrazam Semiz Ahmed Paşa'nın oğlu Abdurrahman Bey'dir. Sarayda eğitim gördü ve kapıcıbaşı oldu. Daha sonra ise Kubbealtı veziri oldu. 1637-1640 arası Mısır, 1642'de Özü ve 1643'te Şam beylerbeyliklerinde bulundu. Nihayet 31 Ocak 1644'te sadrazam oldu ancak görevine 10 Mart'ta başlayabildi. 17 Aralık 1645'te görevinden azledildi. (Emecen, 2019: 227-229). Bu süre zarfında Civan Kapıcıbaşı Semiz (Semiz) Mehmed Paşa'ya Bolu ve Niğbolu sancakları arpalık olarak verildi (Na'imâ Mustafa Efendi, 2014: 1073). Ocak 1646'da Girit'e serdar tayin edildi. 4 Ağustos 1646'da hummadan öldü (Emecen, 2019: 227-229).

Üçüncü Haseki Rukiye Sultan

Mehmed Paşa ölünce arpalıkları olan Bolu ve Niğbolu sancakları Sultan İbrahim'in hasekilerine *paşmaklık* verildi. Bolu, üçüncü haseki Rukiye Sultan'a, Niğbolu da altıncı haseki sultana tayin edildi (BOA. A.RSK.d

nr. 1512: 49; Na'îmâ Mustafa Efendi, 2014: 1083). 8 Ağustos 1648'te Sultan İbrahim tahttan indirildi (Emecen, 2000: 280). 22 Ağustos 1648'de Bolu Yeniçeri Ağası olan Emir Şerif Mustafa Ağa'ya tevcih edildiğine göre (BOA. TSMA.e nr. 794/73; Kâtib Çelebi, 2016: 990), en fazla iki yıl üzerinde kalmış olmalıdır.

Emir Mustafa Paşa

Emir Mustafa Paşa Sarayda yetişerek silahdar ağalığına kadar yükseldi. 10 Haziran 1648'de Hamzapaşazade azledilince Yeniçeri Ağası tayin edildi (Katib Çelebi, 2016: 983). Sultan İbrahim'in tahttan indirilerek katledilmesinde önemli rol oynadı (Katib Çelebi, 2016: 989). Sultan Mehmed tahta geçince Emir Mustafa Ağa'ya Bolu sancağı verildi. (Katib Çelebi, 2016: 990; Na'îmâ Mustafa Efendi, 2014: 1178). Bir yıl kadar görev yaptıktan sonra Bolu'dan azledildi (Na'îmâ Mustafa Efendi, 2014: 1230). Mustafa Paşa, daha sonra kariyerinde yükseldi, vezirlik payesi verilerek defterdar oldu (Na'îmâ Mustafa Efendi, 2014: 1276; Mehmed Süreyya, 1996: 1590-1591).

Yusuf Paşa

1 Ağustos 1650'de Mustafa Paşa'nın yerine eski Kars Beylerbeyi Yusuf Paşa tayin edildi (BOA. A.RSK.d nr. 1520: 20). Yusuf Paşa'nın kimliği hususunda bir malumat bulunmamaktadır. Yusuf Paşa'nın Bolu'yu idaresi yaklaşık sekiz ay sürmüştür.

Şemsipaşazade Ahmed Paşa

Bolu, 1 Nisan 1651'de eski Karaman Beylerbeyi Şemsipaşazâde Ahmed Paşa'ya her yıl devlete 60 kese akça⁵ ödemek koşuluyla *arpalık* verildi (BOA. A.RSK.d nr. 1522: 80). Şemsi Paşazade Ahmed Paşa, Candaroğulları hanedanından meşhur Şemsi Ahmed Paşa'nın oğluydu. Tespit edilebilen tek görevi Bolu sancakbeyliğidir. (Katıranrı, 2022: 73). İlk görevi üç ay kadar sürdü. Daha sonraki görevleri de bilinmemektedir. Bolu, 30 Ağustos 1656'da Molova muhafazasına görevlendirilen Şemsi Paşazade Ahmed Paşa'ya verildi (BOA. A.RSK.d nr. 1529: 307). Ahmed Paşa, 1656-1664 yılları arasında sekiz yıl kadar Bolu'yu arpalık olarak idare etti (BOA. A.DVN.MHM.d nr. 94: 5/19). Yönetimi döneminde Ahmed Paşa gerek Molova gerekse Bozcaada muhafazasında görevlendirildi. Uzun ve istikrarlı bir yönetim sergilemesi neticesinde Ahmed Paşa'ya Bolu 1664'te *muhassıllık* olarak verildi⁶. Bolu'nun dört yıllık muhassıllık şeklindeki yönetimi sonrası, Ahmed Paşa Bolu'daki görevinden azledildi yerine Vezir Mehmed Paşa tayin edildi (BOA. AE.SMMD.IV. nr. 83/9881).

Benli Hasan Ağa

Benli Hasan Ağa müteferrika sınıfındandı. Canpoladoğlu'na bağlılığıyla bilinmekteydi. (Mehmed Süreyya, 1996: 636) Tayin olduğu dönem Anadolu'da Abaza Hasan Paşa isyanı bulunmaktaydı. Eş zamanlı olarak Bolu'da da Köleoğlu adlı biri eşkıyalık yapıyordu ve zamanla o da Abaza Hasan'ın isyanına dahil oldu. Benli Hasan, Abaza Hasan'ın üzerine memur kılındıysa da pek bir şey yapamadı. İdarede aciz bir kimseydi. Öyle ki Naima, sancağın tuğlarını çaldırıldığından söz eder (Na'îmâ Mustafa Efendi, 2014: 1312-1315). Şemsipaşazade Ahmed Paşa'nın ilk Bolu sancakbeyliği sonrası 13 Temmuz 1651'de Bolu kendisine arpalık olarak verildi (BOA. A.RSK.d nr. 1522: 112, 135, 145, 151). Aynı yılın Kasım ayında Benli Hasan Paşa hastalandı, yerine Şemsipaşazâde Ahmed Paşa tekrar Bolu'ya mutasarrıf oldu (BOA. A.RSK.d nr. 1522: 243; Na'îmâ Mustafa Efendi, 2014: 1362; Kâtib Çelebi, 2016: 1042).

Seyyid Mehmed Paşa

Şemsipaşazade Ahmed Paşa'nın üç aylık mutasarrıflığından sonra, Bolu 3 Temmuz 1652'de eski Mısır Beylerbeyiliği'nden mazul Seyyid Mehmed Paşa'ya tevcih edildi (BOA. A.RSK.d nr. 1526: 31)⁷. Seyyid

⁵ 1650'lerde bir kese 60.000 akçaya tekabül ediyordu. Buna göre Ahmed Paşa'nın devlete ödemesi gereken meblağı 3.600.000 akça olarak hesap edebiliriz. Kesenin değeri hakkında bkz: Baki Çakır, "Kese", *DİA*, C. EK-2, Ankara 2019, s. 42-43.

⁶ 19.08.1664 tarihli bir belgede Şemsipaşazade Ahmed Paşa Bolu muhassıllık olarak geçmektedir. BOA. AE.SMMD.IV. nr. 98/11550.

⁷ AK. MC.YZ.d nr. O.70, s. 113'te atanma günü bir gün sonra görünmektedir.

Mehmed Paşa'nın kimliğine dair şimdilik bir malumat yoktur. Seyyid Mehmed Paşa'nın Bolu'yu ne zamana kadar tasarruf ettiği de belli değildir⁸.

Kürd Mehmed

Bolu, Seyyid Mehmed Paşa'nın yönetimi sonrasında 1654 yılı civarında *voyvodalığa* dönüştürüldü. İbşir Mustafa Paşa'nın sadrazamlığı döneminde adamlarından olan Kürd Mehmed'e verildi. Mehmed Süreyya'ya göre, Kürd Mehmed, ismi verilmeyen bir Birecik beyinin kethüdasıydı. Daha sonra, efendisi azledilince İstanbul'a gelmişti. İstanbul'daki yeniçeri ağalarının himayesine giren Kürd Mehmed, bir süre sonra Mora'ya tayin oldu. Onu himaye eden ağaları ölünce, Mora'dan azledildi (1651). Azli sonrası dönemin güçlü paşalarından İbşir Paşa'nın adamı oldu. Bolu voyvodalığa dönüştürülünce 1655'te voyvoda olduysa da kısa bir süre sonra görevini bıraktı (Na'îmâ Mustafa Efendi, 2014: 1598; Mehmed Süreyya, 1996: 1031).

Ketebe'nin oğlu Osman Ağa

21 Kasım 1655'te Osman Ağa, Bolu sancağını *iltizamına* aldı (BOA. A.RSK.d nr. 1529: 143). Bolu, sekiz ay kadar mültezim Osman Ağa tarafından idare edildi. Osman Ağa'nın kimliği hakkında bir malumat yoktur. Bolu'yu ne şekilde iltizamına aldığı da şimdilik belirsizdir. Osman Ağa'dan sonra sancağın iltizamla idaresi kaldırıldı. Bolu, 30 Ağustos 1656'da Şemsi Paşazade Ahmed Paşa'ya verildi (BOA. A.RSK.d nr. 1529: 307). Ahmed Paşa ile ilgili yukarıda malumat verilmişti.

Vezir Seyyid Mehmed Paşa

Ahmed Paşa'dan sonra Vezir Mehmed Paşa'ya Bolu sancağı arpalık verildi. 25 Ocak 1668'de atandığı için sultan tarafından hilat hediye edildiğine göre Bolu'daki görevi bu tarihten evvel başlamış olmalıdır. (BOA. AE.SMMD.IV. nr. 83/9881). 5 Mart 1668'de Vezir Seyyid Mehmed Paşa'ya Bolu'ya ilave olarak Ankara sancağı da arpalık verildi (BOA. İE.TCT. nr. 3/278). Vezir Seyyid Mehmed Paşa'ya dair başkaca malumat yoktur.

Şemsipaşazade Müteferrika Ahmed Bey

Vezir Seyyid Mehmed Paşa'dan sonra Bolu bu kez de ocaklık statüsü kazanarak Şemsipaşazade Müteferrika Ahmed Bey'e tevcih edildi. Şemsipaşazade Ahmed Bey, Candaroğulları hanedanına mensuptu. Şemsi Ahmed Paşa'nın soyundan gelmekteydi. Müteferrika Ahmed Bey, Bolu sancağını *ocaklık* şeklinde tasarruf etmek karşılığında devlete yılda 30.000 kuruş (yaklaşık 300.000 akça) ödemeyi taahhüt etmişti (BOA. TSMA.e nr. 529/26).

Enderunlu Hasan Paşa

Müteferrika Ahmed Bey'in ardından Bolu, 23 Mart 1670'te Mora sancağını da arpalık olarak tasarruf eden Enderunlu Hasan Paşa'ya arpalık verildi (BOA. MŞH.ŞSC.d nr. 830:3; Sahillioğlu, 1966:27-28; Konrapa, 1960: 274). Hasan Paşa, Enderun'da yetişip çukadar oldu. Görev yaptığı yerler arasında Diyarbekir, Mora, Cidde, Bağdad, Basra gibi eyaletler bulunmaktadır. M. Süreyya, güçlü bir idareci olduğunu kaydetmektedir (Mehmed Süreyya, 1996: 631). Hasan Paşa, Bolu'da görev yaptıktan sonra Diyarbekir eyaletine tayin edildi. (Derin, 1993: 313),

Mustafa Paşa

Bolu, Hasan Paşa'nın yerine Mustafa Paşa'ya arpalık olarak verilmiştir. Mustafa Paşa, 7-16 Ağustos 1671 tarihleri arasında Bolu'ya tayin edilmiştir (Sahillioğlu, 1966: 31-32). Mustafa Paşa'nın kimliğine dair bir malumat yoktur.

Mehmed Paşa

⁸ AK. MC.YZ.d nr. O.70'teki kayıtlar 1654 Şubatına kadar devam ettiği halde Bolu'ya dair bir kayıt bulunmamaktadır. Bu durumda 1654 Şubatına kadar Seyyid Mehmed Paşa'nın görevde olduğu düşünülebilir. Nitekim 1653 yılı Martına tarihlenen bir belgede Bolu valisi olarak Seyyid Mehmed Paşa'nın adı geçmektedir. BOA. TSMA.e nr. 1040/9 (31.03.1653)

Mustafa Paşa'nın ardından Bolu'ya Mehmed Paşa tayin edildi (BOA. İE.DH. nr. 3/233). Mehmed Paşa göreve geldikten sonra mütesellimi Salih Ağa aracılığıyla halktan fazla vergi toplamaya başladı. Bu davranışlarını tasvip etmeyen Bolu kadısı merkeze şikâyetinde dahi bulundu. (BOA. İE.ŞKRT. nr. 1/35). Şikâyetlerin merkeze ulaşması üzerine kısa süre sonra Mehmed Paşa görevinden azledildi.

Halil Paşa

Mehmed Paşa'dan sonra Halil Paşa'nın atandığı görülmektedir (İsa-zade Efendi, 1996: 134). Halil Paşa, iki yıldan fazla Bolu mutasarrıflığı yaptı. Mehmed Paşa döneminde mütesellimlik yapan Salih Ağa ise görevinin başında kaldı. Halil Paşa, Bolu mutasarrıflığı sırasında Mora muhafazasına gönderildi ve orada öldürüldü (BOA. MŞH.ŞSC.d nr. 835: vr.38a).

Kadıoğlu Hüseyin Bey

Halil Paşa'nın yerine 1683'te Kadıoğlu Hüseyin Bey geçti (Türkal, 2012: 801). Hüseyin Bey, başarılı bir askerdi. Viyana Kuşatmasına katıldı. Burada gösterdiği yararlılıklar neticesinde önce paşa rütbesine yükseltildi (Türkal, 2012: 807), daha sonra da 11 Ekim 1683 tarihinde Sivas Beylerbeyliğine tayin edildi (Türkal, 2012: 898).

Ferhad Paşazade Ahmed Paşa

Hüseyin Paşa, Sivas'a atanınca Bolu, eski Hamid Sancakbeyi (Türkal, 2012: 907) Ferhad Paşaoğlu Ahmed Paşa'ya verildi (Türkal, 2012: 924)⁹. Ferhad Paşaoğlu Ahmed Paşa, halka zulmettiği gerekçesiyle Buçuktepe'de boynu vuruldu ve malları müsadere edildi (BOA. MAD.d nr. 2391: 183, 203; BOA. TSMA.e nr. 224/1). M. Süreyya, Ahmed Paşa'yı rüşvetçi ve zalim olarak tanımlamaktadır (Mehmed Süreyya, 1996: 196).

Kabakulak Ahmed Paşa

Bolu, Ahmed Paşa'nın katli sonrası 31 Mayıs 1684'te Sipahiler Ağası Kabakulak Ahmed Ağa'ya arpalık verildi (BOA. MAD.d nr. 2931: 183, 203; BOA. TSMA.e nr. 224/1; (Türkal, 2012: 924). Boşnak kökenli Kabakulak Ahmed Paşa, Bolu'ya tayin olur olmaz eski mütesellim Abdurrahman Ağa'yı görevinden azletti. Onun yerine 14 Mayıs 1685'te Kenan Ağa'yı mütesellim atadı (BŞS. Nr. 835: vr.12b, 13b). Ertesi yıl Kabakulak Ahmed Paşa, Rumeli payesiyle Kastamonu'ya tayin edildi. Daha sonra Boğazların muhafazasında görevliyken Anadolu Beylerbeyi oldu. 1690'da savaşta topla vurularak öldü. (Mehmed Süreyya, 1996: 212)

Yusuf Paşa

Kabakulak Ahmed Paşa'nın yerine Yusuf Paşa tayin edildi (BOA. MŞH.ŞSC.d nr. 835: vr. 49a, 53a). Yusuf Paşa da Kenan Ağa'yı görevden alarak yerine Hüseyin Ağa'yı mütesellim tayin etti. Yusuf Paşa, İsakça muhafazasında bulunduğu sırada Hüseyin Ağa'nın yerine Mustafa Ağa b. Süleyman'ı 25 Nisan 1687'de mütesellim tayin etti (BOA. MŞH.ŞSC.d 836: vr. 4a).

Kemankeş Ahmed Paşa

Bolu, 4 Ocak 1688'de Anadolu'nun sekban ve sarucalarını sefere getirmek şartıyla Ser-çeşme Kemankeş Ahmed Ağa'ya verildi (Türkal, 2012: 1110; Mehmed Süreyya, 1996: 220). Kemankeş Ahmed Paşa, Kastamonu, Konya, Diyarbakır valiliği yapmış ve nihayetinde Anadolu ve Rumeli beylerbeyliklerine kadar yükselmişti. Köprülüzade Mustafa Paşa'nın savaşta yenilmesinin müsebbibi olarak gösterilerek Edirne'de idam edilmiştir. M. Süreyya, seyyid soylu, sadık ve mücahit bir kişi olduğunu kaydeder. (Mehmed Süreyya, 1996: 220). Kemankeş Ahmed Paşa, Bolu'da görev yaptıktan sonra Rumeli Beylerbeyi tayin edildi (Türkal, 2012: 1170).

Mustafa Paşa

Kemankeş Ahmed Paşa Rumeli Beylerbeyi olunca Bolu sancağı da 23 Eylül 1688'de - beylerbeyilik payesiyle eski Çirmen sancakbeyi Mustafa Bey'e tevcih edildi (Türkal, 2012: 1170). Mustafa Paşa, Tırhala

⁹ Mehmed Süreyya, Sicill-i Osmani adlı eserinde 1685'te idam edildiğini yazmaktaysa da doğru değildir. *Sicill-i Osmanî I*, s. 51.

sancakbeyliği yapmıştı (Türkal, 2012: 907). Daha sonra kendisine Çirmen sancağı verildi. Bir sonraki görev yeri de Bolu sancağı oldu. Bolu'dan sonra Trabzon eyaletine tayin edildi ve görevdeyken öldü (Türkal, 2012: 1342).

Mehmed Paşa

1690 yılında Bolu, Mehmed Paşa'nın arpalığı oldu¹⁰. 14 Kasım 1690 tarihli bir belgede Bolu Paşası olarak Mehmed Paşa'nın ismi geçmektedir. Bolu'nun 1690 yılında Mehmed Paşa'nın idaresinde kaldığı anlaşılmaktadır. Mehmed Paşa'nın kimliğine dair bir malumat bulunmamaktadır.

Bostancı Mahmud Paşa

Mehmed Paşa'dan sonra 24 Ocak 1691'de Tameşvar muhafazasıyla görevli beylerbeyi payeli Mahmud Paşa sancağın başına getirildi (Türkal, 2012: 1342). Mahmud Paşa, bostancılıktan geldiğinden Bostancı lakabıyla biliniyordu. Özü ve Sivas beylerbeyliklerinde bulunmuş, Amasya ve Bolu sancakbeyliği yapmıştı. M. Süreyya Zenta Muharebesi'nde öldüğünü söylemektedir. (Mehmed Süreyya, 1996: 923).

Fındık Mustafa Paşa

Mahmud Paşa'dan sonra sancağa Fındık Mustafa Paşa tayin edildi (Türkal, 2012: 1396). Mustafa Paşa, Bosna taraflarında yetişmiş ve savaşlarda şöhret kazanmış tecrübeli bir askerdir. Bosna Beylerbeyliği yapmış, Pojege ve Kanije muhafızlığında bulunarak vezirlik rütbesine kadar yükselmişti (Mehmed Süreyya, 1996: 1194). Kasım 1691'de Fındık Mustafa Paşa'ya askerleriyle birlikte Tameşvar muhafazasına serdar olması şartıyla Bolu'ya ek olarak Kastamonu da verildi (BOA. A.RSK.d nr. 1522: 4). Fındık Mustafa Paşa, 25 Haziran 1693'te sefere katılmak için Edirne'de Çukurçayır'na vardığında hakkındaki şikâyetler gerekçe gösterilerek öldürüldü (Defterdar Sarı Mehmed Paşa, 1995: 451). Mustafa Paşa'nın döneminde Bolu'da mütesellim olarak İsmail Ağa (BOA. MŞH.ŞSC.d nr. 839: 5b) ile Osman Ağa'nın isimleri geçmektedir (BOA. MŞH.ŞSC.d nr. 839: 9a).

Voyvodalar Dönemi (1693-1700)

Fındık Mustafa Paşa'nın katli sonrası 11 Temmuz 1693 tarihli fermanla Bolu sancağı Havâss-ı Hümâyûn'a ilhak edilerek voyvodalar eliyle idare edilmeye başlandı. Gerekçe olarak Bolu sancağına mutasarrıf olanların fazla vergi alarak halka zulmetmeleri gösterilmektedir (BOA. MŞH.ŞSC.d nr. 839: 55b; Batmaz, 1996:45). Bolu, voyvodalığa dönüştürülünce 9 Ağustos 1693'te ilk voyvoda Osman oldu (BOA. MŞH.ŞSC.d nr. 839: 51b,54a). 1694'te Osman'ın ardından Bolu voyvodalığını deruhde eden kişi Şehremini Hüseyin idi (BOA. MŞH.ŞSC.d nr. 839:40a,44b). 3-12 Temmuz 1695 tarihli bir kayda nazaran, Hüseyin'den sonraki Bolu Hâssı voyvodası El-hâcc Ömer Ağa görülmektedir (BOA. A.DVN.MHM.d nr. 103: 100/728). 25 Şubat 1696 tarihli bir hükme göre, Ömer Ağa'dan sonra Bolu'ya Dergâh-ı Âli Kapıcıbaşılığı payeli Ahmed atanmıştır (BOA. A.DVN.MHM.d nr. 108: 55/446; Batmaz,1996:45). Bolu, voyvoda Ahmed tarafından yönetildiği sırada (BOA. A.DVN.MHM.d nr. 108: 224/957) Azak muhafazasında bulunan Fırkate Kaptanı İlyas'a Bolu sancakbeyliği payesinin verilmiştir. (BOA. A.DVN.MHM.d nr. 108:716,718/886) Ancak Ahmed'in voyvodalığının 1699 yılına kadar devam ettiği anlaşılmaktadır (BOA. A.DVN.MHM.d nr. 110: 598/2772). Ahmed'den sonra tekrar El-hâcc Ömer Ağa'nın voyvoda tayin edilmiştir. Bu tarihten itibaren 18. yüzyıl başlarına kadar Ömer Ağa Bolu voyvodalığı yapmıştır (BOA. İE.TZ. nr. 5/459). (Aksay,2023: 57)

3. Değerlendirme

Bolu sancağı, 17. yüzyılda genellikle mutasarrıf paşaların idaresinde bulunmaktadır. Bu görüntüye göre, mutasarrıf paşalar Bolu'yu çoğunlukla *arpalık* şeklinde yönetmişlerdir. (bkz: EK) Öyle anlaşılıyor ki paşalar kendilerine tahsis edilen sancağın gelirlerini sancağa gelmeden tasarruf etmektedirler. Nitekim yukarıda da belirtildiği üzere Bolu'ya tayin edilen paşalar arasında belirli bir yerin muhafazasıyla görevlendirilen kimseler bulunmaktadır. Yüzyılın sonuna doğru sancakta görev yapan mütesellimlerin varlığı bu yargıyı doğrular niteliktedir.

¹⁰ "ber vech-i arpalık Bolu sancağına mutasarrıf olan Mehmed..." BOA. A.DVN.MHM.d nr. 100, s. 42, H. 138.

Öte yandan Bolu'nun yöneticileri arasında Candaroğulları hanedanından kimselerin bulunması dikkat çekicidir. Kızıl Ahmedli Mustafa Paşa oğlu Mehmed Bey, Şemsi Paşa oğlu Mehmed Paşa, Şemsipaşazade Ahmed Paşa ve Şemsipaşazade Müteferrika Ahmed Bey Candaroğulları hanedanına mensuptur. 15. ve 16. yüzyıllarda da Bolu sancağının idarecileri arasında bu hanedandan kimseler bulunmaktaydı ve Bolu'da uzun yıllar görev yapmışlardı. Anılan dönemlerde bu kişilerin askerî kadrolardaki varlığı Bolu'da adı konulmamış bir *yurtluk* idaresinin oluştuğu izlenimini vermekteydi¹¹. 17. yüzyıla gelindiğinde de bu hanedandan kimselerin Bolu'nun yöneticileri arasında bulunmaları, ailenin sancakta -ve tabii devlet nezdinde- saygınlıklarını koruyabildiklerini ve varlıklarını sürdürebildiklerini göstermesi bakımından önemlidir. Bununla birlikte, dikkat çekici bir başka husus ise Candaroğulları ailesinin Bolu'yu yönettiği dönemlerin aynı zamanda sancakta *ocaklık* uygulamasının yapıldığı dönemler olmasıdır. Bolu, 1632-1634 ile 1669-1670 yılları arasında ve Şemsipaşazade Mehmed Paşa ile Şemsipaşazade Ahmed Paşa dönemlerinde olmak üzere iki defa ocaklık şeklinde yönetilmiştir. Bu iki isme ocaklık şeklinde tevcih edilmiş olsa da bu durum çok uzun sürmemiş en fazla iki yıl uygulanabilmiştir.

Sancağa yapılan atamalardaki bir diğer önemli husus, atama kayıtlarından görülebildiği kadarıyla, merkezi hükümeti etkileyen olayların Bolu'ya sirayet etmesidir. Canpoladoğlu ve Abaza Paşa gibi merkezi idareye muhalefet etmiş kimselerin dönemin politik yapısı içerisinde yer aldıkları dönemde taşrada etkinlik gösterdikleri görülmektedir. Bunların adamlarının Bolu sancağını yönetmeleri buna kanıttır. Abaza Paşa'nın adamlarından Kör Hazineci lakaplı İbrahim Paşa, Sarhoş Mehmed Paşa ve Varvar Ali Paşa ile Canpoladoğlu'nun adamlarından Benli Hasan Paşa Bolu'ya mutasarrıf tayin olundular. Bu isimlerin tayinleri merkezin çevreye yansımalarını göstermesi bakımından önemlidir.

Bolu sancağı -aralık ve ocaklık uygulamalarının haricinde- hâss ve iltizâm şeklinde de tasarruf edilmiştir. 1646-1648 yılları arasında Üçüncü Haseki Rukiye Sultan'ın *paşmaklığı* oldu. Öte yandan anılan yüzyılda sancakta eşi görülmemiş bir uygulamaya gidildi ve 1655'te Ketebe'nin oğlu Osman Ağa tarafından iltizama alınarak bir yıl boyunca mültezim eliyle idare ettirildi. Yüzyılın sonuna doğru ise mîrî hâss statüsüne dönüştürülerek voyvodalar eliyle yönetildi (Özkaya, 2014: 122; Kılıç, 2021: 155, 160, 252). 1693 yılından itibaren yüzyılın sonuna kadar da kesintisiz bir şekilde hâss statüsünde kaldı.

17. yüzyılda Bolu sancağı, önceki yüzyıllardan farklı olarak, sancakbeyleri yerine mutasarrıf paşaların kontrolündedir. Sancağın statüsü yüzyıl içerisinde birden fazla olacak şekilde değiştirilmiştir. Çalışmamızın girişindeki savlar doğrultusunda ele alındığında, klasik dönemde etkin olan Candaroğulları hanedanının, sonraki yüzyılda da sancak idaresinde bulunduğunu görülmektedir. Üstelik eyalette ocaklık uygulamasının yapıldığı tek sancak olması ve bu uygulamanın Candaroğulları mensupları özelinde yapılması itibarıyla sancağın özgün yapısının dikkatle ele alınmasını gerektirmektedir.

Bir başka husus, sancakbeylerinin önemini kaybederek paşaların ön plana çıktığı 17. yüzyılda Bolu sancağı açısından sancak idaresi imparatorluğun genel görünümüyle benzerdir. Mutasarrıf paşaların büyük bir bölümünün beylerbeyi payesiyle göreve gelmesi, merkez açısından taşra idaresinde sancakbeyleri yerine beylerbeylerin ön planda tutulduğunu -Bolu özelinde de- ortaya koymaktadır. Barkey'in de (2021: 117-119) vurguladığı üzere, merkezleşmenin bir sonucu olarak -ve tabii imparatorluğun genişlemesiyle birlikte- sancaklar zamanla önemlerini yitirerek yerini daha büyük bir idari birim olan eyaletlere bırakmıştır. Bu da bir tür Osmanlı tarzı merkezleşme sürecinin sonucuydu.

Timar sisteminin önemini kaybetmesi, aralık olarak dağıtılan sancakların sayısının artması ve artan nakit ihtiyacı karşısında sancakbeyinin yerini doldurabilecek bir beylerbeyi kurumunun olması sancakbeylerini devre dışı bıraktı. Öte yandan taşradaki askerî yapının en tepesinde duran beylerbeyiler, sefere götürebilecekleri çok sayıda askeri bulundurabilmeleri sayesinde, sancakbeylerinin yerini almakta zorlanmadılar (Barkey, 2021: 120).

¹¹ 15. ve 16. yüzyıllarda Bolu'nun sancakbeyleri hakkında bkz: Ümit Katıranıcı, "15. ve 16. Yüzyıllarda Bolu Sancakbeyleri", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 55, Van 2022, s. 89-100. Bolu ve Candaroğulları ailesi arasındaki ilişki için bkz: *aynı yazar, Candaroğlu Ailesinin Osmanlı Sistemine Entegrasyonu: Bir Beylik Ailesi Şecere Araştırması*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ankara 2022, s. 210-213.

Beylerbeyinin “kazanan” sancakbeyinin ise “kaybeden” olarak konumlandığı bu değişim çağında taşra idarecilerinin profilleri de değiştirdi. Taşra idaresinde sancakların yerini bir üst birim olan ve merkezden kolaylıkla kontrol edilebilecek olan beylerbeyliklerin/eyaletlerin aldığı anlaşılmaktadır. Sancaklardaki iltizam uygulamaları da –nitekim Bolu sancağı da bir süre mültezim ile yönetilmiştir- yine nakit ihtiyacının karşılanması için karlı bir yöntem olarak bu dönemde uygulandı. Herşeye rağmen yerelden yükselebilmüş bazı sancakbeyleri statülerini korumayı ve görevlerinde yükselmeyi başarabildiler. Candaroğulları hanedanına mensup yöneticilerin varlığı bu savı desteklemektedir. Sistemin içerisinde kendilerine bir yaşam alanı açabilmeleri kişisel becerilerinin yanında sancağın kendine özgü durumundan kaynaklanıyor olmalıdır.

4. Sonuç

Bu araştırma yukarıda değinilen genel örüntü içerisinde Bolu sancağının durduğu yeri göstermektedir. Özellikle dikkat edilmesi gereken husus, yüzyılın genel eğilimi içerisinde görüldüğü şekliyle mutasarrıf paşaların arpalık usulüyle sancak tevcihlerinde yer almaları üzerinden geliştirilen açıklamalar istisnaları gözden kaçırmaya yol açabilir. Bolu örneğinden hareketle, 15. ve 16. yüzyıllarda büyük oranda bir hanedanın kontrolünde olan Bolu’nun 17. yüzyıldaki idarecilerine bakıldığında aynı aileden isimleri yöneticiler arasında görmek her bir sancağın kendine özgü koşullarına dikkat etmemiz gerektiğini ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca, taşra idarecilerinin kimliklerini her bir sancak için ortaya koymak merkez ile taşra arasındaki ilişkileri anlamak bakımından oldukça önemlidir. Nitekim, Bolu özelinde bakıldığında isyan ve kriz dönemlerinin taşraya yansımalarını görmek mümkün oldu. Bu dönemlerin yansımalarını diğer sancaklar üzerinden görmek 17. yüzyılın doğasını anlamayı daha anlamlı, belki de olduğundan daha farklı kılabilir.

Bu çalışmanın bir diğer sonucu da taşra örgütlenmesinde devletin taşra ile olan iş birliğinin en kritik zamanlarda ortaya çıkmasıdır. Nitekim, daha yüzyılın başında Celâlî isyanları devrinde Bolu idaresinde yerleşmiş hanedanı -Candaroğulları’nı- görmek ve ayrıca sancağın en uzun süreli idarecisinin de yine bu yerleşmiş hanedanın üyesi olduğunu tespit etmek buna en açık örnektir. Çalışma bu açıdan bizi diğer sancakların yönetici profillerinin de ortaya çıkarılması gerektiği sonucuna götürmektedir. Sonuçta bu çalışma hem Bolu tarihine katkı sağlamaya hem de taşra idarecilerinin yönetici profillerine odaklanmaya hizmet etmiştir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Kaynaklar

Arşiv kaynakları

BOA. A.RSK.d nr. 1477, 1512, 1520, 1522, 1526, 1529.

BOA. A.DVN.MHM.d nr. 75, 78, 82, 84, 85, 94, 100, 103, 106, 108, 110.

BOA. A.DVNSMHM.ZYL.d, nr. 8.

BOA. AE.SMMD.IV. nr. 83/9881; 98/11550.

BOA. AE.SMST.II nr. 134/14808.

- BOA. C. DH. Nr. 12/6095
 BOA. İE.DH. 3/233; 5/427.
 BOA. İE.ŞKRT. nr. 1/35.
 BOA. İE.TCT. nr. 3/278.
 BOA. İE.TZ. nr. 5/459.
 BOA. KK.d nr. 180, 266.
 BOA. MAD.d nr. 2931, 5726, 18201
 BOA. TSMA.e nr. 224/1; 529/26; 794/73; 798/3; 798/28; 1040/9.
 BOA. TSMA.d nr. 9516.
 İBB. Atatürk Kitaplığı: AK. MC.YZ.d nr. O.70.
 Bolu Şer'iyeye Sicilleri: 830, 835, 836, 839.

Kaynak eserler

- Kâtib Çelebi. (2016), Fezleke (Osmanlı Tarihi (1000-1065/1591-1655)), (Haz.: Zeynep Aycibin), İstanbul: Çamlıca Yayınları.
 Defterdar Sarı Mehmed Paşa. (1995), Zübde-i Vekayiât Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704), (Haz.: Abdülkadir Özcan), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
 Derin, F. Ç. (1993), Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'nâme'si, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
 İ sazade. (1996), İ sâ-zâde Târîhi (Metin ve Tahlîl), (Haz.: Ziya Yılmaz), İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları.
 Karaçay Türkal, N. (2012), Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa Zeyl-i Fezleke (1065-22 Ca.1106 / 1654-7 Şubat 1695), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
 Mehmed Süreyya. (1996), Sicill-i Osmanî, (Haz.: Nuri Akbayan), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
 Na'ımâ Mustafa Efendi. (2007), Târîh-i Na'ımâ (Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsati Ahbârî'l-Hâfikayn), (Haz.: Mehmet İpşirli), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Tetkik eserler

- Ak, M. (2009), Siyavuş Paşa, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (Cilt 37, ss. 310-311), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
 Akdağ, M. (1995), Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celâlî İsyânları, İstanbul: Cem Yayınları.
 Aksay, B. (2023), 18. Yüzyılın İlk Yarısında Bolu, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Bolu.
 Barkey, K. (2021), Eşkıyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi, (Çev.: Zeynep Altok), İstanbul: Kronik Yayınları.
 Bowen, H. (1986), Bashmaklık, Encyclopaedia of Islam New Edition, (Vol 1, ss. 1079-1080), Leiden: E. J. Brill.
 Baltacı, C. (2019), Arpalık, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (Cilt EK-2, ss. 42-43), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
 Çakır, B. (2019), Kese, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (Cilt 3, ss. 392-393), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- Emecen, F. (2019), Mehmed Paşa, Sultanzâde, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (Cilt EK-2, ss. 227-229), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Emecen, F. (2000), İbrahim, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (Cilt 21, ss. 274-281), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Gökbilgin, M. T. (1978), Arpalık, Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi, (Cilt 1, ss. 592-595), İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Gökbilgin, M. T. (1979), Başmaklık, Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi, (Cilt 2, ss. 333-334), İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- İbnülemin Mahmud Kemal. (1926), Arpalık, TTEM, XVI/17, s. 276-283.
- İpşirli, M. (2007), Paşmaklık, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (Cilt 34, ss. 186-187), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Katırcı, Ü. (2022), 15. ve 16. Yüzyıllarda Bolu Sancakbeyleri, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 55, s. 89-100.
- Katırcı, Ü. (2022), Candaroğlu Ailesinin Osmanlı Sistemine Entegrasyonu: Bir Beylik Ailesi Şecere Araştırması, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ankara.
- Kâtib Çelebi. (2016), Fezleke Osmanlı Tarihi (1000-1065/1591-1655), (Haz. Zeynep Aycibin), İstanbul: Çamlıca Basım Yayın.
- Kılıç, O. (2019), Budin ve Tımuşvar Eyaletlerinin Paşaları: Karşılaştırmalı Bir Analiz, OTAM, 46, s. 191-229.
- Kılıç, O. (2021), Osmanlı Taşrasının İdari Taksimatı ve Yöneticileri Kuruluştan 19. Yüzyıla, İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.
- Konraba, M. Z. (1960), Bolu Tarihi, Bolu: Bolu Vilayet Matbaası.
- Kunt, İ. M. (1978), Sancaktan Eyâlete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Mantran, R. (1986), Arpalık, Encyclopaedia of Islam New Edition, (Vol 1, ss. 658), Leiden: E. J. Brill.
- Önal, A. (2012), Varvar Ali Paşa, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (Cilt 42, ss. 530-531), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özkaya, Y. (2014), Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık, Genişletilmiş 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özkaya, Y. Akyıldız, A. (2020), Muhassıl, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (Cilt 31, ss. 18-20), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Seyyid Muhammed Es-Seyyid. (2004), Mısır, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (Cilt 29, ss. 564-565), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Şahin, M. (2002), Kuyucu Murad Paşa'nın Celâlî Seferi Mühimmesi (1607), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Turan, Ş. (1963), XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdarî Taksimatı, Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı, Ankara, s. 201-232.
- Uluçay, M. Ç. (1985), Padişahların Kadınları ve Kızları, 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Zeyrek, Y. (1999), IV. Murad'ın Revân ve Tebriz Seferi Rûz-nâmesi, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2024, 24(2): 588-606, doi: 10.11616/asbi.1453758

Bir Maddi Kültür Ögesi Olarak Divanlarda Halhalın Sesini Duymak ve Pırıltısını Görmek

Sensing the Sound and Sparkle of the Anklet through Divans as an Element of Material Culture

Kamile ÇETİN¹

Geliş Tarihi (Received): 15.03.2024

Kabul Tarihi (Accepted): 03.05.2024

Yayın Tarihi (Published): 31.07.2024

Öz: Klasik Türk şiirinde divanları oluşturan gazel, kaside, mesnevi gibi farklı nazım şekilleriyle kaleme alınan şiirlerde oldukça geniş bir malzeme yelpazesinden istifade edilmiştir. Bu bağlamda hem kadınlar hem de erkekler tarafından kullanılan çeşitli takı ve aksesuarlar da şiirlere konu olmuştur. Bahsi geçen takılardan biri de halhaldır. Farklı yüzyıllara ait birçok divanın taranması neticesinde şairler tarafından halhalın geniş şekilde ve farklı ilgiler bağlamında söz konusu edildiği görülmüştür.

Makalede, Klasik Türk edebiyatında şairlerin bir takı olarak halhalı hangi özellikleriyle şiirlerinde konu ettikleri üzerinde durulmuştur. Bazen sesi, bazen yapıldığı malzemenin cinsi, gelinlerin süslenmesinde kullanılması, kuşlara, develere takılması gibi reel özellikleriyle ele alınmıştır. Diğer taraftan, halhalın tezyininde firuze, yakut gibi değerli taşlardan yararlanılması da şiirlere konu olmuştur. Bunların dışında, hilâl, arş, felek, sevgili, âşık, şairlik kudreti vb. unsurlar için teşbih veya mukayese vasıtası olarak değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Klasik Türk Şiiri, Divan, Takı, Halhal.

&

Abstract: A wide range of inspirations were used in the poems written in different verse forms such as ghazals, odes and mesnevi, which constitute the divans in Classical Turkish Poetry. In this context, various jewelry and accessories worn by both women and men have also been the subject of poems within the framework of different interests. The article focuses on the characteristics of the anklet as a jewelry item that the poets in Classical Turkish literature mentioned in their poems. Sometimes it is discussed through its real features such as its sound, sometimes the type or quality of the material it is made of, being used to decorate brides, and being worn by birds, camels. Furthermore, the use of precious stones such as turquoise and ruby in the decoration of anklets has also been the subject of poems. Apart from these, celestial bodies such as crescent, throne, heaven, lover, poetic power etc. have been evaluated as a means of simile or comparison for the elements.

Keywords: Classical Turkish Poetry, Divan, Jewelry, Anklet.

Atf/Cite as: Çetin, K. (2024). Bir Maddi Kültür Ögesi Olarak Divanlarda Halhalın Sesini Duymak ve Pırıltısını Görmek. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 588-606. doi: 10.11616/asbi.1453758

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Doç. Dr., Kamile Çetin, Süleyman Demirel Üniversitesi, kamilecetin@sdu.edu.tr. (Sorumlu Yazar)

1. Giriş

Tarihi oldukça eskiye uzanan, (Özbağı, 2002: 793), Erken Tunç Çağı'nda dahi Anadolu'da örneklerine rastlanan (Peker, 2013: 127), "ayak bileziği", "altın ve gümüş halka" anlamındaki halhal (Pala, 2002, 196), kadınlar tarafından el veya ayak bileğine takılarak kullanılan takılardandır (Koçu, 1969: 126; Pakalın, 1993: 708; Bektaş Demirbağ, 1996: 87). Esasen, kola takılan bileziğin ayağa takılan şeklidir. İçinde bulunan küre şeklindeki kısımlara konulan bazı materyaller, takan kişinin hareketiyle doğru orantılı olarak ses çıkarmaktadır. Bu özelliğinden dolayı tarlada çalışan Türk kadınları, bebeklerinin veya küçük yaştaki çocuklarının el ve ayak bileklerine halhal takmak suretiyle bulunduğu yeri kolaylıkla tespit edebilmişlerdir (Kuşoğlu, 1998, 80; Özbağı, 2002: 793). Daha çok kadınlar, fakat zaman zaman da erkekler tarafından kullanılan (Şentürk, 2022, 134) halhallar, tarihin en eski dönemlerinde ağaç, mermer ve deriden imal edilmiştir (Minaz, 2013: 19). Bununla birlikte, halhal yapımında altın ve gümüşün yanında başka madenlerden de istifade edilmiştir. Üzerlerine hareket esnasında ses çıkarması amacıyla küçük çingiraklarla madenî pullar gibi çeşitli materyaller tutturulmuştur (Büyük Larousse, 1986: 4956). Osmanlılar döneminde en çok tercih edilen takılardandır (İrepoğlu, 2005: 2; Yavlal, 2009: 66; Tekin, 2018: 533). Aynı zamanda Osmanlı sarayında kullanılan halhal (Koroğlu, 2004: 54), kuyumcuların saray için yaptıkları takılar arasında da yer almıştır (Bozkurt, 2002: 514).

Takılar, Klasik Türk edebiyatı şairleri tarafından hayattan alınan türlü malzemeler arasında bulunmaktadır (Dikmen ve Çetin, 2012: 73). Bahsi geçen takılardan biri olan halhal, metinlerde "boyna/boğaza takılan halkalar (tavk)" manasında da kullanılmıştır (Dikmen ve Çetin, 2012: 86-87; Şentürk, 2022: 135). Çalışmada, Klasik Türk şiirinin farklı dönemlerine ait divanlardan yapılan taramalar sonucu, şairlerin halhalı hangi bakımlardan zikrettikleri ortaya konulmuştur.

2. Bir Maddi Kültür Ögesi Olarak Halhalla İlgili Gerçek Özellikler

Halhalın ele alındığı bazı beyitlerde şairler halhalı; ayak bileğine takılan bir kadın takısı olması, aralarında güvercinin de bulunduğu kuşlara takılması, sesi, çeşitleri gibi gerçek özellikleriyle ele almışlardır.

2.1. Sesi

Bazen halhalın, kendi sesine ilave olarak, zil veya çan gibi ses çıkaran araçlar takılarak kullanımı söz konusudur (Solmaz, 2022: 131). Nedîm'in beytinde Klasik Türk şiirinde kadın ve şarkıcı imajıyla nitelenen Nâhîd (Zühre) yıldızına (Akpınar, 2010: 335) göndermede bulunulmuştur. Şair, eğlenceli bir mûsikî meclisinde rakkase eteklerinin hışırtı sesinin sokağı doldurduğunu söylemiştir. Diğer taraftan, halhalın çıkardığı ses, Nâhîd yıldızının zirvesine erişmiştir. Beyitte Klasik Türk şiirinde Nâhîd'in çengi, rakkase ve sâkî gibi bezmin eğlence denildiğinde akla ilk gelen kimlikleriyle ilişkilendirilmesine (Işıkhan, 2022: 28-29) ve rakkaselerin taktığı halhalın sesine göndermede bulunulmuştur:

Pür etdi kûçeyi sıyt-ı feşâfeş-i dâmân

Erişdi zirve-i Nâhîde çın çın-ı halhâl

(Macit, 2017: K. 7/29)

2.2. Çeşitleri

Bazı beyitlerde altın ve gümüş halhallarla, halhalın süslenmesinde firuze, yakut gibi değerli taşların veya mücevherlerin kullanılmasından söz edilmiştir.

2.2.1. Altın Halhallar

Altın, halhalın yapımında kullanılan maddelerdendir (Koçu, 1969: 126; Şenel, 2018: 64; Şentürk, 2022: 135). Bâkî'nin beytinde baht *yüzükle*, saadet *bilezikle* ilişkilendirilmiştir. Şair, elde baht yüzüğünün ve saadet bileziğinin bulunmadığını, zamanenin kendisini altın halhal gibi ayakta koyduğunu söylemiştir. Halhalın ayağa takılan bir takı olduğunu "ayakda kodi" söyleyişiyle çağrıştıran Bâkî, "elde değil" ifadesini, hem bilezikle yüzüğün bir el takısı olduğunu dile getirecek hem de "yok, bulunmuyor" manasını çağrıştıracak şekilde kullanmıştır:

Nigîn-i baht u sivâr-ı sa' âdet elde degül

Ayakda kodı zamâne niteki zer halhâl

(Küçük, 1994: K. 21/29)

Emrî'ye ait aşağıdaki beyitte âşıkların ayaklar altına alıp çiğneyen, ayak bilekleri gümüşe benzeyen bir sevgiliden söz edilmiştir. Bileğin gümüşe teşbihi, renk ve parlak oluş sebebiyledir. Şairin tasavvuruna göre, bu kadar güzel olan sevgilinin altın halhal gibi topuğuna çıkabilmeyi başarabilen herhangi bir kimse olmamıştır. "Sîmîn-sâk" ve "halhâl-i zer" ifadeleri, gümüş ve altının ışıltısını, kıymetini akla getirecek şekilde kullanılmıştır:

Pâyâmâl itmekde 'uşşâkı o sîmîn-sâkumun

Bir topuğuna çıkar yokdur meger halhâl-i zer

(Saraç, Tarihsiz: G. 96/4)

Sevgilinin muhtemen iki ayak bileğine taktığı altın halhaller, Mânî tarafından kendi canını kurtarmak için yârın ayağına düşüp yalvarması şeklinde bir hayalle karşılanmıştır. "Yalvar" kelimesi, "yalvarmak" anlamının yanında, "para" (Erdoğan, 2009: 161) manasına gelecek şekilde kullanılmıştır. Böylelikle birinin canının bağışlanması için hem bir miktar para verilmesi hem de yalvarılması hadisesi çağrıştırılmıştır. Yine sevgiliye takdim edilecek olan halhalın, sıradan bir halhal değil, altın olması gerektiği vurgulanmıştır:

Cânımı kurtarmagiçün ol [iki] halhâl-i zer

Lutf idüp yârün düşüp ayagına yalvaralar

(Demirel, 2017: G. 18/3)

Revânî'ye ait aşağıdaki beyitte dağ servisinin altında yetişen nergisin görüntüsü farklı bir hayalle anlatılmıştır. Beyitteki tasavvura göre, servi ağacının altındaki nergis, şekil ve renk ilgisine dayanılarak, ayağına altın halhal takmış yâr gibidir. Nergisin daha ziyade, ağaçların altında yetişen sarılı beyazlı bir çiçek oluşuyla ağacın etrafının uzaktan bakıldığında şeklen ayak bileğine benzerliği, Revânî tarafından böylesi bir hayalle ortaya konulmuştur:

Nergis ki tutdı dâyire-i sâk-ı 'ar'arı

Halhâl-ı zer takındı ayagına sanki yâr

(Avşar, 2017: K. 4/7)

Memdûhun övgüsünü yaptığı beytinde Ahmed Paşa, onun son derece cömert oluşunu *dünyaya altın saçması* ifadesiyle ortaya koymuştur. Övgüsü yapılan kişinin cihana saçtığı altınlar o kadar fazladır ki âdetâ bir zenciye benzeyen gecenin ayağına dahi altın halhal takılmış gibi olmuştur. Beyitte saçî âdetine (Kurtoğlu, 2009: 89-99) ve zenci kölelere halhal denilen zincir takılmasına (Solmaz, 2022: 130-131) gönderme yapılmıştır:

Cihâna şöyle zer-efşânlık etti cûdun kim

Takındı zeng-i şeb ayagına zer halhâl

(Tarlan, 1992: K. 22/23)

2.2.2. Gümüş Halhaller

Halhal çeşitlerinden biri de gümüş halhallardır (Koçu, 1969: Sarıkaya Hünerel, 2018: 126; 11; Şentürk, 2022: 135). Sevgilinin boyuna duyduğu hasretle sürekli ağlayan Bâkî'nin gözyaşları, bir noktadan sonra sel hâlini almıştır. Böylece bağda, çimenliğin servisinin ayağına gümüş halhal takmıştır. Gözyaşları hem şekil hem renk benzerliği sebebiyle gümüş halhala teşbih edilmiştir:

Hasret-i kaddün ile bâgda seyl-i eşküm

Takdı serv-i çemenün pâyine sîmîn halhâl

(Küçük, 1994: G. 294/2)

Beyânî'nin aşağıdaki beytinde yer alan tahayyüle göre, ayyaş taifesini rağbet ettirmek için şarap kadehinin ayağına gümüş halhal takılmaktadır. Gümüş kadehlere (Batislam, 2017: 6) atıfta bulunduğu anlaşılan beyitte, kadehin taban kısmı, şekil ve renk ilgisinden yola çıkılarak gümüş halhal benzetmesine konu olmuştur. Ayyaşların müptelâlığı zaten ortadayken onların içki karşısındaki durumları, şair tarafından bu şekilde bir hüsn-i ta'lille izah edilmiştir:

Ragbet etdürmek-içün tâ'ife-i 'ayyâşı

Şim halhâln ayaga kadeh-i mül takınur

(Başpınar, Tarihsiz: G. 233/4)

Aşağıdaki beyitte Hz. Peygamber'in Miraç gecesinde bindiği Burak adlı bineğine gümüş halhal taktığı şeklinde bir imaja yer verilmiştir. Yahya Nazîm tarafından Burak'ın gümüş halhal takmış olarak tasavvur edilmesi, bazı minyatürlerde onun bileklerinde bilezikler olduğu hâlde tasvir edilmesini (Yiğit, 2022: 104) akla getirmektedir:

Takdı o şeh-i serîr-i iclâl

San sâk-ı Burâk'a şim halhâl

(Çakır, 2018: K. 2/35)

Güvercinlere halhal adı verilen boncuk ve bilezikler takılması âdetine (Yılmaz vd., 2012: 50; Sarıca, 2004: 328) telmihte bulunduğu beytinde Şeyhülislâm Yahyâ, içinde halis kırmızı şarap bulunan kadehi, al bir güvercin olarak tahayyül etmiştir. Durum böyle olunca sâkînin kadehi tutan gümüş renkli parmağı da bu güvercine takılan gümüş halhal olmuştur. "Mey-i nâb" (halis şarap) ile "al kebûter" arasındaki ilgi, şarabın yapımında güvercin kanından da istifade edilmesi şeklindeki rivayeti (Özdemir, 1993: 148) çağrıştırmaktadır:

Oldı bir al kebûter mey-i nâb ile kadeh

İtdi sâkî ana engüştini sîmîn halhâl

(Kavruk, Tarihsiz, G. 225/2)

Mostarlı Hasan Ziyâî, çimenlikte dibinde buz bulunan servinin görüntüsünden yararlanarak beytini oluşturmuştur. Buna göre, çimenlikte servinin etrafındaki buz kütlesi, servi boylu sevgilinin ayağına takılmaya layık gümüş bir halhal hükmündedir. Leff ü neşr-i müretteb sanatından istifade eden şair, "serv-kad-i mevzûn" ve "yah-gümüş halhal" kelimelerini birbiriyle ilişkili olacak şekilde söz konusu etmiştir:

Çemende serv ayagında tutuldu yah lîkin

Yaraşur o kad-i mevzûna ol gümüş halhâl

(Gürgendereli, 2017: K. 5/4)

Şem'î'nin tahayyülüne göre nergisin başında bulunan kırağı, altın bir taç iken gümüşe benzeyen su, servinin ayağına gümüş halhal takmış gibidir. İlkbahar mevsiminin gelişyle ağaçların altında aralarında nergisin de yer aldığı çiçeklerin açması, suların coşkuyla akması şair tarafından böyle bir hayal dünyasıyla anlatılmıştır. Üzerinde kırağı tanelerinin yer aldığı sarı beyazlı çiçekleri bulunan nergisin görüntüsü "altın taç", servinin dibindeki berrak su, renk ve şekil ilgisi sebebiyle "gümüş halhal" ilgisiyle karşılanmıştır:

Nerg[î]sin tâc-ı zerin itdi murassa' şebnem

Takdı serv ayagina âb-ı gümüşden halhal

(Karavelioğlu, 2014: K. 8/5)

Diyarbakırlı Lebîb, sâkiye parmağında kadeh tutması seslenişinde bulunmuştur. Böylece ondan kadehin sapında gümüş halhal göstermesini istemiştir. Şair, "sâk" kelimesini halhalın bilekte kullanımına atfen "dizle topuk arasında kalan kısım" (Şemseddin Sami, 2015: 1029) manasını da hatırlatacak şekilde kullanmıştır. Sâkînin parmağının boğumu, kadehin biçimi ve şeffaf görüntüsüne de atfen, şekil ve renk ilgisinden yararlanılarak gümüş halhala benzetilmiştir:

Sâkiyâ sâgarı tut devre-i engüş üzre

Sâk-ı peymânede göster o gümüş halhâl

(Kurtoğlu, 2017: Tr. 19/4)

2.2.3. Değerli Taşlardan Yapılmış Halhallar

Halhallar yapılırken bazen değerli taşlardan yararlanılmıştır (Solmaz, 2022: 129). Şairler, bir kısım beyitlerde firuze, lâl, yakut gibi taşların yanında doğrudan mücevherden mamul halhallara gönderme yapar.

2.2.3.1. Firuze Halhal

Emrî'nin beytinde, sevgilinin yanağı aya, ayva tüyleri ise ayın etrafındaki haleye benzetilmektedir. Yanak ve ayva tüyleri bu hâliyle güzellik kuşunun ayağına takılı firuze taşından yapılmış halhal gibidir. Şekil ve parlaklık bakımından yanak aya, ayva tüyleri haleye ve kuşlara takılan firuze renkli taştan mamul halhala teşbih edilmiştir. Beyitte, kuşlara takılan halhallara da (Yılmaz, vd., 2012: 50; Sarıca, 2004: 328) göndermede bulunulmuştur:

Hat degül mâh-ı 'izârın hâle-veş devr eyleyen

Murg-ı hüsn ayagına firûzeden halhâldür

(Saraç, Tarihsiz, G. 103/4)

2.2.3.2. Yakut Halhal

Emrî'ye göre, sevgilinin oka benzeyen gamzesi, devlet kuşudur. Şairin halka halka olan yaraları ise, bu kuşun ayağına takılmış ve kırmızı yakuttan yapılmış halhaldır. Âşığın vücudunda sürekli taze olan ve halkaya benzeyen yaralar açan sevgilinin gamzesi, ondan gelen daimî bir iltifat olması hasebiyle âşık için bir devlettir. Buna mukabil, şairin vücudunda bulunan ve yuvarlaklığı sebebiyle halkaya benzeyen kırmızı yaraları, bu kuşa takılmış ve kızıl yakutla süslenmiş halhaldır. Beyitte, kuşlara takılan değerli bir halhal (Şentürk, 2022: 136) imajından yararlanılmıştır:

Murg-ı devletdür hadeng-i yâr ayagında anun

Halka-i zahmum kızıl yâkûtdan halhâldür

(Saraç, Tarihsiz, G. 104/4)

Feleğin gelin olarak tahayyülü, Klasik Türk şiirinde görülen ilgilerden biridir (Kul, 2015: 143-144). Emrî'nin beytinde görünen şafak değil, felek gelininin şairi kendisine cezbetmek için ayağına taktığı kırmızı yakuttan yapılmış halhaldır. Şafak, rengi ve şekli sebebiyle kızıl yakutla tezyin edilmiş halhala benzetilmiştir. Beyitte gelinlerin süslenmesinde halhaldan da istifade edilmesi hakikatine atıfta bulunulmuştur:

Şafak sanma takınur pâyına yâkûtdan halhâl

Diler kim ola ey Emrî 'arûs-ı dehr oynaşum

(Saraç, Tarihsiz, G. 337/5)

2.2.3.3. Mücevher Halhal

Klasik Türk edebiyatında *bikr-i mana* ve *bikr-i mazmun* terkipleriyle birlikte *bikr-i fikr*, "sözün daha önce söylenmemiş, güzel, ince, özgün oluşuna" işaret için kullanılmıştır (Mengi, 2010: 24). Gelibolulu Mustafa Âlî'nin şair yaratılışı kıymetli taşlarla süslenmiş nazma rağbet göstermiştir. Böylece yeni ve taze fikri (*bikr-i fikr*), mücevherden yapılmış halhalın peşine düşmüş, onun kaygısında olmuştur. Nazım kelimesinin "ipe inci dizmek" (Durmuş, 2010: 144) manasına da göndermede bulunan şair, "murassa", "halhâl-ı mücevher" ifadeleriyle parlaklık ilgisini ön plana çıkarmıştır. Böylece sanatkarlık kudretini ve şiirlerde taze fikir bulmadaki başarısını vurgulamak istemiştir. "Bikr" kelimesinin sözlük manası olan "kız" (Şemseddin Sami, 2015: 134) anlamını da akla getirecek bir kullanıma yer vermiştir:

Tab'um ey 'Âlî murassa' nazma ragbet gösterüp

Bikr-i fikrüm düşdi halhâl-ı mücevher kaydına

(Aksoyak, 2018: G. 1313/5)

Benzer bir ilgiye yer verdiği beytinde Gelibolulu Mustafa Âlî, şair yaratılışını başa takılmış altın taçla ilişkilendirmiştir. Şiirlerinde bulunan ve *bikr-i fikr* terkipleriyle karşıladığı yeni, ince, güzel, özgün söyleyişlerle de (Mengi, 2010: 24) değerli taşlarla yapılmış halhalı münasebete getirmiştir. Âlî, bu beytinde de bir kez daha şair yaratılışıyla şiirlerindeki taze fikrin kıymetini ortaya koymuştur. Şair, *bikr-i fikr* terkinde yer alan "bikr" sözcüğünü, "kız" manasını da (Şemseddin Sami, 2015: 134) tedai ettirecek şekilde kullanmıştır:

Ne fark-ı zâde-i tab'umda efser-i zerrîn

Ne bikr-i fikrüm ayagında cevherî halhâl

(Aksoyak, 2018: K. 105/23)

Bâkî, gökyüzündeki yıldızların içinde görünen hilâlin son derece hoş görüldüğünü ifade etmiştir. Şair tarafından böyle bir görünüm, *semannın ayağına taktığı mücevherden yapılmış halhal* benzetmesiyle dile getirilmiştir. Hilâl hem şekli hem parlaklığı itibarıyla mücevher bir halhala teşbih edilmiştir. Kevâkib (yıldızlar) (Şemseddin Sami, 2015: 640) kelimesi, üzerinde yıldız şekilli ve muhtemelen gümüşten mamul kürecikleri bulunan, ıslıl ıslıl bir halhal imajını çağrıştırmaktadır:

Ne hoş yaraşdı sipihre kevâkib içre hilâl

Takındı pâyine gûyâ ki cevherî halhâl

(Küçük, 1994: K. 20/1)

2.3. Bir Kadın Takısı Olması

Şairler, bazı beyitlerde halhalı Osmanlılar döneminde kadının güzelliğine katkıda bulunan bir takı olarak ele almışlardır (Tezci, 2021: 41). Kalkandelenli Muidî'nin aşağıdaki beytinde sevgilinin güzelliğinin yansımaları, taze bir gelin olarak tahayyül edilmiştir. Âşık şairin bir halkaya benzeyen gözlerinden akan kanlı gözyaşları ise şekil, renk ve kıymet benzerliği münasebetiyle lâl taşı hükmündedir. Sevgili, ayaklarına takmak üzere bahsi geçen lâlden yapılmış iki halhal yapmıştır. Muidî, halhalda aralarında lâlin de yer aldığı değerli taşların kullanımına atıfta bulunmuştur (Solmaz, 2022: 129):

'Aks-i hüsnün bir 'arûs-ı tâzedür kim pâyına

Halka-i çeşmümden iki la'l halhâl eyledün

(Tanrıbuyurdu, 2018: G. 251/5)

Mesîhî'nin beytinde memdûhun *yüksek fikri, fırsat atının rehberi* olarak tasavvur edilmiştir. Atının nalı ise, *yardım gelininin halhalı* ifadesiyle karşılanmıştır. Nalla halhal arasında şekil ve renk benzerliğine dayanan bir ilgi kurulmuştur. Halhalın aynı zamanda gelinlerin tezyininde kullanılan takılardan biri oluşuna da işaret edilmiştir:

Sipâh-ı fırsata re'y-i bülendidür rehber

'Arûs-ı nusrete na'l-i semendidür halhâl

(Mengi, 2020: K. 9/23)

"Peri kadar güzel olan dilber" şeklinde nitelendirilen sevgili, büluğa erdiği, yani akli başına geldiği zaman onu benindeki kusurdan veya ayak bileğine taktığı halhaldan dolayı kabul etmemek olmaz. Şeyhî, beyitte kişiye değer kazandıran asıl şeyin akıl olduğunu vurgulamıştır:

Bülûg-ı akl olicak dilber-i perî-sıfâtı

Kabûlden koya mı ayb-ı hâl ü yâ halhâl

(İsen ve Kurnaz, 1990: K. 3/57)

2.4. Ayak Bileğine Takılması

"Ayak bileziği" demek olan halhalın, dolayısıyla ayak bileğine takılan bir takı olması (Solmaz, 2022: 129), bazı beyitlerde karşılık bulmuştur. Diğer taraftan, Klasik Türk edebiyatında sâkîye atfedilen özelliklerden biri, halhal takmasıdır (Bahadır, 2013: 229). Yahyâ Nazîm tarafından *ay* istiâresiyle karşılanan sâkînin yanağındaki ayva tüyleri görünmez olmuştur. Böylelikle güzellik mülkü karışıklıktan kurtulmuştur. Divane âşık için sâkînin halhala benzeyen gümüş ayak bileği, delilik tasmaı olarak kâfidir. Şair, halhalın zincirleriyle delilere zincirli demir bir halka takılması âdeti (Onay, 2000: 163) arasında ilgi kurmuştur:

Hattında nihân olup o mâhın hâli

Âşûbdan oldı mülk-i hüsnî hâlî

Dîvânesiyüz yeter bize tavk-ı cünûn

Sâkînin o sîm sâkînin halhâlî

(Çakır, 2018: Rubâ'iler 330)

2.5. Diğer Kullanım Alanları

Halhal, Klasik Türk şiirinde çengi ve köçekler, sâkî, Kalenderi dervişleri tarafından kullanılmasının yanında, kuşlara ve develere de takılan bir takı olması yönüyle karşılık bulmuştur.

1.5.1. Çengi ve Köçekler Tarafından Kullanılması

Halhal; rakkas veya rakkaseler, çengi ve köçekler tarafından raks esnasında hoş bir ses çıkaracağı düşüncesiyle kullanılmıştır (Koçu, 1969: 126; Özbağı, 2002: 793). Âşık Çelebi, memdûhun bezmine rakkas olan feleğin ayağına halhal olarak gökkuşağını taktığı bir sahne çizmiştir. Feleklerin dönüşü, beyitte etkili olan gerçekliktir. Halhalla gökkuşağı arasında şekil benzerliğine dayanan bir ilgi kuran şair, göklerin dönüşünden yola çıkarak feleği, ayağında halhal bulunan bir rakkas olarak tahayyül etmiştir. Gökkuşağındaki renk geçişleri, üzerinde türlü renklerde değerli taşlar veya boncuklar bulunan bir halhalı tedai ettirmiştir:

Takındı kavs-ı kuzahdan ayağına halhâl

Olalı bezmüne rakkâs gerdiş-i gerdân

(Kılıç, 2017: K. 9/16)

2.5.2. Kalenderi Dervişler Tarafından Kullanılması

Osmanlılar devrinde Kalenderi dervişlerinin boyunlarına ve ayaklarına taktıkları demir halkalara da “halhal” adı verilmektedir (Şentürk, 2015: 178; Şentürk, 2022: 135; Şentürk, 2022: 148). Bahsi geçen dervişlerin, aynı zamanda vücutlarına dövme yaptırılmaları söz konusudur (Şentürk, 2015: 172). Vizeli Ramazan Behiştî, feleği “aşk dövmesiyle süslenmiş Kalenderi bir derviş” olarak nitelendirmiştir. Hilâli ise, boynuna taktığı “altın bir halhal” şeklinde resmetmiştir.

Dâg-ı ‘ışkile müzeyyen bir kalenderdür felek

Gerdeninde mâh-ı nev bir zer-nişân halhâlıdır

(Aydemir, 2018: G. 147/3)

2.5.3. Sâkî Tarafından Kullanılması

Klasik Türk edebiyatının en önemli figürlerinden biri olan sâkî, halhal takar (Bahadır, 2013: 229). Bu duruma gönderme yapan şair, meyhaneci çırağını gençliği zamanında başında altın tacı, ayağında halhal olduğu hâlde görmüştür. Burada kastedilen sâkî olmalıdır. Dolayısıyla Hayâlî Bey, sâkînin özelliklerinden biri olarak ayağına halhal (Bahadır, 2013: 229) ve başına altın taç takması (Armutlu, 2015: 92) hususuna işaret etmiştir.

Bir mug-beçeyi gördüm dilberliği çağında

Tâc-ı zeri başında halhâlî ayağında

(Tarlan, 1945: 90/1)

Sâkînin özelliklerinden biri, parmaklarına kına yakması ve altın veya gümüş halhal takmasıdır (Bahadır, 2013: 229). Bâkî, aşağıdaki beytinde kadehin ayak kısmını tutan kınalı parmaklarının görüntüsünün çok hoş olduğunu söylediği sâkîden altın halhalı ayağından uzak tutmamasını istemiştir. Şair, kınalı parmaklarıyla kadehin kenarını tutan ve ayağında altın halhal bulunan bir sâkî hayaline yer vermiştir. Diğer taraftan “ayak” kelimesini “pây-ı sâgar” (kadehin ayağı) kelimesiyle bağlantılı olarak hem kadehin ayak kısmı hem de bütünüyle kadeh manasını hatırlatacak şekilde söz konusu etmiştir:

Ne zîbâdur ol engüşt-i muhannâ pây-ı sâgarda

Sakın dûr itme ey sâkî o zer halhâlî ayakdan

(Küçük, 1994: G. 366/2)

2.5.4. Kuşlara Takılması

Kuşların ayaklarına takılan boncuklu halkalara (Yılmaz, vd., 2012: 50) ve bileziklere (Sarıca, 2004: 328) de “halhal” adı verilmektedir. Bilhassa güvercinlere uçarken hoş sesler çıkarsın diye küçük halhaller takılması söz konusudur (AnaBritannica, 2004: 305). Nitekim Klasik Türk şiirinde şairler de bazen halhalı, güvercinine takılan halka karşılığında zikretmişlerdir (Şentürk, 2022: 136). Sehî Bey’in beytinde sevgilinin hayali bir kuş, şairin gönlü de güvercin olarak tahayyül edilmiştir. Beyitteki tasavvura göre, sevgilinin hayal kuşu, âşığın beden halkasını ayağına halhal yapmış ve böylece onun bir güvercin olan gönlünü avlamıştır. Âşığın iki büklüm hâldeki bedeninin görüntüsü böylesi bir hayalde etkili olmuş olsa gerektir:

Avlayup tıfl-ı hayâlün bu kebûter gönlümü

Halka-i cismüm dakup pâyına halhâl eyledi

(Yekbaş, 2020: G. 277/4)

Bâkî, bir kasidesinde yer alan beytinde memdûhun adının şerefi olmazsa mührün, güvercinin halhalı kadar rağbet bulamayacağını söylemiştir. Şair tarafından “hâtem” (mühür), şekli itibarıyla güvercinlere takılan halhala benzetilmiştir. Hâteme (mühre) değer kazandıran şeyin, üzerinde memdûhun adının yazılı olması olduğu ifade edilmiştir:

Şeref-ı nâm-ı şerîfünden olursa hâlî

Bulmaz ragbet-i halhâl-ı kebûter hâtem

(Küçük, 1994: K. 19/30)

Revânî'nin şaşkın ve havai gönlü bir güvercindir. Buna mukabil, onun halhalı da âşığın gönlünde bulunan ve aşk yarasından kaynaklanması muhtemel olan dövmedir. Sevgilinin âşığın bir güvercin olarak düşünülen gönlünü, daima kendisine bağlaması böyle bir hayalle anlatılmıştır. Beyitte halhal şeklinde yapılan dövmeleri (Önal Çapık, 2020: 77) hatırlatan bir söyleyiş dikkati çekmektedir:

Bir kebûterdür hevâyî bu dil-i ser-geşte kim

Gögsümün na'linden ayagina halhâl eyledün

(Avşar, 2017: G. 212/2)

Aşağıdaki beyitte yer alan “şeh-bâz-ı kudsî” (kutsal doğan) terkihi, ilk dönemlerden itibaren yırtıcı kuşlara kutsiyet atfedilmesinin (Küden, 2019: 26) bir yansıması olarak düşünülebilir. Gelibolulu Mustafa Âlî, himmetini kutsal bir doğan, hatırını da onun kanadı olarak nitelendirmiştir. Buna mukabil, feleği zenci, yani siyah renkli bir güvercin, hilâli ise o güvercinin halhalı olarak tahayyül etmiştir. Renk ve şekil ilgisi üzerine kurulan beyitte, “hilâl-halhal” teşbihi, gümüş halhalı akla getirmektedir. Yine “köle-halhal” alakasını (Solmaz, 2022: 130-131) çağrıştırmaktadır:

Himmetüm şeh-bâz-ı kudsî hâtırumdur bâl ana

Çerh bir zengî kebûter mâh-ı nev halhâl ana

(Aksoyak, 2018: G. 54/1)

Nev'î, bir gazelinde yer alan beytinde kendisini ağlayıp inleyen bir âşık kimliğinde çizmiştir. Sevgili, güvercin yetiştirip satan bir kişi olduğundan beri, bedenini halhal, mercana benzeyen gözyaşlarını küpe hâline getirmiştir. Şair, burada kulağının kenarındaki tüylerinin şeklinden dolayı küpeli denilen güvercin türüne (Sarica, 2004: 325) işaret ediyor olsa gerektir. Nev'î, kanlı olduğu anlaşılan mercan renkli gözyaşlarını küpeye, iki büklüm bedenini ise halhala teşbih etmiştir:

Cismini halhâl ider mercân-ı eşkin gûşvâr

Nev'î-i zârün kebûter-bâz olaldan dilberi

(Tulum ve Tanyeri, 1977: G. 502/5)

Osmanlılar'da kullanılan güvercin halhallarının bir kısmı değersizken bir kısmı ise kıymetlidir (Şentürk, 2022: 136). Taranılan beyitlerden birinde bu şekilde değerli bir halhal söz konusu edilmiştir. Kuşların ayağına takılan halhala göndermede bulunan Revânî'nin beytinde felek, süslemek için ayağına altın halhal takılmış ve havada taklalar atıp duran güvercin imajıyla nitelendirilmiştir. Klasik Türk edebiyatının başka şairlerinde de görüldüğü üzere, feleklerin dönüşüyle güvercinlerin uçuşu arasında bir benzerlik kurulmuştur (Şentürk, 2020: 373):

Ya mu'allaklar urur çarh kebûterdür kim

Takdılar zînet için pâyına zerrîn halhâl

(Avşar, 2017: K. 17/11)

Şarabın, aralarında güvercinin de yer aldığı hayvanların kanından üretildiğine dair efsaneden yola çıkılarak güvercin kanı, şarap karşılığında kullanılmıştır (Özdemir, 1993: 148). İran'ın efsanevi hükümdarlarından olan Cem, üzümden şarap elde etmiş, ayrıca onunla etrafındakilere şarap ikram ettiği yedi köşeli bir kadeh yapmıştır (Albayrak, 1993: 280). Peşteli Hisâlî'nin hayaline göre sâkî, güvercin kanı şarapla doldurduğu Cem'in kadehinin damlasını ayağına takacağı halhal hâline getirmiştir. Beyitte şekil benzerliğine dayanan bir teşbih ilgisine yer verilmiştir:

Sâkiyâ hûn-ı kebûterle idüp mâl-â-mâl

Cür'ası câm-ı Cemin pâyına halhâl olsun

(Ercan, 2008: G. 358/4)

Peşteli Hisâlî, gül renkli şarabı al papağan, kadehi onun kafesi olarak nitelendirmiştir. Kadehin dibinde kalan son yudumu ise, bahsi geçen papağanın gümüş renkli ayağına takılmış lâl taşından yapılmış halhal teşbihiyle karşılamıştır. Beyitte kırmızı veya kırmızı renk çağrışımı taşıyan kelimelerin varlığı dikkati çekmektedir:

Al tûtîdür mey-i gül-gûn u peymâne kafes

Pây-ı sîmîninde cür'a la'lden halhâldur

(Ercan, 2008: G. 103/3)

2.5.5. Develere Takılması

Develere halhal takılması âdetine (Şentürk, 2019: 158) Revânî'nin bir beytinde rastlanmıştır. Amberin siyah ve hoş kokulu oluşu hakikatinden (Erdem, 1991: 7) istifadeyle bayram gecesi, kara ve amber kokulu saçları bulunan Leyla'ya benzetilmiştir. Felek ise, onun develere takılan altın halhalı olmuştur. Gece, renk ilgisinden dolayı amberle ve Leyla'nın saçlarıyla münasebete getirilmiştir; buna mukabil, gökyüzü de şekli ve muhtemelen akşam vaktinin kızılığının sebebiyle deve halhalı olarak tahayyül edilmiştir:

'Anberîn mûy ile Leylîye dönüpdür şeb-i 'ıyd

Ki felek olmuş ana nâka-i zerrîn-halhâl

(Avşar, 2017: K. 18/4)

2.6. Halhalla İlgili Teşbihler

Bazı beyitlerde şairler, halhalı farklı teşbih ilgileri bağlamında söz konusu etmişlerdir.

2.6.1. Şahıslarla İlgili Teşbihler

Taranan beyitlerde sevgili ve âşık bağlamında halhalla ilgili birtakım teşbihlere rastlanmıştır. Buna göre, sevgilinin saçları, parmakları; âşığın boyu, gözyaşları ve sevgilinin ayakları altında kalmış iki büklüm hâlî halhala benzetilmiştir.

2.6.1.1. Sevgili

Bazı örneklerde sevgilinin saçları ve parmaklarının halhalla ilişkilendirildiği görülmüştür.

2.6.1.1.1. Saçları

Klasik Türk şiirinde sevgilinin lüle lüle saçları, şekil benzerliği münasebetiyle zaman zaman halhal teşbihiyle tavsif edilmiştir (Komisyon, 1981: 43; Deniz, 2004: 285; Şentürk, 2022: 136). Ahmed-i Rıdvân'ın beytinde sevgilinin yüzünde halhala benzeyen saçlarının salınmamasına şaşmamak gerektiği söylenmiştir. Gerekçe olarak da güzellikle mamur olanda altın bulunmayacağı belirtilmiştir. Altın, halhal ve saç ilgisi, sarı saçlı bir dilberden bahsedildiğini akla getirmektedir:

Halhalı salınmasa yüzünde 'aceb olmaz

Kim hüsn ile ma'mûr olanda zeheb olmaz

(Çeltik, 2017: G. 290/1)

Ahmed-i Rıdvân'a ait bir başka beyitte ay yüzlü sevgili, âşıklarının gönlünü bağlamak için zülfünü gümüş bileğine halhal yapmıştır. Renk ve şekil ilgisine dayanılarak yüzü ay olarak tasavvur edilen dilberin bileği gümüş, saçları ise şekil bakımından halhal benzetmesiyle karşılanmış ve böyle bir kurgusal sahne ortaya çıkmıştır:

Nice meh-rûdur ki bağlar gönlünü 'uşşâknun

Sâ'id-i sîmînine zülfini halhâl eyledi

(Çeltik, 2017: G. 861/4)

Muhıbbî'nin bir kuş olan gönlü, sevgilinin tuzağına düşmüş ve saçlarının başına bağlanmıştır. Nihayetinde şairin arzusu, onun ayağına düşüp halhal olmaktır. Beyitte, sevgilinin topuklarına kadar

uzanan bukle hâlindeki saçları ve âşığın iki büklüm bedeni, şekil ilgisinden yola çıkılarak, halhal teşbihine sebep olmuştur. Şair, halhalın kuşlara takılmasına da (Yılmaz vd., 2012: 50; Sarıca, 2004: 328) atıf yapmıştır:

Dil murgı düşdi ağına bağlandı zülfi bağına

Âhir düşüp ayagına halhâl olayın bir zamân

(Yavuz ve Yavuz, 2016: G. 2500/3)

Ahmed Paşa, canı bir kuş, sevgilinin gamze okunu bu kuşun kanatları olarak betimlemiştir. Sevgilinin halkaya benzeyen zülfünün hayalini ise, bahsi geçen kuş için yapılmış bir halhal tasviriyle karşılamıştır. Zülüfle halhal arasında şeklen bir benzerlik kuran şairin, kuşlara halhal takılması âdetine (Yılmaz, vd., 2012: 50; Sarıca, 2004: 328) telmihte bulunması dikkati çekmektedir:

Murg-ı câna tîr-i gamzeden per ü bâl eyledin

Halka-i zülfün hayâlin ana halhâl eyledin

(Tarlan, 1992: G. 148/1)

2.6.1.1.2. Parmakları

Şekil ve renk ilgisine dayanılarak sevgilinin parmaklarının halhal ilgisiyle karşılandığı beyit örneğine de rastlanmıştır. Bâkî'nin aşağıdaki beytinde sâkiye seslenilmiştir. Ona üzümün kızının parmağının şekil ve parlaklık münasebeti sebebiyle ayağa takılan gümüş halhal hükmünde olduğu söylenmiştir. “Rez duhteri”; “asmanın kızı” manasının yanında “şarap” (Şemseddin Sami, 2015: 278); “ayak” sözcüğü ise hem *ayak* hem *kadeh* anlamını (Şemseddin Sami, 2015: 83) hatırlatacak şekilde söz konusu edilmiştir:

Sâkî rez duhterinün ol engüş

Sim halhâlıdır ayagında

(Küçük, 1994: G. 424/6)

2.6.1.2. Âşık

Taranan beyitlerin bir kısmında; âşığın boyu, gözyaşları, kucağı ve hatta kendisi şekil münasebetinden istifadeyle halhal teşbihiyle karşılanmıştır.

2.6.1.2.1. Boyu

Kendilerini âşık kimliğinde resmeden şairler, bazen aşk derdiyle iki büklüm olmuş bedenleriyle halhal arasında benzerlik kurmuşlardır (Şentürk, 2022: 136). Âşık karakterine bürünen Muhibbî, çektiği sıkıntılar sebebiyle boyunun eğilip iki kat olduğunu söylemiştir. Kendisi bir cihan hükümdarı olan şairi, gam padişahu ayagına halhal yapmıştır:

Eyledi cevri ü cefâ ile büküp kaddüm dü-tâ

Anun için şâh-ı gam ayagına halhâl ide

(Yavuz ve Yavuz, 2016: G. 958/4)

Muhibbî'nin bir başka beytinde de benzer şekilde, yârin ayagına düşmek dileğiyle boyunun iki kat eden bir âşık tipine yer verilmiştir. Bahsi geçen âşığın diğer bir isteği de bu hâlini görenlerin onu, yârin ayagına taktığı halhal sanmalarıdır:

Muhibbî pâyına düşmek diler kaddin dü-tâ kıldı

Görenler yâr ayagında sanurlar beni halhâlam

(Yavuz ve Yavuz, 2016: G. 2331/5)

Aşk derdiyle boyunun halka hâline getiren Muhibbî'nin bunu yapmaktaki amacı, sevgilinin ayagına varıp halhal olmaktır. Şair, yârin ayagına doğru eğilmiş, iki büklüm olmuş hâliyle âşığın boyu için halka ve halhal teşbihine yer vermiştir:

Derdün ile bu Muhibbî halka kıldı kâmetin

Bu ümîde kim varup ayagına halhâl olam

(Yavuz ve Yavuz, 2016: G. 2338/6)

2.6.1.2.2. Gözyaşları

Klasik Türk şiirinde gözyaşı, zaman zaman halhalla teşbih ilişkisi bakımından ele alınmıştır (Şentürk, 2022: 136). Hayâlî Bey'in muhatabı, kendi gözüdür. Sevgilinin zülfünün hayali bir güvercin, şairin gümüşe benzeyen gözyaşları da onun ayağına takılmış gümüş bir halhaldır. Kuşlara takılan halhallara atıf yapılan beyitte (Yılmaz vd., 2012: 50; Sarıca, 2004: 328) renk ve şekil alakasına dayanılarak gözyaşıyla gümüş halhal arasında bir benzerlik kurulmuştur:

Bir kebûterdir hâyâl-i zülf-i yâr ey dîde kim

Eşk-i sîmînüden ayagına halhâl eyledin

(Tarlan, 1945: G. 11/2)

2.6.1.2.3. Kucağı

Diyarbakırlı Lebîb'in beytinde, kucağın şekli halhala teşbih edilmiştir. Lebîb, sevgilisinin kendisini kavuşma ümidiyle hasrette bıraktığını, neticede de kucağının gamın ayağına takılacak bir halhala döndüğünü söylemiştir. Şair, kavuşma ümidiyle ve hasretle daimî hâlde açık bulunan kollarının görüntüsünden yararlanarak böylesi bir hayale yer vermiş olmalıdır:

Koyup ümmîd-i visâlinle beni hasretde

Şekl-i âgûşumu sâk-ı gama halhâl etdin

(Kurtoğlu, 2017: G. 88/3)

2.6.1.2.4. Kendisi

Birtakım beyitlerde şairler, halhalı doğrudan âşık için bir teşbih unsuru olarak ele almışlardır. Klasik Türk şiirinde âşık kimliğine bürünen şairler, sevgilinin ayakları altında çiğnenmeyi bir lütuf olarak kabul ederler. Nitekim aşağıdaki beyitte Âgâh'ın anlatımına göre âşık için asıl yükselme, sevgilinin ayağına halhal olarak takılmak, böylece onun tarafından ayakları altına alınmaktır.

Hâsıl olmaz müdde'â rif'atle pâ-mâl ol da gör

Pek sarıl o mehveşün pâyına halhâl ol da gör

(Akpınar, 2017: G. 114/1)

Fuzûlî'nin muhammes bendinde sevgili, misk kokulu dağınık saçlarını kırmızı saç tokasıyla toplamış görüntüsüyle şairi perişan etmektedir. Fuzûlî, buna ilave olarak sevgilinin gümüş ayak bileğindeki kızıl halhalı tarafından ayaklar altına alınmaktadır. Yine de ay kadar parlak ve güzel olan sevgiliden herhangi bir sevgi görmemektedir. Fuzûlî, sevgilinin hareketiyle doğru orantılı olarak yanağına çarpıp duran silsile adlı altın bir takıya (Dikmen ve Çetin, 2012: 81) benzemişken sevgilinin oka benzeyen gamzesi, âşığın hüznü canında yüz binlerce ıstıraba sebep olmuştur:

Al saç bâgunda müşğîn saç perîşân-hâliyem

Sîm sâk üzre kızıl halhâllar pâ-mâliyem

Sanma halhâlün gibi mihründen ey meh hâliyem

'Ârızun devrinde zerrîn silsilen timsâliyem

Gamzen ohından hazîn cânımda yüz bin ıztrâb

(Kılınç, 2021: Muh. 9/4)

Sevgilinin aşkı, âşığa acayip bir hâl etmiştir. Hayretî'nin tahayyülüne göre aşk, onu bela bendinde bir halhal hâline getirmiştir. Burada, âşığın çektiği aşk derdi sebebiyle boyu eğilmiş ve âdeta halhal şekline dönmüştür:

Bana yine 'aceb hâl itdi 'ışkun

Belâ bendinde halhâl itdi 'ışkun

(Çavuşoğlu ve Tanyeri, 2023: Mus. 3/2)

2.6.2. Diğer Teşbihler

Şairlerin "ay, arş, çarh, hilâl, kadeh" vb. öğelerin yanında "ihtişam, istignâ, şairlik kudreti" gibi soyut unsurları halhalla ilişkilendirdikleri beyit örnekleri de vardır.

2.6.2.1. Arş

Necâî Bey, Hz. Peygamber (s.a.v.) için kaleme aldığı na'tında onu layıkıyla övmenin mümkün olmadığını ifade etmiştir. Bunu da Hz. Muhammed'in övgü ayağına güzel ve düzgün söz söylemenin elinin ulaşamayacağı şeklinde dile getirmiştir. Nitekim olur olmaz bayağı bir kimsenin arşın bileğine halhal takması imkânsızdır. Halhalla arşın ilişkilendirilmesi, arşın kubbe biçiminde olduğu şeklindeki rivayet (Yavuz, 1991: 407) dolayısıyla olsa gerektir:

Ere mi pâye-i medhine desti nâtikanın

Taka mı değme denî arş sâkına halhâl

(Yılmaz, 2015: K. 1/38)

2.6.2.2. Çarh (Felek)

Şeyhî, methiyede bulunduğu kişinin sancağını kuş, onun tarafından gerçekleştirilen fethi ve ikbali de söz konusu kuşun kanatları olarak nitelendirmiştir. Halhalla benzeyen feleği ise, memdûhun atının alnındaki beyaz lekede bulunan "ben" teşbihiyle karşılamıştır. Şeyhî, "sancak-kuş", "fetih-kanat", "ikbal-kanat" benzetmelerinin yanında, şekil ilgisinden yola çıkarak feleği de halhalla benzetmiştir:

Murg-ı livâna feth per ikbâl bâl ola

Halhâl-ı çarh gurre-i haylinde hâl ola

(İsen ve Kurnaz, 1990: Mus. 1/VII-1, 2)

2.6.2.3. Kadeh

"Ayak" kelimesinin "kadeh" anlamına da gelmesinden (Şemseddin Sami, 2015: 83) yola çıkan bazı şairler, şekil ilgisinden istifade ederek halhalla kadeh arasında bir teşbih ilgisine yer vermişlerdir. Arpaemini-zâde Mustafa Sâmî'nin beytinde sâki kimliğindeki sevgilinin parmakları, rengi ve şekli itibarıyla hilâldir. O, eline içinde şarap bulunan kadeh aldığı zaman, kadeh, âdetla "duhter-i rez" in (asmanın kızının) ayağına takılan halhal olmaktadır. "Duhter-i rez", ifadesini hem "asmanın kızı" hem de "şarap" manalarını (Şemseddin Sami, 2015: 278) akla getirecek şekilde kullanan şair, şekil ve parlaklık münasebetinden yola çıkarak kadehin hem ağız tarafını hem de ayak kısmını halhal teşbihiyle karşılamıştır:

Halhâl olur ayağına san duhter-i rezün

Sâki alınca câmu hilâl-i benânuna

(Kutlar Oğuz, 2017: G. 122/2)

Şeyhülislâm Yahyâ'ya ait aşağıdaki beyitte söz konusu edilen tahayyüle göre, sâkinin içinde eritilmiş lâl taşına benzeyen şarabın bulunduğu kadehi, arşın ayak bileğine halhal olarak konulmaya son derece uygundur. İçinde kıpkırmızı şarabın bulunduğu kadeh, şekil ve renk alakasından istifadeyle üzerinde lâl taşları bulunan halhalla ilişkilendirilmiştir:

Şâyestedür konulsa halhâl sâk-i arşa

Hakkâ virirdi ziyet la'l-i müzâb-ı sâkî

(Kavruk, Tarihsiz: G. 434/2)

2.6.2.4. Mâh (Ay)

Necâî Bey, dünyayı kadına benzetmiştir. Şafak vakti gökte görünen ay tablosunu ise, dünya kadınının ayağına kına yakması, ayak bileğine halhal takması imajıyla karşılamıştır. Beyitte renk ilgisine dayanılarak şafakla kına, şekil benzerliğinden yola çıkılarak da ayla halhal teşbihi söz konusu edilmiştir:

Şafak u mâhu gören şöyle sanır ki zen-i dehr

Pâyına yaktı hınâ sâkına taktı halhâl

(Yılmaz, 2015: K. 18/8)

2.6.2.5. Mâh-ı Nev (Hilâl, Yeni Ay)

Bazı beyitlerde şairler, şekil benzerliğinden hareketle hilâlle halhal arasında bir teşbih ilgisine yer vermişlerdir. Süheylî'ye göre gökteki güneş, memdûhun ikbal kubbesini tezyin eden altın bir şemse (farklı

görsel sanatlarda kullanılan güneş şeklindeki süsleme motifi) (Özen, 1998: 14; Bozkurt, 2010: 518) durumundadır. Buna mukabil, hilâl ise onun ikbal güzeline takılmış altın halhal hükmündedir:

Tâk-ı ikbâline bir şemse-i zer şems-i felek

Mâh-ı nev şâhid-i ikbâline zerrîn halhâl

(Harmancı, 2017: K. 28/18)

Sevgilinin ayağında altın halhalla kulağında inci küpeyi gören hilâl, halhalını düşürmüş, ay da küpesini çıkarmıştır. Yahyâ Nazîm'in beytinde "zer halhâl" (altın halhal) ile hilal, "mâh" (ay) ile de küpe arasında şekil, kıymet ve parlaklığa dayanan bir teşbih ilgisi kurulmuştur:

Görüp pâyında zer halhâl ile dürr-i binâgûşın

Hilâlin düşdi halhâlî çıkardı mâh mengûşın

(Çakır, 2018: Matla'lar/133)

Tâcî-zâde Ca'fer Çelebi, hilâli yârin ayağını öpmeye hasret duyan bir kişi şeklinde tasavvur etmiştir. Duyduğu özlem, onu halhal şekline getirmiştir. Birinin ayağını öpmek üzere yere eğilen kişinin görüntüsü, böyle bir hayale sebep olmuş olmalıdır. Yeni ayın doğal görüntüsü, şair tarafından bu şekilde bir hüsn-i ta'lil ile izah edilmiştir:

Pây-bûsun hasretinden gök yüzinde mâh-ı nev

Gör nice halhâl şeklin bağlamış yârâ yine

(Erünsal, 2018: K. 10/24)

Karamanlı Sabûhî'nin beytinde felek bir güvercin, hilâl de onun halhalıdır. Felek güvercininin vazifesi, memdûhun mektubunu ulaştırıp dünyaya dair haberleri getirmesidir. Beyitte Osmanlılar döneminde haberleşmenin posta güvercinleriyle sağlanmasına (Özer, 2015: 177-182) ve güvercinlere halhal takılmasına (Yılmaz, vd., 2012: 50; Sarıca, 2004: 328) atıfta bulunulmuştur:

İledüp nâm[e]ni ahbâr-ı cihânı getir[e]

Gök kebûter bu felek mâh-ı nev ana halhâl

(Bal, 2019: K. 10/16)

2.6.2.6. Soyut Unsurlar

Şairlerin bir kısım beyitlerde halhalı, methiye için bir vasıta olarak ele aldıkları görülmüştür. Zaman zaman memdûhlarını, zaman zaman da kendilerini methetmek için halhal teşbihine yer vermişlerdir.

2.6.2.6.1. İhtişam

Bâkî'nin beytinde memdûh için yapılacak olan dua "inci"; ihtişamlı övgüsü ise, "halhal" teşbihlerine konu edilmiştir. Övgünün ona yakışır güzelliğe ulaşabilmesinin tek yolu, memdûhun dua incisini süslemektir. Böylece, ihtişam halhalı da övgüsü yapılan kimseye layık bir parlaklığa ve kıymete kavuşacaktır. Şair, bu ifadelerle kasidede dua beytine geçeceğini haber vermiştir:

Dürr-i du'ânı zeyn idelüm tâ ki yaraşa

Sâk-ı mesâk-ı midhate halhâl-i ihtişam

(Küçük, 1994: K. 23/35)

2.6.2.6.2. İstignâ

Klâsik Türk şiirinde en çok sözü edilen unsurlardan olan istiğna, daha ziyade Melâmî âşıklıkla ilişkilendirilmiştir (Sevimli, 2021: 408-429) ve "Allah'tan başka kimseye ihtiyaç duyulmaması" (Uludağ, 1995: 277) anlamındadır. Amasyalı Âkif, memdûhunun hayır hasenata düşkün bir kimse olduğunu anlatmak için halhal kelimesinden istifade etmiştir. Şair, bunun için onun mal sevgisinin halhalını, istiğnanın (kanaatin) (Şemseddin Sami, 2015: 539) ayağının arkasına taktığı şeklinde bir anlatıma yer vermiştir. Onun böyle yaparak hayrat halkasının kemendini boyna bağlanan bir süs hâline getirdiğini söylemiştir. Âkif, kölelerin ayağına halhal takılmasına (Solmaz, 2022: 130-131) telmih yapmıştır:

Kemend-i tavn-ı hayrâtı hemânâ etdi gerden-bend

Urup halhâl-ı hubb-ı mâle püşt-i pây-ı istignâ

(Ocak, 2019: Tr. XII/2)

2.6.2.6.3. Şairlik Kudreti

Gelibolulu Mustafa Âlî, memdûhtan kapısındaki kulluğunun bir nişanesi olarak ya boynuna halka takmasını ya da halhala benzeyen özgün fikirlerini (bikr-i fikr) (Mengi, 2010: 24) eline almasını talep etmiştir. Beyitte yer alan “kulluk” ve “tavk” (tasma, halka) kelimelerinin halhalla kullanımı, kölelerin ayağına halhal takılması hadisesini (Solmaz, 2022: 130-131) tedai ettirmektedir:

Şu resme kullığı tavkını salsa gerdenüme

Ya bikr-i fikrüne destine alsa ya halhâl (Aksoyak, 2018: K. 51/21)

Hayâlî Bey; şiirini “yeni gelin” teşbihiyle tavsif etmiştir. Yeni geline benzeyen şiiri cilveye başlayınca hilâlî ayağına halhal yapmıştır. Hayâlî, şiirlerinin değerini anlatmak için bu şekilde bir imaj dünyasına yer vermiştir:

Nev-‘arûs-ı suhanum cilveye âgâz edicek

İstemez mâh-ı nevi pâyına halhâl etdi (Tarlan, 1945: 52/4)

Revânî, gazel boyunca devrinde şiirin kıymet görmediğinden yakındığı manzumenin bir beytinde “hilâl-halhal” teşbihine yer vermiştir. Halhalı yeni aydan (hilâlden) olsa dahi “bikr-i fikr”e (fikrin bakir kızına) kimsenin meyletmeyeceğini söylemiştir. Esasen kastedilen, içinde kıymetli, parlak ve özgün fikirler (Mengi, 2010: 24) bulunsa dahi dönemde hakiki şiire değer verilmemesidir:

Bikr-i fikre kimesne meyl itmez

Mâh-ı nevden olursa halhâlî (Avşar, 2017: G. 462/3)

3. Sonuç

Klasik Türk şiirinde şairlerin eserlerini kaleme alırken gerçek hayattan birçok malzeme aldıkları malûmdur. Bunlar arasında takı ve aksesuarlar da yer almaktadır. Yapılan çalışmada bir takı olarak halhalın farklı yüzyıllara ait şairler tarafından hangi özellikleriyle söz konusu edildiği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Böylelikle bir maddi kültür ögesi örneği olarak söz konusu takının, Klasik Türk edebiyatı geleneğinin farklı şairlerinde bulunduğu türlü yansımalar dikkatlere sunulmuştur. Makale kapsamında taranılan divanlar çerçevesinde almış bir beyit, bir rubâî, bir de muhammes bendi tespit edilmiştir. Aralarında gelinlerin de bulunduğu kadınlar, Kalenteri dervişler, köleler, sâkî ve rakkaslar tarafından kullanılması, güvercinlere ve develere takılması şiirlerde halhala dair söz konusu edilen reel hususlardandır. Şiirlerde, ayak bileğine takılması ve sesi de farklı ilgilerle ele alınmıştır. Beyitlerde; altından, gümüştan, lâl, firuze ve yakut gibi değerli taşlardan veya bütünüyle mücevherden mamul halhal çeşitlerine de rastlanmıştır.

Şairler, halhalı bazı benzetmeler bağlamında da değerlendirmişlerdir. Şekil ilgisinden istifade edilerek “sevgilinin saçları, parmakları; âşğın boyu, gözyaşları, kucağı ve bizzat kendisi; arş, çarh (felek), hilâl, ay gbi kozmik unsurlar ve kadeh”, halhala teşbih edilmiştir. Bilhassa değerli madenlerden ve taşlardan yapılan çeşitlerine atıfta bulunan şairler, halhalı hem kendilerinin hem de memdûhun övgüsüyle bağlantılı şekilde de ele almışlardır. Bu bağlamda, kıymetli oluş yönüyle halhal; “ihtişam, istiğna” gibi kavramların yanında, “şairlik kudreti” için de bir benzetme aracı olarak kullanılmıştır. Şairlerin özgün, yeni ve orijinal söz karşılığında zikrettikleri “bikr-i fikr” kavramı da sözlük manası olan “fikrin bakir kızı” anlamına atıfla halhalla ilişkilendirilmiştir. Bu bağlamda kastettikleri, şairlik kudretleridir. Sonuç olarak; esasen gündelik hayatta kullanılan bir takı olan halhal, Klasik Türk şiirinde şeklinden sesine, çeşitlerinden kullanım alanlarına ve teşbihlere uzanan bir çerçevede şiirlere malzeme olmuştur.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Bu makale, Creative Commons Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Kaynaklar

- Akpınar, Ş. (2010), *Divan Edebiyatında Bir Kadın Seyyâre: Zühre*, 3. *Uluslararası Bir Bilim Kategorisi Olarak 'Kadın': Edebiyat, Dil, Kültür ve Sanat Çalışmalarında Kadın Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 28-30 Nisan 2010, Konya: Aybil Yayıncılık. s. 333-342.
- Akpınar, Ş. (2017), *Âgâh ve Dîvânı Semerkandî-i Âmidî Hacı Hâfız Mehmed Bulak*, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü Yayınları, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55914,agah-divanipdf.pdf?0>, (Erişim Tarihi: 09.02.2024).
- Aksoyak, İ. (2018), *Gelibolulu Mustafa Âlî Divanlar*, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü Yayınları, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/58695,gelibolulu-mustafa-ali-divanipdf.pdf?0>, (Erişim Tarihi: 18.11.2023).
- Albayrak, N. (1993), *Cem, DîA*, c. 7, İstanbul: TDV Yayınları, s. 279-280.
- AnaBritannica (2004), *Halhal, AnaBritannica Genel Kültür Ansiklopedisi*, c. 10, İstanbul: Ana Yayıncılık A.Ş. s. 305.
- Armutlu, S. (2015), *Erken Dönem Farsça Mesnevilerde Bezm -1-, Şu'arâ Hocası Mâderzâd Bir Şâir: Zâfî. Doğu Esintileri İnanoloji, Fars Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, (3), s. 57-132.
- Avşar, Z. (2017), *Revânî Dîvânı*, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü Yayınları, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56143,revani-divanipdf.pdf?0>, (Erişim Tarihi: 18.11.2023).
- Aydemir, Y. (2018), *Behişti Dîvânı*, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü Yayınları, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56445,ramazan-behisti-divanipdf.pdf?0>, (Erişim Tarihi: 19.11.2023).
- Bahadır, S. C. (2013), *Divan Edebiyatında Şarap ve Şarapla İlgili Unsurlar*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Bal, E. (2019), *Karamanlı Sabûhî Divanı (İnceleme, Tenkitli Metin ve Dil İçi Çeviri)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, T.C. İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul.
- Başpınar, F. (Tarihsiz), *Beyânî [ö. 1075/1664-65]] Dîvân İnceleme-Metin A*, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10598,beyani-apdf.pdf?0>, (Erişim Tarihi: 19.11.2023).
- Batıslam, H. D. (2017), *Divan Şiirinde Kadeh ve Kadeh Redifli Gazeller, Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, (18), s. 1-28.
- Bozkurt, N. (2002), *Kuyumculuk, DîA*, c. 26, Ankara: TDV Yayınları, s. 513-515.
- Bozkurt, N. (2010), *Şemse, DîA*, c. 38, İstanbul: TDV Yayınları, s. 518
- Büyük Larousse (1986), *Halhal, Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, c. 8, Gelişim Yayınları A.Ş., s. 4956.
- Çakır, M. S. (2018), *Yahyâ Nazîm Divanı (İnceleme-Tenkitli Metin)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Sivas.

- Çapık Önal, H. (2020), *Mardin ve Çevresinde Dövme Geleneği ve Giysi Tasarımlarına Uygulanabilirliği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, T.C. Çankırı Karatekin Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Sanat ve Tasarım Anabilim Dalı, Çankırı.
- Çavuşoğlu, M. ve Tanyeri, M. A. (2023), *Hayretî Dîvan Tenkidli Basım*, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü Yayınları, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/118576,hayreti-divanipdf.pdf?0>, (Erişim Tarihi: 09.02.2024).
- Çeltik, H. (2017), *Ahmed-i Rıdvan Divanı*, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü Yayınları, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55738,ahmed-i-ridvan-divanipdf.pdf?0>, (Erişim Tarihi: 25.11.2023).
- Demirbağ B., İ. (1996), *Türk Geleneksel Giyiminde Takı ve Aksesuarlar*, Yayınlanmamış Sanatta Yeterlik Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Güzel Sanatlar Anasanat Dalı Musiki Sanat Dalı Türk Halk Müziği Alanı, İstanbul.
- Demirel, Ş. (2017), *16. Yüzyıl Şairlerinden Mânî Dîvân ve Şehr-engîz-i Bursa*, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü Yayınları, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55755,divan-ve-sehr-engiz-i-bursapdf.pdf?0>, (Erişim Tarihi: 19.11.2023).
- Deniz, S. (2004), Divan Şiiri Güzelinin Saç Rengi, *Saç Kitabı*, (Editör: Emine Gürsoy Naskali), İstanbul: Kitabevi Yayınları, s. 262-314.
- Dikmen, M. ve Çetin, K. (2012), Klasik Türk Şiirinde Kadın Takı ve Aksesuarları, *Bilig*, (61), s. 71-98.
- Durmuş, İ. (2010), Şiir, *DİA*, c. 39, İstanbul: TDV Yayınları, s. 144-154.
- Ercan, Ö. (2008), *Peştelî Hisâlî Dîvânı*, İstanbul: Gaye Kitabevi.
- Erdem, S. (1991), Amber, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. 3, İstanbul: TDV Yayınları, s. 7-8.
- Erdoğan, M. (2009), Divan Şiirinde Mahallileşme Kavramı ve Bâkî Divanı'nda Bazı Mahallî Unsurlar, *Turkish Studies International Peridocial For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4 (5), s. 114-165.
- Erünsal, İ. E. (2018), *Tâcî-zâde Ca'fer Çelebi Dîvânı*, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü Yayınları, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/59332,taci-zade-cafer-celebi-divanipdf.pdf?0>, (Erişim Tarihi: 09.02.2023).
- Gürgendereli, M. (2017), *Mostarlı Hasan Ziyâ'î Divânı*, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü Yayınları <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56211,mostarli-hasan-ziyai-divanipdf.pdf?0>, (Erişim Tarihi: 19.11.2023).
- Harmancı, M. E. (2017), *Süheylî Ahmed bin Hemdem Kethudâ Dîvân*, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü Yayınları, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55750,suheyli-divanipdf.pdf?0>, (Erişim Tarihi: 09.02.2024)
- Hünerel Sarıkaya, Z. (2018), *Takımın Sanata Dönüşümü*, IKSAD Publishing Home.
- Işıkhan, D. (2022), Gökyüzünün En Zarif ve Estetik Gezegeni: Zühre, *KÜLTÜRK Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, (5), s. 21-34.
- İrepoğlu, G. (2005), Osmanlı Sarayında Mücevher, *Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 03.05.2005, Konferans Metni*, <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/MAKALE/M3816.pdf>, (Erişim Tarihi: 04.02.2024).
- İsen, M. ve Kurnaz, C. (1990), *Şeyhî Divanı*, Ankara: Akçağ Yayınları.

- Karavelioğlu, M. A. (2014), *Şem'î Dîvânı (İnceleme-Metin-Tıpkıbasım)*, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 27, http://ekitap.yek.gov.tr/urun/sem%E2%80%98i-divani_562.aspx, (Erişim Tarihi: 19.11.2023).
- Kavruk, H. (Tarihsiz), *Şeyhülislam Yahyâ Dîvânı*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü Yayınları, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10655,seyhulislamyahyadivanihasankavrukpdf.pdf?0>, (Erişim Tarihi: 19.11.2023).
- Kılıç, F. (2017), *Âşık Çelebi Dîvânı*, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü Yayınları, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55975,asik-celebi-divanipdf.pdf?0>, (Erişim Tarihi: 19.11.2023).
- Kılınç, A. (2021), *Fuzûlî Dîvânı*, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 194, http://ekitap.yek.gov.tr/urun/fuz%C3%BBli-divani_765.aspx, (Erişim Tarihi: 09.02.2024).
- Koçu, R. E. (1969), *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Sümerbank Kültür Yayınları.
- Komasyon (1981), Halhal, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi Devirler/İsimler/Eserler/Terimler (TDEA)*, c. 4. İstanbul: Dergâh Yayınları, s. 42-43.
- Koroğlu, G. (2004), *Anadolu Uygarlıklarında Takı*, İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları.
- Kul, N. (2015), *16. Yüzyıl Şairlerinde Felek Kavramı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, T.C. Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Ordu.
- Kurtoğlu, O. (2009). Klasik Türk Şiirinde Saçı Geleneği, *Millî Folklor*, (81), s. 89-99.
- Kurtoğlu, O. (2017), *Diyarbakırlı Lebîb Dîvânı (İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük)*, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü Yayınları, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55756,lebib-divanipdf.pdf?0>, (Erişim Tarihi: 09.02.2024).
- Kuşoğlu, M. Z. (1998), *Tılsımdan Takıya*, İstanbul: Pimapen Kültür Evi Yayınları.
- Küçük, S. (1994), *Bâkî Dîvânı Tenkitli Basım*, Ankara: Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 601.
- Küden, O. (2019), *Türk Kültür Tarihinde Yırtıcı Kuşlar İle İlgili İnançlar ve Motifler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, T.C. Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Genel Türk Tarihi Programı, Manisa.
- Macit, M. (2017), *Nedîm Dîvânı*, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü Yayınları, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56214,nedim-divanipdf.pdf?0>, (Erişim Tarihi: 19.11.2023).
- Mengi, M. (2010), *Divan Şiiri ve Bıkr-i Mana, Divan Şiiri Yazıları*, Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş 2. Baskı. Ankara: Akçağ Yayınları, s. 23-30.
- Mengi, M. (2020), *Mesîhî Dîvân*, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü Yayınları, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/74203,mesihi-divanipdf.pdf?0>, (Erişim Tarihi: 18.11.2023).
- Minaz, Ö. (2013), *Truva Dönemi Takıları ve Günümüze Yansımaları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, T.C. Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tekstil ve Moda Tasarımı Anabilim Dalı Tekstil ve Moda Tasarımı Programı, İstanbul.
- Ocak, F. (2019), *Amasyalı Âkîf Divanı (İnceleme-Metin-Tıpkıbasım)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, T.C. Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı, İstanbul.

- Oğuz Kutlar, F. (2017), *Arpaemîni-zâde Mustafâ Sâmî Dîvân*, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü Yayınları, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56084,arpaeminizade-mustafa-sami-divanipdf.pdf?0>, (Erişim Tarihi: 09.02.2024)
- Onay, A. T. (2000), *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı* (Haz. Cemal Kurnaz), Ankara: Akçağ Yayınları.
- Özbağı, T. (2002), Geleneksel Türk Takıları, *Türkler Ansiklopedisi*, (Editörler: Hasan Celâl Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), c. 7, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 785-799.
- Özdemir, H. (1993), Şarabın İcadı ve Dört Vafı, *Türkoloji Dergisi*, 11 (1), 135-60.
- Özen, M. E. (1998), *Türk Cilt Sanatı*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Özer, S. (2015), Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Posta Güvercinleri, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, (55/2), s. 167-188.
- Pakalın, M. Z. (1993), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. I. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Pala, İ. (2002), *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, 9. Baskı, İstanbul: L & M Yayınları.
- Peker, P. (2013), *Erken Tunç Çağı Anadolu Takıları*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, T.C. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Çanakkale.
- Saraç, M. A. Y. (Tarihsiz), *Emrî Dîvânı*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü Yayınları, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10607,emridivanipdf.pdf?0>, (Erişim Tarihi: 19.11.2023).
- Sarıca, B. (2004), Van'da Güvercin Yetiştiriciliğinde Kullanılan Sözcükler, *Kebikeç*, (18), s. 317-332.
- Sevimli, E. (2021), Klasik Şiirde Âşığın İstiğna Mülkünün Sultanlığına Doğru Yolculuğu: Melâmî Âşıklığın, Melâmeti Selâmete Tercihi, *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (AİCUSBED)*, (7/1), s. 404-434.
- Solmaz, M. (2022), Kölelik ve Zarafetin Birleştiği Halka: Halhal, *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 10, (31), s. 127-136.
- Şemseddin Sami. (2015). *Kamus-ı Türkî* (Haz. Paşa Yavuzarslan), Gözden Geçirilmiş 2. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Şenel, S. (2018), *Geç Dönem Osmanlı Urfa'sında Kadın, Kadının Sosyo-Ekonomik Statüsü ve Mahremiyeti (1845-1915)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, T.C. Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Şanlıurfa.
- Şentürk, A. A. (2015), Manzum Metinler Işığında Bir Kalender Dervişinin Profili, *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 10 (8), s. 141-220.
- Şentürk, A. A. (2019), Deve (ba'îr, cemel, ibil, nâka, şütür, üstür), *Osmanlı Şiiri Kılavuzu*, c. 3, İstanbul: OSEDAM Osmanlı Edebiyatı Araştırmaları Merkezi DBY Yayınları, s. 157-165.
- Şentürk, A. A. (2020), Felek, felekler (âsümân, çarh/çerh, dehr, devrân, eflâk, gerdûn, sipih/sipehr), *Osmanlı Şiiri Kılavuzu*, c. 4, İstanbul: OSEDAM Osmanlı Edebiyatı Araştırmaları Merkezi DBY Yayınları, s. 356-384.
- Şentürk, A. A. (2022), Halhal (halhâl), *Osmanlı Şiiri Kılavuzu*, c. 6, İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, s. 134-136.
- Şentürk, A. A. (2022), Halka-i Kalenderî, *Osmanlı Şiiri Kılavuzu*, c. 6, İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, s. 148-152.

- Tanrıbuyurdu, G. (2018), *Kalkandelenli Mu'âdi Dîvân*, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü Yayınları, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/59883,kalkandelenli-mu39idi-divanipdf.pdf?0>, (Erişim Tarihi: 18.11.2023).
- Tarlan, A. N. (1945), *Hayâlî Bey Dîvânı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları Bürhaneddin Erenler Matbaası.
- Tarlan, A. N. (1992), *Ahmet Paşa Divanı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Tekin, R. (2018), XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul Kadınının Ziyet Eşyası, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, (63), s. 533-555.
- Tezci, A. H. (2021), *Mücevherde Osmanlı ve Günümüz Karşılaştırmaları*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, T.C. Altınbaş Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Plastik Sanatlar Anabilim Dalı Sanat Tasarım (Takı Tasarımı) Yüksek Lisans Programı, İstanbul.
- Tulum, M. ve Tanyeri, M. A. (1977), *Ne'î Divanı Tenkidli Basımı*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Uludağ, S. (1995), *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Gözden Geçirilmiş, İlâveli İkinci Baskı, İstanbul: Marifet Yayınları.
- Yavlal, Ç. (2009), Anadolu'da Takı Sanatı ve Kuyumculuk, I. Uluslararası Katılımlı Mücevher-Takı Tasarımı ve Eğitimi Sempozyumu, 26-28 Haziran 2009 Bildiri Kitabı, Aydın: T.C. Adnan Menderes Üniversitesi Karacasu Memnune İnci Meslek Yüksekokulu. s. 62-67.
- Yavuz, K. ve Yavuz, O. (2016), *Muhibbî Dîvânı Bütün Şiirleri Kânûnî Sultan Süleyman 2. Cilt*, Ankara: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 69, http://ekitap.yek.gov.tr/Uploads/ProductsFiles/_69.%20MUHiBBi%20DiVANI%202.%20CiLT.pdf, (Erişim Tarihi: 25.11.2023).
- Yavuz, Y. Ş. (1991), Arş, *DİA*, c. 3, İstanbul: TDV Yayınları, s. 406-409.
- Yekbaş, H. (2020), *Sehî Bey Dîvânı*, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü Yayınları, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/76504,sehi-bey-divanipdf.pdf?0>. (Erişim Tarihi: 18.11.2023).
- Yılmaz, O., Savaş, T. ve Ertuğrul, M. (2012), Batman, Diyarbakır, Mardin ve Şanlıurfa İllerinde Güvercin Yetiştiriciliği Kültürü, Kimi Sorunlar ve Çözüm Önerileri, *HR. Ü.Z.F. Dergisi*, 16 (1), s. 49-53.
- Yılmaz, O. (2015), *Necâî Bey Dîvânı*, Ankara: T.C. Başbakanlık Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayını: 449.
- Yiğit, N. (2022), *Miraçnameler ve Minyatürlenme Süreci*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Türk İslam Sanatları Tarihi Bilim Dalı, Ankara.

Stok Yönetiminde ABC Analizi ve Çok Kriterli Karar Verme: Bir Tekstil Firmasında Uygulama

ABC Analysis and Multi-Criteria Decision Making in Inventory Management: Application in a Textile Company

Tuba KESKİN¹, Şenay ŞİŞMAN², Emine Elif NEBATİ³

Geliş Tarihi (Received): 16.03.2024

Kabul Tarihi (Accepted): 05.05.2024

Yayın Tarihi (Published): 31.07.2024

Öz: Tedarik zinciri yönetimi giderek önem kazanmaktadır. Rekabet koşullarında firmalar, müşteri beklentilerini karşılama ve maliyetleri düşürme çabasıdadır. Bu hedeflere ulaşmanın en önemli araçlarından biri de stok yönetimidir. Rekabet ortamında en önemli maliyet faktörlerinden biri olan envanter maliyetlerinin azaltılarak etkin yönetilmesi kritik bir öneme sahiptir. Stok yönetimi, stoğun ne kadar ve ne zaman sipariş edileceğine karar verilmesini ve stokların önem derecesine göre sınıflandırılmasını hedeflemektedir. Çalışma kapsamında bir tekstil firmasında öncelikle klasik ABC analizi ile stok kalemleri sınıflandırılmıştır. İkinci olarak literatür taraması sonucu belirlenen kriterler AHP yöntemi ile ağırlıklandırılmış ve stok kalemleri CoCoSo yöntemi ile sıralanmıştır. Sonrasında klasik ABC ve çok kriterli ABC analizi sonuçları karşılaştırılmıştır. Sonuç olarak bazı stokların ABC analizi ile değerlendirildiğinde kritik olduğu belirlenmiş olsa da, çok kriterli karar verme (ÇKKV) yöntemleri kullanıldığında bu stokların daha az kritik olduğu saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Stok Yönetimi, ABC Analizi, AHP, CoCoSo

&

Abstract: Supply chain management is becoming increasingly important. In competitive conditions, companies strive to meet customer expectations and reduce costs. One of the most important tools to achieve these goals is inventory management. It is of critical importance to reduce and manage inventory costs, which is one of the most important cost factors in the competitive environment. Inventory management aims to decide how much and when to order the stock and to classify the inventories according to their importance. Within the scope of the study, inventory items in a textile company were first classified with classical ABC analysis. Secondly, the criteria determined as a result of the literature review were weighted by the AHP method and the inventory items were ranked by the CoCoSo method. Afterwards, the results of classical ABC and multi-criteria ABC analysis were compared. As a result, although some inventories were determined to be critical when evaluated with ABC analysis, these inventories were found to be less critical when multi-criteria decision making (MCDM) methods were used.

Keywords: Inventory Management, ABC Analysis, AHP, CoCoSo

Atıf/Cite as: Keskin, T, Şişman, Ş., Nebati, E.E. (2024). Stok Yönetiminde ABC Analizi ve Çok Kriterli Karar Verme: Bir Tekstil Firmasında Uygulama. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 607-628. doi: 10.11616/asbi.1453839

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Tuba Keskin, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, keskin.tuba@std.izu.edu.tr.

² Şenay Şişman, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, sisman.senay@std.izu.edu.tr.

³ Dr. Öğr. Üyesi, Emine Elif Nebati, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, emine.nebati@izu.edu.tr. (Sorumlu Yazar)

1. Giriş

Küreselleşmenin etkisiyle, günümüzde herhangi bir işletmenin dinamik iş ortamında başarılı olabilmesi ve varlığını sürdürebilmesi için üretimde verimliliği artırmak, tedarik zinciri maliyetlerini azaltmak ve müşteri memnuniyeti sağlamak gibi hedeflere odaklanması gerekmektedir (Busola vd., 2020:835). Bu hedeflere ulaşmak için işletmelerin, tedarik zinciri yönetimini etkin bir şekilde uygulamaları gerekmektedir.

Tedarik zinciri yönetimi; bir işletmenin hammaddelerin satın alınımından, nihai ürün ve hizmetlerin müşteriye teslimine kadar olan tüm süreçlerin planlama, uygulama ve kontrol etme sürecidir (Giannoccaro ve Pontrandolfo, 2002:153). Tedarik zincirinde stok yönetimi önemli bir rol oynar. Stok yönetimi, işletmelerin üretim planına göre yarı mamul ve mamullerin stok seviyelerinin belirlenmesi, kullanılması ve yönetilme sürecidir (Pandya ve Thakkar, 2016:82). Stokların az sayıda tutulması üretimi aksatabilirken, çok sayıda bulundurulması da yüksek elde tutma maliyetleri, bozulma ve üretim giderlerini karşılayamama gibi sorunlara yol açabilir. Dolayısıyla stok düzeylerinin optimum seviyede tutularak stokların verimli bir şekilde yönetilmesi, işletmelerin maliyetlerini düşürmeleri, müşteri memnuniyetini arttırmaları ve tedarik zincirinin verimliliğini arttırmaları açısından kritik bir rol oynar (Kılıç vd., 2014:179; Ertuğrul ve Tanrıverdi, 2013:41). Etkili bir stok yönetimi için; “*stok kaleminin değeri, stok kaleminin miktarı, stok kaleminin stokta kaldığı sürenin uzunluğu ve stokta bulundurma maliyeti*” ana faktörlerinin iyi bir şekilde kavranması gerekmektedir (Ertuğrul ve Tanrıverdi, 2013:42). Çok sayıda stok kalemini etkili bir şekilde yönetmenin ve kontrol etmenin bir yolu stok sınıflandırmasıdır. ABC analizi, stok yönetiminde stok kalemlerini sınıflandırmak için en yaygın kullanılan yöntemlerden birisidir (Keshavarz Ghorabae vd., 2015:436).

ABC analizi stok kalemlerini toplam değerler içindeki kümülatif yüzdeler temelinde sınıflandırmaya dayanmaktadır. Stoklar A, B ve C olmak üzere 3 kategoriye ayrılmaktadır (Erseven, 2018:10). A sınıfı stok kalemleri miktar açısından toplamın %20’sini oluştururken, satış değeri olarak toplamın yaklaşık %80’ine sahiptir. B sınıfı stok kalemleri toplamın %20-%30’una, satış değeri olarak %15’lik bir paya sahiptir. C sınıfı stok kalemleri ise toplamın miktar açısından %50-%60’ını oluştururken satış değeri olarak %5’ine sahiptir. (Kılıç vd., 2014:180). Dickie (1951) tarafından tanımlanan klasik ABC analizinde, stok kalemleri yalnızca yıllık kullanım değerine göre sınıflandırılır. Yapılan yeni çalışmalar, modern iş kararlarının gerçeklerine daha uygun olduğundan birden fazla farklı kriteri dikkate alarak çok kriterli stok sınıflandırması üzerine odaklanmaktadır. (Yiğit ve Esnaf, 2020:1517).

Bu çalışmanın amacı, Bursa’da faaliyet gösteren bir tekstil firmasında klasik ABC analizi ve çok kriterli karar verme yöntemlerinden olan analitik hiyerarşi prosesi (AHP) yöntemi ve birleşik uzlaşma çözümü (CoCoSo) kullanılarak çok kriterli stok sınıflandırması yapmak ve bu iki yöntemle elde edilen sonuçlar arasındaki farklılıkları ortaya koymaktır.

Çalışmanın sonraki bölümleri şu şekildedir. İkinci bölümde, stok yönetiminde ABC analizi ve çok kriterli karar verme yöntemlerinin kullanıldığı literatürün bir incelemesi sunulacaktır. Üçüncü bölümde, konu hakkında bilgi verilecektir. Dördüncü bölümde, çalışmada kullanılacak olan yöntemlerin metodolojisine yer verilecektir. Beşinci bölümde ise bir tekstil firmasında stok sınıflandırması klasik ABC analizi ve belirlenen yöntemlerle çok kriterli stok sınıflandırması yapılacaktır. Çalışmanın son bölümde ise uygulamanın sonuçlarına yer verilecek ve gelecek çalışmalar için öneriler sunulacaktır.

2. Literatür Taraması

Literatür taraması kapsamında ÇKKV yöntemleri kullanılarak ABC analizi yapılan çalışmalar incelenmiştir.

Ertuğrul ve Tanrıverdi 2013 yılında bir tekstil firmasında stokları ABC analizi ve AHP yöntemi ile sınıflandırmak ve elde edilen sonuçları kıyaslayarak firmanın daha etkin bir envanter yönetimi oluşturmasına katkıda bulunmak amacıyla bir çalışma gerçekleştirmiştir. AHP ve ABC analizi ile elde

edilen sonuçlar kıyaslandığında, AHP yönteminin stokların daha etkin yönetilmesine ve işletme maliyetlerinin düşürülmesine katkı sağladığı görülmüştür.

Kırış tarafından 2013 yılında yayınlanan makalede bulanık analitik ağ süreci yaklaşımı kullanılarak çok kriterli stok sınıflandırılması yapılmaktadır. Çalışmanın amacı envanter kalemlerini önceliklendirerek ne zaman ve ne kadar satın alım yapılacağını belirlemektir. Yöntemin kriterleri fiyat, kritiklik, depolama yeteneği, tedarik süreci ve bakım olarak belirlenmiştir. Çalışmanın sonucunda yapılan karşılaştırmalar dikkate alınarak önerilen çok kriterli ABC analizi yaklaşımının inşaat firmasının stok kalemlerini sınıflandırmada kullanışlı ve etkili bir yaklaşım olduğu sunulmuştur.

Kılıç ve diğerleri 2014 yılında yaptıkları çalışmada bir işletmede geleneksel ABC analizi ve çok kriterli karar vermede kullanılan BAHP ve TOPSIS yöntemlerini uygulamış ve elde edilen sonuçlar arasındaki farklılıkları ortaya koymuştur. İki yöntemden elde edilen bulgular karar vericilerle birlikte değerlendirildiğinde BAHP-TOPSIS yönteminin verdiği sonuçların daha etkili olduğu sonucuna varılmıştır.

Ghorabae ve diğerleri tarafından 2015 yılında yapılan araştırmada çok kriterli stok sınıflandırmasında yeni bir yöntem uygulanmıştır. Makalenin amacı çok kriterli envanter sınıflandırma problemleri için ortalama çözümden uzaklığa (EDAS) dayalı yeni bir değerlendirme yönteminin tanıtılmasıdır.

Beğik ve diğerleri tarafından 2017 yılında yapılan araştırmada ısı cihazları firmasında stok sınıflandırmasında ABC analizi ve analitik ağ süreci (AAS) yöntemleri uygulanmıştır. Çalışmada amaç iki yöntem sonuçları arasındaki farklılıkları ortaya koymaktır. Makalede AAS yöntemi kriterleri talep, fiyat, teslim süresi, ürün cinsi ve kapladığı alan olarak belirlenmiştir. Sonuçta ise iki yöntem karşılaştırıldığında ABC yönteminde toplam stok miktarı daha fazla çıkmıştır ve firmada AAS yönteminin uygulanması önerilmiştir.

Ishizaka ve diğerleri 2018 yılında envanter sıralamasını amaçlayan DEA'nın (veri zarflama analizi) bir uzantısı olan DEASort yöntemini önerdikleri bir çalışma yapmıştır. Çalışmada DEASort'un envanter yönetimi ve sınıflandırmasında etkili bir yöntem olduğu ve klasik ABC analizine kıyasla önemli maliyet tasarrufu sağladığı sonucuna varılmıştır.

Vergara ve diğerleri 2020 yılında yaptıkları çalışmada envanter yönetimi karar verme sürecinde iletişimi ve işbirliğini kolaylaştırmak, kararların daha iyi bir şekilde alınmasını sağlamak amacıyla, envanter kontrol yaklaşımı ve çok kriterli grup karar verme perspektifi kullanılarak bir metodoloji önermiştir. Çalışma sonuçları AHP'nin ABC envanter sınıflandırması için uygun bir araç olduğunu vurgulamaktadır.

Yiğit ve Esnaf tarafından 2020 yılında; ABC sınıflandırma prensiplerine uygun bir şekilde, envanter yönetimindeki uygulanabilirliği ve esnekliği artırmayı hedefleyen; AHP, bulanık C-ortalamlar (FCM), revize edilmiş veto (Rveto) aşamasını içeren 3 aşamalı çok kriterli envanter sınıflandırması yöntemi geliştirdikleri bir çalışma yapılmıştır. Çalışmada önerilen AHP-FCM-Rveto yöntemini diğer yöntemlerle karşılaştırmak için literatürden sayısal bir örnek kullanılmıştır. Sonuçlar, önerilen metodolojinin daha üstün bir performans sergilediğini göstermiştir.

Douissa ve Jabeur tarafından 2020 yılında yapılan çalışmada her envanter öğesinin puanını hesaplamak için basitleştirilmiş ELECTRE III yöntemini temel alan telafi edici olmayan bir toplama prosedürünü içeren yeni bir ABC sınıflandırma yaklaşımı önermektedir. Bu yöntem sonucu karşılaştırılan tüm yöntemlere göre daha düşük bir stok maliyeti ürettiği göstermektedir.

Vukasović ve diğerlerinin 2021 yılında yaptıkları çalışmada bulanık mantık kullanılarak iki yeni entegre stok yönetimi modeli geliştirilmiştir. Geliştirilen modeller ile 78 ürün sıralanmış ve elde edilen sonuçlar geleneksel yaklaşımlarla karşılaştırılmıştır. Sonuç olarak, çalışmada geliştirilen modeller, mevcut modellerden daha iyi performans göstermiştir.

Özdemir'in 2022 yılında yaptığı çalışmada envanter yönetimi için ABC-küresel bulanık analitik hiyerarşi süreci-ELECTRE tabanlı melez bir grup karar verme yöntemi uygulanmıştır. Makalenin amacı uygulanabilir ve etkin bir stok yönetimini göstermektir. Çalışmada çok kriterli karar verme (ÇKKV) yönteminin kriterleri teslim süresi, fiyat, kapladığı alan, talep ve ürün cinsi olarak belirlenmiştir.

Çalışmanın sonucunda yöntemler karşılaştırıldığında bazı stokların ABC analizine göre kritik olduğu bulunsa da, ÇKKV yöntemleri ile değerlendirildiğinde daha az kritik olduğu bulunmuştur.

Chawla ve diğerleri tarafından 2024 yılında yapılan araştırmada pisagor bulanık TODIM yaklaşımı uygulanarak stok yönetimi için kullanılan klasik ABC analiz yönteminin geliştirilmesi amaçlanmaktadır. Geliştirilen modelin kriterleri teslim süresi, ortalama birim maliyeti ve ortalama dolar maliyeti olarak belirlenmiştir. Model değerlendirmesinde, pisagor bulanık TODIM yaklaşımının, klasik ABC analizine göre, güvenilirlik ve belirsiz envanter verileriyle başa çıkma konusunda daha etkili olduğu tespit edilmiştir.

Yapılan literatür taraması özeti Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1: Literatür Taraması

Yazar(lar)/Yıl	Kullanılan Yöntem(ler)	Kriter(ler)	Bulgu(lar)
Ertuğrul ve Tanrıverdi, 2013.	<ul style="list-style-type: none"> ABC analizi AHP	Fiyat, talep, teslim zamanı, yıpranma payı, kritiklik	AHP ve ABC analizi ile elde edilen sonuçlar kıyaslandığında, AHP yönteminin stokların daha etkin yönetilmesine ve işletme maliyetlerinin düşürülmesine katkı sağladığı görülmüştür.
Kırış, 2013.	<ul style="list-style-type: none"> Bulanık ANP ABC Analizi	Fiyat, kritiklik, depolama yeteneği, tedarik süreci, bakım	Önerilen çok kriterli ABC analizi yaklaşımının inşaat firmalarının envanter kalemlerini sınıflandırmada kullanışlı ve etkili olduğu sonucuna varılmıştır.
Kılıç vd., 2014.	<ul style="list-style-type: none"> ABC analizi BAHP TOPSIS	Teslim zamanı, talep, fiyat, üretim maliyeti, ikame edilebilirlik	İki yöntemden elde edilen bulgular karar vericilerle birlikte değerlendirildiğinde BAHP-TOPSIS yönteminin verdiği sonuçların daha etkin olduğu ortaya konmuştur.
Keshavarz Ghorabae vd., 2015.	<ul style="list-style-type: none"> EDAS ABC Analizi	3’ü faydalı, 4’ü faydalı olmayan 7 kriter dikkate alınmaktadır. (Çalışmada kriterler belirtilmemiştir.)	Korelasyon analizi sonucunda önerilen yöntemin sonuçlarını diğer yöntemlerle karşılaştırıldığında oldukça tutarlı bulunmuştur. Ayrıca kriterler için farklı ağırlıkların kullanılmasının sonuçları, EDAS yönteminin alternatifleri sıralamada iyi bir stabiliteye sahip olduğunu göstermiştir.
Beğik vd., 2017.	<ul style="list-style-type: none"> AAS ABC analizi	Fiyat, talep, ürün cinsi, kapladığı alan, teslim süresi	ABC analizi ve AAS yöntemi karşılaştırıldığında ABC analizinde toplam stok miktarı daha yüksek çıkmıştır. AAS yöntemi daha az maliyetli çıktı vermiştir, bu nedenle uygulama yapılan firmada AAS yönteminin kullanılması önerilmiştir.
Ishizaka vd., 2018.	<ul style="list-style-type: none"> AHP DEA	Yıllık kullanım değeri, yıllık kullanım sıklığı, mevcut stok değeri	DEASort’un envanter yönetimi ve sınıflandırmasında etkili bir yöntem olduğu ve klasik ABC analizine kıyasla önemli maliyet tasarrufu sağladığı sonucuna varılmıştır.

Vergara vd., 2020.	<ul style="list-style-type: none"> AHP ABC Değer zinciri analizi 	Birim maliyeti, rotasyon, teslim süresi	Envanter yönetimi performansını tüm değer zinciri alanlarında ölçmekten ziyade belirgin hedeflere sahip olmanın, kriterleri önceliklendirmenin ve ağırlıkları tanımlamanın daha kritik ve AHP'nin ABC envanter sınıflandırması için uygun bir araç olduğu vurgulanmıştır.
Yiğit ve Esnaf, 2020.	<ul style="list-style-type: none"> AHP FCM Rveto 	Sinerji, müşteri önceliği, müşteri hassasiyeti, ikame, son kullanma veya eskime riski, tedarikçi için rekabet, tehlikeli ürün sınıflandırma, satış, kar, teslim süresi, kritiklik	Çalışmada önerilen yaklaşımı diğer yöntemlerle karşılaştırmak için literatürden sayısal bir örnek kullanılmıştır. Sonuçlar, önerilen metodolojinin daha üstün bir performans sergilediğini göstermiştir.
Douissa ve Jabeur, 2020.	<ul style="list-style-type: none"> ABC analizi ELECTRE III 	Çalışmada kriterler belirtilmemiştir.	Bu yöntem test edilen tüm sınıflandırma modelleri ile karşılaştırıldığında en düşük stok maliyeti değerini üretmiştir.
Vukasović vd., 2021.	<ul style="list-style-type: none"> Bulanık FUCOM-Bulanık EDAS Bulanık FUCOM-ABC 	Miktar, birim fiyatı, talep, yıllık tedarik maliyetleri	Elde edilen sonuçlar geleneksel yaklaşımlarla karşılaştırıldığında, çalışmada geliştirilen modeller mevcut modellerden daha iyi performans göstermiştir.
Özdemir, 2022.	<ul style="list-style-type: none"> ABC analizi Küresel Bulanık AHP ELECTRE 	Bulunabilirlik, ikame edilebilirlik, tedarik süresi, fiyat dalgalanması	Bazı stoklar ABC analizine göre kritik olduğu bulunsa da diğer kriterler ile ÇKKV yöntemleri ile değerlendirildiğinde aynı kritik değere sahip olmadığı görülmüştür.
Chawla vd., 2024.	<ul style="list-style-type: none"> Pisagor bulanık TODIM ABC Analizi 	Teslim süresi, ortalama birim maliyeti, ortalama dolar maliyeti	Hazırlanan model, Pisagor Bulanık TODIM yaklaşımının güvenilirlik ve belirsiz envanter verileriyle başa çıkma açısından geleneksel ABC analizine göre daha üstün olduğunu göstermektedir.

3.Tedarik Zinciri Yönetimi

Tedarik zinciri; malzemelerin tedarikini gerçekleştirip bunları yarı mamul ve nihai ürün haline getiren ve dağıtım kanalları aracılığıyla müşterilere ulaştıran satış ve hizmet fonksiyonlarından oluşan bir ağıdır. Tedarik zinciri; malzeme tedariki, bu malzemelerin ara ve nihai ürüne dönüştürülmesi ve nihai ürünün müşterilere ulaştırılması fonksiyonlarını yerine getirir (Eymen, 2007:7).

Tedarik zinciri; talep ve sipariş yönetimi, hammadde temini, üretim ve montaj, depolama, envanter yönetimi, tedarik yönetimi, ürünlerin müşterilere teslimi vb. faaliyetleri içerir. Ayrıca bütün bu faaliyetlerin devam ettirebilirliği için gerek duyulan bilgi sistemlerini de içerir. Müşteri talebinin karşılanmasıyla doğrudan veya dolaylı olarak ilgili olan tüm aşamalar bir tedarik zincirini oluşturur. Tedarik zinciri yalnızca üreticileri ve tedarikçileri değil aynı zamanda lojistik ve depoları, perakendecileri ve müşterileri de içerir (Tanrıverdi, 2010:4).

3.1. Tedarik Zinciri Yönetiminin Temel Fonksiyonları

Tedarik zinciri yönetimi, onu oluşturan bütün fonksiyonların entegrasyonunu gerektirir. Birçok fonksiyon, ürünleri tedarikçilerden son kullanıcılara ulaştırmak temel amacıyla belirli görevleri yerine getirir. Bunlar; müşteri ilişkileri yönetimi, müşteri hizmetleri yönetimi, talep ve sipariş yönetimi, depo yönetimi, tedarikçi ilişkileri yönetimi, stok yönetimi, sevkiyat ve dağıtım olarak söylenebilir.

Müşteri İlişkileri Yönetimi: Müşteri ilişkileri yönetimi (CRM), işletmelerin müşteri ilişkilerini yönetmek için gerekli görevleri yerine getirmesine yardımcı olan ve bu görevleri gerçekleştirmek için teknolojiyi kullanan bir stratejidir (Tanrıverdi, 2010:27).

Müşteri Hizmetleri Yönetimi: Müşteri hizmetleri yönetiminin firmanın müşteri tarafından görülen yüzü olduğu söylenebilir. Müşteriler; bu hizmet yönetimi sayesinde şirketin fonksiyonlarının sonucunda elde edilen taşıma zamanları, ürün teslimatı, satış sonrası destek hizmeti gibi birçok konu ile ilgili zamanında bilgiler elde edebilmektedir (Tanrıverdi, 2010:28).

Talep ve Sipariş Yönetimi: Müşteri kaybının ana nedenlerinden biri geç siparişler ve stokların tükenmesidir. Bu fonksiyonun temel amacı; müşteri siparişlerini hızlı, etkili ve entegre bir şekilde yerine getirmektir (Eymen, 2007:10).

Depo yönetimi: Envanterin uygun koşullarda, uygun maliyetle ve hızlı harekete imkân verecek altyapıyla nerede depolanacağı ve depolanacağına ilişkin kararlar tedarik zincirinde depolamanın sorumluluğundadır (Eymen, 2007:13).

Tedarikçi İlişkileri Yönetimi: Tedarikçi ilişkileri yönetimi (SRM), alıcı-tedarikçi ilişkisini tanımlamaktadır. Buna tedarikçi tabanının azaltılması, tedarikçinin seçimi, tedarikçi yeterliliğinin ölçümü, tedarikçiler ile iletişim ve bilgi alışverişi gibi unsurlar dahildir (Tanrıverdi, 2010:29).

Stok Yönetimi: Şirketin stok hedeflerine ve üretim planına göre ürün ve malzeme stoğunu belirleyerek stoğu verimli bir şekilde yönetme yeteneğidir (Eymen, 2007:12).

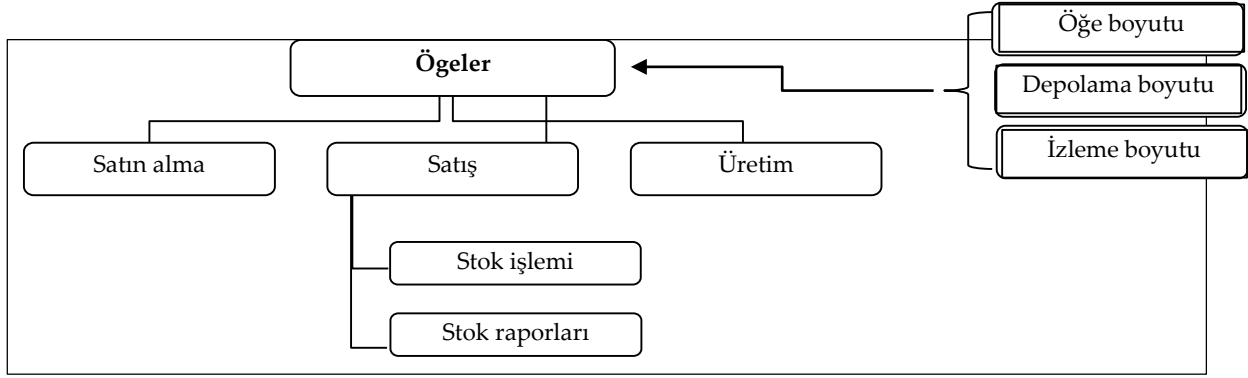
Sevkiyat ve Dağıtım: Satışa hazır ürünlerin depodan müşterinin talep ettiği noktaya ulaştırılması amacıyla yapılan faaliyetler bütünüdür (Eymen, 2007:13).

3.1.1. Stok Yönetimi

Stok yönetimi, bir üretim süreci yöneticisinin en önemli yetkinliklerinden biri olarak kabul edilir. Üretim sürecinin gerçekleştirilebilmesi için gereksinimlerin zamanında karşılanması için stok yönetimi önemlidir. Envanter yönetimi; hammadde ve malzemelerin tedarikinden gelen prosese, sistemdeki malzeme akışının belirlenmesinden bileşenlerin ve bitmiş ürünlerin depolanması ve teslimatına kadar olan tüm süreçlerin planlanmasını ve kontrol edilmesini içerir. Etkili stok yönetimi, stok kalemlerinin maliyetini, stok seviyelerini, stok kalemlerinin parti bazında elde tutulma süresini, stok taşıma maliyetlerini vb. içerir (Erseven, 2018:3).

Stok yönetimi, Şekil 1'de gösterildiği gibi sipariş verme, bunları depoda, mağazalarda veya merkezlerde güvenli bir şekilde saklama ve bir şirketin envanterini kullanma ve satma sistemini ifade eder (Chawla vd., 2024:85).

Şekil 1: Stok Yönetim Sisteminin Çalışması

Kaynak: Chawla vd., 2024:86

Etkili stok yönetimi, tedarik zinciri içinde maliyet kontrolü, müşteri memnuniyeti, nakit akışı yönetimi, operasyonel verimlilik ve rekabet avantajı gibi kritik roller oynar. Stok seviyelerinin stratejik bir şekilde yönetilmesi, işletmelerin kaynaklarından daha iyi faydalanmalarına ve müşteri taleplerine hızlı yanıt vermelerine olanak tanır. Ayrıca, hata oranlarını düşürerek sipariş gerçekleştirme doğruluğunu artırır ve müşteri ilişkilerini güçlendirir. Tedarik zinciri içinde uyumlu operasyonları sağlamak ve riskleri azaltmak için vazgeçilmez bir araç olarak öne çıkar. Sonuç olarak, etkili stok yönetimi, işletmelerin dinamik iş ortamında rekabet üstünlüğü elde etmelerine ve sürdürülebilir başarıya ulaşmalarına yardımcı olur.

Envanter yönetiminin amaçlarından bazıları şunlardır:

- Depolama maliyetinin optimizasyonu,
- Bakımın sağlanması için yeterli stok,
- Ölü stoğun önlenmesi,
- Mal satın alma maliyetinin azaltılması,
- Kesintisiz malzeme tedariki.

Envanter yönetiminde kullanılan gözle kontrol yöntem, çift kutu yöntemi, ekonomik sipariş miktarı (EOQ), malzeme ihtiyaç planlaması (MRP), tam zamanında tedarik (JIT), ABC analizi gibi birçok farklı teknik mevcuttur. Bu yöntemler aşağıda kısaca açıklanmıştır.

Gözle kontrol yöntemi: Stoklar tecrübeli depo personelinin yardımı ile düzenli olarak kontrol edilir.

Belli bir seviyenin altına düşen stokların tedariki için iş emri verilmesi gereklidir. Sipariş miktarları depo yöneticisinin bilgi ve tecrübesine bağlıdır (Erseven, 2018:8).

Çift kutu yöntemi: Tek çeşit envanter iki odacıklı kutularda saklanır. İlk kutu tamamen sıfırlandıktan sonra yeni bir sipariş verilmektedir. İkinci kutudaki miktar, sipariş teslim edilene kadar olan zaman dilimindeki ihtiyacı karşılamaktadır (Erseven, 2018:9).

Ekonomik sipariş miktarı: Bu modelin temel amacı sipariş maliyetleri ile stok maliyetlerini dengelemektir. Ekonomik sipariş modelinde stok miktarını belirlemenin en uygun yolu stokun zamanın bir fonksiyonu olarak kullanılmasıdır (Tanrıverdi, 2010:68).

Malzeme ihtiyaç planlama (MRP): Nihai ürün için oluşturulan ana üretim programını ihtiyaç duyulan parça ve malzeme programına dönüştürerek satın alma ve üretim süreçlerini hazırlayan bir envanter yönetim tekniğidir. MRP, bağımlı stok kalemlerini mümkün olduğu kadar ekonomik bir şekilde sipariş etmek için "ne kadar" ve "ne zaman" sorularına cevap vermeye çalışan bir yöntemdir (Tanrıverdi, 2010:71).

Tam zamanında tedarik (JIT): Üretim için gerekli olan malzemeleri ihtiyaç duyulan zamanda ve yerde güvence altına alarak sıfır stok elde etmeyi amaçlayan bir malzeme yönetim sistemidir. JIT ilkeleri 1970'li yıllarda Toyota tarafından geliştirilmiş ve uygulanmıştır (Tanrıverdi, 2010:74).

ABC analizi: ABC sınıflandırma yöntemi, işletmelerin stok yönetimini kolaylaştırmak için kullanılan bir stok kontrol sistemidir. ABC analizi, stok kontrolünde kullanılan bir model olup malzemeleri

yıllık kullanım miktarları ile maliyet değerlerine göre sınıflandırır. H. Ford Dickie tarafından geliştirilen bu analiz, Vilfredo Pareto'nun Pareto kuralına dayanır. ABC analizi, her zaman daha iyi kontrol anlamına gelir ve önemli ile önemsizi ayırmayı amaçlar. Ekonomiklik ilkesine uygun olarak en az giderle optimum kazancı sağlamak hedeflenir. Bu analiz, rasyonelleştirme çalışmalarını ekonomik anlam taşıyan alanlara odaklayarak etkili stok yönetimi için stratejik bir yaklaşım sunar (Beğik vd., 2017:199).

Tanrıverdi (2010:67) stok yönetiminde kullanılan ABC analizinin iki temel ilkeye dayandığını belirtmiştir: "...düşük değerli stoklardan bol miktarda bulundurmak ve yüksek değerli stokların miktarını düşük tutarak kontrolünü sıklaştırmak."

Bu yöntem, stokları üç ana gruba ayırarak daha etkili bir yönetim sağlar. A, B ve C grupları, stokların miktar ve değerine göre farklı özelliklere sahiptir (Tanrıverdi, 2010:66; Erseven, 2018:10).

A grubu stoklar, toplam miktarın sadece %20'sini oluşturmasına rağmen satış değeri açısından %80'lik bir paya sahiptir. A grubu stoklar, yüksek değerli ve kritik stokları içerir. Düşük miktarlı olmalarına rağmen detaylı bir şekilde kaydedilmeli ve sıkça gözden geçirilmelidir. Tedarik zinciri, tedarik süresi, emniyet stoğu ve sipariş miktarı yakından takip edilmelidir.

B grubu stoklar, toplam miktarın %20-30'unu ve satış değeri açısından %15-20'sini kapsar. Bu grup, orta düzeyde öneme sahip stokları içerir. Kontrol sıklığı A grubuna göre daha düşüktür. Bu grupta bulunan stoklar orta düzeyde kontrol edilmeli ve ara sıra gözden geçirilmelidir.

C grubu stoklar, toplam miktarın %50-60'ını oluşturmasına rağmen satış değeri olarak sadece %5-10'luk bir paya sahiptir. Bu grup, düşük değerli ve daha az kritik stokları içerir. Kontrol sıklığı en düşük seviyededir. Bu grupta bulunan stoklar için ise basit bir kayıt sistemi yeterli olabilir ve kontrol nadiren yapılabilir.

4.Yöntem

4.1.Analitik Hiyerarşi Prosesi (AHP)

Thomas L. Saaty tarafından geliştirilen analitik hiyerarşi prosesi, çok kriterli karar verme tekniklerinden biridir. AHP kriterler arasındaki tek yönlü hiyerarşik ilişkiyi kullanarak bir karar verme çerçevesi oluşturur. AHP uygulama adımları aşağıda beş adımda sıralanmıştır.

Adım 1: Hiyerarşik yapının oluşturulması

Uygulamanın ilk adımında, en üstte karar probleminin yer aldığı bir hiyerarşik yapı oluşturulur. Yapının orta seviyesinde kriterler ve en düşük seviyesinde ise alternatifler bulunur.

Adım 2: İkili karşılaştırma matrislerinin oluşturulması

Hiyerarşik yapının oluşturulmasını takiben, kriter veya alternatifler arasındaki ilişkisinin incelenmesi gelir. İkili karşılaştırma sürecinde etkili sonuçlar elde edebilmek için uzman görüşüne veya karar vericinin bilgisine başvurmak önemlidir. Başlangıçta faktörler arasındaki ilişkiler nitel olarak ifade edilmektedir. Ardından, Saaty tarafından önerilen 1-9 öncelik skalası kullanılarak faktörler arasındaki göreceli önem sayısal bir ifadeye dönüştürülmüştür ve Tablo 2'de verilmiştir (Saaty T. L., 1990:15). İkili karşılaştırmalar sayesinde, farklı kriter veya alternatif seviyelerinin birbirlerini hangi derecede etkilediği veya hangi bağımlı öğenin öncelikli olduğu gibi sorulara cevap verilebilir.

Tablo 2: AHP Sürecinde Kullanılan Temel Ölçekler

Değer	Tanım	Açıklama
1	Eşit önemli	İki faktör de eşdeğer öneme sahip olması
3	Biraz önemli	Faktörlerden birinin daha üstün olması
5	Fazla Önemli	Faktörlerden birinin belirgin üstünlüğünün olması
7	Çok fazla önemli	Faktörlerden birinin önemli derecede üstünlüğünün olması
9	Aşırı derecede önemli	Faktörlerden birinin üstünlüğünün kanıtlanabilecek düzeyde olması
2,4,6,8	Ara değerler	Uzlaşma gerektiğinde kullanılmak üzere iki ardışık yargı arasındaki değerler

Kaynak: (Saaty T. L., 1990:15).

İkili karşılaştırması yapılan her bir kriter veya alternatif için birbirine göre durumlarını içeren bir kare matris elde edilir. İki faktöre arasındaki ikili karşılaştırma değeri; a_{ij} ile ifade edilir. Bu; i . faktörün j . faktöre göre ikili karşılaştırma değerine karşılık gelir. İkili karşılaştırma matrisi aşağıda bulunan A denklemi ile ifade edilebilir.

$$A = [a_{ij}] = \begin{bmatrix} 1 & a_{12} & \dots & a_{1n} \\ \frac{1}{a_{12}} & 1 & \dots & a_{2n} \\ a_{12} & \cdot & \dots & \cdot \\ \cdot & \cdot & \dots & \cdot \\ \cdot & \cdot & \dots & \cdot \\ \cdot & \cdot & \dots & \cdot \\ \cdot & \cdot & \dots & \cdot \\ \frac{1}{a_{1n}} & \frac{1}{a_{2n}} & \dots & 1 \\ a_{1n} & a_{2n} & \dots & 1 \end{bmatrix}$$

Bulunan kare matriste, köşegen değerleri aynı kriterlerin veya alternatiflerin birbirlerine göre değerlendirilmesini ifade ettiği için "1" değerindedir. Köşegen elemanları için ilişki Eşitlik 1'deki gibi tanımlanır;

$$a_{ij} = \frac{1}{a_{ji}} \quad (1)$$

Adım 3: İkili karşılaştırma matrislerinin normalleştirilmesi ve özvektörün belirlenmesi

Özvektör belirlenmeden önce ilk olarak ikili karşılaştırma matrisi normalize edilmektedir. Bunun için bütün elemanlar Eşitlik 2'deki gibi, bulunduğu sütundaki bütün değerlerin toplamına bölünür.

$$a'_{ij} = \frac{a_{ij}}{\sum_{i=1}^n a_{ij}} \quad (2)$$

Ardından elde edilen değerler A' matrisine yazılır.

$$A' = \begin{bmatrix} a'_{11} & a'_{12} & \dots & a'_{1n} \\ a'_{21} & a'_{22} & \dots & a'_{2n} \\ \cdot & \cdot & \dots & \cdot \\ \cdot & \cdot & \dots & \cdot \\ \cdot & \cdot & \dots & \cdot \\ \cdot & \cdot & \dots & \cdot \\ \cdot & \cdot & \dots & \cdot \\ a'_{n1} & a'_{n2} & \dots & a'_{nn} \end{bmatrix}$$

Göreceli önem değeri, her bir satırın aritmetik ortalaması alınarak elde edilmektedir. Formül Eşitlik 3'te verilmiştir.

$$w_i = \frac{\sum_{j=1}^n a'_{ij}}{n} \quad (3)$$

Aynı işlem bütün satırlar için uygulanır ve aşağıdaki özvektör oluşur.

$$W = \begin{bmatrix} w_1 \\ w_2 \\ \cdot \\ \cdot \\ \cdot \\ w_n \end{bmatrix}$$

Adım 4: Özvektörün tutarlılığının hesaplanması

Karar verme sürecinin sonunda verilen karar tutarlı olmalıdır. Tutarlılık kararın doğruluğunu ve güvenilirliğini gösterir. AHP yönteminde, ikili karşılaştırma matrisi oluşturulurken karar vericilerin değerlendirmeleri subjektiftir ve öznel yargılara dayanmaktadır. Bu nedenle yapılan karşılaştırmaların geçerliliğini sağlamak üzere tutarlılık analizi yapılması gerekir. Tutarlılık analizi, Tutarlılık Oranı (CR) kullanılarak yapılır. CR'nin hesaplanmasında ilk olarak A' karşılaştırma matrisi ile W önem değeri matrisi çarpılarak E vektörü elde edilir.

$$A' * W = E = \begin{bmatrix} d_{11} & d_{12} & \cdots & d_{1n} \\ d_{21} & d_{22} & \cdots & d_{2n} \\ \cdot & \cdot & \cdots & \cdot \\ \cdot & \cdot & \cdots & \cdot \\ \cdot & \cdot & \cdots & \cdot \\ d_{n1} & d_{n2} & \cdots & d_{nn} \end{bmatrix}$$

E vektörünün her bir elemanı, w sütun vektöründe bulunan karşılıklı elemanlara bölünerek, bütün kriterler için temel değer sütun vektörü (S) elde edilmektedir. S_i değerleri Eşitlik 4'teki gibi hesaplanır.

$$S_i = \sum_{i=1}^n \frac{d_i}{w_i} \quad (i = 1, 2, \dots, n) \quad (4)$$

S sütun vektöründeki elemanların aritmetik ortalaması alınarak karşılaştırmaların temel değeri elde edilir. Bunun için Eşitlik 5 kullanılır.

$$\lambda = \frac{S_i}{n} \quad (i = 1, 2, \dots, n) \quad (5)$$

Hesaplanan λ değeri kullanılarak Tutarlılık İndeksi (CI) Eşitlik 6'daki gibi hesaplanır.

$$CI = \frac{\lambda - n}{n - 1} \quad (6)$$

Son olarak CR değerini hesaplamak üzere CI değeri, Saaty'nin matris büyüklüğü için hesaplamış olduğu Rastgele İndeks (RI) sabit değerine bölünmektedir. Bunun için Eşitlik 7 kullanılır.

$$CR = \frac{CI}{RI} \quad (7)$$

Rastgele İndeks (RI) değerleri Tablo 3'te gösterilmiştir (Saaty T. , 1994:104).

Tablo 3. Rastgele İndeks Değerleri

n	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
RI	0	0	0,58	0,90	1,12	1,24	1,32	1,41	1,45	1,49	1,51	1,53	1,56

Kaynak: (Saaty T. L., 1990:104).

Yapılan hesaplamalar sonucunda CR değerinin 0,10' dan küçük veya eşit olması ikili karşılaştırmaların tutarlı olduğunu göstermektedir. Eğer CR değeri 0,10' dan büyük çıkarsa karşılaştırmaların tutarsız olduğu anlamına gelir ve tutarsızlık gösteren yapılar tekrar incelenir.

Adım 5: Hiyerarşik yapının genel sonucunun elde edilmesi

Önceki dört adım, tüm hiyerarşik yapı için hesaplanır. Son aşamada hiyerarşik yapının içinde bulunan n adet kriterin hepsi için mx1 boyutundaki üstünlük sütun vektörleri bir araya getirilerek mxn boyutunda bir EW karar matrisi elde edilir. Bu işlem yapılırken Eşitlik 8 kullanılır. Bulunan bu matris, kriterler arasındaki W üstünlük vektörü ile çarpılır ve R sonuç vektörü elde edilir. Bunun için Eşitlik 9 kullanılmaktadır.

$$EW = [w_{ij}] \quad (8)$$

$$R = EW \times W \quad (9)$$

4.2. Birleşik Uzlaşma Çözümü (CoCoSo) Yöntemi

CoCoSo yöntemi, çeşitli kriterleri içeren karar verme durumlarında çeşitli alternatifleri değerlendirmek, sıralamak ve aralarından seçim yapmak için kullanılan bir karma uzlaşık karar verme aracıdır. Yazdani ve diğerleri tarafından 2019 yılında geliştirilmiştir. Yöntem, entegre basit toplamlı ağırlıklandırma ve üstel ağırlıklandırılmış ürün modeline dayanmaktadır (Yazdani vd., 2019). CoCoSo yönteminin uygulama adımları aşağıdaki gösterildiği gibi 5 adımda sıralanabilir.

Adım 1: Karar matrisinin oluşturulması

Alternatif m ve kriterler n adet olmak üzere Eşitlik 10'daki gibi mxn tipinde bir karar matrisi oluşturulur.

$$X = [x_{ij}] = \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \dots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \dots & x_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ x_{m1} & x_{m2} & \dots & x_{mn} \end{bmatrix}; i = 1, 2, \dots, m; j = 1, 2, \dots, n \quad (10)$$

Burada x_{ij} i.alternatifin j.kritere göre performansını ifade eder.

Adım 2: Karar matrisinin normalizasyonu

Fayda kriterleri için Eşitlik 11 ve maliyet kriterleri için ise Eşitlik 12 kullanılarak karar matrisi normalize edilir.

$$r_{ij} = \frac{x_{ij} - \min_i x_{ij}}{\max_i x_{ij} - \min_i x_{ij}} \quad (11)$$

$$r_{ij} = \frac{\max_i x_{ij} - x_{ij}}{\max_i x_{ij} - \min_i x_{ij}} \quad (12)$$

Adım 3: S_i ve P_i değerlerinin hesaplanması

S_i değeri gri ilişkisel yaklaşımına, P_i değeri ise WASPAS çarpımsal özelliğine dayanarak hesaplanır.

$$S_i = \sum_{j=1}^n w_j r_{ij} \quad (13)$$

$$P_i = \sum_{j=1}^n (r_{ij})^{w_j} \quad (14)$$

Adım 4: Alternatiflerin göreceli performanslarının (değerlendirme stratejilerinin) hesaplanması

Eşitlik 15-17'deki 3 değerlendirme stratejisi kullanılarak alternatiflerin göreceli performansları hesaplanır.

$$k_{ia} = \frac{P_i + S_i}{\sum_{i=1}^m (P_i + S_i)} \quad (15)$$

$$k_{ib} = \frac{S_i}{\min_i S_i} + \frac{P_i}{\min_i P_i} \quad (16)$$

$$k_{ic} = \frac{\lambda(S_i) + (1 - \lambda)(P_i)}{(\lambda \max_i S_i + (1 - \lambda) \max_i P_i)} \quad (17)$$

Eşitlik 17'de λ değeri karar vericiler tarafından seçilmekle beraber genellikle 0,5 olarak seçilir.

Adım 5: Alternatiflerin nihai performanslarının ölçülmesi (k_i)

Eşitlik 18 ile alternatiflerin k_i nihai görece performans değerleri hesaplanır.

$$k_i = (k_{ia} k_{ib} k_{ic})^{\frac{1}{3}} + \frac{1}{3} (k_{ia} + k_{ib} + k_{ic}) \quad (18)$$

Alternatifler k_i değerlerine göre büyükten küçüğe doğru sıralanmaktadır. k_i değeri en büyük olan alternatif en iyi performansa sahip alternatiftir.

5. Uygulama

Bu çalışma, bir tekstil firmasının stok yönetimini daha etkin hale getirmeyi amaçlayarak kimyasal ve boya stok kalemlerinin sınıflandırılmasında ABC analizi ve AHP-CoCoSo yöntemlerinin uygulanmasıyla elde edilen sonuçların karşılaştırılmasına odaklanmaktadır. Bu doğrultuda uygulamanın ilk aşamasında, yıllık kullanım değeri kriteri göz önüne alınarak klasik ABC analizi gerçekleştirilmiştir. Daha sonra, yapılan literatür çalışması sonucunda elde edilen bilgiler ışığında belirlenen fiyat, raf ömrü, talep ve tedarik süresi kriterleri göz önünde bulundurularak çok kriterli bir ABC analizi yapılmıştır. Çok kriterli ABC analizinde önce AHP yöntemi uygulanarak kriterlerin ağırlıkları belirlenmiş, sonrasında da belirlenen kriter ağırlıklarına göre CoCoSo yöntemi kullanılarak stok kalemlerinin sıralaması yapılmıştır.

Çok kriterli ABC analizi yaklaşımı klasik ABC analizinden daha fazla kriteri dikkate aldığı için daha kapsamlı bir değerlendirme sunar. Bu entegrasyon, firmanın stok yönetimini daha stratejik, uyumlu ve etkin bir hale getirerek, genel iş performansını ve rekabet gücünü artırmaya önemli katkılarda bulunur.

5.1. Tekstil Firmasının Stoklarının Klasik ABC Analiziyle Sınıflandırılması

Çalışmanın bu aşamasında firmanın kullandığı kimyasal ve boya stok kalemlerinin 20 tanesi için klasik ABC analizi gerçekleştirilmiştir. Öncelikle her bir stok kalemi için yıllık talep miktarı ile birim fiyat değeri çarpılarak yıllık kullanım değeri elde edilmiştir. Her kalemin yıllık kullanım değerindeki yüzdesi bulunmuş ve bu yüzdelere büyükten küçüğe sıralanmıştır. Daha sonra, kümülatif toplamları bulunmuş ve ABC sınıflandırması yapılmıştır. ABC analizi için QM for Windows programı kullanılmış ve sonuç çıktısı Şekil 2'de verilmiştir.

Şekil 2: ABC Analizi QM for Windows Çıktısı

Item name	Demand	Price	Dollar Volume	Percent of \$-Vol	Cumultv \$-vol %	Category
A 16	35000	84	2940000	21,39	21,39	A
A 14	14300	194	2774200	20,18	41,57	A
A 13	15220	140	2130800	15,5	57,07	A
A 11	7600	149	1132400	8,24	65,31	A
A 12	7808	143	1116544	8,12	73,43	A
A 19	100000	11	1100000	8,0	81,43	A
A 15	64100	12	769200	5,6	87,03	B
A 17	77750	8	622000	4,52	91,55	B
A 18	11991	28	335748	2,44	94	B
A 2	1213	256	310528	2,26	96,26	B
A 1	23683	11	260513	1,9	98,15	C
A 4	1070	102	109140	,79	98,95	C
A 20	14000	4	56000	,41	99,35	C
A 7	1901	24	45624	,33	99,68	C
A 8	1200	13	15600	,11	99,8	C
A 10	208	68	14144	,1	99,9	C
A 5	55	92	5060	,04	99,94	C
A 6	175	27	4725	,03	99,97	C
A 9	66	48	3168	,02	100	C
A 3	15	45	675	,0	100	C
TOTAL	377355		13746070			

ABC analizi ile elde edilen sıralama sonucunda 6 adet stok A sınıfında, 4 adet stok B sınıfında ve 10 adet stok C sınıfında yer almıştır. Stokların yıllık kullanım değeri yaklaşık %80'ini A grubu, %15'ini B grubu ve kalan %5'ini de C grubu sınıfları oluşturmaktadır. A grubu stokları çok önemlidir ve sık sık denetlenmesi gerekir. B sınıfı stokları orta derece öneme sahiptir ve bu stokların denetimleri normal aralıklarla yapılmalıdır. C sınıfı stoklarının önemi azdır ve denetimleri uzun aralıklar ile yapılmalıdır.

5.2. Tekstil Firmasının Stoklarının Çok Kriterli ABC Analiziyle Sınıflandırılması

Klasik ABC analizinde kullanılan 20 adet stok kalemi için çok kriterli ABC analizi gerçekleştirilmiştir. Uygulamalar Microsoft Excel kullanılarak yapılmıştır.

5.2.1. Kriter Ağırlıklarının AHP Yöntemi ile Belirlenmesi

Adım 1: Hiyerarşik yapının oluşturulması

İlk olarak, yapılan literatür çalışması kapsamında elde edilen bilgiler doğrultusunda kriterler belirlenmiştir. Bu kriterler; fiyat, raf ömrü, talep ve tedarik süresidir. Çok kriterli karar vermede karar hiyerarşisi Şekil 3'te verilmiştir.

Şekil 3: Karar Hiyerarşisi

Adım 2: İkili karşılaştırma matrislerinin oluşturulması

Uygulamanın gerçekleştirildiği tekstil firmasındaki ilgili kişilerden, çalışma kapsamında belirlenen kriterleri kendi aralarında Saaty tarafından önerilmiş olan 1-9 karşılaştırma ölçeğini kullanarak karşılaştırmaları istenmiştir. Karar vericilerin karşılaştırma sonuçlarının geometrik ortalaması alınarak kriterlerin ikili karşılaştırma matrisi Tablo 4'teki gibi elde edilmiştir.

Tablo 4: Kriterlerin İkili Karşılaştırma Matrisi

Kriterler	Fiyat	Talep	Raf ömrü	Tedarik süresi
Fiyat	1	1	0,58	0,55
Talep	1	1	0,61	1,82
Raf ömrü	1,71	1,65	1	4
Tedarik süresi	1,82	0,55	0,25	1

Adım 3: İkili karşılaştırma matrisinin normalleştirilmesi ve özvektörün belirlenmesi

Uygulamanın bu adımında, ikili karşılaştırma matrisi Eşitlik 2 kullanılarak normalize edilmiştir. Elde edilen normalize matris Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5: Normalize Matris

Kriterler	Fiyat	Talep	Raf ömrü	Tedarik süresi
Fiyat	0,181	0,238	0,240	0,075
Talep	0,181	0,238	0,248	0,247
Raf ömrü	0,309	0,393	0,410	0,543
Tedarik süresi	0,329	0,131	0,102	0,136

Daha sonra kriterlerin ağırlıkları Eşitlik 3 kullanılarak hesaplanmıştır. Hesaplamalar sonucunda kriterlerin ağırlık vektörü $w = [0.183, 0.228, 0.414, 0.174]$ olarak bulunmuştur. Elde edilen kriterlerin ağırlıkları Tablo 6'da verilmiştir. Buna göre en önemli kriter raf ömrü, en az öneme sahip kriter ise tedarik süresidir.

Tablo 6: Kriterlerin Ağırlıkları

Kriterler	Ağırlıklar
Fiyat	0.183
Talep	0.228
Raf ömrü	0.414
Tedarik süresi	0.174

Adım 4: Özvektörün tutarlılığının hesaplanması

Adım 3'te elde edilen özvektörün tutarlılık oranı Eşitlik 4-7 kullanılarak 0,0885 olarak belirlenmiştir. Bulunan değer 0,1'den küçük olduğundan karşılaştırma matrisi tutarlı kabul edilir.

5.2.2. Tekstil Firmasının Stoklarının CoCoSo Yöntemi ile Sınıflandırılması

Uygulamanın bu kısmında, AHP yöntemi sonucunda belirlenen kriter ağırlıklarına göre stok kalemlerinin sıralaması CoCoSo yöntemi ile elde edilmiştir.

Adım 1: Karar matrisinin oluşturulması

Öncelikle kriterler için belirlenen ölçek değerleri doğrultusunda karar vericilerden her bir stok kaleminin her bir kritere göre puanlanması istenmiştir. Tablo 7-10'a kadar karar vericilerden istenen bilgiler yer almaktadır.

Tablo 7: Stok Kalemlerinin Raf Ömrü Değerlerinin Ölçek Değerleri

Ölçek	Karar vericiden alınan bilgi
1	Ürünün raf ömrü 0-6 ay arasında ise çok kısadır.
2	Ürünün raf ömrü 6-12 ay arasında ise kısadır.
3	Ürünün raf ömrü 12-18 ay arasında ise normaldir.
4	Ürünün raf ömrü 18-24 ay arasında ise uzundur.
5	Ürünün raf ömrü 24-36 ay arasında ise çok uzundur.

Tablo 8: Stok Kalemlerinin Talep Değerlerinin Ölçek Değerleri

Ölçek	Karar vericiden alınan bilgi
1	Ürünün talebi 0-20000 adet arasında ise çok düşüktür.
2	Ürünün talebi 20000-40000 adet arasında ise düşüktür.
3	Ürünün talebi 40000-60000 adet arasında ise normaldir.
4	Ürünün talebi 60000-80000 adet arasında ise yüksektir.
5	Ürünün talebi 80000-100000 adet arasında ise çok yüksektir.

Tablo 9: Stok Kalemlerinin Fiyat Değerlerinin Ölçek Değerleri

Ölçek	Karar vericiden alınan bilgi
1	Ürün fiyatı 0-60 TL arasında ise ürün çok düşük fiyatlıdır.
2	Ürün fiyatı 60-120 TL arasında ise ürün düşük fiyatlıdır.
3	Ürün fiyatı 120-180 TL arasında ise ürün orta fiyatlıdır.
4	Ürün fiyatı 180-240 TL arasında ise ürün yüksek fiyatlıdır.
5	Ürün fiyatı 240-300 TL arasında ise ürün çok yüksek fiyatlıdır.

Tablo 10: Stok Kalemlerinin Tedarik Süresi Değerlerinin Ölçek Değerleri

Ölçek	Karar vericiden alınan bilgi
1	Ürünün tedarik süresi 1-5 gün arasında ise çok kısadır.
2	Ürünün tedarik süresi 5-10 gün arasında ise kısadır.
3	Ürünün tedarik süresi 10-15 gün arasında ise normaldir.
4	Ürünün tedarik süresi 15-20 gün arasında ise uzundur.
5	Ürünün tedarik süresi 20-25 gün arasında ise çok uzundur.

Karar vericilerden elde edilen bilgiler doğrultusunda karar matrisi oluşturulmuştur. Çalışmada ele alınan karar probleminde göre kriterler arasından fiyat ve tedarik süresi maliyet; raf ömrü ve talep ise fayda kriteri olarak belirlenmiştir. Maliyet kriterlerinin minimize edilmesi, fayda kriterlerinin ise maksimize edilmesi hedeflenmektedir. Karar matrisi Tablo 11'de verilmiştir.

Tablo 11: Karar Matrisi

Stok kalemleri	Maliyet	Fayda	Fayda	Maliyet
	Fiyat	Talep	Raf ömrü	Tedarik süresi
A1	1	2	4	3
A2	5	1	3	2
A3	1	1	3	2
A4	2	1	3	2
A5	2	1	3	2
A6	1	1	3	2
A7	1	1	3	2
A8	1	1	3	2
A9	1	1	3	2
A10	2	1	3	2
A11	3	1	3	2
A12	3	1	3	2
A13	3	1	2	3
A14	4	1	2	3
A15	1	4	3	3
A16	2	2	3	3
A17	1	4	3	3
A18	1	1	4	3
A19	1	5	4	3
A20	1	1	4	3

Adım 2: Karar matrisinin normalizasyonu

Fayda kriterleri için Eşitlik 11, maliyet kriterleri için ise Eşitlik 12 kullanılarak karar matrisi normalize edilmiştir. Normalize karar matrisi Tablo 12'de yer almaktadır.

Tablo 42: Normalize Karar Matrisi

Stok kalemleri	Fiyat	Talep	Raf ömrü	Tedarik süresi
A1	1	0,25	1	0
A2	0	0	0,5	1
A3	1	0	0,5	1
A4	0,75	0	0,5	1
A5	0,75	0	0,5	1
A6	1	0	0,5	1
A7	1	0	0,5	1
A8	1	0	0,5	1
A9	1	0	0,5	1
A10	0,75	0	0,5	1
A11	0,5	0	0,5	1
A12	0,5	0	0,5	1
A13	0,5	0	0	0
A14	0,25	0	0	0
A15	1	0,75	0,5	0
A16	0,75	0,25	0,5	0
A17	1	0,75	0,5	0
A18	1	0	1	0
A19	1	1	1	0
A20	1	0	1	0

Adım 3: S_i ve P_i değerlerinin hesaplanması

Her bir ürün kalemi için, Eşitlik 13 kullanılarak AHP yönteminden elde edilen ağırlıklara ilişkin ağırlıklı karşılaştırılabilirlik dizisinin toplamı olan S_i ve Eşitlik 14 kullanılarak üstel ağırlıklı karşılaştırılabilirlik dizisinin toplamı olan P_i değerleri bulunmuştur. Elde edilen değerler Tablo 13 ve Tablo 14'te yer almaktadır.

Tablo 13: Ağırlıklı Karşılaştırılabilirlik Dizisi ve S_i Değerleri

Stok kalemleri	Fiyat	Talep	Raf ömrü	Tedarik süresi	S_i
A1	0,16	0,06	0,45	0,00	0,67
A2	0,00	0,00	0,23	0,17	0,40
A3	0,16	0,00	0,23	0,17	0,56
A4	0,12	0,00	0,23	0,17	0,52
A5	0,12	0,00	0,23	0,17	0,52
A6	0,16	0,00	0,23	0,17	0,56
A7	0,16	0,00	0,23	0,17	0,56
A8	0,16	0,00	0,23	0,17	0,56
A9	0,16	0,00	0,23	0,17	0,56
A10	0,12	0,00	0,23	0,17	0,52
A11	0,08	0,00	0,23	0,17	0,48
A12	0,08	0,00	0,23	0,17	0,48
A13	0,08	0,00	0,00	0,00	0,08
A14	0,04	0,00	0,00	0,00	0,04
A15	0,16	0,17	0,23	0,00	0,55
A16	0,12	0,06	0,23	0,00	0,40
A17	0,16	0,17	0,23	0,00	0,55
A18	0,16	0,00	0,45	0,00	0,61
A19	0,16	0,22	0,45	0,00	0,83

A20	0,16	0,00	0,45	0,00	0,61
-----	------	------	------	------	------

Tablo 14: Üstel Ağırlıklı Karşılaştırılabilirlik Dizisi Ve P_i Değerleri

Stok kalemleri	Fiyat	Talep	Raf ömrü	Tedarik süresi	P_i
A1	1,00	0,74	1,00	0,00	2,74
A2	0,00	0,00	0,73	1,00	1,73
A3	1,00	0,00	0,73	1,00	2,73
A4	0,96	0,00	0,73	1,00	2,69
A5	0,96	0,00	0,73	1,00	2,69
A6	1,00	0,00	0,73	1,00	2,73
A7	1,00	0,00	0,73	1,00	2,73
A8	1,00	0,00	0,73	1,00	2,73
A9	1,00	0,00	0,73	1,00	2,73
A10	0,96	0,00	0,73	1,00	2,69
A11	0,90	0,00	0,73	1,00	2,63
A12	0,90	0,00	0,73	1,00	2,63
A13	0,90	0,00	0,00	0,00	0,90
A14	0,80	0,00	0,00	0,00	0,80
A15	1,00	0,94	0,73	0,00	2,67
A16	0,96	0,74	0,73	0,00	2,42
A17	1,00	0,94	0,73	0,00	2,67
A18	1,00	0,00	1,00	0,00	2,00
A19	1,00	1,00	1,00	0,00	3,00
A20	1,00	0,00	1,00	0,00	2,00

Adım 4: Alternatiflerin görelî performanslarının (değerlendirme stratejilerinin) hesaplanması ve nihai performanslarının ölçülmesi (k_i)

Bu adımda her bir stok kalemi için k_a , k_b ve k_c değerlendirme stratejileri Eşitlik 15-17 kullanılarak hesaplanmıştır. Stok kalemlerinin nihai performanslarını belirten k değerleri ise Eşitlik 18 kullanılarak bulunmuştur. Burada λ değeri olarak en çok kullanılan 0,5 değeri alınmıştır ve her bir stok kaleminin k değerine göre nihai sıralamaları elde edilmiştir. Bulunan değerler ve sıralamalar Tablo 15'te yer almaktadır.

Tablo 15: Görece Performans Değerleri Ve Stok Kalemlerinin Nihai Sıralaması

Stok kalemleri	k_a	Sıralama	k_b	Sıralama	k_c	Sıralama	k	Sıralama
A1	0,06	2	20,04	2	0,89	2	12,04	2
A2	0,04	18	12,04	18	0,56	18	7,33	18
A3	0,06	3	17,29	5	0,86	3	10,80	3
A4	0,06	10	16,23	12	0,84	10	10,27	10
A5	0,06	10	16,23	12	0,84	10	10,27	10
A6	0,06	3	17,29	5	0,86	3	10,80	3
A7	0,06	3	17,29	5	0,86	3	10,80	3
A8	0,06	3	17,29	5	0,86	3	10,80	3
A9	0,06	3	17,29	5	0,86	3	10,80	3
A10	0,06	10	16,23	12	0,84	10	10,27	10
A11	0,05	13	15,15	15	0,81	13	9,72	15
A12	0,05	13	15,15	15	0,81	13	9,72	15
A13	0,02	19	3,12	19	0,25	19	2,37	19
A14	0,01	20	2,00	20	0,22	20	1,74	20
A15	0,06	8	17,08	10	0,84	8	10,64	8
A16	0,05	15	13,03	17	0,74	15	8,53	17
A17	0,06	8	17,08	10	0,84	8	10,64	8
A18	0,05	16	17,75	3	0,68	16	10,17	13
A19	0,07	1	24,49	1	1,00	1	14,32	1
A20	0,05	16	17,75	3	0,68	16	10,17	13

Klasik ABC analizi ve AHP-CoCoSo yönteminin sonuçları Tablo 16'da verilmiştir. İki yöntem ile elde edilen sınıflandırmalar birbiriyle karşılaştırılmıştır.

Tablo 16: Klasik ABC Analizi ve AHP-CoCoSo Yönteminin Karşılaştırılması

Stok kalemleri	Klasik ABC analizi	Stok kalemleri	AHP-CoCoSo yöntemi
A16	A	A19	1
A14	A	A1	2
A13	A	A3	3
A11	A	A6	3
A12	A	A7	3
A19	A	A8	3
A15	B	A9	3
A17	B	A15	8
A18	B	A17	8
A2	B	A4	10
A1	C	A5	10
A4	C	A10	10
A20	C	A18	13
A7	C	A20	13
A8	C	A11	15
A10	C	A12	15
A5	C	A16	17
A6	C	A2	18
A9	C	A13	19

A3	C	A14	20
----	---	-----	----

İki yöntem arasındaki farklar incelenerek, her bir yöntemde hangi ürünün önemli olduğu ve değerinde ne kadar öneminin azaldığı kontrol edilmiştir. Klasik ABC analizinde yalnızca tek bir kriter olan yıllık kullanım değeri ele alınarak stok kalemlerinin sınıflandırılması gerçekleştirilmiştir. AHP-CoCoSo yöntemleri ile yapılan çok kriterli stok sınıflandırmasında ise birden fazla kriter ele alınmıştır. Çok kriterli stok sınıflandırmasında bu kriterlerin ağırlıkları da göz önüne alınarak hesaplama yapıldığı için bazı stok kalemlerinin önem dereceleri değişmiştir. Öneminde değişiklik olan stok kalemleri Tablo 17'de verilmiştir.

Tablo 17: Klasik Ve Çok Kriterli ABC Analizinin Stok Kalemi Bazında Değerlendirilmesi

Klasik ABC analizinde önemi en az olup AHP-CoCoSo yönteminde en önemli olan stok kalemleri	AHP-CoCoSo yönteminde önemi en az olup Klasik ABC analizinde en önemli olan stok kalemleri
A1	A16
A7	A14
A8	A13
A3	A12
A6	A11
A9	

6.Sonuç

Küreselleşme bağlamında şirketlerin pazardaki varlıklarını sürdürebilmeleri için maliyetlerini optimum seviyelere indirmeleri gerekmektedir. En büyük maliyet faktörlerinden biri olan depolama maliyetlerinin en aza indirilmesi, rekabetçi bir ortamda hayatta kalmak için kritik bir öneme sahiptir. Stok maliyetlerinin en aza indirilmesi, stokların tükenmesi anlamına gelmez. Yüksek maliyetler ve yatırımların boşa gitmesi gibi stokla ilgili riskler mevcutken, stok sıkıntısı, müşteri kaybı veya kalıcı pazar payı kaybı gibi durumlarda talebi karşılayamama riski bir şirket için çok daha tehlikelidir. Bu nedenle şirketlerin küresel pazar taleplerine ayak uydurmak, yüksek düzeyde hizmet sunmak ve depolama maliyetlerini en aza indirmek için doğru stok yönetimini uygulamaları önemlidir. Güçlü envanter yönetimi, işletmelerin sağlıklı nakit akışını ve sürekli iş faaliyetlerini sürdürmesine yardımcı olur.

Bu çalışmada, Bursa'da faaliyet gösteren bir tekstil firmasında stok yönetimi üzerine bir uygulama yapılmıştır. Bu kapsamda ilk olarak geleneksel ABC analizi ile 20 adet stok kalemi yıllık kullanım değerine göre sınıflandırılmıştır. Daha sonra AHP ve CoCoSo yöntemleri kullanılarak çok kriterli ABC analizi uygulaması yapılmıştır. Bu doğrultuda öncelikle, yapılan literatür çalışması kapsamında belirlenen fiyat, raf ömrü, talep, tedarik süresi kriterlerinin ağırlıkları AHP yöntemi uygulanarak bulunmuştur. Daha sonra elde edilen kriter ağırlıklarına göre stok kalemleri CoCoSo yöntemi kullanılarak sıralanmıştır.

Yapılan analizler sonrasında geleneksel ve çok kriterli ABC analizi sonuçlarının birbiriyle karşılaştırılması yapılmıştır. Karşılaştırma sonucunda klasik ABC analizinde A sınıfında bulunan birçok stok kaleminin çok kriterli stok sınıflandırılmasında önemi daha az olmuştur. Ayrıca klasik ABC analizinde C sınıfında bulunan bazı stok kalemleri çok sınıflandırmasında önemi en yüksek ürünler olarak bulunmuştur. İki yöntemle elde edilen sınıflandırmaların farklı sonuç vermesinin sebebi klasik ABC analizinde tek bir kriter dikkate alınırken, çok kriterli ABC analizinde birden fazla kriterin dikkate alınmasıdır.

Gerçekleştirilen bu çalışmada, literatürdeki geleneksel ABC analizi ve çok kriterli ABC analizinin karşılaştırılması üzerine yapılan diğer araştırmalar gibi, çok kriterli ABC analizinin stok sınıflandırmasında daha etkili bir yöntem olduğu sonucuna varılmıştır. Öte yandan ÇKKV yöntemleriyle gerçekleştirilen ABC analizinde kullanılan kriterler ve sonucunda bulunan ağırlıklar sektörlere göre farklılık göstermektedir.

Gerçek hayatta karar verme durumları birden çok kriter içermektedir. Her bir kriterin verilen karar üzerindeki etkisi farklı olabilmektedir. Bundan yola çıkarak çok kriterli karar verme yöntemlerinin kullanıldığı stok sınıflandırma yönteminin daha doğru bir sonuç verdiği söylenebilir. Firmada stok yönetiminde, bu çalışmada önerilen çok kriterli yöntemin kullanılması önerilmektedir.

Piyasa koşulları ve iş hedefleri zamanla değişiklik gösterebilir. Çok kriterli ABC analizi periyodik olarak tekrarlanıp değerlendirilerek stok sınıflandırılması stratejileri güncellenmelidir. Bu sayede firmanın stok sınıflandırma stratejileri uzun vadeli stratejilerine uyumlu hale gelir. ÇKKV yöntemlerinin kullanımı, işletmelerin daha dinamik, uyumlu ve sorumlu bir şekilde yönetilmesini teşvik eder, bu da uzun vadeli başarı ve sürdürülebilir büyümeyi desteklemektedir.

Uygulanacak sektördeki stokların özelliklerine göre kriterler değiştirilerek ve geliştirilerek AHP-CoCoSo yöntemi ile her sektörde çok kriterli stok sınıflandırılması yapılabilir. Bu yöntem, şirketlere maliyetleri minimize etme, müşteri taleplerini karşılama ve rekabet avantajını sürdürme konularında stratejik bir avantaj sağlayabilir. Gelecekteki çalışmalar için araştırmacılara ise, klasik karar verme metotları yerine bulanık mantık yaklaşımlarının kullanılması önerilmektedir. Bunun yanı sıra, stok modellerinin sınıflandırılmasında kullanılan model genişletilerek farklı kriterler eklenerek değerlendirme tekrar edilebilir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Yazarların Katkıları/Authors Contributions

Çalışmanın Tasarlanması: Yazar-1 (%30), Yazar-2 (%30), Yazar-3 (%40)

Conceiving the Study: Author-1 (%30), Author-2 (%30), Author-3 (%40)

Veri Toplanması: Yazar-1 (%35), Yazar-2 (%35), Yazar-3 (%30)

Data Collection: Author-1 (%35), Author-2 (%35), Author-3 (%30)

Veri Analizi: Yazar-1 (%35), Yazar-2 (%35), Yazar-3 (%30)

Data Analysis: A Author-1 (%35), Author-2 (%35), Author-3 (%30)

Makalenin Yazımı: Yazar-1 (%35), Yazar-2 (%35), Yazar-3 (%30)

Writing Up: Author-1 (%35), Author-2 (%35), Author-3 (%30)

Makale Gönderimi ve Revizyonu: Yazar-1 (%30), Yazar-2 (%30), Yazar-3 (%40)

Submission and Revision: Author-1 (%30), Author-2 (%30), Author-3 (%40)

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Kaynaklar

- Beğik, M., Hamurcu, M., ve Eren, T. (2017). Stok Kontrolde ABC Analizi ve Analitik Ağ Süreci Yönteminin Isı Cihazları Firmasında Uygulanması. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), s.197-216.
- Chawla, V., Itika, I., Singh, P., ve Singh, S. (2024). A Fuzzy Pythagorean TODIM Method for Sustainable ABC Analysis in Inventory Management. *Journal of Future Sustainability*, 4(2), s.85-100.
- Douissa, M. R., ve Jabeur, K. (2020). A Non-compensatory Classification Approach for Multi-criteria ABC Analysis. *Soft Computing*, 24(13), s.9525-9556.
- Erseven, M. (2018). *İçecek Sektöründe Stok Kontrolü için Analitik Ağ Süreci (AAS) Yönteminin Uygulanması* (Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü).
- Ertuğrul, İ., ve Tanrıverdi, Y. (2013). Stok Kontrolde ABC Yöntemi ve AHP Analizlerinin İplik İşletmesine Uygulanması. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 5(1), s.41-52.
- Eymen, U. E. (2007). Tedarik Zinciri Yönetimi. *Kalite Ofisi Yayınları*, 15.
- Giannoccaro, I., ve Pontrandolfo, P. (2002). Inventory Management in Supply Chains: A Reinforcement Learning Approach. *International Journal of Production Economics*, 78(2), s.153-161.

- Ishizaka, A., Lolli, F., Balugani, E., Cavallieri, R., ve Gamberini, R. (2018). DEASort: Assigning Items with Data Envelopment Analysis in ABC Classes. *International Journal of Production Economics*, 199, s.7-15.
- Kehinde Busola, E., Ogunnaike Olaleke, O., ve Adegbuyi, O. (2020). Analysis of Inventory Management Practices for Optimal Economic Performance Using ABC and EOQ Models. *International Journal of Management (IJM)*, 11(7).
- Keshavarz Ghorabae, M., Zavadskas, E. K., Olfat, L., ve Turskis, Z. (2015). Multi-Criteria Inventory Classification Using a New Method of Evaluation Based on Distance From Average Solution (EDAS). *Informatica*, 26(3), s.435-451.
- Kılıç, A., Aygün, S., Keskin, G. A., ve Baynal, K. (2014). Çok Kriterli ABC Analizi Problemine Farklı Bir Bakış Açısı: Bulanık Analitik Hiyerarşi Prosesi-İdeal Çözüme Yakınlığa Göre Tercih Sıralama Tekniği. *Pamukkale Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 20(5), s.179-188.
- Kırış, Ş. (2013). Multi-Criteria Inventory Classification by Using a Fuzzy Analytic Network Process (ANP) Approach. *Informatica*, 24(2), s.199-217.
- Özdemir, Y. S. (2022). Stok Yönetimi için ABC-Küresel Bulanık AHS-ELECTRE Tabanlı Melez Grup Karar Verme Yöntemi ve Bir Uygulama. *Journal of Turkish Operations Management*, 6(1), s.928-942.
- Pandya, B., ve Thakkar, H. (2016). A Review on Inventory Management Control Techniques: ABC-XYZ Analysis. *REST Journal on Emerging Trends in Modelling and Manufacturing*, 2(3), 2016.
- Pérez Vergara, I. G., Arias Sánchez, J. A., Poveda-Bautista, R., ve Diego-Mas, J. A. (2020). Improving Distributed Decision Making in Inventory Management: A Combined ABC-AHP Approach Supported by Teamwork. *Complexity*, 2020, s.1-13.
- Tanrıverdi, Y. (2010). *Tedarik Zinciri ve Stok Yönetimi Üzerine Bir Uygulama* (Yüksek Lisans Tezi).
- Vukasović, D., Gligović, D., Terzić, S., Stević, Ž., ve Macura, P. (2021). A Novel Fuzzy MCDM Model for Inventory Management in Order to Increase Business Efficiency. *Technological And Economic Development of Economy*, 27(2), s.386-401.
- Yazdani, M., Zarate, P., Kazimieras Zavadskas, E., & Turskis, Z. (2019). A Combined Compromise Solution (CoCoSo) Method for Multi-Criteria Decision-Making Problems. *Management Decision*, 57(9), s.2501-2519.
- Yiğit, F., ve Esnaf, Ş. (2021). A New Fuzzy C-Means and AHP-based Three-phased Approach for Multiple Criteria ABC Inventory Classification. *Journal of Intelligent Manufacturing*, 32(6), s.1517-1528.

Bankalar ve Sigorta Şirketlerinin Finansal Performansının VZA ve Malmquist Verimlilik Endeksi ile Belirlenmesi Üzerine Bir Araştırma

A Research on Determining The Malmquist Efficiency Index and DEA to Assess The Financial Performance of Banks and Insurance Companies

İsmet BOLAT¹

Geliş Tarihi (Received): 16.03.2024

Kabul Tarihi (Accepted): 26.04.2024

Yayın Tarihi (Published): 31.07.2024

Öz: Bu çalışmanın amacı 2018-2022 yılları arası Türkiye’de faaliyet gösteren Mevduat Bankaları ile Sigorta şirketlerinin finansal performanslarının ölçülmesi ve hangi şirketlerin daha verimli çalıştığının tespit edilmesidir. Çalışmada analiz yöntemi olarak; Veri Zarflama Analizi (VZA), Süper Etkinlik modeli ve Malmquist Toplam Faktör Verimlilik Analizi kullanılmıştır.

Araştırmaya Türkiye’de faaliyet gösteren ve en büyük aktiflere sahip 5 Banka ile 5 Sigorta şirketi dahil edilmiştir. Analizde 2 girdi değişkeni; (Toplam Aktifler ve Özsermaye) ile 1 çıktı değişkeni; (Net Kar) kullanılmıştır. Analiz 5 yıllık periyot için, girdi odaklı sabit ve değişken getirili ölçek değerleri ayrı ayrı hesaplanmıştır. Çalışma sonucunda VZA ((I-V) ve (I-C)) sonuçlarına göre sigorta şirketlerinin bankalara göre daha yüksek bir etkinlik oranı yakaladıkları tespit edilmiştir. Ayrıca analize dahil edilen firmaların ortalama bazda toplam faktör verimliliğini yakaladıkları görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Bankalar, Sigorta Şirketleri, Finansal Etkinlik, VZA

&

Abstract: This study aims to assess the financial performances of the insurance companies and the deposit banks operating in Türkiye from 2018 to 2022 and identify the more efficient organizations. The Super Efficiency model, Malmquist Total Factor Productivity Analysis, and Data Envelopment Analysis (DEA) were employed as the analysis methods in this work.

The study covered Türkiye's top five banks and five insurance companies in terms of assets. The study uses two input variables and one output variable; Net Profit as the output variable and Total Assets and Equities are input variables. Analysis are made for a five-years period. Values of input-oriented fixed and variable return oriented scales were computed independently. According to DEA ((I-V) and (I-C)) data, it is found that insurance businesses had a greater efficiency rate than banks. Furthermore, it was noted that the participating both type of enterprises have reached the average total factor productivity.

Keywords: Banks, Insurance Companies, Financial Efficiency, DEA

Atıf/Cite as: Bolat, İ. (2024). Bankalar ve Sigorta Şirketlerinin Finansal Performansının VZA ve Malmquist Verimlilik Endeksi ile Belirlenmesi Üzerine Bir Araştırma. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 629-649. doi: 10.11616/asbi.1453852

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Dr. Öğr. Üyesi, İsmet Bolat, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, ibolat@ksu.edu.tr. (Sorumlu Yazar)

1. Giriş

Para ve maliye politikalarının yürütülmesine yardımcı olmak, fon akışını sağlamak, kaydi para yaratmak gibi çeşitli fonksiyonlara sahip olan bankacılık sektörü ülkelerin servet dağılımına da gelir dağılımına da etki etmektedir. Bankacılık sektörü, reel piyasalara fon aktarımını sağlayarak özellikle reel sektörün kaynak ihtiyacını karşılamaktadır. Zira gelişmekte olan ekonomilerde görülen temel sorunlardan biri olan yetersiz tasarruflar kaynak oluşumuna engel olmaktadır. Bu nedenle bankalar bu ekonomilerde kaynak oluşumuna ve aktarımına aracılık ederek önemli bir fonksiyon üstlenirler.

Türkiye’de gelişmekte olan bir ülkedir ve Türkiye’de de özellikle büyük yatırımlar ve projeler için kaynak ihtiyacını karşılayan temel finansal kurumlar bankalardır. Bu yönüyle bankalar bir anlamda ekonomik gelişmeye ve büyümeye hem destek olmakta hem de yön vermektedir. Güçlü bir bankacılık sektörü, güçlü bir ekonomik görünüm sağlayacaktır. Yine finansal sistem içinde bir diğer önemli sektör sigortacılık sektörüdür. Sigortacılık sektöründe toplanan primler aracılığıyla özellikle gelişmiş ekonomilerde ciddi bir tasarruf kaynağı oluşturularak reel sektöre kaynak transferi yapılmaktadır (Akin ve Ece, 2011:96). Ancak Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde sigorta sektörüyle bankacılık sektörü karşılaştırılacak olursa sigorta sektörünün büyüklük ve fon yaratma bakımından bankacılık sektöründen geride kaldığı görülmektedir. Yattığı katma değer düşük olsa da sigortacılık sektörü, kurumların ve kişilerin risklerini azaltması fonksiyonuyla toplumda bir güven ortamı yaratmaktadır (Stefan, 2021:4).

Çalışmada Türkiye’de faaliyet gösteren en yüksek aktif büyüklüğe sahip 5 banka ile en çok prim yaratan ve finansal hacme sahip olan 5 sigorta şirketi incelenmiştir.

Çalışmada Veri Zarflama Analizi (VZA), Süper Etkinlik Modeli ve Malmquist Toplam Faktör Verimlilik Analizi yöntemleri kullanılmıştır. Veri Zarflama Analizi yönteminde karar birimlerinin etkinlikleri incelenmiştir. Süper etkinlik modeli ile etkin karar verme birimleri arasında yeniden bir etkinlik sıralaması yapılmıştır. Bunun yanında statik bir analiz olan VZA’nın bu durağanlıktan kurtulabilmesi ve yıllar itibarıyla karşılaştırılması amacıyla Malmquist endeksi kullanılmıştır. Uygulanan Malmquist endeksi ile karar birimlerinin etkinliğinin yıllar içerisindeki seyrinin incelenebilmesi sağlanmıştır. Literatürde bankaların finansal etkinliği ölçen birçok çalışma vardır. Yine literatürde sigorta şirketlerinin finansal etkinliğini ölçen birçok çalışma bulunmaktadır. Ancak aynı anda Türkiye’de faaliyet gösteren en büyük bankalar ve sigorta şirketlerinin karşılaştıran bir çalışma bulunmamaktadır. Çalışmanın bu yönüyle literatürdeki diğer çalışmalardan ayrıştığı görülmektedir. Çalışma değişkenleri seçilirken literatür taraması yapılmış ve girdi – çıktı kombinasyonları bu bağlamda oluşturulmuştur.

2.Literatür

Konu ile ilgili daha önce yapılmış literatür çalışmaları incelenmiş olup bazıları aşağıda verilmiştir; ilk bölümde sigorta şirketleriyle ilgili literatür verilmiş olup ikinci bölümde bankalar ve banka dışı finansal şirketlerle ilgili çalışmalara yer verilmiştir.

2.1 Sigorta Şirketleri ile İlgili Literatür

Altan (2010), Türkiye’deki hayat dışı sigorta faaliyetinde bulunan sigorta şirketlerinin etkinliklerini 2005-2007 yılları arasında incelediği çalışmasında analiz yöntemi olarak VZA’yı kullanmıştır. Analize 25 sigorta şirketi dahil edilmiştir. Araştırma sonucunda analize dahil edilen sigorta şirketlerinden yeterli etkinliğe ulaşamayan şirket sayısının etkinlik sınırını yakalayan şirket sayısından çok daha fazla olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Wani ve Dar (2013), çalışmalarında 2005-2013 yılları arasında sermaye yönetim riski, likidite riski, sigorta riski, şirket büyüklüğü ve hacmi bağlamında Hindistan’daki sigorta şirketlerinin finansal riski ile finansal performansı arasındaki ilişkiyi araştırmayı amaçlamışlardır. Analiz yöntemi olarak çoklu doğrusal

regresyon modeli kullanılmıştır. Analiz sonucunda finansal performansla likidite riski ve sermaye hacmi arasında pozitif bir ilişki tespit edilmiştir.

Burca ve Batrinca (2014), çalışmalarında 2008-2012 döneminde Romanya sigorta piyasasındaki mali performansın belirleyicilerini analiz etmeye çalışmışlardır. Spesifik panel veri teknikleri uygulanarak elde edilen nihai sonuçlara göre, Romanya sigorta pazarındaki mali performansın belirleyicileri, sigortadaki finansal kaldıraç, şirket büyüklüğü, brüt yazılan primlerin büyümesi, sigortalama riski, risk tutma oranı ve ödeme gücü marjı olarak belirlenmiştir.

Koç vd. (2018), çalışmalarında Tobin Q regresyon analizini ve sektörel bazı oranları kullanarak 8 sigorta şirketinin performans bazlı karşılaştırmasını yapmışlardır. 71 gözlemin yer aldığı analizde 4 ayrı ekonometrik model kullanılmıştır. Çalışma sonucunda 4 ayrı ekonometrik modelde analize dahil edilen değişkenler ölçeğinde karar birimleri ve etkinliklerinin ayrıştığı görülmektedir.

Shawar ve Scholar (2019), 2013-2017 dönemini kapsayan 5 yıllık periyotta Pakistan'daki sigorta şirketlerinin finansal performanslarını ölçtükleri çalışmalarında girdi değişkenleri olarak, Brüt prim, Hasar, Reasürans, Yönetim harcamaları, Faiz oranı, Büyüklük, Kaldıraç, Reel GSYİH gibi değişkenleri seçmişlerdir. Bu veriler panel regresyon kullanılarak analiz edilmiştir. Çalışma sonucunda, brüt primin her üç karlılık ölçüsü üzerinde de önemli etkiye sahip olduğu görülmüştür. Ayrıca hasarlar, reasürans, GSYİH, faiz oranı ve yönetim giderlerinin ise üç karlılık ölçütüyle de önemsiz bir ilişkisi içerisinde olduğu tespit edilmiştir.

Naldöken ve Kaya (2020), VZA-CCR-I modelini kullanarak etkinlik ölçümü yaptıkları çalışmalarında prim yaratma kapasitesine göre ilk 20 sırada yer alan sigorta şirketlerine yer vermişlerdir. Çalışma dönemi olarak 2016-2018 yılları arası periyod seçilmiştir. Çalışma sonucunda, yıllar itibarıyla şirketlerin farklı etkinlik skorlarına ulaştıkları belirlenmiştir.

Gülây ve Attila (2021), çalışmalarında analiz yöntemi olarak VZA'yı kullanmışlardır. Analiz dönemi 2017-2019 yılları olarak belirlenmiştir. Analize dahil edilen 31 sigorta şirketinin verileri incelendiğinde; yıllar itibarıyla sigorta şirketlerinin toplam etkinlik değerlerinin artış gösterdiği görülmüştür.

Kiptoo vd. (2021), bu çalışmada, Kenya'daki sigorta şirketlerinin risk yönetimi ile finansal performansı arasındaki ilişkiyi 2013-2020 döneminde incelemiştir. Veriler, 31 Aralık 2020 itibarıyla Kenya'da faaliyet iznine sahip 51 Sigorta firmasından toplanmıştır. Çalışmada regresyon analizi kullanılmış ve sonuçlar, risk yönetiminin sigorta şirketlerinin finansal performansını önemli ölçüde etkilediğini göstermiştir. Sonuçlar özellikle kredi riskinin finansal performansı olumsuz ve önemli ölçüde etkilediğini göstermektedir.

Şenel ve Kalfa (2022), 2017-2021 yıllarını kapsayan çalışmalarında en büyük aktiflere sahip 10 hayat dışı sigorta şirketinin etkinliklerini VZA (Veri Zarflama Analizi) ile incelemişlerdir. Çalışmada yıllar içinde dönemsel veriler kullanılmıştır. Sonuç olarak sigorta şirketlerinin en çok etkin oldukları yılın 2017 yılı olduğu sonucuna varılmıştır. Diğer yıllarda etkinlik sonuçları incelendiğinde çeyrek dönemler sonunda etkin sigorta şirketi sayısı 4 olarak bulunmuştur.

Bektaş (2022),'ın 2002-2021 yılları arasında sigorta sektörünün performansını belirlemek üzere yapmış olduğu çalışmada 6 performans değerlendirme kriteri ve 2 farklı ağırlıklandırma yöntemi kullanmıştır. LOPCOW ve MEREK yöntemleri kriterlerin ağırlıklandırılmasında kullanılmıştır. Ayrıca EDAS ve COCOSO yöntemleri de performans değerlendirme yöntemi olarak kullanılmıştır. Performans değerlendirme sonuçlarına göre sigorta şirketlerinin en iyi performans gösterdiği yıl olarak 2020 yılı tespit edilmiştir. Diğer dönemlerde performansların farklılık gösterdiği saptanmıştır.

Çakan vd. (2022), çalışmalarında sigorta şirketleriyle ortaklığı olan-olmayan bankalar arasından seçtikleri 4'ü orta ölçekli, 4'ü büyük ölçekli 8 bankanın 2011-2020 yılları arası finansal performansları ölçtükleri çalışmalarında çeşitli finansal oranları kullanmışlardır. Sonuçlara bakıldığında sigorta şirketi ortaklığı olan bankaların finansal performanslarının pozitif etkilendiği görülmüştür.

Sürer ve Çatıkkaş (2023), Veri Zarflama Analizi yöntemini kullandıkları çalışmalarında katılım sigorta şirketlerinin etkinlik analizini 2019-2021 yılları arasında ölçmüşlerdir. Analiz sonucunda, şirketlerin ilgili

dönemlerde tam etkinlik skorlarına ulaşamadıkları görülmüş ve gerekli iyileştirmelerin yapılması durumunda etkinlik düzeyinin artabileceği belirtilmiştir.

Emircan ve Kaya (2023), CARAMELS analizini kullandıkları çalışmalarında, analiz dönemi olarak 2018-2022 yılları arasını 5 yıllık bir periyot belirlemişlerdir. 15 finansal göstergeye göre 32 hayat dışı sigorta şirketinin finansal yapısını karşılaştırmışlar ve sonuç olarak, özellikle 2022 yılında sektörün finansal göstergelerinde bir gerileme olduğunu gözlemlemişlerdir.

Akkurt ve Umut (2023), Bu çalışmada analiz yöntemi olarak Gri İlişkisel Analiz yöntemini kullanmışlardır. Araştırma dönemi olarak 2017-2021 yılları seçilmiştir. Çalışmada sigorta şirketlerinin, toplam prim değişkenleri, aktif toplamı, toplam gelir, personel sayısı, özkaynaklar, sigortalı sayısı gibi değişkenler kullanılmıştır. Çalışma sonucunda sağlık sigortası üreten şirket sayısının yıllar itibarıyla artmasına rağmen şirketlerin performanslarının benzer seviyelerde seyrettiği görülmüştür.

2.2. Bankalarla İlgili Literatür

Wang vd. (2021), çalışmalarında, Vietnam'daki en büyük 18 ticari bankanın 2015-2019 dönemindeki performansını değerlendirmişlerdir. Değerlendirmede Veri Zarflama Analizi (DEA) (Pencere analizi) ve Malmquist verimlilik endeksi kullanılmıştır. Çalışmada girdi olarak varlıklar, mevduatlar, faaliyet giderleri, yükümlülükler kullanılmıştır, çıktı değişkenler olarak ise krediler ve net gelir kullanılmıştır. Malmquist sonuçlarına göre, çoğu bankanın verimlilik endeksinin 2015'ten 2019'a hem teknik hem de teknolojik endekslerin düştüğü tespit edilmiştir. Pencere analizi sonuçlarına göre ise, bazı bankaların diğerlerine göre daha iyi bir performans göstermesinin sebebi verimli büyüme rakamlarına sahip olmalarıdır.

Kumar ve Kar (2023), Bu makalede Hindistan'daki özel ve kamu bankalarının verimliliğini ve bunun aracılık ve kârlılık verimliliğine etkisini incelemişlerdir. Çalışmada iki aşamalı ağ veri zarflama analizi (NDEA) modeli kullanılmıştır. Çalışma sonucunda hiçbir bankanın genel çalışma süresi kısıtlarına göre etkinlik sonucuna ulaşamadığı görülmüştür. Özel sektör bankalarının kamu bankalarına göre kârlılık ve verimlilik aşamasında daha etkili oldukları görülmüştür.

Boubaker vd. (2023), Bu çalışmada, 10 ülkedeki 49 İslami bankanın 2019-2020 dönemindeki performanslarını ve verimliliklerinin değerlendirerek bu bankaların performanslarını nasıl koruyabileceklerini ve COVID-19 salgını sonrasındaki durumlarını değerlendirmişlerdir. Çalışmada Geleneksel ters veri zarflama analizi (InvDEA) yaklaşımını kullanılmış ve incelenen 49 bankadan 31'inin çıktılarındaki azalmalar nedeniyle verimliliklerinin değişmeden kalabilmesi için girdilerini azaltması gerektiğini belirlenmiştir.

Ullah vd. (2023), Pakistan'daki bankaların verimliliğini ölçtükleri çalışmalarında iç ve dış faktörlerin etkisini değerlendirmeyi amaçlamışlardır. Çalışmanın, girdi değişkenleri çalışan sayısını, şube sayısını, yönetim giderlerini, faiz dışı giderleri ve kredi zararı karşılıklarını içermektedir. Buna karşılık, çıktı değişkenleri faiz geliri, net komisyonlar ve toplam diğer gelirler olarak kabul edilmiştir. Çalışmada Veri Zarflama Analizi Yaklaşımı (DEA) ve Logit ve Probit Regresyon Modeli kullanılmıştır. Logit modeli sonuçları, kurumsal yönetimin, nihai küresel sahipliğin ve özsermaye kârlılığının bankanın verimliliği üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve olumlu bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir.

Olohunlana (2023), Makalede Nijerya'da listelenen bankaların yıllık mali tablolarından elde edilen verileri kullanarak entelektüel sermaye verimliliğini belirlemek için veri zarflama analizini (DEA) kullanılmıştır. Banka verileri 2013- 2019 yılları arasını kapsamaktadır. Etkinlik puanları elde edildikten sonra firmaya özgü faktörlerin entelektüel sermaye verimliliği üzerindeki etkisini analiz etmek için Tobit regresyon tekniği kullanılmıştır. Çalışma sonucunda bankaların entelektüel sermayeleri verileri değerlendirildiğinde bankaların %91,67'sinin yetersiz entelektüel sermayeye sahip oldukları görülmüştür.

Ahmed ve Islam (2021), çalışmalarında seçilmiş banka dışı mali kuruluşların karşılaştırmalı verimliliğine özel olarak odaklanarak Bangladeş'teki banka dışı mali kuruluşların (NBFI'ler) verimlilik ölçümüne odaklanmışlardır. Finansal olmayan finansal kuruluşların verimliliğini ölçmek için ikincil veriler kullanılmıştır. Çalışmada verimlilik puanına ulaşmak için girdi odaklı, ölçeğe göre sabit getiri altında Veri Zarflama Analizi (DEA) kullanılmıştır. DEA, 2014-2018 arasındaki tüm dönemi tek bir verimlilik puanına sahip olarak değerlendirdiğinde, 14 şirketten yalnızca üçünün etkin olduğu belirlenmiştir.

3. Yöntem

Çalışmada analiz yöntemi olarak Veri Zarflama Analizi (VZA) kullanılmıştır. VZA'da ölçeğe göre değişken getiri varsayımı altında girdi odaklı (I-V), ve ölçeğe göre sabit getiri varsayımı altında girdi odaklı (I-C), olmak üzere 2 ayrı analiz yapılmıştır. Ayrıca Süper etkinlik modeli ile etkin karar verme birimleri arası sınıflandırma yapılarak en etkin karar birimleri tekrar sıralanmıştır. Son olarak Malmquist toplam faktör verimlilik (MTFV) endeksi ile çalışmaya zaman boyutu kazandırılmış ve bankalar ile sigorta şirketleri arası teknolojik etkinlik ve teknik etkinlik değerleri yıllar itibarıyla karşılaştırılmıştır.

Tablo 3.1: Araştırmada Kullanılan Karar Verme Birimleri (KVB)'ler ve Kodları

B1	T.C. Ziraat Bankası A.Ş.
B2	Türkiye Vakıflar Bankası Aş
B3	Türkiye Halk Bankası Aş
B4	Türkiye İş Bankası A.Ş
B5	Türkiye Garanti Bankası A.Ş
S1	Türkiye Sigorta A.Ş
S2	Allianz Sigorta A.Ş
S3	Anadolu Anonim Türk Sigorta Şirketi
S4	Aksigorta A.Ş
S5	Bupa Acıbadem Sigorta A.Ş

Bu çalışmada, Türkiye'de faaliyet gösteren en yüksek aktif verilere sahip 5 mevduat bankası ile 5 sigorta şirketi incelenmiştir. Çalışma dönemi olarak 2018-2022 yılları arası seçilmiştir. Tablo 1'de araştırmada kullanılan KVB'ler ve kodları verilmiştir. Araştırmada kullanılan veriler firmaların finansal tablolarından elde edilmiştir.

4. Bulgular

Çalışmada karar birimlerinin etkinlik ölçümünde kullanılan girdi değişkenler, toplam varlıklar ve toplam özkaynaklar olarak seçilmiştir, çıktı değişken olarak ise net kar seçilmiştir.

Tablo 4.1: Analizde Kullanılan Girdi ve Çıktı Değişkenler

Dönem	Girdi	Çıktı
2018-2022	Toplam Varlıklar	Net Kar
	Toplam Özkaynak	

Çalışmada her yıl için bulunan etkinlik değerleri tablolar halinde gösterilmiş ve açıklamalar eklenmiştir. Burada her tabloda VZA için (CCR-I, BBC-I sonuçları, Referans kümeleri ve Ölçek getiri türleri) verilmiştir. Ayrıca Malmquist endeks değerleri ve Süper etkinlik değerleri de ayrı tablolar halinde aşağıda gösterilmiştir. Her tablonun altında ilgili analiz sonuçları açıklanmıştır.

Tablo 4.2: 2018 yılı CCR-I, BCC-I Değerleri, Referans Kümeleri ve Ölçek Getiri Türleri

Karar Verme Birimleri (KVB)	CCR –I			BCC –I			Ölçek Getiri Türü
	Etkinlik Skoru	Referans Kümesi	Etkinlik Sırası	Etkinlik Skoru	Referans Kümesi	Etkinlik Sır.	
B-1	0,15618	S-2 S-5	8	1	B-1	1	Azalan
B-2	0,17128	S-2 S-5	7	1	B-2	1	Azalan
B-3	0,71208	S-5	4	1	B-3	1	Azalan
B-4	0,13888	S-5	9	0,84505	B-1 B-2	9	Azalan
B-5	0,17314	S-5	6	1	B-5	1	Azalan
S-1	0,03969	S-5	10	0,43148	S-5	10	Sabit
S-2	1	S-2	1	1	S-2	1	Sabit
S-3	0,68249	S-2 S-5	5	0,90899	B-3 S-2	8	Azalan
S-4	0,81905	S-2 S-5	3	1	S-4	1	Azalan
S-5	1	S-5	1	1	S-5	1	Sabit
Average	0,4893			0,9186			

Tablo 4.2'ye göre, 2018 yılında CCR-I etkinlik skorlarına göre 5 bankadan hiçbiri etkinlik skoruna ulaşamamıştır. Sigorta şirketlerinden ise 2'sinin etkinlik skoruna ulaştığı görülmektedir. BCC-I sonuçlarına göre ise, 2018 yılında 4 banka etkin iken sigorta şirketlerinden 3'ü etkinlik skoruna ulaşabilmiştir. Referans kümeleri dikkate alındığında CCR-I yaklaşımında, 2018 yılında en çok referans gösterilen karar birimi S-5 kodlu karar birimidir. BCC-I yaklaşımına göre referans kümesinde göze çarpan ağırlıkta diğer karar birimlerine referans olan bir karar birimi bulunmamaktadır. 2018 yılında, iki yaklaşım türüne göre de (BCC-I, CCR-I) etkinlik skoruna ulaşan karar birimleri S-2 ve S-5 kodlu karar birimleridir.

Ölçek getiri türü incelendiğinde ise; tüm bankaların ölçeğe göre azalan getiriye sahip olduğu görülmektedir. Ölçeğe göre azalan getiriye sahip olması bankaların çıktı seviyesindeki artışların girdilerdeki artıştan düşük seviyede olduğunu göstermektedir. Bu yılda 3 sigorta şirketi sabit getiriye sahipken 2 sigorta şirketinin ise azalan getiriye sahip olduğu ve hiçbir karar biriminin artan getiriye sahip olmadığı görülmektedir.

Tablo 4.3: 2018 Yılı Süper Etkinlik Değerleri ve Sıralama

Super-BCC-I-2018				Super-CCR-I-2018			
Etkinlik Sıralaması	KVB	Skor	KVB No	Etkinlik Sıralaması	KVB	Skor	KVB No
1	S-2	5,04925	7	1	S-5	1,48134	10
2	B-3	3,73983	3	2	S-2	1,27235	7
3	S-5	2,79016	10				
4	S-4	1,32714	9				
5	B-5	1,05614	5				
6	B-2	1,04721	2				
7	B-1	1	1				

Tablo 4.3.'de görüldüğü gibi, 2018 yılı için etkin karar verme birimleri için süper etkinlik modeli ile bankaların etkinlikleri yeniden sıralanmıştır. CCR-I sonuçlarına göre, S-5 kodlu karar birimi en etkin birim olurken, BCC-I etkinlik sonuçlarına göre, S-2 kodlu karar verme birimi etkin birimler içinde en yüksek skora ulaşmıştır. Etkin olmayan birimler karar birimlerinin sıra numarası değişmeyeceği için süper etkinlik modeline dahil edilmemişlerdir.

Tablo 4.4: 2019 yılı CCR-I, BCC-I Değerleri, Referans Kümeleri ve Ölçek Getiri Türleri

Karar Verme Birimleri (KVB)	CCR -I			BCC -I			Ölçek Getiri Türü
	Etkinlik Skoru	Referans Kümesi	Etkinlik Sırası	Etkinlik Skoru	Referans Kümesi	Etkinlik Sır.	
B-1	0,2166	S-4 S-5	9	1	B-1	1	Azalan
B-2	0,24633	S-4 S-5	7	0,80012	B-5 S-2	7	Azalan
B-3	0,17276	S-4	10	0,50079	B-5 S-2	10	Azalan
B-4	0,22438	S-4	8	0,7997	B-5 S-2	8	Azalan
B-5	0,27978	S-4	6	1	B-5	1	Azalan
S-1	1	S-1	1	1	S-1	1	Sabit
S-2	0,59395	S-4	5	1	S-2	1	Azalan
S-3	0,60289	S-4 S-5	4	0,64725	S-1 S-4	9	Sabit
S-4	1	S-4 S-5	1	1	S-4	1	Sabit
S-5	1	S-5	1	1	S-5	1	Sabit

Average	0,5833				0,8748			
---------	--------	--	--	--	--------	--	--	--

Tablo 4.4'e göre, 2019 yılında CCR-I etkinlik skorlarına göre 5 bankadan hiçbiri etkinlik skoruna ulaşamamıştır. Sigorta şirketlerinden 3'ü etkinlik skoruna ulaşmıştır. BCC-I sonuçlarına göre ise 2019 yılında 2 banka etkin iken sigorta şirketlerinden 4'ü etkinlik skoruna ulaşabilmiştir. Referans kümeleri dikkate alındığında CCR-I yaklaşımında, 2019 yılında en çok referans gösterilen karar birimi S-4 kodlu karar birimidir. BCC-I yaklaşımına göre referans kümesinde B-5 kodlu karar verme biriminin çoğunlukla referans gösterilen banka olduğu görülmektedir. 2019 yılında, iki yaklaşım türüne göre de (BCC-I, CCR-I) etkinlik skoruna ulaşan karar birimleri S-1, S-4 ve S-5 kodlu karar birimleridir.

Ölçek getiri türü incelendiğinde ise; tüm bankaların ölçeğe göre azalan getiriye sahip olduğu, hiçbir karar biriminin artan getiriye sahip olmadığı, 4 sigorta şirketinin ölçeğe göre sabit getiriye 1 sigorta şirketinin ise azalan getiriye sahip olduğu görülmektedir.

Tablo 4.5: 2019 Yılı Süper Etkinlik Değerleri ve Sıralama

Super-BCC-I-2019				Super-CCR-I-2019			
Etkinlik Sıralaması	KVB	Skor	KVB No	Etkinlik Sıralaması	KVB	Skor	KVB No
1	S-5	2,70087	10	1	S-4	1,22257	9
2	S-1	2,43452	6	2	S-1	1,19685	6
3	S-4	2,04593	9	3	S-5	1,07686	10
4	B-5	1,49158	5				
5	S-2	1,07988	7				
6	B-1	1	1				

Tablo 4.5.'de görüldüğü gibi, 2019 yılı için etkin karar verme birimleri için süper etkinlik modeli ile bankaların etkinlikleri yeniden sıralanmıştır. CCR-I sonuçlarına göre, S-4 kodlu karar birimi en etkin birim olurken, BCC-I etkinlik sonuçlarına göre, S-5 kodlu karar verme birimi etkin birimler içinde en yüksek skora ulaşmıştır.

Tablo 4.6: 2020 yılı CCR-I, BCC-I Değerleri, Referans Kümeleri ve Ölçek Getiri Türleri

Karar Verme Birimleri (KVB)	CCR –I			BCC –I			Ölçek Getiri Türü
	Etkinlik Skoru	Referans Kümesi	Etkinlik Sırası	Etkinlik Skoru	Referans Kümesi	Etkinlik Sır.	
B-1	0,21789	S-4	10	1	B-1	1	Azalan
B-2	0,3491	S-4	6	1	B-2	1	Azalan
B-3	0,22372	S-4	9	0,57886	B-2	S-1 9	Azalan
B-4	0,23092	S-4	8	0,90615	B-1	B-2 7	Azalan
B-5	0,26241	S-4	7	1	B-5	1	Azalan
S-1	1	S-1	1	1	S-1	1	Sabit
S-2	0,62868	S-4	4	0,82483	B-2	S-1 8	Azalan
S-3	0,55987	S-1	S-4 5	0,57536	S-1	S-4 10	Sabit
S-4	1	S-4	1	1	S-4	1	Sabit
S-5	1	S-5	1	1	S-5	1	Sabit
Average	0,5473			0,8885			

Tablo 4.6'ya göre, 2020 yılında CCR-I etkinlik skorlarına göre 5 bankadan hiçbiri etkinlik skoruna ulaşamamıştır. Sigorta şirketlerinden 3'ü etkinlik skoruna ulaşmıştır. BCC-I sonuçlarına göre ise 2020 yılında 3 banka etkin iken sigorta şirketlerinden 3'ü etkinlik skoruna ulaşabilmiştir. Referans kümeleri dikkate alındığında CCR-I yaklaşımında, 2020 yılında en çok referans gösterilen karar birimi S-4 kodlu karar birimidir. BCC-I yaklaşımına göre referans kümesinde B-2 kodlu karar verme biriminin çoğunlukla referans gösterilen banka olduğu görülmektedir. 2020 yılında, iki yaklaşım türüne göre de (BCC-I, CCR-I) etkinlik skoruna ulaşan karar birimleri S-1, S-4 ve S-5 kodlu karar birimleridir.

Ölçek getiri türü incelendiğinde ise; tüm bankaların ölçeğe göre azalan getiriye sahip olduğu görülürken, 4 sigorta şirketinin ölçeğe göre sabit getiriye 1 sigorta şirketinin ise azalan getiriye sahip olduğu görülmektedir.

Tablo 4.7: 2020 Yılı Süper Etkinlik Değerleri ve Sıralama

Super-BCC-I-2020				Super-CCR-I-2020			
Etkinlik Sıralaması	KVB	Skor	KVB No	Etkinlik Sıralaması	KVB	Skor	KVB No
1	S-1	3,23343	6	1	S-4	1,14955	9
2	S-5	2,55114	10	2	S-5	1,11121	10
3	B-2	1,3375	2	3	S-1	1,05805	6
4	B-5	1,24427	5				
5	S-4	1,23187	9				
6	S-1	1	1				

Tablo 4.7.'de görüldüğü gibi, 2020 yılı için etkin karar verme birimleri için süper etkinlik modeli ile bankaların etkinlikleri yeniden sıralanmıştır. CCR-I sonuçlarına göre, S-4 kodlu karar birimi en etkin birim olurken, BCC-I etkinlik sonuçlarına göre, S-1 kodlu karar verme birimi etkin birimler içinde en yüksek skora ulaşmıştır.

Tablo 4.8: 2021 yılı CCR-I, BCC-I Değerleri, Referans Kümeleri ve Ölçek Getiri Türleri

Karar Verme Birimleri (KVB)	CCR –I			BCC –I			Ölçek Getiri Türü
	Etkinlik Skoru	Referans Kümesi	Etkinlik Sırası	Etkinlik Skoru	Referans Kümesi	Etkinlik Sır.	
B-1	0,38802	S-5	7	1	B-1	1	Azalan
B-2	0,19753	B-4 S-5	8	0,28954	B-1 B-4	8	Azalan
B-3	0,00797	B-4 S-5	10	0,02384	S-4	10	Artan
B-4	1	B-4	1	1	B-4	1	Sabit
B-5	0,08347	B-4 S-5	9	0,12437	B-1 B-4	9	Azalan
S-1	0,79752	B-4 S-5	3	1	S-1	1	Azalan
S-2	0,79647	B-4 S-5	4	1	S-2	1	Azalan

S-3	0,65442	B-4	S-5	5	0,71121	B-4	S-1	7	Azalan
S-4	0,49883	B-4	S-5	6	1	S-4		1	Artan
S-5	1	S-5		1	1	S-5		1	Sabit
Average	0,5424				0,7149				

Tablo 4.8'e göre, 2021 yılında CCR-I etkinlik skorlarına göre 5 bankadan 1'i etkinlik skoruna ulaşırken, Sigorta şirketlerinde de sadece 1'inin yeterli etkinlik skoruna ulaştığı görülmüştür. BCC-I sonuçlarına göre ise, 2021 yılında 2 banka etkin iken sigorta şirketlerinden 4'ü etkinlik skoruna ulaşabilmiştir. Referans kümeleri dikkate alındığında CCR-I yaklaşımında ve BCC yaklaşımında 2021 yılında en çok referans gösterilen karar birimi B-4 kodlu karar birimidir. 2021 yılında, iki yaklaşım türüne göre de (BCC-I, CCR-I) etkinlik skoruna ulaşan karar birimleri B-4 ve S-5 kodlu karar birimleridir.

Ölçek getiri türü incelendiğinde ise; 3 bankanın ölçeğe göre azalan getiriye 1 bankanın ölçeğe göre artan getiriye 1 bankanın ise sabit getiriye sahip olduğu görülürken, sigorta şirketlerinde de ölçek getiri sayılarının ve türlerinin aynı olduğu görülmüştür (3 azalan, 1 artan, 1 sabit)

Tablo 4.9: 2021 Yılı Süper Etkinlik Değerleri ve Sıralama

Super-BCC-I-2021				Super-CCR-I-2021			
Etkinlik Sıralaması	KVB	Skor	KVB No	Etkinlik Sıralaması	KVB	Skor	KVB No
1	B-1	2,90066	1	1	B-4	5,19498	4
2	S-5	2,79614	10	2	S-5	1,5665	10
3	S-1	1,66271	6				
4	S-2	1,24689	7				
5	S-4	1,14182	9				
6	B-4	1	4				

Tablo 4.9' da görüldüğü gibi, 2021 yılı için etkin karar verme birimleri için süper etkinlik modeli ile bankaların etkinlikleri yeniden sıralanmıştır. CCR-I sonuçlarına göre, B-4 kodlu karar birimi en etkin birim olurken, BCC-I etkinlik sonuçlarına göre, B-1 kodlu karar verme birimi etkin birimler içinde en yüksek skora ulaşmıştır.

Tablo 4.10: 2022 yılı CCR-I, BCC-I Değerleri, Referans Kümeleri ve Ölçek Getiri Türler

Karar Verme Birimleri (KVB)	CCR –I			BCC –I			Ölçek Getiri Türü
	Etkinlik Skoru	Referans Kümesi	Etkinlik Sırası	Etkinlik Skoru	Referans Kümesi	Etkinlik Sır.	
B-1	0,5838	B-4	8	0,58383	B-4 B-5	9	Artan
B-2	0,66364	B-4 B-5	7	0,66385	B-4 B-5	8	Artan
B-3	0,47504	B-4 B-5	9	0,47718	B-4 B-5	10	Artan
B-4	1	B-4 B-5	1	1	B-4	1	Sabit
B-5	1	B-5	1	1	B-5	1	Sabit
S-1	0,73787	S-3	5	0,76981	S-3 S-5	5	Sabit
S-2	0,72035	B-4 S-5	6	0,76073	B-4 B-5	6	Artan
S-3	1	S-3	1	1	S-3	1	Sabi
S-4	0,00123		10	0,69972	S-5	7	Sabi
S-5	1	S-5	1	1	S-5	1	Sabit
Average	0,7182			0,7955			

Tablo 4.10'a göre, 2022 yılında CCR-I etkinlik skorlarına göre 5 bankadan 2'si etkinlik skoruna ulaşırken, Sigorta şirketlerinde de 2'inin etkinlik skoruna ulaştığı görülmüştür. BCC-I sonuçlarına göre ise 2022 yılında 2 banka etkin iken sigorta şirketlerinden de 2'sinin etkinlik skoruna ulaştığı görülmüştür. Referans kümeleri dikkate alındığında CCR-I yaklaşımında ve BCC yaklaşımında 2022 yılında en çok referans gösterilen karar birimi B-4 ve B-5 kodlu karar birimleridir. 2022 yılında, iki yaklaşım türüne göre de (BCC-I, CCR-I) etkinlik skoruna ulaşan karar birimleri B-4, B-5 ve S-3, S-5 kodlu karar birimleridir.

Ölçek getiri türü incelendiğinde ise; 3 bankanın ölçeğe göre artan getiriye 2 bankanın ölçeğe göre sabit getiriye sahip olduğu görülürken sigorta şirketlerin 4 'ünün sabit getiriye 1'inin ise artan getiriye sahip olduğu görülmüştür.

Tablo 4.11: 2022 Yılı Süper Etkinlik Değerleri ve Sıralama

Super-BCC-I-2022				Super-CCR-I-2022			
Etkinlik Sıralaması	KVB	Skor	KVB No	Etkinlik Sıralaması	KVB	Skor	KVB No
1	S-5	3,06345	10	1	B-5	2,59189	5
2	B-5	2,64339	5	2	B-4	1,13135	4
3	S-3	1,07547	8	3	S-5	1,10945	10
4	B-4	1	4	4	S-3	1,04569	8

Tablo 4.11.de görüldüğü gibi, 2022 yılı için etkin karar verme birimleri için süper etkinlik modeli ile bankaların etkinlikleri yeniden sıralanmıştır. CCR-I sonuçlarına göre, B-5 kodlu karar birimi en etkin birim olurken, BCC-I etkinlik sonuçlarına göre, S-5 kodlu karar verme birimi etkin birimler içinde en yüksek skora ulaşmıştır.

5. Malmquist Toplam Faktör Verimlilik Endeks Sonuçları

Bu başlık altında toplam verimliliği oluşturan teknik etkinlik (Catch-Up) sabit (I) ve değişken (V) getiri altında yine teknolojik etkinlik (Frontier Shift) değerleri sabit (I) ve Değişken (V) getiri altında incelenmiş ve son olarak bu iki verinin çarpımıyla bulunan toplam faktör verimlilik endeks sonuçları yine sabit ve değişken getiri altında gösterilmiş ve tabloların altında yorumlara yer verilmiştir.

Tablo 5.1: Catch-up -I-C, Teknik Etkinlik Değişim Değerleri

Catch-up	2018=>2019	2019=>2020	2020=>2021	2021=>2022	Average
B-1	1,082878	0,968615	1,829433	1,776485	1,414353
B-2	1,098679	1,350395	0,774363	3,169751	1,598297
B-3	0,28718	1,252119	0,051483	54,33678	13,98189
B-4	1,306335	0,980804	17,6357	0,348543	5,067845
B-5	1,383979	0,889059	0,328785	26,67164	7,318365
S-1	28,18713	0,949792	0,698625	0,944911	7,695114
S-2	0,460179	0,97939	1,23813	1,09909	0,944197
S-3	1,028821	0,868665	1,008477	1,959396	1,216339
S-4	1,469255	0,967146	0,370441	0,01	0,704211
S-5	0,77608	1,016538	1,320064	0,756909	0,967398
Average	3,708051	1,022252	2,52555	9,10735	4,090801
Max	28,18713	1,350395	17,6357	54,33678	13,98189

Min	0,28718	0,868665	0,051483	0,01	0,704211
SD	8,60964	0,155134	5,335509	17,80843	4,409091

Tablo 5.1’de bankaların 2018-2022 yılları için Teknik Etkinlik Değişimi (Catch-up-I-C) değerleri, yıllara göre hem tek tek hem de ortalama değer olarak verilmiştir.

Tabloya göre, B-4 kodlu karar biriminin 2018’den 2019’a geçişte etkinlik değerinde %30’luk bir artış olmuştur. Bu bankanın 2018’den 2019’a geçerken etkinlik değerindeki artışın nedeni olarak etkin kaynak kullanımı gösterilebilir. İlgili bankanın 2018-2022 yılları arasındaki ortalama teknik etkinlik değerine bakıldığında ise %500’lük bir artış sağladığı görülmektedir. İncelenen karar birimlerinin dönemler itibarıyla ortalama etkinlik değerlerine bakıldığında ise en yüksek etkinlik değerine ulaşılan dönem olarak 2021-2022 döneminde ulaştıkları görülmektedir. Karar birimlerinin en düşük ortalama teknik etkinlik sahip oldukları dönem olarak 2019-2020 dönemi görülmektedir. Karar verme birimlerinin etkinlik sonuçlarına baktığımızda 2018-2019 arası 10 karar biriminden 7’sinin faktör verimliliğini yakaladığı görülmektedir.

Tablo 5.2: Frontier-Shift-I-C, Teknolojik Değişim Değerleri

Frontier	2018=>2019	2019=>2020	2020=>2021	2021=>2022	Average
B-1	0,590237	0,954041	0,997828	0,600122	0,785557
B-2	0,567525	0,950509	0,907395	0,827171	0,81315
B-3	0,676039	0,950078	0,899957	0,833233	0,839826
B-4	0,595145	0,958187	0,900509	1,112463	0,891576
B-5	0,600999	0,967679	0,965691	0,488741	0,755778
S-1	0,604276	1,095401	1,006567	0,577352	0,820899
S-2	0,610788	0,985036	0,971064	0,710769	0,819414
S-3	0,53955	1,026419	0,983218	0,634874	0,796015
S-4	0,55689	0,97566	0,983874	0,665508	0,795483
S-5	0,887046	1,61278	0,875093	0,605574	0,995123
Average	0,622849	1,047579	0,94912	0,705581	0,831282
Max	0,887046	1,61278	1,006567	1,112463	0,995123
Min	0,53955	0,950078	0,875093	0,488741	0,755778
SD	0,099877	0,203668	0,048074	0,178839	0,067862

Tablo 5.2’de 2018-2022 yılları için Teknolojik Değişimi (Frontier-Shift-I-C) değerleri, yıllara göre hem tek tek hem de ortalama olarak verilmiştir.

Çalışmada yer alan karar birimlerinin ortalama teknolojik etkinlik değişim değerleri incelendiğinde; 2018-2019 döneminde faaliyet gösteren hiçbir karar biriminin etkinlik değerine ulaşamadığı görülmüştür. Burada karar birimlerinin ilgili dönemdeki teknolojik gelişmelere ayak uyduramadıkları ve yeterli verimlilik sonuçlarına ulaşamadıkları görülmektedir. Karar birimlerinin dönemsel teknolojik ortalama etkinlik değerlerine bakıldığında ise, sadece 2019-2020 döneminde bir artış görülmektedir. Diğer dönemlerde bu değer hep 1'in altında kaldığı görülmektedir. Yani burada Kvb'lerin teknolojik değişime ayak uyduramadıkları görülmüştür. Bankaların ve sigorta şirketlerinin dönemsel ortalamaları incelendiğinde hiçbir karar biriminin teknolojik etkinlik değerine ulaşamadığı görülmüştür. Karar birimlerinin en çok etkinlik düzeyine ulaştığı dönem olarak 2019-2020 dönemidir. Bu dönemde 3 karar verme birimi yeterli faktör verimlilik değerine ulaşmıştır.

Tablo 5.3: Malmquist I-C, Toplam Faktör Verimlilik Endeks Değerleri

Malmquist	2018=>2019	2019=>2020	2020=>2021	2021=>2022	Average
B-1	0,639154	0,924099	1,82546	1,066108	1,113705
B-2	0,623528	1,283562	0,702653	2,621926	1,307917
B-3	0,194144	1,189611	0,046333	45,27518	11,67632
B-4	0,777459	0,939793	15,8811	0,387742	4,496523
B-5	0,83177	0,860323	0,317504	13,03554	3,761283
S-1	17,0328	1,040403	0,703213	0,545546	4,830491
S-2	0,281072	0,964734	1,202303	0,7812	0,807327
S-3	0,5551	0,891614	0,991552	1,243969	0,920559
S-4	0,818213	0,943606	0,364467	0,01	0,534072
S-5	0,688418	1,639452	1,155179	0,458365	0,985354
Average	2,244166	1,06772	2,318976	6,542557	3,043355
Max	17,0328	1,639452	15,8811	45,27518	11,67632
Min	0,194144	0,860323	0,046333	0,01	0,534072
SD	5,200592	0,241776	4,792961	14,15212	3,449996

Tablo 5.3'e göre, Malmquist ortalama değerleri incelendiğinde; en büyük artışın yaklaşık %300'lük bir değerle 2020-2021 döneminden 2021-2022 dönemine geçişte olduğu görülmektedir. Bu dönemde teknik etkinlik değerindeki değişim teknolojik etkinlik değerinden daha büyüktür ve toplam faktör verimliliğindeki artışın temel nedeni bu değişimdir. Firmaların yapmış olduğu yeni teknik ve teknolojik yatırımlar toplam verimliliğin artışını hızlandırmıştır. Bankaların endeks değerleri dönemsel olarak incelendiğinde; (2018-2019) döneminde hiçbir bankanın faktör verimliliğini yakalayamadığı görülmektedir. 2018-2019 döneminde faktör verimsizliğinin sebebi; teknolojik etkinlik değerlerindeki düşüşlerden kaynaklanmaktadır.

Sigorta şirketleri incelendiğinde, incelenen dönemlerin çoğunluğunda, faktör verimliliğini yakalayamayan sigorta şirketi sayısının faktör verimliliğini yakalayan firmalardan daha fazla olduğu görülmektedir.

Tablo 5.4: Catch-up-I-V, Teknik Etkinlik Değişimi Değerleri

Catch-up	2018=>2019	2019=>2020	2020=>2021	2021=>2022	Average
B-1	1	1	1,950315	0,271681	1,055499
B-2	0,627718	1,818974	0,184818	2,647333	1,319711
B-3	0,161423	1,41857	0,028201	26,87527	7,120865
B-4	0,930101	1,178417	1,104472	1	1,053247
B-5	1,315488	0,815683	0,095919	16,76341	4,747626
S-1	4,421917	1,23218	0,614325	0,49463	1,690763
S-2	0,304037	0,682291	1,645265	0,610488	0,81052
S-3	0,72578	0,875408	1,16961	1,670811	1,110402
S-4	1,703095	0,546187	0,960583	0,518098	0,931991
S-5	0,706191	1,026468	1,11098	1,161585	1,001306
Average	1,189575	1,059418	0,886449	5,201331	2,084193
Max	4,421917	1,818974	1,950315	26,87527	7,120865
Min	0,161423	0,546187	0,028201	0,271681	0,81052
SD	1,221865	0,37319	0,651417	9,103494	2,118515

Tablo 5.4.'de bankaların 2018-2022 yılları için Teknik Etkinlik Değişimi (Catch-up-I-V) değerleri, yıllara göre hem tek tek hem de ortalama değer olarak verilmiştir.

Tabloya göre, S-3 kodlu karar biriminin 2018'den 2019'a geçişte etkinlik değerinde %27.5 'lik bir azalış olmuştur. Bu sigorta şirketinin 2018'den 2019'a geçerken etkinlik değerindeki düşüşün nedeni olarak kaynak kullanımda teknik etkinliğin sağlanamaması gösterilebilir. İlgili şirketin 2018-2022 yılları arasındaki ortalama teknik etkinlik değerine bakıldığında ise %11'lik bir artış olduğu görülmektedir. İncelenen karar birimlerinin dönemler itibariyle ortalama etkinlik değerlerine bakıldığında ise en yüksek etkinlik değerine ulaşılan dönem olarak 2019-2020 ve 2021-2022 dönemlerinde ulaştıkları görülmektedir. Karar birimlerinin en düşük ortalama teknik etkinlik sahip oldukları dönem olarak 2018-2019 dönemi görülmektedir. Karar verme birimlerinin etkinlik sonuçlarına baktığımızda 2019-2020 ve 2021-2022 yılları arası 6'şar karar biriminin faktör verimliliğini yakaladığı görülmektedir. En düşük etkinlik değerlerine sahip karar birimlerinin olduğu dönem olarak da 2018-2019 döneminde 4 şirketin yeterli verimliliğe ulaştığı görülmektedir.

Tablo 5.5:Yıllar İtibariyle Teknolojik Değişim (TD) Sonuçları, Frontier-Shift-I-V

Frontier	2018=>2019	2019=>2020	2020=>2021	2021=>2022	Average
B-1	0,770752	1,089429	2,000169	1,864963	1,431328
B-2	0,859926	0,894425	3,100264	1,315173	1,542447
B-3	0,904119	0,993288	1,37707	0,96903	1,060877
B-4	0,827417	0,97054	1,61623	0,665995	1,020046
B-5	0,794068	1,020727	2,370742	0,617666	1,200801
S-1	0,399099	1,447024	0,89721	0,912621	0,913988
S-2	1,280123	1,814905	1,200055	1,292595	1,396919
S-3	0,967191	1,016874	0,862655	0,814259	0,915245
S-4	0,608188	1,305013	0,738723	0,849868	0,875448
S-5	0,515261	1,146518	0,81482	0,571356	0,761989
Average	0,792614	1,169874	1,497794	0,987353	1,111909
Max	1,280123	1,814905	3,100264	1,864963	1,542447
Min	0,399099	0,894425	0,738723	0,571356	0,761989
SD	0,247788	0,28099	0,782185	0,399808	0,267452

Tablo 5.5’de bankaların 2018-2022 yılları için Teknolojik Etkinlik Değişimi (Frontier-Shift-I-V) değerleri, yıllara göre hem tek tek hem de ortalama olarak verilmiştir

İncelenen dönemde teknolojik değişim değerleri incelendiğinde; ortalamalar dikkate alındığında etkinlik değerine ulaşan karar birimi sayısının etkinlik değerine ulaşamayan karar birimi sayısından daha fazla olduğu görülmektedir. Ülkedeki bankaların etkinlik skorlarına bakıldığında ise; B-2 kodlu karar biriminin 2020-2021 döneminde %310’luk etkinlik skoruyla en yüksek değere sahip olduğu görülmektedir. Araştırmada karar birimlerinin 2018-2019 döneminde çoğunlukla teknolojik etkinliği yakalayamadıklarını görülmektedir. Bu dönemde etkinlik sınırının yukarı kaydığı ve etkin olmayan karar birimlerinin bu etkin sınıra yaklaşacak yeterli teknoloji gelişmeyi gösteremedikleri saptanmıştır. Karar birimlerinin dönemsel ortalama teknolojik etkinlik değerlerine bakıldığında; 2019-2020 ve 2020-2021 dönemlerinde ortalama değerlerin 1’in üzerinde olduğu görülmektedir. Bu iki dönemde karar birimlerinin üretim sınırlarını yukarı kaydırarak yani teknolojik bir gelişim kaydettikleri söylenebilir. Diğer iki dönemde karar birimlerinin ortalama değerlerinin 1’in altında olduğu görülmektedir. Karar birimleri bu iki dönemde yeterli teknolojik gelişimi yakalayamadıkları görülmektedir.

Tablo 5.6: Malmquist I-V Toplam Faktör Verimlilik Endeks Değerleri

Malmquist	2018=>2019	2019=>2020	2020=>2021	2021=>2022	Average
B-1	0,770752	1,089429	3,900959	0,506676	1,566954
B-2	0,539791	1,626936	0,572984	3,481703	1,555354
B-3	0,145945	1,409049	0,038835	26,04293	6,909191
B-4	0,769582	1,143701	1,78508	0,665995	1,091089
B-5	1,044587	0,832589	0,2274	10,3542	3,114693
S-1	1,764781	1,782993	0,551178	0,451409	1,13759
S-2	0,389205	1,238294	1,974408	0,789114	1,097755
S-3	0,701968	0,89018	1,00897	1,360472	0,990398
S-4	1,035801	0,712782	0,709604	0,440315	0,724625
S-5	0,363873	1,176865	0,905249	0,663678	0,777416
Average	0,752628	1,190282	1,167467	4,475649	1,896507
Max	1,764781	1,782993	3,900959	26,04293	6,909191
Min	0,145945	0,712782	0,038835	0,440315	0,724625
SD	0,458213	0,341674	1,140119	8,173559	1,889895

Tablo 5.6'ya göre, dönemsel olarak endeks değerleri incelendiğinde; en büyük düşüşün %25'lik bir değerle 2018-2019 döneminde olduğu görülmektedir. Bu dönemde teknik etkinlikte %1.8'lik artış olmasına rağmen teknolojik değişim endeksinde de %21'lik bir azalma görülmektedir. Karar birimleri 2018-2019 döneminde toplam faktör verimliliğini yakalayamamışlardır. Bu dönemde teknik etkinlikte artış teknolojik etkinlikte ise düşüş görülmüştür. Yıllar itibarıyla ortalama değerler incelendiğinde; en büyük artışın %447'lik bir değerle 2021-2022 döneminde olduğu görülmektedir. Bu dönemde teknik etkinlik endeksin'deki %520'lik artış endeks değerinin yükselmesindeki en büyük etkidir. Endeks değerinin artmasında yönetsel etkinliğin artması ve yönetsel etkinliğin teknik etkinlik değerlerini arttırması önemlidir. Dönemsel ortalama endeks değerleri incelendiğinde; sadece 1 dönemde (2018-2019) karar birimlerinin yeterli verimlilik değerlerine ulaştıkları görülmektedir. Bu dönemde karar birimlerinin teknolojik gelişime ayak uyduramadıkları görülmektedir

Tüm dönemlere ait ortalama değerlere bakıldığında, endeks değerinde %89'luk bir artış olduğu görülmektedir. Bu artışın teknolojik gelişmeden çok teknik gelişmeden kaynaklandığı görülmektedir. Firma bazlı karar birimlerinin endeks değerleri dönemler itibarıyla incelendiğinde; bütün dönemlerde etkinlik skorunu yakalayan hiçbir firmanın olmadığı görülmüştür.

6. Sonuç

2018-2022 yılları arası VZA (I-C) analiz sonuçları incelendiğinde analize dahil edilen firmalar için;

Girdi odaklı ölççeğe göre sabit getiri altında bankaların incelenen dönemde yaklaşık %12'lik bir kısmının yeterli etkinlik skoruna ulaştığı görülmüştür. Bu oran sigorta şirketlerinde ise %44'dür. Bankaların sigorta şirketlerine göre benzer çıktılar üretmede girdilerini daha verimsiz kullandıkları söylenebilir.

2018-2022 yılları arası VZA (I-V) analiz sonuçları incelendiğinde;

Girdi odaklı ölççeğe göre değişken getiri altında bankaların incelenen dönemde yaklaşık %52'lik bir kısmının yeterli etkinlik skoruna ulaştığı görülmüştür. Bu oran sigorta şirketlerinde ise %64'dür. Sigorta şirketlerinin değişken ölçek getirisine göre bankalara göre daha verimli çalıştıkları söylenebilir.

Süper etkinlik CCR-I verileri incelendiğinde Ak-Sigorta etkin birimler içinde en etkin olan firma olduğu görülmektedir. BCC-I verilerine bakıldığında ise, incelenen dönemlerde etkin birimler içinde en etkin karar biriminin S-5 kodlu sigorta şirketi olduğu görülmektedir.

Analize dahil edilen firmaların ölçek getiri türleri incelendiğinde; Analize dahil edilen bankalardan çoğunluğunun 2022 yılı hariç diğer yıllarda azalan ölçek getirisine sahip oldukları görülmüştür. Bu sonuç bankaların girdi kalemlerindeki artışa paralel çıktı kalemlerinde bir artış sağlayamadıklarını gösterir ve bankalar çıktı seviyelerini arttırarak bu etkinsizlikten kurtulabilirler.

Sigorta şirketlerinin ölçek türlerine bakıldığında daha çok ölçek getirilerinin sabit olduğu görülmektedir. Yani sigorta şirketlerinin ürünlerindeki artış oranı ile girdi miktarındaki artış oranları benzer seviyelerdedir.

Malmquist Teknik Etkinlik Değişim (I-C) değerleri incelendiğinde; analize dahil edilen karar birimlerinin teknik etkinlik ortalama değerlerinin incelenen yılların tamamında 1'in üzerinde olduğu görülmüştür. Firmaların ortalama verilere göre incelenen yıllardaki değişimlerde teknik etkinlik değerlerini yakaladıkları görülmüştür.

Malmquist Teknik Etkinlik Değişim (I-V) değerleri incelendiğinde; karar birimlerinin incelenen dönemlerin 1'i dışında ortalama verilerde ölççeğe göre değişken getiri altında teknik etkinlik değerlerine ulaştıkları görülmüştür. İki ölçek türünde de etkinlik değerleri yüksek çıkmasına rağmen sabit getiri altındaki etkinlik değerinin daha yüksek olduğu saptanmıştır.

Malmquist Teknolojik Etkinlik (I-C) değişim değerleri incelendiğinde analize dahil edilen karar birimlerinin teknolojik etkinlik ortalama değerlerinin incelenen yılların tamamında (1 dönem haricinde 2018-2019) 1'in altında olduğu görülmüştür. Firmaların ortalama verilere göre incelenen yılların çoğunluğunda teknolojik etkinliğe ulaşamadıkları görülmüştür.

Malmquist Teknolojik Etkinlik Değişim Değerleri incelendiğinde (I-V), karar birimlerinin incelenen dönemlerin 2'sinde (2018-2019, 2021-2022), teknolojik etkinliğe ulaşamadıkları görülmüştür. 2019-2020, 2020-2021 dönemlerinde firmalar teknolojik etkinlik seviyesine ulaşmışlardır. İki ölçek türünde de etkinlik değerleri incelendiğinde değişken ölçek getirisine göre faktör verimliliği ortalamasının daha yüksek olduğu saptanmıştır.

Toplam faktör verimliliği değerleri (I-C) incelendiğinde, ortalama değerler bazında tüm dönemlerde toplam faktör verimlilik değerine ulaşıldığı görülse de bazı dönemlerde bir tek firmanın çok yüksek bir gelişim sağlamasının diğer firmaların ortalama değerlerini yukarı çektiği görülmektedir. Özellikle 2018-2019 yılları arası geçişte bu tür bir ortalama faktör artışı söz konusudur. Diğer yıllarda etkinlik değerini yakalayamayan firma sayısının daha fazla olduğu görülmektedir.

Toplam faktör verimliliği değerleri (I-V) incelendiğinde, ortalama değerler bazında sadece bir dönem hariç (2018-2019) diğer tüm dönemlerde toplam faktör verimlilik değerine ulaşıldığı görülmüştür. Diğer dönemlerde faktör verimliliğine yakalayan (15) – yakalayamayan (15) firma sayısının eşit olduğu görülmektedir.

Araştırmanın çarpıcı bulgularından biri Türkiye’de Bankacılık sektörünün çok daha etkin olmasına karşılık sigorta sektöründe faaliyet gösteren işletmelerin daha etkin olduğu görülmüştür. Bu durumun nedenleri şu şekilde sıralanabilir;

1- Risk yönetimi: Sigorta şirketleri, riskleri analiz ederek ve yöneterek çalışırlar. Bu sayede beklenmedik durumlarda müşterilerine destek sağlayabilirler. Bankalar ise genellikle daha kısa vadeli ve daha az riskli işlemler yaparlar.

2- Uzun vadeli planlama: Sigorta şirketleri genellikle uzun vadeli planlamalar yaparlar ve müşterilerine uzun vadeli çözümler sunarlar. Bankalar ise daha kısa vadeli işlemler üzerine odaklanırlar.

3- Finansal güvenlik: Sigorta şirketleri, müşterilerine finansal güvence sağlayarak onların geleceğe daha güvenli bir şekilde bakmalarını sağlarlar. Bankalar ise genellikle daha çok kredi ve borç verme üzerine odaklanırlar.

4-Çeşitlilik: Sigorta şirketleri genellikle farklı branşlarda hizmet verirler ve müşterilerine çeşitli sigorta ürünleri sunarlar. Bankalar ise genellikle daha sınırlı bir hizmet yelpazesi sunarlar.

VZA, Süper etkinlik ve Malmquist analizini kullanarak bankacılık sektörü ile sigorta sektörünü karşılaştıran çok az sayıda çalışma bulunmaktadır. Özellikle finans alanında ve sigortacılık sektöründe böyle bir çalışma olmadığı görülmüştür. Çalışmanın bu haliyle özgün bir yanı olduğu düşünülmektedir. Ayrıca bundan sonraki çalışmalarda çalışma evreni ve dönemi arttırılarak çalışmanın kapsamı genişletilebilir ve daha kapsamlı sonuçlar elde edilebilir

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Kaynaklar

- Ahmed, R., ve Islam, T. (2021). Measuring Efficiency of Non-Bank Financial Institutions in Bangladesh: An Application of Input Oriented Data Envelopment Analysis: *Bangladesh University Journal*, 4(1), s.73-86.
- Akın, F. ve Ece, N. (2011), Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkelerde Sigortacılık Sektörü: Türk Sigorta Sektörü Üzerine Bir Değerlendirme, *Anadolu Bil Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 2011 (21), s.85-97.
- Akkurt, E. ve Umut, M. (2023), Tamamlayıcı Sağlık Sigortası Üretiminde Sigorta Şirketlerinin Gri İlişkisel Analiz Yöntemiyle Performanslarının Ölçümü, *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 15(1), s.332-346.
- Altan, M.S. (2010). Türk Sigortacılık Sektöründe Etkinlik: Veri Zarflama Analizi Yöntemi İle Bir Uygulama, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(1), s.185-204.
- Bektaş, S. (2022). Türk Sigorta Sektörünün 2002-2021 Dönemi için MEREK, LOPCOW, COCOSO, EDAS ÇKKV Yöntemleri ile Performansının Değerlendirilmesi, *BDDK, Bankacılık ve Finansal Piyasalar Dergisi*, 16(2), s.247-283.
- Boubaker, S., Le, T.D, ve Ngo T. (2022). Managing Bank Performance Under COVID-19: A Novel Inverse DEA Efficiency Approach, *International Transactions In Operational Research*, 2023 (30), s.2436-2452.

- Burca, A.M. ve Batrinca, G. (2014). The Determinants of Financial Performance in the Romanian Insurance Market, *International Journal of Academic Research in Accounting, Finance and Management Sciences*, 4(1), s.299-308.
- Çakan, C.D., Yıldız, M., ve Altınışık E.Ö (2022). Türk Bankacılık Sektöründe Sigorta İş Ortaklığının Finansal Performansa Etkisinin Çok Kırterli Karar Verme Yöntemleri İle Analizi, *Mali Çözüm Dergisi*. 32(170), s. 149 - 183.
- Emircan, M. ve Kaya, E. Ö. (2023). Türkiye’de Hayat Dışı Sigorta Şirketlerinin Finansal Sağlamlığının CAMELS Modeli ile Analizi, *Bankacılık ve Finansal Araştırmalar Dergisi*, 10(2), s.143-160.
- Gülay, A. ve Attila, İ. (2021). Türkiye’de Özel Sağlık Sigortaları ve Etkinlik Analiz, *Trakya Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi e-Dergi*, 10(2), s.68-85.
- Kiptoo, K.I., Karuiki, K.N, ve Ocharo K.N. (2021). Risk Management and Financial Performance Of Insurance Firms In Kenya, *Cogent Business & Management*, 8(1), 1997246, DOI: 10.1080/23311975.2021.1997246, s.1-17.
- Koç, S., Şenol, Z. ve Çevik, M. (2018). Türkiye’de Faaliyette Bulunan Sigorta Şirketlerinin Finansal Performans Analizi: 2006-2015*, *Gazi İktisat ve İşletme Dergisi*, 4(1), s.25-38.
- Kumar, V.P ve Kar, S. (2023). Measuring The Efficiency of Indian Public And Private Banks Using The Two-Stage Network DEA model, *Benchmarking for Quality Management & Technology*, 30(2), s.382-406.
- Naldöken, Ü ve Kaya, M.V (2020),. Türkiye’ De Sağlık Sigorta Şirketlerinin Etkinliklerinin Veri Zarflama Analiziyle Ölçülmesi*, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2020 (65), s.21-33.
- Olohunlana, A.O, Odeleye, A.T ve Isola, W.A. (2023). Determinants Of The Intellectual Capital Efficiency Of Listed Banks In Nigeria: A DEA Approach, *Journal Of Business and Socioeconomic Development*, 3(1), s.86-96.
- Shawar, K ve Siddiqui, D.A. (2019). Factors Affecting Financial Performance of Insurance Industry In Pakistan, *Research Journal of Finance and Accounting*, 10(5), s.29-41.
- Stefan, Z. (2021). Gelişmekte Olan Ülkelerde Finansal Derinleşmenin Sigorta Sektörüne Etkilerinin Analizi: Türkiye Örneği, *T. C. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı*, İstanbul-2021.
- Sürer, T.T. ve Çatıkkaş Ö. (2023). Katılım Sigortacılığı Şirketlerinin 2019-2021 Yılları Arasında Veri Zarflama Analizi ile Etkinliklerinin Ölçülmesi, *Bankacılık ve Finansal Araştırmalar Dergisi*, 10(2), s.123-142.
- Şenel, C. ve Kalfa, B.B. (2022). Hayat Dışı Branşındaki Sigorta Şirketlerinin Etkinliklerinin VZA Yöntemiyle Analizi Türkiye Örneği, *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 57(3), s.1940-1954.
- Ullah, S., Majeed, A. ve Popp, J. (2023). Determinants of Bank’s Efficiency in an Emerging Economy: A Data Envelopment Analysis Approach: *PLoS ONE*, 18(3), s.1-17.
- Wang, C.N, Neguyen, N.A., Dang, T.T. ve Trinh, T.T. (2021). A Decision Support Model for Measuring Technological Progress and Productivity Growth: The Case of Commercial Banks in Vietnam: *Axioms* 10(131), s.1-22. <https://doi.org/10.3390/axioms10030131>.
- Wani, A.A ve Dar, S.A. (2013). Relationship Between Financial Risk and Financial Performance: An Insight of Indian Insurance Industry, *International Journal of Science and Research*, 4(11), s.1424-1433.

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2024, 24(2): 650-657, doi: 10.11616/asbi.1453930

Pisidia Stadionlarının Genel Değerlendirmesi

General Evaluation of Pisidia Stadiums

Ece ÇOKSOLMAZ¹

Geliş Tarihi (Received): 16.03.2024

Kabul Tarihi (Accepted): 09.05.2024

Yayın Tarihi (Published): 31.07.2024

Öz: Bu çalışmada Pisidia Bölgesi'ndeki stadionlar incelenmiştir. Bu kapsamda bölgede stadiona sahip üç kent tespit edilmiştir. Bu yapılar, Pisidia Antiocheia Stadionu ve kent ile ilişkili Men Kutsal Alanında bulunan stadion (?), Sagalassos ve Selge Stadionlarıdır. Men Kutsal Alanı'nda tek sphendoneye benzer plandaki yapı, bazı kaynaklarda odeion ya da küçük tiyatro olarak adlandırılırken, bazı kaynaklarda ise stadion olarak belirtilmiştir. Bu yapının mevcut verilerden odeion olduğu düşünülmektedir. Tespit edilen stadionlar U formda ve tek sphendoneye sahiptir. Sagalassos Stadionunun ise planı belirsiz bir durumdadır. Yapıların genel olarak aşırı derece tahribata uğradığını söylememiz mümkündür. Bu sebeple elimizde olan veriler yeterli değildir. Pisidia Bölgesi'nde yapılacak olan araştırmaların artırılması ile 3 kentte tespit edilen stadion sayısının artması beklenmektedir. Tespit edilen stadionların konum ve teknik özellikleri üzerinde durularak, genel bir bakış açısı ile sunulmuştur.

Anahtar sözcük: Pisidia, Stadion, Pisidia Antiocheia, Sagalassos, Selge

&

Abstract: In this study, the stadions in the Pisidian Region were examined. In this context, three cities with stadions were identified in the region. These buildings include the Pisidia Antiocheia stadion, the stadion (?) in the Sanctuary of Men associated with the city, and the Sagalassos and Selge Stadions. The building in the Sanctuary of Men, having a plan similar to a one sphendone, is called odeion or small theater in some sources, while it is referred to as stadion in others. This building is thought to be an odeion according to the available information. The identified stadions are U-shaped and have a single sphendone. The plan of the Sagalassos Stadion is uncertain. It is possible to say that the structures are generally exposed to extreme damage. For this reason, the data we have is not sufficient. It is expected that with further research in the Pisidian Region, the number of stadion identified in 3 ancient cities would increase. The stadions identified are presented with an overview, focusing on their location and technical features.

Keywords: Pisidia, Stadium, Pisidia Antiocheia, Sagalassos, Selge

Atıf/Cite as: Çoksolmaz, E. (2024). Pisidia Stadionlarının Genel Değerlendirmesi. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 650-657. doi: 10.11616/asbi.1453930

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Dr. Ece Çoksolmaz, Bağımsız Araştırmacı, ececoksolmaz@anadolu.edu.tr. (Sorumlu Yazar)

1. Giriş

Pisidia Bölgesi, Antalya'nın kuzeyini, Burdur ve Isparta illerini kapsayan alandır. Antik çağda Pisidia; Phrygia, Lydia, Karia ve Pamphylia ile komşudur (Strabon, VII-2: 68). Pisidia'nın doğusunda da Lycaonia Bölgesi yer alır. Ayrıca Pisidia, Göller Bölgesi olarak da adlandırılır.

Stadion kelimesi muhtemelen Grekçe'de ayakta durmak fiilinden türemiştir ve 600 ayak uzunluğundaki yarış pisti için kullanılmıştır (Romano, 2016: 314). Stadionların mimari yapıya dönüşmüş hali genel olarak Hellenistik Dönemde başlamış ve Roma Döneminde teknik olarak gelişmiştir. Pisidia Bölgesi'nde Pisidia Antiocheia, Sagalassos ve Selge'de stadion bulunmaktadır. Çalışmada öncelikle kuzeyden güneye bir hat izlenmiştir. Anadolu'da önemli Roma koloni kenti olan Pisidia Antiocheia'dan (Ramsay, 1916: 105) başlanmıştır. Pisidia Antiocheia kenti ile ilişkili Men Kutsal Alanı'ndaki stadion(?) üzerinde durulmuştur. Çalışmanın devamında Hellenistik Dönem mücadelelerinde el değiştiren (Waelkens, 2019: 5), Roma Döneminde güçlü hale getirilen Sagalassos'a değinilmiştir. Güneyde bulunan, bilimsel bir kazı yapılmadığından, erken dönem tarihçesi ile bilgilerimizin sınırlı olduğu Selge kenti, Hellenistik Dönemde çevre kent Pednelissos ile mücadelesi ile karşımıza çıkar (Polybius XXI: 44). Roma Dönemi yapılaşması Selge'de fazladır. Pisidia kentlerinde stadion yapıları incelenerek, bu kapsamda değerlendirilmiştir.

2. Pisidia Stadionları

2.1. Pisidia Antiocheia Stadionu

Pisidia Antiocheia, Isparta ili, Yalvaç ilçe sınırlarındadır. Kentte yaptığımız araştırma da stadionun yeri zor saptanmıştır. Günümüz koşullarında sahanın stadiondan geriye kalan bir alan olarak değerlendirilmesi zordur. 19. yüzyılda Arundell tarafından kent ziyaret edildiğinde, Aziz Paulos Kilisesi'nin stadionun doğusunda olduğunu belirtir (Arundell, 1837: 237). Stadionun, Arundell'in anlatımı ile uyumlu olarak, kentte yürütülen bilimsel çalışmalar sonucu kentin batı kapısından itibaren 200 m.'lik uzanan erken dönem surunun önünde ve kentin dışında olduğu tespit edilmiştir (Taşlıalan, 2001: 135; Waelkens, 1998: 91). Stadion arazinin doğal eğimine yaslandırılmıştır (Özhanlı, 2013: 161) ve yapının, güney tribünü, kuzey tribüne göre daha yüksektedir (Uzunaslın, 2013: 321). Yapı, U formu, tek sphendoneli bir plandadır (Waelkens, 1998: 91). Stadionun uzunluğu 190 m ve genişliği ise 30 m'dir (Waelkens, 1998: 91). Stadion ile kent arasında geçişi sağlayan bir tünel de tespit edilmiştir (Taşlıalan, 2001: 135). Kentin tiyatrosu seyirci kapasitesi açısından küçük boyutludur. Muhtemel törenlerde stadion da kullanılmıştır. Stadionun ise seyirci kapasitesi yaklaşık 15.000 kişiliktir (Özhanlı, 2013: 161). Stadionun Hellenistik Döneme ait olabileceği önerilir (Taşlıalan, 1991: 33; Ossi – Harrington, 2011: 17). Ayrıca Özhanlı tarafından kentin Roma Dönemi şehirleşmesi değerlendirilirken, stadiondan da bahsedilmiştir (Özhanlı, 2013: 164). Yapının tarihi tam olarak bilinmemektedir.

Resim 1. Pisidia Antiocheia Stadionu

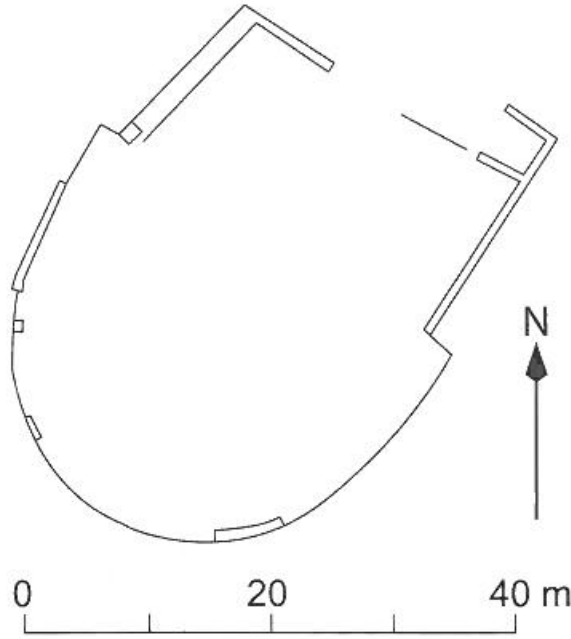
Pisidia Antiocheia Kazı Arşivi

2.1.1. Men Kutsal Alanı Stadionu (?)

Men Kutsal Alanı, Pisidia Antiocheia ile ilişkilidir. Yapı, kutsal alanın kuzey yamacından 50 m aşağıdadır. At nalı biçimindeki yapının kuzeyi açıkta bırakılmıştır. Caveası için doğal yamaçlara şekil verilmiştir. Bu nedenle tiyatro olarak algılanmıştır (Karamut, 1989:180). Yapı caveası yaklaşık 34 m, sahne binası ise yaklaşık 30 m genişliğinde ve 20 m derinliğindedir (Raff, 2011: 142). Yapının ne olduğuna dair araştırmacılar tarafından ortak bir fikir birliği sağlanamamıştır. Yapı, öncelikle tiyatro olarak önerilmiştir (Hardie, 1912: 113). Daha sonra stadion olarak tanımlanmıştır (Ramsay, 1918; Mitchell ve Waelkens ,1998: 37,72). Men Kutsal Alanı'nda yapılan arkeolojik kazılar Özhanlı başkanlığında devam etmektedir ve yapı, odeion/stadion olarak adlandırılmıştır (Özhanlı vd., 2023: 477). Yapı küçük boyutludur. Tiyatro ya da odeionlar kutsal alanla uyumlu mekanlardır. Bu doğrultuda yapı, tiyatro ya da odeion olmalıdır (Raff, 2011: 142).

Kutsal alanda tespit edilen yazıtlarda koşu, güreş, pentatlon ve pankreas gibi oyunlar düzenlenmiştir. Ayrıca Olympia'daki gibi tellallar ve borazanların eşlik ettiği yarışmalar da yapılmıştır (Özhanlı, 2022: 124). Alanda koşu ve bu türden gymnastik yarışmaların yapılacağı başka herhangi bir yapı tespit edilene dek odeion/stadion olarak tanımlaması uygun görülmüştür. Ancak araştırmacılar arasında bir fikir birliği sağlanamamış olsa da Tanrı Men'e adanan festivallerde, Pisidia Antiocheia kent stadionu da kullanılmış olmalıdır. Bu olasılık da değerlendirildiğinde, görüşümüz kutsal alandaki yapının bir stadiondan daha çok tiyatro ya da odeion olma ihtimali yönündedir.

Resim 2. Men Kutsal Alanı stadionu (?), tiyatro veya odeion (?)

J. Ossi – K.A. Raff (2011)

2.2.Sagalassos Stadionu

Sagalassos, Burdur ili, Ağlasun ilçe sınırlarındadır. Dağlık ve eğimli bir arazi üzerinde kurulan kentin stadionu, batıda ve dağ yolunun güneyindedir. Stadionun mimari elemanları tam olarak korunamamıştır. Koşu sahasında yıkıntı halde yapı grubu olduğu gözlemlenmiştir. Bu nedenle, yapının bir stadion olarak algılanması güçtür. Bu yapı grubunun bazilika olduğu araştırmacılar tarafından tespit edilmiştir. Bazilikalar E1 ile G olarak adlandırılmış ve MS 5. ve 6. yüzyıla tarihlendirilmiştir (Carpentier vd., 2019: 625). Stadionun planı U tipinden farklı ve düzensiz bir biçime sahiptir. Tespit edilen kalıntılara göre yapı, 165 m uzunluğunda ve 52 m genişliğindedir. Stadionun güneydoğusunda sphendone bulunur. Güney duvarı ve güney kenarın merkezinde bulunan anıtsal giriş korunmuştur. Stadionun batısında, yapı kalıntısı ve sütun parçaları mevcuttur. Bu kalıntılar kısmen E1 Bazilikası arteksiyle bütünleşmiş bir haldedir ve ana girişe ait olabilir (Carpentier vd., 2019: 625-626) E1 Bazilikasında tespit edilen kapı panosundaki yazıtta, “*Tiberius Claudius Dareios ve oğulları Neos Helios’u onurlandırılmış ve İmparator Nero’ya adanmışlık*” bildirmektedir. Stadionun Nero Dönemi’nde yapılmış olma ihtimali söz konusudur² (Talloe ve Waelkens, 2004: 183). Yapı kuzeyinde bulunan caddeye paraleldir. Bu caddeyi destekleyen dolgu boyunca küçük payandalar, oturma sıraları ve girişe ait kalıntılar yer almaktadır. Kuzey duvarındaki kesme taş üzerinde *IIP* yazıtı tespit edilmiş ve muhtemelen *Prásinoi* yani “Yeşiller” takımının adı geçmektedir. Kuzeybatı yönde ise in situ oturma sıraları, dağ yolunun altında yapının devam ettiği fikrini doğurmuştur. (Carpentier vd., 2019: 626). Stadionun girişinin yanında apsidal planlı çeşme ve İmparator Traian heykeli tespit edilmiştir. Çeşme de ki yazıtta, “*Eilagoas’ın büyük büyük torunu Claudia Severa sorumluluğunda inşa edildiğini, yapının kente ve Traianus’a ithaf edildiği*” belirtilir. (Waelkens, 2012: 244). Stadion, yazıtlardan anlaşıldığı üzere muhtemelen Roma İmparatorluk Döneminde inşa edilmiştir.

² Son araştırmalar ile kentin kuzeybatı girişinde kireçtaşı bir yapıda tespit edilen bir yazıtta da yine aynı isim ve oğulları tarafından İmparator Nero ve Divus Cladius’a adandığı tespit edilmiştir (Talloe ve Waelkens, 2004: 183).

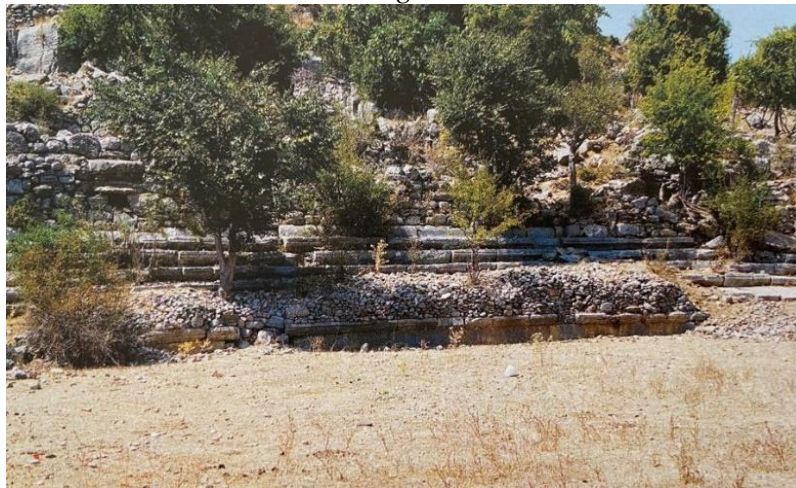

Resim 3. Sagalassos Stadionu

Orijinal yazara aittir

2.3. Selge Stadionu

Selge kenti, Antalya ili, Manavgat ilçe sınırlarında yer alır. Dağlık bir alanda kurulan kentte tiyatro ile yakın bir ilişki içerisinde olan stadion, tiyatronun güneybatısında uzanmaktadır ve aralarında mesafe 8 ½ adım olarak ölçülmüştür (Lanckoronski, 2015: 182). Yapı, tiyatronun bulunduğu kuzeydoğuda tek sphendoneye sahiptir ve U formdadır. Stadionun güney ucunda bulunan yapı kompleksi, stadion hamamları olarak adlandırılmıştır (Machatschek- Schwarz, 1981). Kuzeybatı tribün yamaca yaslandırılır iken, güneydoğu tribün ise tonoz üzerindedir. Beşik tonoz sistemi kullanılmış ve ayrıca erişim açısından koridor görevi sağlamıştır (Machatschek – Schwarz, 1981: 80). Koşu sahasının ortasında evler bulunmaktadır. Muhtemelen oturma sıralarına ait taş malzeme ise bu konutlarda kullanılmıştır. Stadionun taş malzemesi ise kireçtaşından yapılmıştır (Machatschek – Schwarz, 1981: 80). Yapının koşu saha uzunluğu 225 m (Machatschek, 1977: 185) ve sphendone hariç 216 m olarak ölçülmüştür. Yapının genişliği de 40 m olarak bildirilir (Machatschek – Schwarz, 1981). Yapı, MS. 2 yüzyılın ortalarına tarihlendirilmiştir (Machatschek, 1977: 185).

Res. 4. Selge Stadionu

J. Nolle (2015)

3. Sonuç

Pisidia Bölgesi, Hellenistik ve Roma Dönemleri şehirleşmesinin yaygın olduğu bir coğrafyadır. Bölgede stadiona sahip üç kent öne çıkar. Bu kentler Pisidia Antiocheia kenti ve ilişkili Men Kutsal Alanı, Sagalassos ve Selge'dir. Men Kutsal Alanı'nda bulunan stadiona (?) çalışma içerisinde yer verilmiş olsa da bu yapının bir odeion olduğu düşünülmektedir. Ancak bu durum yapılan bilimsel kazılar çerçevesinde aydınlatılması gereken bir husustur.

Bölgede tespit edilen stadionlar konum bakımından incelendiğinde, Pisidia Antiocheia Stadionu, kentin batısında ve sur dışında olduğu gözlemlenmiştir. Stadionun kent dışındaki konumu, topografik açıdan ya da muhtemelen yapılan festivallerde, kent içerisinde insan akışının getireceği zorluklardan dolayı tercih edilmiş olmalıdır. Muhtemelen stadion Geç Antik Çağ da sur dışında bırakılmış olabilir. Sagalassos Stadionu'nun kentin batısına konumlandırılmasının başlıca nedeni topografyadır. Selge Stadionu ise tiyatro ile yakın bir ilişki içerisinde kendine en uygun yeri, topografik açıdan bu konumda bulmuştur. Selge Stadionu da Pisidia Antiocheia'da olduğu gibi sur dışında bırakılmıştır.

Yapılar teknik yönden değerlendirildiğinde Pisidia Antiocheia ve Selge Stadionları tek sphendone U formdadır. Ancak Sagalassos Stadionu literatüre U planlı olarak geçse de saha da gözlemlendiği kadarı ile yapının planı düzensiz bir haldedir. Pisidia Antiocheia Stadionu tarımsal saha içerisinde kaldığından aşırı tahribata uğramış ve yapının tekniği ile ilgili veriler kısıtlıdır. Arazinin doğal eğimine yaslandırılmıştır. Sagalassos Stadionu kuzey tribünü arazinin doğal eğimine yerleştirilirken, güney tribün için elde edinilen veriler ile bir yorumda bulunmak güçtür. Selge Stadionu ise bir taraf yamaç eğiminde yaslandırılmışken diğer taraf tonoz üzerinde yükseltilmiştir.

Yönleri ve ölçüleri açısından Pisidia Antiocheia Stadionu 190 m x 30 m ölçülerinde ve kuzeybatı-güneydoğu aksındadır. Sagalassos Stadionu ise ölçülebilir kısmı ile 165 m x 52 m ölçülerinde, kuzeybatı-güneydoğu aksındadır. Yapının ölçüsü daha fazla olarak değerlendirilmeye alınmalıdır. Selge Stadionu ise 216 m x 40 m ölçülerindedir ve yapı, kuzeydoğu - güneybatı aksındadır. Pisidia Bölgesi'nde koşu sahası uzunluğu fazla olan Selge Stadionu'dur. Ancak Sagalassos Stadionun uydu verileri üzerinden değerlendirildiğinde daha büyük boyutta olduğunu söylemek mümkündür. Pisidia Antiocheia ve Sagalassos Stadionlarının yönlendirilmeleri aynı iken, Selge Stadionu farklıdır. Muhtemel bu durumun nedeni Selge Stadionun, Perge'de olduğu gibi açık bir festival alanına yakın olmasından ve tiyatro ile olan ilişkisinden kaynaklanıyor olmalıydı. Yapıların yönleri farklılık göstermiştir. Bunun başlıca nedeni ise topografyadır.

Dönem olarak değerlendirildiğinde ise Pisidia Antiocheia Stadionun tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Ancak araştırmacılar tarafından Hellenistik Döneme ait olma olasılığı üzerinde durulurken, kentin hafiri tarafından Roma Dönemi şehirciliği içerisinde değerlendirilmiştir. Sagalassos ve Selge Stadionları da Roma Dönemine tarihlendirilmişlerdir. Yapılar genel olarak doğal ve beşeri faktörler sonucu aşırı şekilde tahribata uğramıştır. Yapılar üzerinde araştırmalar yetersiz bir durumdadır. Bölgede artacak olan bilimsel araştırma ve kazı sonuçlarında stadion sayısının da artması beklenmektedir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Kaynaklar

- Arundell, F. V. J. (1837), *Discoveries In Asia Minor. Including A Description Of The. Ruins Of Several Ancient Cities And Especially Antioch Of Pisidia*, Vol. 2, London.
- Carpentier, F., Talloen, P. ve Başağaç, Ö. (2019). 1. Kentsel Araştırmalar, Stadiumda Mimari Etütler, J. Pobleme ve P. Hacıgüzeller, *Sagalassos Antik Kenti'nde 2018 Yılı Kazı, Restorasyon ve Malzeme Çalışmaları içinde* s. 625-626, 41. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt, s. 619-645.
- Hardie, M. M. (1912), *The Shrine of Men Askaenos at Pisidian Antioch*, *The Journal of Hellenic Studies*, 32, s. 111-150.
- Karamut, İ. (1989), *Pisidia Antiocheia'sı yakınında bulunan Men Kutsal Alanı*, *Türk Arkeoloji Dergisi*, 48. Sayı, s. 193-203.
- Lanckoronski, K. G. V (2015), *Pamphylia ve Pisidia Kentleri*, *Pisidia*, 2. Cilt, (Çev: S. Bulgurlu Gün), İstanbul: AKMED Yayınları.
- Machatschek, A. Ve Schwarz, M. (1981), *Bauforschungen in Selge, Ergänzungsbände zu den Tituli Asiae Minoris, Band: 9*, Verlag Der Österreichischen Akademie Der Wissenschaften.
- Machatschek, A. (1977), *Baugeschichtliche Forschungen In Selge (Pisidien)*, *Forschungen und Berichte*, Bd. 18, *Archäologische Beiträge*, s. 177-185.
- Mitchell, S. ve Waelkens, M. (1998), *Pisidian Antioch, The Site and Its Monuments*, London: Gerald Duckworth & Co. Ltd.
- Nolle, J. (2015), *Sikkeler, Ağaçlar ve Alimler, Selge, Pisidia'nın Dağ Şehrinde Bir Doğa Tapınağı*, İstanbul: Oksijen Matbaacılık.
- Ossi, A. J. ve Harrington, J. M. (2011), *Pisidian Antioch: The Urban İnfrastructure and İts Development*, (Eds: E. K. Gazda – D. N. Yg), *The İmperial Colony Of Pisidian Antioch (25 BC - AD 700)*, s. 11-33, Michigan: Kelsey Museum Publication 5.
- Özhanlı, M. (2013), *Pisidia Antiokheia Özelinde Roma Dönemi Kent Planlaması*, (Eds: B. Hürmüzlü – M. Fırat – A. Gerçek), *Pisidia Araştırmaları – I Sempozyum Bildiri Kitabı*, s.155 – 175. Isparta: Gül Ofset Matbaa.
- Özhanlı, M. (2022), *Pisidia Antiokheiası Men Kutsal Alanı Hazine Binaları (THESAUROI)*, *TTK Höyük Dergisi*, 9. Sayı, s. 113-135.
- Özhanlı, M., Gündoğan, A., Koçak, S. ve Uğuz, H. (2023), *Pisidia Antiocheia Kazısı 2021*, 42. Kazı Sonuçları Toplantısı (3), s. 467 -486.
- Raff, K. A. (2011), *The Architecture the Sanctuary of Men Askaenos: Exploration, Reconstruction and Use*, (Eds: E. K. Gazda – D. N. Yg), *The İmperial Colony Of Pisidian Antioch (25 BC - AD 700)*, s. 131-153. Michigan: Kelsey Museum Publication 5.
- Ramsay, W. M. (1916), *Colonia Caesarea (Pisidian Antioch) in the Augustan Age*, *The Journal of Roman Studies*, Vol. 6, s. 83-134.
- Ramsay, W. M. (1918), *Studies in The Roman Province Galatia II: Dedications of Sanctuary of Colonia Caesarea*, *The Journal of Roman Studies*, 8, s. 107 – 145.
- Romana, D.G. (2016), *Athletics: Stadia, Gymnasia, Palaistra, and Hippodromes*, (Ed: M. M. Miles), *A companion to Greek Architecture*, s. 314-328. Oxford: John Wiley & Sons.
- Talloen, P. ve Waelkens, M. (2004), *Apollo and The Emperors (I) The Material Evidence for The İmperial Cult at Sagalassos*, *Ancient Society*, Vol. 34., s. 171-216.
- Taşlıalan, M. (1991), *Pisidian Antioch: The Journeys of St. Paul to Antioch*, İstanbul: Cem Ofset Matbaacılık.

Taşlıalan, M. (2001), Pisidia Antiocheia'sı 1999 Yılı Çalışmaları, 11. Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu, s. 133-149.

Uzunlaşan, A. (2013), Epigrafik ve Arkeolojik Araştırmalar Işığında Pisidia Antiokheia: Kent Tarihine İlişkin Yeni Gözlemler, I. Pisidia Araştırmaları Sempozyumu, Isparta, s. 312-343.

Waelkens, M. (1998), The Plan and Development of the Roman Colony: Walls, Gates, Streets and The Theater, (Eds: S. Mitchell and M. Waelkens), Pisidian Antioch The Site and Its Monuments, s. 91-113, London: Gerald Duckworth & Co. Ltd. Press.

Waelkens, M. (2012), Sagalassos 2010 Yılı Kazı ve Restorasyon Çalışması, 33. Kazı Sonuçları Toplantısı (3), s. 239 – 267.

Waelkens, M. (2019), Sagalassos, Archaeology of, Encyclopedia of Global Archaeology, s. 1-32.

Antik Kaynaklar

Polybius, *Historiai*, The Histories, XXI. (Çev: W. R. Paton), London, 1960.

Strabon, *Geographika*, Antik Anadolu Coğrafyası, (Çev: A. Pekman), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları. 2000.

II. Karabağ Savaşı'nda Türkiye'nin Jeostratejik Rolü: Karasal Mekanda Devlet Düzeyinde Etki Analizi

Turkey's Geostrategic Role in the Karabakh War II: State-Level Impact Analysis in Terrestrial Place

Mustafa ÖZVEREN¹

Geliş Tarihi (Received): 16.03.2024

Kabul Tarihi (Accepted): 20.06.2024

Yayın Tarihi (Published): 31.07.2024

Öz: Stratejinin coğrafi boyutu, ulusal çıkarların korunması açısından belirli değişkenlere sahiptir. Bu değişkenler, jeostratejinin analizi için kategorizasyon imkanı sunmaktadır. Bu çalışma, Türkiye'nin II. Karabağ Savaşı'ndaki jeostratejik rolünü analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda karasal mekan niteliği ve devlet düzeyinde etki kapasitesi kategorizasyonu çerçevesinde bir inceleme gerçekleştirilmektedir. Çalışma, nitel yöntemle analitik bir genellemeyi hedeflemektedir. Jeostratejinin teorik ve kavramsal altyapısı üzerine örnek olayın bu altyapıdaki yeri sorgulanmaktadır. Karabağ sorunu temelde Azerbaycan ve Ermenistan arasında yaşanan bir sorun olsa dahi bölgesel etkileri bakımından Türkiye için önemli sonuçlar doğurmaktadır. Bu nedenle çalışma, akademik ve siyasi perspektifin keskinleştirilmesiyle belirgin sınırlar çizilmesine katkı sunmayı hedeflemektedir. Bu ışıkta Türkiye'nin II. Karabağ Savaşı'ndaki jeostratejik rolü; kara savaşını etkileyen stratejik hamleler, enerji kaynakları ve erişim güzergahları, ticaret hacmi ve rotaları, coğrafi açıdan stratejik noktalar ve sınır komşuları kategorizasyonu ile analiz edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Jeostrateji, II. Karabağ Savaşı, Türkiye, Kara Savaşı, Enerji.

&

Abstract: The geographical dimension of the strategy has certain variables in terms of protecting national interests. These variables offer the possibility of categorization for the analysis of geostrategy. This study aims to analyze Turkey's geostrategic role in the Karabakh War II. To this end, an analysis is carried out within the framework of the categorization of territorial spatial quality and state-level influence capacity. The study aims at an analytical generalization through qualitative methodology. On the theoretical and conceptual background of geostrategy, the place of the case study in this background is questioned. Even though the Karabakh conflict is basically a problem between Azerbaijan and Armenia, it has important consequences for Turkey in terms of its regional effects. Therefore, the study aims to contribute to sharpening academic and political perspectives and drawing clear boundaries. In this light, Turkey's geostrategic role in Karabakh War II is analyzed through the categorization of strategic moves affecting the land war, energy resources and access routes, trade volume and routes, geographically strategic points and border neighbors.

Keywords: Geostrategy, Karabakh War II, Türkiye, Land War, Energy.

Atıf/Cite as: Özveren, M. (2024). II. Karabağ Savaşı'nda Türkiye'nin Jeostratejik Rolü: Karasal Mekanda Devlet Düzeyinde Etki Analizi. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 658-671. doi: 10.11616/asbi.1453958

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Öğr. Gör., Mustafa Özveren, Gebze Teknik Üniversitesi, mozveren@gtu.edu.tr. (Sorumlu Yazar)

1. Giriş

Strateji, savaşın icrasını savaşı bitirme amacıyla sürdürmelidir. Tarih, böylesi bir tutum sergileyenleri ödüllendirmiş ve en ünlü stratejistlerin övgüleriyle donatmıştır.² Dolayısıyla stratejik bakış, gözlerini yalnızca savaş zamanına değil savaş sonrasındaki barış dönemine de uzatır (Gyorgy, 1943: 347-348). Bu çalışma, Türkiye'nin II. Karabağ Savaşı'ndaki stratejik bakışını coğrafya temelinde incelemeyi amaçlamaktadır. Stratejik bakışın coğrafya temelinde incelenmesi ve ulusal çıkarların savaş zamanı ve sonrasındaki barış zamanına göre coğrafi unsurlar eşliğinde dizayn edilmesi jeostrateji olarak adlandırılmaktadır. Jeostrateji, enerji kaynakları ve bu kaynakların erişim güzergahları, denizler, boğazlar, belirli ticaret rotaları, adalar ve genel anlamda coğrafi açıdan stratejik noktaları inceleyip ulusal çıkarı bu değişkenlere göre şekillendirme sanatıdır. Bu sanatın icrasının analizi ise iki boyutlu sistematik bir kategorizasyonla kolaylaştırılabilir. Söz konusu kategorizasyonun iki sac ayağı bulunmaktadır. Bunlar ilk olarak karasal, denizsel, havasal ve kozmik olmak üzere dört unsura ayrılan mekan niteliği ve ikinci olarak devletler, makro-bölgesel ve küresel etki alanlarıdır (Cebotari ve Budurina-Goreacii, 2021: 16). Bu çalışmada II. Karabağ Savaşı'nda Türkiye'nin jeostratejik rolü, mekanın niteliği bakımından karasal ve etki kapasitesi bakımından devletler düzeyinde analiz edilecektir.

Karabağ sorunu temelde Ermenistan ile Azerbaycan arasında yaşanan ve uluslararası arenada Azerbaycan'ın tanınan bir bölgesi olan Karabağ'da gerçekleşen çatışmalar dizisidir. Bu çatışmalar bölgeyi 30.000'den fazla ölüm ve bir milyonun üzerinde mülteci ve yerinden edilmiş insanla karşılaştırmıştır. Tarihsel süreç içerisinde azalan sosyo-politik ilişkiler, halklar arasındaki kötümser tutum ve iletişim eksikliği gibi faktörler çatışmanın çözümden uzak bir seyirde devam etmesine sebep olmuştur (Ismailzade, 2011: 2). II. Karabağ Savaşı ise bu çatışmaların son fazı olarak Ermenistan'ın yıllardır elinde tuttuğu Karabağ'ın tekrar Azerbaycan kontrolüne geçmesiyle sonuçlanan bir savaştır. Türkiye bu savaşta Azerbaycan zaferinde rol oynamış kilit faktörlerden biri olarak davranış modelini belirli bir stratejik dizayn çerçevesinde sahaya sunmuştur. Bu çalışma, söz konusu stratejinin coğrafi unsurlarına odaklanacak ve jeostratejinin savaş esnasında ve barış zamanındaki hedeflerini, icrasını ve doğasını inceleyecektir. Çalışmanın ilk bölümü jeostratejinin yapısına odaklanırken ikinci bölüm II. Karabağ Savaşı'na giden tarihsel süreci aydınlatma gayretindedir. Üçüncü bölüm ise Türkiye'nin bu savaşta jeostratejik rolünü karasal/devletler düzeyinde analiz etmektedir. Bu bağlamda kara savaşını etkileyen stratejik hamleler, enerji kaynakları ve erişim güzergahları, ticaret hacmi ve rotaları, coğrafi açıdan stratejik noktalar ve sınır komşuları kategorizasyonu kullanılacaktır. Böylelikle çalışma, gerçekleştirilen kategorizasyon doğrultusunda akademik ve politik alanda odak noktasının keskinleştirilmesine ve belirgin sınırlar çizilmesine olanak sağlanması hedeflemektedir.

"Planınızı mevcut şartlara uydururken, daima amacınızı göz önünde bulundurunuz."

-B. H. Liddell HART

2. Jeostrateji

Denkleme insanın dahil olduğu meseleler karmaşık ve belirsizdir. Buna rağmen stratejik yaklaşım, rastgele bir davranış modelinden daha işlevseldir. Zira strateji, bakışların mevcut konjonktürden öteye varmasına olanak sağlayan, "ağaçlardan öte ormanı görme" becerisine katkı sunabilen bir olgudur (Freedman, 2019: 11). Clausewitz'in ortaya koyduğu "savaşın hedefi için çarpışmaların kullanılmasının kuramıdır" (Clausewitz, 2020: 93) şeklindeki strateji tanımlaması, eserlerini tamamlamadan ölmesi halinde yanlış anlaşılacak bir fikir olduğu gerekçesiyle kendisi tarafından dahi eleştirilmiştir (Hart, 2015: 477). Nitekim strateji yalnızca muharebelerden yararlanmak değil, Uluslararası İlişkiler disiplini çerçevesinde ve genel

² Bkz. Liddell Hart, *Strateji: Dolaylı Tutum*. İstanbul: Doruk Yayınları.

haliyle politik amaçlar ve araçlar arasında sağlanan bir uyum eşliğinde ulusal çıkarları elde etme sanatıdır (Hart, 2015: 450-465). Politik amaç, elde edilmesi gereken hedefin belirlenmesini içermektedir. Bu hedefleri belirlerken kullanılacak araçlar diplomatik, istihbarî, askeri ve ekonomik araçlardır (Kane ve Lonsdale, 2016: 35-36). Bu nedenle stratejik düşüncüyü yaratmak ve stratejiyi icra etmek yalnızca savaş zamanında değil, barış zamanında da elzemdir (Betts, 1997: 18-22).

Milyonlarca yıl süren kıta kaymalarını görmezden gelirse coğrafya sabittir. Dolayısıyla yukarıda sözü edilen stratejinin oluşturulması ve icrasındaki en önemli unsurlardan birisi ise stratejimizi kendisine göre dizayn etmemizi gerektiren coğrafyadır. Nitekim coğrafya, stratejideki unsurlar arasından³ en sabiti olmakla birlikte en hesaplanabilir⁴ olanıdır. Tarih boyunca toplumsal, teknolojik ve/veya politik değişim süreçleri yaşansa da bütün bu süreçler temelde aynı fiziksel özellikler etrafında şekillenmiştir (Mackinder, 1904: 435-437). Bu noktada bizi jeostratejiye götüren üst birim jeopolitiktir. Jeopolitik, “uluslararası ilişkilerde aktörlerin politik davranışlarını coğrafi unsurlar⁵ üzerinden açıklamayı ve anlamayı hedefleyen bir analiz yöntemidir” (Evans ve Newnham, 1998: 197). 1816-1992 arasındaki çatışmalar coğrafi konuma göre incelendiğinde söz konusu çatışmaların yaklaşık olarak yarısının komşu ülkeler arasında olduğunu gösteren bir çalışma⁶ gibi örnekler olsa da dünya politikası fizik veya kimya gibi kesin sonuçlar doğurmayacak kadar karmaşıktır. Stratejinin belirsizliği de böyle bir örüntünün süreksizliğinden ve aktörlerin insan temelli olmasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla jeopolitik, coğrafyayı temel alarak dünya politikasına dair öngörülerde bulunmamıza yarayan bir araçtır (Nye ve Welch, 2021: 76-77). Barış zamanı da dahil olmak üzere⁷ uluslararası aktörlerin stratejilerinde coğrafi unsurların etki kapasitelerini inceleyen alan ve bu incelemeler doğrultusunda icra ettikleri strateji ise jeostrateji⁸ olarak adlandırılmaktadır. Alan; enerji kaynakları ve bu kaynakların erişim güzergahları, denizler, boğazlar, belirli ticaret rotaları, adalar ve genel anlamda coğrafi açıdan stratejik noktaları inceleyip ulusal çıkarı bu değişkenlere göre dizayn etmekle ilgilenmektedir. Devletin askeri ve diplomatik etki kapasitesinin izleyeceği yolu ve yoğunluğunu coğrafi şartlara göre şekillendirme görevini üstlenmektedir (Yılmaz, 2012: 4-5). Bir devletin sınır komşularıyla arasındaki askeri, siyasi, ekonomik ve diplomatik ilişkilerini coğrafi açıdan yorumlama amacı güden jeostrateji, bu çerçevede olası kombinasyonları inceleme alanına sunmaktadır. Brzezinski'ye göre jeostrateji, jeopolitiğin bir dalı olmakla birlikte onun ilgilendiği kavramları sistemin bir parçası olarak görüp ayrıca inceleyebilir. Yalnızca askeri alanda sınırlı kalmayan jeostrateji, yalnızca savaş zamanıyla da kısıtlanmamıştır. Devletin uluslararası sistemdeki yerini, coğrafi etkinlik alanlarıyla irdelemekte ve bunu uzun vadeli planlamalarla açıklamaktadır. Jeostratejik bir incelemenin sistematik dizaynı iki boyutta gerçekleşmektedir: mekan niteliği ve jeostratejinin etki alanı.⁹ Bkz. Tablo 1. Böylelikle devletin uluslararası sistemdeki yerinin analiz edilmesi ve bu yerin genişletilmesi ve derinleştirilmesi için coğrafi unsurların stratejiye entegre edilmesi sağlanmaktadır. Dolayısıyla

³ Mackinder bu noktada insan unsurunu örnek göstermektedir. Bkz. Mackinder, “The Geographical Pivot of History” s.437.

⁴ Moralite, aktörlerin ve özellikle rakip aktörün amaçları veya toplumsal algı gibi değişkenlerin hesaplanabilmesi veya üzerinde bir kontrol yaratılması daha zor görünmektedir. Dolayısıyla coğrafya, modern stratejinin belirsizliğini azaltma hususunda önemli bir faktördür (Kane ve Lonsdale, 2016: 57).

⁵ Bu unsurlar konum, büyüklük, iklim, doğal kaynaklar gibi değişkenlerden oluşmaktadır.

⁶ Bkz. Paul R. Hensel, “Territory: Theory and Evidence on Geography and Conflict” in John A. Vazquez, ed., *What Do We Know About War?* s.62.

⁷ 20. yüzyılda yapılan çalışmalara dikkat edildiğinde söz konusu dönemin “çalkantılı” politik konjonktürü, stratejinin yalnızca savaş zamanını içermediğini aydınlatma konusunda önemli bir referans noktasıdır (Gyorgy, 1943: 347).

⁸ Kavramın ilk kez kullanıldığı eser için bkz. Frederick L. Schuman, “Let Us Learn Our Geopolitics.” *Current History*, 2(9), s.161-165. Jeostrateji kavramı olarak ilk defa 1942’de kullanılmış olsa da yaklaşık 2500 yıl önce Sun Tzu, savaşa etki eden beş sabit olgudan bahsederken “gökyüzü” ve “dünya” başlıkları kapsamında coğrafyanın stratejik yönünden bahsetmişti (Tzu, 2019: 9-10). Machiavelli “Savaş Sanatı”nda süvariler için en uygun zeminleri belirlerken coğrafi özelliklere dikkat çekmişti (Machiavelli, 2018: 131). 20. yüzyıla kadar strateji her ne kadar askeri meselelerle kısıtlanmış olsa ve kelime kökeni olarak “generalin işi” anlamına geliyor olsa da günümüzde kullanım alanı çok daha geniştir (Tovy, 2015: 25).

⁹ Bu alan ve kapasite, coğrafi mekan üzerindeki kontrol biçimini ifade etmektedir. Bu kontrol biçimleri, bölge üzerinde askeri üsler inşa etme, bölgeyi ilhak etme, ekonomik veya kültürel bir hakimiyet kurma şeklinde olabilir. Bununla birlikte ittifaklar, birlikler ve koalisyonlar oluşturularak mevcut ve/veya potansiyel rakip aktörlerin etki alanını kısıtlayıp tehditlerin belirlenmesini ve bunlara yönelik önlemler alınmasına olanak sağlanması şeklinde de karşımıza çıkabilir (Cebotari ve Budurina-Goreacii, 2021: 15-16).

jeostrateji, bir devletin dış politikasındaki temellerinin sac ayaklarından biri olarak öne çıkmaktadır (Cebotari ve Budurina-Goreacii, 2021:16).

Tablo 1. Jeostratejinin İki Boyutlu Sistematik Dizaynı. (Tablo, yazar tarafından oluşturulmuştur.)

Mekan Niteliği / Özelliği	Etki Alanı / Kapasitesi
Karasal	Küresel
Denizsel	Makro-bölgesel
Havasal	Devletler
Kozmik	

Kaynak: Cebotari ve Budurina-Goreacii, 2021: 16.

3. II. Karabağ Savaşı'na Giden Yol

II. Karabağ Savaşı'na giden süreci algılamak adına öncelikle Karabağ ile Dağlık Karabağ arasındaki farkın algılanması ve bu savaşı hazırlayan koşulların analiz edilmesi gerekmektedir. Karabağ, yaklaşık 18.000 km² büyüklüğünde olan; iki nehir ve bir göl arasında bulunan bölgedir. Söz konusu iki nehir Azerbaycan'ın Kür ve Aras nehirleriyken bahsi geçen göl ise Ermenistan'ın Sevan Gölü'dür. Dağlık Karabağ ise bu bölgenin içerisinde yer alan ve Ruslar tarafından stratejik özellikleri referans alınarak isimlendirilmiş 4300 km²'lik bir dağlık alandır. Ancak son dönemlerde gerek akademik çalışmalar ve gerek medyada karışıklık yaratmaması bakımından tamamen "Karabağ" şeklinde isimlendirilmektedir (Lütem, 2007: 265). Bkz. Şekil 1. Kafkasya bölgesinin coğrafi şartları, Karabağ'ın jeostratejik analizi bakımından elzem nitelikler barındırmaktadır. Bölge, dağlık olmasının yanında birçok vadiyi de bünyesinde barındırmasıyla tarih boyunca işgallere yönelik direnişin güçlü olmasını sağlamıştır.¹⁰ Hazar Denizi'ni doğusunda, Azak Denizi ile Karadeniz'i batısında barındıran bu bölgenin güneyinde ise Türkiye ve İran bulunmaktadır. Batı medeniyeti ile Doğu medeniyeti arasındaki önemli bir geçiş bölgesi olmakla birlikte göç ve ticaret yollarına ev sahipliği yapan bölge, ekonomik ve siyasi etki kapasitesini artırma amacı güden aktörlerin stratejik çıkarlarına konu olmuştur. Basra Körfezi'nin kontrol kabiliyetine yönelik stratejik bir öneme sahip olan bölge, aynı zamanda petrol ve doğalgaz gibi fosil yakıtları barındırıyor olması bakımından enerji bağlamında da kritik bir değere sahiptir (Tezkan, 2005: 76-77 ve Akıncı ve Kaba, 2023: 89-90).

Şekil 1: Karabağ ve Dağlık Karabağ

Kaynak: TUİÇ, 2010.

¹⁰ Dağlık bölgeler coğrafi açıdan doğal bariyerlerdir. Bu bariyerler devletler arasında suni olmayan bir savunma hattı oluşturmaktadırlar. Karabağ'ın jeostratejik analizinde bölgenin dağlık olması, işgallere engel oluşturmasını sağlamaktadır. Bu duruma farklı bir örnek de Himalayalar'dır. Çin ve Hindistan'ın 1962'deki görece kısa süreli çarpışmaları haricinde savaşmamış olmalarının en önemli nedenleri arasında da Himalayalar yatmaktadır. Askeri birlikleri dünyanın bu en yüksek sıradağlarından geçirmek pratikte çok zor görünmektedir. Teknolojinin gelişmesiyle bu zorluk darbe alıyor olsa da caydırıcılığını ve savunma bağlamındaki önemini korumaktadır (Marshall, 2019: 8).

Karabağ sorununun temeli, 19. yüzyıla kadar dayanmaktadır. Bu temelde jeostratejik nedenler referans alınabilir. Rus İmparatorluğu'nun Azeri yoğunluklu bölgede azınlıkta olan Ermeni halkı artırma politikası, söz konusu jeostratejik alt yapıyı oluşturmaktadır. O dönemde çoğunluğu Osmanlı İmparatorluğu ve İran sınırlarında yaşayan Ermeni nüfusu, çoğunluğunu Azerilerin oluşturduğu bir hanlık olan Karabağ'ın demografik yapısını değiştirmiştir. Bu politikanın amacı, Kafkaslar'da Müslüman halkların Rusya Federasyonu'na karşı birleşip bir direniş oluşturma gücünü kırmak ve İran ya da Osmanlı İmparatorluğu ile işbirliği imkanını azaltmaktır. İskan politikası ile bölgeye aktarılan Ermeniler, Osmanlı'da yaşayan Ermenilerin hükümete yönelik isyanlarına destek olup bağımsız Ermenistan düşüncesinin gelişmesinde önemli bir görev üstlenmişlerdir.¹¹ Balkan Savaşları'nın ardından Birinci Dünya Savaşı'nda¹² ve devamında yaklaşık 420.000 Ermeni'nin Doğu Anadolu'dan Kafkasya'ya gitmesiyle birlikte bölgede, 1918'de bir Ermeni devleti kurulmuştur (Lütem, 2007: 265-266). Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)'nin kurulmasıyla birlikte bu oluşuma dahil olan Ermenistan tekrar bağımsız devlet statüsünden çıkmış ve Kafkasların SSCB hakimiyetine geçmesiyle birlikte Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi Azerbaycan'a bağlanmıştır. Bu dönemin şartları, Ermenilerin (Karabağ Ermenileri dahil olmak üzere) Azerbaycan'a karşı gelebilecek ve Karabağ'ı elde edebilecek bir direnişine izin vermemiştir (Paşa, 2021: 198-199). Ancak Josef Stalin'in Kafkas coğrafyasını ve demografik yapısını stratejik şekilde analiz edebilecek bir nedeni vardı: Gürcü olması. Stalin'in kalemi, Nahcivan'ın bir Ermeni koridoruyla Azerbaycan'dan ayrılmasına neden olacak bir harita çizmiş ve böylece Azerbaycan'ın Türkiye ile komşu olması ve önemli bir vilayetiyle bağlantı kurması engellenmiştir (Lütem, 2007: 266). Karabağ'a ise Ermeni nüfus yoğunluğu nedeniyle özerklik verilmiş ve Karabağlılar Stalin'in ölümünün ardından Azerbaycan'a bağlanmak adına Moskova'ya başvururken Ermeniler de Karabağ ve Nahcivan taleplerini sürdürmüşlerdir. Nitekim Stalin, özellikle İkinci Dünya Savaşı'nın ardından yürüttüğü iskan politikasıyla bölgedeki Ermeni nüfusu artırmış ve aslında Ermeniler'in bu talepleri için itici bir güç oluşturmuştur (Samadbaylı ve Şeşen, 2023: 3). Ermenilerin Dağlık Karabağ statüsü hakkındaki girişimleri 1960-1970'lerde çeşitli dilekçelerde artmış olsa da ilk talepler 1930'lar itibarıyla ortaya çıkmıştır (Fraser vd., 1990: 656).

Stalin'in ölümüyle birlikte ortaya çıkan görece özgür ortam, Karabağ sorununu alevlendirmiştir. Nitekim 1985 yılında dönemin SSCB Komünist Partisi Genel Sekreteri Mihail Gorbaçev, gerçekleştirmeye çalıştığı reformlarla¹³ bu sorunun alevlenmesi için uygun bir zemin hazırlamıştır. Zira bu reform girişimleri liberal değerlerin yükselişine işaret etmiş ve böylece o döneme kadar yüksek sesle dillendirilmeyen talepler, şikayetler ve milliyetçi düşünceler şiddetli bir şekilde artış göstermiştir. Örneğin Karabağlıların taleplerinin Ermenistan tarafından desteklenmesi artık ciddi sorunlara yol açıyor ancak SSCB gerek reform girişimleri gerekse dağılma sürecinin getirdiği kaotik konjonktürde söz konusu sorunlara ağırlığını koyamıyordu (Lütem, 2007: 266-267). SSCB'nin çöküşüne dek Türkiye'yi bir tehdit olarak görmesi temelinde Moskova'dan bağımsız hareket etmekten çekinen Ermenistan, SSCB'nin çöküşünün öngörülmesiyle birlikte ulusal egemenlik temelli bir davranış modeli benimsemeye başlamıştır (Cheterian, 2018: 889).

¹¹ Söz konusu düşüncenin gelişmesi için örgütlü bir çaba gösterildiğine dair çıktılar bulunmaktadır. 1887'de Hınçak, 1890'da Taşnaksütyun örgütleri kurulmuş ve bu örgütler Müslümanlara yönelik saldırılarda bulunup bu insanların bölgeden göç etmesine sebebiyet vermişlerdir (Özdemir, 2021: 86-87).

¹² Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı'da yaşayan Ermeniler, devlet içerisinde isyan çıkarmanın yanı sıra Rus ordularına destek vermişlerdir. Bunun üzerine 27 Mayıs 1915 tarihinde savaş bölgelerinde yaşayan Ermenilerin tehcir edilmesine yönelik kabul edilen yasa, Ermeni propagandacılar tarafından "soykırım" suçlamalarında kullanılmaktadır. Ancak kanunun yönetmeliklerinde bu tehcir sırasında Ermenilerin can ve mal güvenliğinin sağlanması yönünde düzenlemeler yer almakla birlikte savaş koşullarında Müslümanların da maruz kaldığı olumsuzluklar sonucunda hayatını kaybeden Ermenilerin sayısı, Osmanlı kurumlarının istatistik verilerine göre Ermeni propagandacıların iddia ettiklerinin oldukça altındadır (Palabıyık, 2007: 20-22).

¹³ Bu reformlar, siyasi ve ekonomik anlamda yenilikçi bir girişimler dizisidir. Glasnost (saydamlık, açıklık), Demokratizatsiia (demokratikleşme) ve Novoe Mysshlenia (yeni düşünce) olmak üzere bazı temel ilkeleri vardır. Dönemin koşulları ve söz konusu girişimlerin tarihsel gelişimi için ayrıca bkz. Robert Daniels, "Gorbachev's Reforms and the Reversal of History." *The History Teacher*, 23(3), s.237-254, 1990.

1988'de başlayan çatışmalar¹⁴ I. Dağlık Karabağ Savaşı'na yol açacak kadar radikal şiddet olaylarına evrilmiştir. Meselenin siyasi boyutu da bir o kadar keskinleşmiştir. 23 Ağustos 1990'da Ermenistan Meclisi'nin kabul ettiği bağımsızlık bildirgesi, Karabağ ile Ermenistan'ın birleştiğini varsayıyordu. Türkiye'ye karşı soykırım iddialarında bulunan ve söz konusu meseleyi uluslararası arenada savunacaklarını belirten bu bildiğe, Karabağ nedeniyle de Azerbaycan ile önemli anlaşmazlıkları alevlendirmiştir. Çatışmaların devam ettiği bir dönemde (24 Eylül 1991) Boris Yeltsin önderliğinde bir ateşkes imzalanmış ancak iki ülkenin de bağımsızlığını ilan etmesiyle birlikte çatışmaların siyasi boyutu da artmıştır. Zira SSCB'nin dağılması da Karabağ sorununu olumsuz etkilemiştir. SSCB'nin siyasi ve askeri gücü, hukuki olarak Karabağ'ın durumunu belirlemesine yardımcı oluyordu.¹⁵ Karabağ'daki Ermeniler de bağımsızlıklarını ilan etmiş ve Ermeniler Karabağ'ı işgale başlamıştır (Uhlig, 1993: 47-50). 1992 şubat ayında artan çatışmalar (Hocalı Katliamı gibi), uluslararası anlamda büyük yankı uyandırmıştır. Bu çatışmalar belirli aralıklarla durulsa da Ermeni güçlerin Şuşa'yı işgali gibi etkenler çatışmaların barışçıl çözümünü zorlaştırmıştır. Şuşa'nın işgali ile birlikte Karabağ'ın neredeyse tamamı Ermeni güçlerin eline geçmiş ve ardından Laçın'ın de ele geçirilmesiyle Ermenistan-Karabağ koridoru oluşturulmuştur. İlerleyen dönemlerde Kelbecer'in de ele geçirilmesiyle koridor sayısı ikiye çıkacaktır. Ermenistan lehine devam eden savaş, 1994'te son bulacaktı ancak Azerbaycan ve Ermenistan arasında sürdürülebilir bir barış kurulamayacaktı. Bu süreçte Azerbaycan'ın kayıplarını etkileyen en önemli noktalardan biri, Ermenistan'a göre daha istikrarsız bir iç siyasete sahip olmuş olmasıdır. İki devlet de bağımsızlıklarını kazandıktan sonra Ermenistan yalnızca bir liderle (Levon Ter-Petrosyan) yönetilirken Azerbaycan'da üç farklı lider (Ayaz Mutallibov, Ebulfez Elçibey, Haydar Aliyev) görev almıştır. Bu üç lider ise Karabağ konusunda farklı politikalar izlemeyi tercih etmiştir (Lütem, 2007: 276-285; Uhlig, 1993: 49-52).

Ermenistan I. Karabağ Savaşı süreciyle birlikte her ne kadar bölgedeki hakimiyetini artırmış olsa da bu galibiyetin dış politikada olumsuz sonuçları da olmuştur. Ermenistan, Türkiye ve Azerbaycan tarafından ekonomik kısıtlamalara maruz kalırken diğer komşusu Gürcistan'daki iç karışıklıklar da ticaret yollarına zarar vermiştir. Bu nedenle Ermenistan için en önemli ekonomik partner Rusya Federasyonu olmuş ve böylece ekonomik, askeri ve siyasi anlamda Rusya Federasyonu'na olan bağımlılığı oldukça artmıştır. Türkiye her ne kadar ekonomik kısıtlamalarda bulunmuş olsa da Ermenistan ile iyi ilişkiler sürdürme politikasından da vazgeçmemiştir. Türkiye'nin amacı Karabağ sorununa çözüm getirip bölgesel istikrarın korunmasına yardımcı olmak olsa da bu politikada başarıya ulaşamamıştır. Nitekim Ermenistan'ın soykırım iddiaları ve Türkiye'nin doğu sınırlarını tanımaktan kaçınma anlayışları devam etmiştir (Alkan ve Mehdizadehyoushanlouei, 2023: 213-216; Lütem, 2007: 285-286).

Bölgeye yönelik diğer uluslararası aktörlerin politikalarına bakıldığında Rusya Federasyonu'nun, SSCB'nin bölge üzerinde sahip olduğu nüfuzu yeniden inşa etme amacıyla olduğu görülmektedir. Gürcistan'daki iç karışıklıkta, özellikle Abhazya ve Acarya'daki ayrılıkçılara verdiği destekten dolayı Gürcistan ile ve Ermenilere verdiği destek nedeniyle Azerbaycan ile anlaşması zor görüldüğü için

¹⁴ 1988 itibarıyla ortaya çıkan çatışmalar birçok sivil ve askeri ölümlerle sonuçlanmış ve I. Karabağ Savaşı'nın başlangıç tarihini oluşturmuştur. Çalışmanın odak noktası olmaması bakımından kısaca bu kısımda bahsetmek gerekirse; Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi Meclisi (140 üyesinden 110'u Ermenidir)'nin, bölgenin Ermenistan'a bağlanma talebinin Moskova tarafından reddedilmesiyle birlikte 22 Şubat 1988'de Erivan'da yaklaşık 100.000 kişi Opera Meydanı'nda gösteri yapmıştır. Bölgeden kaçmak zorunda kalan Azerbaycanlıların Bakü ve Sumgayt'a gelmesiyle birlikte bölgelerdeki çatışmalarda 26 Ermeni ve 6 Azerbaycanlı ölmüştür. Ermenistan Meclisi'nin 1989'da Karabağ'ı Ermenistan Cumhuriyeti'nin bir parçası olarak beyan etmesi Bakü'de 500.000 kişilik gösteriye sebep olmuştur. 13 Ocak 1990'da Bakü'de 60 kişinin öldüğü bir çatışma daha yaşanmıştır. 19 Ocak'ta devam eden çatışmalar sonucunda resmi kaynaklara göre 82, Halk Cephesi'ne göre ise 600'ü aşkın kişi ölmüştür. Süreç içerisinde bu çatışmalar ve gösteriler artarak devam etmiştir (Lütem, 2007: 270-274). Detaylı bilgi için ayrıca bkz. Erik Melander, "The Nagorno-Karabakh Conflict Revisited: Was the War Inevitable?" *Journal of Cold War Studies*, 3(2), s.48-75, 2001.

¹⁵ Boşluğu doldurmaya çalışan ABD ve İngiltere'nin Ermenistan lehine politikaları sonrasında Demirel hükümeti, "yeni bir İsrail yaratılmamalı" çıkışında bulunmuştur (Lütem, 2007: 275). SSCB'nin hakimiyetindeki Kafkasya bölgesinde fayda-maliyet analizi bakımından hayati çıkarları bulunmayan Batının, SSCB'nin dağılmasıyla birlikte bölgede etkinliğini artırma girişimlerinde bulunmadığını söylemek güç olacaktır.

bölgedeki başat müttefiki Ermenistan haline gelmişti. Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ise Ermeni lobi faaliyetlerinin ABD Kongresi ve ABD Senatosu'nda yoğun bir şekilde hissedilmesi nedeniyle 1992'de Azerbaycan'a yönelik insani yardımı kesmişti. Bölgede retorik olarak demokrasi ile idareyi savunan Birleşik Devletler, Azerbaycan'daki petrol yataklarındaki petrolün çıkartılmasının ve lojistik faaliyetlerinin yönetiminin Batı şirketlerine verilmesi nedeniyle Azerbaycan'ı takdir etmiştir. Washington için Kafkaslar, Rus hakimiyetine yönelik başlıca taviz verilebilir bir bölge olmasıyla birlikte enerji kaynakları bakımından önemli fırsatlar barındırması nedeniyle de mutavazı bir politika izlenebilecek bir bölge olmuştur (Ismailzade, 2011; Lütem, 2007: 288-294). Bu sorun hem Azerbaycan hem de her ne kadar bölgeyi elinde tutsa da Ermenistan için özellikle ekonomik anlamda istikrarın sağlanmasının önüne geçmiştir (Kasım, 2001). Ermenistan açısından ise Karabağ sorununun çözüme kavuşması komşu ülkelerle ilişkilerinde pozitif bir etki yaratabilirdi. Zira Azerbaycan ve Türkiye'nin kısıtlayıcı politikalarının devre dışı kalmasıyla birlikte Türkiye üzerinden Avrupa ve Yakın Doğu ülkelerine uzanan bir ticaret hattı oluşturulabilirdi. Aynı zamanda kredi olanakları artabilir ve savunma için harcadığı milli geliri kalkınma projelerine ayırıp ülkenin ekonomik gelişimine katkıda bulunabilirdi. Azerbaycan ise bu sorunun sonlanmasıyla birlikte uzun yıllardır sahip olduğu savaş psikozu, mülteci sorunu ve savunma bütçesinin ağır yükünden kurtulabilirdi. Bu varyant, Kafkasya güvenliğine yönelik pozitif etki¹⁶ ve Ermenistan sınırının açılmasıyla birlikte Azerbaycan ticareti açısından kolaylık sağlaması nedeniyle jeopolitik açıdan Türkiye'nin de lehine olabilirdi (Ismailzade, 2011; Lütem, 2007: 293-294).

4. II. Karabağ Savaşı ve Türkiye'nin Jeostratejik Rolü

Harbi diğer anlaşmazlık türlerinden ayıran esas unsur¹⁷ şiddettir. Harp, çıkarların çatıştığı noktada şiddetin, silahlı mücadelenin ve fiziksel reaksiyonun devreye girmesiyle başlamaktadır (Kane ve Lonsdale, 2016: 42). II. Karabağ Savaşı da bu şekilde başladı. Ermeni güçlerin Temmuz 2020'de Tovuz'a saldırısının¹⁸ ardından yaşanan kısa süreli çatışmalarla birlikte 27 Eylül 2020'de Ermeni güçlerin Azerbaycan'daki sınır hattında gerçekleştirdikleri provokasyon ve askeri saldırıları¹⁹ sonrasında savaş patlak verdi. Savaş 44 gün içerisinde Azerbaycan lehine sonlanmıştır. Dağlık Karabağ bölgesinde önemli kazanımlar elde eden Azerbaycan, üç yıl içerisinde Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan'ın, bölgede hiçbir Ermeninin kalmayacağını ifade etmesine kadar ilerlemiştir. Türkiye bu süreçte Azerbaycan'a özellikle askeri ve diplomatik anlamda açıkça destek vermiştir (Kınık ve Çelik, 2021: 170).

Stratejinin dizaynı, çoğunlukla maddi unsurları ve dolayısıyla bu maddi unsurların yerlerini, şekillerini ve özelliklerinin değerlendirilmesini içermektedir (Kane ve Lonsdale, 2016: 211). Bu nedenle Türkiye'nin savaş sürecindeki politikasının değerlendirilmesi adına jeostratejik bir çerçevenin çizilmesi elzem görünmektedir. Bu çerçeve çizilirken Tablo 1.'de belirtildiği üzere mekanın niteliği/özelliği ve etki alanı/kapasitesi belirlenmelidir. Türkiye'nin II. Karabağ Savaşı'ndaki jeostratejik rolü, mekanın niteliği bakımından karasal, etki kapasitesi bakımından devletler düzeyinde ele alınacaktır. Bunların sebebi, savaşın büyük çoğunluğunun karadaki mücadele etrafında şekillenmesi ve bölgenin herhangi bir denize kıyısı olmamasıyla birlikte etki kapasitesinin küresel çapta olmayışıdır. Ancak elbette diğer unsurlar (mekan nitelikleri ve etki kapasiteleri) göz ardı edilmemeye çalışılacak ve söz konusu unsurların,

¹⁶ Her ne kadar Kafkasya için pozitif bir etki yaratacak olsa da Karabağ sorunu'nun çözümü, Rusya Federasyonu'nun Ermenistan üzerindeki nüfuzuna ket vurabilecek bir gelişmeydi. Bu durum, Ermenistan topraklarındaki Rus askeri üstlerinin kapatılmasıyla sonuçlanabilirdi. Buna rağmen bölgedeki barışçıl atmosfer, Güney Osetya ve Çeçenistan gibi uzlaşma problemi yaşanan bölgelerde olumlu bir hava oluşturup Rusya Federasyonu-Gürcistan ilişkilerinin normalleşmesine katkıda bulunma potansiyeline sahipti (Lütem, 2007: 294).

¹⁷ Kane ve Lonsdale'e göre harbin ana unsurları şiddet, rekabet ve belirsizliktir (Kane ve Lonsdale, 2016: 42).

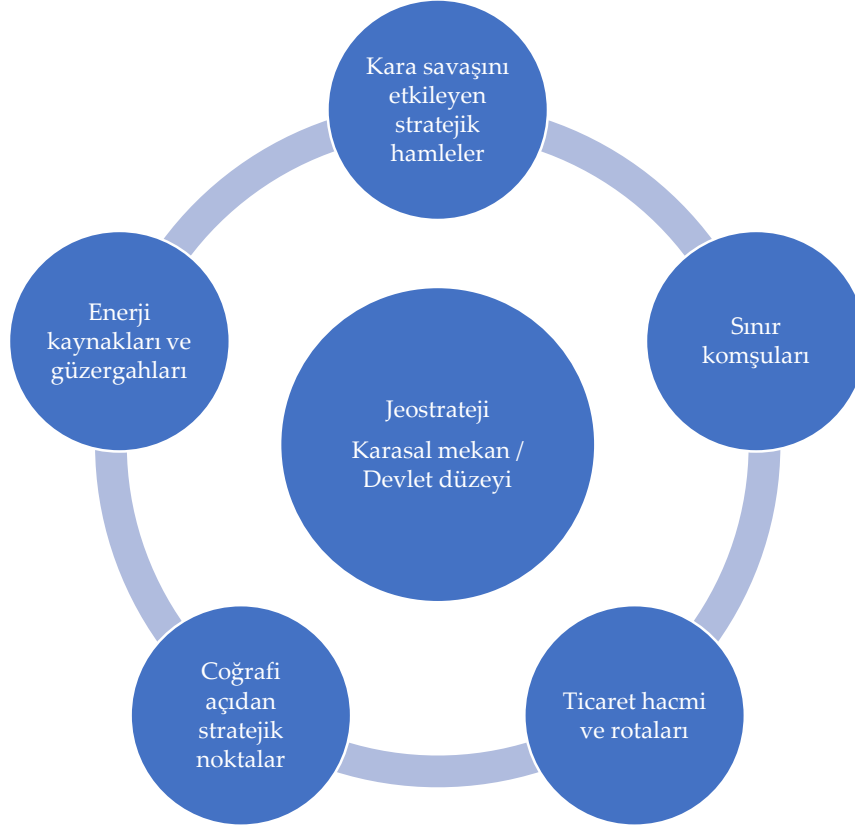
¹⁸ Tovuz, stratejik olarak Türkiye'ye giden enerji hattını, Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı, Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı gibi bağlantı yollarını barındırması bakımından oldukça değerlidir. Özellikle Rusya Federasyonu'nun Avrupa'daki enerji ithalatçılarına alternatif oluşturan bu rotalara verilen zarar, Moskova'nun enerji ihracatı açısından olumlu bir gelişme olarak değerlendirilebilir (Özdemir, 2021: 93).

¹⁹ Azerbaycan Savunma Bakanlığı'nun açıklamalarına göre Ermeni askeri kuvvetleri Azerbaycan köylerini bombalayarak sivil kayıplara sebebiyet vermişti (Samadbaylı ve Şeşen, 2023: 3).

çerçevenin sac ayağını belirleyen diğer unsurlarla olan etkileşimi de denkleme dahil edilecektir. Nitekim bu unsurlar birbirlerinden tamamen bağımsız değerlerdir. Bu anlamda Türkiye'nin jeostratejik rolü, savaşta etkisi ve politik/ekonomik çıkarları bağlamında eklettik şekilde incelenecektir. Böylelikle jeostratejik rol, mekan niteliği (karasal) ve devlet düzeyi (Türkiye) çerçevesinde kara savaşını etkileyen stratejik hamleler, enerji kaynakları ve erişim güzergahları, ticaret hacmi ve rotaları, coğrafi açıdan stratejik noktalar ve sınır komşuları kategorizasyonu ile açıklanacaktır.

Şekil 2: Jeostratejik Rolün Kategorik Çerçevesi. (Şekil, yazar tarafından oluşturulmuştur.)

4.1. Kara Savaşını Etkileyen Stratejik Hamleler

"Harpte nihai belirleyici, olay yerindeki silahlı adamdır. Bu adam harpteki nihai güçtür. O, kontrol sahibidir, kimin kazanacağını o belirler" (Wylie, 1967: 72). Wylie'nin bu sözleri, karadaki askerinin tek başına zaferi getiremeyeceğinin farkında olarak söylenmiş sözlerdir. Nitekim o askerleri harp alanına ulaştırmak ve onları orada sağ tutabilmek gerekmektedir. Söz konusu gereklilikler, çağdaş askeri stratejinin kompleks sorunsallarına eklettik çözümler²⁰ üretme kabiliyetini test etmektedir (Kane ve Lonsdale, 2016: 42). Hava gücü, bu eklettik çözümler arasında kara savaşını etkilemesi bakımından çeşitli özellikleriyle öne çıkmaktadır. Hava gücü elastikiyet, sürat, üstün teknoloji (insansız versiyonları) ve en az yükümlülükle stratejik etki sağlamak²¹ bakımından kara savaşına önemli ölçüde katkı sağlamaktadır (Kane ve Lonsdale, 2016: 304-305). Türkiye'nin II. Karabağ Savaşı'ndaki stratejik rolünün en önemli belirleyicilerinden birisi ise İHA (insansız hava aracı) ve SİHA (silahlı insansız hava aracı) teknolojisinin denkleme dahil edilmesi

²⁰ Çağdaş strateji, modern kara savaşında askeri birliklerin çok çeşitli güç unsurları (hava, deniz, kara ve gerekirse siber) ile birlikte koordineli şekilde hareket etmesine önem vermektedir (Kane ve Lonsdale, 2016: 259).

²¹ "Hava gücü askeri gücün son derece baştan çıkarıcı bir şeklidir, çünkü kısmen modern bir flörtte olduğu gibi, herhangi bir yükümlülüğe girmeden mutluluk sağlar" (Kane ve Lonsdale, 2016: 308).

olmuştur. Türk SİHA ve İHA'ları, harp esnasında Azerbaycan'ın zaferinde önemli bir rol oynamış ve Ermeni kuvvetlerin yaklaşık olarak 1 milyar dolarlık askeri ekipmanının imha edilmesinde etkili olmuştur (Özdemir, 2020). SİHA ve İHA'lar; hedeflerin tanımlanması, bu hedeflerin verilerinin enformasyonunun sağlanması, hasım kuvvetlerin savunma hattına zarar vermek adına akıllı ve mikro güdümlü mühimmat taşıması, propaganda amaçlı multimedya içeriklerinin üretimi adına yüksek çözünürlüklü kameralar barındırması bakımından çok amaçlı stratejik silahlardır (Shaikh ve Rumbaugh, 2020). Ayrıca Türk SİHA ve İHA'ları, birden fazla kez kullanılabilme özelliğiyle türevlerine teknolojik üstünlük sağlamış ve Ermeni kuvvetlerinin siper ve geleneksel savunma araçlarına önemli ölçüde zayıflık vermiştir. Savaşın ilk safhalarında Ermeni radar ve hava savunma sistemlerinin ortadan kaldırılmasına yönelik SİHA saldırıları, İHA ve SİHA'lar için geniş bir manevra alanı oluşturup hareket kabiliyetlerini ve elastikliklerini artırmıştır. Böylelikle Ermeni "hava savunma şemsiyesi"nin zayıflığı, Ermeni kara kuvvetlerine yönelik saldırının yoğunlaşabilmesine ve SİHA/İHA kamikaze saldırılarının daha başarılı şekilde gerçekleştirilmesine olanak sağlamıştır. SİHA/İHA'lar aynı zamanda hasım kuvvetlerin hedeflerinin belirlenip tanımlanmasına yönelik bir istihbarat aracı olmuş ve Ermeni güçlerin stratejik unsurlarına yönelik balistik/füze saldırısının önünü açmıştır (Kınık ve Çelik, 2021: 180-183). SİHA/İHA desteğinin yanında Türkiye, Azerbaycan'a T-122 Sakarya ve T-300 Kasırga gibi çok namlulu roketatarlar temin etmiş (Özdemir, 2021: 97) ve bununla birlikte elektronik harp faaliyetleriyle hibrit bir yaklaşım benimseyen Azerbaycan'ın, bu faaliyetlerinin Türkiye'nin Bahar Kalkanı Operasyonu ile benzerliği bakımından, Türkiye'den doktrinel bir yardım aldığı yorumları da yapılabilmektedir (Kasapoğlu, 2020). Ermeni tarafların iddialarına göre Türk Silahlı Kuvvetleri'nden üst düzey subaylar, II. Karabağ Savaşı'ndaki operasyonlarda yer almış ve mevcut tecrübeleriyle operasyonların planlanması ve icrasında önemli görevler üstlenmişlerdir (Vzglyad, 2020). Özetle Türkiye, II. Karabağ Savaşı'nda Azerbaycan zaferinin önemli mimarlarından olmuş ve jeostratejinin karasal mekanda ve devlet düzeyindeki etki kapasitesine çağdaş bir örnek teşkil etmiştir. Uluslararası basın, bilimsel çalışmalar ve güncel veriler; II. Karabağ Savaşı'nda Türkiye'nin Azerbaycan zaferine sağladığı stratejik avantajları destekler niteliktedir.²²

4.2. Enerji Kaynakları ve Güzergahları

Endüstriyel dünya enerjiye yönelik bakış açımızı önemli ölçüde değiştirip enerjiyi güç ilişkilerinin merkezine yerleştirmiştir (Choucri, Ross ve Meadows, 1976: 97). Jeostratejinin bir inceleme alanı olarak enerji kaynakları ve güzergahları ise devletlerin ulusal çıkarlarını belirlemelerinde elzem bir değişken olarak öne çıkmaktadır. Bu bağlamda Türkiye'nin II. Karabağ Savaşı'ndaki jeostratejik rolünün enerji kaynakları ve güzergahları çerçevesinde incelenmesi önem arz etmektedir. Türkiye'nin bu savaşta Azerbaycan zaferi adına izlediği politika, bölgenin istikrara kavuşması ve enerji işbirliklerinin sürdürülmesi açısından önemlidir. Kafkasya'nın jeostratejik bir değeri olarak Karabağ, Türkiye'nin uzun vadeli enerji ihtiyacının karşılanmasını ve enerji geçiş güzergahlarıyla milli gelir kalemine pozitif bir etki bırakmasını sağlayabilecek bir potansiyele sahiptir. Öncelikle Hazar deniz yatakları olmak üzere Orta Asya'da bulunan doğal gaz ve petrol kaynaklarının Türkiye üzerinden Batı devletlerine transitinin gerçekleşmesi adına kritik bir coğrafyadır (İnaç ve Aghazada, 2023: 21). Bununla birlikte bölgenin istikrarı ve işbirliğine açıklığı; Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı, Bakü-Tiflis-Erzurum Doğal Gaz Boru Hattı ve Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Hattı gibi projelerin sürdürülebilirliğini sağlayacaktır. Türkiye'nin içinde bulunduğu bu projeler, enerjinin stratejik kullanımı yolunda gerçekleştirdiği girişimlerdir (Kumkale, 2019). Azerbaycan'ın günümüzde yukarıdaki projelere ek olarak Transadriyatik Doğal Gaz Boru Hattı (TAP) ve Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı (TANAP) ile Türkiye'nin ve potansiyel geçiş ülkesi Türkiye aracılığıyla Avrupa Birliği'nin enerji arz güvenliğini sağlaması, Türkiye'nin II. Karabağ Savaşı'ndaki stratejisini 'jeo' perspektiften açıklar niteliktedir. Zira Karabağ'ın tekrar Azerbaycan'ın eline geçmesiyle

²² Bkz. Detsch, Jack. (2021). *The U.S. Army Is Using the Nagorno-Karabakh Conflict to Study Drone Warfare*. Foreign Policy, <https://foreignpolicy.com/2021/03/30/army-pentagon-nagorno-karabakh-drones/>.

birlikte Türkiye ile Azerbaycan arasındaki enerji koridorunun açılmasına olanak sağlanacaktı. Bu enerji güzergahı, enerji güvenliğine hizmet edecektir (Halilzade ve Demirer, 2022: 392).

4.3. Coğrafi Açıdan Stratejik Noktalar

Genelde Kafkasya, özelde ise Karabağ; Avrupa ile Asya'nın "omurga"sı niteliğinde bir geçiş güzergahı olarak değerlendirilmektedir. Tarih boyunca toplumların kitlesel hareketlerinin rotasında yer almış ve bünyesinde bulundurduğu yüksek dağlarla doğal bir savunma hattı oluşturan bir bölge olmuştur. Bölgenin hakimiyeti Hazar Denizi, Karadeniz ve merkezi Asya'nın hakimiyetine yönelik avantajlar sağlamaktadır. Bölge, Doğu Anadolu'nun savunulması için geniş bir manevra alanı yaratmakta, stratejik yeraltı zenginlikleri ve Türki cumhuriyetler ile bir koridor oluşturmaları bakımından²³ Türkiye için elzem niteliktedir (Suyundikov, 2021: 135-136). Türkiye'nin söz konusu coğrafyanın güvenliği konusundaki endişeleri haksız değildir. Nitekim bölgenin Doğu Anadolu'nun toprak bütünlüğüne saygı göstermeme eğiliminde olan ve Doğu Anadolu'dan toprak talep eden Ermenistan yerine Azerbaycan'ın elinde olmasına yönelik izlenen strateji anlaşılabilir. Aynı zamanda bölgenin Azerbaycan bağlantısı aracılığıyla Asya'ya açılmasının; Türkiye'nin din, dil ve/veya etnik kimlik uyumu içerisinde olabileceği devletlerle ilişkilerini artırmasına ve ekonomik/askeri güvenliğine katkıda bulunmasına katkı sağlama potansiyeli yüksektir (Çelikipala ve Veliev, 2015: 20-21). Karabağ, Türkiye'nin geliştireceği Batı Asya politikasının coğrafi açıdan anahtarı konumundadır. Dolayısıyla bölgenin güvenliği ve bölgeyi elinde tutan aktörün Türkiye ile ilişkileri, Türkiye'nin Adriyatik ve Hazar'a bakışını etkilemektedir (Halilzade ve Demirer, 2022: 396). Sonuç olarak Türkiye'nin II. Karabağ'daki jeostratejik avantaj sağlama amacı, dış politika öncelikleriyle analiz edildiğinde açığa çıkmaktadır.

4.4. Ticaret Hacmi ve Rotaları

Karabağ, özellikle Asya-Avrupa arasındaki rotanın doğu ayağı olarak Nahçıvan ile Azerbaycan'ı ve doğal olarak Türkiye ile Azerbaycan'ı bağlaması bakımından Türkiye'nin ticaret rotasının en önemli sac ayaklarından birini oluşturmaktadır. Dolayısıyla Türkiye'nin II. Karabağ Savaşı'ndaki tutumu, tarihsel/siyasi ve askeri nedenlerin yanında bölgenin ekonomik potansiyeline de dayanmaktadır. 2020 yılı itibarıyla Türk şirketlerinin Karabağ'daki yatırımları, 3,8 milyar dolarlık bir hacimle bölgenin önemini açığa çıkarmaktadır (Sputnik, 2021). Bölge, Kafkasya'nın geneline göre tarıma elverişli olmakla birlikte özellikle güncel bir sorun olan buğday/tahıl üretiminde başat aktör olabilecektir. Dolayısıyla 1,5 milyon ton buğday üretimi ile bölgenin ve işbirlikçilerin buğday ithalatını azaltabilir. Türkiye, girişeceği ekonomik/ticari girişimlerle birlikte bölgedeki mineral, hammadde, enerji rezervleri, su temini ve genel olarak endüstriyel fırsatları ticari açıdan stratejik şekilde kullanabilir. II. Karabağ Savaşı sonrasında Türkiye'nin, bölgenin petrol dışındaki sektörlerde oluşturacağı geleneksel olmayan ticari girişimlerinin en büyük ortaklarından görülmesi tesadüf değildir. II. Karabağ Savaşı'nın sonlanmasına kadar Türkiye'nin Hazar Havzası ülkeleri ile doğrudan bir kara bağlantısı (Azerbaycan yoluyla) bulunmamaktaydı. Dolayısıyla Türkiye'nin jeostratejik rolü, Kafkasya ülkeleri ile geliştireceği ticaret hacmini yok saymamamızı gerektirmektedir. Aynı zamanda uluslararası sistemde etki kapasitesi yüksek bir ekonomik güç olan Çin'in Kuşak-Yol Projesi ve Lapis Lazuli koridoru için Azerbaycan'ın konumu, istikrarı ve güvenliği Türkiye'nin bu proje ve koridorlardan elde edeceği kazanımlar hesaba katıldığında elzem görünmektedir. Merkezi Bakü'de bulunan TRACECA (Avrupa-Kafkasya-Asya Ulaştırma Koridoru) da bu denkleme dahil edilmelidir. Bunlara ek olarak savaşın sonrasında Zengezur Koridoru'nun ulaşım adına bir alternatif oluşturabilecek bir rota şeklinde ortaya çıktığı görülmektedir. Bu proje, Türkiye'nin

²³ Türkiye'nin bölge ülkeleriyle olan ilişkilerindeki en önemli dönüm noktalarından birisi 19 Ağustos 1991 tarihinde Gorbaçov'a yapılan darbe girişimidir. Bu girişim, bölgedeki Orta Asya liderlerinin SSCB'nin dağılmasının çok uzak olmadığını görmesiyle ve diğer ülkelerle ilişkilerinde ileriye dönük bir perspektif kazanmalarıyla sonuçlanmıştır. Türkiye ise SSCB'nin dağılmasıyla birlikte bağımsızlıklarını kazanan cumhuriyetlerle olan ilişkilerini geliştirme yoluna gitmiştir (İnaç ve Aghazada, 2023: 19-20).

Asya ile Avrupa arasında bir transit ülke olma avantajını kullanabileceği, ticari maliyetlerden tasarruf edip sürat kazanabileceği ve güvenli bir şekilde ticaret hacmini genişletebileceği bir rotadır (Halilzade ve Demirer, 2022: 399-401).

4.5. Sınır Komşuları

II. Karabağ Savaşı'nda Türkiye'nin jeostratejik rolü, sorunun yaşandığı bölgedeki ülkelerle sınır komşusu olmasından dolayı önemli bir paya sahiptir. Türkiye'nin Azerbaycan'a verdiği destek sonrasında gelen Azerbaycan zaferi ile Türkiye'nin bölgedeki nüfuzunda bir artış olması kaçınılmaz olmuştur (The Guardian, 2020). Bölge, Türkiye'nin sınır komşusu olan ve tıpkı Türkiye gibi eski bir imparatorluk olan İran tarafından da Rusya Federasyonu-Türkiye-İran üçgeninde bir tampon bölge olarak görülmektedir. Transkafkasya'ya dahil olan bölgenin, Azerbaycan'ın eline geçmesiyle birlikte Asya'daki Türkistan bölgesiyle Türkiye'nin birleştiği "boğaz" olarak İran ve Rusya Federasyonu'nun nüfuz alanını Türkiye'ye göre daraltma potansiyeline erişmiştir (Syundikov, 2021: 135-136). Türkiye'nin Azerbaycan'a verdiği destek, Ankara'yı Moskova ve Tahran ile karşı karşıya getirebilir. Ancak mevcut konjonktürde devam eden Rusya Federasyonu-Ukrayna Savaşı, Moskova'yı; Ankara ile siyasi ve diplomatik bir anlaşmazlığa düşme konusunda kısıtlayıcı bir etkidir. Nitekim günümüzde Rus hükümetinin yaptığı açıklamalar, Türkiye ile işbirliği arzusunda olduklarını gösterir niteliktedir.²⁴ Türkiye'nin bölge politikaları arasında komşularla istikrarlı/barışçıl ilişkiler geliştirme ve bölgesel işbirliği olmasıyla birlikte Ermenistan ile de yıllardır süren olumsuz ilişkileri sonlandırabileceği ve söz konusu bölgesel refahın yaratılmasında bir ortaklık kurulabileceği görülmektedir.²⁵ Ancak jeostratejik açıdan en önemli unsurlardan biri, Karabağ'ın Azerbaycan kontrolüne geçmesiyle birlikte Türkiye'nin komşularıyla veya komşularının topraklarında gelişen terör örgütleriyle gerçekleştirecek olası çatışmalarda savunma hattının uzamış olmasıdır. Ermenistan'ın Türkiye'deki doğu sınırına yönelik eleştirel tutumu, Karabağ bölgesini kaybetmesiyle birlikte Ermenistan-Türkiye ilişkilerine zorunlu olarak pozitif bir etki bırakabilir. Rusya Federasyonu'ndan beklediği siyasi ve askeri desteği bulamayan Ermenistan, yine zorunlu olarak sınır komşusu Türkiye ile ilişkilerini geliştirebilir. Böylelikle Türkiye'nin Asya'ya açılan sınır komşularıyla yaratılacak olan bölgesel bir barışçıl alan, jeostratejik anlamda yukarıda belirtilen ticari, coğrafi ve enerji temelli ilişkileri geliştirip Türk dış politikasında bir manevra alanı yaratabilir.

5. Sonuç

Strateji yalnızca harplerden faydalanmak değil, politik amaçlar adına alet çantasında var olan araçlarla bir harmoni eşliğinde çıkarları elde etme sanatıdır. Jeostrateji ise stratejinin dizaynında kullanılan en önemli unsurlardan olan coğrafyanın merkeze alınmasıyla ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmada jeostratejinin iki boyutlu sistematik dizaynında karasal mekanda ve devletler düzeyinde bir analiz gerçekleştirilmiştir. Bu analiz, II. Karabağ Savaşı'nda Türkiye'nin jeostratejik rolünü irdelemiştir. Karabağ sorunu, uluslararası ilişkilerde görece yeni sayılabilecek bir sorun olmakla birlikte özellikle 19. yüzyıl ile temelleri atılmış ve Soğuk Savaş'ın son dönemlerinde şiddetli çatışmalara sebebiyet vermiştir. I. Karabağ Savaşı ile birlikte Ermenistan kontrolüne geçen Karabağ bölgesi, Doğu ile Batı medeniyetleri arasında bir geçiş bölgesi, dağlık yapısı ile doğal bir barikat ve barındırdığı enerji kaynakları ve rotalarıyla jeostratejik anlamda kritik bir coğrafyadır. Ermenistan'ın 2020 yılına kadar işgal altında tuttuğu bölge, Türkiye'nin jeostratejik bakış açısını yakından ilgilendirmektedir. II. Karabağ Savaşı ile tekrar Azerbaycan kontrolüne geçen bölge, bu savaşın icrası ve Azerbaycan zaferi ardından getireceği potansiyel avantajları bağlamında Ankara perspektifinden irdelenmiştir.

Jeostratejinin karasal unsurları; kara savaşını etkileyen stratejik hamleler, enerji kaynakları ve erişim güzergahları, ticaret hacmi ve rotaları, coğrafi açıdan stratejik noktalar ve sınır komşuları kategorizasyonu

²⁴ Bkz. <https://www.bbc.com/turkce/articles/c4n62del03jo>

²⁵ Bkz. <https://tr.euronews.com/2021/10/26/erdogan-dan-erivan-a-normallesme-sart-once-baku-ile-iliskileri-iyilestir>

ile açıklanmıştır. İlk olarak Türkiye'nin SİHA/İHA teknolojisi başta olmak üzere askeri kuvvetlerinin kullanım şekli, savaşın Azerbaycan lehine sonuçlanmasında büyük bir rol oynamıştır. Bu rol, Türkiye'nin elde edeceği somut stratejik kazanımların yanında Türkiye'nin siyasi etki kapasitesini de artırmıştır. Geliştirdiği askeri teknolojiyi sergileyebilecek bir alan bulması ve bu alanın ulusal çıkarlara hizmet edebilecek bir harp alanı olması ise kazanımların eklektik bir yapıda gelişmesi sonucunu doğurmuştur.²⁶ Enerji kaynakları ve güzergahları ise Türkiye açısından enerji arzının karşılanması yanında Avrupa ile Asya arasında bir transit ülke olarak milli gelir kalemini artırmasını sağlayacak projelerin sürdürülebilirliği bakımından elzemdir. Bölgede halihazırda sürdürülen enerji politikasının güvenliğinin sağlanması ve yaratılacak yeni projelerle birlikte Türkiye adına stratejik kazanımlar sunma potansiyeline sahip olma özelliğiyle bölgenin Azerbaycan kontrolünde olması, Türkiye'nin dış politik çıkarına hizmet etmektedir. Doğu Anadolu'nun savunulmasında bir manevra alanı oluşturması, Asya'daki din, dil ve etnik köken uyumunun olduğu ülkelerle siyasi, ticari ve askeri bağlantılar oluşturulması ve Adriyatik ve Hazar özelinde Batı Asya politikasına yönelik coğrafi fırsatlar sunması bakımından ise II. Karabağ Savaşı, Türkiye'nin etkin politikasının varlığını coğrafyanın sunduğu stratejik noktalar bağlamında açıklar niteliktedir. Ticaret hacmi açısından verimli bir bölge olan Türkiye'nin ithalat/ihracat dengesini milli geliri pozitif yönde etkileyebilecek potansiyelde olan Karabağ, sunduğu rotalarla birlikte Türkiye'nin Hazar Havzası ülkeleri ile Azerbaycan üzerinden bir bağlantı kurmasını sağlamaktadır. Aynı zamanda küresel bir ekonomik güç olan Çin'in Kuşak-Yol Projesi gibi Asya-Avrupa rotasını izleyen projelerinde merkezi nitelikte olan Azerbaycan-Türkiye bağlantısının sağlanması, ticaret yollarının stratejik kullanımının verimini artırmaktadır. Sınır komşuları üzerinde ise bölgedeki nüfuzunu artıran Türkiye, II. Karabağ Savaşı'yla birlikte bölge ülkeleriyle işbirliği içerisinde bir refah alanı oluşturma stratejisinin önündeki coğrafi engellerden birini kaldırmış görünmektedir. Bütün bunlar göz önüne alındığında Türkiye'nin II. Karabağ Savaşı'ndaki (mevcut şartlar) jeostratejisinin (plan), dış politik çıkarlarını (amaç) gözetilen bir şekilde geliştirildiği söylenebilir. Hart'ın tavsiyesine uyma gayretinde görünen bu tutum, coğrafyanın stratejideki belirleyiciliğini kanıtlar niteliktedir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Kaynaklar

- Akıncı, A. ve Kaba S. G. (2023), Kafkasya'nın Jeopolitik Önemi: Dağlık Karabağ ve Zengezur Koridoru Örneği. *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi (JEBPIR)*, 9(1), s.88-106.
- Betts, R. K. (1997), Should Strategic Studies Survive. *World Politics*, 50, s.7-33.
- Cebotari, S. ve Budurina-Goreacii, C. (2021), Geostrategy: Theoretical Conceptual Approaches. *Politologie*, 3(94), s.10-23.
- Cheterian, V. (2018), The Uses and Abuses of History: Genocide and the Making of the Karabakh Conflict. *Eupore-Asia Studies*, 70(6), s.884-903.

²⁶ Zira bu caydırıcı güç, acı vermenin yanında yalnızca bunu yapabiliyor olma yeteneğini doğurmaktadır. Bu yeteneğin varlığı, acı vermek gibidir. Bkz. Thomas Schelling, *Arms and Influence*. New York: Yale University Press, 1966, s.1-3. Ayrıca bkz. Lawrence Freedman, *Strateji: Bir Tarih*. İstanbul: Alfa Basım Yayım, 2019, s.296.

- Choucri N., Ross D. S. ve Meadows D. L. (1976), Towards a Forecasting Model of Energy Politics: International Perspectives. *Journal of Peace Science*, 2(1), s.97-100
- Clausewitz, C. V. (2020), *Savaş Üzerine*, (Çev.: E. Yıldız), Ankara: Gece Kitaplığı.
- Çelikkpala, M. ve Veliev, C. (2015), Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye Bölgesel İşbirliğinin Başarı Örneği. *CIES Policy Brief*, 3, s.1-24.
- Daniels, R. V. (1990), Gorbachev's Reforms and the Reversal of History. *The History Teacher*, 23(3), s.237-254.
- Detsch, J. (2021), *The U.S. Army Is Using the Nagorno-Karabakh Conflict to Study Drone Warfare*. Foreign Policy, Retrieved from (14.11.2023). <https://foreignpolicy.com/2021/03/30/army-pentagon-nagorno-karabakh-drones/>.
- Evans, G. ve Newnham, J. (1998), *The Penguin Dictionary of International Relations*. London: Penguin Books.
- Fraser, N. M., Hipel, K. W., Jaworsky, J. ve Zuljan, R. (1990), A Conflict Analysis of the Armenian-Azerbaijani Dispute. *The Journal of Conflict Resolution*, 34(4), s.652-677.
- Freedman, L. (2019), *Strateji: Bir Tarih* (5. Baskı), (Çev.: B. Çorakçı Dişbudak ve T. Belge), İstanbul: Alfa Basım Yayım.
- Gyorgy, A. (1943), The Geopolitics of War: Total War and Geostrategy. *The Journal of Politics*, 5(4), s.347-362.
- Halilzade, V. ve Demirer, H. A. (2022), Türkiye'nin Kafkasya'daki Enerji İşbirlikleri Bağlamında I. Karabağ Savaşı'ndan II. Karabağ Savaşı'na Değişen Politik Tutumu. *Akademik Hassasiyetler*, 9(20), s.377-409.
- Hart, L. (2015), *Strateji: Dolaylı Tutum*, (Çev.: Selma Koçak), İstanbul: Doruk Yayınları.
- Hensel, P. R. (2000), "Territory: Theory and Evidence on Geography and Conflict" in John A. Vazquez, ed., *What Do We Know About War?* New York: Rowman ve Littlefield.
- Ismailzade, F. (2011), The Nagorno-Karabakh Conflict: Current Trends and Future Scenarios. *Istituto Affari Internazionali (IAI)*, IAI Working Papers 11-29, s.1-11.
- Kane, T. M. ve Lonsdale, D. J. (2016), *Çağdaş Stratejiyi Anlamak*, (Çev.: A. T. Büyükonat), İstanbul: Doruk Yayınları.
- Kasapoğlu, C. (2020), *Turkey Transfers Drone Warfare Capacity to Its Ally Azerbaijan*. Retrieved from (13.11.2023). <https://jamestown.org/program/turkey-transfers-drone-warfare-capacity-toits-ally-azerbaijan/>.
- Kasım, K. (2001), Başlangıcından Barış Sürecine Dağlık Karabağ Çatışması. *Ermeni Araştırmaları Enstitüsü*, Sayı: 2 (Haziran-Temmuz-Ağustos). <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=trvePage=DergilerIcerikveIcerikNo=217> (Erişim Tarihi: 7. 11. 2023).
- Kınık, H. ve Çelik, S. (2021), The Role of Turkish Drones in Azerbaijan's Increasing Military Effectiveness: An Assessment of the Second Nagorno-Karabakh War. *Insight Turkey*, Fall 2021, 23(4), s.169-191.
- Kumkale, T. (2019), *Türkiye'nin Güney Kafkasya'daki Rolü*. <https://www.circassiancenter.com/tr/turkiyenin-guney-kafkasyadaki-rolu/> (Erişim Tarihi: 15.11.2023).
- Lütem, Ö. E. (2007), Karabağ Sorunu, (Ed.: Ö. E. Lütem), *Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler*, s.265-294, Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları.
- Machiavelli, N. (2018), *Savaş Sanatı*, (Çev.: A. Tolga), İstanbul: Say Yayınları.
- Mackinder, H. J. (1904), The Geographical Pivot of History. *The Geographical Journal*, 23(4), s.421-237.
- Marshall, T. (2019), *Coğrafya Mahkumları* (4. Baskı), (Çev.: Mert Doğruer), İstanbul: Epsilon Yayınları.

- Melander, E. (2001), The Nagorno-Karabakh Conflict Revisited: Was the War Inevitable? *Journal of Cold War Studies*, 3(2), s.48-75.
- Nye, J. S. Jr. ve Welch, D. A. (2021), *Küresel Çatışmayı ve İşbirliğini Anlamak*, (Çev.: Renan Akman), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Özdemir, L. (2021), Dağlık Karabağ Meselesinde Değişen Gidişat ve Türkiye'nin Rolü. *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(2), s.81-107
- Özdemir, Ö. (2020), *İHA ve SİHA Üretiminde Türkiye Dünyada Yükselen Bir Güç Mü?* <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-54533620>. (Erişim Tarihi: 13.11.2023).
- Palabıyık, M. S. (2007), Ermeni Sorununa Giriş: Başlangıçtan Lozan Antlaşması'na Kadar, (Ed.: Ö. E. Lütem), *Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler*, s.7-24, Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları.
- Paşa, E. (2021), Karabağ Sorunu: Tarihi Gerçekler, Jeopolitik Çıkarlar ve Çözüm Süreci. *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 7(1), s.192-215.
- Samadbaylı, T. G. ve Şeşen, E. (2023), İkinci Karabağ Savaşı'nın Türkiye, ABD ve Rusya Medyasına Yansımaları. *Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi*, 2(1), s.1-19.
- Schelling, T. (1966), *Arms and Influence*. New York: Yale University Press.
- Schuman, F. L. (1942), "Let Us Learn Our Geopolitics." *Current History*, 2(9), s.161-165.
- Shaikh, S. ve Rumbaugh, W. (2020), *The Air and Missile War in Nagorno-Karabakh: Lessons for the Future of Strike and Defense*. Retrieved from (13.11.2023). <https://www.csis.org/analysis/air-and-missile-war-nagorno-karabakh-lessons-future-strike-and-defense>.
- Sputnik. (2021), *Azerbaycan: Türk Şirketleri Dağlık Karabağ için 3.8 Milyar Dolaylık Projeler Önerdi*. <https://sputniknews.com.tr/20211214/azerbaycan-turk-sirketleri-daglik-karabag-icin-38-milyar-dolarlik-projeler-onerdi-1051755384.html> (Erişim Tarihi: 21.11.2023).
- Suyundikov, S. (2021), Dağlık Karabağ Savaşı'nın Çözümü Bağlamında Türkiye ve Rusya. *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5(1), s.132-145.
- Tezkan, Y. (2005), *Jeopolitikten Milli Güvenliğe*. Ankara: Ülke Kitapları.
- The Guardian. (2020), *Nagorno-Karabakh Peace Deal Reshapes Regional Geopolitics*. Retrieved from (29.11.2023). <https://www.theguardian.com/world/2020/nov/10/nagorno-karabakh-peace-deal-turkey-russia-reshapes-regional-geopolitics>.
- Tovy, T. (2015), *The Changing Nature of Geostrategy 1900-2000: The Evolution of a New Paradigm*. Alabama: Air University Press.
- TUİÇ Akademi. (2010), *Kafkasya'da Kriz Bölgeleri: Karabağ Sorunu*. <https://www.tuicakademi.org/kafkasyada-kriz-bolgeleri-karabag-sorunu/> (Erişim Tarihi: 21.10.2023).
- Tzu, S. (2019), *Savaş Sanatı*, (Çev.: B. Satılmış), İstanbul: İndigo Kitap.
- Uhlig, M. A. (1993), The Karabakh War. *World Policy Journal*, 10(4), s.47-52.
- Vzglyad, A. (2020), *Which of the Turkish Generals Led the Attack on Karabakh*. Retrieved from (13.11.2023). <https://vz.ru/world/2020/11/12/1069822.html>.
- Wylie, J. C. (1967), *Military Strategy: A General Theory of Power Control*. Annapolis, Maryland: Naval Institute Press.
- Yılmaz, S. (2012), *Jeopolitik ve Jeostrateji*. Ankara: Kripto Yayınları.

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2024, 24(2): 672-687, doi: 10.11616/asbi.1453976

G-20 Ülkelerinde Ekolojik Vergilerin Karbon Emisyonları Üzerindeki Etkisi: Panel ARDL Analizi

Impact of Ecological Taxes on Carbon Emissions in G-20 Countries: Panel ARDL Analysis

Mustafa KURT¹

Geliş Tarihi (Received): 16.03.2024

Kabul Tarihi (Accepted): 03.07.2024

Yayın Tarihi (Published): 31.07.2024

Öz: Çalışmanın temel hedefi, çevre politikalarının etkinliğini ve sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşmada ekolojik vergilerin potansiyel rolünü ortaya koymaktır. Bu çerçevede, 2006-2020 dönemine ait G-20 ülkelerinin yıllık verilerinden faydalanarak panel ARDL analizi yöntemi kullanılmaktadır. Bulgular, uzun dönemde ekolojik vergilerin karbon emisyonlarını negatif etkilediğini ve istatistiki açıdan anlamlı olduğunu göstermektedir. Öte yandan, bulgular, kısa dönemde ekolojik vergiler karbon emisyonları ilişkisinin istatistiki açıdan anlamsız olduğunu göstermektedir. Bu sonuçlar, mevcut ekolojik vergi yapısının karbon emisyonlarını azaltmada uzun dönemde yeterli olduğunu gösterirken Pigovian vergilerinin teorik çerçevede öngörüldüğü şekilde etkin olduğunu göstermektedir. Bu kapsamda, ekolojik vergilerin yeniden yapılandırılması, piyasa tabanlı mekanizmaların geliştirilmesi ve yeşil teşviklerin verilmesi gibi politikaların etkinliğinin artırılması küresel düzeyde karbon emisyonlarını daha fazla azaltabilir.

Anahtar Kelimeler: Ekolojik Vergi, Karbon Emisyonu, Panel ARDL.

&

Abstract: The main goal of the study is to reveal the effectiveness of environmental policies and the potential role of ecological taxes in achieving sustainability goals. In this context, the panel ARDL analysis method is used using the annual data of G-20 countries for the period 2006-2020. The findings show that ecological taxes negatively affect carbon emissions in the long run and are statistically significant. On the other hand, the findings show that the relationship between ecological taxes and carbon emissions is statistically insignificant in the short term. These results show that the current ecological tax structure is sufficient to reduce carbon emissions in the long term, while Pigovian taxes are effective as predicted in the theoretical framework. In this context, increasing the effectiveness of policies such as restructuring ecological taxes, developing market-based mechanisms and providing green incentives can further reduce carbon emissions at the global level.

Keywords: Ecological Tax, Carbon Emission, Panel ARDL.

Atıf/Cite as: Kurt, M. (2024). G-20 Ülkelerinde Ekolojik Vergilerin Karbon Emisyonları Üzerindeki Etkisi: Panel ARDL Analizi. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 672-687. doi: 10.11616/asbi.1453976

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Mustafa Kurt, Amasya Üniversitesi, mustafa.kurt@amasya.edu.tr. (Sorumlu Yazar)

1. Giriş

Günümüzde iklim değişikliği, küresel ısınma gibi ekolojik problemler dünya genelinde artan bir endişe kaynağı haline gelmiştir. Karbon emisyonları, atmosferde biriken sera gazları aracılığıyla bu sorunların ana nedenlerinden biridir. Bu durum, doğal ekosistemleri, biyoçeşitliliği ve insan sağlığını olumsuz etkilemektedir. Dünya çapında artan endişelerle birlikte, uluslararası toplum, çevresel sürdürülebilirliği sağlamak ve karbon emisyonlarını azaltmak için çeşitli önlemler almakta ve politikalar geliştirmektedir. Bu kapsamda, çalışmada, ekolojik vergilerin karbon emisyonları üzerindeki etkisinin nasıl olacağı temel araştırma sorusunu oluşturmaktadır. Ekolojik vergilerin karbon emisyonları üzerindeki etkileri incelenirken örneklem olarak G-20 ülkeleri seçilmiştir. G-20 ülkeleri, dünya ekonomisinin büyük bir kısmını temsil etmektedir. Dolayısıyla bu ülkelerin ekonomik ve endüstriyel faaliyetleri küresel karbon emisyonlarının büyük bir kısmından sorumludur. Ayrıca, G-20 ülkeleri, farklı ekonomik büyüklüklere, endüstriyel yapıya ve çevresel politika yaklaşımlarına sahiptir. Bu ülkeler arasında çeşitlilik gösteren ekonomik ve çevresel koşullar, ekolojik vergilerin etkilerinin anlaşılmasına ve çeşitli politika önerilerinin geliştirilmesine katkı sağlayabilir. G-20 ülkeleri aynı zamanda küresel ekonomik ve politik tartışmalarda önemli bir rol oynamaktadır. Bu ülkelerdeki ekolojik vergi uygulamalarının incelenmesi, çevresel politikaların küresel düzeyde nasıl şekillendiğini anlamak için önemlidir ve bu da uluslararası işbirliği ve koordinasyonun nasıl sağlanabileceğine dair önemli ipuçları sunabilir. Bununla birlikte, G-20 ülkeleri genellikle ekonomik ve politik liderlik rolleri üstlenir ve çevresel politika alanında alınan kararlar, diğer ülkeler için bir örnek teşkil edebilir. Bu nedenle, G-20 ülkelerindeki ekolojik vergi uygulamalarının incelenmesi, küresel çapta sürdürülebilirlik ve çevresel koruma çabalarını şekillendirebilir. Tüm bu nedenlerden dolayı G-20 ülkeleri analiz için tercih edilmektedir. Bununla birlikte, çalışmada analiz için 2006-2020 dönemi seçilmiştir. 2006-2020 döneminin analiz için tercih edilmesinin çeşitli nedenleri bulunmaktadır. İlk olarak, bu dönemde G-20 ülkelerinde çevresel politika ve ekolojik vergi reformlarında önemli değişiklikler olmuştur. Bunun yanı sıra, bu dönem, çeşitli G-20 ülkelerindeki ekolojik vergi uygulamalarının çeşitliliğini ve etkilerini kapsamlı bir şekilde değerlendirmek için geniş bir zaman aralığı sunmaktadır. Ayrıca, bu dönemde küresel ekonomik ve çevresel koşullar önemli ölçüde değiştiği için söz konusu dönem ekolojik vergilerin karbon emisyonları üzerindeki etkilerinin çeşitliliğini anlamamıza yardımcı olmaktadır. Bu dönem aynı zamanda, çeşitli G-20 ülkelerindeki ekonomik büyüme, endüstriyel yapı ve çevresel politika yaklaşımlarındaki farklılıkları da göz önünde bulundurarak kapsamlı bir karşılaştırma yapmamıza olanak tanımaktadır. Tüm bu nedenlerle, 2006-2020 dönemi analiz için uygun bir zaman aralığı olarak seçilmiştir.

Bu çalışmanın amacı, ekolojik vergilerin karbon emisyonlarına olan etkilerini panel ARDL analizi kullanarak açıklamak ve çevre politikalarının etkinliğini değerlendirmektir. Bu kapsamda çalışma literatüre birkaç özgün katkı sağlamaktadır. Çalışma, G-20 ülkelerini kapsayan geniş bir örneklem üzerinde ekolojik vergilerin karbon emisyonları üzerindeki etkisini incelemektedir. G-20 ülkeleri, dünya ekonomisinin büyük bir kısmını temsil ettiği için bu analiz, küresel düzeyde çevresel politika ve vergi reformlarının etkilerini anlamak için önemli bir katkı sağlar. Çoğu araştırma, belirli bir bölge veya ülke grubuna odaklanırken, bu çalışma G-20 gibi geniş ve ekonomik olarak çeşitli bir grubu ele alarak daha genel geçer sonuçlar elde etmeyi hedeflemektedir. Araştırma, 2006-2020 dönemini kapsayarak, ekolojik vergi politikalarının etkilerini uzun vadede değerlendirmektedir. Bu dönem, küresel ekonomik kriz, çeşitli çevresel anlaşmalar ve politik değişiklikler gibi önemli olayları içerdiği için, ekolojik vergilerin farklı ekonomik ve çevresel koşullardaki etkilerini analiz etme fırsatı sunmaktadır. Bu durum çalışmanın bulgularının daha geniş bir bağlamda yorumlanmasını sağlamaktadır. Ayrıca, ekolojik vergilerin karbon emisyonları üzerinde ne kadar etkili olduğunu göstererek politika yapımcılar için değerli bilgiler sağlamaktadır. Elde edilen sonuçlar, çevresel vergi reformlarının tasarımı ve uygulanması konusunda yol gösterici olabilir. Ayrıca çalışma, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için çevresel sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşmada yardımcı olacak stratejik öneriler sunmaktadır. Bu özgün katkılar, çalışmanın literatüre önemli ve yenilikçi bir katkı sağlamasını mümkün kılmaktadır. Çalışma, G-20 ülkelerindeki ekolojik vergi uygulamalarının etkinliğini değerlendirerek, çevresel politika ve vergi reformları konusunda daha bilinçli ve etkili kararlar alınmasına yardımcı olabilir.

Çalışmanın amacı, çevre politikalarının etkinliği ve sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşmada ekolojik vergilerin potansiyel rolü hakkında önemli bilgiler sağlamaktır. Bu kapsamda, 2006-2020 dönemine ait G-20 ülkelerinin (Almanya, Amerika Birleşik Devletleri, Arjantin, Avusturalya, Birleşik Krallık, Brezilya, Çin, Fransa, İtalya, Japonya, Meksika, Güney Afrika, Türkiye) yıllık verilerinden yararlanılmaktadır. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde, analiz yöntemi, veri seti, bulgular ve sonuçlar detaylı bir şekilde ele alınarak politika önerileri sunulmaktadır.

2. Ekolojik Vergiler ve Çevre Kalitesini Artırmaya/Çevresel Zararı Azaltmaya İlişkin Öneriler

Tarih boyunca devletler toplumun ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kamu harcaması yapmaktadır. Söz konusu harcamaların ekonomi içindeki payı ülkeden ülkeye değişiklik göstermesine rağmen bu harcamalarının finansmanında hayati bir rol oynayan ve devletlerin temel gelir kaynaklarından biri olması özelliğini her zaman vergiler oluşturmaktadır. Bu kapsamda devletin kamusal ihtiyaçları karşılayabilmesi ve varlığını sürdürebilmesi için vergiler son derece önemlidir. Bununla birlikte, maliye teorisinde, vergiler hakkındaki görüşlerin değiştiği görülmektedir. Klasik yaklaşım, vergilerin mali amaçlar için kullanılması gerektiğini savunurken; modern yaklaşım, gelir dağılımında adaletin sağlanması, iktisadi istikrarın sağlanması, devletin temel ihtiyaçlarını finansmanının sağlanması gibi ekonomik ve sosyal amaçlar için vergilerin kullanılabilirliğini savunmaktadır. Bazı farklılıklar olmasıyla birlikte, klasik ve modern yaklaşımlar vergileri en temelde devletlerin varlıklarını sürdürebilmesi için önemli bir gelir kaynağı olarak görmektedir. Günümüzde ise vergilerin rolünün daha geniş amaçlara ulaşmak için kullanıldığı görülmektedir. Bu amaçlardan biri, çevre kirliliğini azaltmak veya yaşanabilir daha temiz bir çevre kalitesine ulaşmaktır. Söz konusu amaca ulaşabilmek için topluma çok önemli görevler düşmektedir. Başka bir ifadeyle, toplumun faaliyetleriyle çevre kalitesi arasında yakın bir ilişki olduğunu söylemek mümkündür. Toplumlar, üretim-tüketim faaliyetleri neticesinde iktisadi büyümeyi gerçekleştirirken, öte yandan çevrenin kalitesinin düşmesine veya çevre kirliliğine neden olabilmektedir.

Çevre kirliliğini etkileyen farklı değişkenler bulunmaktadır. Bu değişkenlerden biri nüfus artışıdır. Artan nüfusla birlikte enerji talebinde ortaya çıkan artış, fosil yakıtların daha fazla tüketilmesine dolayısıyla atmosfere daha fazla karbon dioksit salınmasına neden olmaktadır. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde nüfus artışı ve ekonomik büyüme ile birlikte enerji tüketimi hızla artmaktadır. Bununla birlikte, nüfus artışı, endüstrinin genişlemesi ve tarımın modernleşmesiyle ilişkilidir. Endüstriyel faaliyetler ve modern tarım yöntemleri sera gazı salınımını artırabilir. Endüstriyel tesislerden, taşıtlardan ve tarım alanlarından kaynaklanan karbon emisyonları nüfus artışıyla birlikte artmaktadır. Ayrıca, artan nüfus kentleşmeyi ve altyapı projelerini teşvik etmektedir. Bu durum betonlaşma, yol yapımı ve inşaat faaliyetlerinin artmasına neden olurken sera gazı emisyonlarını da artırıcı etkiye sahip olabilir. Daha da önemlisi, artan nüfus, doğal kaynakların tükenmesine ve çevresel tahribata yol açabilir. Orman alanlarının azalması, arazi kullanımı değişiklikleri ve su kaynaklarının kullanımı gibi etkenler karbon döngüsüne ve ekosistemlere zarar verebilir, bu da iklim değişikliğini daha da kötüleştirebilir. Bu bağlamda, ekolojik vergiler, çevresel zararı azaltmak ve kaynak kullanımını düzenlemek amacıyla uygulanan bir politika aracı olarak dikkat çekmektedir. Başka bir ifadeyle, ekolojik vergiler, çevresel maliyetleri içselleştirmeyi amaçlayan bir politika aracı olarak öne çıkmaktadır. Bu vergiler, çevresel zararların üreticiler veya tüketiciler tarafından karşılanması yoluyla, doğal kaynakların ve çevrenin sürdürülebilir bir şekilde kullanılmasını teşvik etmeyi hedeflemektedir. Dolayısıyla, ekolojik vergiler, çevre dostu üretim ve tüketimi teşvik ederken, aynı zamanda çevreye zararlı faaliyetlerin maliyetini yansıtarak çevre politikalarının finansmanına katkıda bulunmaktadır.

Karbon emisyonunu etkileyebilecek bir diğer değişken hizmet sektörüdür. Karbon emisyonları üzerinde hizmet sektörünün etkisi bulunmakla birlikte hizmet sektörünün genişlemesi karbon emisyonları üzerinde karmaşık ve çok yönlü etkiler yaratmaktadır. Geleneksel olarak, hizmet sektörü üretim sektörüne kıyasla daha az enerji yoğun olduğu için daha düşük karbon emisyonlarına sahiptir. Ancak, hizmet sektörünün büyümesi ve dijitalleşmesiyle birlikte bu durum karmaşıklaşmaktadır. Öncelikle, hizmet sektörünün genişlemesi, enerji tüketiminde değişikliklere yol açmaktadır. Özellikle bilgi ve iletişim teknolojilerinin hızla yayılması veri merkezlerinin ve iletişim altyapılarının enerji tüketimini artırmaktadır. Bu altyapılar,

büyük miktarda elektrik tüketmekte ve bu elektriğin büyük bir kısmı fosil yakıtlardan elde edildiğinde karbon emisyonları artmaktadır. İkinci olarak, hizmet sektörü, tüketim alışkanlıklarını ve ekonomik faaliyetleri etkileyerek dolaylı yoldan karbon emisyonlarını artırabilir. Örneğin, e-ticaret ve lojistik hizmetlerinin yaygınlaşması, taşımacılık ve dağıtım ağlarının büyümesine yol açabilir. Bu da daha fazla yakıt tüketimi ve dolayısıyla daha fazla karbon emisyonu anlamına gelmektedir. Ayrıca, hizmet sektörünün büyümesi, şehirleşmeyi teşvik ederek kentsel alanlarda enerji tüketimini ve karbon salınımını artırabilir. Üçüncü olarak, hizmet sektörünün dijitalleşmesi ve uzaktan çalışma gibi yenilikçi iş modellerinin benimsenmesi bazı olumlu çevresel etkiler yaratabilir. Uzaktan çalışma, ulaşım kaynaklı karbon emisyonlarını azaltabilir. Ancak, bu avantajlar, dijital altyapının enerji tüketimiyle dengelenmektedir. Örneğin, evde daha fazla elektrik kullanımı ve dijital cihazların enerji tüketimi, bu olumlu etkileri kısmen dengeleyebilir. Dördüncü olarak, hizmet sektörü, çevre dostu teknolojilerin ve yenilikçi çözümlerin geliştirilmesi ve benimsenmesi için fırsatlar sunmaktadır. Yeşil finans, sürdürülebilir turizm ve çevre dostu danışmanlık hizmetleri gibi alanlar karbon emisyonlarını azaltmaya yönelik stratejiler geliştirilmesine katkı sağlayabilir. Bu sektörlerdeki büyüme, genel karbon emisyonunun azaltılmasına yardımcı olabilir. Son olarak, hizmet sektörünün genişlemesi, tüketici bilincinin ve çevresel sürdürülebilirlik anlayışının artmasına katkı sağlayabilir. Hizmet sektörü, bilgi ve eğitim hizmetleri aracılığıyla tüketicileri çevre konusunda bilinçlendirebilir ve sürdürülebilir tüketim alışkanlıklarını teşvik edebilir. Bu da uzun vadede karbon emisyonlarının azaltılmasına yardımcı olabilir. Sonuç olarak, hizmet sektörünün büyümesi karbon emisyonları üzerinde hem olumlu hem de olumsuz etkiler yaratabilir. Bu etkilerin dengelenmesi ve hizmet sektörünün sürdürülebilir büyümesi için yenilikçi ve çevre dostu yaklaşımların benimsenmesi gerekmektedir.

Bununla birlikte, ekolojik vergiler karbon emisyonları üzerinde önemli bir rol oynayabilir. Ekolojik vergiler, çevreye zarar veren faaliyetlerin maliyetini yansıtarak çevreci davranışları teşvik etmektedir. Karbon salınımı gibi çevresel zarara yol açan faaliyetlerin maliyeti arttıkça, şirketler ve bireyler daha temiz ve çevre dostu alternatiflere yönelme eğiliminde olmaktadır. Ayrıca, ekolojik vergiler yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımını teşvik etmektedir. Karbon emisyonlarını azaltmak için fosil yakıtlardan vazgeçerek yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelmek önemlidir. Ekolojik vergiler, fosil yakıtların maliyetini artırarak, yenilenebilir enerji kaynaklarının rekabet gücünü artırırken bu kaynakların kullanımını teşvik etmektedir. Bununla birlikte, ekolojik vergiler, enerji verimliliğini artırıcı önlemleri desteklemektedir. Daha verimli üretim süreçleri ve enerji tasarruflu teknolojilerin kullanımı, karbon emisyonlarının azaltılmasına yardımcı olabilmektedir. Ekolojik vergiler, enerji verimliliğini teşvik eden yatırımları destekleyerek, şirketlerin ve hane halklarının enerjisiyi daha verimli kullanmalarını sağlamaktadır. Ekolojik vergiler, karbon emisyonlarının azaltılması için araştırma ve geliştirme faaliyetlerini de teşvik etmektedir. Temiz teknolojilere ve çevreci yeniliklere yatırım yapmak, karbon emisyonlarını azaltma potansiyelini artırabilir. Ekolojik vergiler, çevre dostu teknolojilere yönelik yatırımları teşvik ederek, bu alandaki ilerlemeyi hızlandırabilir. Son olarak, ekolojik vergilerin gelirleri, çevreci projeleri ve çevresel koruma önlemlerini finanse etmek için kullanılabilir. Bu fonlar, orman koruma projeleri, çevre dostu ulaşım sistemleri ve temiz enerji altyapısı gibi çevresel projelerin desteklenmesine ve uygulanmasına katkı sağlayabilir. Bu da karbon emisyonlarının azaltılmasına ve çevresel sürdürülebilirliğin artırılmasına yardımcı olabilir.

Öte yandan ekolojik vergilerin artması karbon emisyonlarını artırıcı yönde de etkileyebilir. Ekolojik vergilerin artmasının karbon emisyonlarını artırması ilk bakışta beklenmedik bir sonuç gibi görünebilir. Ancak, bu durumun çeşitli ekonomik ve sosyal dinamikler nedeniyle ortaya çıkabileceği bazı senaryolar vardır. Ekolojik vergilerin karbon emisyonlarını arttırabileceği durumları açıklayan birkaç faktör bu paradoksal ilişkiyi daha iyi anlamamıza yardımcı olabilir. Birinci olarak, ekolojik vergilerin artması, ekonomik faaliyetleri daha maliyetli hale getirerek, işletmelerin ve bireylerin daha düşük maliyetli ancak daha kirletici alternatiflere yönelmesine neden olabilir. Örneğin, fosil yakıt kullanımını azaltmak için konulan vergiler enerji maliyetlerini artırabilir. Bu durumda, enerji maliyetlerini düşürmek isteyen işletmeler enerji verimliliğini artırma veya yenilenebilir enerji kaynaklarına geçme yerine daha ucuz ve çevreye daha fazla zarar veren enerji kaynaklarını kullanmayı tercih edebilirler. İkinci olarak, ekolojik

vergilerin artışı, sosyal adaletsizliklere ve ekonomik dengesizliklere yol açabilir. Düşük gelirli bireyler ve küçük işletmeler bu tür vergilerin getirdiği ek mali yüklerden daha fazla etkilenebilirler. Bu durumda, enerji ve ulaşım gibi temel ihtiyaçlarını karşılamak için daha ucuz ve kirletici seçeneklere yönelmek zorunda kalabilirler. Bu durum genel karbon emisyonlarının artmasına neden olabilir. Üçüncü olarak, ekolojik vergilerin uygulanma ve yönetim şekli bu vergilerin etkisini büyük ölçüde belirlemektedir. Eğer ekolojik vergiler, vergi gelirlerinin çevre dostu projelere veya teknolojilere yatırım yapmak yerine genel bütçeye aktarılması şeklinde uygulanıyorsa beklenen çevresel faydalar gerçekleşmeyebilir. Bu durumda, ekolojik vergilerin artırılması, çevresel iyileştirme projelerine yeterli kaynak sağlanmadığı için karbon emisyonlarını azaltma hedefini gerçekleştirilmekte başarısız olabilir. Dördüncü olarak, ekolojik vergilerin artması, ekonomik büyümeyi ve endüstriyel üretimi olumsuz etkileyerek ekonomik durgunluk veya resesyon gibi durumlara yol açabilir. Ekonomik durgunluk dönemlerinde hükümetler genellikle ekonomik canlanmayı teşvik etmek için çevresel düzenlemeleri gevşetebilir ve fosil yakıt sübvansiyonlarını artırabilir. Bu tür politikalar, kısa vadede ekonomik büyümeyi teşvik ederken karbon emisyonlarını artırabilir. Son olarak, ekolojik vergilerin etkisi, tüketici ve işletme davranışlarını değiştirme kapasitesine bağlıdır. Eğer ekolojik vergiler, bilinçli tüketim ve çevre dostu üretim alışkanlıklarını teşvik etmek yerine yalnızca mali bir yük olarak algılanırsa, bu vergilerin karbon emisyonlarını azaltma etkisi sınırlı kalabilir. Bu durum, çevresel hedeflerin gerçekleştirilememesine ve karbon emisyonlarının artmasına yol açabilir. Özetle, ekolojik vergilerin artmasının karbon emisyonlarını arttırabileceği çeşitli senaryolar bulunmaktadır. Bu durum, ekolojik vergilerin dikkatli bir şekilde tasarlanması ve uygulanması gerektiğini göstermektedir. Vergi politikalarının çevresel hedeflere ulaşmak için etkili bir şekilde kullanılması, ekonomik ve sosyal dinamiklerin dikkate alınması ve çevre dostu yatırımların teşvik edilmesi ile mümkündür.

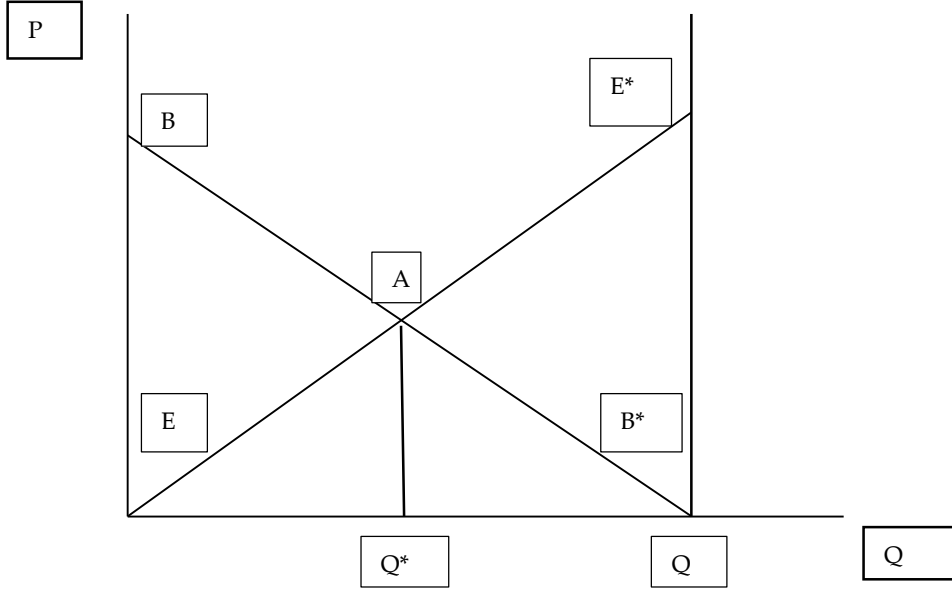
Dünya nüfusunun artmasıyla birlikte ihtiyaç duyulan gerek iktisadi gerekse sosyal faaliyetlerin artması neticesinde çevre kirliliğini azaltmaya yönelik politikaların daha fazla önem kazandığı görülmektedir. Bu kapsamda, ekolojik vergilerin, iktisadi faaliyetlerin tüm aşamalarında çevrenin kalitesini arttırmak veya çevre kirliliğinin minimize etmek amacıyla kullanıldığı söylenebilir. Bununla birlikte, çevre kalitesini arttırmaya veya çevresel zararı azaltmaya yönelik hem özel kesim hem de kamu kesimine yönelik bazı çözüm önerileri bulunmaktadır. Bu kapsamda bu kısımda "Coase Teoremi" ve "Pigovian Vergiler" incelenmektedir.

2.1. Coase Teoremi

Coase teoremi, çevresel maliyetleri içselleştirmek amacıyla Ronald Coase tarafından literatüre kazandırılan bir özel kesim çözüm önerisidir. Coase (1960) teoremine göre, mülkiyet hakkının sınırları belirlendiği, mülkiyetin bölünebildiği, korunabildiği ve işlem masraflarını azaltılabildiği durumda mülkiyet hakkını kullanarak çevresel maliyetleri çözmek mümkündür. Örneğin, yapmış olduğu üretim faaliyeti neticesinde çevreyi kirleten A fabrikası, çevrede üretim gerçekleştiren B fabrikasını negatif olarak etkilediğini varsayalım. Şekil 1'de EE* eğrisi, A fabrikasının faaliyetlerini azaltması için ödemeye razı olduğu minimum ve maksimum miktarı; BB* eğrisi ise, A fabrikasının faaliyetleri neticesindeki minimum ve maksimum net kazancını göstermektedir. Q seviyesi, A fabrikasının üretmek istediği maksimum düzeyi göstermektedir. AB*E* üçgeni, üretimin Q* düzeyinde çekilmesi için A fabrikasına, B fabrikası tarafından ödenecek miktarı göstermektedir. Eğer negatif dışallıktan olumsuz etkilenen taraf söz konusu üçgenin tamamını A fabrikasına öderse kazancın tamamı da A fabrikasının olmaktadır. EBA üçgeni ise, zararı tazmin etmekle yükümlü olan taraf A fabrikası olduğunda, A fabrikasının zarar görene (B fabrikası) ödeyeceği miktarı göstermektedir.

Coase göre, hangi tarafın zararı tazmin etmekle yükümlü olduğuna "mülkiyet hakkı" karar vermektedir. Eğer mülkiyet hakkı A fabrikasında ise, o halde B fabrikası, A fabrikasının üretimini Q* seviyesini indirmesi için A fabrikasına AB*E* alanı kadar ödeme yapacaktır. Ancak "mülkiyet hakkı" B fabrikasında ise, o halde A fabrikası Q* kadar üretim gerçekleştirebilmesi için B fabrikasına ABE alanı kadar ödeme yapacaktır. Sonuç olarak, zarar veren ile zarar gören arasındaki ilişkiyi çözen ve bir özel kesim çözüm aracı olan Coase teoremi için en önemli ölçüt mülkiyet hakkıdır. Böylece özel kesim çevresel zararları/maliyetleri kendi aralarında çözmüş olmaktadır.

Şekil 1: Çevresel Zararların İçselleştirilmesinde Coase Teoremi

Kaynak: Cullis ve Jones, 2009: 39.

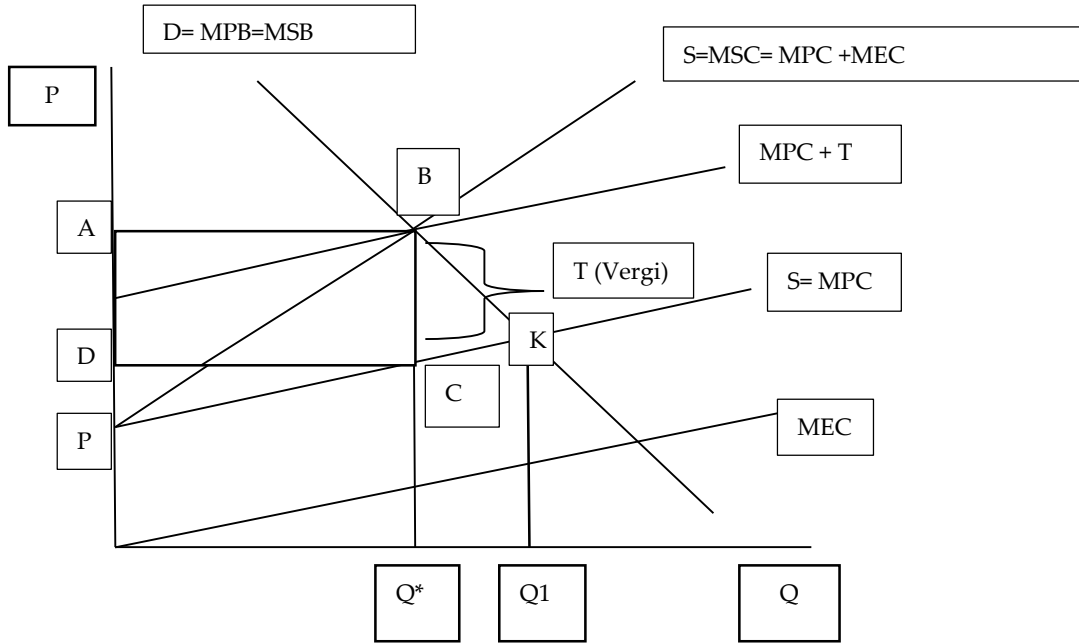
2.2. Pigovian Vergiler

İngiliz iktisatçı Arthur Pigou'nun adını taşıyan "Pigovian vergiler", literatürde önemli bir yer edinmiştir. Pigovian vergiler, piyasalarda ortaya çıkan çevresel maliyetleri/zararları içselleştirmek ve kaynak tahsisini etkili bir şekilde düzenlemek için kullanılmaktadır. Örneğin, ekolojik vergiler çevresel dışsallıkları kontrol altına almak için uygulanabilir. Bu tür bir vergi, fosil yakıtların kullanımından kaynaklanan karbon emisyonlarına maliyet eklemekte, şirketleri ve bireyleri daha temiz enerji kaynaklarına geçmeye teşvik etmektedir. Dolayısıyla, Pigovian vergilerin temel amacı, piyasa katılımcılarını çevresel maliyetleri içselleştirmeye yönlendirerek çevresel sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşmaktır.

Pigovian vergilerin daha iyi anlaşılması için Coase teoremi başlığı altında verilen örnek Pigovian vergiler kapsamında da değerlendirilebilir. Şekil 2'de, MSB, marjinal sosyal faydayı; MPB, marjinal özel faydayı; MEC, marjinal dışsal maliyeti; Q, miktarı; P, fiyatı; S, arzı; D, talebi göstermektedir. Piyasadaki denge düzeyi "K" noktasında sağlanarak Q1 kadar üretim gerçekleşmektedir. Öte yandan maksimum toplumsal faydayı sağlayan nokta ise B noktasıdır. Bu kapsamda devlet, çevresel zararı azaltmak (üretimin Q* düzeyinde gerçekleşmesini sağlamak) için A fabrikasının ürettiği mal(lar)a BC kadar vergi (T) uygulamaktadır. Böylece arz eğrisi (S) vergi kadar sola kayarak piyasadaki dengenin "B" noktasında gerçekleşmesini sağlamaktadır. Bununla birlikte devlet, ABCD alanı kadar vergi geliri elde etmiş olmaktadır. Bununla birlikte, Q* üretim düzeyinde çevresel zarara uğrayan B fabrikasının kaybı "PBC" kadar olmaktadır. Bu kapsamda devlet, A fabrikasından elde ettiği vergi gelirini çevresel zarara uğrayan B fabrikasına transfer ederek B fabrikasının zararını tazmin etmektedir.

Görüldüğü üzere, hem özel kesim hem de kamu kesimi çözüm önerilerinde çevreye zarar veren taraf, zarara uğrayan tarafın zararını tazmin etmektedir. Ancak söz konusu yaklaşımların çözüm yöntemleri farklılık arz etmektedir. Coase teoreminde devlet olmaksızın iki taraf (zarar veren ve zarardan etkilenen) arasında bir anlaşma söz konusuysen Pigovian yaklaşımda ise, devlet sorunun çözümünde aracılık yapmaktadır.

Şekil 2: Çevresel Zararların İçselleştirilmesinde Pigovian Vergi

Kaynak: Savaşan, 2017: 238.

3. Literatür

Çevresel kalitenin artırılması konusunda hem teorik hem de ampirik birçok çalışma günümüze kadar gerçekleştirilmiştir. Çoğu çalışma, ekolojik/karbon/yeşil vergilerin karbon emisyonları üzerindeki etkilerini değerlendirmek için farklı ekonometrik yöntemleri kullanmaktadır. Bu araştırmalar, ekolojik/karbon/yeşil vergilerin karbon emisyonlarını azaltmada etkili olabileceğini göstermektedir. Ancak, bu etkinin büyüklüğü, vergi düzeyi, uygulama şekli ve sektörel farklılıklar gibi birçok faktöre bağlı olarak değişebilir. Ayrıca, bazı çalışmalar ekolojik/karbon/yeşil vergilerin karbon emisyonlarını düşürmede etkisiz olabileceğini öne sürmektedir. Bu bağlamda bu bölümde, çeşitli çalışmaların metodolojik yaklaşımları incelenmektedir. Literatürde, ekolojik (çevresel) vergileriyle karbon emisyonu ilişkisini inceleyen çalışmaların bulguları farklılık göstermektedir. Bazı çalışmalar iki değişken arasındaki ilişkinin pozitif bazı çalışmalar ise negatif olduğunu tespit ederken bazı çalışmalar da ilişki tespit edememiştir. Örneğin, Saucedo vd. (2017), OECD ülkelerinin 1994-2014 dönemi için çevre vergilerinin kişi başına düşen karbon emisyonlarına etkisini dinamik ve statik panel veri yöntemlerini kullanarak analiz etmiştir. Bulgular, statik yöntemde çevre vergilerinin karbon emisyonlarını azalttığını; dinamik yöntemde ise çevre vergilerinin karbon emisyonu üzerindeki etkisinin anlamsız olduğunu göstermiştir. Zaghdoudi ve Maktouf (2017), OECD ülkelerinin 1994-2014 dönemi için çevre vergilerinin karbon emisyonları üzerindeki etkisi panel eşik değer regresyon yöntemini kullanarak analiz etmiştir. Bulgular, eşik değerinde çevre vergileriyle karbon emisyonu arasında pozitif ilişki olduğunu göstermiştir. Öte yandan, Stram (2014), vergi geliri ile karbon emisyonu arasındaki ilişkiyi inceleyerek vergi gelirlerinin karbon emisyonu üzerinde azaltıcı etkisi olduğunu tespit etmiştir. Aloï ve Tournemaine (2011); Morley (2010), çevresel vergilerin çevre kirliliğini azalttığını tespit etmiştir. Jeffrey ve Perkins (2015), çevre vergilerinin karbon emisyonu üzerindeki etkisinin en küçük kareler yöntemiyle incelediği çalışmada, vergilerle emisyon arasındaki ilişkinin negatif olduğunu tespit etmiştir. Pearce (1991), ekonomik büyüme, karbon emisyonu ve çevre vergileri arasındaki ilişkiyi incelediği çalışmada çift getiri hipotezini incelemiştir. Söz konusu hipotez kapsamında, ekonomik büyüme ve çevre kalitesinin artacağını tespit etmiştir.

Yeşil finans, enerji tüketimi, Ar-Ge harcamaları, çevre vergileri, doğrudan yabancı yatırımlar ve karbon vergileri gibi çeşitli adlarla ifade edilen değişkenlerin, karbon emisyonları üzerindeki etkilerini inceleyen başka araştırmalar da mevcuttur. Örneğin, Quynh (2022), 1990-2019 dönemini kapsayan çalışmada, N-11 ülkelerindeki karbon emisyonunu farklı değişkenler kullanarak analiz etmiş ve elde ettiği bulgulara

göre, doğrudan yabancı yatırımların karbon emisyonunu olumlu yönde etkilediğini, Ar-Ge harcamalarının ve enerji tüketiminin olumsuz bir etkisi olduğunu belirlemiştir. Wang vd. (2023), 21 OECD ülkesinin 1990-2020 dönemine ait verilerini kullandığı çalışmada, çevre vergileri, yeşil finans ve karbon emisyonu ilişkisini detaylı bir şekilde analiz etmiştir. Araştırmanın sonuçları, değişkenler arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu göstermiştir. Finlandiya, Danimarka, Norveç, İsveç ve Hollanda'nın 1981-2008 dönemini incelediği çalışmada, Lin ve Li (2011), karbon vergisiyle karbon emisyonu (kişi başına düşen) arasındaki ilişkiyi analiz etmiştir. Araştırma sonuçlarına göre, Hollanda, İsveç ve Danimarka'nın değişkenlerinde anlamlı ilişki tespit edilemezken; Finlandiya'da karbon vergisinin karbon emisyonunu (kişi başına düşen) negatif, Norveç'te ise pozitif yönde etkilediği belirlenmiştir. Öte yandan, benzer ülkeleri inceleyen Ghazouani vd. (2020), gelişmiş ülkeler arasında Danimarka, Finlandiya, İsveç, Hollanda ve Norveç, karbon dioksit (CO₂) emisyonlarına yönelik vergiyi benimseyen ilk ülkeler olması nedeniyle karbon vergisinin karbon emisyonları üzerindeki etkilerini incelemiştir. Sonuçlar, karbon vergisinin karbon emisyonlarının azaltılmasını teşvik etmede olumlu ve anlamlı bir etkisi olduğunu göstermektedir.

Benzer şekilde, Agostini vd. (1992), OECD-Avrupa ülkelerinde 1989-1994 dönemi için vergilerin karbon emisyonları üzerindeki etkisini incelemiştir. Bulgular, çevresel vergilerin karbon azaltmada etkili bir politika aracı olduğunu göstermiştir. Ayrıca çalışmada, 100 \$/tonluk bir verginin uygulanmasının karbon emisyonlarını sınırlayabileceğini ve azaltabileceğini ortaya koymuştur. He vd. (2019), G7 ülkesi ile dört İskandinav ülkesinde uygulanan enerji vergisinin çevresel ve ekonomik etkilerini panel ARDL modelini temel alarak 1994-2016 dönemini incelemiştir. Bulgular, enerji vergilerinin, hem dört İskandinav hem de G7 ülkesinde karbon emisyonlarını önemli ölçüde azalttığını göstermiştir. Mideksa (2021), Finlandiya'nın 1995-2005 dönemini analiz etmiş ve karbon vergisinin karbon emisyonlarını azalttığını tespit etmiştir. Runst ve Thonipara (2020), İsveç karbon vergisinin konutlardaki karbon emisyonları üzerindeki etkisini incelemektedir. Bulgular, karbon vergisinin konut CO₂ emisyonlarını azaltmak ve bunun sonucunda iklim değişikliğini hafifletmek için etkili bir araç olduğunu göstermiştir. Andersson (2019) tarafından yapılan analiz ise, İsveç'te taşıma yakıtlarına uygulanan bir karbon vergisi ve katma değer vergisinin etkilerini inceleyerek, karbon vergilerinin emisyonlar üzerinde anlamlı bir neden-sonuç ilişkisini ortaya koymuştur. Araştırmanın sonuçları, taşımadan kaynaklanan karbon dioksit emisyonlarının, benzer bir OECD ülkeleri grubundan oluşturulan sentetik bir kontrol birimine göre neredeyse %11 oranında azaldığını ve bu azalmanın en büyük etkeninin karbon vergisi olduğunu göstermiştir.

Bu çalışmalar kapsamında, ekolojik vergilerin karbon emisyonlarına etkisinin karmaşık olduğu ve etkileşimli birçok faktöre bağlı olarak değişebileceği anlaşılmaktadır. Başka bir ifadeyle, bazı araştırmalar ekolojik/karbon/yeşil vergilerin karbon emisyonlarını azaltmada etkili olabileceğini; bazı araştırmalar ise ekolojik/karbon/yeşil vergilerin karbon emisyonlarını azaltmada etkili olmadığını göstermektedir. Bu çalışma, ekolojik vergilerin karbon emisyonlarına olan etkilerini panel ARDL analizi kullanarak açıklamayı ve ekolojik vergilerin etkinliğini değerlendirmeyi amaçlamaktadır. G-20 ülkelerini kapsayan geniş bir örnekleme dayanarak yapılan bu analiz küresel çapta çevresel politika ve vergi reformlarının etkilerini anlamak için önemli bir katkı sağlamaktadır. Bununla birlikte, çalışma, G-20 ülkelerindeki ekolojik vergi politikalarının etkilerini uzun vadede değerlendirdiği için küresel ekonomik kriz, salgın gibi önemli olayları içeren 2006-2020 dönemini kapsayan verilerden yararlanmaktadır. Elde edilen sonuçlar, politika yapıcılar için çevresel sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşmada stratejik öneriler sunarken çevresel vergi reformlarının tasarımı ve uygulanması konusunda da yol gösterici olabilir.

4. Ekolojik Vergiler İle Karbon Emisyonu İlişkisinin Ampirik Analizi

4.1. Veri ve yöntem

Bu çalışmada, karbon emisyonunu azaltmak için ekolojik vergilerin etkili olup olmadığını incelemek amacıyla G-20 ülkelerinin (Almanya, Amerika Birleşik Devletleri, Arjantin, Avustralya, Birleşik Krallık, Brezilya, Çin, Fransa, İtalya, Japonya, Meksika, Güney Afrika, Türkiye) yıllık verilerini içeren bir panel ARDL analizi kullanılmıştır. Analizdeki ülkeler Tablo 1'de özetlenmektedir. Çalışma, 2006-2020 yılları

arasındaki dönemi kapsamaktadır. Toplam gözlem sayısı 195'tir. Ayrıca, karbon emisyonu üzerinde etkisi olabileceği düşünüldüğü için kontrol değişken olarak hizmet sektörü modele eklenmiştir.

Tablo 1: Veri Setinde Yer Alan Ülkeler

Almanya	Brezilya	Meksika
Amerika Birleşik Devletleri	Çin	Güney Afrika
Arjantin	Fransa	Türkiye
Avustralya	İtalya	
Birleşik Krallık	Japonya	

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 2, veri setindeki değişkenlere ilişkin bilgileri göstermektedir. Karbon emisyonu bağımlı değişken, ekolojik vergiler ve hizmet sektörü değişkenleri açıklayıcı değişken olmak üzere panel ARDL modellemesi tercih edilmiştir. Değişkenlere ait veriler, OECD ve Dünya Bankası (World Bank) veri tabanından alınmıştır.

Tablo 2: Veri Setindeki Değişken(ler)

Değişken(ler)	Tanım(lar)	Kaynak(lar)
carbn	CO2 Emisyonları (Kişi Başına Düşen Metrik Ton)	Dünya Bankası
ysrv	Hizmetler Sektörü Büyümesi (Yıllık %)	Dünya Bankası
tax	Çevresel (ekolojik) Vergilerinin Toplam Vergiler İçindeki Payı (%)	OECD

Kaynak: [OECD, (2024); World Bank, (2024a); World Bank, (2024b)] veri tabanından alınarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 3, veri setindeki değişkenlere ait tanımlayıcı istatistik sonuçlarını göstermektedir. İlgili ülkelerdeki karbon emisyonu [kişi başı metrik ton (CO_2 emisyonları)] ortalaması 7,56; minimum 1,77; maksimum 19,04 düzeyindedir. Ekolojik vergilerinin ortalaması %5,73; minimum - %12,14; maksimum %15,03 düzeyindedir. Son olarak, hizmetler sektörünün büyüme ortalaması %2,19; minimum - %11,89; maksimum ise %16,07 düzeyinde gerçekleştiği görülmektedir.

Tablo 3: Veri Setindeki Değişkenlerin İstatistik Sonuçları

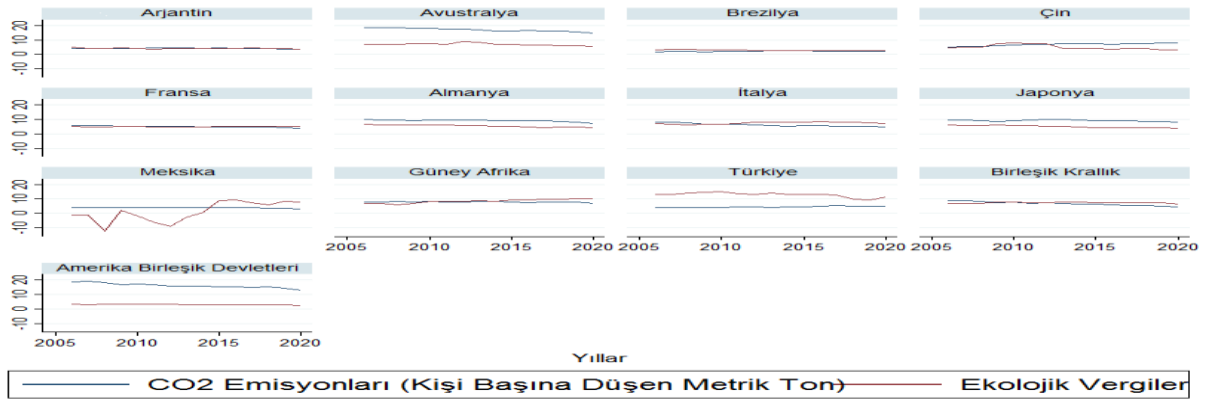
Değişken(ler)	Gözlem Sayısı	Ortalama	Standart Sapma	Minimum	Maksimum
carbn	195	7,5695	4,4088	1,7774	19,0429
tax	195	5,7305	3,5104	-12,1400	15,0300
ysrv	195	2,1914	3,6456	-11,8983	16,0714

Kaynak: [OECD, (2024); World Bank, (2024)] veri tabanından alınarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Karbon emisyonu [kişi başı metrik ton (CO_2 emisyonları)] bağımlı değişken; ekolojik vergiler bağımsız değişken olarak kullanılmıştır. Şekil 3'te, örneklem kapsamındaki ülkelerin karbon emisyonu ve ekolojik vergilere ilişkin 2006-2020 yılları arasındaki seyri gösterilmektedir. Karbon emisyonu oluşumunda ilgili ülkelerin etkisi önem arz etmektedir. Özellikle Amerika Birleşik Devletleri, Avustralya, Çin, Almanya ve Japonya'nın oluşturduğu karbon emisyonunun görece daha çok olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, tüm ülkelerde, ekolojik vergilerin toplam vergiler içindeki payının ortalaması % 5,73 düzeyinde olduğu görülmektedir.

Şekil 3: Ekolojik Vergiler ve Karbon Emisyonları, 2006-2020 Yıllık Veriler

Kaynak: [OECD, (2024); World Bank, (2024)] veri tabanından alınarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

4.2. Bulgular

Panel veri modellerindeki analiz bulgularında herhangi bir hatanın oluşmaması için analize geçmeden önce modelde yatay kesit bağımlılığını test etmek gerekmektedir. Bu amaçla, Breush-Pagan (1980) Lagrange Çarpanı (LM) testi; Pesaran, Ullah ve Yamagata (2008) Yanlılığı Düzeltilmiş LM testi; Pesaran (2004) tarafından geliştirilen Kesitsel Bağımlılık (CD) testleriyle yatay kesit bağımlılığı test edilmektedir. Söz konusu testlerin hipotezleri, " H_0 = Yatay kesitler bağımsızdır; H_1 = Yatay kesitler bağımlıdır" şeklinde kurulmaktadır. Bu kapsamda 0,05 değerinden düşük olasılık değerinde H_0 hipotezi reddedilerek yatay kesit bağımlılığının olduğu; 0,05 değerinden yüksek olasılık değerinde H_0 hipotezi reddedilmeyerek yatay kesit bağımlılığının olmadığı sonucuna ulaşılabacaktır. Bulgular, tüm testlerin olasılık değerlerinin 0,05 değerinden düşük olduğunu gösterdiği için paneldeki birimlerde yatay kesit bağımlılığının varlığından bahsetmek mümkündür. Tablo 4 sonuçları vermektedir.

Tablo 4: Yatay Kesit Bağımlılığına İlişkin Bulgular

Testler	İstatistik	Olasılık değeri
LM	184,5	0,0000
LM adj.	14,9	0,0000
LM CD	2,884	0,0039

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Paneldeki birimlerde yatay kesit bağımlılığının varlığından bahsedildiği için modeldeki değişkenlerin durağanlığı Pesaran'a (2007) ait CIPS testiyle elde edilecektir. Analiz sonucunda; "ysrv" değişkeninin düzey değerinde, "carbn" ve "tax" değişkenlerinin ise birinci dereceden durağan olduğu görülmektedir. Sonuçlar, Tablo 5'te verilmektedir.

Tablo 5: Durağanlığa İlişkin Bulgular

Değişken	CIPS istatistik	Kritik Tablo Değeri		
		%1	%5	%10
carbn	-1,492	-2,52	-2,28	-2,16
Δ carbn	-2,896*	-2,52	-2,28	-2,16
tax	-1,120	-2,52	-2,28	-2,16
Δ tax	-2,945*	-2,52	-2,28	-2,16
ysrv	-2,250***	-2,52	-2,28	-2,16

Not: *, %1 düzeyinde; **, %5 düzeyinde; ***, %10 düzeyinde istatistiksel anlamlılığı ifade eder. Gecikme uzunluğu maksimum 2 olarak alınmıştır. Δ , birinci dereceden durağanlığı ifade etmektedir.

Kaynak: Yazar tarafından hesaplanmıştır.

Tablo 5'te bağımlı değişkenin I(1) düzeyinde, bağımsız değişkenlerin ise I(0) ve I(1) düzeylerinde durağan olduğu için analiz için uygun olan yöntem panel ARDL olacaktır. Panel ARDL analizi kapsamında ortalama grup (MG) ve havuzlanmış ortalama grup (PMG) tahmincisi gibi farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. PMG yaklaşımı, dinamik panel veri analizlerinde kullanılmakla birlikte katsayılara ilişkin kısa ve uzun dönem tahminleri de yapabilmektedir. MG yaklaşımında ise, hata varyansları, eğim katsayıları ve sabit terimlerdeki değişikliklerin tamamı modele eklenmektedir (Pesaran vd., 1999: 621-634). Bu kapsamda sonraki aşamada analiz için en uygun tahminciye (PMG ve MG) karar verebilmek için Hausman testi yapılmaktadır. Hausman testinden çıkan olasılık değeri 0,05 değerinden büyükse seçilen tahminci havuzlanmış ortalama grup (PMG) tahmincisi; olasılık değeri 0,05 değerinden küçükse seçilen tahminci ortalama grup (MG) tahmincisi olacaktır. Tablo 6'da görüldüğü üzere Hausman testinin olasılık değeri 0,05 değerinden büyük olduğu için panel ARDL analizi için seçilen tahminci havuzlanmış ortalama grup (PMG) tahmincisidir. Hausman testinin bulguları Tablo 6'da gösterilmektedir.

Tablo 6: Hausman Testine İlişkin Bulgular

Bağımsız Değişken	MG	PMG	(MG - PMG) Fark	Standart kata
ysrv	-0,3305	0,3931	-0,7237	0,3228
tax	1,6204	-1,1201	2,7405	1,6059
Bağımlı değişken: carbn				
chi2: 5,64				
Olasılık değeri: 0,0595				
Seçilen tahminci: Havuzlanmış ortalama grup (PMG) tahmincisi				

Kaynak: Yazar tarafından hesaplanmıştır.

Hausman testinin sonucuna göre, havuzlanmış ortalama grup (PMG) tahmincisi etkin olduğu için panel ARDL PMG yöntemi analizde kullanılmaktadır. Tablo 7'nin kısa dönem bulgularına bakıldığında; ekolojik vergiye ilişkin katsayı negatif ve istatistiki açıdan anlamsızken, hizmet sektöründeki değişkene ilişkin katsayı pozitif ve istatistiki açıdan anlamlıdır. Diğer bir ifadeyle, hizmet sektöründeki % 1 birimlik artış kısa dönemde karbon emisyonunu % 0,0634 arttırmaktadır. Öte yandan panel ARDL uzun dönem bulgularına bakıldığında ise, ekolojik vergilerin uzun dönemdeki katsayısının negatif ve istatistiki açıdan anlamlı olduğu görülmektedir. Ekolojik vergilerdeki %1 birimlik artış uzun dönemde karbon emisyonlarını % 1,1201 azaltmaktadır. Ek olarak, hizmet sektöründeki % 1'lik artış uzun dönemde karbon emisyonunu % 0,3931 arttırmaktadır. Sonuçlar, Tablo 7'de verilmektedir.

Tablo 7: Panel ARDL Kısa ve Uzun Dönem Bulguları

Bağımlı değişken: carbn			
Uzun Dönem			
Bağımsız Değişkenler	Katsayı	Standart Sapma	Olasılık Değeri
ysrv	0,3931	0,1172	(0,001)*
tax	-1,1201	0,1838	(0,000)*
Kısa Dönem			
Bağımsız Değişkenler	Katsayı	Standart Sapma	Olasılık Değeri
ysrv	0,0634	0,0231	(0,006)*
tax	-0,0818	0,0805	0,310
ECM	-0,0460	0,0275	(0,095)***

Not: *, %1 düzeyinde; **, %5 düzeyinde; ***, %10 düzeyinde istatistiksel anlamlılığı ifade eder.

Kaynak: Yazar tarafından hesaplanmıştır.

Tablo 8, analizdeki ülkelerin panel ARDL kısa dönem bulgularını göstermektedir. Bu kapsamda Arjantin, Brezilya, İtalya ve Güney Afrika'da ECM katsayısı istatistiksel açıdan anlamlı ve negatifken öteki ülkelerde ECM katsayısı anlamsızdır. Kısa dönemde ekolojik vergilerle karbon emisyonu arasındaki ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu ülkeler Avustralya, Fransa ve Japonya'dır. Buna göre, Avustralya'da ekolojik vergilerdeki %10'luk artış karbon emisyonunu % 0,13 arttırmaktadır. Fransa'da ekolojik vergilerdeki %10'luk artış karbon emisyonunu % 0,51 arttırmaktadır. Japonya'da, ekolojik vergilerdeki %10'luk artış karbon emisyonunu % 0,54 azaltmaktadır. Diğer ülkelerde ise kısa dönemde ekolojik

vergilerle karbon emisyonu arasındaki ilişki istatistiksel olarak anlamsızdır. Hizmet sektörüyle karbon emisyonu arasındaki kısa dönemli ilişkisine bakıldığında, Avusturalya, Almanya, Japonya, Meksika, Güney Afrika, Amerika Birleşik Devletleri haricindeki ülkelerde hizmet sektörüyle karbon emisyonu arasındaki ilişkinin anlamsız olduğu görülmektedir. Bu kapsamda, hizmet sektöründeki %1'lik artış karbon emisyonunu Avusturalya'da %0,007; Japonya'da %0,119; Amerika Birleşik Devletlerinde %0,270 düzeyinde artırmaktadır. Ek olarak, hizmet sektöründeki %5'lik artış karbon emisyonunu Almanya'da %0,082; Meksika'da %0,021; Güney Afrika'da ise %0,080 düzeyinde artırmaktadır.

Tablo 8: Ülkelerin Panel ARDL Kısa Dönem Bulguları

Bağımlı değişken: carbn			
Ülkeler	Katsayı	Standart Sapma	Olasılık Değeri
Arjantin			
ysrv	0,0075	0,0049	0,131
tax	-0,0450	0,0642	0,483
ECM	-0,0747	0,0280	(0,008)**
Avusturalya			
ysrv	0,1779725	0,0467	(0,000)*
tax	0,1322271	0,0759	(0,082)***
ECM	-0,0239457	0,0301	0,427
Brezilya			
ysrv	-0,0014	0,0115	0,901
tax	0,0091	0,0894	0,919
ECM	-0,0956	0,0395	(0,015)**
Çin			
ysrv	0,0272	0,0262	0,300
tax	0,0179	0,0421	0,669
ECM	0,0252	0,0271	0,353
Fransa			
ysrv	0,0074	0,0266	0,779
tax	0,5188	0,2658	(0,051)***
ECM	-0,0784	0,0843	0,352
Almanya			
ysrv	0,0827	0,0326	(0,011)**
tax	-0,1550	0,3226	0,631
ECM	0,0816	0,0638	0,201
İtalya			
ysrv	-0,0280	0,0322	0,384
tax	0,0518	0,1239	0,676
ECM	-0,3212	0,0889	(0,000)*
Japonya			
ysrv	0,1193	0,0324	(0,000)*
tax	-0,5464	0,3190	(0,087)***
ECM	0,0519	0,0642	0,419
Meksika			
ysrv	0,0219	0,0087	(0,012)**
tax	0,0061	0,0068	0,373
ECM	-0,0080	0,0051	0,115
Güney Afrika			
ysrv	0,0807	0,0394	(0,040)**

tax	-0,1984	0,1356	0,144
ECM	-0,0929	0,0412	(0,024)**
Türkiye			
ysrv	0,0239	0,0152	0,116
tax	-0,0300	0,0547	0,583
ECM	0,0116	0,0345	0,735
Birleşik Krallık			
ysrv	0,0357	0,0247	0,149
tax	-0,1843	0,2684	0,492
ECM	-0,0328	0,0608	0,589
Amerika Birleşik Devletleri			
ysrv	0,2702	0,0597	(0,000)*
tax	-0,6404	0,6524	0,326
ECM	-0,0410	0,0646	0,525

Not: *, %1 düzeyinde; **, %5 düzeyinde; ***, %10 düzeyinde istatistiksel anlamlılığı ifade eder.

Kaynak: Yazar tarafından hesaplanmıştır.

G-20 ülkelerinde hizmet sektörü ve ekolojik vergilerin karbon emisyonu üzerindeki kısa dönem etkilerine bakıldığında ilişkilerin zayıf olması beklenen bir durumdur. Çünkü, hizmet sektörü ve ekolojik vergiler gibi politika değişiklikleri, genellikle uzun vadeli yatırımlar ve planlamalar gerektirmektedir. Bu tür yatırımların ve değişikliklerin etkilerinin görülmesi zaman alabilmektedir. Dolayısıyla, kısa dönemde belirgin bir değişiklik gözlemlenmesi zor olabilmektedir. Bunun yanı sıra, hizmet sektörü ve ekolojik vergiler, bireylerin ve işletmelerin davranışlarını ve alışkanlıklarını değiştirmeye yönelik politikalar içermektedir. Ancak, insanlar ve işletmeler yeni politikalara hemen adapte olmayabilir ve bu da kısa vadede beklenen sonuçların elde edilememesine yol açabilmektedir. Söz konusu nedenler birlikte değerlendirildiğinde hizmet sektörü ve özellikle ekolojik vergilerin karbon emisyonları üzerindeki anlamlı ve güçlü etkisinin uzun dönemde görülmesi beklenmektedir. Nitekim Tablo 7'deki bulgular bu durumu destekler niteliktedir.

Modeldeki değişkenlerin karbon emisyonu üzerindeki etkilerine bakıldığında; uzun dönemde hizmet sektörü ve karbon emisyonu ilişkisinin pozitif; ekolojik vergilerle karbon emisyonu ilişkisinin ise negatif olduğu görülmektedir. Hizmet sektörünün karbon emisyonlarını artırmasının birçok nedeni bulunmaktadır. Enerji tüketimi, lojistik ve taşımacılık, inşaat ve altyapı geliştirme, yüksek tüketim ve atık üretimi, sürdürülebilir uygulamaların eksikliği ve müşteri davranışları bu artışın temel nedenleri arasında sayılabilir. Bu nedenlerin her biri, sektörün karbon emisyonunu azaltmak için hedeflenmesi gereken spesifik alanlar sunmaktadır. Hizmet sektöründe daha sürdürülebilir uygulamaların benimsenmesi, yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımı ve çevresel bilinçlenmenin artırılması, karbon emisyonlarının azaltılmasına önemli katkılar sağlayacaktır.

Bununla birlikte, ekolojik vergilerin karbon emisyonu ilişkisinin kısa dönemde istatistiksel olarak anlamsız olduğu; uzun dönemde ise istatistiksel olarak anlamlı ve negatif bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Bu durumun farklı nedenleri bulunmaktadır. Birinci neden, mevcut alt yapı ve teknolojik sınırlamalar olabilir. Başka bir ifadeyle, mevcut alt yapı ve teknolojik sınırlamalar kısa dönemde büyük değişiklikler yapmayı zorlaştırabileceği için düşük karbonlu teknolojilerin yaygınlaştırılması zaman alabilmektedir. İkinci neden, ekonomik büyüme ve talep artışı olabilir. Bu kapsamda hızlı ekonomik büyüme gerçekleştiren ülkelerde (G-20 ülkeleri genellikle hızlı ekonomik büyüme yaşayan ülkelerdir) enerji talebi artarak kısa dönemde ekolojik vergilerin etkisini gölgeleyebilir. Üçüncü neden, bireylerin ve işletmelerin ekolojik vergiler gibi yeni politikalara adapte olmasının zaman alması olabilir ve bu durumda kısa dönemde beklenen sonuçları vermeyebilmektedir. Dördüncü neden ise, yatırım süreçleri ve zaman alıcı değişiklikler olabilir. Başka bir ifadeyle, ekolojik vergiler genellikle uzun dönemli yatırımlar ve planlamalar gerektirdiği için bu tür yatırımların ve değişikliklerin etkilerinin görülmesi zaman almaktadır ve dolayısıyla kısa dönemde ekolojik vergilerin etkisini görebilmek zorlaşmaktadır.

5. Sonuç

Çalışma, ilk olarak ekolojik vergilerin karbon emisyonları üzerindeki etkilerini teorik açıdan değerlendirmiş ve ardından bu etkileri ampirik olarak test etmiştir. 2006-2020 arası G-20 ülkelerinin verilerini içeren ampirik analiz, panel ARDL veri yöntemi kullanılarak gerçekleştirilmiştir. G-20 ülkeleri, dünya ekonomisinin büyük bir kısmını temsil ettiği ve bu ülkelerin ekonomik faaliyetleri küresel karbon emisyonlarının büyük bir kısmını etkilediği için analiz için tercih edilmiştir. Bununla birlikte 2006-2020 dönemi; küresel ekonomik kriz, çeşitli çevresel anlaşmalar ve politik değişiklikler gibi önemli olayları içerdiği ve ekolojik vergilerin farklı ekonomik ve çevresel koşullardaki etkilerini analiz etme fırsatı sunduğu için tercih edilmiştir. Bu kapsamda elde edilen analiz bulguları, kurulan modelin değişkenler arasındaki ilişkileri doğru bir şekilde ifade ettiğini, istatistiki açıdan anlamlı olduğunu göstermektedir.

Birinci bulgu, hizmet sektörü ile karbon emisyonu uzun dönem ilişkisinin pozitif, istatistiki açıdan anlamlı olduğunu göstermektedir. Hizmet sektöründe yüksek enerji tüketimi olduğu için ilgili sektörün karbon emisyonlarını artırdığı söylenebilir. Hizmet sektörü; oteller, restoranlar, ofis binaları ve alışveriş merkezleri gibi enerji yoğun faaliyetleri içermektedir. Bu tür tesisler, ısıtma, soğutma, aydınlatma ve elektrikli cihazlar için yüksek miktarda enerji tüketmesi neticesinde karbon emisyonlarını artırabilir. Karbon emisyonlarını arttıran diğer bir neden ise, elektrifikasyonun yaygınlaşması olabilir. Elektrifikasyonun yaygınlaşması, dijitalleşme ve teknoloji kullanımının artmasıyla birlikte veri merkezleri, sunucular ve bilgi işlem altyapıları hizmet sektöründe yaygın hale gelmiştir. Bu altyapılar, sürekli enerji tüketimi gerektiren büyük miktarda elektrik kullanmaktadır. Dolayısıyla bu durum karbon emisyonları üzerinde arttırıcı etkide bulunabilir.

Hizmet sektörünün genişlemesinin karbon emisyonlarını arttırma nedenleri arasında artan lojistik ihtiyaçları ve seyahat-ulaşım da sayılabilir. Hizmet sektörü, özellikle e-ticaret ve perakende hizmetleri, geniş kapsamlı lojistik ve taşımacılık faaliyetlerini içermektedir. Bu faaliyetler, ürünlerin depolanması, taşınması ve teslimatı sırasında önemli miktarda fosil yakıt tüketimine neden olmaktadır. Seyahat ve ulaşım kapsamında ise; turizm, konferanslar ve iş seyahatleri gibi hizmet sektörü etkinlikleri, uçuşlar, kara taşımacılığı ve deniz yolculukları gibi ulaşım araçlarıyla ilişkili yüksek karbon emisyonlarına neden olabilmektedir. Ek olarak, hizmet sektörü, tüketim alışkanlıklarını ve ekonomik faaliyetleri etkileyerek dolaylı yoldan da karbon emisyonlarını artırabilir. Ayrıca, hizmet sektörünün büyümesi, şehirleşmeyi teşvik ederek kentsel alanlarda enerji tüketimini ve karbon salınımını artırabilir.

İkinci önemli bulgu, ekolojik vergilerle karbon emisyonu ilişkisinin kısa dönemde (çoğu ülkede) istatistiksel olarak anlamsız olduğunu; uzun dönemde ise istatistiksel olarak anlamlı ve negatif bir ilişkinin olduğunu göstermektedir. Ekolojik vergiler, çevresel etkileri azaltmak, sürdürülebilirlik amacına hizmet etmek ve çevresel maliyetleri içselleştirmek amacıyla uygulanmaktadır. Bu kapsamda, ekolojik vergiler uzun dönemde bireyleri ve işletmeleri çevre dostu davranışlara yönlendirmekle birlikte çevreye olan farkındalığı artırarak tüketim alışkanlıklarını değiştirebilmektedir. Bunun yanı sıra, ekolojik vergiler şirketleri düşük karbonlu teknolojilere yatırım yapmayı teşvik ederek uzun dönemde karbon emisyonlarının azalmasına katkı sağlamaktadır. Bulgular, ilgili ülkelerdeki mevcut ekolojik vergi yapısının karbon emisyonlarını azaltmada uzun dönemde yeterli olduğunu göstermektedir. Bu durum Pigovian vergilerinin, teorik çerçevede öngörüldüğü şekilde, etkin olduğunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, bu çalışmadaki, ekolojik vergilerin karbon emisyonlarını negatif etkilediği bulgusu, Saucedo vd. (2017); Stram (2014); Aloï ve Tournemaine (2011); Morley (2010); Jeffrey ve Perkins (2015) tarafından yapılan çalışmaların bulgularını desteklemektedir. Öte yandan, ekolojik vergilerin karbon emisyonlarını negatif etkilediği bulgusu Zaghdoudi ve Maktouf (2017); Lin ve Li (2011) tarafından yapılan çalışmaların bulgularıyla uyumlu değildir.

Çalışmanın bulguları ekolojik vergilerin karbon emisyonlarını negatif etkilediğini göstermektedir. Ekolojik vergilerin doğru bir şekilde tasarlanması ve uygulanması durumunda, çevresel maliyetleri içselleştirerek (Pigovian vergilerinin etkin olduğu) karbon emisyonlarını azaltmaya yönelik güçlü bir araç olarak işlev görebilmektedir. Elde edilen tüm bulgular kapsamında, karbon emisyonlarını daha da azaltmaya yönelik

etkili bazı politika önerileri sunulabilir. İlk olarak, ekolojik vergiler yeniden yapılandırılmalıdır. Bu kapsamda, ekolojik vergiler, karbon emisyonlarını azaltmada daha etkili olacak şekilde yeniden tasarlanırken vergi oranlarının artırılması ve sektörlere göre farklılaştırılması gerekmektedir. İkinci olarak, piyasa tabanlı mekanizmalar geliştirilmelidir. Başka bir ifadeyle, emisyon ticaret sistemleri gibi piyasa temelli mekanizmalar, firmaların karbon emisyonlarını pazarlık yoluyla azaltmalarına olanak tanıyacak şekilde geliştirilmelidir. Üçüncü olarak sektörlere, yeşil teknolojilerin ve sürdürülebilir uygulamaların teşvik edilmesi amacıyla vergi indirimleri ve doğrudan sübvansiyonlar sağlanmalıdır.

Bu çalışma, karbon emisyonlarını azaltmaya yönelik ekolojik vergilerin etkinliğini sorgulamakta ve politika önerilerinde bulunmaktadır. Bulgular, mevcut ekolojik vergilerin karbon emisyonlarını azaltmada etkin olduğunu göstermektedir. Bu kapsamda, ekolojik vergilerin yeniden yapılandırılması, piyasa tabanlı mekanizmaların geliştirilmesi ve sektörlere yeşil teşviklerin verilmesi gibi politikalar küresel düzeyde karbon emisyonlarını daha da fazla azaltabilir. Sonuç olarak bu çalışma, ekolojik vergilerin karbon emisyonları üzerindeki rolünü tartışarak zenginleştirmeyi ve karar alıcılara rehber olmayı amaçlamaktadır. Gelecekte yapılacak çalışmalar ise, daha geniş veri setleri ve farklı sektörleri kapsayan analizlerle bu bulguları derinleştirerek değerlendirebilir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Kaynaklar

- Agostini, P., Botteon, M., & Carraro, C. (1992). A Carbon Tax To Reduce CO2 Emissions In Europe. *Energy Economics*, 14, s.279–290.
- Aloi, M., & Tournemaine, F. (2011). Growth Effects Of Environmental Policy When Pollution Affects Health. *Economic Modelling*, s.1683-1690.
- Andersson, J. J. (2019). Carbon Taxes And CO2 Emissions: Sweden As A Case Study. *American Economic Journal: Economic Policy*, 11(4), s.1-30.
- Coase, R. H. (1960). The Problem Of Social Cost. *Journal Of Law And Economics*, 3, s.1-44.
- Cullis, J., & Jones, P. (2009). *Public Finance And Public Choice*. New York: Oxford University Press.
- Ghazouani, A., Xia, W., Ben Jebli, M., & Shahzad, U. (2020). Exploring The Role Of Carbon Taxation Policies On CO2 Emissions: Contextual Evidence From Tax Implementation And Non-Implementation European Countries. *Sustainability*, 12(20), 8680.
- He, P., Chen, L., Zou, X., Li, S., Shen, H., & Jian, J. (2019). Energy Taxes, Carbon Dioxide Emissions, Energy Consumption And Economic Consequences: A Comparative Study Of Nordic And G7 Countries. *Sustainability*, 11(21), 6100.
- Jeffrey, C., & Perkins, J. D. (2015). The Association Between Energy Taxation, Participation In An Emissions Trading System, And The Intensity Of Carbon Dioxide Emissions In The European Union. *The International Journal of Accounting*, 50(4), s.397-41.
- Lin, B., & Li, X. (2011). The Effect Of Carbon Tax On Per Capita CO2 Emissions. *Energy Policy*, 39, s.5137-5146.

- Mideksa, T. K. (2021). Pricing For A Cooler Planet: An Empirical Analysis Of The Effect Of Taxing Carbon. *Cesifo Working Paper*, 9172.
- Morley, B. (2010). Empirical Evidence On The Effectiveness Of Environmental Taxes. *Working Paper*. UK: University of Bath.
- OECD (Organisation For Economic Co-operation And Development), <https://Data.Oecd.Org/Envpolicy/Environmental-Tax.Htm>, (Erişim Tarihi: 11.01.2024).
- Pearce, D. (1991). The Role Of Carbon Taxes In Adjusting To Global Warming. *The Economic Journal*, 101(407), s.938-948.
- Pesaran, M., Hashem, Shin, Y. R. & Smith, P. (1999). Pooled Mean Group Estimation Of Dynamic Heterogeneous Panels. *Journal Of The American Statistical Association*, 94, s.621-634.
- Runst, P., & Thonipara, A. (2020). Dosis Facit Effectum Why The Size Of The Carbon Tax Matters: Evidence From The Swedish Residential Sector. *Energy Economics*, 91(C).
- Saucedo, A., Edgar, J., Diaz, P., & Del Pilar Parra O, M. (2017). Estimating Environmental Kuznets Curve: The Impact Of Environmental Taxes And Energy Consumption In CO2 Emissions Of OECD Countries. *Dubrovnik International Economic Meeting*, 3(1), s.901-912.
- Stram, B.N. (2014). A New Strategic Plan For A Carbon Tax. *Energy Policy*, 73, s.519-523.
- Quynh, M. P., Van, M. H., Le-Dinh, T., & Nguyen, T. T. H. (2022). The Role Of Climate Finance In Achieving Cop26 Goals: Evidence From N-11 Countries. *Cuadernos De Economía*, 45(128), s.1-12.
- Wang, T., Umar, M., Li, M., & Shan, S. (2023). Green Finance And Clean Taxes Are The Ways To Curb Carbon Emissions: An OECD Experience. *Energy Economics*, 124, 106842.
- World Bank, <https://databank.worldbank.org/databases>, (Erişim Tarihi: 10.01.2024).
- Zaghdoudi, T., & Maktouf, S. (2017). Threshold Effect In The Relationship Between Environmental Taxes And CO2 Emissions: A PSTR Specification. *Economics Bulletin*, 37(3), s.2086-2094.

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2024, 24(2): 688-704, doi: 10.11616/asbi.1454508

Lojistikte Sürdürülebilirlik Performansı: BIST Ulaştırma ve Depolama Sektörü Analizi

Sustainability Performance in Logistics: An Analysis of BIST Transportation and Warehousing Sector

Yeşim Deniz ÖZKAN ÖZEN ¹

Geliş Tarihi (Received): 17.03.2024

Kabul Tarihi (Accepted): 01.07.2024

Yayın Tarihi (Published): 31.07.2024

Öz: Lojistik sektöründe sürdürülebilirlik performansı çevresel, sosyal ve ekonomik etkileri itibariyle kritik bir konudur ve sürdürülebilirlik performansının değerlendirilmesi işletmelerin günümüz küreselleşen dünyasında varlıklarının devamlılığını sağlayabilmeleri için stratejik önem taşımaktadır. Bu çalışmanın amacı lojistikte sürdürülebilirlik performans değerlendirilmesinde kullanılacak göstergeleri ortaya koymak ve BIST Ulaştırma ve Depolama sektöründe yer alan şirketlerin sürdürülebilirlik performanslarını değerlendirerek sektörel bir analiz gerçekleştirmektir. Çalışmada yöntem olarak çok kriterli karar verme yöntemlerinden Entropi ve TOPSIS birlikte kullanılmıştır. Uygulamada, sektörde yer alan dokuz şirket, çevresel, sosyal ve kurumsal yönetim ile ilgili konulardan oluşan beş sürdürülebilirlik performansı göstergesi açısından değerlendirilmiştir. Çalışma sonucunda, sürdürülebilirlik raporu ve çevresel sürdürülebilirlik ile ilgili göstergelerinin yüksek ağırlığa sahip olduğu ve sürdürülebilirlik performansı en yüksek olan şirketlerin havayolu taşımacılığı alanında olduğu ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Lojistik Yönetimi, Performans Analizi, Sürdürülebilirlik, Entropi, TOPSIS

&

Abstract: Sustainability performance in the logistics sector is a critical issue in terms of its environmental, social and economic effects, and evaluation of sustainability performance has a strategic importance for businesses to ensure the continuity of their existence in today's globalizing world. The aim of this study is to reveal the indicators to be used in sustainability performance evaluation in logistics, and to carry out a sectoral analysis by evaluating the sustainability performances of companies in the İstanbul Stock Exchange Transportation and Warehousing sector. As the methodology, Entropy and TOPSIS, which are multi-criteria decision-making methods, were used together. In the implementation of the study, nine companies in the sector were evaluated in terms of five sustainability performance indicators consisting of environmental and social issues. As a result of the study, it was revealed that sustainability reporting and environmental indicators have the highest weights, and the companies with the highest sustainability performance are in the field of aviation.

Keywords: Logistics Management, Performance Analysis, Sustainability, Entropy, TOPSIS

Atıf/Cite as: Özkan Özen, Y. D. (2024). Lojistikte Sürdürülebilirlik Performansı: BIST Ulaştırma ve Depolama Sektörü Analizi. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 688-704. doi: 10.11616/asbi.1454508

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Yeşim Deniz Özkan Özen, Yaşar Üniversitesi, yesim.ozen@yasar.edu.tr. (Sorumlu Yazar)

1. Giriş

Hızla artan popülasyon, kısalan ürün yaşam süreleri, küreselleşme etkisiyle ticari faaliyetlerde ülkeler arası sınırların bulanıklaşması gibi koşullar kısıtlı kaynakların gelecek nesillere de ulaşabilmesini hedefleyen sürdürülebilirlik kavramının önemini giderek ortaya çıkarmaktadır (Bhatt, Ghuman ve Dhira, 2020). Günümüzde işletmeler açısından sürdürülebilirlik; negatif çevresel etkilerin en aza indirildiği, tüm paydaşların refahının sağlandığı, aynı zamanda ekonomik faydaların gözetilerek varlığın devam ettiği bir sistemi ifade etmektedir. İşletmelerde sürdürülebilirliğin sağlanabilmesi için tedarik zincirindeki tüm süreçlerin çevresel, sosyal ve ekonomik unsurları gözettiği bir yapının oluşturulması gerekmektedir. Bu bağlamda, tedarik zincirlerindeki paydaşların arasındaki bağlantı noktası olarak nitelendirilebilecek lojistik, işletmelerin başarısını etkileyen en kritik süreçlerden biri haline gelmiştir. Lojistiğe olan talebin artması ve çeşitlenmesiyle birlikte lojistik süreçlerin sürdürülebilirlik üzerindeki etkisi tüm işletme ekosistemini etkileyen bir yapıya dönüşmüştür (Ren ve diğerleri, 2020). Bu nedenle, lojistik süreçlerin sürdürülebilirliğini sağlamak sadece taşımacılık faaliyetleri ile ortaya çıkan etkileri değil, envanter yönetimi, tedarik, depolama ve üretim lojistiği gibi işletme için stratejik öneme sahip unsurları da kapsamaktadır.

İşletmelerin sürdürülebilirlik ile ilgili faaliyetlerinin gelişerek devam etmesi sürdürülebilirlik performansının ölçülmesi ve değerlendirilmesi ile mümkündür. İşletmelerde sürdürülebilirlik performansı 3 boyut açısından incelendiğinde, ekonomik performans işletmenin finansal performansı ile ilgili unsurları, çevresel performans çevreye verilen zararların azaltılması ve kaynak kullanımının dengelemesi konusundaki performansı, son olarak sosyal performans ise çalışanların, müşterilerin ve geri kalan tüm paydaşların refahı ile ilgili konuları kapsamaktadır (Yusliza ve diğerleri, 2020). Lojistik sektöründe sürdürülebilirlik performansı ise ekonomiye etkilerinin yanı sıra özellikle taşımacılık faaliyetlerinde ortaya çıkan çevresel etkiler ve tedarik zincirlerinde tüm paydaşları kapsayan yönü ile sosyal açıdan çok önemlidir (Yontar, 2022). Bu nedenle, lojistik sektöründe sürdürülebilirlik performansının değerlendirilmesi ve gelişime açık yönlerin ortaya konması üzerinde durulması gereken bir alandır. Öte yandan literatür incelendiğinde lojistikte sürdürülebilirlik performansı konusu ile ilgili çalışmaların sınırlı olduğu, özellikle ülkemizde gerçekleştirilen çalışmalarda, lojistik sektörüne yönelik incelemeler olmasına rağmen (örn. Akdağ, Karaatlı ve Kocabıyık, 2022), lojistik sektöründe doğrudan sürdürülebilirlik performansı ile ilgili çalışmalara yer verilmediği ortaya konmuştur.

Bu çalışmanın amacı, lojistik sektöründe sürdürülebilirlik performans değerlendirmesine olanak sağlayan bir araştırma gerçekleştirmektir. Bu amaç doğrultusunda, lojistikte sürdürülebilirlik performans değerlendirmesinde kullanılacak göstergeler ortaya konmuş ve lojistik sektörünü yansıtacak şekilde BIST Ulaştırma ve Depolama sektöründe yer alan şirketlerin sürdürülebilirlik performansları değerlendirilmiştir. Performans değerlendirme ölçütleri olarak çevresel ve sosyal konuları kapsayan beş gösterge belirlenmiştir. Şirketler ile ilgili verilere Kamuyu Aydınlatma Platformu'nda (KAP) yayınlanan sürdürülebilirlik raporlarından ulaşılmıştır. Çalışmada yöntem olarak çok kriterli karar verme yöntemlerinden, objektif ağırlıklandırmada kullanılan Entropi yöntemi ve ideal çözüme yakınlığa göre alternatiflerin değerlendirilmesine olanak sağlayan TOPSİS (Technique For Order Preference By Similarity To An Ideal Solution) kullanılmıştır. Buna göre Entropi yöntemi ile belirlenen sürdürülebilirlik performans göstergelerinin ağırlıkları hesaplanmış, bulunan ağırlıklar TOPSİS yöntemine aktararak değerlendirmeye alınan şirketler sürdürülebilirlik performanslarına göre sıralanmıştır. Çalışma sonuçlarının, lojistik sektöründe sürdürülebilirlik performansı konusuna dikkat çekmesi ve işletmeler için sürdürülebilirlik performanslarını değerlendirmeye yönelik bir çözüm sunarak hem akademik hem de uygulamaya dönük alanlarda katkı sağlaması hedeflenmektedir.

Bu çalışma beş bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmının ardından lojistikte sürdürülebilirlik performansı konusunu kapsayan literatür taraması sunulmuştur. Üçüncü bölümde araştırma tasarımı, yöntem, sektörel bilgiler, sürdürülebilirlik performans göstergeleri ve veri setini içerecek şekilde açıklanmıştır. Dördüncü bölümde çalışmanın uygulama detayları ve bulgular sunulmuştur. Son bölümde ise bulguların tartışılması ve sonuç kısmı bulunmaktadır.

2. Literatür Taraması

Literatür incelendiğinde lojistikte sürdürülebilirlik performansı ile ilgili çalışmaların görece sınırlı olduğu, alanla ilişkili çalışmaların çoğunlukla tedarik zinciri yönetimi kapsamında incelendiği ortaya konmuştur. Bu çalışmanın odağı itibarıyla sadece lojistik ve lojistik süreçlerde sürdürülebilirlik performansını ele alan çalışmalar ile ilgili literatür taramasına yer verilmiştir. Lojistikte sürdürülebilirlik performansı ile çalışmaların temel konuları yeşil lojistik (örn. Karaman, Kılıç ve Uyar; 2020; Agyabeng-Mensah ve diğ., 2021), tersine lojistik (örn. Banihashemi, Fei ve Chen, 2019; Yang ve Thoo, 2023), depo yönetimi (örn. Kusrini, Ahmad ve Murniati, 2019; Torabizadeh ve diğ., 2020; Ali, Kaur ve Khan, 2022) ve genel lojistik faaliyetler (örn. Lee ve Wu, 2014; Yu, Wang ve Ho, 2016; Yontar, 2022; Ding, Ward ve Tukker, 2023) olarak belirlenmiştir.

Çalışmalar kronolojik olarak incelendiğinde ilk olarak Lee ve Wu (2014) tarafından gerçekleştirilen ve lojistik ve tedarik ağlarında çevresel ve ekonomik sürdürülebilirliği eş zamanlı olarak ölçmeye olanak sağlayan bir yapı önerisi sunan çalışma ortaya çıkmaktadır. Çoklu bir metodolojik yaklaşım izleyen yazarlar, gerçekleştirdikleri vaka analizleri ile maliyetler ve karbon emisyonları konusunda farklı lojistik modlarının performanslarını simultane bir şekilde ölçmüşler ve farklı sürdürülebilirlik performans göstergelerinin arasındaki ilişkiyi ortaya koymuşlardır. Yu, Wang ve Ho (2016) ise lojistik firmalarının sürdürülebilirlik performansı ile ilgili olarak öncelikle veri zarflama analizi yöntemi kullanılarak firmaların performansları değerlendirilmiş, ardından gri tahminleme yaklaşımı ile geleceğe dönük sürdürülebilirlik değerleri ile ilgili tahmin yapılmıştır. Çalışma sonucunda özellikle ekonomik sürdürülebilirlikle ilgili olarak, lojistik firmalarının operasyonel stratejileri ile ilgili öncelik vermesi gereken konular ortaya konmuştur.

Literatür incelendiğinde tersine lojistik ve sürdürülebilirlik performansı ile ilgili ilk incelenen çalışma Banihashemi, Fei ve Chen (2019) tarafından gerçekleştirilmiştir. Yazarlar, tersine lojistik ve sürdürülebilirlik performansı arasındaki ilişkiyi ortaya koymak için içerik analizi gerçekleştirmişlerdir. Çalışma sonucunda, sürdürülebilirlik performansı ile ilgili olarak özellikle ekonomik ve çevresel unsurların ön planda olduğu, sosyal sürdürülebilirliğin ise geri planda bırakıldığı ortaya konmuştur. Bu bağlamda sürdürülebilirliğin tüm boyutlarını kapsayacak şekilde uygulamalar önerilmiştir. Benzer şekilde, yakın zamanda yayınlanan bir çalışmada, Yang ve Thoo (2023), tersine lojistik ve sürdürülebilirlik performansı ile ilgili içerik analizi yapmış, bu çalışma sonucunda ise küresel trendler ile ilgili önerilere yer verilmiştir.

Lojistik sektörü altında sürdürülebilirlik performansı ile ilgili bir diğer konu ise depo yönetimi ve süreçleridir. Buna göre, Kusrini, Ahmad ve Murniati (2019) çalışmasında sürdürülebilir depo yönetimi için anahtar performans göstergeleri sunmuşlardır ve analitik hiyerarşi süreci (AHS) kullanarak bu performans göstergelerinin önem düzeyini deri üretim sektörü için belirlemişlerdir. Buna göre en önemli performans göstergeleri ekonomik boyut altında yer almıştır, bunu sosyal ve çevresel boyutlar izlemiştir. Sürdürülebilir depo yönetimi için performans göstergeleri ile ilgili bir başka çalışma Torabizadeh ve diğerleri (2020) tarafından gerçekleştirilmiştir. Yazarlar çalışmalarında yapısal eşitlik modeli ve çok kriterli karar verme yaklaşımı kullanarak sundukları 33 sürdürülebilir performans göstergesini depo yönetim sistemleri için incelemişlerdir. Çalışma sonucunda sürdürülebilirlik performansı ile ilgili olarak göstergelerin ağırlıklarını farklı sektörler için hesaplamaya olanak sağlayan bir model sunulmuştur. Ali, Kaur ve Khan (2022) ise benzer şekilde 13 sürdürülebilirlik performans göstergesini kullanarak donmuş gıda depolarında bir değerlendirme gerçekleştirmişlerdir. Depo yönetimi ilgili yapılan çalışmaların ortak noktası sürdürülebilirliğin üç boyutunu da ele alarak çok kriterli karar verme yöntemleri kullanarak uygulama gerçekleştirmeleridir.

Yeşil lojistik ise ilgili literatürde sürdürülebilirlik performansı ile entegre edilen bir başka önemli konudur. Örnek olarak, Karaman, Kılıç ve Uyar (2020) kurumsal yönetişimin yeşil lojistik ve sürdürülebilirlik performansı arasındaki düzenleyici etkisini araştırmışlardır. Lojistik sektöründe sürdürülebilirlik raporlarının incelendiği bu çalışmada lojistik performans indeksinde yer alan 6 gösterge ele alınmış ve şirketlerin kurumsal yönetişimi ile ilişkisi kurulmuştur. Yeşil lojistik ile ilgili bir başka çalışma ise Agyabeng-Mensah ve diğerleri (2021) tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada ise yeşil lojistiğin

tedarik zinciri izlenebilirliği ve sürdürülebilirlik performansı üzerindeki rolü araştırılmıştır. Yapısal eşitlik modelinin kullanıldığı bu çalışmada, yeşil lojistiğin sosyal ve çevresel sürdürülebilirlik performansını olumlu yönde etkilediği, öte yandan işletme performansını negatif yönde etkilediği ortaya konmuştur.

Yakın zamanda gerçekleştirilen ve lojistik endüstrisi genelini ele alan çalışmalar incelendiğinde ise öncelikle Yontar (2022) sürdürülebilirlik performansını arttırabilmek için lojistik faaliyetleri incelemiş ve 44 sürdürülebilir lojistik performansı göstergesi sunmuştur. Yapısal eşitlik modeli ve DEMATEL yöntemlerinin birlikte kullanıldığı bu çalışmada, kaynak kullanımı ve çevresel faktörler sürdürülebilirlik performansı için en önemli unsurlar olarak ortaya konmuştur. Son olarak, Ding, Ward ve Tukker (2023) nesnelerin interneti teknolojisinin lojistik sektöründe sürdürülebilirlik performansını ne şekilde etkilediğini araştırmışlardır. Çin’de gerçekleştirilen vaka çalışması sonucunda lojistikte nesnelerin interneti kullanımının sürdürülebilirlik performansını olumlu yönde etkilediği ve kullanımının yaygınlaşacağı öngörülmüştür.

Bu bölümde sunulan çalışmalar Tablo 1’de özetlenmiştir.

Tablo 1: Lojistik Sektöründe Sürdürülebilirlik Performansı Literatür Özeti

Yazar(lar) ve Yayın Yılı	Sektör/Alan	Yöntem	Çalışma Konusu
Lee ve Wu (2014)	Lojistik ve tedarik ağları	Vaka analizi	Lojistik ve tedarik ağlarında sürdürülebilirlik performansının simultane ölçülebilmesi için çoklu bir metodolojik yaklaşım önerisi sunulması
Yu, Wang ve Ho (2016)	Lojistik endüstrisi	Veri zarflama analizi ve gri tahminleme yaklaşımı	Lojistik endüstrisinde operasyonel verimliliği sağlarken ekonomik ve çevresel sürdürülebilirlik performansının işletme stratejisine entegre edilmesi
Banihashemi, Fei ve Chen (2019)	Tersine Lojistik	Literatür taraması ve içerik analizi	Tersine lojistik ve sürdürülebilirlik performansı arasındaki ilişkinin araştırılması
Kusrini, Ahmad ve Murniati (2019)	Depo Yönetimi	AHS	Sürdürülebilir depo yönetimi için anahtar performans göstergelerinin belirlenmesi
Karaman, Kılıç ve Uyar (2020)	Yeşil lojistik	İstatistiksel analiz	Kurumsal yönetimin yeşil lojistik performansı ve sürdürülebilirlik raporlanması arasındaki düzenleyici etkisinin araştırılması.
Torabizadeh ve diğerleri (2020)	Depo yönetimi	Yapısal eşitlik modeli	Sürdürülebilir depo yönetimi için performans göstergelerinin belirlenmesi ve yeni bir ağırlıklandırma yöntemi önerilmesi
Agyabeng-Mensah ve diğ. (2021)	Yeşil lojistik yönetimi	Yapısal eşitlik modeli	Sürdürülebilirlik performansında yeşil lojistik yönetiminin tedarik zinciri izlenebilirliği ve çevre merkezci yaklaşımlardaki rolünün araştırılması.
Ali, Kaur ve Khan (2022)	Depo Yönetimi	Bulanık Delphi, BWM, CoCoSo	Donmuş gıda tedarik zincirlerinde depoların sürdürülebilirlik performansının değerlendirilmesi
Yontar (2022)	Lojistik faaliyetler	Yapısal eşitlik modeli ve DEMATEL	Lojistik aktivitelerinde sürdürülebilirlik performansı için bir yapı önerisi sunulması
Ding, Ward ve Tukker (2023)	Lojistik endüstrisi	Gri ilişkisel analiz	Nesnelerin internetinin lojistik endüstrisinde sürdürülebilirlik performansına etkilerinin araştırılması

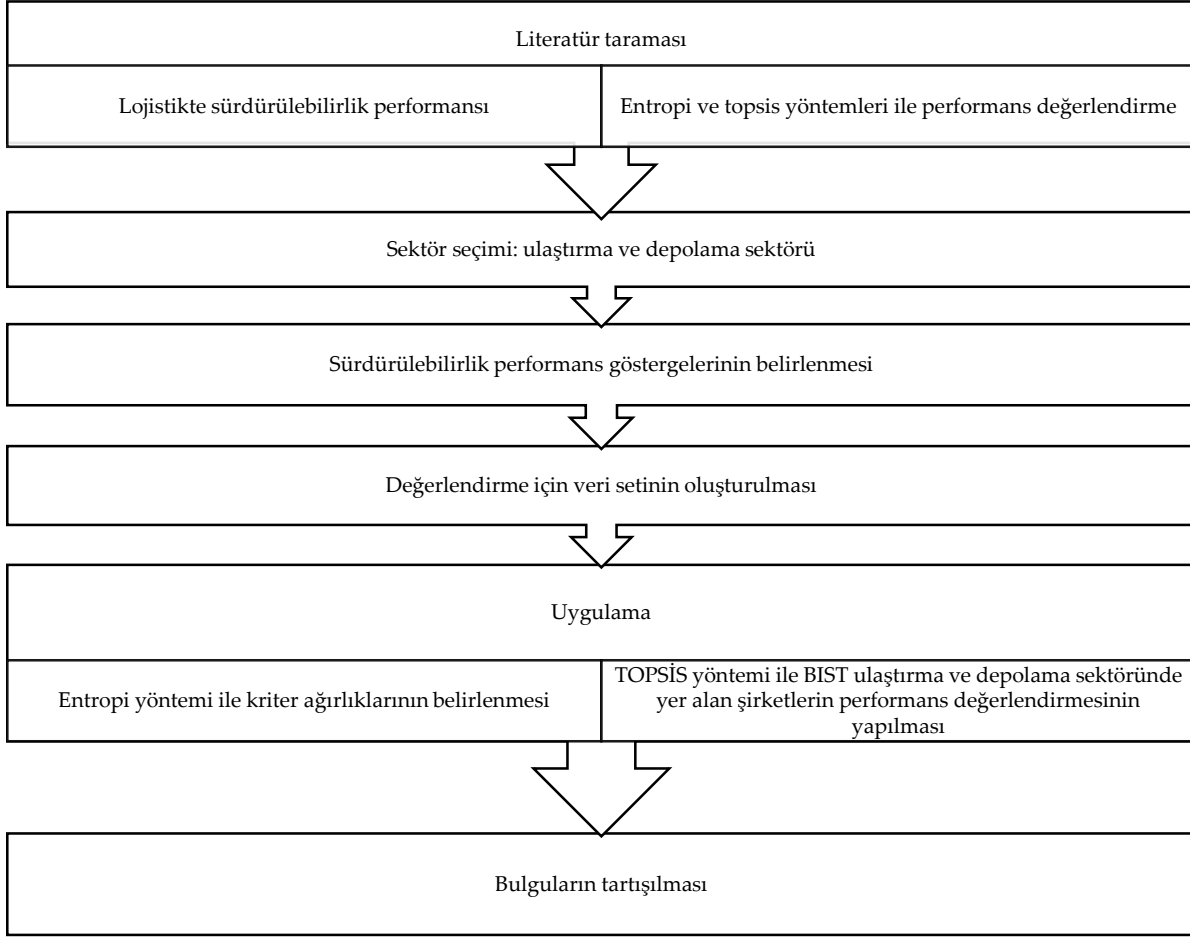
Yang ve Thoo (2023)	Tersine lojistik	İçerik analizi	Tersine lojistik ve sürdürülebilirlik performansı ilişkisini ve geleceğe dönük çalışma alanlarının ortaya konması
---------------------	------------------	----------------	---

Öte yandan mevcut literatür bu çalışmada kullanılan yöntemler açısından incelendiğinde lojistikte sürdürülebilirlik performansını Entropi ve TOPSİS yöntemleri ile değerlendiren bir çalışmaya rastlanmamıştır. Lojistik ve ulaştırma sektörleri ile ilişkili olarak Huang ve diğerleri (2018) şehir içi raylı sistemlerin operasyonel performanslarının Entropi ve TOPSİS yöntemleri kullanarak değerlendirmişlerdir. Bu çalışmaya ek olarak, Kiracı ve Asker (2019) havayolu taşımacılığında leasing şirketlerinin performans analizini, Acer ve Kalender (2020) antrepoların performans analizini, Akandere (2021) ise yeşil sertifikalı limanların performans analizini Entropi ve TOPSİS yöntemlerini entegre ederek değerlendirmişlerdir. Yakın zamanda yayınlanan bir çalışmada, Mansyur ve Saban (2023) ise ulaştırma ve depolama sektöründe finansal performans değerlendirmesi için Entropi ve TOPSİS yöntemlerini kullanmışlardır. Sonuç olarak, lojistik sektörü altında incelenen ulaştırma ve depolama sektörü ile ilgili olarak finansal performans değerlendirme çalışmasına rastlansa da sürdürülebilirlik ile entegre edilen çalışma henüz bulunmamaktadır. Bu bağlamda, bu çalışmanın lojistikte sürdürülebilirlik performansı ile ilgili yazına katkı sağlaması beklemektedir.

3. Araştırma Tasarımı

Bu çalışmanın araştırma tasarımı altı adımdan oluşmaktadır. Buna göre, ilk olarak çalışmanın teorik alt yapısının kurulabilmesi için literatür taraması gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda, lojistikte sürdürülebilirlik performansını araştıran çalışmalar incelenmiştir. İkinci aşamayı ülkemizde lojistik alanını yansıtan sektör seçimi oluşturmaktadır. Buna göre lojistikle ilişkili olarak BIST Ulaştırma ve Depolama sektörü ele alınmıştır. Üçüncü aşamayı lojistikte sürdürülebilirlik performansı göstergelerinin belirlenmesi oluşturmaktadır. Bu adımda literatürün yanı sıra seçilen sektörle ilgili raporlar ve kamuya açık bilgiler incelenmiştir. Çalışmanın uygulama kısmını sektör altında yer alan şirketlerin sürdürülebilirlik performanslarının değerlendirmesi oluşturmaktadır. Buna göre, Entropi yöntemi sürdürülebilirlik göstergelerinin ağırlıklarının hesaplanmasında, TOPSİS yöntemi ise şirketlerin sürdürülebilirlik performanslarının değerlendirilerek sıralama oluşturulmasında kullanılmıştır. Araştırmanın son adımını bulguların tartışılması oluşturmaktadır. İzlenen araştırma adımları Şekil 1'de akış şeması olarak sunulmuştur.

Şekil 1: Araştırma Tasarımı Akış Şeması

Araştırma tasarımı ile ilgili olarak öncelikle, bir sonraki bölümde kullanılan yöntemlerin detaylarına yer verilmiştir. Ardından ulaştırma ve depolama sektörü ile ilgili bilgiler yer almaktadır.

3.1 Yöntem

Bu çalışmada ÇKKV tekniklerinden Entropi ve TOPSİS yöntemleri birlikte kullanılmıştır. Buna göre Entropi yöntemi sürdürülebilirlik performansı göstergelerinin ağırlıklarının hesaplanmasında, TOPSİS yöntemi ise alternatiflerin sürdürülebilirlik performanslarının değerlendirilmesinde kullanılmıştır. Yöntemlerin açıklamaları bir sonraki bölümlerde sunulmuştur.

3.1.1. Entropi Yöntemi

Entropi kavramı 1948 yılında Shannon tarafından belirsiz bilgi ve kayıp veri ile başa çıkabilmek için sistemdeki düzensizliğin belirsizliğini ifade etmek için ortaya konmuştur (Akandere, 2021). Çok kriterli karar verme anlayışında ise entropi objektif bir ağırlık bulma yöntemi olarak kullanılmaktadır (Wang ve diğ. 2022). Bu özelliği itibarıyla uzman görüşüne gereksinim duymadan kriter ağırlıklarının hesaplanmasına olanak sağlamaktadır. Entropi yönteminde ağırlıklandırmanın temelini değerlendirilen kriterlerin alternatiflere göre aldığı değerler belirler. Buna göre, kriterlerin alternatiflere göre değerleri arasındaki fark ne kadar yüksekse, bir diğer ifade ile Entropi ne kadar düşükse, kriter ağırlığı o kadar yüksek olur (Mukhametzyanov, 2021). Bu nedenle, Entropi yöntemi tüm alternatiflerin aynı performansa sahip olduğu bir kriter sistemini anlamak için ek bilgi sunmaz. Öte yandan çok kriterli bir karar verme probleminde belirli kriterler için alternatifler arası farklılıklar çok yüksekse, ağırlıklandırma sonuçları

hatalı yorumlamalara neden olabilir. Bu nedenle seçilen veri setinin özellikleri objektif ağırlıklandırma yapmadan önce değerlendirilmelidir.

Entropi yönteminin adımları aşağıda açıklanmıştır:

Adım 1: Karar matrisinin oluşturulması

$$X = [x_{ij}]_{m \times n} = \begin{bmatrix} x_{11} & \dots & x_{1n} \\ \dots & \ddots & \dots \\ x_{m1} & \dots & x_{mn} \end{bmatrix}; i = 1, 2, \dots, m; j = 1, 2, \dots, n \quad (1)$$

Adım 2: Karar matrisinin normalize edilmesi

p_{ij} normalize edilmiş karar matrisi eşitlik 2 kullanılarak oluşturulur

$$p_{ij} = \frac{x_{ij}}{\sum_{j=1}^n x_{ij}} \quad (2)$$

Adım 3: Kriterlerin entropi değerlerinin hesaplanması

E_j entropi değeri eşitlik 3 kullanılarak hesaplanır.

$$E_j = -(\ln m)^{-1} \sum_{i=1}^m d_{ij} \ln p_{ij} \quad (3)$$

Adım 4: Kriter ağırlıklarının hesaplanması

Her bir kriter için kriter ağırlığı w_j ($0 \leq w_j \leq 1$ ve $\sum_{j=1}^n w_j = 1$) eşitlik 4 kullanılarak hesaplanır.

$$w_j = \frac{(1-E_j)}{n - \sum_{j=1}^n E_j} \quad (4)$$

3.1.2 TOPSİS Yöntemi

TOPSİS yöntemi, değerlendirmeye alınan alternatiflerin pozitif ideal çözüme yakınlığı, negatif ideal çözüme ise uzaklığını araştırarak seçim yapmayı sağlayan birçok kriterli karar verme yöntemidir. Bu yöntem, ağırlıklandırılmış kriterlere dayalı olarak bir dizi alternatifin karşılaştırılmasını ve ideal bir çözüme olan geometrik mesafenin hesaplanarak seçim yapılmasını içerir. TOPSİS yönteminin adımları aşağıda sunulmuştur:

Adım 1: Karar matrisinin normalize edilmesi

Performans ölçütlerindeki farklı birimlerin ortadan kaldırılması için karar matrisi $[x_{ij}]_{m \times n}$ eşitlik 5 kullanılarak normalize edilir. Normalize edilmiş değerler r_{ij} ile ifade edilir.

$$r_{ij} = x_{ij} / \sqrt{\sum_{i=1}^m x_{ij}^2} \quad (5)$$

Adım 2: Ağırlıklandırılmış normalize matrisin oluşturulması.

Kriter ağırlıkları, w_j , normalize edilmiş değerler ile eşitlik 6 kullanılarak çarpılır ve ağırlıklandırılmış normalize edilmiş değerler elde edilir, v_{ij} . Bu çalışmada kriter ağırlıkları Entropi yöntemi kullanılarak elde edilmektedir.

$$v_{ij} = w_j \times r_{ij} \quad (6)$$

Adım 3: Pozitif ideal çözüm (A^*) ve negatif ideal çözüm (A^-) değerlerinin hesaplanması

Kriterlerin fayda (J) ya da maliyet (J') kriteri olması esasına dayalı olarak eşitlik 7 kullanılır.

$$A^* = \{(max v_{ij} | j \in J), (min v_{ij} | j \in J')\} \quad (7)$$

$$A^- = \{(min v_{ij} | j \in J), (max v_{ij} | j \in J')\}$$

Adım 4: Alternatifler için pozitif ideal ve negatif ideal noktalara olan uzaklıkların belirlenmesi.

Pozitif ideal çözüme uzaklık S_i^* , negatif ideal çözüme uzaklık S_i^- olarak ifade edilir ve eşitlik 8 ve 9 kullanılarak hesaplanır.

$$S_i^* = \sqrt{\sum_1^n (v_{ij} - v_i^*)^2}, i = 1, 2, \dots, m \quad (8)$$

$$S_i^- = \sqrt{\sum_1^n (v_{ij} - v_j^-)^2}, j = 1, 2, \dots, m \quad (9)$$

Adım 5: İdeal çözüme yakınlık derecesi hesaplanır.

İdeal çözüme yakınlık derecesi C_i^* eşitlik 10 kullanılarak hesaplanır. İdeal çözüm ne kadar büyükse alternatifin performansı o kadar yüksektir. İdeal çözüm $0 \leq C_i^* \leq 1$ aralığında değer alabilir.

$$C_i^* = \frac{S_i^-}{S_i^* + S_i^-}, i = 1, 2, \dots, m \quad (10)$$

Adım 6: İdeal çözüm yakınlık derecesinin büyüklüğüne göre alternatifler sıralanır.

3.2 Ulaştırma ve Depolama Sektörü

Lojistik kavramı, taşıma, depolama, hizmet sağlama, paketleme, konumlandırma ve bunun gibi birçok süreci kapsayan ve tedarik zinciri yönetiminin belki de en önemli unsuru olan birleştirici bir yapıyı ifade etmektedir. Bu bağlamda, taşıma ve depolama süreçleri lojistik yönetiminin temel yapı taşları arasında yer almaktadır. Sektörel olarak incelendiğinde, taşıma ve depolama sektörü, küresel ticaretin temelini oluşturmaktadır. Ulaştırma ve depolama sektörü sadece yük taşımacılığına yönelik işlemleri değil, yolcu taşımacılığını da kapsamaktadır. Türkiye’de son 10 yılda GSYH ile birlikte istikrarlı bir büyüme içinde olan taşıma ve depolama sektörü, 2017 yılından itibaren GSYH’den daha yüksek oranda bir büyüme göstermiştir ve sektörün GSYH’ye katkısı son 10 yılda yaklaşık %8 olarak açıklanmıştır (UTİKAD, 2022).

Küresel olaylardan doğrudan etkilenen taşıma ve depolama sektörü, yakın geçmiş incelendiğinde özellikle 2019 Aralık ayında ortaya çıkan ve 2020 yılının başından itibaren küresel bir pandemi olarak nitelendirilen Covid-19 salgını ile büyük bir kriz yaşamıştır. Hem yolcu hem yük taşımacılığında yürürlüğe konan kısıtlar ve yeni uygulamalarla tüm sektörleri olduğu gibi taşıma ve depolama sektörünü de duraklatmıştır. Bu durumla bağlantılı olarak ortaya çıkan konteyner krizi ise 2022 yılı itibariyle yerini konteyner fazlalığına bırakmıştır. Öte yandan 2022 yılının başında patlak veren Rusya-Ukrayna savaşı, ticaret rotalarında değişikliklere neden olmuştur, bu durum da taşıma ve depolama sektörünü doğrudan etkilemektedir. Arz talep dengesizliğinden kaynaklı ortaya çıkan enerji krizi ise sektörü etkileyen bir başka önemli unsur olarak ortaya çıkmıştır.

Türkiye’de taşıma ve depolama sektöründen yer alan birçok işletme bulunmakla birlikte bu çalışmada BIST Ulaştırma ve Depolama sektöründe yer alan firmaların sürdürülebilirlik performansı değerlendirilmiştir. Bu seçimde temel amaç standart bir veri setine ulaşarak objektif bir değerlendirmeye olanak sağlamaktır. Bu bağlamda BIST Ulaştırma ve Depolama sektöründe yer alan firmalar yapısal olarak ve sağladıkları hizmetler anlamında farklılık göstermektedir. Ancak tüm firmaların aynı endeks altında yer alması ve lojistik süreçlerle ilişkili faaliyetler göstermeleri araştırma yapısı ile uygunluk göstermektedir.

Endeks kodu XULAS olan bu sektörün endeks adı “BIST ULASTIRMA” olarak geçmektedir. Başlangıç yılı 1996 olan bu endekste günümüzde 10 şirket bulunmaktadır (Borsa İstanbul, 2023). Kamuyu Aydınlatma Platformu (KAP) resmî web sitesinden (<https://www.kap.org.tr/tr/Sektorler>) alınan bilgilere göre BIST taşıma sektöründe yer alan işletmelere Tablo 2. 'te yer verilmiştir.

Tablo 2: BIST Ulaştırma ve Depolama Şirketleri

KOD	ŞİRKET ÜNVANI
BEYAZ	BEYAZ FİLO OTO KİRALAMA A.Ş.
CLEBI	ÇELEBİ HAVA SERVİSİ A.Ş.
GSDDE	GSD DENİZCİLİK GAYRİMENKUL İNŞAAT SANAYİ VE TİCARET A.Ş.
GRSEL	GÜR-SEL TURİZM TAŞIMACILIK VE SERVİS TİCARET A.Ş.
PASEU	PASİFİK EURASİA LOJİSTİK DIŞ TİCARET A.Ş.
PGSUS	PEGASUS HAVA TAŞIMACILIĞI A.Ş.
RYSAS	REYSAŞ TAŞIMACILIK VE LOJİSTİK TİCARET A.Ş.
TLMAN	TRABZON LİMAN İŞLETMECİLİĞİ A.Ş.
TUREX	TUREKS TURİZM TAŞIMACILIK A.Ş.
THYAO	TÜRK HAVA YOLLARI A.O.

Kaynak: kap.gov.tr, (2023)

Tabloda verilen şirketler incelendiğinde, BEYAZ, GRSEL ve TUREX lojistik ve ulaştırma ile ilgili hizmet sağlayıcılar, CLEBI havacılık sektörü ile ilişkili yer hizmetleri sağlayıcı, TLMAN liman işletmeciliği, GSDDE denizyolu taşımacılığı, RYSAS lojistik ve depolama, PGSUS ve THYAO ise havayolu taşımacılığı yapan işletmelerdir. Bu bağlamda, XULAS altında yer alan şirketler farklı lojistik modları ve ulaştırma hizmetleri alanlarında faaliyet göstermektedirler. Öte yandan, tabloda verilen şirketlerden PASEU kodlu şirket değerlendirme dışı bırakılmıştır, çünkü bu şirketin veri tabanı üzerinde sürdürülebilirlik raporu bulunmamaktadır. Çalışmanın bir sonraki bölümünde ulaştırma ve depolama sektöründe yer alan bu işletmelerin sürdürülebilirlik performansını değerlendirmede kullanılan göstergeler açıklanmaktadır.

3.3 Sürdürülebilirlik Performans Göstergeleri ve Veri Seti

Sürdürülebilirlik kavramı ekonomik, sosyal ve çevresel konuları içermekle birlikte, literatür incelendiğinde işletmeler için sürdürülebilirlik performans göstergeleri yaygın olarak kurumsal sürdürülebilirlik başlığı ile ilişkili olarak, çevresel, sosyal ve kurumsal başlıkları altında yer almaktadır (Rajesh, 2020). Bu durum, geleneksel anlamda performans değerlendirmesi yapılırken ön planda tutulan ekonomik göstergelerin yerini, çevresel, sosyal ve kurumsal göstergelere bırakması ile sonuçlanmaktadır (Alsayegh ve diğerleri, 2020). Bu bağlamda işletmeler ekonomik göstergeler olarak nitelendirilen finansal unsurlarını ayrı şekilde değerlendirmektedirler. Bu çalışmada ele alınan şirketler net dönem karı, toplam varlıklar ve finansal rasyolar açısından incelendiğinde işletmeler arasındaki ölçek farklılığının çok büyük olmasından dolayı değerler çok farklı çıkmıştır. Her ne kadar sürdürülebilirliğin unsurları arasında ekonomik göstergeler yer alsada firmalar arası ölçek farklılıklarının çok büyük olması sebebiyle ekonomik göstergeler analizlere dahil edildiğinde sosyal ve çevresel göstergelerde sapmalar ve hatalı değerlendirmeler meydana gelebilmektedir. Bu nedenle, bu çalışmada sürdürülebilirlik performans değerlendirmesi için çevresel, sosyal ve kurumsal göstergelere odaklanılmıştır.

Bu çalışmada değerlendirilen şirketlerin sürdürülebilirlik performansları toplam beş göstergenin değerlendirilmesi ile gerçekleştirilmiştir. Bu göstergeler ile ilgili verilere KAP internet sitesinden ulaşılmıştır. Buna göre her şirket ile ilgili KAP tarafından yayınlanan sürdürülebilirlik uyum raporları ve şirketlerin her birinin web sitesinden ayrıca yayınladıkları bir sürdürülebilirlik raporu olup olmadığı, var ise içeriği araştırılmıştır. Aşağıda maddeler halinde kullanılan sürdürülebilirlik performans göstergeleri, ölçü birimleri ve ilgili göstergeler için hesaplama şekilleri açıklanmıştır.

Bu çalışmada, genel ilkelere uyum düzeyi, çevresel sürdürülebilirlik ilkelerine uyum düzeyi, sosyal sürdürülebilirlik ilkelerine uyum düzeyi ve kurumsal yönetim ilkelerine uyum düzeyi çevresel, sosyal ve

kurumsal sürdürülebilirlik göstergeleri olarak kullanılmıştır. Şirketlerin bu göstergelere uyum düzeyi KAP'ta 2022 yılında yayınlanan sürdürülebilirlik uyum düzeyi raporlarının incelenmesi ile ortaya konmuştur. Buna göre raporda her bir gösterge için şirketin uyum durumu evet/kısmen/hayır/ilgisiz olarak sınıflandırılmıştır ve gerekli açıklamalar tabloda belirtilmiştir. Şirketlerin her bir gösterge ile ilgili uyum durumları belirlenirken "ilgisiz" olarak işaretli alt göstergeler değerlendirme dışı bırakılmıştır, geri kalan alt göstergeler için skor uyum durumu "evet" olan alt göstergeler için 1, uyum durumu "kısmen" olan göstergeler için 0.5, uyum durumu "hayır" olan alt göstergeler için 0 olarak alınmış ve her gösterge için oran hesabı yapılarak skor hesaplanmıştır.

Her bir göstergeye ait bilgiler aşağıda açıklanmıştır.

Genel İlkeler Uyum Düzeyi (G1): Şirketlerin genel ilkelerini kapsayan bu gösterge grubu strateji, politika hedefler; uygulama/izleme, raporlama ve doğrulama başlıklarının altında toplam 12 alt başlığı kapsamaktadır.

Çevresel Sürdürülebilirlik İlkelerine Uyum Düzeyi (G2): Şirketlerin çevresel sürdürülebilirlikleri ile ilgili konuları kapsayan bu bölüm çevresel konularda benimsenen stratejileri, çevre yönetimine ilişkin politikaları, paydaşların çevresel konulardaki rolü gibi unsurları içeren toplam 26 maddeyi kapsamaktadır.

Sosyal Sürdürülebilirlik İlkelerine Uyum Düzeyi (G3): Sosyal ilkeleri kapsayan bu gösterge; insan hakları ve çalışan hakları ve paydaşlar, uluslararası standartlar ve inisiyatifler olmak üzere iki ana başlığı ve bu konular altında toplam 17 alt başlığı içermektedir.

Kurumsal Yönetim İlkelerine Uyum Düzeyi (G4): Bu gösterge "Sürdürülebilirlik alanındaki tedbirler ve stratejilerin belirlenmesinde menfaat sahiplerinin görüşlerine başvurulmuştur." ve "Sosyal sorumluluk projeleri, farkındalık etkinlikleri ve eğitimler ile sürdürülebilirlik konusu ve bunun önemi hakkında farkındalığı artırılması konusunda çalışmalar yapılmıştır." olmak üzere 2 alt başlıktan oluşmaktadır.

Sürdürülebilirlik Raporu (G5): Sürdürülebilirlik raporu, işletmelerin paydaşları sürdürülebilirlik performansları ile ilgili olarak bilgilendirmesini hedefleyen ve periyodik olarak yayınlanan raporlardır (Papoutsis ve Sodhi, 2020). Bu bağlamda işletmelerin sürdürülebilirlik raporu yayınlaması, sürdürülebilirlik performansı ile ilgili bir göstergedir. Bu çalışmada son gösterge olarak, şirketlerin KAP'ta yayınlanan sürdürülebilirlik uyum düzeyi raporlarının yanı sıra ayrıca bir sürdürülebilirlik raporu yayınlayıp yayınlamadıkları araştırılmıştır. Bunun için her bir şirketin internet sitesi kontrol edilmiştir. Buna göre sürdürülebilirlik raporu göstergesi var/kısmen/yok olarak sınıflandırılmıştır. Şirketin internet sitesinde yayınladığı sürdürülebilirlik uyum raporundan farklı bir raporu var ise 1 (var), internet sitesinde sürdürülebilirlik başlığı açarak KAP'ta yayınlanan uyum raporuna yer verildiyse 0.5 (kısmen), şirketin internet sitesinde sürdürülebilirlik raporuna dair hiçbir bilgiye yer verilmediyse 0 (yok) olarak skorlanmıştır.

Daha önceki bölümde belirtildiği üzere BIST Ulaştırma ve Depolama sektöründe 10 şirket bulunmaktadır. Ancak PASEU kodlu şirketin KAP'ta sürdürülebilirlik uyum düzeyi raporu bulunmadığı için değerlendirme dışı bırakılmıştır. Tablo 3'te değerlendirmeye alınan dokuz şirket ve sürdürülebilirlik göstergeleri ile ilgili veri seti sunulmuştur.

Tablo 3: Veri Seti

KOD	ŞİRKET ÜNVANI	Genel İlkelere Uyum Düzeyi (Evet: 1, Kısmen: 0.5, Hayır: 0)	Çevresel Sürdürülebilirlik İlkelere Uyum Düzeyi (Evet: 1, Kısmen: 0.5, Hayır: 0)	Sosyal Sürdürülebilirlik İlkelere Uyum Düzeyi (Evet: 1, Kısmen: 0.5, Hayır: 0)	Kurumsal Yönetim İlkelere Uyum Düzeyi (Evet: 1, Kısmen: 0.5, Hayır: 0)	Sürdürülebilirlik Raporu (Var: 1, Kısmen: 0.5, Yok: 0)
BEYAZ	BEYAZ FİLO OTO KİRALAMA A.Ş.	0.250	0.217	0.529	0.25	0
CLEBI	ÇELEBİ HAVA SERVİSİ A.Ş.	0.583	0.880	0.559	0.50	0.5
GSDDE	GSD DENİZCİLİK GAYRİMENKUL İNŞAAT SANAYİ VE TİCARET A.Ş.	0.400	0.136	0.265	1	0
GRSEL	GÜR-SEL TURİZM TAŞIMACILIK VE SERVİS TİCARET A.Ş.	0.292	0.308	0.294	0.25	1
PGSUS	PEGASUS HAVA TAŞIMACILIĞI A.Ş.	0.917	0.880	0.971	1	1
RYSAS	REYSAŞ TAŞIMACILIK VE LOJİSTİK TİCARET A.Ş.	0	0	0.265	0	0.5
TLMAN	TRABZON LİMAN İŞLETMELİĞİ A.Ş.	0.273	0	0.529	1	0
TUREX	TUREKS TURİZM TAŞIMACILIK A.Ş.	0.125	0	0.353	0	0
THYAO	TÜRK HAVA YOLLARI A.O.	1	1	1	1	1

Kaynak: kap.gov.tr, (2023)

Tabloda verilen bilgiler göstergelerin açıklama kısmında belirtilen şekilde oluşturulmuştur. Sürdürülebilirlik göstergelerine uyum düzeyi ile ilgili örnek hesaplamalar aşağıdaki gibidir:

Örnek 1: BEYAZ kodlu şirket için genel ilkelere uyum düzeyi göstergesi hesabı;

Sürdürülebilirlik uyum raporuna göre şirket genel göstergelerden 2 tanesinde kısmen, 2 tanesine evet, 8 tanesinde ise hayır olarak değerlendirilmiştir. Bu durumda genel ilkelere uyum düzeyi skoru $((2*1)+(2*0.5)+(8*0))/12=0.25$ olarak hesaplanmıştır.

Örnek 2: PGSUS kodlu şirket için çevresel sürdürülebilirlik ilkelerine uyum düzeyi hesabı;

Sürdürülebilirlik uyum raporuna göre şirket çevresel göstergelerden 20 tanesinde evet, 4 tanesinde kısmen, 1 tanesinde ilgisiz olarak değerlendirilmiştir. Bu durumda çevresel ilkelere uyum düzeyi skoru $((20*1)+(4*0.5))/(26-1)=0.88$ olarak hesaplanmıştır.

Çalışmanın bir sonraki kısmında Entropi ve TOPSİS yöntemleri kullanılarak BIST Ulaştırma ve Depolama sektöründe yer alan şirketlerin sürdürülebilirlik performans değerlendirmesine yer verilmiştir.

4. Bulgular

Çalışmada BIST Ulaştırma ve Depolama sektöründe yer alan dokuz şirketin sürdürülebilirlik performansı değerlendirmesi Entropi ve TOPSİS yöntemlerinin birlikte kullanılmasıyla gerçekleştirilmiştir. Buna göre ilk olarak belirlenen beş sürdürülebilirlik performansı göstergesinin ağırlıkları Entropi yöntemi kullanılarak hesaplanmıştır.

Entropi yönteminde sürdürülebilirlik performansı göstergelerine ait karar matrisini veri seti olarak sunulan Tablo 3 oluşturmaktadır. Metodoloji adımları izlendiğinde normalize edilmiş karar matrisi (pij) Tablo 4'te sunulmuştur

Tablo 4: Entropi Yöntemi Normalize Edilmiş Karar Matrisi (pij)

	G1	G2	G3	G4	G5
BEYAZ	0.0651025	0.0634262	0.1110178	0.0499980	0.0000001
CLEBI	0.1518190	0.2572122	0.1173137	0.0999960	0.1249875
GSDDE	0.1041640	0.0397510	0.0556139	0.1999920	0.0000001
GRSEL	0.0760397	0.0900243	0.0616999	0.0499980	0.2499750
PGSUS	0.2387959	0.2572122	0.2037775	0.1999920	0.2499750
RYSAS	0.0000001	0.0000001	0.0556139	0.0000001	0.1249875
TLMAN	0.0710919	0.0000001	0.1110178	0.1999920	0.0000001
TUREX	0.0325512	0.0000001	0.0740818	0.0000001	0.0000001
THYAO	0.2604099	0.2922866	0.2098636	0.1999920	0.2499750

Sonraki adımlarda, her bir sürdürülebilirlik göstergesinin entropisi, farklılaşma dereceleri ve entropi ağırlıkları sırasıyla eşitlik 2, 3 ve 4 kullanılarak hesaplanmıştır ve Tablo 5'te sunulmuştur

Tablo 5: Entropi Uygulaması Özet Sonuç Tablosu

	G1	G2	G3	G4	G5
BEYAZ	0.077	0.076	0.106	0.065	0.000
CLEBI	0.124	0.152	0.109	0.100	0.113
GSDDE	0.102	0.056	0.070	0.140	0.000
GRSEL	0.085	0.094	0.075	0.065	0.151
PGSUS	0.149	0.152	0.141	0.140	0.151
RYSAS	0.000	0.000	0.070	0.000	0.113
TLMAN	0.082	0.000	0.106	0.140	0.000
TUREX	0.048	0.000	0.084	0.000	0.000
THYAO	0.152	0.156	0.142	0.140	0.151
Toplam	0.820	0.685	0.902	0.789	0.677
Eij	0.859	0.718	0.945	0.827	0.710
1-Eij	0.141	0.282	0.055	0.173	0.290
	G1	G2	G3	G4	G5
Wij	0.1499	0.2997	0.06	0.1838	0.3086

Entropi yöntemi uygulaması sonuçlarına göre en yüksek ağırlığa sahip gösterge Sürdürülebilirlik Raporu (G5) olarak ortaya konmuş, bu göstergeyi Çevresel Sürdürülebilirlik İlkelerine Uyum Düzeyi (G2), Kurumsal Yönetim İlkelerine Uyum Düzeyi (G4), Genel İlkeler Uyum Düzeyi (G1) ve Sosyal Sürdürülebilirlik İlkelerine Uyum Düzeyi (G3) izlemiştir. Objektif bir ağırlıklandırma yöntemi olan

Entropi, veri setinin homojen dağıldığı göstergelere düşük ağırlık atarken, heterojen olduğu göstergelere ise daha yüksek ağırlık atamaktadır. Sonuçlar bu bağlamda incelendiğinde, en yüksek ağırlığa sahip olan Sürdürülebilirlik Raporu (G5) göstergesi ile ilgili olarak firmaların sadece 3 tanesinin rapora sahip olduğu, 1 tanesinin kısmen (0.5) olarak nitelendirildiği, 4 tanesinin ise sürdürülebilirlik raporu olmadığı gözlemlenmektedir. Bu durum, firmaların sürdürülebilirlik raporuna sahip olup olmama durumunun heterojen dağıldığını ortaya koymakta ve gösterge ağırlığının yüksek çıkmasını anlamlı kılmaktadır. Öte yandan, en düşük ağırlığa sahip Sosyal Sürdürülebilirlik İlkelerine Uyum Düzeyi (G3) göstergesinin verileri incelendiğinde firmalar arası farklılığın çok yüksek olmadığı gözlemlenmiştir, bir diğer ifade ile değerlerin görece olarak homojen dağıldığı ifade edilebilmektedir.

Uygulamanın ikinci kısmında Entropi yöntemi ile elde edilen sürdürülebilirlik göstergesi ağırlıkları TOPSİS yöntemine entegre edilmiş ve şirketlerin sürdürülebilirlik performansları değerlendirilmiştir. TOPSİS uygulamasında ilk olarak eşitlik 5 kullanılarak normalize edilmiş karar matrisi Tablo 6'daki gibi oluşturulmuştur.

Tablo 6: TOPSİS Yöntemi Normalize Edilmiş Karar Matrisi

	G1	G2	G3	G4	G5
BEYAZ	0.156	0.132	0.297	0.120	0.000
CLEBI	0.363	0.535	0.314	0.239	0.267
GSDDE	0.249	0.083	0.149	0.478	0.000
GRSEL	0.182	0.187	0.165	0.120	0.535
PGSUS	0.571	0.535	0.546	0.478	0.535
RYSAS	0.000	0.000	0.149	0.000	0.267
TLMAN	0.170	0.000	0.297	0.478	0.000
TUREX	0.078	0.000	0.198	0.000	0.000
THYAO	0.623	0.608	0.562	0.478	0.535

Sonraki aşamada Entropi yöntemi ile elde edilen gösterge ağırlıkları normalize edilmiş karar matrisindeki değerler ile çarpılarak sunulan ağırlıklandırılmış normalize edilmiş matris (eşitlik 6) oluşturulmuştur ve eşitlik 7 kullanılarak ideal (a*) ve negatif ideal (a-) değerler elde edilmiştir. Bu sonuçlar Tablo 7'de gösterilmiştir. Tüm göstergeler fayda kriteri olduğu için hepsi maksimize edilmiştir.

Tablo 7: Ağırlıklandırılmış Normalize Edilmiş Karar Matrisi ve ideal (a*) ve negatif ideal (a-) değerler

	G1	G2	G3	G4	G5
BEYAZ	0.02334	0.03951	0.01725	0.02197	0.00002
CLEBI	0.05443	0.16021	0.01823	0.04394	0.08247
GSDDE	0.03735	0.02476	0.00864	0.08788	0.00002
GRSEL	0.02726	0.05607	0.00959	0.02197	0.16493
PGSUS	0.08562	0.16021	0.03167	0.08788	0.16493
RYSAS	0.00001	0.00002	0.00864	0.00001	0.08247
TLMAN	0.02549	0.00002	0.01725	0.08788	0.00002
TUREX	0.01167	0.00002	0.01151	0.00001	0.00002
THYAO	0.09337	0.18206	0.03261	0.08788	0.16493
a*	0.093369	0.1820603	0.0326110	0.0878772	0.1649322
a-	0.0000093369	0.0000182060	0.0086419	0.0000087877	0.0000164932

Uygulamanın son aşamasında eşitlik 8, 9 ve 10 kullanılarak pozitif ideal çözüm için S*, negatif ideal çözüm için S- ve ideal çözüme göreli yakınlık C* değerleri hesaplanmış ve Tablo 8'de sunulmuştur.

Tablo 8: Pozitif İdeal Çözüm, Negatif İdeal Çözüm ve İdeal Çözüme Göreli Yakınlık Değerleri

	S*	S-	C*	Sıralama
BEYAZ	0.239	0.052	0.178	8
CLEBI	0.105	0.194	0.649	3
GSDDE	0.236	0.099	0.295	5
GRSEL	0.158	0.178	0.529	4
PGSUS	0.023	0.262	0.919	2
RYSAS	0.239	0.082	0.257	7
TLMAN	0.255	0.092	0.265	6
TUREX	0.274	0.012	0.042	9
THYAO	0.000	0.278	1.000	1

BIST Ulaştırma ve Depolama sektöründe yer alan şirketlerin sürdürülebilirlik performansı değerlendirme sonuçlarına göre THYAO kodlu şirketin performansı en yüksek çıkmıştır. Bu şirketi PGSUS izlemiştir ve CLEBI izlemiştir. Bu bağlamda havayolu ile ilişkili şirketlerin ilk üç sırayı oluşturduğu ortaya konmuştur. Geri kalan şirketler sırayla GRSEL, GSDDE, TLMAN, RYSAS, BEYAZ ve TUREX olarak ortaya çıkmıştır. Çalışmanın sonuçları ile ilgili tartışmaya bir sonraki bölümde yer verilmiştir.

5. Tartışma ve Sonuç

Bütüncül olarak incelendiğinde sürdürülebilirlik performansı, çevresel, sosyal ve ekonomik etkilerin dengeli bir şekilde yürütüldüğü bir yapıyı ifade etmektedir. Lojistik sektörü küreselleşen dünyada süreçleri birbirine bağlayan bir rol oynadığı için sürdürülebilirliğe olan etkisi çok büyüktür. Bu bağlamda lojistik sektöründe yer alan işletmelerin sürdürülebilirlik performansının değerlendirilmesi, negatif çevresel etkileri minimize ederken sosyal ve ekonomik anlamda gelişmeye açık konuların ortaya konması itibarıyla kritik önem taşımaktadır. Öte yandan sürdürülebilirlik performans değerlendirmesine ışık tutan en önemli unsurlardan birisi işletmelerin yayınladıkları sürdürülebilirlik raporlarıdır. Ancak ülkemizde lojistik sektöründe yayınlanan sürdürülebilirlik raporları oldukça sınırlıdır.

Bu bağlamda standart sürdürülebilirlik göstergeleri ile değerlendirme yapmaya olanak sağlayan sürdürülebilirlik raporlaması KAP'ta yer almaktadır. Ulaştırma ve lojistik sektöründe sürdürülebilirlik performans değerlendirmesi yapmayı amaçlayan bu çalışmada, KAP'ta tüm bilgileri yayınlanan ve lojistik sektörünü yansıtan ulaştırma ve depolama sektörüne odaklanılmıştır. Bu bağlamda ulaştırma ve lojistik sektörü BIST'te yer alan şirketler olarak sınırlandırılmıştır. Bu şekilde, değerlendirmeye alınan tüm şirketler ile ilgili aynı veri gruplarına ulaşılmıştır. Sürdürülebilirlik raporlarında yer alan çevresel, sosyal ve kurumsal göstergeler sürdürülebilirlik performans değerlendirmesinde kullanılmıştır. Toplam dokuz şirketin, beş gösterge açısından Entropi ve TOPSİS yöntemleri ile değerlendirildiği bu çalışmada hem sürdürülebilirlik göstergelerinin ağırlıkları hem de şirketlerin sıralaması ortaya konmuştur.

Çalışma sonuçları sürdürülebilirlik göstergelerinin ağırlıkları açısından incelendiğinde, sürdürülebilirlik raporu ile ilgili olan kriter en önemli olarak ortaya çıkmıştır. Bu durum, kurumsal sürdürülebilirliğin sağlanmasında periyodik sürdürülebilirlik raporu yayınlanmasının, sürdürülebilirlik performansının takibi ve sürdürülebilirlik prensiplerinin benimsenmesindeki önemini vurgulamaktadır. Buna ek olarak, sosyal, çevresel ve kurumsal konuları kapsamı itibarıyla sürdürülebilirlik raporlaması sürdürülebilirlik performansı ile ilgili bütüncül bir yapıyı içermektedir. Bu sonuç, lojistik sektöründe çevresel performans ve kurumsal yönetimin sürdürülebilirlik raporlaması ile ilişkisini araştıran Karaman, Kılıç ve Uyar'ın (2020) sonuçları ile benzer bir yapıya sahiptir. Gösterge ağırlıklarında önem sırası, çevresel, kurumsal ve genel ilkelerle ilişkili konular şeklinde devam etmiştir. Sosyal konuların ise sonlarda yer aldığı ortaya konmuştur. Bu bulgu Kusrini, Ahmad ve Murniati'nin (2019) çalışma sonuçları ile benzer çıkmıştır. Sosyal sürdürülebilirlik göstergelerinin görece olarak geri plana atıldığı bu bulgular, benzer sonuçlara ulaşan Banihashemi, Fei ve Chen'in (2019) da savunduğu, sürdürülebilirlik performansın tüm boyutlarıyla ele alınması gerekliliğini desteklemektedir.

Çalışma sonuçları şirketlerin sürdürülebilirlik performans değerlendirme bulguları açısından incelendiğinde havayolu taşımacılığı yapan şirketlerin sürdürülebilirlik performansı konusunda ilk iki sırada yer almıştır. Bu şirketleri havacılık sektörü ile ilişkili yer hizmetleri sağlayan bir firma izlemiştir. Bu konu şirketlerin finansal durumlarının yanı sıra, havayolu taşımacılığı konusunda özellikle çevresel sürdürülebilirliğin ve operasyonların sosyal sürdürülebilirlik üzerindeki etkisinin küresel anlamda çok ön planda olmasına bağlanabilir. Havayolu taşımacılığının yol açtığı tehlikeli emisyonlar, kullanılan fosil atıklar ve çok çeşitliliğe sahip istihdam yapısı itibariyle sürdürülebilirlik raporlaması ve performansı şirketler için stratejik bir öncelik haline gelmektedir (Karaman, Kilic ve Uyar, 2018). Çalışma bulguları da bu durum ile uyumlu olarak ortaya çıkmıştır.

Ulaştırma ve depolama sektöründe sürdürülebilirlik performansı ile ilgili olarak öncelikle şirketlerin KAP'ta yayınlanan sürdürülebilirlik raporunda uyum düzeyi olarak kısmen ve hayır olarak belirtilen göstergelere odaklanmaları, sürdürülebilirlik performanslarını geliştirmede ilk adım olarak nitelendirilebilir. Ayrıca güçlü oldukları yönlerinin devamlılığını sağlamak ve iyi uygulamaları örnek almak sürdürülebilirlik performansı ile ilgili olumlu sonuçlar doğuracaktır. Bu bağlamda işletmelerin sürdürülebilirlik performans değerlendirmesini temel süreçleri arasına alması ve sürdürülebilirliğin kurumsal yapının ayrılmaz bir bütünü olarak benimsenmesi çok önemlidir.

Çalışmanın temel kısıtını veri tabanlarında tüm şirketler için standart ve güncel veriye erişim oluşturmaktadır. Buna göre BIST Ulaştırma ve Depolama sektöründe yer alan 10 şirketten 1 tanesi sürdürülebilirlik raporu olmadığı için değerlendirmeye alınamamıştır. Öte yandan, şirket seçiminde bir kriter belirleme gerekliliği itibariyle sadece BIST Ulaştırma ve Depolama sektöründe yer alan işletmeler analize dahil edilmiştir.

Bu çalışmanın literatüre temel katkısı lojistikte sürdürülebilirlik performansına odaklanarak ülkemizde ulaştırma ve depolama sektöründe bir analiz gerçekleştirmektir. Bu bağlamda, geçmiş çalışmalar incelendiğinde lojistik ve ilişkili sektörlerde sürdürülebilirlik performans değerlendirmesini objektif bir yaklaşımla değerlendirmeye olanak sağlayan bir araştırma önerisine rastlanmamıştır. Bu çalışmada hem kapsayıcı bir gösterge seti sunulmuş, hem de objektif değerlendirmeye olanak sağlayan bütünlük bir çok kriterli karar verme yaklaşımı kullanılmıştır. Çalışma sonuçlarının sektörel uygulamalara yönelik beklenen temel katkıları ise işletmelerin sürdürülebilirlik performanslarını değerlendirmede kullanabilecekleri bir yapı sunulması ve sürdürülebilirlik değerlendirmesi ile ilgili atılacak temel adımlar ve belirlenecek temel hedefler ile ilgili bir çerçeve oluşturmaya yardım etmesidir. Sonuç olarak bu çalışmanın, ulaştırma ve depolama sektöründe sürdürülebilirlik performansına odaklanarak ilgili yazına katkı sağlaması, uygulama boyutunda ise işletmelerin sürdürülebilirlik performanslarını değerlendirmede kullanabilecekleri bir yaklaşım sunması itibariyle faydalı olması beklenmektedir. İlerleyen çalışmalarda sürdürülebilirlik performans değerlendirmesi farklı sektörler için gerçekleştirilebilir, sürdürülebilirlik performans göstergeleri sektörler ihtiyaçlarına göre güncellenebilir. Ayrıca uzman görüşlerine başvurarak subjektif değerlendirmelerin de dikkate alındığı çalışmalar gerçekleştirilebilir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Kaynaklar

- Agyabeng-Mensah, Y., Afum, E., Acquah, I. S. K., Dacosta, E., Baah, C., ve Ahenkorah, E. (2021), The role of green logistics management practices, supply chain traceability and logistics ecocentricity in sustainability performance. *The International Journal of Logistics Management*, 32(2), s.538-566.
- Akandere, G. (2021), Yeşil Sertifikalı Limanların Performansının Entegre Entropi-Topsis Yöntemleri ile Değerlendirilmesi. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 39(4), s.515-535.
- Akdağ, N. Ö., Karaatlı, M., ve Kocabıyık, T. (2022), BIST Ulaştırma Endeksinin YSA NARX Modeli ile Öngörülmesi. *Alanya Akademik Bakış*, 6(3), s.2721-2746.
- Ali, S. S., Kaur, R., ve Khan, S. (2022), Evaluating sustainability initiatives in warehouse for measuring sustainability performance: an emerging economy perspective. *Annals of Operations Research*, s.1-40.
- Alsayegh, M. F., Abdul Rahman, R., ve Homayoun, S. (2020). Corporate economic, environmental, and social sustainability performance transformation through ESG disclosure. *Sustainability*, 12(9), 3910.
- Altan, İ. M., ve Yıldırım, M. (2019), Sigorta sektörünün finansal performansının Entropi Ağırlıklandırılmış TOPSIS yöntemiyle analizi ve değerlendirilmesi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 8(1), s.345-358.
- Aşkın, G. Ü. L., ve Erdem, M. (2022), Gıda perakende firmalarının finansal performanslarının Entropi-TOPSIS yöntemiyle analizi. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, (35), s.25-33.
- Aynur, Acer, ve Kalender, S. (2020), Antrepoların performansının entropi ve TOPSIS yöntemiyle değerlendirilmesi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (65), s.1-20.
- Banihashemi, T. A., Fei, J., ve Chen, P. S. L. (2019), Exploring the relationship between reverse logistics and sustainability performance: A literature review. *Modern Supply Chain Research and Applications*, 1(1), s.2-27.
- Bhatt, Y., Ghuman, K., ve Dhir, A. (2020), Sustainable manufacturing. Bibliometrics and content analysis. *Journal of Cleaner Production*, 260, 120988.
- Borsa İstanbul (2023) "BIST ULASTIRMA" <https://borsaistanbul.com/tr/endeks-detay/252/bist-ulastirma> (Erişim Tarihi: 06.11.2023)
- Ding, S., Ward, H., ve Tukker, A. (2023), How Internet of Things can influence the sustainability performance of logistics industries—A Chinese case study. *Cleaner Logistics and Supply Chain*, 6, 100094.
- Huang, W., Shuai, B., Sun, Y., Wang, Y., ve Antwi, E. (2018), Using entropy-TOPSIS method to evaluate urban rail transit system operation performance: The China case. *Transportation Research Part A: Policy and Practice*, 111, s.292-303.
- Karaman, A. S., Kilic, M., ve Uyar, A. (2018), Sustainability reporting in the aviation industry: worldwide evidence. *Sustainability Accounting, Management and Policy Journal*, 9(4), s.362-391.
- Karaman, A. S., Kilic, M., ve Uyar, A. (2020), Green logistics performance and sustainability reporting practices of the logistics sector: The moderating effect of corporate governance. *Journal of Cleaner Production*, 258, 120718.
- Kıracı, K., ve Asker, V. (2019), Hava Aracı Leasing Şirketlerinin Performans Analizi: Entropi Temelli Topsis Uygulaması. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (24), s.17-28.
- Kusrini, E., Ahmad, A., ve Murniati, W. (2019, August), Design Key Performance Indicator for Sustainable Warehouse: A Case Study in a Leather Manufacturer. In *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering* 598(1), s. 012042), IOP Publishing.

- Lee, K. H., ve Wu, Y. (2014), Integrating sustainability performance measurement into logistics and supply networks: A multi-methodological approach. *The British Accounting Review*, 46(4), s.361-378.
- Mansyur, R. A., ve Saban, M. (2023), Ulaştırma ve Depolama Sektörünün Entropi-Topsis Yöntemleriyle Finansal Performans Analizi. *Yönetim Ekonomi Edebiyat İslami ve Politik Bilimler Dergisi*, 8(1), s.42-58.
- Mukhametzhanov, I. (2021), Specific character of objective methods for determining weights of criteria in MCDM problems: Entropy, CRITIC and SD. *Decision Making: Applications in Management and Engineering*, 4(2), s.76-105.
- Özevin, O. (2022), Kurumsal sürdürülebilirlik performansının entropi ve topsi yöntemleriyle ölçülmesi: BIST şirketleri üzerine bir uygulama. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (95), s.75-98.
- Papoutsis, A., ve Sodhi, M. S. (2020), Does disclosure in sustainability reports indicate actual sustainability performance?. *Journal of Cleaner Production*, 260, 121049.
- Rajesh, R. (2020). Exploring the sustainability performances of firms using environmental, social, and governance scores. *Journal of Cleaner Production*, 247, 119600.
- Ren, R., Hu, W., Dong, J., Sun, B., Chen, Y., ve Chen, Z. (2020), A systematic literature review of green and sustainable logistics: bibliometric analysis, research trend and knowledge taxonomy. *International journal of environmental research and public health*, 17(1), 261.
- UTİKAD (2022) *Lojistik Sektörü Raporu*.
<https://www.utikad.org.tr/images/HizmetRapor/utikadlojistiksektoruraporu2022-857.pdf> (Erişim Tarihi: 06.11.2023)
- Wang, C. N., Le, T. Q., Chang, K. H., ve Dang, T. T. (2022), Measuring road transport sustainability using MCDM-based entropy objective weighting method. *Symmetry*, 14(5), 1033.
- Yang, K., ve Thoo, A. C. (2023), Visualising the knowledge domain of reverse logistics and sustainability performance: scientometric mapping based on VOSviewer and CiteSpace. *Sustainability*, 15(2), 1105.
- Yontar, E. (2022), Assessment of the logistics activities with a structural model on the basis of improvement of sustainability performance. *Environmental Science and Pollution Research*, 29(45), s.68904-68922.
- Yu, M. C., Wang, C. N., ve Ho, N. N. Y. (2016), A grey forecasting approach for the sustainability performance of logistics companies. *Sustainability*, 8(9), 866.
- Yusliza, M. Y., Yong, J. Y., Tanveer, M. I., Ramayah, T., Faezah, J. N., ve Muhammad, Z. (2020), A structural model of the impact of green intellectual capital on sustainable performance. *Journal of Cleaner Production*, 249, 119334.

Abant Sosyal Bilimler Dergisi
Journal of Abant Social Sciences

2024, 24(2): 705-717, doi: 10.11616/asbi.1454651

Apiturizmin Gelişmesinde Arıcılık Müzelerinin Önemi: Çine Arıcılık Müzesi ve Eğitim Merkezi Üzerine Bir Değerlendirme

The Importance of Beekeeping Museums in the Development of Apitourism: An Evaluation on Çine Beekeeping Museum and Training Center

Burçak AKINCI EKİZTEPE

Geliş Tarihi (Received): 18.03.2024

Kabul Tarihi (Accepted): 29.05.2024

Yayın Tarihi (Published): 31.07.2024

Öz: Bu çalışmada Çine ve yöresinde apiturizmin gelişmesinde Çine Arıcılık Müzesi ve Eğitim Merkezi'nin katkısı araştırılmıştır. Araştırma çerçevesinde öncelikle apiturizm, gelişim süreci, Dünya'da ve Türkiye'de örnek uygulamalar üzerine kapsamlı bir literatür araştırması yapılmıştır. Yapılandırılmamış alan çalışması veri toplama aracı olarak kullanılmış, katılımcı gözlemci olarak olgunun ayrıntılı bir şekilde tanımlanabilmesi amacıyla gözlem ve inceleme yapılmıştır. Öncelikle müze yetkilisi ile görüşülmüş, ardından tesadüfi olmayan örnekleme yöntemlerinden olan kartopu örnekleme yöntemi ile konuyla ilgili bilgi sahibi kişi veya kişilerin kim olabileceği öğrenilmiş, oluşturulan 14 soruluk görüşme formu yöre hakkında bilgi sahibi olan kişilere yöneltilerek mülakat tekniği kullanılmıştır. Araştırma sonucunda apiturizmin Çine ve yöresinde henüz uygulanan bir turizm türü olmadığı ancak gelişmeye uygun olduğu belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Apiturizm, Arı Müzesi, Bal Evi, Çine Arıcılık Müzesi ve Eğitim Merkezi.

&

Abstract: In this study, the contribution of Çine Beekeeping Museum and Training Center to the development of apitourism in Çine and its region was investigated. Within the framework of the research, a comprehensive literature research was conducted on apitourism, its development process, and sample practices in the world and in Turkey. Unstructured field study was used as a data collection tool, and observation and examination were carried out as a participant observer in order to describe the phenomenon in detail. First of all, the museum official was interviewed, then the person or people who were knowledgeable about the subject were learned through the snowball sampling method, which is one of the non-random sampling methods, and the interview technique was used by directing the 14-question interview form to people who had knowledge about the region. As a result of the research, it was determined that apitourism is not yet a type of tourism practiced in Çine and its region, but it is suitable for development.

Keywords: Apitourism, Bee Museum, Honey House, Çine Beekeeping Museum and Education Center.

Atıf/Cite as: Akıncı Ekiztepe, B. (2024). Apiturizmin Gelişmesinde Arıcılık Müzelerinin Önemi: Çine Arıcılık Müzesi ve Eğitim Merkezi Üzerine Bir Değerlendirme. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 705-717. doi: 10.11616/asbi.1454651

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Dr., Burçak Akıncı Ekiztepe, Millî Eğitim Bakanlığı burcakakinciekiztepe@gmail.com. (Sorumlu Yazar)

1. Giriş

Apiturizm, arının ekolojik dengedeki yerini ve önemini fark etme bilinci ile hayat bulan, çevre koruma hassasiyeti ve bu hususta bireylere sorumluluklarını hatırlatma ile devam eden bir süreçtir. Arı yetiştiricilerine, apiterapi uzmanlarına niş turizm pazarını sağlamlaştırmak için önemli fırsatlar sunan apiturizmin yeşil ekonominin değerli bir unsuru olarak ortaya çıkıp geliştiği söylenebilir (Koroseç, 2016). Geniş açıdan değerlendirildiğinde apiturizm arı kültürü, merakı ve hayranlığıyla seyahat eden spesifik bir tatilci grubunun bu kültürü deneyimlemek, tadına varmak, özümsemek, arı ürünleriyle kendi sağlıklı yaşamına katkı sağlamak, bu amaçlarla arıların doğal yaşam alanlarına doğru turistik gezilere katılmak, aktif turistik gezisi boyunca ortaya çıkan faaliyetler bütünü (Suna, 2018: 48) şeklinde değerlendirilmektedir.

Günümüzde turizm olgusu her yönüyle ve tüm çeşitliliğiyle toplumların kültürel, etik ve doğal değerlerinin korunması yönünde önemli bir koruyucu ve geliştirici etken olarak kabul edilmektedir. Turizmin son trendleri ekoturizm, tarım turizmi, doğa turizmi ve kültürel turizm gibi çevre yanlısı seyahate yönelimi vurgulamaktadır (Pal ve Bhattacharya, 2023: 51). Artık turizme katılım anlayışının turizmin sadece fiziksel değil aynı zamanda bilişsel olan aktif rekreasyon formlarına doğru evrildiği dikkat çekmektedir. Ayrıca yeni ve farklı olanı deneyimleme, bilgi edinme, bölgesel, doğal, kültürel özellikleri karşılaştırmaya yönelik turizm anlayışının gelişmeye başladığı fark edilmiştir. Apiturizm, değişen bu tercih ve yönelimlerin bir sonucu yeni bir disiplin ve sürdürülebilir gelişimin çok yeni bir yaklaşımı ile gelişen, alternatif bir turizm türü olarak ele alınmaktadır. Geleneksel bir meslek olan arıcılık ile ekolojik, gıda ve tıbbi yönlerden arı ürünleri ile bağlantılı olan arı turizmi, apiturizm şeklinde ifade bulunmaktadır.

Doğa ve insanlarla birlikte hassas bir simbiyotik içerisinde bir arada yaşayan arılar (Shiffler, 2014), doğanın sürdürülebilirliğinin sağlanabilmesi için hayati öneme sahip canlılardır (Akyürek, 2022: 2). Özellikle gelişimin sınırlı olduğu kırsal toplulukların geçim güvenliklerine katkıda bulunan arıcılık uygulamaları ise ekonomik kalkınmanın, doğal kaynakların korunmasının ve ekonomik hizmetlerin bir arada var olduğu, verimli korumanın mükemmel bir örneğidir. Prehistorik zamanlardan itibaren referansı bulunan, insan eliyle üretimin başladığı ilk zamanlardan bu yana yıllar içerisinde farklı yöntem ve teknikler kullanılarak günümüze kadar gelmiştir (Slovenia-The Leader of Api-Tourism; 2021). FAO, küçük ölçekli arıcılığı sürdürülebilir geçim kaynağı olarak nitelendirmektedir (Pal ve Bhattacharya, 2023: 51).

Araştırmanın konusu, apiturizmin gelişmesinde arıcılık müzelerinin önemini ortaya koymak, Çine Arıcılık Müzesi ve Eğitim Merkezi'nin yörede apiturizmin gelişmesi üzerine katkısının olup olmayacağı üzerine değerlendirme yapmaktır. Nitel olarak yürütülen bu çalışma ile arıcılık müzelerinin buldukları yörede apiturizmi geliştirme potansiyelini değerlendirmek ve yörede apiturizmin ilişkili olduğu diğer turizm türlerinin canlanmasına ne tür katkı sağlayacağını ortaya koymak ve yöre ile ilgili akademik çalışmalara katkı sağlayarak literatürün güncel tutulmasını sağlamak istenmektedir. Konu ile ilgili yöreye yönelik akademik bir çalışmaya rastlanmamış olması çalışmanın özgünlüğünü ifade etmektedir. Çalışmanın temel amacı, apiturizmin gelişmesinde önemli bir çekicilik olduğu düşünülen arıcılık müzelerinin önemini ve bu kapsamda Çine Arıcılık Müzesi ve Eğitim Merkezi'nin apiturizm kapsamında değerlendirilmesidir. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden olgubilim deseni kullanılmıştır.

2. Apiturizm

Apiturizm, arıcılık sanatı ve arının yaşamı ile ayrılmaz bir şekilde bağlantılı alternatif turizm formu olarak, turistlerin arıcı kıyafetlerini giyinebilecekleri, arıcılık ve apiterapi hakkında bilgi edinebilecekleri ve bal, arı ekmeği, arı sütü, polen, arı şarabı vb. çeşitli kovan ürünlerini deneyimleyebilecekleri, arı kolonilerinin yaşayışlarını gözlemleyebilecekleri, bal ve polen toplama, arı kovanı boyama, arı bahçelerinde yürüyüş aktiviteleri yapabilecekleri rehberli geziler olarak tanımlanmaktadır (Sivic, 2013; Vos ve Bien, 2013: 84; Pantoja, Gomez, Contreas, Grimau ve Montenegro; 2017: 147; Cesur; 2021: 78). Bu

turizm türü, mevcut arıcılık müzesi ve açık hava müzesi uygulamaları temelinde gelişmektedir (Pal ve Bhattacharya, 2023: 53).

Wos'a (2014: 66-67) göre uluslararası literatürde apiturizm olarak ifade bulan arı turizmi kavramı, yeni nesil tatilcilerin Apis Mellifera isimli bal arısının bulunduğu bölgelere seyahat etmesi ile başlamış, turizm hizmet tedarikçilerinin girişimleri ile popüler hale gelmiştir. Apiturizm, yeni bir turizm disiplini ve sürdürülebilir gelişimde çok yeni bir yaklaşımdır. Turizmin bu yeni formu arı kovanlarını, açık hava müzelerini, arı parkını, turistin koku alma deneyimini, api terapiyi, diğer arılar hakkında bilgi edinebilme ve arı müzelerini ziyaret etmeyi içermektedir (Pal ve Bhattacharya, 2023: 52).

Apiturizm, kırsal toplulukların kültürlerini ve geleneklerini ilgilendiren ve sürdürülebilir kalkınma mantığında arılarla iletişim, etkileşim kurma ve onları çevreleyen kültür hakkında bilgi edinme amacıyla yerel, bölgesel, ulusal, uluslararası olarak düzenlenen niş bir turizm türü olarak kabul edilmektedir (Wos; 2014: 66; Porter, 2020; Gonzalez, Arnedo, Izquierdo-Gascon ve Rubio-Gil; 2022: 1148; Pal ve Bhattacharya, 2023: 51-52). Pal ve Bhattacharya (2023: 52)'ya göre biyoçeşitliliği korumanın yanı sıra ekolojik habitatı yok etmeden dengeli bir gelir getirici kaynak olarak değerlendirilen apiturizm, daha sağlıklı yaşam tarzı için yerel ve sağlıklı ürünler yiyin, fikrini benimsemektedir. 2007 yılında Slovenya'da yeni bir turizm türü olarak gelişmeye başlamış ve 2013 yılında Slovenya Arıcılar Derneğinin bir marka projesi olarak tanıtılmıştır. Ardından Almanya, Polonya, Ukrayna, İspanya, Litvanya ve Çek Cumhuriyeti gibi ülkelerde dinamik bir şekilde gelişme göstermiştir (Beigi, 2018: 13; Cesur, 2021: 78). FAO (2016)'ya göre İran, arıcılık endüstrisinde bal üretimi ve bal üretim çiftlikleri açısından dünyada ilk on ülke arasında yer almakta, arz değerlerini fırsata çevirmek için turizm planlaması yapmaktadır (Beigi, 2018: 14). Sırbistan'da Zivanovic arı ve şarap müzesi (Muzec Zivanovic, 2022), Slovenya'da arı evleri (apiturizem.si, 2022) ve Şili'de kendi evini arı ürünleri sunumu yapan müzeye dönüştüren ailenin evleri (Shiffler, 2014: 73) küresel arı ürünleri müzelerine örnek olarak gösterilebilir. Kanarya Adaları Tenerife'te turistlere arıcılarla etkileşerek farklı bal çeşitlerini tatmaya yönelik yürüyüş etkinlikleri düzenlenmektedir (Shiffler, 2014). Hindistan'ın ilk bal ve arıcılık müzesinde atölye uygulamaları ile bal toplayan yerli kabileler hakkında bilgi yoluyla insanları arı geçim kaynağı konusunda eğitmek, çevre dostu olma ve arı türlerinin korunması konusunda farkındalığı geliştirmek üzerine çalışmalar yapılmaktadır (Collection of Collections, 2022). Yunanistan'da ise özellikle okullarda arıcılar tarafından yapılan sunumlar, çocukların arı dünyasına ait pozitif enerjiyi ve coşkuyu öğrenmesi, hissetmesi ve arılardan korkmaması için etkili bir yaklaşım olarak değerlendirilmektedir. Yunanistan'ın kendine özgü ışığının, bozulmamış manzaralarının, renklerinin ve kokularının mükemmel kombinasyonunun oluşturduğu tipik deniz, kum, güneş turizm arz unsurlarını arıcılık turizmi ile birleştirilmek suretiyle apiturizmde iddialı ve yenilikçi projelere hazır olduğu anlaşılmaktadır (URBACT, 2020).

Türkiye de yaz aylarında kıyı bölgelerinde yoğunlaşan, geleneksel turizm olan deniz-kum-güneş modeline sahiptir. Ülkemizin turizm politikaları turizmi çeşitlendirmeye yönelik hedefler koymakta ve sektör temsilcileri alternatif turizm arayışına girmektedir. Bu bağlamda birçok turizm türü ile kolaylıkla entegre edilebilen ve ülkenin belli bölgelerinde potansiyeli yüksek olan apiturizmin geliştirilmesi önerilmektedir (Cesur, 2021: 85). Türkiye apiturizm açısından ele alındığında bu alternatif turizm türüne yönelik uygulamaların henüz net bir şekilde beklenen ve planlanan faydalara cevap veremediği anlaşılmaktadır. Apiturizme ait literatür incelendiğinde ülkemizde genel olarak arıların insanlık için önemi konusunda farkındalığı artırmak, bir başka ifade ile eğitsel işlevin ön planda tutulduğu görülmektedir. Buradan hareketle apiturizmin ülkemizde belirlenen amaçlarını aşağıda belirtildiği şekilde sıralamak mümkündür (Suna; 2018):

- ✓ Turizm sektörü aracılığıyla arıcılık faaliyetlerinin incelenmesi,
- ✓ Kırsal alanlarda çevre bilincinin oluşturulması,
- ✓ Apiturizmin öncüleri ve turizm sektörü temsilcileri aracılığıyla doğaya duyarlı bir nesil oluşmasına katkı sağlanması,
- ✓ Ekonomik büyüme, kırsal ve yerel kalkınma ile sosyal kalkınmaya fayda oluşturulması,

- ✓ Doğa kanunlarına uygun ve sağlıklı yaşam felsefesini benimseyen kişiler arasında bağlantı kurarak turizm destinasyonu olunması.

Yukarıdaki amaçlar doğrultusunda apiturizmin beklenen en büyük faydasının geliştiği bölgenin sürdürülebilir kalkınmasını desteklemesi olduğu söylenebilir. Gelişmiş ülkeler de dâhil olmak üzere birçok ülkede apiturizm alternatif turizm olarak görülmekte ve geliştirilmesi yönünde çaba gösterilmektedir. Örneğin Polonya'da apiturizmin geliştirilmesi için uzun yıllardır faaliyet gösteren arıcılık müzesinin yanı sıra açık hava müzesinde de arı kovanları sergilenmektedir. Arıcılık çiftliklerinin etkinliklerinin artırılması için apiturizm rotaları oluşturulmakta ve bu rotalar için örnek çiftlikler kurulmaktadır (Suna; 2018).

Apiturizmin işlevleri sosyal, sağlık, seyahat ve eğitsel amaçlı olarak ele alınabilir. Bu işlevleri aşağıda belirtildiği gibi açıklamak mümkündür (Cesur, 2021: 81; Wos, 2014: 66):

- ✓ Sosyal İşlevi: Apiturizmde, turizm sektörü ile hayvancılık sektörü ilişkilendirilerek yeni bir turistik ürün sunulmaktadır. Bu turizm türü, sektörün içerisinde olan bilgi ve deneyimlerinden yararlanan arıcılar ile tatilciler ve yerel halk arasında ilişkiyi canlı tutmaktadır.
- ✓ Sağlık Fonksiyonu: Alternatif tıp alanında kullanılan arı ürünlerinin doğru ve uygun şekilde kullanıldığında tedavi edici özelliğinin bulunduğu bilinmektedir. Bu durum apiturizmin, sağlık turizmi alanında ele alınan sağlık fonksiyonunu ortaya koymaktadır. Propolis, arı sütü, polen, mum gibi arı ürünleri ile birlikte kovan havası soluma vb. doğal tedavi yöntemleri bu turizm türünde teşvik edilmektedir.
- ✓ Seyahat Fonksiyonu: Destinasyonların eşsiz doğal güzelliklerini görmek, özellikle arıcılıkla ilgili faaliyetlere katılmak amacıyla seyahat etme fonksiyonudur. Bireysel geziler olabileceği gibi arıcılığın tarihçesi, arıcılıkla ilgili yerel değerler ve gelenekler, tarihi arıcılık malzemelerinin sergilenmesi gibi etkinlikler bu turlara dâhil edilir. Balı tatmak ve satın almak için arı kovanlarını ziyaret etmek ve çeşitli etkinliklere katılmak, seyahat fonksiyonu desteklemektedir.
- ✓ Eğitsel İşlevleri: Temel amacı, arıların insanlık için önemi konusunda farkındalık yaratmaktır. Arıcılık faaliyetleri, arı ürünleri, arıcılık tarihi, arı ile ilgili oyunlar, apiterapi uygulamaları ve etkinlikleri hakkında bilgi vermektir. Teori ile pratiği birleştirmeye yönelik doğal ortamlarında bal üretim süreci, bal türlerinin çeşitliliği, bu kaynakların korunmasının gerekliliği, sağlığın önemi vurgulanmaktadır. Ekolojik eğitim ön planda tutulmakta ve çevresel davranışlar teşvik edilmektedir. Slovakya'da yapılan araştırmalar eğitim kapsamında arı çeşitliliğine yapılan ziyaretlerin apiturizmin eğitsel işlevini ortaya koymaktadır.

Apiturizm, Türkiye'de yeni oluşan bir turizm türü olarak gelişmekte, çevre bilinci farkındalığını oluşturmak temelinde ve bu farkındalığı yeni nesillere aktarmayı barındıran bir yapı sergilemektedir. Bu yeni turizm türünün gelişmesine katkı sağlayan arı yetiştiricilerinin çalışmaları ve etkinlikleri sürdürülebilir turizm anlayışına katkı sağlarken aynı zamanda ekonomik kalkınmanın pozitif yönlü olarak etkilenmesini sağlamaktadır. Mısır, Almanya, İngiltere, Şili, Polonya gibi ülkelerin aksine ülkemizde apiturizm özelinde bir düzenleme bulunmamaktadır (Housam ve Abou Shaora, 2015; Wos, 2014; Suna, 2020: 20). İzmir Karaburun Badembükü'nde AR-GE amaçlı hizmet verilen çiftlikte apiterapi uygulamaları yapılmaktadır (Sultan Veli Organik Arı Ürünleri Çiftliği, 2022). Muğla Arı Yetiştiricileri Birliği tarafından kurulan Özel Muğla Arıcılık Müzesinde arıcılık ile ilgili araç gereçleri gözlemleme, arı ve bal temalı sanat eserlerinin incelenmesi ve arı ailesi ile bal hayatını tanımaya yönelik sinevizyon gösterimini izleme hizmetleri sunulmaktadır. Dünyaca ünlü anzer balına sahip Rize'de Anzer Yaylaları'nda arı safari faaliyetleri düzenlenmek suretiyle apiturizm uygulaması yapıldığı bilinmektedir. 2004 yılında İstanbul Polonezköy'de doğanın en önemli bireylerinden olan arı ailesinin biyolojisini, doğa mozaiğinin bütünlüğünün devamını sağlamaya katkısını, balın ve arı ürünlerinin nasıl oluştuğunu ve faydalarının neler olduğunu anlatmak üzere Arıcılık Müzesi hayata geçirilmiştir. Özel girişimle kurulan müzede arıcılığın geçmişini yansıtan ana arı ızgarası, bal süzme makinesi, bal sırtı bıçağı ve tarağı gibi her türlü arıcılığa dair araç gereç sergilenirken aynı zamanda örnek bir arı kolonisi cam fanus içerisinde yaşatılmaktadır. Kovanlara girerken arı saldırılarından korunmak için arıcıların giydikleri özel tulum, eldiven ve maskenin müzenin ilgi gören parçalarından olduğu anlaşılmaktadır. Her mevsim ziyaretçisi

bulunan müzede tutulan anı defteri, müzeye olan ilginin memnuniyetinin kanıtı olarak gösterilmektedir. Polonezköy Arıcılık Müzesinde, arıcılık fotoğraflanırken aynı zamanda ürün markalaşmasını sağlamaya yönelik olarak yöreye özgü kestane balı satışı da yapılmaktadır (Şahin ve Aydın, 2021).

3. Çine’de Arıcılık ve Apiturizm

Antik kaynaklar incelendiğinde ve epigrafik ve arkeolojik veriler değerlendirildiğinde arıcılık faaliyetlerinin yoğun olduğu anlaşılan Ege’nin değerli bal üretim bölgesi olarak ön plana çıktığı görülmektedir (Lenger, 2011: 29). Bölgede yüksek kalitede bal üretiminin yapıldığı ve üretilen bu balın bölgenin önemli ihraç ürünleri arasında yer aldığı anlaşılmaktadır (Sevin, 2001: 131; Magie, 2002: 36; Lenger, 2011: 31). İklim koşullarının uygunluğu (kış mevsiminin ılık geçmesi, baharın erken gelmesi) zengin doğal floral kompozisyon, kültür bitkileri yetiştiriciliğinin geniş tarım alanında yapıyor olması, nektarlı bitkilerin yetiştirilmesine yönelik uygulamalar, kendiliğinden yetişen bitkilerin çeşitliliği Aydın ilinin Çine ilçesi ve yöresini arıcılık faaliyetleri ve bal üreticiliği bakımından değerli hale getirmektedir (Karaca, Kösoğlu ve Boz, 2006: 21). Aydın ilinin Ege bölgesinin arı kolonisi sayısı bakımından üçüncü, bal üretiminin ise bölgenin en yoğun olduğu ikinci ili olduğu bilinmektedir. Bu yeterliliğe rağmen yörenin floral zenginliğinden ve kültür bitkilerinin mevcut potansiyelinden yeterince yararlanılmadığı düşünülmektedir (Karaca, 2008: 63).

4. Arı Müzeleri ve Bal Evleri

Apiturizmin geliştirilmesinin amacı, mevcut bal arısı yetiştirme müzelerinden ve arı tarlalarından faydalanmak, arıcılık gezileri ve katılımcıların arıcıların evlerinde konaklamalarının sağlanmasıdır. Böylece kırsal alanları harekete geçirmek, yeni iş ve istihdam olanakları oluşturmak, bölge kültürünü gelenlere tanıtmak için önerilmektedir (Beigi, 2018: 13).

Dünyada arıcılıkla ilgili birçok müze bulunmakta ve bu müzelerin sayıları her geçen gün artmaktadır. Müzelerde geçmişten günümüze arıcılık malzemeleri, arı ürünleri, arıcılığın nasıl yapıldığına dair görseller ve bilgiler bulunmaktadır. Müzelerin kuruluş amacı genel olarak eğitim, eğlence, bilinçlendirme ve farkındalık oluşturmaktır. Müzelerde bal şarabı, bal likörü, bal birası, ballı sabun, krema, kolonya, mum vb. hediyelik eşyalar sunulmaktadır (Akyürek, 2022: 3). Arı müzesi ve bal evleri; yapıldığı yerin kültürlerini yansıtan obje ve uygulamaları içeren kültürel varlık olmanın yanı sıra hobi arıcılık uygulamaları gibi rekreasyon faaliyetlerinin yapıldığı yerlerdir. Modern müzecilik anlayışında arıcılık müzeleri turistlerin ve öğrencilerin ziyaret etmeleri için popüler konseptlerdir. Günümüzde spesifik konseptte müzeler; lokal kimlik oluşturma, kurumsal hafıza, eğitim öğretim, farkındalık, rekreasyon, itibar, tanıtım, markalaşma gibi birçok işlevi bulunmaktadır. Arının gizemli yaşantısı, sağlık için faydalı ürünleri, bakımı ve yetiştiriciliği, vızıltı sesleri ve arı kovanları havasının faydalı nefesleri ile kendi nefesinizi teslim edebileceğiniz hobi olma gibi birçok faktörden dolayı ilgi çekmektedir. Arıcılık müzelerinin arıcılık ürünlerine katma değer sağlaması beklenmektedir (Baycar, 2022: 243).

Ülkelerin bal evleri ve arıcılık müzeleri küresel anlamda değerlendirildiğinde içeriklerinin aşağıda belirtildiği gibi olduğu görülmektedir (Baycar, 2022: 247):

- ✓ Arı ve bal hasadıyla ilgili duvar yazıları, arı fosilleri, arı motifli metal sikke ve madalyonları,
- ✓ Tarihi ve güncel arıcılık araç gereçleri; kovanlar, arıcı kıyafetleri, el demirleri, çıta, bal mumu işleme ekipmanları, polen tuzakları, transfer malzemeleri vb. cihazlar ve ekipmanlar,
- ✓ Müze kütüphanesi, arıcılıkla ilgili pul, belge, para vb. değerler,
- ✓ Müze kafesi,
- ✓ Apiterapi, arı zehri uygulamaları, arı ürünleri (apilarnil, arı sütü, perga, propolis vb.), kovan havası, arı kovanı masajı gibi uygulamalar,
- ✓ Arı avcılığı, arı yetiştiriciliği, bal hasadı, kovan gözlemeleri, arı dansı izlemeleri vb. rekreasyon faaliyetlerine katılım.

5. Çine Arıcılık Müzesi ve Eğitim Merkezi

Türkiye genelinde olduğu gibi Aydın ilinin sahip olduğu coğrafya, arkeoloji, tarımsal zenginlik, hem yöresel ekonomi hem de turizm potansiyeli açısından önem arz etmektedir. Belirli bir bölgenin/yörenin gelişmesinde ve kalkınmasında sahip olduğu yer altı ve yer üstü kaynaklarının çeşitliliğinin ve zenginliklerinin yanında beşeri özellikleri, girişimcilik profili, sermaye birikimi gibi birçok bileşenin etkilerinin ayrı ayrı ve birlikte yüksek olduğu görülmektedir (Çobanoğlu, Tunaloğlu ve Tok, 2021: 21).

Çine Arıcılık Müzesi ve Eğitim Merkezi, Türkiye'nin ilk Kültür ve Turizm Bakanlığı onaylı arıcılık müzesidir. Aydın Muğla karayolu üzerinde, Çine merkezine 5 km. mesafede bulunan müze, arıcılığın geçmişten izlerinin bulunduğu, arı ve arıcılığı gelecek nesillere sevdirebilen, arıcılarımıza teknik bilgileri doğru ve uygun bir şekilde aktarabilen, arı ürünleri kullanımını teşvik ederken tüketim bilincine katkı sağlayan ve kendini her gün geliştiren dinamik bir müzedir. 10.03.2012 tarihinde Yağcılar Mahallesi İlkokulu binası, Milli Eğitim Bakanlığı'ndan ADÜ'ne tahsis edilmiştir. ADÜ Çine MYO adına ADÜ Rektörlüğü, Çine Belediyesi, Çine Gelişim Vakfı ortaklığında 08.12.2009 ve 15.03.2010 tarih ve 261180 sayılı izni ile özel müze statüsü almıştır. Müze Çine MYO, Çine Belediyesi, Çine Geliştirme Vakfı katkılarıyla çalışmalarına devam etmektedir Müzede kurslar, seminerler ve çeşitli eğitimler için hazırlanmış 40 kişilik eğitim salonu yanında çocuk parkı, resim atölyesi, 2000 yıllık Roma ve Türk oyunlarının sergilendiği oyun alanı bulunmaktadır (Çine Arıcılık Müzesi; T.C. Çine Kaymakamlığı). Müze ziyaretçilerine bilgilendirme, müze görevlisi olarak görev yapan arıcılık teknikeri tarafından yapılmaktadır.

VI. Müzecilik Çalıştayı ve Paneli'nin konusu, Çine Arıcılık Müzesi ve Eğitim Merkezi olmuştur. Çalıştay programının içeriği oluşturulurken arı, bal ve balcılık konularına tarihsel, arkeolojik, etnografik, ekonomik, işletmecilik, bilim ve müzecilik gibi tüm yönleriyle bakılması öngörülmüştür (Çevik, 2010). Bu bağlamda;

- ✓ Arı, arıcılık, bal konularında yeterli donanımı olduğunu düşünen yöre halkına arı ailesini ve ürünlerini doğru bir şekilde anlatmak, bu sayede yetiştiricilik etkinliklerinin geliştirilmesi,
- ✓ Arıcılıkla ilgili uzun ve zengin tarihsel ve arkeolojik öykülerin müzede anlatılması,
- ✓ Arıcılığa karşı ilgi uyandırmak, başta bal olmak üzere arı sütü, polen, propolis gibi arı ürünlerinin üretimi, niteliği ve nicelik düzeyinin yükseltilmesi,
- ✓ Tüketici bilincinin yükseltilmesinin sağlanması,
- ✓ Çine ve çevresinin ekonomik kalkınmasına katkı oluşturulması,
- ✓ Çine'nin evrensel bilinirlik özelliğinin artırılması,
- ✓ Çine'nin ulusal arıcılık bilgi merkezi haline gelmesinde etken olunması,
- ✓ Uluslararası arıcılık enstitüsü ve merkezi ağında önemli bir ulaşım noktası haline gelmesinin sağlanması,
- ✓ Bölgede yaşayan çocuk ve gençler için eğlenceli bir rekreasyon alanı oluşturulması,
- ✓ Okul gezilerinde sıcak, esprili, ilginç ve dinamik bir uğrak alanı, oyunla güçlenmiş bir eğlenme-dinlenme alanı olarak özellikle çocuklar ve gençler için değerlendirilmesi,
- ✓ Üniversite ile halk arasında ilişki kurarak güçlü bir köprü oluşturulması,
- ✓ ADÜ başta olmak üzere bilim çevresi için araştırma olanakları güçlü ve deneysel uygulama olanakları sunan arıcılık ARGE merkezi olarak inovatif bir vizyon oluşturulması,
- ✓ Arıcılık konusunda çalışan Türk ve yabancı bilimcilerin buluşup birlikte projeler yürütebilecekleri bir Arıcılık Araştırma Merkezi haline getirilmesi,
- ✓ ADÜ'nün prestijinin halk ve bilim nezdinde yükseltilmesi,
- ✓ Müzenin ve etkilerinin neler olduğunu bu örnekle gösterip, başka alan ve konularda da müzelerin kurulmasında ve geliştirilmesinde teşvik edici örnek olması konuları sıralanabilir.

6. Yöntem

Arıların sürdürülebilir olarak gelir elde etme faaliyetleri ve geleneksel alternatif tıp yöntemleri arasında bütünleşik bir kesişme noktası olarak değerlendirilen apiturizm, arıcılık, kültürel ve tarihi miras, sağlık ve niş turizm türlerinin bütünleşmesini kolaylaştırıcı bir turizm türü olarak dikkat çekmektedir. Bu çalışmada, apiturizm olarak bilinen ekoloji, arıcılık ve turizmi birleştiren ve dünya genelinde sıklıkla kullanılan pazarlama yöntemi (Topal vd., 2021: 18) olan arı turizminin geliştirilmesinde arıcılık müzeleri ve bal evlerinin etkisi araştırılmıştır. Çalışmanın temel amacı, apiturizmin gelişmesinde önemli bir çekicilik olduğu düşünülen arıcılık müzelerinin önemini ve bu kapsamda Türkiye’de ilk Kültür ve Turizm Bakanlığı onaylı ve dünya genelinde ise 71. arıcılık müzesi olan Çine Arıcılık Müzesi ve Eğitim Merkezi’nin apiturizm kapsamında değerlendirilmesidir. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden olgubilim deseni kullanılmıştır. Böylelikle arıcılık müzelerinin buldukları yörede apiturizmi geliştirme potansiyelini değerlendirmek ve yörede apiturizmin ilişkili olduğu diğer turizm türlerinin canlanmasına ne tür katkı sağlayacağını ortaya koymak ve yöre ile ilgili akademik çalışmalara katkı sağlayarak literatürün güncel tutulmasını sağlamak istenmektedir. Yapılandırılmamış alan çalışması veri toplama aracı olarak kullanılmıştır (Yıldırım ve Şimşek, 2021). Bu yöntem, araştırmacının genellikle olgunun gerçekleştiği doğal ortamın bir parçası olarak katıldığı, araştırma konusu veya problemi ile ilişkili birey ya da objeleri bir zaman diliminde gözlem altına almasıdır (Aziz, 2008). Burada amaç, katılımcı gözlemci olarak olgunun ayrıntılı bir şekilde tanımlanabilmesidir (Yıldırım ve Şimşek, 2021: 175). Bu sebeple 01.03.2024-15.03.2024 tarihleri arasında Çine Arıcılık Müzesi ve Eğitim Merkezi’nde birim sorumlusu ile birlikte gözlem ve görüşme gerçekleştirilmiştir. Araştırma çerçevesinde öncelikle apiturizm ve gelişim süreci üzerine literatür araştırması yapılmıştır. Olgubilim analizi ile apiturizmin geliştirilmesi perspektifinden değerlendirme gerçekleştirilmiştir. Böylelikle Çine Arıcılık Müzesi ve Eğitim Merkezi’nde apiturizm potansiyeli ortaya çıkarılacak ve yörede apiturizm destinasyonu olarak ön plana çıkması için önerilerde bulunulmuştur.

6.1. Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları

Araştırma verileri Aydın ilinin Çine ilçesinde yer alan Çine Arıcılık Müzesi ve Eğitim Merkezi sorumlusu, yerel yönetim görevlileri, yöre arıcıları ve bal işletmesi yetkilileri ile yüz yüze görüşmeler gerçekleştirmek suretiyle elde edilmiştir. Görüşmeler 9 katılımcı ile 01.03.2024-15.03.2024 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda İlçe Tarım ve Orman Müdürlüğü görevlisi ile görüşmeye başlanmış mülakat yaklaşık 50 dakika sürmüştür. Aydın Büyükşehir Belediyesi ve Çine Belediyesi ile yapılan mülakatlar ise 60 dakikadan fazla sürmüştür. Çine Arıcılık Müzesi ve Eğitim Merkezi ile yapılan görüşme günde ortalama 120 dakika sürmüştür. Arıcılar ile gerçekleştirilen görüşme süresi ise ortalama 60 dakika olmuştur. Yörede arı turizminin gerçekleştirilmesine yönelik işletmenin bulunmaması, araştırmanın en önemli sınırlılığını oluşturmaktadır. Görüşme yapılan kişilerin apiturizm ile ilgili yeterli ve detaylı bilgisinin bulunmaması ve araştırmanın evreni olarak yalnızca Aydın ilinin Çine ilçesinin seçilmiş olması ise diğer sınırlılık olarak değerlendirilebilir. Muğla ilinden sonra arıcılık ve arı ürünleri kapsamında ikinci sırada yer alan yörede apiturizmin gerçekleştirilmesine yönelik olarak iklim, arıcılık faaliyetleri, doğa, turizm lokasyon ağı, kültür ve kültürel değerler, arıcılık müzesi gibi bileşenlerin bulunması nedeniyle Aydın ili Çine ilçesi çalışma konusu olarak tercih edilmiştir.

7. Bulgular

Nitel bir araştırma olan bu çalışma, yapılandırılmamış alan çalışmasıdır. Öncelikle Çine Arıcılık Müzesi ve Eğitim Merkezi ziyaret edilmiş, müze yetkilisinden bilimsel çalışma izni alınmış, ardından araştırmacı katılımcı gözlemci olarak 5 gün süreyle müzede inceleme, gözlem ve görüşmeler gerçekleştirilmiş; fotoğraf çekimi yapılmış ve kayıtlar tutulmuştur. Apiturizm ve gelişim süreci üzerine ilgili literatür ayrıntılı bir şekilde incelenerek on dört sorudan oluşan yarı yapılandırılmış görüşme formu hazırlanmıştır. Bir müze sorumlusu, bir İlçe Tarım ve Orman Müdürlüğü görevlisi, bir Aydın Büyükşehir Belediyesi Proje sorumlusu, bir Çine Belediyesi yetkilisi, bir Aydın Arıcılar Birliği yetkilisi, bir arı çiftliği

işletmecisi, üç yöre sabit arı yetiştiricisi ile yüz yüze görüşmeler gerçekleştirilmiştir. 01.03.2024-15.03.2024 tarihlerinde gerçekleştirilen görüşmelerde zaman kaybı olmaması ve anlatılanların eksiksiz veri olarak değerlendirilmesi amacıyla ses kayıtları tutulmuştur. Görüşmeler 50 dakika ile 180 dakika arasında sürmüştür. Araştırma sonucunda elde edilen veriler bilgisayar ortamında yazıya geçirilmiştir. Metin içerisinde K1, K2, K3...,K9 olarak kodlama ile katılımcıların ifadelerine yer verilmiştir.

Mülakata katkı sağlayan kişilere ait demografik bilgilere Tablo 1’de yer verilmiştir:

Tablo 1: Çalışmaya Katkı Sağlayan Katılımcılara Ait Demografik Özellikler

KATILIMCI	Cinsiyet	Yaş	Eğitim
K1	Erkek	43	Lisans
K2	Erkek	39	Yüksek lisans
K3	Erkek	42	Yüksek lisans
K4	Erkek	47	Lise
K5	Erkek	48	Lisans
K6	Erkek	63	Lisans
K7	Erkek	61	İlkokul
K8	Erkek	44	Ön lisans
K9	Erkek	52	Lisans

Çine ve yöresinde arı ve bal yetiştiriciliği, yörenin turizm açısından değerlendirilmesi, Türkiye’de ve Dünya’da arıcılık turizm uygulamaları, apiturizm, apiturizmin gelişmesinde arıcılık müzelerinin önemi, apiterapi, Çine Arıcılık Müzesi ve Eğitim Merkezi üzerine katılımcılarla yapılan görüşmelerden elde edilen bulgular aşağıdaki gibidir:

Çine ve Yöresinde Arı ve Bal Yetiştiriciliği: Aktif kovanları için Aydın İli Arı Yetiştiricileri Birliği’ne devlet desteği almak üzere başvuran arıcı sayısının 60, bu arıcıların ise kovan sayısının yaklaşık olarak 9.000/10.000 adet kovan olduğu belirlenmiştir. Katılımcılar ilçe genelinde arıcılığın önünün açık olduğunu, desteklendiğini, geliştirilmesi yönünde çalışmaların yapıldığını ve uygulandığı takdirde gelişim gösterebilecek bir meslek olduğunu söylemişlerdir. Bunun yanı sıra arıcılığın daha çok kırsal kesimde yapıldığını, kıyı kesimin arıcılığı terk etme eğiliminde olduğunu dile getirmiş, arıcılık faaliyetinin iklim koşullarından olumsuz etkilendiğini, iklim şartlarının elverişli olması koşuluyla ilçede arıcılığın hiç bitmeyeceğini belirtmişlerdir. K7 ‘*Aydın balı ile ilgili coğrafi işaretleme çalışması yapıldığını biliyorum. Tescillenirse, ticari kaygıdan öte balın kalitesi ve standartları ön plana çıkar.*’ ifadesini kullanmıştır.

Apiterapi ve Apiturizmin Bilinirliği: Katılımcıların tamamının apiterapi ve apiturizm bilgisinin olduğu anlaşılmaktadır. K3, Avrupa’da kovanların içinde ambulansların içerisindeki sistem olduğunu, o kovan havasının aparatla solunduğunu, kovan havasının özellikle astım bronşit gibi rahatsızlıklara iyi geldiğini ve kullanıcıların şifalanmak amacıyla apiterapiyi tercih ettiklerini, bir de bu şifalanmayı arı ürünleri tüketerek desteklediklerini belirtmiştir. K6, ‘*Eğer insanlar arı ürünlerinin şifaları hakkında bilgi sahibi olsalardı, ellerinde torbalar arıcıların kovanlarının önünde beklerlerdi, derdi üniversitede hocamız*’ ifadesini kullanmıştır.

Arı Ailesinin Turizm Bağlamında Çekici Bir Unsur Olarak Görülüp Görülmediği: Bu konuda K4 ve K6; ‘*Türkiye’de çok zor olduğunu düşünüyorum. Arı turisti.., arıyla muhatap olmak çok çekici değil aslında.*’ şeklinde yorumda bulunmuşlardır. K7; ‘*Arı turizmini her ziyaretçinin bir kovanı olsun şeklinde planlarsak doğru olmaz ama güzel olur. Ziyaretçinin arının yanına gitmesi lazım. Bunun için de arıcılık kıyafetlerini giymeleri lazım.. çok zor bir çalışma alanı.*’ yorumuyla katkıda bulunmuştur. Katılımcıların ifadelerinden arı ailesinin turizm bağlamında çekici olduğunu düşünmedikleri anlaşılmaktadır. Türkiye şartlarında ve Çine ve yöresi özelinde arıcılık bilgisine sahip olmayanları alıp doğrudan arı kovanları içerisine götürmenin doğru bir hareket olarak onaylanmadığı görülmektedir. Bunun başlıca sebebi olarak istekli ve turizm faaliyetine katılmaya kararlı da olsa bireyin arıya karşı nasıl bir tepki vereceği bilinmediğinde yaşanan stres gösterilmiştir. Arının iklime, kovandaki besin durumuna göre davranış sergilediği ve tepkilerinin değiştiği, buna bağlı olarak da yaşanabileceklerin turizm faaliyetine katılmanın olumsuz bir sonucu olarak ortaya çıkabileceği belirtilmiştir. Arıcı olmayan ziyaretçinin bilgi almak, farkındalık kazanmak için

eğitim almadan ve hazırlanmadan arıya götürülmesi, arıyla buluşturulmasından çekindikleri tespit edilmiştir. K1 ve K8 '*modern arıcılık bugün gelen bir istek ve merakla öğrenilecek bir konu değil*' şeklinde ifade edilmiştir.

Apiturizmin Çine ve Yöresinde Uygulanabilirliği: Katılımcılar, Çine'nin arıcılık anlamında yoğun bir ilçe olduğunu belirtmişlerdir. Arıcıların olduğu yerlerde ya da Çine Arıcılık Müzesi ve Eğitim Merkezi'nde arı ürünlerinin ikram edileceği kafe açılacağı; tüketicide bilinç olmadığını düşündüklerini; arı ürünlerinin faydaları hakkında tanıtımı yetersiz bulduklarını ifade etmişlerdir. K1, K4, K6; Muğla yolu üzerindeki ilçelerinin, kültür turizmi çekiciliklerine rağmen turist çekemediğini belirtmişlerdir. Çine'nin kültür turizmi arzının yüksek olduğunu, bunun yanında arıcılık ile ilgili bir turizm merkezi olma potansiyelinin de bulunduğu dikkat çekmişlerdir. Ancak gençlerin bu konuda isteksiz olduğunu üzülerek belirtmişlerdir. Arıcılığa olan ilginin artık azaldığını, bunun sebebi olarak ise arıcılığın emek ve çok çalışma gerektirdiği halde ekonomik getirisinin yeterli olmamasını göstermişlerdir. '*Para kazanmak imkânsız neredeyse, hatta arıları yaşattığımızı şükrediyoruz.*' Ortak görüşünün hâkim olduğu anlaşılmaktadır. K7, '*Arı için gelirler mi bilmiyorum. Gelirlerse biz de arı ürünlerimizi rahat satarız.*', K6, '*Şu an için ilçemizde arı turizmi konusunda bir girişim yok, bu yapılabile ülkemize en azından dönemsel de olsa maddi katkı sağlanabilir.*' ifadelerini kullanmışlardır.

Çine Arıcılık Müzesi ve Eğitim Merkezi'nin Çalışmaları Hakkında Görüş ve Düşünceler: K2 ve K5, '*Çine Arıcılık Müzesi ve Eğitim Merkezi, bal evine dönüştürülebilir. Aydın iline has balımız var. Standartları belirlenebilir. Muğla'dan sonra çam balı üretim alanı olarak ikinci sıradayız. Paketlemesi fason yapılabilir. Bal ve kovan rotaları oluşturulabilir.*' şeklinde benzer ifadelerde bulunmuşlardır. Ayrıca arı ürünlerinin şifalı üzerine eğitimler verilebileceği, tanıtımların yaygınlaştırılabileceği konusuna değinmişlerdir. Arı ürünleri ile ilgili lokasyonlar oluşturulabileceğini ifade etmişlerdir. Genel olarak katılımcıların ifadeleri, Çine Arıcılık Müzesi ve Eğitim Merkezi'nde tanıtım ve bilgilendirme yapılabileceği, ziyaretçilerin sabit arıcılara yönlendirilebileceği yönünde olmuştur.

Türkiye'de Apiturizmin Çekiciliği: K3, '*Türkiye'de tüketicide arı ürünlerinin şifalı olduğuna yönelik Avrupa'daki gibi farkındalık henüz yok.*' diyerek Türkiye'deki arı turizmine bakış açısını değerlendirmiştir. Katılımcıların genel görüşü, ülkemizde arı turizminin yeterince bilinirliğinin olmadığı yönündedir. K6, 30-40 yıllık bir konjonktür olması gerektiği, bireylerin ve toplumların arı hayatıyla model arı kovanı uygulamaları ve projeleri ile çocukluktan tanıştırılmasının apiturizmin geliştirilmesi açısından önemli olduğunu belirtmiştir. K9, '*arıcılık müzeleri dediğimiz zaman bal alabileceğimiz, şipşak arıcılık yapabileceğimiz bir yer düşünüyoruz*' ifadesini kullanmıştır. Ülkemizde profesyonel anlamda arı turizminin henüz yapılmadığı görüşü dikkat çekmektedir.

Dünyada Apiturizmin Çekiciliği: K4, K3 ve K5, dünya genelinde arı turizminin yapıldığını, Kanarya Adaları'nda, Litvanya'da ve Polonya'da arı turizmine yönelik uygulamalarından bahsetmişlerdir.

Çine Arıcılık Müzesi ve Eğitim Merkezi'nin Çine ve Yöresinde Arıcılık Turizmini Geliştirmeye Yönelik: Aşağıda Çine Arıcılık Müzesi ve Eğitim Merkezi'nin Çine ve yöresinde arıcılık turizmini geliştirmeye yönelik çalışmaları ve uygulamalarına yönelik olarak katılımcı görüşlerine ait bulgulara yer verilmiştir:

K2, '*Çine Belediyesi, Adnan Menderes Üniversitesi ve Çine Gelişim Vakfı ortak hareketiyle kuruldu burası. Yağcılar Köyü İlkokulu binası. Atıl durumdaki okul binasıydı, hayvanların otladığı, binalarının içerisine girilme şansı olmayan bir yer... o dönem belediye başkanı ve bugünkü belediye başkanının katkılarıyla tadilat ve ek binalar yapıldı... 2700 m² alan üzerinde önceliğimiz çocuklara arıcılığı ve doğayı sevdirmek, tanıtmak aynı zamanda tüm böcekler hakkında farkındalık yaratmak.*'

K3, '*Çine Arıcılık Müzesi ve Eğitim Merkezi, Dünya müzeler kitapçığında ilk 10 tasarım içerisinde yer almaktadır... Türkiye'de ilk Kültür ve Turizm Bakanlığı onaylı arıcılık müzesi. Daha önce Ankara'da geçmiş dönem açılmış, yürütülemediği bir arıcılık müzesi olduğunu biliyorum.*'

K8, 'Toplumdaki bakış açısını değiştirmek istiyoruz. Arıların yönetime ihtiyacı olmayan, doğada bulunmaları yeterli, yılda istediğimiz kadar ürün alabileceğimiz hayvanlar olarak görülmesini istemiyoruz. Arıcılığın tarihine de sahip çıkmaya çalışıyoruz. Bilinçli arı ürünü tüketicisi oluşturmak istiyoruz... Arıkovanı sahipleriyle görüşüyorum. Arıcılardan gelen talep doğrultusunda... Gelen arıcılara teknik hizmet veriyorum... Daha önce HEM ile bal kursu açtık, ikinci dönem tekrar açacağız... Kültür Bakanlığına bağlı bir yaşam alanı oluşturmak. Sadece arı ürünleri üretimine yönelik değil, sadece arıcılara yönelik değil, daha çok ülkenin geleceği olan gençlerde farkındalık oluşturmak, özellikle dünya nüfusunun %98'ini oluşturan böcekler hakkında, travma derecesinde yaşamış olduğumuz korkuyu farkındalığa dönüştürmek.'

Cine ve Yöresinde Apiturizmin Gelişiminin Sağlayacağı Katkılar: Katılımcılardan K7, arı turizmi olarak bölge dışından arıcıların yöreye gelmeleri ile onlara sattıkları arıdan elde edilen gelirden bahsetmiştir. Turist olarak gezmeye gelenlerin fazla olmadığını belirtmiştir. K1, 'Arıcılar ve turistler, gezmeye gelirlerse bizler de ürünlerimizi satarız. Bunun için asfalt üzerinde bir dükkân oluşturulabilir. Yoldan geçenlere bizim ballarımız satılabilir.' K5, 'Biz arıcılık ile ilgili bir turizm düşünemiyoruz arıcı olarak ama gelip bizim arılarımızı görmek isterlerse kapımız, açık ne yapabiliriz? Çine'de köylerimizde konaklama imkânı yok ve her arıcı ayrı ayrı çalışıyor. Bu yüzden çok zor turistik bir şey yapmak' diyerek katkı sağlamıştır.

8. Sonuç

Apiturizm, kırsal alanlarda arı hayatına yönelik teori ve pratiği bütünleştirerek gerçekleştirilen yenilikçi bir turizm anlayışı olarak başta Slovenya olmak üzere, Yunanistan, İran, İspanya, Polonya, Hindistan, Ukrayna, Litvanya, Almanya, Çek Cumhuriyeti gibi dünyanın birçok ülkesinde kendisini göstermeye başlamıştır. Burada amaç, sürdürülebilirliğe katkıda bulunmak mantığında arı ailesinin hayatlarıyla, kültürleriyle etkileşim kurmak, onların vızıltıları, kokuları, oluşturdukları havayla farklı bir deneyim elde etmektir. Apiturizmin özellikle sınırlı gelişimin olduğu kırsal yörelerde geçim kaynağı olarak görülmesi beklenmekte dolayısıyla geliştiği bölgeye/yöreye ekonomik katma değer sağlaması istenmektedir. Özellikle sağlıklı yaşam felsefesini edinen yeni nesil tatilci kitlenin arıcılık kıyafetlerini giyinmek suretiyle arı parkını, arı müzesini ziyaret ederek, arı seslerini dinleyerek, arı havasını soluyarak ruhunu iyileştirmek, şifalanmak gibi deneyimlere para harcamak istemekte oldukları görülmektedir. Bu turizme katılma isteği apiturizmin gelir getirici etkisini oluşturmaktadır.

Apiturizmin işlevleri değerlendirildiğinde ve dünyadaki apiturizm uygulamaları incelendiğinde ekolojik eğitim ve çevreci davranışları teşvik etmeye yönelik eğitsel işlevinin ön planda olduğu anlaşılmaktadır. Mevcut arıcılık faaliyetleri ile yörenin kültürel mirası doğru bir şekilde pazarlandığında güçlü bir niş turizm pazarı oluşturulduğu görülmektedir. Apiturizmin sadece kültür turizmi ile değil aynı zamanda turizmin doğa temelli tüm alt formlarıyla kolaylıkla bütünleştirilebileceği düşünülmektedir. Biyoçeşitliliğin korunması açısından arıcılık müzeleri temelinde de geliştiği belirlenen apiturizmin kırsal yöreleri harekete geçirdiğini söylemek mümkündür. Mevcut turistik arz değerlerini fırsata dönüştürecek turizm planlaması yapılarak hedef bölgede/yörede markalaşma sağlamak ve o bölgeye/yöreye kimlik kazandırmak mümkün olabilecektir. İyi bir planlama ve markalaşma hareketiyle birlikte kırsal alanların azalan gelirleri apiturizm sayesinde artış gösterecek, yeni istihdam alanları oluşacak, bölgeyi/yöreyi işsizlik sorunu başta olmak üzere terk etme eğiliminde olan genç nüfusun bölgede/yörede kalmaları sağlanacaktır.

Yapılan literatür araştırmasında dünyada arıcılığa yönelik müzeler olduğu belirlenmiştir. Müzelerin genel olarak amacının apiturizmin eğitim işlevini ön plana çıkartmaya yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Türkiye'nin ilk Kültür ve Turizm Bakanlığı onaylı arıcılık müzesi Çine'de bulunmaktadır. Dünyanın 71. arıcılık müzesi olan Çine Arıcılık Müzesi ve Eğitim Merkezi apiturizm kapsamında değerlendirildiğinde ülkemiz genelinde olmadığı gibi burada da henüz turizme yönelik uygulamaların geliştirilemediği anlaşılmaktadır. Aydın Muğla karayolu üzerinde merkeze 5 km. mesafede bulunan müze, arıcılığın ve balcılığın geçmişten günümüze tarihini yansıtmakta, etnografik ve arkeolojik boyutunu sergilemektedir. Arı ailesini ve arıcılığı doğru teknik bilgilerle ziyaretçilerine sevdirmek, tanıtmak, bilinçli arı ürünleri tüketimi hususlarına hassasiyetle yaklaşılacak müzede çeşitli kurslar, seminerler, eğitimler düzenlenmektedir.

Apiturizmin gelişmesinde arıcılık müzelerinin önemini ortaya çıkarmak ve bu bağlamda Çine Arıcılık Müzesi ve Eğitim Merkezi üzerine değerlendirme amacıyla yapılan yapılandırılmamış alan çalışmasında öncelikle apiturizm ve gelişim süreci ile ilgili literatür derinlemesine incelenmiş ve ardından katılımcı gözlemci olarak müzede inceleme, gözlem ve görüşmeler gerçekleştirilmiştir. 01.03.2024-15.03.2024 tarihlerinde 14 sorudan oluşan yarı yapılandırılmış görüşme formu ile bir müze sorumlusu, bir ilçe tarım ve orman müdürlüğü görevlisi, bir Aydın Büyükşehir Belediyesi proje sorumlusu, bir Çine Belediyesi yetkilisi, bir Aydın Arıcular Birliği yetkilisi, bir arı çiftliği işletmecisi, üç yöre sabit arı yetiştiricisi ile yüz yüze görüşmelerde bulunulmuştur. Bu bağlamda Çine ve yöresinde arı ve bal yetiştiriciliği konusunda değerlendirme yapıldığında çalışma alanının arı yetiştiriciliği yoğun olan bir yöre olduğu anlaşılmaktadır. Kırsal kesimin geçim ve uğraş alanının arıcılık olduğu, arı yetiştiriciliğinin iklim koşullarının müsaade ettiği ölçüde yörede devam edecek bir faaliyet olduğu belirlenmiştir. Aydın balının tescillenmesi girişimlerinin yapıldığı öğrenilmiştir. Tüm katılımcıların apiturizm ve apiterapi uygulamaları hakkında bilgi sahibi olduğu, arı ürünlerinin şifalandırıcı özelliklerini bildikleri tespit edilmiştir. Katılımcıların ifadelerinden arı ailesinin turizm bağlamında çekici bir unsur olarak görülmediği, Türkiye genelinde ve Çine yöresinde arıcılık donanımı olmayanların arı kovanları içerisine götürülmesini, turistlerin arı ailesinin ortamını onlarla paylaşmayı yönetememelerinden kaynaklı olarak tehlikeli buldukları anlaşılmaktadır. Arıcı olmayan ziyaretçinin bilgi almak, farkındalık kazanmak için eğitim almadan ve hazırlanmadan arıyla buluşturulmasından çekindikleri tespit edilmiştir. Apiturizmin Çine ve yöresinde uygulanabilirliğini genel olarak arı ürünleri sunumunun yapılacağı kafe tarzı yerler açılarak değerlendirildiği görülmektedir. Bu bağlamda Çine Arıcılık Müzesi ve Eğitim Merkezi'nin lokasyon olarak uygun olduğu sıklıkla dile getirilmiştir. Muğla yolu üzerinde yer alan ilçelerinin, kültür turizmi arz çekiciliklerinin yoğun olmasına rağmen yöreye turistik talebin yüksek olmadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla kültürel turistik talebi yüksek olmayan ilçelerine arı turizmi potansiyeli bulunmasına rağmen talep olmayacağını düşündükleri görülmüştür. Arı turizmi konusunda henüz bir girişim olmadığı ancak başarılabilirse dönemsel olarak da olsa bir ekonomik katkı olacağını düşünen katılımcılar olmuştur. Çine Arıcılık Müzesi ve Eğitim Merkezi'nin bal evine dönüştürülebileceği ifade edilmiştir. Müzede arı ürünlerinin şifaları üzerine eğitimler verilebileceği, tanıtımların yaygınlaştırılabileceği belirtilmiştir. Ziyaretçilerin sabit arıcılara yönlendirilebileceği yönünde görüş bildirenler olmuştur. Katılımcılar tarafından Türkiye'de apiturizmin Avrupa'da olduğu gibi çekici bulunmadığı düşünülmektedir. Genel olarak katılımcıların ifadeleri, Çine Arıcılık Müzesi ve Eğitim Merkezi'nde arının hayatı, kültürü, ürünleri ile ilgili tanıtım ve bilgilendirme yapılabileceği üzerinedir. Arı ürünleri ile ilgili lokasyonlar oluşturulabileceği ifade edilmiştir. Katılımcıların genel görüşü, ülkemizde arı turizminin yeterince bilinirliğinin olmadığı yönündedir. Bireylerin ve toplumların arı hayatıyla model arı kovanı uygulamaları ve projeleri ile çocukluktan tanıştırılmasının apiturizmin geliştirilmesi açısından önemli olduğunu belirtenler olmuştur. Ülkemizde profesyonel anlamda arı turizminin henüz yapılmadığı görüşü dikkat çekmektedir.

Çine Arıcılık Müzesi ve Eğitim Merkezi özelinde arıcılık müzelerinin buldukları yörede apiturizmi geliştirme potansiyelini değerlendirmek ve Çine yöresinde apiturizmin ilişkili olduğu diğer turizm türlerinin canlanmasına ne tür katkı sağlayacağını ortaya koymak üzerine yapılmış olan çalışmanın bulguları değerlendirildiğinde yörede henüz apiturizm uygulamaları yönünde çalışmaların olmadığı belirlenmiştir. Yol üzerinde bulunan yöre halkının satış alanlarında arı ürünleri satışının apiturizm bağlamında değerlendirildiği, müzenin apiturizm ziyaretçisinin olmadığı, apiturizmin gelişimine yönelik tanıtımın yapılmadığı görülmektedir. Arı müzesi ziyaretinin apiturizmin eğitsel işlevinin haricinde diğer işlevlerini de harekete geçirmek üzerine kurgulu bir düzenlemeye ihtiyaç duyulduğu düşünülmektedir. Arı ürünleri tanıtımına yönelik festivaller/toplantılar/şenlikler düzenlenmesi, farklı arı turizmi rotaları oluşturulması, yörenin turistik arz değerlerinin bir bütün halinde pazarlanma stratejilerinin geliştirilmesi, yöre halkının apiturizm hareketliliğinde istihdam edilmesi önerilebilir. Turizm çeşitliliği olan yörenin apiturizm bakımından maliyeti düşük bir şekilde yöre halkının önemli geçim ve ekonomik faaliyet alanı olması sağlanabilir. Apiturizmin gelişimi sayesinde arıcılık faaliyetleri özellikle kadın girişimcilere ek bir

ekonomik kaynak sağlayarak yöre halkının refah düzeyinin artmasında kolaylık yaratacaktır. Öncelikle arıcılık faaliyetiyle uğraşanların ve yöre halkının apiturizmin yapılabirliğine yönelik uygulamalar hakkında farkındalığa kavuşmalarının sağlanması önem arz etmektedir. Arı ürünlerini ön plana çıkaran motiflemelerle çeşitli el sanatları yapımına yönelik kurslar düzenlenebilir. Dünyadaki bal evleri ve arıcılık müzeleri örnek uygulamaları araştırılmalı, yerel yönetim ve üniversite işbirliği içerisinde bir proje ekibi kurularak çalışmalar planlı bir şekilde yürütülmelidir. Ziyaretçi sayısını artırmak ve arı ailesi hakkında bilinç oluşturmak için müzenin tabelasının daha görünür ve çekici bir şekilde, doğru yere konumlandırılması gerektiği düşünülmektedir. Ziyaretçi sayılarının kayıtlarının tutulması ve ziyaretçilerin dolduracağı anı defteri uygulamasının hayata geçirilmesi, müzenin işlevlerini geliştirmesi bakımından önemlidir. Çine Arıcılık Müzesi ve Eğitim Merkezi'nin her türlü başarılı uygulaması, yörenin ve Aydın'ın kent kimliğinin gelişmesine katkıda bulunacaktır.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Bu makale, Creative Commons Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Kaynaklar

- Akyürek, S., (2022). Reflections on Visitors' Experiences of The Beekeeping Museum: An Analysis Of The Guestbook Notes, *European Journal of Tourism Research* 32 (3215), s. 1-19.
- Apiturizem, <http://www.apiturizem.si/en/> adresinden erişilmiştir. 10.03.2024.
- Baycar, A. (2022). Yerel Ürünlerin Müze Aracılığıyla Turizme Kazandırılması: Siirt Arıcılık Müze Önerisi. *GSI Journals Serie A: Advancements in Tourism Recreation and Sports Sciences*, 5(2), s. 242-254.
- Beigi, H. (2018). Api-Tourism, Bees Tourism. *Honeybee Sci. J.* 9, s. 12-18.
- Cesur, E. (2021). A Creative Approach in Creative Tourism: Apitourism, *Tourism Studies and Social Sciences*, Ed: V. Krystev, S. Çelik Uğuz, R. Efe, E. Kapluhan, ST. Kliment Ohridski University Press.
- Collection of Collections (2022), Beekeeping Museum, Ooty. *Collection of Collections: Unusual Museums in India.* (2022). <https://unusualcollections.wordpress.com/2016/04/24/beekeeping-museumooty/>. E.T. 01.03.2024.
- Çevik, N. (2010). Akdeniz Üniversitesi VI. Müzecilik Çalıştayı ve Paneli "Adnan Menderes Üniversitesi Çine Arıcılık Müzesi Üzerine Bazı Notlar", 10-16. İçinde: Çevik, N. ve Kösoğlu, M.
- Çine Arıcılık Müzesi, <https://www.aydincagiriyor.com/tr/aydincagiriyor/kultur/muzeler/cine-aricilik-muzesi/245> adresinden ulaşılabilir. E.T. 07.03.2024.
- Çobanoğlu, F., Tunalioglu, R. ve Tok, N. (2021). Aydın'da Arkeoloji ve Tarımın Turizm Potansiyeline Katkısı, *Uluslararası Kırsal Turizm ve Kalkınma Dergisi*, 5 (2), s. 20-28.
- Gonzalez, E. A., Arnedo, M., Izquierdo, M.-Gascon, Rubia-Gil, (2022). Ecovillages as a Development Model and the Case of Api-Tourism in Sustainable Settlement, *PASOS, A. Revista de Turismo y Patrimonio Cultural*, 20(5), s. 1143-1161.
- Housam F. ve Abou-Shaara, H. (2015). Suitability of Current and Future Conditions to Apiculture in Egypt Using Geographical Information System. *Journal of Agricultural Informatics*, 6(2), s. 12-22.
- Karaca, A. (2008). Aydın Yöresinde Bal Arılarının (*Apis mellifera* L.) Yararlanabileceği Bitkiler ve Bazı Özellikleri. *Adnan Menderes Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 5(2), s. 39-66.

- Karaca A., Kösoğlu M., Boz Ö. (2006). Aydın İli Çine- Karpuzlu Yöresinde Bal Arılarının (*Apis mellifera* L.) Nektar ve Poleninden Faydalanabileceği Bitkiler, ADÜ Ziraat Fakültesi Dergisi, 3(1), s. 21-26.
- Korosec, T. A. (2016). Api Turizmi, Api Sağlık, Api Terapi, Muğla Arıcılık ve Çam Balı Kongresi, s. 112-115. 1-5 Kasım 2016. Türkiye: Muğla.
- Lenger, D. S. (2011). Antik Çağda Karia Bölgesinde Bal, Honey in the Karia Region in Antiquity, Acta Turcica 1 (1), s. 28-35.
- Magie, D., (2002). Anadolu'da Romalılar 2: Batı Anadolu ve Zenginlikleri, Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul.
- Muzej Zivanovic (2022). www.museumzivanovic.com.
- Pal, S. ve Bhattacharya, S. (2023). Apitourism in Agritourism: A Fusion of Greenery, Apiculture & Tourism in the Valley of Jampui Hills of North East India., Plant Archives, 23(1), s. 51-55.
- Pantoja, G. Gómez, M., Contreras, C., Grimau, L. ve Montenegro, G. (2017). Determination of Suitable Zones for Apitourism Using Multi-criteria Evaluation in Geographic Information Systems: A Case Study in The O'Higgins Region, Chile, Ciencia e Investigacion Agraria, 44(2), s. 139-153.
- Sevin, V. (2001). Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I.
- Shiffler, K. (2014). Api-Tourism As Added-Value: The Case of La Ruta De La Miel in Chile (Master's Thesis), Norway: Norwegian University of Life Sciences, Ås, Masters of Science in Agroecology.
- Šivic, F. (2013). Apitourism: A Fusion of Apiculture and Travel in Verdant Lands. Bee World, 90(3), s. 66-67.
- Slovenia-The Leader of Api-Tourism. (2021). <https://www.detourprojecteu/>. E.T. 08.03.2024.
- Sultanveli Organik Çiftliği (2022). (<https://www.sultanveli.com/?SID=kurumsal&l1=1&dl=tr&Hakkimizda.html>).
- Suna, B. (2018). Api Turizm'in Türkiye'deki Yeri ve Önemi, Uludağ Arıcılık Dergisi, 18(1), s. 28-41.
- Suna, B. (2020). Turizmde Arıcılığın Kullanımına Keşifsel Bir Yolculuk, Anatolia Turizm Araştırmaları Dergisi, 31(1), s. 19-30.
- Şahin, Ö. ve Aydın, A. (2021). Arıcılık Müzesi Örneği. Türk Turizm Araştırmaları Dergisi, 5(1), s. 459-473.
- T.C. Çine Kaymakamlığı, Arıcılık Müzesi, <http://www.cine.gov.tr/aricilik-muzesi>
- T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Aydın İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Çine Arıcılık Müzesi, <https://aydin.ktb.gov.tr/TR-64421/cine-aricilik-muzesi.html>
- Topal, E., Adamchuk, L., Negri, I., Kösoğlu, M., Maria Sorina Dârjan, G. P., Cornea-Cipcigan, M. Ve Mărgăoan, R. (2021). Traces of Honeybees, Api-Tourism and Beekeeping: From Past to Present, Sustainability 13(21), s. 659.
- URBACT, (2020). Apitourism an Alternative, Enjoyable and Challenging Activity for Demanding Citizens and Tourists, <https://urbact.eu/apitourism-alternative-activity-demanding-citizens-and-tourists>. E.T. 07.03.2024.
- Wos, B. (2014). Api-Tourism in Europe. Journal of Environmental and Tourism Analyses, 2(1), s. 66-74.
- Wos, B. ve Bien, W. (2013). Apiturystyka Jako Forma Turystyki Zrównoważonej. Zeszyty Naukowe Turystyka I Rekreacja, 1(11).
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2021). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri, Seçkin Yayıncılık. T.C. Aydın Valiliği, <http://www.aydin.gov.tr/muzeler>

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2024, 24(2): 718-733, doi: 10.11616/asbi.1454678

İslamofobi Söylemlerinin Yayılmasında Medyanın Rolü: Bibliyometrik Bir Analiz

The Role of the Media in the Spread of Islamophobia Discourses: A Bibliometric Analysis

Bünyamin UZUN¹

Geliş Tarihi (Received): 18.03.2024

Kabul Tarihi (Accepted): 08.05.2024

Yayın Tarihi (Published): 31.07.2024

Öz: Bir insanın ya da toplumun inançları nedeniyle dışlanması, şüpheyle yaklaşılması ve düşmanca söylem ya da eylemlere maruz kalması insanlık dışı bir yaklaşımdır. İslamofobi, tam da bu çerçevede söylem ve eylemlerin olduğu bir olgudur. Medyanın geniş kitlelere ulaşması nedeniyle insanların düşüncelerini etkilediği bilinmektedir. Bu anlamda İslamofobi algısının yaratılması ve Müslümanlara karşı olumsuz söylem ve eylemlerin ortaya çıkmasında medya etkili olmaktadır. Bu çalışmada İslamofobi ve medya konusunda yapılan çalışmalardan yola çıkarak İslamofobi'nin yayılımında medyanın konumuna ilişkin genel bir bakış açısı sunulmaktadır. Bu bakımdan çalışmada Web of Science veri tabanında yer alan 465 araştırma makalesi bibliyometrik yöntemle incelenmiştir. Çalışmanın en önemli sonuçları arasında İslamofobi ve medya konusunda en fazla çalışmanın iletişim bilimlerinde (n=109) yapılması yer almaktadır. İslamofobi ve medya konusunda yapılan çalışmalarda çeşitli ülkelerin medyalarında kullanılan İslamofobi söylemlerine odaklanıldığı saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslamofobi, Medya, Söylem, Dışlama, Bibliyometrik Yöntem

&

Abstract: It is inhumane for a person or a community to be excluded, treated with suspicion and subjected to hostile discourse or actions because of their beliefs. Islamophobia is a phenomenon in which discourses and actions are formed within this framework. It is known that the media influences people's thoughts as it reaches large masses. In this sense, the media is effective in creating the perception of Islamophobia and in the emergence of negative discourses and actions against Muslims. This study presents a general perspective on the position of the media in the spread of Islamophobia based on the studies on Islamophobia and the media. In this respect, 465 research articles in the Web of Science database were analyzed by bibliometric method. One of the most important results of the study is that the most studies on Islamophobia and the media were conducted in communication sciences (n=109). Studies on Islamophobia and the media have focused on Islamophobia discourses used in the media of various countries.

Keywords: Islamophobia, Media, Discourse, Exclusion, Bibliometric Method

Atıf/Cite as: Uzun, B. (2024). İslamofobi Söylemlerinin Yayılmasında Medyanın Rolü: Bibliyometrik Bir Analiz. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 718-733. doi: 10.11616/asbi.1454678

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Dr., Bünyamin Uzun, uzunbnyamin17@gmail.com. (Sorumlu Yazar)

1. Giriş

Toplumlar, kültürleri, inanışları ve yönetim biçimleri gibi çeşitli bağlamlarda birbirlerinden ayrılmaktadır. Ancak bu farklılıklar toplumların birbiriyle etkileşimi ile zaman zaman kapanabilmektedir. Günümüzde dünyanın küresel bir yapı haline gelmesi ile birlikte farklı toplumların birbiri ile etkileşimi de artmıştır. Söz konusu etkileşimler yalnızca olumlu sonuçlar doğurmamış ve toplumsal sorunları da beraberinde getirmiştir. Bu bakımdan bir etnik gruba karşı olma ya da bir inanca karşı olma gibi ideolojiler belirginlik kazanmıştır. Bir inanca karşı olma anlamında İslamofobi kavramını incelemekte yarar vardır. İslamofobi, genel olarak İslam dini ve Müslümanlar hakkında olumsuz düşüncelere sahip olarak onlara karşı bir korku ve şüphe duymak olarak tanımlanmaktadır. Özellikle Batı toplumlarında son yıllarda yaygın bir görüş olarak ön plana çıkmaktadır (Samari, vd., 2018). Batı toplumlarının Müslümanlara karşı korku ve şüpheyle tavır alması olarak nitelenen İslamofobi çok daha geniş bir bağlamı kapsamaktadır. Nitekim İslamofobi, Müslümanlara karşı önyargı, kin ve nefret barındırmayı da içermektedir. Dolayısıyla İslamofobi, İslam dini ve Müslümanlara karşı bir söylem geliştirmeyi ve eylem ortaya koymayı amaçlar (Ekman, 2015).

İslamofobi söylemleri, İslam dinini ve Müslümanları belirli stereotiplerle etiketlemeyi ve insanların kafasında bir algı yaratmayı amaçlar. Bu anlamda İslam dini, geri kalmış, bilimi kabul etmeyen ve demokrasi yerine otoriter sistemleri benimseyen gibi olumsuz imajlarla etiketlenmektedir. Müslümanlar ise, göç, şiddet, terör ve toplumsal uyumsuzluk gibi olumsuz bir şekilde konumlandırılmaktadır. Bu söylem ve etiketlemeler ile Müslümanlara ve dini değerlerine karşı eylemler ortaya çıkmaktadır. ABD ve Avrupa başta olmak üzere Müslüman olmayan toplumlarda İslamofobi söylemlerinin dolaşımı kadar eylemleri de görülmektedir. İbadet yerlerinin yasaklanması, dini değerler kapsamında giyimin ötekileştirilmesi, inancı yaşamının zorlaştırılması gibi kategorik örnekler vardır (Andre, 2016). Bu kategorik ayrımların her biri için çeşitli Avrupa ülkelerinde birçok örnek olay ve yasaklama yaşanmıştır ve çalışmada bunların bir kısmına değinilmiştir. Buna ek olarak Müslümanlara yönelik şiddet eylemleri de görülmektedir. Avrupa ülkelerinde göçmen olarak yaşayan Müslüman kadınların başörtüsüne saldırı, helal gıda anlayışına saldırı gibi örnekler de görülmektedir. Böylesi durumlar azınlıkta buldukları yerlerde Müslümanların yaşamını oldukça zor bir noktaya getirmektedir. Nitekim insanlar yalnızca inançları nedeniyle ötekileştirilmekte, dışlanmakta ve şiddete maruz kalmaktadır (Abbas, 2019; Laido, vd., 2020).

Öte yandan İslamofobi söylemlerinin ortaya çıkması ve yayılması çeşitli tarihsel süreçlere ve olaylara dayanmasına karşın onlar kadar etkili olan başka bir unsur da vardır. Elbette bu unsur da medyadır. Medyanın geniş kitlelere ulaşabilmesi ve insanların yaşamlarını etkileyebilmesi nedeniyle önemli bir konumu olduğu unutulmamalıdır. Nitekim İslamofobi algısının oluşturulmasında ve yaygınlaştırılmasında medyanın özellikle de sosyal medyanın önemli bir rolü vardır (Uzun, 2024). İslamofobi algısının güçlü Avrupa ülkelerinde ve diğer Batı toplumlarında medyanın İslam dinini ve Müslümanları belirli olumsuz stereotiplerle etiketlediği ve insanların kafasında bu doğrultuda bir kimlik inşa ettiği bilinmektedir (Cervi, vd., 2021). Günümüzde ise sosyal medyanın yaygınlaşması ile kafasında belirli bir İslamofobi algısı olan bireylerin yoğun bir şekilde İslamofobik söylemleri yeniden ürettikleri görülmektedir. Bu anlamda medyanın bütünsel olarak İslamofobi'nin yeniden üretilmesi ve sürekli olarak varlığını sürdürmesinde önemli bir rol oynadığını söylemek mümkündür (Awan, 2014; Awan, 2016).

İslamofobi ve medya arasındaki ilişkini geniş bir bağlama sahip olduğu yapılan akademik çalışmalarda da görülmektedir. İslamofobi'nin medya araçları ile nasıl üretildiği ve aktarıldığına ilişkin çeşitli çalışmalar bulunmaktadır (bknz. Abbas, 2001; Abbas, 2019; Ahmed ve Matthes 2017; Akıner ve Mencet, 2016; Awan, 2014; Awan, 2016; Bayraklı ve Yerlikaya, 2017; Cervi, vd., 2021; Shryock, 2010; Tam, 2021). Bu anlamda çalışmada İslamofobi ve medya ile ilgili araştırma makaleleri bibliyometrik yöntemle incelenmiştir. Çalışma, bugüne kadar yapılan çalışmalardan yola çıkarak alandaki eksiklikleri, araştırmacıların odaklandığı noktaları ve İslamofobi'nin oluşması ve yaygınlaşmasında medyanın rolüne ilişkin çalışmaların gelişimini açıklamayı amaçlamaktadır. Buna ek olarak İslamofobi konusunda ve İslamofobi ve medya ilişkisi üzerine bundan sonra çalışma yapacak olan araştırmacılara da alanda yapılmış önemli çalışmalar özetlenmiştir.

2. İslamofobi'nin Ortaya Çıkmasında Medyanın Rolü

İslamofobi, en genel anlamıyla İslam dini ve bu dine inanan insanlara karşı olumsuz algıya sahip olmak ve Müslümanlara karşı önyargı ile tutum ve davranışlar geliştirmek olarak tanımlanmaktadır (Bleich, 2012: 185). İslamofobi, çoğunlukla Hristiyanların ya da daha doğrusu Batı toplumunda her geçen gün daha fazla büyüyen bir olgudur. Bu anlamda Müslümanlara karşı korku, nefret, ırkçı ve düşmanca tavırlar İslamofobi'nin dışı vurumudur. Son yıllarda İslamofobi'nin hızla arttığı belirtilmesine karşın Müslümanlara karşı bu tutumlar yeni değildir. Nitekim yüz yıllardır Batı toplumlarının hikâye anlatılarında Müslümanlara karşı söylemlerin var olduğu bilinmektedir. Bunun yanı sıra son yıllarda İslam karşıtlığının bir bütünsel olarak ortaya çıkmaya başladığı da göz ardı edilmemelidir (Ekman, 2015: 1986; Samari, vd., 2018: 2). Burada görüldüğü gibi İslamofobi, Batı toplumunun Müslümanlara bakışı ve onları konumlandırmasıyla ortaya çıkan bir kavramdır. Bu anlamda İslamofobi kavramı Edward W. Said'in (2010) Şarkiyatçılık kitabında dile getirdiği Batı'nın gözünde Doğu daha doğrusu İslam'ın korkutucu bir imgesi olduğu düşüncesi doğrulanmaktadır. İslamofobi kavramı da İslam ve Müslümanlara karşı bir korku imgesi yaratarak onlara karşı eyleme geçmeyi barındırmaktadır.

Müslümanlara karşı kin, nefret ve düşmanlık besleyerek güvenmeme ve onlardan şüphe duyma temeline dayanan İslamofobi, Batı toplumlarında bunların bir sonucu olarak Müslümanlardan korkma olarak da tanımlanmaktadır (Abbas, 2019). Bir anti-İslam düşüncesi ve onun ekseninde üretilen söylemler olarak karşımıza çıkan İslamofobi söylemleri 19. ve 20. yüzyıllarda oryantalizmden de etkilenecek kültürel kimliği din üzerinden şekillendirmiştir. Öte yandan İslamofobi ve anti-Müslümanlık olarak ortaya çıkan durum ilk olarak politik alanda ortaya çıkmış ve daha sonra diğer alanlara doğru genişlemiştir. Elbette bu söylemlerin ve insanların algısının inşasında medya etkili olmakta ve İslamofobi'nin yaygınlaşmasında önemli bir rol oynamaktadır. Bu bakımdan başta ABD medyası olmak üzere Batı medyası Müslümanları ve İslam dinini çatışmaların ve huzursuzlukların kaynağı olarak gösteren söylemler üretmektedir. Nitekim birçok medya içeriğinde bu durum görülmektedir ve bu söylemlerin ilk kaynağı da sinema filmleri olmuştur (Halliday, 1999: 901; Laido, vd., 2020). Böylesi bir düşünce ve eylemlerin gündelik yaşama yansması kaçınılmaz olacağı gibi Müslümanların azınlıkta olduğu yerlerde ciddi mağduriyetlere de neden olmaktadır. Bu anlamda İslamofobi'nin ortaya çıkış pratiklerini incelemekte yarar vardır ancak öncelikle bu pratiklerin ortaya çıkmasında etkili olan tarihsel sürece odaklanmak gerekmektedir.

İslamofobi kavramı ilk olarak 1920'li yıllarda kullanılmıştır. Kavram, köken olarak Fransızca "Islamophobie" kelimesine dayanmakta ve sömürgeleri belirtme bağlamında kullanıldığı bilinmektedir. Fransa sömürgeleri içerisinde çok sayıda Müslüman olduğu düşünüldüğünde Müslümanları ötekileştirmek için kullanıldığı görülmektedir (Sayyid, 2014: 12)). 1920'li yıllarda ortaya çıkmasının ardından İslamofobi kavramı 1970'li yıllarda özellikle de İran İslam Devrimi sonrasında hızla popüler hale gelmiştir. 1980'lerde ve 1990'larda ise Avrupa'da ırkçı gruplar tarafından daha da yaygın kullanılmaya başlanmıştır. Öte yandan İran Devriminin ardından İslamofobi yalnızca Batı toplumlarında değil İslam toplumlarında da görülmeye başlanmıştır. Nitekim Müslümanların çoğunlukta olduğu toplumlarda da İslam dininin değerlerini reddetme özellikle kıyafet bağlamında belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştır. 11 Eylül 2001 İkiz Kule saldırısı ise ABD ve Avrupa'da İslamofobi algısının zirveye ulaşmasına yol açmıştır. İkiz Kule saldırısı sonrasında Müslüman göçmenler hem ABD hem de Avrupa ülkelerinde dışlanan bir konuma gelmiştir. Buna ek olarak Müslümanlara karşı saldırılar da ortaya çıkmaya başlamıştır. Bütün bu yaşanan sürece ek olarak hâlâ devam etmekte olan Müslüman ülkelerdeki çatışmalar (Filistin-İsrail, Suriye, Afganistan, Irak ve Ortadoğu'daki çatışmalar) ve bundan kaynaklı olarak yaşanan göçler de İslamofobi algısını güçlendirmektedir (Allen, 2007; Allen, 2010; Rana, 2007: 148-149). Burada sıralanan bütün olayların bir sonucu olarak Batılı ülkelere yaşanan göç ile birlikte İslamofobi günümüzde sürekli tartışılan bir kavram haline gelmiştir.

İslamofobi kavramı 2001 İkiz Kule saldırıları sonrasında dünya genelinde tartışılmasına karşın sistematik bir şekilde akademik literatüre girmesi 1997 yılında olmuştur. Runnymede Trust tarafından yayımlanan "İslamofobi: Hepimiz İçin Bir Zorluk" başlıklı rapor, kavramı günümüzde kullanıldığı bağlama yakın bir anlamda konumlandırmıştır. İslamofobi'nin Trust tarafından çizilen çerçevesi de siyasi gelişmelere bağlı olarak şekillenmiştir (Allen, 2010). Trust'ın hazırladığı rapora göre İslamofobik düşünce çeşitli fikirler

etrafında şekillenmiştir. Bu anlamda; Müslüman kültürlerin tek bir temele dayandığı, İslamiyet'in cinsiyetçi bir din olduğu, Müslümanların düşünsel olarak rasyonellik ve bilimsel yeteneklerden uzak olduğu, şiddetin İslam'ın doğasında yer aldığı, Batı'nın demokrasiyi tercih etmesine karşın İslam'ın terörü tercih ettiği, başta Batı kültürü olmak üzere diğer kültürlerden radikal farklılıkların olması, İslam'ın ciddi bir tehdit olduğu, Müslümanların askeri ve stratejik avantajlar için inanç ve değerleri sömürdüğü ve Batılıların İslam hakkındaki eleştirilerinin hiçbir tartışmaya ve değerlendirmeye yer bırakmaksızın reddedilmesi şeklinde uzayan bir çerçeve çizmektedir (Abbas, 2011; Kumar, 2007). Raporda belirtilen dayanakların İslamofobik eylemleri meşrulaştırmaya yönelik olduğu görülmektedir. Nitekim burada belirtilen şiddet kaynağı olma, terör yanlısı olma ve toplumsal bir tehdit olarak konumlandırma İslamofobi'yi doğal ve yaşamın akışı içinde verilen bir tepki konumuna getirmektedir. Bu bakımdan hem akademik temelin hem de toplumsal yaşamdaki karşılığın yaratılması açısından İslamofobi'nin planlı bir şekilde inşa edildiğini düşündürmektedir.

İslamofobi, çoğunlukla ırkçı bir tavır olarak değerlendirilmekte ve İslamofobik eylemler de bu bağlamda konumlandırılmaktadır. Ancak İslamofobi yalnızca bir etnik gruba karşı önyargı içermeyen ve bu bakımdan ırkçı bir ötekileştirme olarak değerlendirilemeyecek konumdadır. İslamofobi'nin ortaya çıktığı noktalara bakıldığında farklı etnik gruplardan olmalarına karşın aynı inanç ve değerlere karşı bir önyargı ve düşmanlık görülmektedir. Bu anlamıyla İslamofobi ve Antisemitizm bir benzerlik göstermektedir. Nitekim Antisemitizm de uzun yıllar Avrupa ve Batı toplumlarında ötekileştirme biçimi olarak ortaya çıkmıştır. Öte yandan Antisemitizm belirli bir etnik grup ve toplumsal yapı ile sınırlı olması nedeniyle İslamofobi'den ayrılmaktadır. Dolayısıyla İslamofobi, kendine özgü ve daha geniş kapsamlı bir inanç temelli ötekileştirme ve düşmanlığı temsil etmektedir (Bayraklı ve Hafez, 2020; Werbner, 2005).

İslamofobi'nin ortaya çıkması ve yaygınlaşmasında özellikle 11 Eylül saldırısı sonrasında ciddi bir artış olduğunu hatırlatmakta yarar vardır. 11 Eylül sonrasında ABD'de medya aracılığıyla yürütülen kampanya süreçleri İslamofobi algısının güçlenmesi ve neredeyse bütün insanların böyle bir düşünce geliştirmesine neden olmuştur. Medyanın geniş kitlelere ulaşması ve daha önemlisi etki etmesi ile birlikte başta ABD ve Avrupa olmak üzere çeşitli bölgelerde Müslümanlar ötekileştirmeye başlanmıştır. Bu anlamda toplumsal yaşamın dışına itme, manevi değerleri yok sayma ve sürekli Müslümanları suçlama gibi durumlar ortaya çıkmıştır. Elbette İslamofobi algısının güçlendirilmesinde medyanın İslam ve Müslümanları şiddet ve terör ile birlikte etiketlendirmesi de önemli bir rol oynamaktadır (Abbas, 2019; Shryock, 2010). Batılı insanların Müslümanlar hakkında bu şekilde düşünmesi şüphesiz medya aracılığıyla olmuştur. Medyanın ulaştığı kitleler ve oluşturduğu gerçeklik insanların düşüncelerini hatta eylemlerini doğrudan etkilemiştir.

İslamofobi bir düşünce ya da düşünce sistematiği olarak adlandırılmakta ve söylemler aracılığıyla üretildiği belirtilmektedir. Ancak İslamofobik söylemler kadar eylemlerin de var olduğu unutulmamalıdır. Nitekim Avrupa'da çeşitli dönemlerde Müslümanlara yönelik şiddet eylemleri, cami gibi ibadet yerlerine yönelik saldırılar, İslami giyim tarzlarına yönelik saldırılar ve İslam dininin getirmiş olduğu değerleri yaşamaya çalışan insanlara yönelik saldırılar görülmektedir. Cami kundaklama, başörtülü kadınlara saldırma ya da helal gıda elde etmek isteyen insanların kandırılması gibi durumlar örnek olarak verilebilir (Andre, 2016). Buna ek olarak politik alanın İslami değerlerin varlığını kısıtlayan yasaklama kararları da vardır. Batı demokrasisi ve fikir özgürlüğü bir kenara bırakılarak başörtüsü ya da minare inşası gibi yasaklamalar görülebilmektedir. Elbette burada devlet otoritesi ile bir İslamofobik eylemin ortaya çıktığı söylenebilir. Bu kararlar bir anlamda Müslümanlar için psikolojik şiddet olarak değerlendirilmeye de uygundur. Burada genel olarak değinilen şiddet eylemlerinin ortaya çıkmasında elbette İslamofobi söylemlerinin etkili olduğu görülmektedir. Söz konusu söylemlerin gelişmesi ve yaygınlaşması ise medya aracılığıyla olmaktadır. Anaakım medya ve sosyal medya bu anlamda ciddi bir kaynak oluşturmakta ve insanları harekete geçirebilmektedir. Sosyal medyanın denetimden bir nebze daha uzak olması ise İslamofobi gibi nefret söylemi içeren paylaşımların daha kolay dolaşıma girmesine neden olmaktadır. Bu bakımdan yaşanan eylemlerin kaynağının bir parçasının medya olduğunu söylemek mümkündür (Awan, 2014; Awan, 2016; Tam, 2021: 284).

İslamofobik eylemlerin artmasında medya ile birlikte rol oynayan bir diğer unsur ise daha önce de değinildiği gibi politik kararlardır. Bu anlamda özellikle Avrupa'da alınan bazı kararlar ya da politikacıların açıklamaları önemli örnekler olarak yer almaktadır. İsviçre Halk Partisi'nin iki lideri Ulrich Schluer ve Oscar Freysinger camilere minare yasağı getirilmesini önermiştir. Minarelerin yalnızca dini yapılar olarak görülemeyeceğini belirten bu iki lider, Müslüman devletlerinin fethettikleri bölgeyi stratejik askeri haritalarda işaretlemek için kullandıklarını iddia etmiştir. Minarelerin ve buldukları yerlerin Müslümanlar tarafından işgal edilen yerleri simgelediğini savunarak yasaklama talebine dile getirmişlerdir (Green, 2012: 342-343). Örnekte görülen öneri İsviçre toplumunda İslamofobi bilincinin oluşması için tasarlanmış ve tarihsel bir tehdide dayandırılarak kurgulanmıştır. Benzer şekilde Macaristan Başbakanı Viktor Orban'ın mülteci karşıtlığı bağlamındaki açıklamaları İslamofobi söylemini de içermektedir. Başta Suriye olmak üzere Ortadoğu ülkelerinden gelen göçmenleri bir tehdit olarak gören 2017 ve 2020 yıllarındaki açıklamalar Müslüman göçmenlere karşı önyargıyı artırmıştır (Eryaman, 2022). Almanya'da ise doğrudan İslamofobi ve mülteci karşıtlığını temele alan siyasi parti vardır. Almanya için Alternatif Partisi (AfD), hem göçmen karşıtlığını hem de İslam karşıtlığını temel politika olarak benimsemiş bir siyasi oluşum olarak dikkat çekmektedir. AfD son yıllarda Almanya siyasetinde hızla yükselirken bunu Türk ve Müslüman karşıtı söylemleri sayesinde başarmaktadır (Aras ve Sağıroğlu, 2020). İslamofobi söylemlerini benimseyen siyasi parti ya da politikacılar Almanya, Hollanda, İtalya, İsviçre Çekya, Fransa ve Macaristan gibi ülkelerde oldukça ön plana çıkmaktadır (Anık, 2021; Saylan, 2021).

İslamofobik söylemlerin ve eylemlerin ortaya çıkmasında medyanın rolünü inceleyen birçok çalışma da vardır. Bu anlamda özellikle ABD ve Batı medyasının İslamofobi söylemlerine yönelik çalışmalar dikkat çekmektedir. Ahmed ve Matthes (2017), ABD medyasının Müslüman kimliğini inşa etme stratejilerine odaklanmıştır. Çalışmanın nitel çözümlemesinde Müslümanların medya içeriklerinde nasıl etiketlendiğine odaklanılarak Müslümanların şiddete eğilimli, terörize bireyler olduğu ve topluma uyum sağlayamadığı gibi olumsuz kavramlarla çerçvelendiği saptanmıştır. Benzer şekilde İngiliz medyasının Müslümanlara nasıl yaklaştığını inceleyen Tahir Abbas (2001), Müslümanların ötekileştirilmesinde göç olgusunun ön plana çıkartıldığını saptamıştır. İngiltere'nin eski sömürgeleri olan Güney Asya ülkelerinden göç eden Müslümanlara ilişkin medya içerikleri göç bağlamıyla oluşmasına karşın İslamofobi'yi de belirgin bir şekilde içermiştir. Burada İslamofobi'nin inşa edilmesi ideolojik bir dil çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Diğer Avrupa ülkelerinin medyalarında İslamofobi söylemlerinin nasıl inşa edildiğine ilişkin çalışmalarda da benzer sonuçlar elde edildiği görülmektedir. Örneğin İspanya ve İtalya medyalarının İslamofobik söylemlerini inceleyen Cervi ve arkadaşları (2021), İslam dininin ve Müslümanların belirli stereotipler üzerinden etiketlendiğini saptamıştır. Bu anlamda İslam dini olumsuz ve geri kalmış kavramlar üzerinden çerçvelenirken Müslümanlar göç ve terörizm ile etiketlenmiştir. Her iki ülkede de medya Müslümanlar için olumsuz bir öteki kimliği inşa etmektedir.

İslamofobi söylemleri ve eylemleri yalnızca Batı toplumlarında ya da Müslümanların azınlıkta olduğu yerlerde ortaya çıkan bir sorun değildir. Nitekim Türkiye gibi Müslüman nüfusun çoğunlukta olduğu ülkelerde de zaman zaman İslamofobik söylemler ya da eylemler görülmektedir. Dolayısıyla Müslüman nüfusun çoğunlukta olduğu ülkelerin medyalarında da İslamofobi söylemlerinin görüldüğü söylenebilir. Anaakım medya açısından bakıldığında geçmişte Gırgır, Leman, Uykusuz ve Penguen dergilerinde, Cumhuriyet, Milliyet ve Hürriyet gazetelerinde ve Yeşilçam filmlerinde örtük veya açık bir şekilde İslamofobi yapıldığı saptanmıştır. Burada belirtilen yayın kuruluşlarının İslamofobi içeren içeriklerine Penguen dergisinin 2011 yılında "Allah yok din yalan" yazısını Arapça fonla ve bir imam hatip önünde çizilen bir karikatürü basması önemli bir örnek olmuştur (Akıner ve Mencet, 2016: 176; Bayraklı ve Yerlikaya, 2017: 58). Söz konusu çizim İslamofobik bir söylem üretmenin yanı sıra toplumun belirli bir kesimini doğrudan ötekileştirmekte ve saldırmaktadır. Elbette bu çizim Batıda olduğu gibi bir eylemi tetiklememiştir ancak insanların algısına bir İslamofobi tohumu ekmeye yardımcı olmuştur. Öte yandan bu görselin Batı medyasında yer alan İslamofobik içeriklere çok yakın ya da çok benzeyen bir görsel olduğu söylenebilir. Benzer şekilde Yeşilçam filmlerinde tasvir edilen din adamları da oldukça olumsuz bir etiketleme ile kullanılmaktadır. Bu bakımdan da filmlerde bir stereotip yaratılarak örtük bir şekilde İslamofobi yeniden inşa edilerek dolaşıma sokulmaktadır. Bu anlamda hem Müslüman toplumlarda hem

de Batılı Hristiyan toplumlarda medyanın İslamofobi söylemlerinin yeniden üretilmesi ve insanların zihinlerine işlenmesinde önemli bir rol oynadığını söylemek mümkündür.

3. Yöntem

Bu çalışmada, Web of Science veri tabanında yer alan “İslamofobi ve medya” anahtar kavramlarını içeren araştırma makalelerinin bibliyometrik analizi yapılmıştır. Bu anlamda çalışmada nicel araştırma yöntemlerinden olan bibliyometri aracılığıyla incelenen alan literatürünün görsel olarak temsilini sunmak için bibliyometrik haritalandırma kullanılmıştır. Bibliyometri, belirli bir çalışma alanında yayımlanmış bilimsel çalışmaların ölçülebilir bilgilerini istatistiksel olarak analiz etmeyi sağlamaktadır (Danvila-del-Valle vd. 2019: 628). Bir diğer tanımlamaya göre bibliyometrik analiz, belirli bir bilimsel araştırma konusundaki nitel ve nicel değişiklikleri belirlemek, konuyla ilgili yayınların profilini oluşturarak söz konusu disiplin içindeki eğilimleri istatistiki olarak saptamaktadır (De Bakker, vd., 2006) Bu anlamda bibliyometrik analiz gerçekleştirilirken, incelenen konuya ilişkin elde edilen veriler doğrultusunda çalışmaların, yıllara göre dağılımı, yazarları, üretildikleri ülkeler, kurumlar, anahtar kelimeleri ya da etki düzeyleri gibi farklı değişkenler ele alınmaktadır (Chen, vd., 2015; Chen, 2017). Buna ek olarak araştırma alanında hangi konuların daha çok ilgi gördüğünü ve hangi çalışmaların ön plana çıktığının saptanması da söz konusudur. Nitekim çalışmaların aldığı atıflar da bibliyometrik analiz ile istatistiki olarak ortaya konmaktadır (Öztürk ve Demir, 2023). Dolayısıyla bibliyometrik analiz inceleme alanında çalışma yapmak isteyen araştırmacılara yol gösterici bir rehber sunmaktadır.

3.1. Veri Toplama Araçları

Bu çalışmada incelenen İslamofobi ve medya ile ilgili bibliyometrik veriler, 05 Şubat 2024 tarihinde Web of Science veri tabanından elde edilmiştir. Web of Science, Thomson ve Reuters Bilimsel Bilgi Enstitüsü tarafından 1900'lü yılların başlarında geliştirilmiş bir veri tabanıdır. Bu veri tabanı ulaştığı geniş ağ ile yayımlanan kitap, dergi, makale ve bildirimleri kapsayan geniş bir atıf indeksini içermektedir. Bunun yanı sıra Web of Science veri tabanı araştırmacılara, dergi seçimi, araştırma değerlendirmesi ve bibliyometrik analizler için kullanılan etkili veri setleri gibi olanaklar sunmaktadır (Chadegani vd., 2013: 19; Li, vd., 2018). Öte yandan Web of Science veri tabanı yalnızca akademik içerikleri kapsayan bir ağ değildir. Çeşitli çalışmalar ve bu çalışmalar arasındaki ilişkileri işleyen kapsamlı bir veri tabanı olarak hizmet vermektedir.

Bu çalışmada Web of Science veri tabanında, “Islamophobia” ve “Media” (İslamofobi ve medya) anahtar kavramları taratılmış ve 521 çalışma saptanmıştır. Yapılan arama sonucunda elde edilen çalışmalar araştırma makaleleri ile sınırlandırılmış ve 465 çalışma elde edilmiştir. Bu doğrultuda yüksek nitelikli indekslerde taranan dergilerde yayımlanan 465 araştırma makalesi çalışmanın inceleme alanını oluşturmuştur.

3.2. Verilerin İşlenmesi ve Kullanılan Araçlar

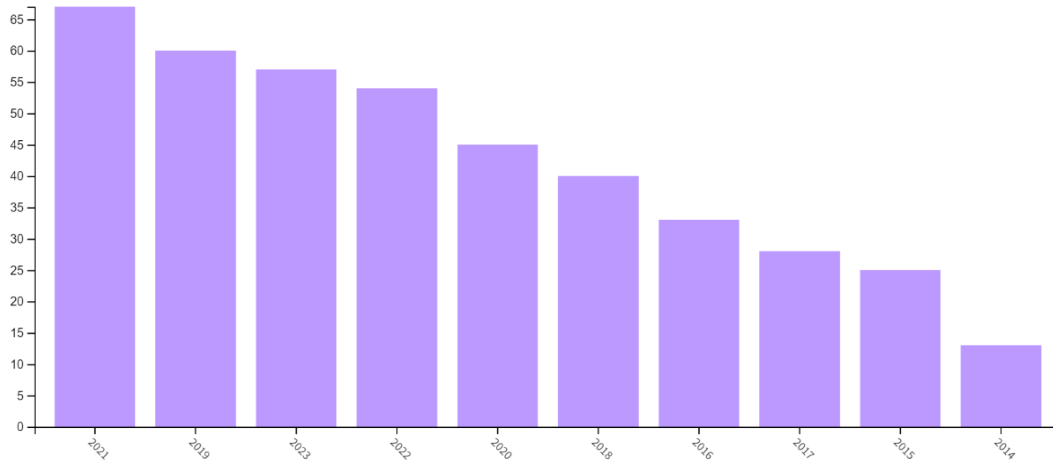
İslamofobi ve medya konusunda Web of Science veri tabanından elde edilen veriler, dışa aktarılarak VOSviewer analiz programı aracılığıyla ağ haritaları çıkarılmıştır. VOSviewer yazılım programı, bibliyometrik çalışmalarda ağları görselleştirmek ve ağ haritaları elde etmek için kullanılmaktadır. Bu anlamda VOSviewer programı, bibliyometrik verilerin işlenmesi ile anlamlı görseller elde etmeye ve veriler arasındaki ilişkileri haritalandırmaya yaramaktadır (Rodrigues vd., 2014; Van Eck ve Waltman, 2017). Bu çalışmada Web of Science veri tabanından elde edilen, 465 araştırma makalesinin, atıf, yazar, dergi, kurum/kuruluş, ülke ve ortak anahtar kelime verileri VOSviewer programı aracılığıyla haritalandırılarak anlamlı görseller elde edilmiştir (Van Eck ve Waltman, 2010). Buna ek olarak incelenen araştırma makalelerinin yayımlandığı yıl ve çalışma kategorileriyle ilgili veriler Web of Science veri tabanının “analiz sonuçları” kısmından elde edilmiş ve tablo olarak çalışmaya eklenmiştir.

4. Bulgular

Bu çalışmada, Web of Science veri tabanında yer alan “Islamophobia and ‘Media (İslamofobi ve medya)” anahtar kavramlarını içeren 465 araştırma makalesi incelenmiştir. Söz konusu çalışmaların yer aldığı

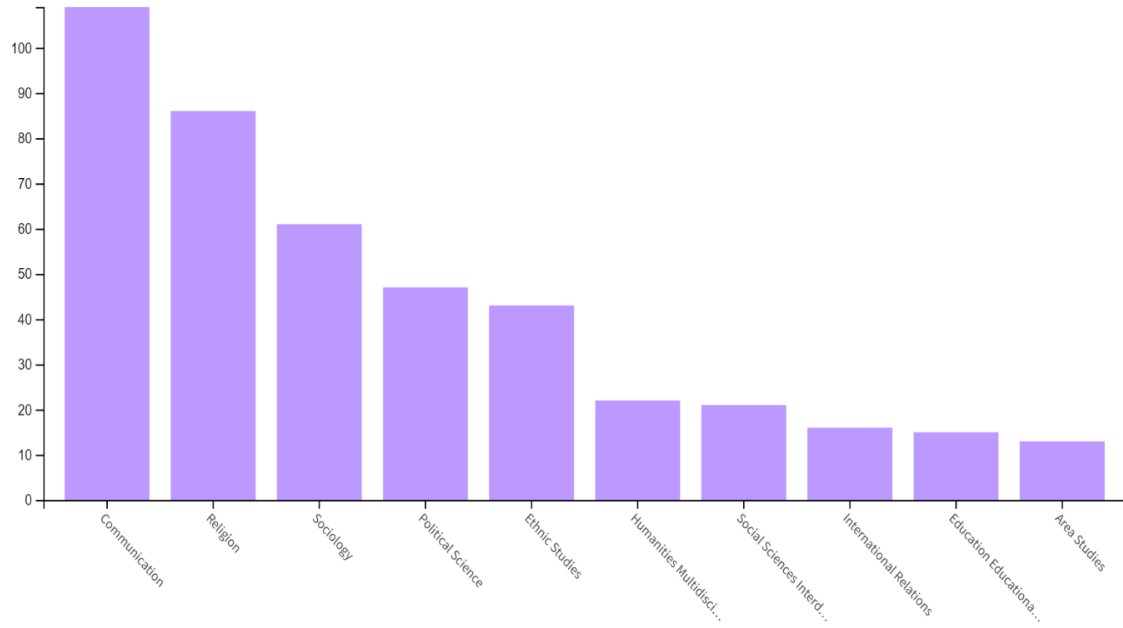
dergiler ortak indekslerle birlikte ESCI (n=210), SSCI (n=197), AHCI (n=83) ve SCI-Expanded (n=9) indekslerinde taranmaktadır.

Tablo 1: İslamofobi ve Medya Konulu Çalışmaların Yıllara Göre Dağılımı

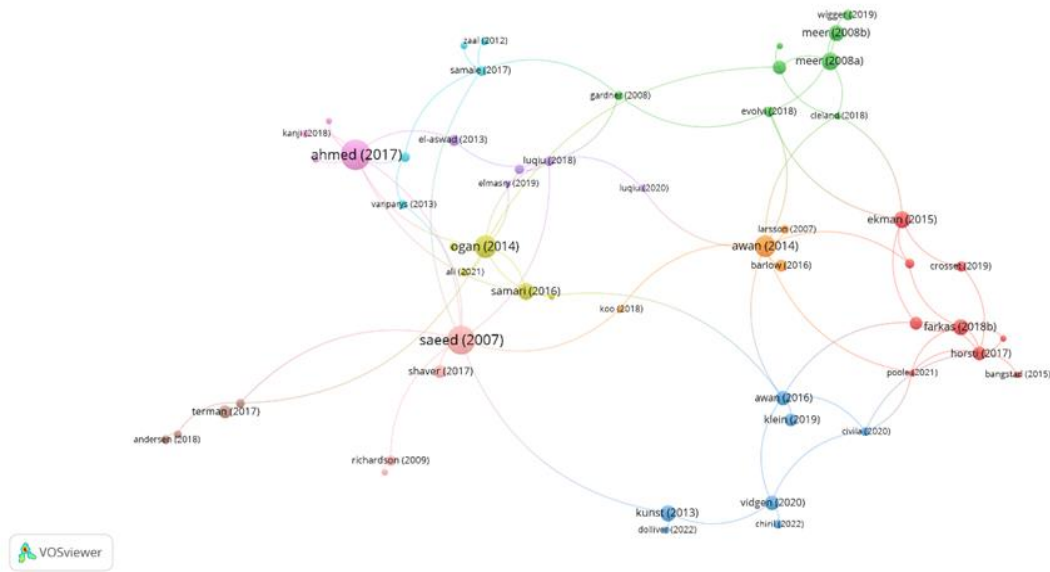
Tablo 1’de, İslamofobi ve medya konusunda yapılan çalışmaları daha anlamlı bir grafikte göstermek için 10 ve üzeri çalışmanın yer aldığı yıllara yer verilmiştir. İslamofobi ve medya konulu ilk çalışmanın 2004 (n=1) yılında yayımlandığı saptanmıştır. İslamofobi ve medyayı inceleyen ilk çalışma Klocker’in (2004) “*Community Antagonism Towards Asylum Seekers in Port Augusta, South Australia*” başlıklı çalışmasıdır. Klocker (2004), Avustralya’da sığınmacılara karşı düşmanca tavırları incelemiş ve bu düşmanlığın kaynaklarından birinin de bir ötekileştirme biçimi olarak inanç olduğunu saptamıştır. Buna göre sığınmacılara karşı düşmanca tavırların kaynaklarından biri de sığınmacıların Müslüman olmasıdır. İlk çalışmanın ardından konuya ilgi sürekli artmıştır. Tablo 1’de de görüldüğü gibi son yıllarda İslamofobi ve medya konusunda yayımlanan çalışmalarda artış görülmektedir. İslamofobi ve medya konusunda yayımlanan araştırma makalelerinin %69,402’si son 6 yılda yayımlanmıştır. Nitekim bu yıllarda yayımlanan makalelere bakıldığında, 2021 (n=67), 2019 (n=60), 2023 (n=57), 2022 (n=54) ve 2020 (n=45) olduğu görülmektedir. Bu anlamda son yıllarda İslamofobi konusunun ve bunun medyada yansımalarının hızla artış gösterdiğini söylemek mümkündür.

Tablo 2: İslamofobi ve Medya Konusunda Çalışma Yapılan Alanlar

Tablo 2’de incelenen araştırma makalelerinin Web of Science veri tabanında çalışma alanlarına göre dağılımı görülmektedir. İslamofobi ve medya konusunda yapılan araştırmalar ortak alanlarla birlikte 10 farklı disiplinde hazırlanmıştır. İslamofobi ve medya konulu araştırmaların en fazla (n=109) “iletişim bilimleri” alanında yapıldığı görülmektedir. İletişim bilimlerinin hemen ardından ise (n=86) “din bilimleri” gelmektedir. Bu anlamda İslamofobi’nin dini inanış temelli bir önyargı olması ve en fazla medya aracılığıyla üretilip dolaşıma sokulması düşünüldüğünde bu alanlarda çalışma yapılması beklenen bir sonuçtur. Web of Science veri tabanına göre İslamofobi ve medya konulu çalışmaların tamamının sosyal bilimler çatısı altındaki disiplinlerde hazırlandığı görülmektedir.

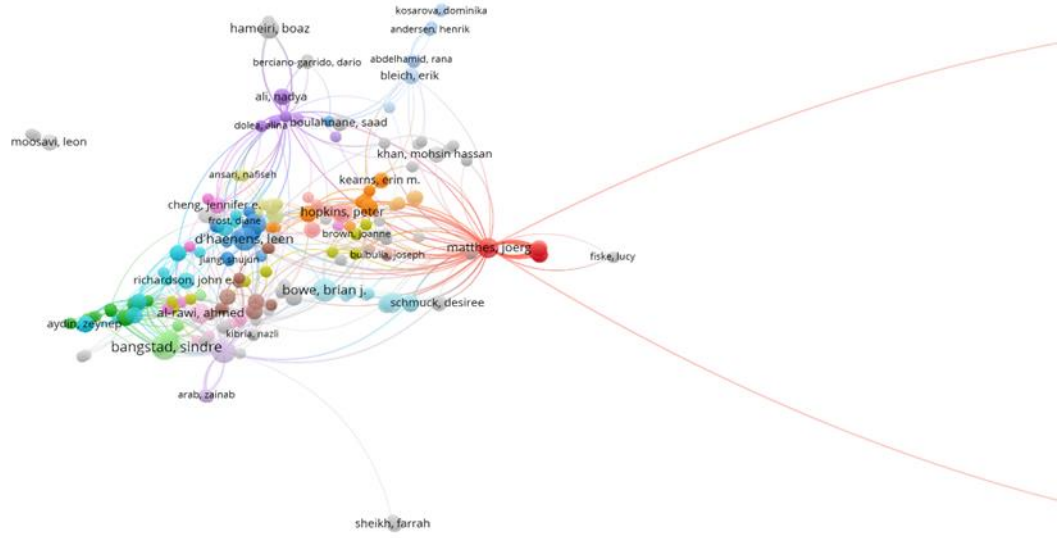
Grafik 1: En Fazla Atıf Yapılan Çalışmaların Dağılımı

Grafik 1’de İslamofobi ve medya konusunda yayımlanan araştırma makaleleri içerisinde en fazla atıf yapılan çalışmalar ve yazarları yer almaktadır. Grafiği okunabilir hale getirmek ve yayımların niteliğini

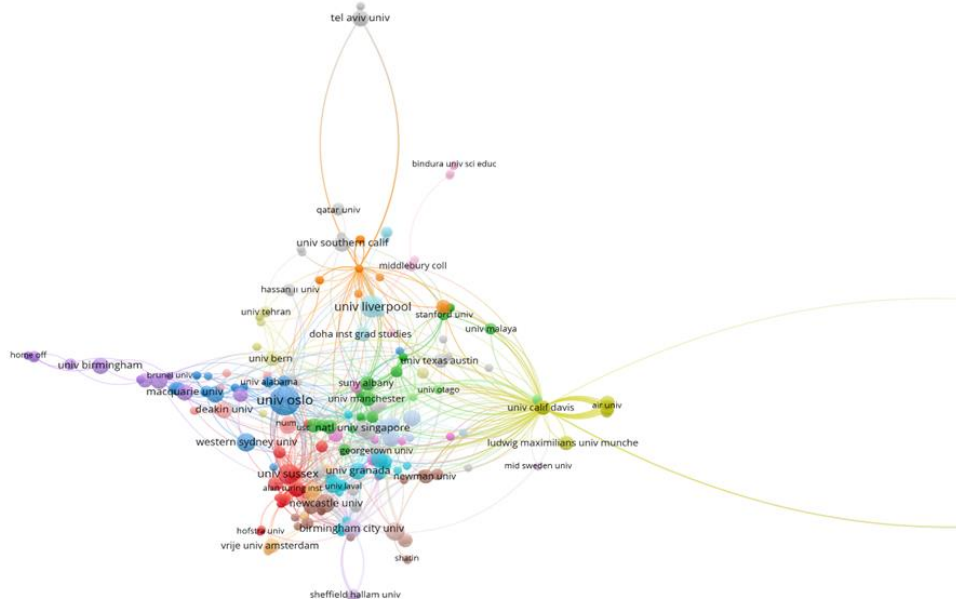
Grafik 3: En Fazla Çalışma Yayımlayan ve Atıf Yapılan Yazarların Dağılımı

Grafik 3'te İslamofobi ve medya konusunda çalışmalar yapan araştırmacıların ağ haritası yer almaktadır. İncelenen çalışmaların yazarlara göre dağılımına bakıldığında 465 araştırma makalesinin ortak yazarlarla birlikte 760 araştırmacı tarafından yayımlandığı belirlenmiştir. Araştırmacılar arasında Sindre Bangstad 5 araştırma makalesi yayımlamış ve bu çalışmalara 47 atıf yapılmıştır. İslamofobi ve medya konusunda en fazla çalışma yapan ikinci araştırmacı ise 4 araştırma makalesi ile Imran Awan olmuştur. Awan'ın 4 çalışmasına 204 atıf yapıldığı saptanmıştır.

İslamofobi ve medya konusunda yapılan çalışmalardan en fazla atıf yapılan isim ise Saifuddin Ahmed isimli araştırmacıdır. Ahmed'in bir çalışmasına 218 atıf yapılmıştır. Benzer şekilde İslamofobi ve medya konusunda bir çalışma yayımlayan Amir Saeed'in çalışmasına da 205 atıf yapılmıştır.

Grafik 4: En Fazla Çalışma Yayımlayan ve Atıf Yapılan Araştırmacıların Yer Aldığı Kurum/Kuruluşların Dağılımı

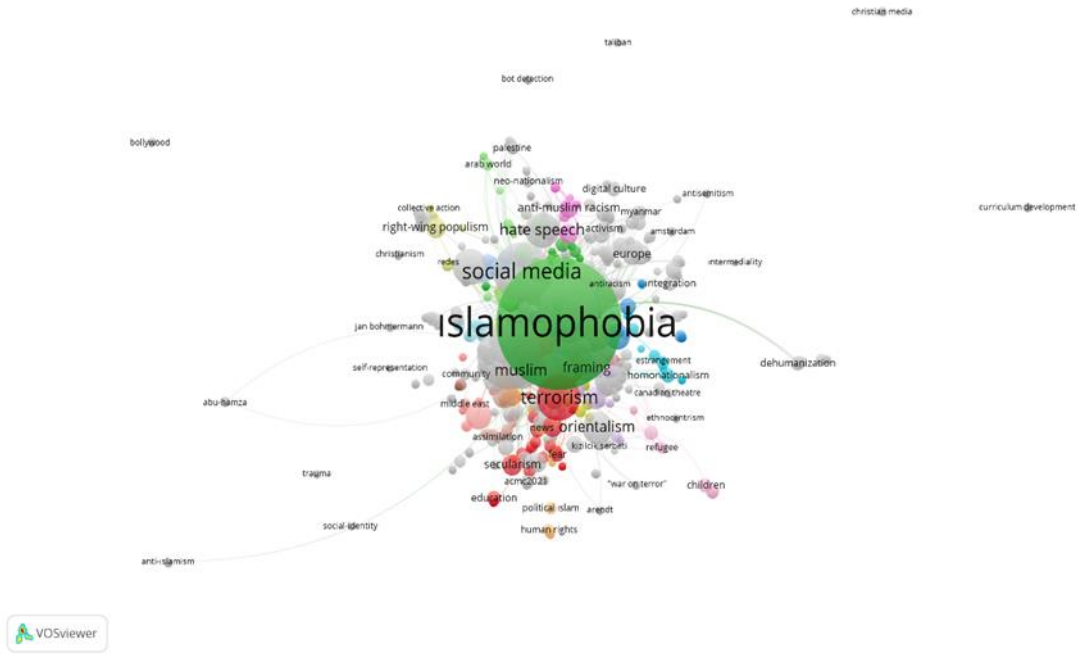

Grafik 6: Araştırmalarda Kullanılan Ortak Anahtar Kelimelerin Dağılımı

Bibliyometrik çalışmalarda, araştırmaların kapsamı ve odaklandığı noktaları saptamak için “ortak anahtar kelime” analizi de gerçekleştirilmektedir. Ortak anahtar kelime analizi ile incelemeye alınan araştırma konusunun odaklandığı kelime ve kelime grupları ortaya konmaktadır. Çalışma kapsamında incelenen İslamofobi ve medya konulu araştırma makalelerinde 1306 ortak anahtar kelime kullanılmıştır. Grafik 6’da da görüldüğü gibi çalışmaların merkezini “İslamofobi” (n=249) kelimesi oluşturmuştur. Benzer şekilde en fazla kullanılan ikinci kelime de “İslam” ve “Müslümanlar” (n=60) olmuştur. Bu anlamda çalışmalarda dini inanış ve dini kimliğin ön plana çıktığı görülmektedir. Öte yandan araştırma makalelerinde medyaya ilişkin kullanılan ortak anahtar kelimelere bakıldığında “Medya” (n=25) ve “Sosyal medya” (n=48) dikkat çekmektedir. Buna ek olarak farklı sosyal medya platformlarının isimleri ve geleneksel medya türleri de çalışmaların odaklandığı anahtar kelimeler arasında yer almaktadır. Çalışmaların odaklandığı ortak anahtar kelimelerden dikkat çeken bir diğeri ise İslamofobi kavramıyla birlikte anılan ve onun bileşenleri olarak değerlendirilerek Batının Müslümanları etiketlediği kelimelerdir. Bu anlamda “nefret söylemi”, “göç”, “göçmen”, “terörizm”, “hijab” ve “ırkçılık” ön plana çıkan ortak anahtar kelimeler arasında yer almaktadır.

Çalışma kapsamında en çok odaklanılan ortak anahtar kelimelere ek olarak incelenen araştırma makalelerinde oldukça az kullanılan ortak anahtar kelimeler de incelenmiştir. Nadiren kullanılan ortak anahtar kelimelere bakıldığında “İslami alan”, “Helal gıda”, “İslami tehdit”, “İslamofobik söylem”, “kimlik krizi”, “Dini özgürlük”, “Aşırı sağ” ve “Aşırı milliyetçilik” (n=1) gibi kelimeler dikkat çekmektedir. Burada belirtilen kelimelerin çoğunluğunun İslamofobi’nin yeniden üretilmesine neden olabilecek durumlar olduğu söylenebilir. İslam toplumuna karşı hoşgörünün olmadığı durumlar ya da Batı toplumunun kendisi için belirlediği rol ya da ideolojilerin çalışmalarda yeterince odaklanılmadığı görülmüştür.

5. Sonuç

İnsan doğası gereği sosyal bir varlıktır ve insanların sosyalleşme pratiklerini medya önemli ölçüde etkilemektedir. Medya kullanımı ile insanların belirli konularda düşünceleri ve tutumları şekillenmektedir. Belirli bir gruba, bir duruma ya da olaya karşı verilen tepkilerin oluşmasında medyanın aktardığı mesajlar önemli bir rol oynamaktadır (Tokgöz, 2013). Bu anlamda çalışmanın ana konusunu oluşturan İslamofobi’nin

ortaya çıkması ve yayılmasında medyanın önemli bir rolünün olduğu düşünülmektedir. Nitekim İslamofobi, belirli bir inanca karşı bir önyargı besleme ve bunun sonucunda da bir düşmanlık ortaya koymayı barındırmaktadır. Bunun toplumsal bir bağlamda ortaya çıkmasında ise medya içerikleri başat konumda olmaktadır. İslam dinine ve Müslümanlara karşı bir korku ve şüphe duyma olarak tanımlanan İslamofobi, Müslümanlara karşı bir önyargı ve düşmanlık beslemeyi barındırmaktadır. Söz konusu önyargı ve düşmanlık çeşitli stereotipler üzerine inşa edilmektedir. Bu bakımdan Müslümanların şiddete meyilli olduğu, terörize gruplar olduğu, gelişmemiş olduğu ve toplumsal yaşamda sorunlar çıkarttığı gibi ön kabuller İslamofobi'nin temel dayanaklarını oluşturmaktadır. Bu kalıp yargılar üzerinden düşünceleri şekillenen insanlar Müslümanlara karşı söylem ve eylemler ortaya koymaktadır. Batı toplumları gibi özellikle Müslümanların azınlıkta olduğu yerlerde bu söylem ve eylemler çok daha belirgin olarak görülmektedir (Ekman, 2015). Elbette bunun ortaya çıkmasında medyanın payı azımsanamaz. Sosyal medyanın yaygınlaşması ile birlikte İslamofobi söylemleri çok daha yaygın ve oldukça fazla görülmeye başlanmıştır (Awan, 2016). Bunun neticesinde de İslamofobi kavramı çeşitli akademik disiplinlerde tartışılmaya başlanmış ve nitelikli yayınlar ortaya çıkmaya başlamıştır.

Bu çalışmada İslamofobi ve medya ilişkisine odaklanan çalışmaların bibliyometrik profili çıkartılmıştır. Çalışma kapsamında incelenen İslamofobi ve medya konulu 465 araştırma makalesinin 2004 yılından başlayarak yayımlandığı saptanmıştır. Bu anlamda İslamofobi literatüründe de sıkça kullanılan 11 Eylül saldırısı sonrasında başta ABD olmak üzere Batı toplumlarında İslamofobi algısının arttığı tezini doğrular nitelikte akademik çalışmaların ortaya çıktığı görülmektedir. Buna ek olarak son yıllarda İslamofobi ve medya konusunda yapılan çalışmaların hızla arttığı görülmüştür. Nitekim son yıllarda dünya genelinde sosyal medya kullanımı artmaktadır ve İslamofobi söylemlerinin büyük bir çoğunluğu da sosyal medya alanına kaymaktadır. Dolayısıyla sosyal medyada İslamofobi söylemlerinin incelenmesi çalışmaların artışında etkili olmuştur. Öte yandan incelenen araştırma makalelerinin tamamı sosyal bilimler kapsamında olmak üzere 10 farklı disiplinden araştırmacılar tarafından hazırlandığı belirlenmiştir. İslamofobi ve medya ilişkisine en fazla odaklanan disiplin iletişim bilimleri olurken onun hemen ardından din bilimleri (ilahiyat) olduğu görülmüştür. Nitekim bu durum konunun kapsamı bakımından beklenen bir sonuçtur.

İslamofobi ve medya ilişkisine yönelik hazırlanan çalışmalarda dikkat çeken noktaların başında çeşitli ülkelerin medyalarında İslamofobi söylemleri gelmektedir. Bu anlamda ABD basınında (Samari, 2016), İtalya ve İspanya basınında (Cervi, vd., 2021) Rusya basınında (Ragozina, 2018) Fransa basınında (Hajjat, 2021), Kore basınında (Koo, 2018) ve İngiltere basınında (Abbas, 2001) İslamofobi söylemlerinin nasıl üretildiği araştırılmıştır. Burada yer alan örneklerin tamamı Müslümanların azınlıkta olduğu ülkelerin basınlarında görülen İslamofobi söylemleri üzerindedir. Yapılan incelemede Müslüman nüfusun çoğunlukta olduğu Türkiye gibi ülkelerin medyasında İslamofobi söylemlerine ilişkin çalışmaların oldukça az olduğu görülmüştür. Bu anlamda Türkiye, İran, Pakistan, Endonezya ve Malezya gibi ülkelere çalışmalar yapılmış ancak medyanın sunumuna yeterince odaklanılmamıştır.

İslamofobi söylemlerinin ortaya çıkması ve yeniden üretilmesi noktasında hem anaakım medyaya ilişkin çalışmalarda hem de sosyal medyaya ilişkin çalışmalarda dikkat çeken bir diğer nokta da İslamofobi'nin göç olgusu ile birlikte kurgulanması olmuştur. Özellikle Avrupa ülkelerinin Ortadoğu'dan çok fazla göç alması ve göçmen karşıtlığı ile İslamofobi'nin birlikte kurgulanmasının buna neden olduğu düşünülmektedir. İslamofobi ve göçmen karşıtlığının birlikte kullanılarak bir söylem oluşturulması anaakım medyada özellikle aşırı sağ parti yetkililerinin açıklamalarıyla oluştuğu görülmüştür (Aras ve Sağıroğlu, 2020). Sosyal medyada ise çok daha geniş bağlamlarda göçmen karşıtlığı ve İslamofobik söylemin yapıldığı görülmüştür (Awam, 2016). Sosyal medyanın çalışma pratiği düşünüldüğünde bu da beklenen bir sonuçtur. Bu çalışmanın sonuçları kendi sınırlılıkları çerçevesinde şekillenmiş ve bu çerçevede doğrultusunda bir profil elde edilmiştir. İslamofobi ve medya ilişkisi üzerinden bir araştırma yürütmek isteyen araştırmacılar bu çalışmanın bibliyometrik verilerinden yola çıkarak İslamofobi'nin medya aracılığıyla dolaşıma sokulmasına odaklanabilir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.
The authors have no conflict of interest to declare.

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).
Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Kaynaklar

- Abbas, T. (2001), Media Capital And The Representation Of South Asian Muslims In The British Press: An Ideological Analysis, *Journal of Muslim Minority Affairs*, 21(2), s.245-257.
- Abbas, T. (2011), Islamophobia İn The United Kingdom: Historical And Contemporary Political And Media Discourses İn The Framing Of A 21st-Century Anti-Muslim Racism, *Islamophobia*, J. Esposito ve İ. Kalın (Eds.). *The Challenge of Pluralism in the 21st Century*, içinde (s. 67-76). Oxford : Oxford University Press
- Abbas, T. (2019), *Islamophobia And Radicalisation: A Vicious Cycle*. New York: Oxford University Press.
- Ahmed, S. ve Matthes, J. (2017), Media Representation Of Muslims And Islam From 2000 To 2015: A Meta-Analysis, *International Communication Gazette*, 79(3), s.219-244. DOI: 10.1177/1748048516656305.
- Akner, N. ve Mencet, M. S. (2016), Türkiye’de İslamofobi: Mizah Dergilerinde İslam’ın Temsili, *Akademik İncelemeler Dergisi*, 11(2), s.169-196. DOI: 10.17550/aid.62268
- Allen, C. (2007), Islamophobia And Its Consequences, S. Amghar, A. Bo-Ubekeur, And M. Emerson (Eds.), *European Islam-Challenges For Public Policy And Society*, içinde (s. 144-167). Brussels: Centre for European Policy Studies.
- Allen, C. (2010), Fear And Loathing: The Political Discourse İn Relation To Muslims And Islam İn The British Contemporary Setting. *Politics and Religion Journal*, 4(2), s.221-236.
- Andre, V. (2016), Thai Cyber-Actors: Evidence Of An Islamophobic Effect. D. Pratt, and R. Woodlock (Eds.), *Fear of Muslims?: International Perspectives on Islamophobia*, içinde (s. 111-130). Switzerland: Springer.
- Ankaraligil, N. (2011), Medya Sermayesi Ve İngiliz Basınında Güney Asya Müslümanlarının Temsili: İdeolojik Bir Analiz, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi| Istanbul University Faculty of Communication Journal*, (34), s.37-52.
- Anık, M. (2021), Neo-Racism İn The Age Of Populism: The Immigrant Crisis İn Europe, *Marifetname*. 8(1), s.13-40. DOI: 10.47425/marifet-name.907647
- Aras, İ. ve Sağıroğlu, A. (2020), Almanya İçin Alternatif Partisi’nin Göçmen Karşıtlığı, *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 20(46), s.33-54.
- Awan, I. (2014), Islamophobia And Twitter: A Typology Of Online Hate Against Muslims On Social Media, *Policy & Internet*, 6(2), s.133-150. DOI:10.1002/1944-2866.poi364
- Awan, I. (2016), Islamophobia On Social Media: A Qualitative Analysis Of The Facebook’s Walls Of Hate, *International Journal of Cyber Criminology*, 10(1), s.1-20. DOI:10.5281/zenodo.58517
- Bayraklı, E. ve Yerlikaya, T. (2017), Müslüman Toplumlarda İslamofobi: Türkiye Örneği, *Ombudsman Akademik*, 2(7), s.51-70. DOI:10.32002/ombudsmanakademik.440210
- Bayraklı, E. ve Hafez, F. (2020), *European Islamophobia Report*. İstanbul: SETA.

- Bleich, E. (2012), Defining And Researching Islamophobia, *Review of Middle East Studies*, 46(02), s.180-189.
- Cervi, L., Tejedor, S. ve Gracia, M. (2021), What Kind Of Islamophobia? Representation Of Muslims And Islam İn Italian And Spanish Media, *Religions*, 12(6), s.427. DOI: 10.3390/rel12060427
- Chadegani, A. A., Salehi, H., Yunus, M., Farhadi, H., Fooladi, M., Farhadi, M. ve Ebrahim, N. A. (2013), A Comparison Between Two Main Academic Literature Collections: Web Of Science And Scopus Data Bases, *Asian Social Science*, 9(5), s.18-26.
- Chen, H., Jiang, W., Yang, Y., Yang, Y. ve Man, X. (2015), Global Trends Of Municipal Solid Waste Research From 1997 To 2014 Using Bibliometric Analysis, *Journal of The Air & Waste Management Association*, 65(10), s.1161-1170.
- Chen, C. (2017), Science Mapping: A Systematic Review Of The Literature, *Journal of Data and Information Science*, 2(2), s.1-40.
- Danvila-del-Valle, I., Estévez-Mendoza, C. ve Lara, F. J. (2019), Human Resource Straining: A Bibliometric Analysis, *Journal of Business Research*, 101, s.627-636.
- De Bakker, F. G., Groenewegen, P. ve Den Hond, F. (2005), A Bibliometric Analysis Of 30 Years Of Research And Theory On Corporate Social Responsibility And Corporate Social Performance, *Business & Society*, 44(3), s.283-317.
- Ekman, M. (2015), Online Islamophobia And The Politics Of Fear: Manu-Facturing The Green Scare, *Ethnic and Racial Studies*, 38(11), 1986-2002.
- Erayman, İ. O. (2022), Radikal Sağ Popülizm Ve Göç Karşıtlığı, *İçtimaiyat*, 6(Göç ve Mültecilik Özel Sayısı), s.339-357.
- Green, H. T. (2012), Who Speaks For European's Muslim?, *Cross Currents*, 62(3), s.337-349.
- Hajjat, A. (2021), Islamophobia And French Academia, *Current Sociology*, 69(5), s.621-640. DOI: <https://doi.org/10.1177/0011392120948920>
- Halliday, F. (1999), 'Islamophobia' Reconsidered, *Ethnic and Racial Studies*, 22(5), s.892-902. DOI:10.1080/014198799329305
- Klocker, N. (2004), Community Antagonism Towards Asylum Seekers İn Port Augusta, South Australia, *Australian Geographical Studies*, 42(1), s.1-17.
- Koo, G. Y. (2018), Islamophobia And The Politics Of Representation Of Islam İn Korea, *Journal of Korean Religions*, 9(1), s.159-192.
- Kumar, D. (2007), Islam And Islamophobia, *International Socialist Review*, 52, s.26-32.
- Laido, Z., Till, B. ve Niederkröthaler, T. (2020), Short-Term Effects Of Media Reports On Terrorism That Are Consistent Vs. Not Consistent With Media Recommendations On Mass Shootings: A Randomized Controlled Trial, *Suicide and Life-Threatening Behavior*, 50(5), s.948-962.
- Li, K., Rollins, J. ve Yan, E. (2018), WEB Of Science Use İn Published Research And Review Papers 1997–2017: A Selective, Dynamic, Cross-Domain, Content-Based Analysis, *Scientometrics*, 115(1), s.1-20.
- Öztürk, M. ve Demir, Y. (2023), Bilgilendirme Ve Kaos Arasında: Afet Yönetiminde Medyanın Rolüne Yönelik Bibliyometrik Bir Analiz, *TRT Akademi*, 8(18), s.506-527. DOI: 10.37679/trta.1270615
- Ragozina, S. (2018), Protecting "Traditional Islam" From "Radical Islam": Discourse Of Islamophobia İn The Russian Media, *Gosudarstvo, Religiia, TSerkov v Rossii i za Rubezhom*, 36(2), s.272, 299.
- Rodrigues, S. P., Van Eck, N. ve Waltman, L. (2014), Mapping Patient Safety: A Largescale Literature Review Using Bibliometric Visualisation Techniques, *BMJ Open*, 4, e004468

- Rana, J. (2007), The Story Of Islamophobia. *Souls: A Critical Journal Of Black Politics, Culture, And Society*, 9(2), .148-161.
- Saeed, A. (2007), Media, Racism And Islamophobia: The Representation Of Islam And Muslims In The Media, *Sociology Compass*, 1(2), s.443-462. DOI:10.1111/j.1751-9020.2007.00039.x.
- Said, E. W. (2020), *Şarkiyatçılık Batı'nın Şark Anlayışları*, (Çev. B. Ülner), İstanbul: Metis Yayınları.
- Samari, G. (2016), Islamophobia And Public Health İn The United States, *American Journal Of Public Health*, 106(11), S.1920-1925.
- Samari, G., Alcalá, H. E. ve Sharif, M. Z. (2018), Islamophobia, Health, And Public Health: A Systematic Literature Review, *American Journal of Public Health*, 108(6), s.1-9.
- Saylan, İ. (2021), Pandemi Popülizmin Sonunu Getirebilir Mi? Batı Avrupa'daki Popülist Radikal Sağ Partiler Üzerine Bir Değerlendirme, *International Journal of Social Inquiry*, 14(2), s.783-811. DOI: <https://doi.org/10.37093/ijisi.956052>
- Sayyid, S. (2014), A Measure Of Islamophobia, *Islamophobia Studies Journal*, 2(1), s.10-25.
- Shryock, A. (2010), *Islamophobia/Islamophilia: Beyond The Politics Of Enemy And Friend*, Indiana: Indiana University Press.
- Tam, M. S. (2021), Sosyal Medyada İslamofobik Paylaşımlar: Twitter Örneği, *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi (MEDİAD)*, 4(2), s.281-299.
- Tokgöz, O. (2013), *Temel Gazetecilik*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Uzun, B. (2024). İslamofobi İçerikli Haberlerde Dezenformasyon: Teyit.Org Üzerine Bir İnceleme, B. Uzun (Ed.), *Sosyal Medya & İslamofobi*, içinde (s. 93-126). Konya: Tablet Yayınları.
- Van Eck, N. ve Waltman, L. (2010), Software Survey: Vosviewer, A Computer Program For Bibliometric Mapping, *Scientometrics*, 84(2), s.523-538.
- Van Eck, N. J. ve Waltman, L. (2017), Citation-Based Clustering Of Publications Using Citnetexplorer And Vosviewer, *Scientometrics*, 111, s.1053-1070.

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2024, 24(2): 734-746, doi: 10.11616/asbi.1454685

Sokakta Çalıştırılan Çocukların Sorunları ve İhtiyaçları: Ankara Örneği

Problems and Needs of Children Working on the Street: Ankara Example

Asiye ERDEMİR TURGUT¹ , Latife SÜRSAVUR DEMİREL²

Geliş Tarihi (Received): 18.03.2024

Kabul Tarihi (Accepted): 04.06.2024

Yayın Tarihi (Published): 31.07.2024

Öz: Çocukların sokakta çalıştırılması çok sayıda risk faktörünü beraberinde getirmektedir. Sokakta çalıştırılan çocukların yaşadıkları sorunların ve ihtiyaçlarının neler olduğunu öğrenmek amacıyla nitel araştırma yöntemlerinden fenomenolojik desen kullanılarak yapılan bu çalışmada, Ankara ilinde kent merkezinde çalışan 11 çocuk ile yüz yüze görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Araştırmacılar tarafından geliştirilen yarı yapılandırılmış görüşme formu aracılığıyla derinlemesine görüşmelerle toplanan veriler MAXQDA 2020 paket programı kullanılarak çözümlenmiştir. Araştırmadan elde edilen verilere göre "sokakta çalıştırılan çocukların sosyodemografik ve aile özellikleri", "sokakta çalıştırılan çocukların eğitim özellikleri" "sokakta çalıştırılan çocukların yaşadıkları sorunlar", "sokakta çalıştırılan çocukların ihtiyaçları" gibi dört ana tema belirlenmiştir. Araştırmanın sonucunda sokakta çalıştırılan çocukların büyük bir kısmının ilköğretim çağında erkek çocuklardan oluştuğu, çok kardeşli ailelerden geldikleri, ailelerinin sosyoekonomik düzeylerinin düşük olduğu, çocukların aile ekonomisine destek olmak için sokakta çalıştırıldıkları tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sokakta Risk Altında Bulunan Çocuk, Sokakta Çalıştırılan Çocuk, Çocuk İşçiliği.

&

Abstract: The employment of children on the streets brings with it many risk factors. In this study, which was conducted using a phenomenological design, one of the qualitative research methods to find out what the problems and needs of children who works on the streets are, face-to-face interviews were conducted with 11 children working in the city center of Ankara. The data collected through in-depth interviews using a semi-structured interview form developed by the researchers were analyzed using the MAXQDA 2020 package program. According to the results obtained from the research, four main themes were identified as "socio-demographic and family characteristics of street working children", "educational characteristics of street working children", "problems experienced by street working children", "needs of street working children". As a result of the research, it was determined that most of the children working in the streets are primary school-age boys, coming from multi-generational families, their families have low socioeconomic status and low level of education, and children are employed on the streets to contribution to the family budget.

Keywords: Child At Risk On The Street, Children Work On The Streets, Child Labor.

Atf/Cite as: Erdemir Turgut, A., Sürsavur Demirel, L. (2024). Sokakta Çalıştırılan Çocukların Sorunları ve İhtiyaçları: Ankara Örneği. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 734-746. doi: 10.11616/asbi.1454685

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Sosyal Çalışmacı, Asiye Erdemir Turgut, Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, asiye.erdemir@aile.gov.tr (Sorumlu Yazar)

² Öğretim Görevlisi, Latife Sürsavur Demirel, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, latife.sursavur@dpu.edu.tr

1. Giriş

Birleşmiş Milletler (BM) Çocuk Hakları Sözleşmesi'nde, daha erken yaşta reşit olma durumu hariç on sekiz yaşına kadar her insanın çocuk sayıldığı bildirilmektedir. Bununla birlikte 5395 Sayılı Çocuk Koruma Kanunu'nda çocuk, daha erken yaşta ergin olsa bile, on sekiz yaşını doldurmamış kişi olarak tanımlanmaktadır. Çocukluk dönemi, çocuğun biyolojik, psikososyal ve ahlaki gelişiminin devam ettiği bir süreçtir. Dolayısıyla bu dönemde yaşanan olumsuz yaşam deneyimleri çocukların sağlıklı gelişimlerini etkilemektedir.

Çocuk işçiliği alanında çocuk haklarını korumayı amaçlayan temel uluslararası sözleşmeler, Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Sözleşmesi, asgari çalışma yaşına ilişkin 138 sayılı ILO Sözleşmesi, çocuk işçiliğinin en kötü biçimlerine ilişkin 182 sayılı ILO Sözleşmesi ve 190 sayılı Tavsiye Kararı'dır.

ILO'nun 138 sayılı Sözleşmesi (1973), asgari çalışma yaşı alanında en yüksek standardı belirlemektedir. Bu Sözleşme, hem ücretli hem de ücretsiz tüm çalışma alanlarına uygulanmakta ve istihdam için yaş sınırını 15'e yükseltmektedir. Sözleşme, çocuk işçiliğinin ortadan kaldırılmasına yönelik bir politika tanımlamaktadır. Sözleşme, bir çocuğun istihdam edilmeden önce, yaşadığı ülkenin programına göre temel (zorunlu) eğitimini tamamlamasını şart koşmaktadır. Sözleşme tehlikeli işleri, çalışma koşulları zor olan işler olarak kabul etmekte ve bu tür işlerde çalışmak için 18 yaş sınırını öngörmektedir.

Bununla birlikte, 15-17 yaş arasındaki çocukların yapabileceği işlerde, çocukların sağlığına veya gelişimine zarar vermeme ve okula devam etmelerini engellememe koşulu aranmaktadır (Uluslararası Çalışma Örgütü, 2023).

Ulusal düzenlemelere baktığımızda, 4857 sayılı İş Kanununun 71. maddesine dayanılarak çıkarılan Çocuk ve Genç İşçilerin Çalıştırılma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmeliğin 4. Maddesinde çocuk işçinin tanımı yapılmıştır. Bu maddeye göre; çocuk işçi, 14 yaşını bitirmiş, 15 yaşını doldurmamış ve ilköğretimini tamamlamış kişi, genç işçi de 15 yaşını tamamlamış, ancak 18 yaşını tamamlamamış kişi olarak tanımlanmaktadır. Yine, aynı madde içeriğinde hafif işin tanımı yapılmış olup, çocuk ve genç işçilerin, okula devam edenlerin okula devamları ile okuldaki başarılarına engel olmayacak, meslek seçimi için yapılacak hazırlıklara ya da yetkili makamlar tarafından yeterliliği kabul edilen mesleki eğitime katılmasına engel olmayacak hafif işlerde çalıştırılabileceği hükme bağlanmıştır (İş Kanunu, 2003).

Çocukların küçük yaşlarda tehlikeli işlerde çalıştırılmaması her ne kadar ulusal ve uluslararası düzenlemelerle güvence altında alınmaya çalışılsa da çocuklar, küçük yaşlardan itibaren ağır işlerde çalıştırılmakta, hakları ihlal edilmekte ve kötü muameleye maruz kalmaktadır.

Çocuk işçiliği, gelişmekte olan toplumların sosyal sorunlarından biridir (Nikorad ve Soleimani, 2020). Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO), çocuk işçiliğini, uluslararası hukuka ve ulusal mevzuata aykırı olarak çocuğun fiziksel ve psikososyal gelişimini tehlikeye atan işler olarak tanımlamaktadır. Bununla birlikte, dünya çapında, yaklaşık iki yüz on sekiz milyon çocuğun çalıştığını, bu çocukların büyük çoğunluğunun okula gitmediğini, uygun düzeyde beslenme ve bakım almadıklarını ve çocuk işçiliğinin en kötü biçimlerine maruz kaldıklarını belirtmektedir.

Çocuklar, toplumda var olan sosyal sorunlardan, özellikle yoksulluktan etkilenen savunmasız bir grup olarak kabul edilmektedir. Birçok çalışmada belirtildiği gibi yoksulluk, sokakta çalıştırılan çocuklar sorununun önemli nedenlerinden biridir. Çocuklar, yoksulluk nedeniyle evin geçimine destek olmak amacıyla çalışmak zorunda kalmaktadır. Ebeveynlerin işsiz oluşu, kötü muamele, yetersiz ebeveynlik veya ebeveynlerden birinin cezaevinde olması gibi durumlar çocukları sokakta çalışmaya yönlendiren etkenler arasında yer almaktadır (Bhukuth ve Ballet, 2015). Bununla birlikte yoksul ailelerdeki çocuk sayısının fazla olması da çocuk yoksulluğunun ve çocuk işçiliğinin artmasında neden olmaktadır (Klerman, 1999: 149).

Sokakta çalıştırılan, birçok tehlikeye ve risk faktörüne karşı savunmasız durumda olan çocuklar, çocuk refahı alanında ciddi sorun alanlarından biridir. Çocuklar, sokakta çalıştırılmaları nedeniyle temel haklarından mahrum kalmaktadır. Sağlık hizmetleri, örgün eğitim gibi gelişimlerine ilişkin imkânlardan ve fırsat eşitliğinden yararlanamamaktadır. Çocukların çalıştırılması, onları eğitimden uzaklaştırmakta

veya onlara okul ve çalışmanın ikili yükünü taşıma sorumluluğu yüklemektedir (UNICEF, 2021). Bu alanda yapılan çalışmalar, çocuğu çalışmaya yönlendiren faktörleri; ekonomik yoksulluk, barınma koşullarının elverişsiz oluşu, aile üyelerinin işsiz ve eğitimsiz oluşu, çeşitli sağlık sorunları gibi birden fazla nedenin etkileşimine bağlamaktadır (Şişman, 2006; Ferguson, 2006; Alptekin, 2011).

Çocukların çalıştırılması, yaşamın ilerleyen dönemlerinde sağlık, eğitim açısından uzun olumsuz sonuçlar doğurmaktadır (Emerson ve Souza, 2011). Çocuk işçiliği çocukları öncelikle fiziksel olarak etkileyerek büyüme ve gelişmesini engelleyebilir, birçok fiziksel sorunlarla/hastalıklarla erken yaşta tanışmalarına neden olabilir. Sokakta çalıştırılan çocuklar, toplum tarafından dışlanmaları nedeniyle ruhsal olarak sorunlar yaşayabilir, doğaları dolayısıyla savunmasız durumda olan bu çocuklar her türlü istismara uğrayabilir (Moayad et al, 2021). Çocukların çalıştırılması sorunu çok boyutlu ve birden çok nedeni içinde barındırmaktadır. Bu durumun, nedenleri ve sonuçlarının geniş bir bakış açısıyla, bütüncül olarak değerlendirilmesi önem taşımaktadır. Sokakta çalıştırılan çocukların, birden fazla riske maruz kalma tehlikesi bulunmaktadır. Bu doğrultuda sokakta çalıştırılan çocuklara yönelik gerekli tedbirlerin alınması, çocukların yaşadığı sorunlar ve ihtiyaçlarının tespit edilerek, önleyici sosyal hizmetlerin her çocuk özelinde planlanması gerekmektedir.

2. Sokakta Çalıştırılan Çocuk Olgusu

Sokakta çalıştırılan çocuklar için farklı adlandırmalar mevcuttur. Bu adlandırmalar sokak çocuğu, sokakta çalıştırılan çocuk veya sokakta çalışan çocuk şeklindedir. Tüm bu adlandırmalarda yer alan çocukların en temel özellikleri birçok açıdan risk altında bulunmalarıdır.

Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO), çocukların erken yaşlarda çalıştırılmasının çocukların gelişimlerine zarar verdiğini, onları zihinsel, fiziksel, sosyal ve ahlaki olarak olumsuz etkilediğini ve okuldan uzaklaştırdığını vurgulamaktadır (Uluslararası Çalışma Örgütü, 2023).

Alanyazın incelendiğinde sokakta çalıştırılan çocuklara yönelik farklı tanımlamalar mevcuttur. Bilgin (2012:81) göre, sokakta çalıştırılan çocuklar genellikle aileden az destek almakta olup, ailenin geçim sorumluluğunu yüklenmektedir. Bu çocuklar için sokaklar günlük faaliyetlerin gerçekleştiği mekânlara dönüşmüş olmakla birlikte çocuklar çoğu akşam evlerine dönmektedir. Aile ilişkileri zayıf olsa da çocukların, aileye olan yakınlıkları devam etmektedir. Güngör ve Erdurak (2016:12)'a göre sokakta çalıştırılan çocuklar, ailelerinden destek almak yerine ailelerine destek sağlayan, günlük yaşam aktivitelerinden uzaklaşan akran gruplarıyla veya aileleriyle vakit geçirme, oyun gibi normal aktivitelerden uzaklaşan çocuklardır. Bu çocuklar akşamları aile evlerine dönerler ve aileleriyle ilişkilerini sürdürürler ancak gün içinde sokak, pazar yeri gibi mekânlarda çalışırlar.

İlgili tanımlamalardan da anlaşılacağı üzere sokakta çalıştırılan çocukların ebeveynleriyle olan ilişkileri düzensiz de olsa devam etmektedir.

Sokakta çalıştırılan çocuklar, BM Çocuk Haklarına Dair Sözleşmede yer alan haklardan yeterince fayda sağlayamayan veya bunlardan çok azını elde edebilen bir gruba dâhildir. Bu çocukların genellikle aileleriyle veya aile yerine geçebilecek kurumlarla ilişkileri oldukça kısıtlıdır. Genellikle hiç okula başlamamış ya da okulu terk etmiş çocuklardır. Sokakta bulunmaları nedeniyle, psikososyal gelişimleri risk altındadır ve madde kullanım alışkanlığı fazladır. Madde kullanımı, fiziksel, psikolojik ve sosyal bağımlılıklara yol açabilir. Bu çocuklar, sosyal ve grup içinde kabul görmek için madde kullanımını gereklilik olarak algılayabilirler. Sokakta rol model aldıkları kişilerin suçlarla ilişkili olmaları, bu çocukların suç işleme veya suça maruz kalma olasılıklarını artırabilir (Altuntaş, 2003).

Türkiye İstatistik Kurumu tarafından gerçekleştirilen "Hane halkı İşgücü Araştırması" ve 5-17 yaş grubundaki çocuklara uygulanan "Çocuk İşgücü Araştırması" sonuçlarına göre 5-17 yaş grubunda ekonomik faaliyette çalışan çocuk sayısı 720 bin olarak tahmin edilmiştir. Ekonomik faaliyette çalışan çocukların % 20,3' ünü 15 yaşın altındaki çocuklar oluşturmaktadır. Türkiye İstatistik Kurumu tarafından çocuk işçiliğine yönelik olarak açıklanan bu verilerde ekonomik faaliyet alanı tarım, sanayi ve hizmet sektörü şeklinde belirtilmektedir (TÜİK, 2019).

İlgili veriler incelendiğinde sokakta çalıştırılan çocuklara ilişkin olarak net bir veri bulunmamaktadır. Sokakta çalıştırılan çocuklara ilişkin olarak net verilerin bulunmaması, bu alanda çocukların ihtiyaçlarının tespit edilmesini ve bu doğrultuda hizmetlerin planlanması ve zorlaştırmaktadır.

2.1. Sokakta Çalıştırılan Çocukların Yaşadıkları Sorunlar

Sokakta çalıştırılan çocuklar temel ihtiyaçlara erişim konusunda sıkıntılar yaşamaktadır. Temel ihtiyaçlara erişimde sıkıntılar yaşayan çocuklar bunları karşılayabilmek için sokakta çalışmaya başlamaktadır. Sokakta çalıştırılan çocuklar birden fazla risk faktörüne maruz kalarak dezavantajlı duruma düşmektedir. Çocukların sokakta çalıştırılması, sağlıklı psikososyal gelişimlerini olumsuz olarak etkilemektedir.

Alanyazın incelendiğinde, sokakta çalıştırılan çocukların yaşadığı sorunlar; suça itilme, madde kullanımı, güvenlik riskleri (şiddete maruz kalma, trafik kazaları vb) sosyal dışlanma, eğitim ve sağlık problemleri olarak sıralanmaktadır (Bilgin, 2012; Kızmaz ve Bilgin, 2010; Karabulut, 1996; Avşar ve Öğütoğulları, 2012). Sokaklarda çalışma; çocuklar için riskli bir süreç olmaktadır. Çocuklar sokaklarda çalıştırıldığı süreç içerisinde toplumdan dışlanarak ötekileştirilmektedir (Fantahun ve Taa, 2012). Sokakta çalıştırılan çocukların toplumdan dışlanmaları ve olumsuz yaşam koşulları, psikososyal durumları üzerinde derin ve uzun vadeli hasar yaratmaktadır (Abate ve ark. 2012).

Çocukların suça yönelmesinde sosyoekonomik düzeyin ve çevre koşullarının oldukça etkili olduğu bilinmektedir (Yavuzer, 2006). Çalışılan sokak ortamı, çocukların suça sürüklenme riskini arttırmaktadır (Bilgin ve Kızmaz, 2010). Çocuklar sokakta çalışırken, sokak sistemi içinde çetelere dâhil olabilmektedir. Dâhil olduğu çete grupları aracılığıyla hırsızlık, kapkaç, yankesicilik, gasp, madde satıcılığı ve kuryeliği gibi suçlarda kullanılmaktadırlar. Bununla birlikte sokakta çalışan çocukların hiç de azımsanmayacak bir oranı (%40) çalışma ortamından kaynaklanan nedenlerden dolayı çeşitli kazalara maruz kalmaktadır (Bilgin, 2012).

Buraya kadar bahsedilen tüm sorunlara ek olarak, sokakta çalıştırılan çocukların büyük çoğunluğu aileleri, içinde bulunduğu sosyal çevre ve toplum tarafından örselenmektedir. Çocuklar sokakta çalıştırılmaları, kendi yaşlıları ile birlikte zaman geçirememeleri gibi nedenlerden dolayı kendilerini dışlanmış hissetmektedir (Kelebek, 2017).

3. Yöntem

Bu araştırma, çocukların sokakta çalıştırılma nedenlerine, yaşadıkları sorun ve ihtiyaçlarına ilişkin düşüncelerini ortaya çıkarabilmek amacıyla nitel araştırma desenlerinden, fenomenolojik desende tasarlanmıştır. Bu anlamda fenomenolojik desen, sokakta çalıştırılma sürecinde çocukların yaşadıkları sorun ve ihtiyaçlarına yönelik bütüncül bir betimleme ortaya koymaktadır (Creswell, 2020).

Araştırmanın evrenini; Ankara ilinde kent merkezinde sokakta çalıştırılan çocuklar, araştırmanın örneklemini ise; kartopu ve amaçlı örnekleme yöntemi ile ulaşılan ve sokakta çalıştırılan 11 çocuk oluşturmaktadır. Kartopu örnekleme, araştırmacının bir örnek olayla başladığı, daha sonra o örnek olaydan aldığı bağlantılı ilişkilerle ilgili bilgilere dayanarak başka örnek olaylar belirlediği ve sürecin tekrarladığı rastlantısal olmayan bir örneklemdir. Nitel araştırmalarda kartopu örnekleme yöntemi, toplumun marjinal gruplarına ulaşmak için kullanılan bir yöntemdir (Neuman ve Robson, 2014). Bu yöntemlerin seçilmesinin nedeni araştırmada sokakta çalıştırılan çocukların yaşadıkları sorunların ve ihtiyaçlarının anlaşılabilmesi için belirli kriterleri karşılayan kişilere ulaşmaya çalışılmasıdır (Creswell, 2020).

Araştırmada, araştırmacılar tarafından geliştirilen yarı yapılandırılmış görüşme formları aracılığıyla veri doygunluğu gözetilerek, sokakta çalıştırılan 11 çocukla derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. Yeterli sayıda örnekleme ulaşıp ulaşılmadığı sorusunun cevabı, görüşmelerden elde edilen bilgilerin tekrara düşmesiyle birlikte anlaşılmuş olup, bilgiler tekrarlanmaya başlanıncaya kadar veriler toplanmaya devam edilmiştir.

4. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu araştırmanın amacı sokakta çalıştırılan çocukların yaşadığı sorunları ve buna bağlı olarak ihtiyaçlarını görünür kılmaktır. Genel amaç çerçevesinde oluşturulan alt amaçlar aşağıda yer almaktadır.

1. Sokakta çalıştırılan çocukların sosyodemografik ve aile özellikleri nelerdir?
2. Sokakta çalıştırılan çocukların eğitim özellikleri nelerdir?
3. Sokakta çalıştırılan çocukların yaşadıkları sorunlar nelerdir?
4. Sokakta çalıştırılan çocukların ihtiyaçları nelerdir?

Sokakta çalıştırılan çocuklara yönelik planlanacak önleyici sosyal hizmet uygulamalarının etkin bir biçimde yürütülmesi, bu alanda gerekli tedbirlerin alınarak çocukların sokaktan çekilmesi, çocukların sağlıklı psikososyal gelişimleri için önem taşımaktadır. Sokakta çalıştırılan çocuklarla ilgili gerçekleştirilecek önleyici sosyal hizmet uygulamaları, çocukların ihtiyaçlarına ve yaşadıkları zorluklara odaklanmalıdır. Sokakta çalıştırılan çocukların yaşadıkları sorunlar ve bu süreçteki ihtiyaçlarını onların bakış açısından incelemenin sorunun çözümü noktasına katkı sağlayacağı değerlendirilmektedir. Bununla birlikte araştırmanın alanyazına da katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

4.1. Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubunu amaçlı ve kartopu örnekleme yöntemi ile seçilmiş, Ankara ilinde kent merkezinde sokakta çalıştırılan 11 çocuk oluşturmaktadır. Araştırma kapsamında dokuz erkek iki kız çocuk olmak üzere toplam 11 çocuk ile görüşülmüştür.

Araştırma kapsamında görüşülen çocukların kimlik bilgilerinin gizli kalması amacıyla her bir çocuğa pembe, sarı, kırmızı, yeşil, mavi, beyaz, lacivert, kahverengi, mor, turuncu, lila gibi renk isimleri verilerek adlandırma yapılmıştır. Çocuklara ilişkin bilgiler tabloda yer almaktadır.

Tablo 1: Katılımcıların Sosyodemografik Özellikleri

Çocuk	Cinsiyet	Yaş	Eğitim Durumu	Hastalık Durumu	Kardeş Durumu	Yaptıkları İş
<i>Pembe</i>	<i>Erkek</i>	<i>13</i>	<i>Orta 3 terk</i>	<i>Yok</i>	<i>5 kardeş</i>	<i>Atık toplama</i>
<i>Sarı</i>	<i>Erkek</i>	<i>15</i>	<i>İlkokul mezunu</i>	<i>Yok</i>	<i>3 kardeş</i>	<i>Atık toplama</i>
<i>Kırmızı</i>	<i>Erkek</i>	<i>12</i>	<i>Orta 2</i>	<i>Sol ayağı aksıyor</i>	<i>4 kardeş</i>	<i>Mendil satma</i>
<i>Yeşil</i>	<i>Erkek</i>	<i>16</i>	<i>İlkokul 3 terk</i>	<i>Yok</i>	<i>3 kardeş</i>	<i>Atık toplama</i>
<i>Mavi</i>	<i>Kız</i>	<i>13</i>	<i>Ortaokul mezunu</i>	<i>Yok</i>	<i>5 kardeş</i>	<i>Dilenme</i>
<i>Beyaz</i>	<i>Erkek</i>	<i>15</i>	<i>Ortaokul mezunu</i>	<i>Kolunda platin var</i>	<i>4 kardeş</i>	<i>Mendil satma</i>
<i>Lacivert</i>	<i>Erkek</i>	<i>14</i>	<i>İlkokul mezunu</i>	<i>Yok</i>	<i>3 kardeş</i>	<i>Atık toplama</i>
<i>Kahverengi</i>	<i>Kız</i>	<i>13</i>	<i>Ortaokul mezunu</i>	<i>Yok</i>	<i>4 kardeş</i>	<i>Dilenme</i>
<i>Mor</i>	<i>Erkek</i>	<i>12</i>	<i>Orta 3 terk</i>	<i>Yok</i>	<i>3 kardeş</i>	<i>Atık toplama</i>
<i>Turuncu</i>	<i>Erkek</i>	<i>17</i>	<i>Lise 1</i>	<i>Yok</i>	<i>4 kardeş</i>	<i>Simit satma</i>
<i>Lila</i>	<i>Erkek</i>	<i>14</i>	<i>Ortaokul mezunu</i>	<i>Yok</i>	<i>5 kardeş</i>	<i>Mendil satma</i>

4.2. Veri Toplama Araçları ve Veri Toplama Süreci

Çalışmaya ilişkin olarak başlangıçta sokakta çalıştırılan çocuklara yönelik çocuk koruma alanında gerçekleştirilmiş olan araştırmalar incelenmiştir. Alanyazın taramasının gerçekleştirilmesinden sonra araştırmanın etik uygunluğu noktasında Kütahya Dumlupınar Üniversitesine Etik Kurul İzin başvurusunda bulunulmuştur. Kuruldan 27.12.2023 tarih ve 2023/12 sayılı etik kurul onayı alınmıştır. Veriler 03.01.2024-11.02.2024 tarihleri arasında toplanmıştır.

Araştırma kapsamında görüşme yapılan sokakta çalıştırılan çocuklara başlangıçta araştırma kapsamında gerekli bilgilendirmeler yapılmıştır. Görüşmeler gönüllülük esasına dayalı olarak gerçekleştirilmiştir.

4.3. Verilerin Çözümlemesi

Veriler toplanmasının ardından araştırmacılar tarafından görüşmeler esnasında alınan notlar ve ses kayıtlarının yazılı hale getirilmiş, ardından verilerin çözümlemesi sürecine başlanmıştır. Kayıtları yazılı hale getirme aşamalarında tüm konuşmalar duyulduğu şekliyle, herhangi bir düzeltme yapılmadan ve görüşülen sırasına göre yazılmıştır. Verilerin çözümlemesi esnasında MAXQDA 2020 paket programı kullanılmıştır.

5. Bulgular ve Yorum

Araştırmada sokakta çalıştırılan çocuklarla yapılan nitel görüşmeler sonucunda elde edilen metinlerde sıkça bahsedilen tematik kodlar belirlenerek öne çıkan bu temalar MAXQDA 2020 paket programı aracılığıyla çözümlenmiştir. Elde edilen veriler, tematik kodlara göre belirlenen "sokakta çalıştırılan çocukların sosyodemografik ve aile özellikleri", "sokakta çalıştırılan çocukların eğitim özellikleri" "sokakta çalıştırılan çocukların yaşadıkları sorunlar", "sokakta çalıştırılan çocukların ihtiyaçları" dört temel başlık altında analiz edilmiştir.

5.1. Sokakta Çalıştırılan Çocukların Sosyodemografik ve Aile Özellikleri

Sosyodemografik ve aile özelliklerine ilişkin bulgular; yaş, cinsiyet, kardeş sayısı, hastalık durumu, içinde bulunulan ekonomik durum, anne ve babanın çalışma durumlarına ilişkin bilgileri içermektedir.

Araştırma kapsamında görüşülen çocukların yaşları 12-17 arasında değişmektedir. Çocukların yaş ortalaması 14'tür. Cinsiyet değişkenine göre bakıldığında, görüşülen çocukların dokuz tanesi (%81,8) erkek çocuk iken, iki tanesi (%18,2) si kız çocuktur. Sokak çalıştırılan çocuklar alanında yapılan farklı çalışmalarda çocukların büyük çoğunluğunu erkek çocukları oluşturmaktadır (Abdelgalil vd., 2004; Scanlon vd, 1998; Van Acker, Oostrom, Rath ve de Kemp, 1999; ,Kuçur, 2016; Aydın vd., 2015; Karataş, vd.,2016; Şişman,2004).

"Annem, babam okuma bilmez, bende ilkokul 3 den ayrıldım, babam pazara gidiyor, ne kazanırsa işte, yetmiyor. Benden küçük iki kardeşim daha var" (Yeşil)

"Para yok ki mecbur çalışacan. Abimle beraber çalışıyoruz. O bi cadde yukarda satıyo mendilleri, yakın yerde durursak ikimizden de almazlar." (Kırmızı)

"Babam inşaata gidiyor iş oldukça, kışın çok gitmiyor, tek kişi çalışınca yetmez ki Annem evde tabi o nasıl çalışsın." (Sarı)

"Toplamda 5 kardeşiz diğerleri küçük babamın ayağı aksıyor, bi ben para kazanıyorum." (Turuncu)

"Babam yok geçen yıl öldü, annem temizliğe gidiyor arada, ama yetmiyor, dört kardeşiz." (Mor)

"Annem hiç gitmemiş okula, babam ilkokulu okumuş, okumayı biliyor, inşaata çalışıyor." (Beyaz)

"Yedi kardeşiz, abim ve ben kâğıt topluyoruz, diğerleri daha küçük. Babam cezaevinde başka çalışan yok" (Lacivert)

"Babam çalışmıyor beli ağrıyor, abimle ben kâğıt topluyoruz, eve biz bakıyoruz." (Pembe)

Araştırma kapsamında sokakta çalıştırılan çocukların sosyodemografik ve aile özellikleri incelendiğinde, ailelerin sosyoekonomik ve eğitim düzeylerinin düşük olduğu, anne ve/veya babanın geçici gündelik işlerde çalıştığı veya hiç çalışmadığı, çocukların çok kardeşli olduğu, çocuklardan iki tanesinin fiziksel hastalıklarının olduğu ve çocukların hemen hepsinin ekonomik yoksunluktan dolayı evlerinin geçimlerine destek olmak için çalıştıkları sonucuna ulaşılmıştır. Görüşme yapılan çocukların çok kardeşli olmaları, ekonomik yoksunluğun yükünü daha da arttırmaktadır. Bu durum, çocukların temel ihtiyaç kaynaklarına ulaşabilmeleri yönünde sorunlar yaratmaktadır. Araştırma bulgularıyla uyumlu olarak, sokakta çalıştırılan çocuklarla yapılan çalışmalarda çocukların büyük çoğunluğu aile ekonomisine katkıda bulunmak ve okul giderlerini karşılamak amacıyla çalıştıklarını belirtmişlerdir (Güngör, 2009; Karataş vd.;2016).

5.1. Sokakta Çalıştırılan Çocukların Eğitim Özellikleri

Araştırma kapsamında sokakta çalıştırılan çocukların eğitim durumlarına ilişkin bulgular değerlendirildiğinde, çocukların dört tanesinin ortaokulu bitirdikten sonra, iki tanesinin ilkökul bitirdikten sonra, iki çocuğun ortaokulu son sınıfta iken, bir çocuğun ise ilkökul üçüncü sınıfta iken eğitimini yarıda bıraktığı tespit edilmiştir. Çocuklardan yalnızca iki tanesi halen eğitimine devam etmektedir.

“Okula sabah gidiyorum, okuldan gelince amcamla iş için çıkıyoruz.” (Turuncu)

“Her gün çalışmıyorum genelde cumaları cami önünde satıyorum mendilleri, orda alan çok oluyor.” (Kırmızı)

Eğitim süreçlerini yarıda bırakarak sokakta çalıştırılan çocuklar, çalışmak zorunda olmaları, okulun masraflı olması, okumayı istememe gibi nedenlerden dolayı okula gitmediklerini ifade etmişlerdir.

“Hem okul hem iş yürümedi. Aksam kâğıt toplamaya çıkıyorum, sabah okul oluyor, gitmek zor...” (Yeşil)

“Dersler zordu, okulu sevemedim. Bende bıraktım.” (Lacivert)

“Annem okumamı istemedi, babam yok ya bir çalışan benim, mecbur yani...” (Mor)

“Okula otobüsle gidiyordum, yol parası çok tutuyor, birde okulun kendi masrafı oluyor çok pahalı geldi.” (Lila)

“Babam inşaatta çalışırken düştü, beli sakatlandı, ben o zaman ortaokul son sınıftaydım, okulu bıraktım, abimle kâğıt topluyoruz. Çünkü diğer kardeşlerim okuyor, hepimizin okumasına para yetmiyor.” (Pembe)

“Okula giderdim ama o zaman da param olmuyor, babam para vermiyor, anca ev masrafına yetiyor kazandığı para.” (Beyaz)

Okulu bıraktıklarını belirtilen çocukların oranı azımsanmayacak kadar yüksektir. Sokakta çalıştırılan çocuklar, okulu terk etmelerinin en önemli nedeni olarak ailelerinin kendilerini okutacak ekonomik güce sahip olmadıklarını, okulda dışlandıklarını ve okulu sevmediklerini belirtmişlerdir. Çocukların ulusal düzenlemeler ve uluslararası sözleşmelere göre en temel haklarından biri de eğitim hakkıdır. Ancak sokakta çalıştırılan çocukların büyük bir bölümü bu haktan mahrum kalmaktadır. Çocukların çalıştırılması, onları eğitim süreçlerinden uzaklaştırarak, okul terkine sebep olmakta veya çocuklar hem okul hem de çalışma sorumluluğunu bir arada yürütmektedir.

5.2.Sokakta Çalıştırılan Çocukların Yaşadıkları Sorunlar

Sokakta çalıştırılan çocuklar, oldukça güvensiz olan sokaklarda çalışırken risk faktörlerine açık hale gelmektedir. Sokakta çalıştırılan çocuklar birçok sorunla karşılaşmaktadır. Yapılan görüşmelerde çocuklara, sokakta çalışırken ne gibi sorunlarla karşılaştıkları sorulmuştur. Çocukların bazıları çalışmak için evlerinden uzak semtlere gittiklerini, yolun uzun olduğunu ve ulaşım konusunda sorunlar yaşadıklarını belirtmişlerdir.

“Kızılay da mendil daha çok satılıyor, ama evim buraya çok uzak yolda gelmek zor.” (Beyaz)

“İki otobüs değiştirerek geliyorum, evim uzakta, burada daha çok insan var, daha çok para kazanıyorum.” (Turuncu)

“Evim uzak, biraz yürüyorum sonra otobüse biniyorum... Bizim evin orda satsam kimse almaz mendil” (Lila)

Araştırma kapsamında görüşülen çocukların bir kısmı, çalışmak için kent merkezine geldiklerini, ancak evlerinin uzak olmasından dolayı zorlandıklarını ifade etmişlerdir. Bununla birlikte çocuklardan bazıları kışın havanın soğuk olduğu için üşüdüklerini belirtmişlerdir.

“Toplama işi akşam oluyor, kışın akşamları soğuk oluyor. Soğuktan ellerim acıyor.” (Yeşil)

“Kışın her akşam çalışmıyoruz, havalar ısınca daha çok para kazanıyoruz.” (Lacivert)

Çocukların bazıları sokakta çalışırken, yine sokakta çalışan kendilerinden büyük çocuklar tarafından bazen fiziksel bazen de sözel olarak rahatsız edildiklerini ifade etmişlerdir.

“Önceleri bu bölgede mendil satarken büyük abiler gelip burası bizim bölgemiz burada satamazsın diyorlardı. Sonra sonra alıştılar artık bişey demiyorlar.” (Lila)

“Bikere akşam işten eve giderken başka çocuklar benden paralarını istediler, vermeyince de ellerimi sıkıca tutup cebimden aldılar. Bidaha oraya çalışmaya gitmedim.” (Mor)

“Mendil satarken bazen kavga ettiğim oluyordu, Buradaki başka çocuklar onlarla çalışmayınca kavga çıkarıyorlardı.” (Beyaz)

Sokaktaki yaşam, çocuklar için birçok tehlike içermektedir. Sokaklarda, sokakta bulunan diğer çocukların saldırısına uğramadan, iklim koşullarına ayak uydurmaya varıncaya kadar pek çok güçlük bulunmaktadır (Hinton, 2006). Bu bulgularla uyumlu olarak sokakta çalıştırılan çocuklarla yapılan bir diğer araştırmada, çocukların %38,9'u sözlü şiddeti bir risk olarak ifade etmiştir. Bir diğer risk faktörü olan fiziksel şiddet, çocukların %30'u tarafından ifade edilmiştir. Çocukların %27,8'si ise aşırı sıcak ve soğuktan zarar görmelerini, sokakta çalışmanın risklerinden biri olarak ifade etmişlerdir (Karataş, vd.;2016).

5.3.Sokakta Çalıştırılan Çocukların İhtiyaçları

Araştırma kapsamında görüşülen, sokakta çalıştırılan çocuklara ihtiyaçlarının neler olduğu sorulduğunda, çocukların hemen hemen hepsi ekonomik temelli ihtiyaçlarının olduğunu bahsetmiştir.

“Evimizin kirası çok, aslında kiraya yardım bulunsa belki çalışmam. Birde kardeşlerimin okul masrafları var...” (Yeşil)

“Bazen gıda kolisi veriyorlar üç ayda bir falan, keşke hep verseler. Birde kışın babamın işi olmayınca kömüre para yetmiyor.” (Sarı)

“Biz geçen yıl Ankara'ya taşındık, evde eşya yok, yere yatak serip uyuyoruz, eşya ihtiyacımız var.” (Mavi)

“Babamın ilaçları çok para tutuyor, bazıları parasız, hepsi parasız olsa...” (Pembe)

“Maddi destek verilse birçok ihtiyacımızı karşılayabiliriz.” (Lacivert)

“Bi yandan ev kirası bi yandan ekmek parası hepsini karşılamak zor oluyor. Para yardımı olsa, isterdik yani...” (Turuncu)

“Birsürü küçük kardeşim var. Ekmek lazım, mama lazım, para lazım.” (Lila)

“Annem arada temizliğe gidiyor, bi ara mesleki kurslara gitmişti, aslında düzenli bir işi olsa o zaman abimle ben çalışmayız belki.” (Mor)

Araştırma bulguları ile uyumlu olarak, bu alanda gerçekleştirilen çalışmalara bakıldığında; sokakta çalıştırılan çocuklar ihtiyaçlarını; temel ihtiyaçlarını karşılayabilmek için ekonomik destek, eğitim desteği ve iş bulma olarak belirtmişlerdir (Aybek ve Çelik,2005; Alptekin 2011; Karataş vd.,2016). Elde edilen bu bulgular neticesinde, sokakta çalıştırılan çocukların sokaktan çekilmeleri için aileleri ihtiyaçlarını karşılayabilecek oranda ekonomik olarak desteklenmelidir.

6. Tartışma ve Sonuç

Çocukların çalıştırılması, çocukların istismar ve ihmal edilmesinin bir biçimi, yani bir şiddet türüdür.

Toplumlarda yoksulluk ve işsizliğin artmasıyla birlikte ailelerin ekonomik gücü azalmakta ve çocuklar gündelik işlerde çalışmaya başlamaktadır. Çocukların en başta gelen çalışma nedeni "aile bütçesine destek" olmaktadır. Sokakta çalıştırılan çocuklar, bazı yoksul aileler için ailenin tek gelir getiren kişisi olabilmektedir. Plansız göçün yarattığı sorunlar, çocukların çalıştırılmasına dair geleneksel kültür, asgari çalışma yaşına ilişkin mevzuatın etkin uygulanamaması çocukların sokakta çalışmasına neden olmaktadır (Karataş, vd.2016:18). Sokakta çalışma, çocuk işçiliğinin en tehlikeli olanıdır. Bir çocuk için sokak; fiziksel, duygusal, cinsel istismarların yaşanabildiği korumasız ve riskli bir bölgedir. Sokakta çalıştırılan çocuklar genellikle ayakkabı boyayarak, mendil ve simit satarak gelir elde etmektedir. Bunun dışında hiçbir şey satmadan sadece para isteyen çocuklar da bulunmaktadır (Erbay, 2013: 159).

Yapılan çalışmalar sokakta çalıştırılan çocukların birtakım risk faktörlerine maruz kalabileceğini belirtmektedir. Risk faktörleri fiziksel, cinsel ve duygusal istismar; hastalık riski, madde bağımlılığı; eğitime dair riskler ve suça sürüklenmedir. İlgili risk faktörleri çocuğun sağlıklı psikososyal gelişimini olumsuz olarak etkilemektedir (Karataş, vd.,2016:31). Yoksulluk içinde yaşayan çocukların, sosyoekonomik kaynakları daha fazla olan çocuklara göre hem daha fazla risk hem de çocuk istismarı ile ilgili daha çok olumsuz sonuçlar yaşadıklarına dair bazı bulgular vardır (Jonson-Reid vd., 2009). İçinde bulunulan sosyoekonomik durum, maruz kalınan risk faktörleri, yaşadıkları sorun ve ihtiyaçlar çocukta çocuğa farklılıklar göstermekle birlikte, bu alanda çözüm önerileri oluşturabilmek için sokakta çalıştırılan çocuklara ilişkin bilgilere ihtiyaç duyulmaktadır.

Bu doğrultuda gerçekleştirilen bu çalışma ile sokakta çalıştırılan çocukların sorun ve ihtiyaçlarının tespit edilmesi amaçlanmıştır. Araştırmanın gerçekleştirilmesi için nitel araştırma yöntemlerinden fenomenolojik desen kullanılarak, görüşme tekniğinden yararlanılmıştır. Araştırmada Ankara ilinde, kent merkezinde sokakta çalıştırılan dokuz erkek ve iki kız çocuk olmak üzere toplam 11 çocuk ile yüz yüze görüşmeler yapılmıştır. Yapılan görüşmeler sonrasında dört ana tema oluşturulmuş olup, bu temalar; "sokakta çalıştırılan çocukların sosyodemografik ve aile özellikleri", "sokakta çalıştırılan çocukların eğitim özellikleri" "sokakta çalıştırılan çocukların yaşadıkları sorunlar" ve "sokakta çalıştırılan çocukların ihtiyaçları" şeklinde belirlenmiştir.

Araştırma kapsamında görüşülen çocukların yaşları 12-17 aralığındadır. Çocukların çoğunluğu erkek çocuk olup, çok çocuklu ailelerden gelmektedir. Çocuklardan bir kısmının (iki tanesinin) fiziksel hastalığı bulunmaktadır. Çocukların dokuz tanesi eğitimini yarıda bırakmıştır. Yalnızca iki tane çocuk, sokakta çalışırken diğer yandan okula devam etmektedir. Araştırma kapsamında görüşülen çocuklar sokakta genellikle sermaye gerektirmeyen ve özel bir yetenek istemeyen işlerde çalıştırılmaktadır. Sokakta; başta atık toplama, mendil satma, dilenme ve simit satma gibi işler yapmaktadır. Erkek çocukların genellikle atık toplama işinde çalıştırılırken, kız çocukları dilendirilmektedir. Sokakta çalıştırılan çocukların aileleri ekonomik yoksunluk yaşamaktadır ve çocuklar ailelerine destek olmak amacıyla çalışmaktadır.

Sokakta çalıştırılan çocuklar çalışmak için farklı semtlere gittiklerini, ulaşım konusunda sorunlar yaşadıklarını, kışın hava soğuk olduğu için üşüdüklerini ve çalışmakta zorlandıklarını belirtmiştir. Bununla birlikte sokakta çalıştırılan çocuklar, kendilerinden büyük çocuklar tarafından zaman zaman fiziksel olarak şiddete uğradıklarını, bazen de sözlü olarak rahatsız edildiklerini ifade etmiştir. Sokakta çalıştırılan çocuklardan büyük çoğunluğu ihtiyaçlarını ekonomik temelli olarak belirtmiştir.

Araştırma ile sokakta çalıştırılan çocukların yaşadıkları sorunlar ve ihtiyaçları tespit edilerek, bu alanda geliştirilecek hizmet ve uygulamalara katkı sunacağı değerlendirilmektedir. Bu araştırmadan elde edilen bulgular ve sonuçlar odağında aşağıdaki öneriler geliştirilmiştir.

- Çocukların çalıştırılmasında aileleri, içinde yaşadıkları sosyal çevre ve toplum önemli rol oynamaktadır. Çocuğa yönelik her türlü kötü muamelenin önlenmesinde "Çevresi içinde birey" yaklaşımı yani ekolojik sistem perspektifi odağında, bütüncül bakış açısı çerçevesinde sorunları tanımlamak gerekmektedir. Çocuğun sokakta çalıştırılmasında birden fazla faktör etkili olmaktadır. Çocuğun çalıştırılmasına neden olan faktörler belirlenirken, çocuğun ilişki içinde bulunduğu tüm sistemler gözden geçirilmelidir. Çocukların etkileşim ve ilişki içinde bulunduğu sistemler; aile, sosyal çevresi toplum, yasalar ve uygulanan politikalarıdır. Sosyal politika

değişimleri, ebeveyn kaybı, boşanma, aile üyelerinin işini kaybetmesi, aile içinde bir sağlık sorunu, düşük aile geliri gibi farklı sistemlerde meydana gelebilecek sorunlar çocuğa doğrudan yansımaktadır (Basic, 2017; O'Neill vd., 2010).

- Sokakta çalıştırılan çocuklara yönelik geliştirilecek hizmet ve programlarda çocuk, ailesi ve içinde bulunduğu sosyal çevreye de yer verilmelidir. Sokakta çalıştırılan çocuklar ve ailelerine yönelik, Milli Eğitim Bakanlığına bağlı olarak hizmet vermekte olan Halk Eğitim Merkezleri aracılığı ile sokağın tehlikeleri ve çocukların temel haklarına ilişkin bilgilendirme çalışmaları düzenlenmeli, sokakta çalıştırılmanın riskleri üzerine toplumsal farkındalık çalışmaları yürütülerek, toplum bu konuda bilinçlendirilmelidir.
- Türkiye de çalışan çocuklara ilişkin yasal mevzuatta gerekli önlemler alınsa da, bu önlemlerin pratikte daha etkin uygulanması gerekmektedir. Bu noktada çocuk alanında çalışan kamu kurum ve kuruluşlarına, sivil toplum örgütlerine ciddi sorumluluklar düşmektedir. Bu doğrultuda sokakta çalıştırılan çocuklara ilişkin planlanan hizmet ve uygulamalar, birden fazla kamu kurum ve kuruluşunun ortak sorumluluğunda iş birliği ve eşgüdüm içerisinde yürütülmelidir.
- Sokakta çalıştırılan çocuklar, çocuk refahı alanında birden çok risk faktörü içine alan çok boyutlu bir sorundur. Bu doğrultuda sorunun çözümünde farklı kurum ve kuruluşların işbirliği ve koordinasyonu gerekmektedir. Çocuk Koruma Kanunu tarafından öngörülen merkezi, il ve ilçe koordinasyon kurulları bulunmaktadır. Bu kurullar tarafından hem bakanlıklar düzeyinde, hem de il ve ilçe düzeyinde çocuk alanında hizmet veren kurum ve kuruluşların koordinasyon çalışmalarının yürütülmesi sağlanır. Çocuklara yönelik olarak önleyici sosyal hizmetlerin planlama ve uygulanmasında bu kurulların etkin rolleri bulunmaktadır. Sokakta çalıştırılan çocuklarla ilgili çalışmalar yürüten kamu kurum ve kuruluşları işbirliği, koordinasyon ve hizmetler konusunda yaşadıkları sorunları bu kurullarda gündeme getirerek, ortak bir çözüm bulunması sağlanmalıdır.
- Sokakta çalıştırılan ve birçok riske maruz kalma ihtimali bulunan çocuklara yönelik koruyucu ve önleyici sosyal hizmet çalışmaları etkin olarak yürütülmelidir. Bu çalışmaların yürütülmesinde ve koordinasyonunda birincil sorumluluk Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığına olmalıdır. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığına bağlı olarak hizmet veren, birçok ilçede teşkilatlanması bulunan sosyal hizmet merkezleri, bulunduğu ilçelerde sokakta çalıştırılan çocuklar odağında risk haritaları oluşturularak, her çocuk özelinde mesleki planlamalar yapmalı, sokakta çalıştırılan çocuk ve ailelerini ihtiyaç duydukları sosyal hizmet ve yardımlara yönlendirmelidir.
- Sokakta çalıştırılan çocukların tespiti noktasında, Aile ve Sosyal Hizmetler İl Müdürlükleri bünyesinde mobilize olarak hizmet veren Çocuklar Güvende Ekipleri, sosyal hizmet uzmanlarından oluşmaktadır. Bu ekiplerin içeriğine kolluk kuvvetleri, zabıta çalışanlarında etkin ve düzenli olarak katılımının sağlanması gerekmektedir. Farklı kurum ve kuruluşların çalışanları ile oluşturulan Çocuklar Güvende Ekipleri her ilde ve ilçede çocukların yoğun olarak çalıştırıldığı alanlarda alan taramaları yapmalıdır. Ekiplerce tespit edilen çocuklar ve aileleri ile yapılan detaylı sosyal inceleme süreci sonrasında içinde bulunulan risk durumuna göre çocuklar, Çocuk Koruma Kanununun 5. Maddesinde yer alan Koruyucu ve Destekleyici Tedbir Kararlarının alınmasına yönelik olarak ilgili mahkemeye yönlendirilmekte veya ihtiyaçlarına göre ilgili sosyal hizmet ve yardımlardan faydalandırılmaktadır (ASHB, 2023). Söz konusu bu ekiplerin çalışmalarının daha etkin olması ve daha çok sokakta risk altında bulunan çocuğa ulaşması için insan kaynakları odağında desteklenerek ekiplerin artırılması gerekmektedir.
- Risk altında bulunan çocukların tespiti noktasında okullar önemli bir yere sahiptir. Risklerin tespiti edilerek çözülmesi çocuğun eğitim sistemi içindeyken olmalıdır. Bu doğrultuda okul rehber öğretmenleri ve sınıf öğretmenleri tarafından risk altında olabileceği değerlendirilen çocukların ve ailelerinin ivedi olarak Aile ve Sosyal Hizmetler İl Müdürlükleri ile temasa geçmesi sağlanmalıdır. Sokakta çalıştırılan çocukların eğitimlerine devam etmelerine yönelik gerekli önlemler alınarak

okullarda çok boyutlu destek programları oluşturulmalıdır. Çocukların okul sonraları vakitlerini etkin, ilgi ve istekleri odağında geçirmelerinin sağlanması amacıyla Gençlik ve Spor Bakanlığı bünyesinde hizmet veren Gençlik Merkezlerinin sosyoekonomik düzeyi düşük ve yoğun göç alan bölgelerde yaygınlaştırılması önemlidir.

- Sokakta çalıştırılan çocuklar başta olmak üzere risk altında olabileceği değerlendirilen tüm çocuklara yönelik hizmet veren kurumsal modeller tasarlanmalıdır. Bu kurumsal modellerde, çocuklara yönelik psikososyal destek hizmeti, aile danışmanlığı, kamu kurum kuruluşları hizmetlerine ve sahip oldukları haklara ilişkin bilgilendirme hizmeti sunulmalıdır. Bu merkezlerin öncelikle yoğun göç alan, sosyoekonomik düzeyi düşük bölgelerde kurulması ve yaygınlaştırılmasında, belediyeler ve sivil toplum kuruluşları etkin rol almalıdır.
- Sokakta çalıştırılan çocukların okul masraflarının ve aile ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik daha esnek ve güçlü sosyal yardım programları planlanarak çocukların bu yardımlardan yararlanmaları sağlanmalıdır. Bu doğrultuda Aile ve Sosyal Hizmetler İl Müdürlüklerince verilen Sosyal ve Ekonomik Destek Hizmeti, Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıflarınca verilen Şartlı Nakit Yardımı ödeneklerinin günümüz şartlarında çocukların çalıştırılmasına gerek kalmayacak şekilde artırılması gerekmektedir. İlgili yardımlardan yararlanan çocukların okula devam durumları, sosyal hizmet merkezleri ve sosyal yardımlaşma ve dayanışma vakfında çalışan sosyal hizmet uzmanlarının düzenli aralıklarla gerçekleştireceği ev ziyaretleri aracılığı ile takip edilmelidir. Çalışabilecek durumda olan çocukların ebeveynleri İŞKUR ve yerel yönetimler aracılığı ile meslek edindirme kurslarına yönlendirilmelidir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Yazarların Katkıları/Authors Contributions

Çalışmanın Tasarlanması: Yazar-1 (%60), Yazar-2 (%40)

Conceiving the Study: Author-1 (%60), Author-2 (%40)

Veri Toplanması: Yazar-1 (%60), Yazar-2 (%40)

Data Collection: Author-1 (%60), Author-2 (%40)

Veri Analizi: Yazar-1 (%60), Yazar-2 (%40)

Data Analysis: Author-1 (%60), Author-2 (%40)

Makalenin Yazımı: Yazar-1 (%60), Yazar-2 (%40)

Writing Up: Author-1 (%60), Author-2 (%40)

Makale Gönderimi ve Revizyonu: Yazar-1 (%60), Yazar-2 (%40)

Submission and Revision: Author-1 (%60), Author-2 (%40)

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Kaynaklar

Abate, D., vd. (2022). Health status of street children and reasons for being forced to live on the street in Harar. Eastern Ethiopia, *Plos one*, 17(3), e0265601. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0265601>.

Abdelgalil, S., Gurgel, R. G., Theobald, S., & Cuevas, L. E. (2004). Household and family characteristics of street children in Aracaju, Brazil. *Archives of Disease in Childhood*, 89(9), s.817-820.

Alpetekin, K.(2011). Sokakta çalışan çocuklar ve aileleri: Düzce örneği. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 22(1), s.25 - 48.

Altuntaş B. (2003). *Mendile, Simite, Boyaya, Çöpe... Ankara Sokaklarında Çalışan Çocuklar*, İletişim Yayınları.

ASHB. (2023). *2022 Yılı Faaliyet Raporu*. Ankara: Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı.

- Avşar, Z., Öğütoğulları, E., (2012). Çocuk İşçiliği ve Çocuk İşçiliği İle Mücadele Stratejileri, *Sosyal Güvenlik Dergisi*, 2(2), s. 9-40.
- Aybek, B. ve Çelik, M. (2005). Adana ilinde sokakta çalışan çocukların bazı demografik özellikleri açısından incelenmesine yönelik bir araştırma, *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 16 (1) s.95-116.
- Aydın, D., Çiftçi E. K. ve Karataş, H. (2015). Sokakta Çalışan Çocukların Depresyon Durumlarının Belirlenmesi, *The Journal of Pediatric Research*, 2(1), s.31-36.
- Basic, G. (2017). Observed successful collaboration in social work practice: coherent triads in Swedish juvenile care. *European Journal of Social Work*, s.1-14
- Bilgin, R. (2012). Sokakta Çalışan Çocukları Bekleyen Risk ve Tehlikeler: Diyarbakır Örneği. *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(15), s. 79-96.
- Bilgin, R., Kızmaz, Z. (2010). Sokakta Çalışan/Yaşayan Çocuklar ve Suç: Diyarbakır Örneği. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(32), s. 269-311.
- Birleşmiş Milletler Genel Kurulu. *Çocuk Haklarına Dair Sözleşme*. 20.11.1989.
- Bhukuth, A., Ballet, J. (2015), Children of the Street: Why are they in the Street? How do they Live? *Economics and Sociology*, Vol. 8, No 4, pp. 134-148. DOI: 10.14254/2071-789X.2015/8-4/10
- Çocuk Koruma Kanunu (2005). *TC Resmi Gazete Sayı: 25876*. Tarih: 15.07.2005.
- İş Kanunu (4857). *TC Resmi Gazete Sayı: 25134*. Tarih: 10.06.2003.
- Creswell, J. W. (2020). *Nitel araştırma yöntemleri: Beş yaklaşıma göre nitel araştırma ve araştırma deseni* (Çeviri: M. Bütün ve S. B. Demir 5. Basım). Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Erbay, E. (2013). Türkiye’de Çocuk İşçiliğinin Büyük Resmi. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, S. 1, s. 157-167.
- Emerson, P. Souza, A. (2011). *Economic Development and Cultural Change*, vol. 59, issue 2, 345 – 385.
- Fantahun, T., Taa, B. (2022) *Cogent Social Sciences* 8, 2068268 s. 1-12. <https://doi.org/10.1080/23311886.2022.2068268>
- Güngör, M.(2009). Eğitim Hakkı ve Sokakta Yaşayan/Çalışan Çocuklar: Mersin İli Örneği. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 5, Sayı 1.
- Hinton, S. (2006). *Comparing Problems in International Education: Street Children, Citizenship and Cultural Heritage*. Lewiston: The Edwin Melen Pres.
- Karabulut, Ö, (1996), *Türkiye’de Çalışan Çocuklar*, Friedrich Ebert Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Kelebek, G. (2017). Sokakta Çalışan Çocukların Karşılaştığı Tehlikeler. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Kongresi*. İstanbul.
- Kızmaz, Z., Bilgin, R.(2010), Sokakta Çalışan/Yaşayan Çocuklar ve Suç: Diyarbakır Örneği, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(32), s. 269-311.
- Kuçur, F. (2016). Sosyoekonomik Bir Sorun Olarak Sokakta Çalışan Çocuklar. *Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2(1), s.55-66.
- Kuş, E. (2009). *Nitel-Nitel Araştırma Teknikleri*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Moayad, S.J., Kamal, S.H.M.,Sajjadi,H.,Vameghi,M.,Harouni,G.G.,Alamari,S.K.(2021). Child labor in Tehran, Iran: abuses experienced in work environments.*Child Abuse Neglect*, 117 , Article 105054
- Neuman, W. L. & Robson, K. (2014). *Basics Of Social Research*. Toronto: Pearson Canada.
- Nikorad, M., Soleimani, A. A. (2020),The effectiveness of teaching life skills to street children for improving their life skills and its quality, *Journal of Humanities Insights*, 4(03), s.103-112.

- O'Neill, E. O., Gabel, J., Huckins, S., & Harder, J. (2010). Prevention of child abuse and neglect through church and social service collaboration. *Social Work and Christianity*, 37(4), s.381- 406.
- Scanlon, T. J., Tomkins, A., Lynch, M., & Scanlon, F. (1998) Street children in Latin America. *British Medical Journal*, 316(23), s.1596-1600.
- TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu), <http://tuik.gov.tr/>, (Erişim Tarihi: 15.12.2023).
- Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) <https://www.ilo.org/>, (Erişim Tarihi: 23.12.2023).
- Uluslararası Çalışma Örgütü, (ILO), *Child Labour*, UNICEF (Ed.), Global Estimates 2020, Trends and the Road Forward, International Labour Office and United Nations Children's Fund, New York. https://www.ilo.org/ipec/Informationresources/WCMS_797515/lang--en/index.htm. (Erişim Tarihi: 16.05.2024).
- Uluslararası Çalışma Örgütü, (ILO), *Rapid Assessment of Child Labour in the Streets of Serbia*. International Labour Organization 2023. <https://www.ilo.org/publications/rapid-assessment-child-labour-streets-serbia>. (Erişim Tarihi:16.05.2024).
- Van Acker, J., Oostrom, B., Rath, B., & de Kemp, R. (1999). Street children in Nairobi: Hakuna Matata *Journal of Community Psychology*, 27(4), s.393-404.
- Yavuzer, H. (2006). *Çocuk ve Suç*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2024, 24(2): 747-761, doi: 10.11616/asbi.1454770

Informing the Public on Disaster Management: Evaluation of the Disaster and Emergency Management Presidency (AFAD) Press Releases

Afet Yönetiminde Kamuoyunun Bilgilendirilmesi: Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı (AFAD) Basın Bültenlerinin Değerlendirilmesi

Ezgi ATALAY¹, Fatma GÜNDÜZ², Ramazan ASLAN³, Galip USTA⁴

Geliş Tarihi (Received): 18.03.2024

Kabul Tarihi (Accepted): 04.07.2024

Yayın Tarihi (Published): 31.07.2024

Abstract: It is aimed to evaluate the data in the press releases published by AFAD in order for the public to reach transparent and accurate information after the Kahramanmaraş-centered earthquakes in Türkiye. AFAD press releases shared with the public between 06.02.2023 and 02.03.2023 formed the data of the study. In the study, evaluations were made on search and rescue, health, shelter, burial and identification, number of injured and deceased. It has been determined that information is provided regularly in the press releases, from the number of search-and-rescue personnel sent to the region, to meeting the shelter needs, from the number of deaths to the number of injured. Based on the findings, it is concluded that the press releases issued by the Disaster and Emergency Management Presidency have a critical importance in informing the public, but there are aspects that can be improved in terms of continuity and inclusiveness.

Keywords: Earthquake, AFAD Press Release, Information Sharing, Public Disclosure

&

Öz: Türkiye'de meydana gelen Kahramanmaraş merkezli depremler sonrasında kamuoyunun şeffaf ve doğru bilgiye ulaşması için AFAD tarafından yayımlanan basın bültenlerindeki verilerin değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. 06.02.2023 - 02.03.2023 tarihleri arasında kamuoyu ile paylaşılan AFAD basın bültenleri çalışmanın verilerini oluşturmuştur. Çalışmada arama kurtarma, sağlık, barınma, defin ve kimlik tespiti, yaralı ve ölü sayısı ile ilgili değerlendirmeler yapılmıştır. Basın açıklamalarında bölgeye gönderilen arama-kurtarma personeli sayısından barınma ihtiyacının karşılanmasına, ölü sayısından yaralı sayısına kadar bilgilere düzenli olarak yer verildiği belirlenmiştir. Elde edilen bulgulara dayanarak, Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı tarafından yayımlanan basın bültenlerinin kamuoyunu bilgilendirmede kritik öneme sahip olduğu, ancak süreklilik ve kapsayıcılık açısından geliştirilebilecek yönler bulunduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Deprem, AFAD Basın Bülteni, Bilgi Paylaşımı, Kamuoyu Bilgilendirmesi

Atıf/Cite as: Atalay, E., Gündüz, F., Aslan, R., Usta, G. (2024). Informing the Public on Disaster Management: Evaluation of the Disaster and Emergency Management Presidency (AFAD) Press Releases. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 747-761. doi: 10.11616/asbi.1454770

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Öğr. Gör. Dr., Ezgi Atalay, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, ezgiatalay@ibu.edu.tr. (Sorumlu Yazar)

² Öğr. Gör. Dr., Fatma Gündüz, Sinop Üniversitesi, fgunduz@sinop.edu.tr.

³ Dr. Öğr. Üyesi, Ramazan Aslan, Ardahan Üniversitesi, ramazan.att.aslan@gmail.com.

⁴ Dr. Öğr. Üyesi, Galip Usta, Trabzon Üniversitesi, galipusta@trabzon.edu.tr.

1. Introduction

Disasters cause deaths, injuries, economic and environmental losses by disrupting the functioning of society. Considering the negative effects of disasters on human life and all assets (flora and fauna), it can be considered that the establishment of a comprehensive and sustainable disaster management strategy is one of the world's most pressing needs (Broby et al., 2018; Kreimer, 2010; Toprak Karaman, 2018).

Administratively, a disaster is defined as “A natural, technological or human-induced event that causes physical, economic and social losses for all or certain segments of the society, stops or interrupts normal life and human activities, and where the coping capacity of the affected society is inadequate. Disaster is not an event itself, but its consequences” (AFAD, 2014). On a global scale, each geographical region faces with different types of disasters (Buszta et al., 2023; Suppasri et al., 2024). Disasters can be classified as acute and chronic according to the way they occur (Glade and Alexander, 2013; Caldera and Wirasinghe, 2022). Acute disasters are abrupt events that can be predicted but the exact time and date are not known. Earthquakes, floods, volcanic eruptions and fires are examples of this group. Chronic disasters, on the other hand, are disasters that cause losses over time. Desertification, climate change, deforestation, air pollution and genetic change in species can be given as examples of this group (EM-DAT, 2023). In the 2022 EMDAT World Disasters Report, it was recorded that there were 387 disasters, 30,704 people lost their lives, 185 million people were affected and there was an economic loss of 223.8 billion USD (CRED, 2022). According to the specified database, in order for an event to be considered a disaster, at least one of the following criteria must be met: at least 10 people must die, at least 100 people must be affected by the event, a state of emergency must be declared, and an international call for help must be fulfilled (EM-DAT, 2023).

Türkiye, where the study was conducted, is a country where natural disasters are frequently experienced (Güner, 2020; Akdemir and Günaydın, 2024). Because Türkiye is located in a region where such events occur frequently due to its location and characteristics. Türkiye is located on the Alpine-Himalayan belt, one of the most significant seismic zones in the world (Pampal and Özmen, 2009). In Türkiye, on February 6, 2023, at 04.17, two earthquakes with a magnitude of 7.7 occurred in Kahramanmaraş / Pazarcık center and at 13.24 on the same date, two earthquakes with a magnitude of 7.6 in the center of Kahramanmaraş / Elbistan (AFAD, 2023a). After the earthquake, thousands of aftershocks occurred, the largest of which was 6.7 magnitude. After the earthquakes, on 07.02.2023, a state of emergency was declared in 10 provinces. On 16.02.2023, the province of Elazığ was included in the State of Emergency (AFAD, 2023a).

It is evident that various plans have been developed to respond to disasters of any scale that may occur in Türkiye. The most specific example of this is in the Turkish Disaster Response Plan (TAMP). The roles and responsibilities of all stakeholders who will take part in TAMP, disaster and emergency response studies have been determined. Informing the public in case of a disaster and keeping the communication about the process alive is one of the objectives of TAMP. The duties of the disaster communication group are explained in this plan. The Communication Group is responsible for the coordination of relations with print, visual and digital media elements and ensuring healthy information flow in order to inform the public accurately about disasters and emergencies. It is responsible for realizing information sharing from a reliable, single source and ensuring accurate, effective, fast and coordinated information flow to the public regarding disasters and emergencies. It is also responsible for reducing misinformation and misinterpretations in the public opinion, eliminating chaos and panic, and calming the public through on-site and timely press releases regarding the problems that may arise from disasters and emergencies (TAMP, 2022: 49).

In the same plan, the stages and levels of intervention are explained in detail. After the Kahramanmaraş earthquake, the intervention level was announced as Level 4, as specified in the TAMP framework (AFAD, 2023b). In the event of a level 4 decision, all national capacity is involved in the response and international assistance is called for (TAMP, 2022: 19). With the definition of the earthquake as level 4 by the Minister of Interior of the Republic of Türkiye, an international call for help was made (AFAD, 2023c).

The aim of this study is to evaluate the data in the press releases created by AFAD within the framework of TAMP in order to ensure that the public has access to transparent and accurate information after the Kahramanmaraş-centered earthquakes in Türkiye. In this context, after the earthquakes in Türkiye on February 6, 2023, the answer to the question of which data were primarily included in AFAD press releases and how these data and the information series contributed to disaster management was sought.

2. Materials and Methods

2.1. Sample of the Study

Since it was aimed to evaluate the data in the press releases created by AFAD after the Kahramanmaraş-centered earthquakes in Türkiye within the framework of TAMP, AFAD press releases were created regarding the earthquake as the population and sample. A total of 37 press releases were issued by AFAD on the Earthquake in Kahramanmaraş-Pazarcık. No sample selection was made, and all press releases were included in the study.

2.2. Data Collection and Analysis

AFAD press releases (37) shared with the public between the dates of 06.02.2023 and 02.03.2023 constituted the data of the study. The data of the study was obtained from the publicly accessible address <https://www.afad.gov.tr/duyurular>. On February 6, the first day of the earthquake, 8 press releases were published. On February 7, 4 press releases were published. In the following days, the daily publication rate gradually decreased. The last press release was published on 02.03.2023.

Press releases were evaluated in detail by researchers. In order to prevent data loss, press releases were analyzed bidirectionally by the researchers. Then, the numerical data obtained were processed into the Microsoft Excel program, tables were created and the findings were evaluated. In the analysis of 37 press releases, "document analysis" and "content analysis" were preferred among the qualitative research methods. Document analysis is a qualitative research method used to systematically analyze documents and evaluate their content (Wach and Ward, 2013; Kırıl, 2020). Content analysis is a qualitative research technique that supports the scope of inferences by determining the desired information of opposing sections in an objective and systematic manner (Olgun, 2008).

In this context, the research questions are:

- On what issues has AFAD informed the public since the date it started publishing press releases?
- What issues does AFAD focus on in the information given to the public in press releases?
- Are the topics shared in AFAD press releases different every day or in each press release?

In this context, 37 open access press releases shared with the public were evaluated. Press releases were exported to Microsoft Word. The resulting Microsoft Word files were transferred to the licensed MAXQDA 2020 program for content analysis. Codings were made within this framework. Codes created categories, categories created themes. As a result of the analysis, five themes; It was created as search-rescue, injured-death numbers, health presentation, identification-burial and shelter services. In evaluating the numerical data in the press release, tables were created by the authors using Microsoft Excel.

2.3. Validity and Reliability

The data used in this research were collected from official sources related to the subject. The accuracy and reliability of the data were evaluated by considering the quality of the sources and data collection methods. Therefore, the validity and reliability of the obtained results can be considered high.

2.4. Limitations of the Research

It is limited to the data contained in the AFAD press release shared with the public. In this context, the number of personnel (national and international) involved in search and rescue efforts, the number of dead and injured, and the number of tents directed and set up for shelter services were examined from the shared

data. According to the Türkiye Disaster Response Plan, all working groups are involved in earthquake disasters, as determined by the event type and disaster working groups. As there is no information in the press release for all working groups, the evaluations are limited.

2.5. Ethical Dimension of the Study

Since the data used in the study were publicly available, did not contain personal information, and did not constitute the data set to be evaluated within the scope of the law on privacy and personal data protection, the permission of the ethics committee was not required.

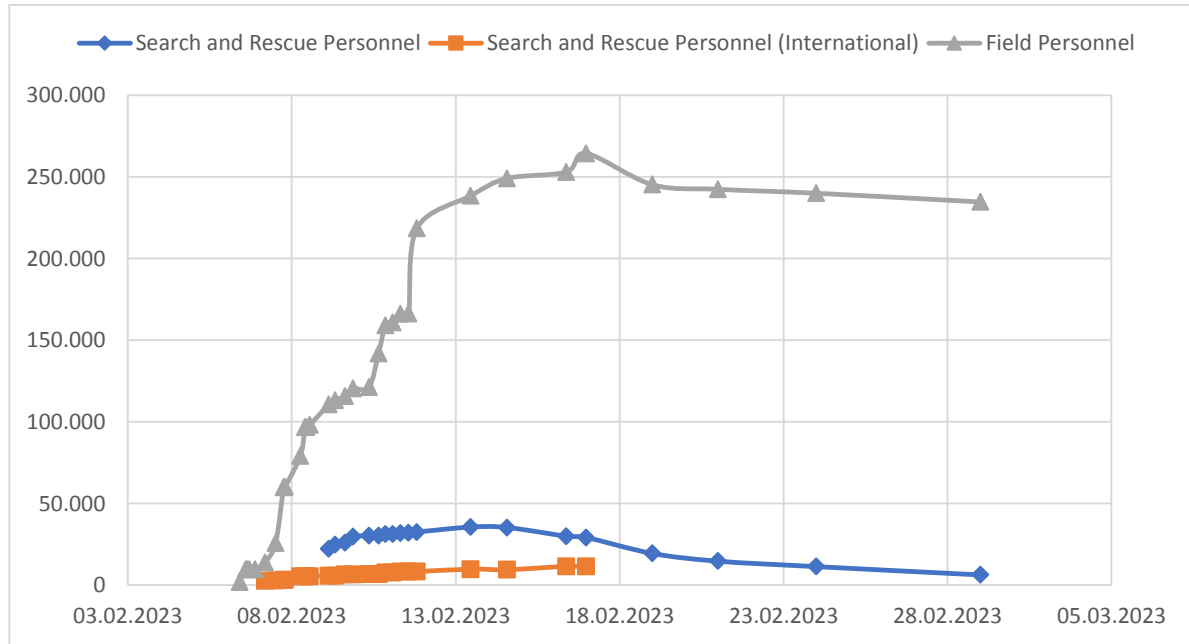
3. Results

In the press release published by AFAD, data on response activities carried out in case of disaster were shared with the public. These data include the number of personnel, the number of dead and injured, the number of tents and other materials set up for shelter services. These data provide crucial information in terms of disaster management and development of response strategies. In this context, four service groups, namely search and rescue, health, identification-burial and shelter services, were analysed by inference from the information in the press releases within the scope of TAMP.

3.1. Findings on Search and Rescue Services

The most needed service from the first moment in disasters is to carry out search and rescue operations and to rescue the people who are left in the wreckage. In this context, it is essential to carry out search and rescue operations in disasters in an efficient manner. In the Disaster Response Plan of Türkiye, the Disaster Search and Rescue Group has duties and responsibilities in many areas such as reconnaissance, logistics, search and rescue, and coordination with other relevant stakeholders (AFAD, 2023d). While the tasks specified in the plan are coordinated by AFAD, which is the principal solution partner of the Disaster Search and Rescue Group, other ministries, institutions, Non-Governmental Organizations (NGOs) and the private sector also carry out their activities as solution partners. The data showing the number of national and international search and rescue personnel and field personnel created according to the statements in the press release of AFAD are given in Graph 1.

Graphic 1: Number of Search and Rescue and Field Personnel

Source: Created by the authors using AFAD press releases.

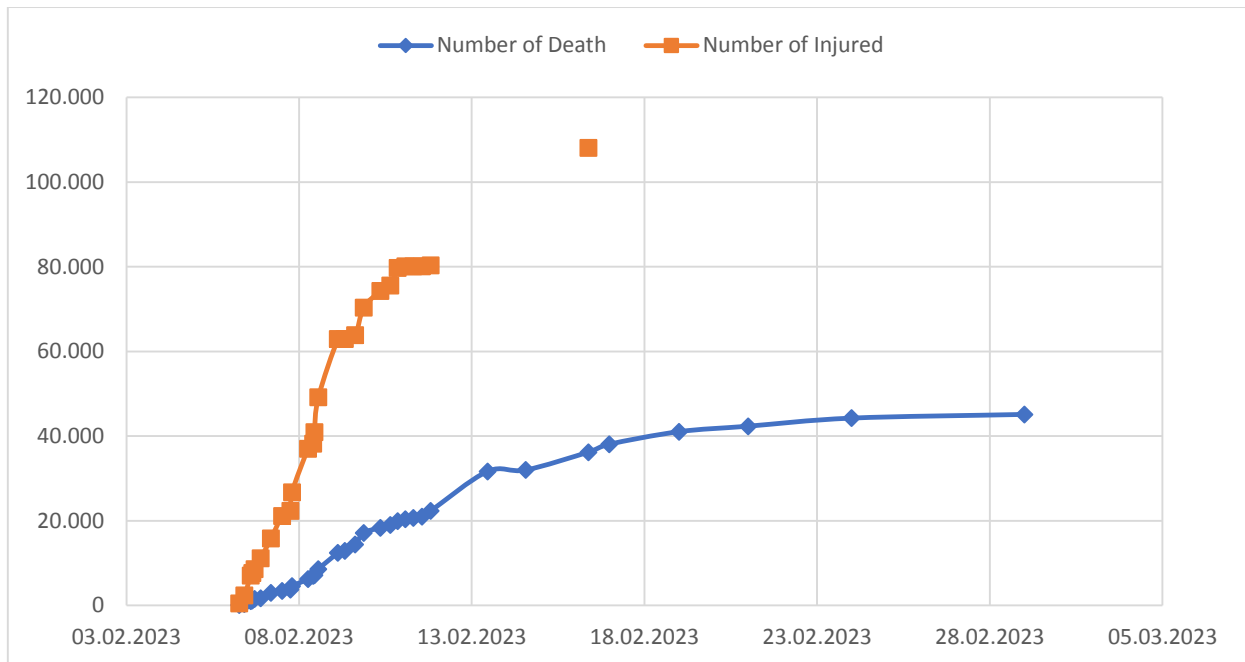
According to the end-of-day report dated 06.02.2023, the number of search and rescue personnel assigned to the region was 9698, while the number of personnel consisting of AFAD Volunteers and Support Teams was 9876. As of 08.02.2023, the number of personnel working in the field was 98.153. As of 01.03.2023, a total of 6.368 search and rescue personnel were on duty. Since no press release was published on 12.02.2023, 15.02.2023, 17.02.2023, 18.02.2023, 20.02.2023, 22.02.2023, 23.02.2023, 25.02.2023, 26.02.2023, 27.02.2023, 28.02.2023, the number of national and international search and rescue personnel could not be examined (AFAD, 2023d). In the press release published on the 11th day of the earthquake, the number of international search and rescue personnel was at its highest level with 11,488 people. However, no information on international search and rescue personnel was shared in the press releases issued on the following days.

The number of personnel involved in the conduct of search and rescue operations in the earthquake area has been evaluated. In this context, it has been observed that the number of search and rescue personnel has increased gradually since the first day of the earthquake. Moreover, it is seen that the number of search and rescue teams from the countries that responded to the international call has increased gradually since the 3rd day of the earthquake. As of the 10th day of the earthquake, it is seen that the number of search and rescue personnel has decreased. Therefore, it can be stated that, following the earthquake, search and rescue operations proceeded with great vigor for the first few days, but were gradually supplanted by damage assessment and recovery efforts. This demonstrates that the emergency rescue operations have concluded, the damaged areas have been identified, and the repair and reconstruction processes have been initiated.

3.2. Findings Regarding the Number of Injured and Death

It is seen that the data on the number of injured and dead in the press release are shared with the public on a daily basis in line with the information received from the Health Disaster Coordination Center (SAKOM). (Graph 2).

Graph 2: Number of Injured and Death

Source: Created by the authors using AFAD press releases

It was determined that a total of 1.651 people lost their lives on 06.02.2023, 11.119 people were injured, and 45.089 people lost their lives on 01.03.2023. No press release was published on 12.03.2023, 15.02.2023, 17.02.2023, 18.02.2023, 20.02.2023, 23.02.2023, 25.02.2023, 26.02.2023, 27.02.2023, 28.02.2023 (AFAD, 2023d). It was seen that the highest number of deaths per day was reported in the press releases on 13.02.2023.

Considering the direct effects and consequences of the earthquake, the loss of life and injuries caused by physical destruction are unquestionably the worst outcomes. From the first moment of the earthquake, besides the support of the search and rescue personnel, it is evident that the people got out of the collapsed buildings or damaged structures by their own means. The people who are under the collapsed and damaged structures are being pulled out of the rubble by their relatives and the public. When the data are examined, it is seen that the number of injured and the number of casualties have increased since the first moment of the earthquake.

3.3. Findings on Health Presentation

According to the Türkiye Disaster Response Plan, the main solution partner of the Disaster Health Service Group is the Ministry of Health. In this context, the Ministry of Health is responsible for the coordination of the first medical response at the scene of disasters and emergencies, meeting the needs of public health and medical care, and ensuring that environmental health services return to normal as quickly as possible. It is known that the Disaster Health Service Group has duties and responsibilities in many areas such as preparation of mobile hospitals, personnel support, logistics, triage, injured evacuation and treatment, combating epidemics, determining the official number of casualties, water sanitation, which will be carried out together with other stakeholders (TAMP, 2022). In this context, when the health service group was evaluated, it was shared with the public that health teams were assigned to the earthquake region from the very first moment. Simultaneously, field hospitals were set up in suitable locations of the earthquake zone and treatment of the injured began. Nearly every debris area in the earthquake area had ambulance teams assigned to them. Referral and transfer procedures were made to hospitals in various provinces based on the condition of the injured patients who receive emergency care in the field hospitals established in the region or in the hospitals that continue to serve. These referrals are made via land, air, and sea, as observed. A large number of ground ambulances, air ambulances, and health helicopters were assigned to the dispatch process, it was determined. The public was informed of the precautions taken and shared information about epidemic maladies in the earthquake area. According to the AFAD's press release, the formal number of injured has been reported. In addition, it was stated that the call center line numbered 184 could be used to find out the whereabouts of the injured people, and the necessary information could be accessed through the e-nabız system of the first-degree relatives of the injured people (AFAD, 2023d).

3.4. Findings Regarding Burial and Identification Services

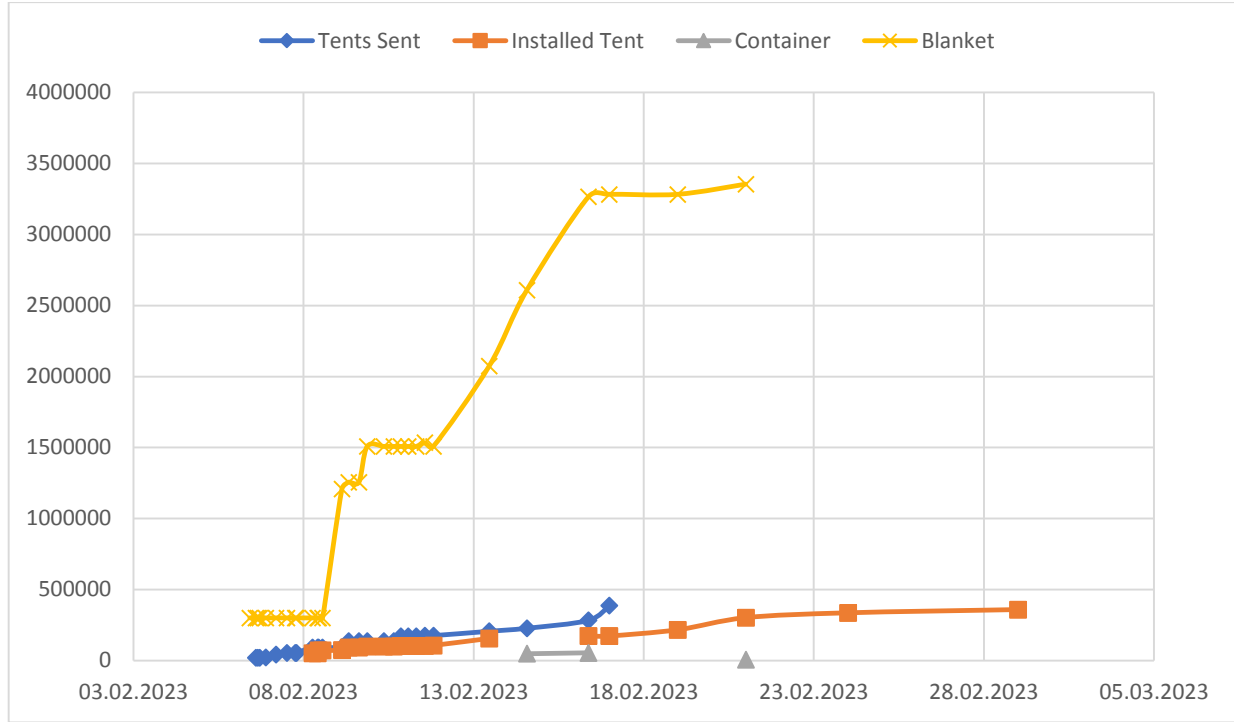
According to the Türkiye Disaster Response Plan, the primary solution partner of the Disaster Identification and Burial Group is the Republic of Türkiye Ministry of Environment, Urbanization and Climate Change. In this framework, the Republic of Türkiye Ministry of Environment, Urbanization and Climate Change is responsible for the coordination of the burial of the deceased in disasters and emergencies. It has been seen that the Disaster Identification and Burial Group has duties and responsibilities in many areas such as identifying the deceased, transmitting death reports to the necessary units, ensuring the protection of the corpses, and taking the necessary measures to identify the deceased, which will be carried out in collaboration with other stakeholders (TAMP, 2022). In this context, when identification and burial services are evaluated, direct identification studies could not be carried out effectively because the earthquake affected a very large area and the number of deaths increased day by day. Those who were removed from the wreckage as deceased were handed over directly to their relatives if they were identified by their relatives. Those who were unable to be identified were detained in designated areas. Burial locations were determined in the earthquake zone and mass burial procedures were carried out. Studies on taking Deoxyribose Nucleic Acid (DNA) samples and making relevant matches are also continuing. Funeral vehicles, shrouds and funeral bags were especially needed in burial procedures. Due to the problems in the supply of these materials, the bodies were buried with blankets, covers, etc. The official death toll was announced by AFAD in press releases (AFAD, 2023d).

3.5. Evaluation of Findings Regarding Shelter Services

Shelter is one of the essential services that must be provided to disaster victims in order to ensure their survival. Shelter services require the necessary planning and organization to be made in order to meet the shelter needs of the disaster victims by providing safe areas to reside. In this process, appropriate shelter solutions are rapidly determined and implemented, taking into consideration climate, geographical characteristics and the type of disaster in the disaster area. In this way, the lives of the disaster victims are saved and the first step is taken towards restoring them to routine life (AFAD, 2023d).

Graph 3: Number of Tent, Blanket and Containers

Source: Created by the authors using AFAD press releases

According to the press release published on 06.02.2023, a total of 300,000 blankets, 21,996 AFAD family living tents, 26,659 beds, 47,176 pillow sheets, 1,605 kitchen sets, 2,761 heaters and 4,452 stove heads for heating were sent to the region. According to the press release published on 01.03.2023, 358,037 tents have been set up. Tent cities have been established at 332 points in 11 provinces. Container city installations continue in 10 provinces and 162 points. In the disaster area and outside the disaster area; 1,915,687 people were provided with shelter in tents, containers, dormitories, hotels, public guesthouses and other facilities. It has been evaluated that many press releases contain satisfactory information in terms of shelter services (AFAD, 2023d).

According to the Türkiye Disaster Response Plan, the primary solution partner of the Disaster Shelter Service Group is AFAD. In this framework, the AFAD is responsible for the coordination of emergency and temporary shelter services of the disaster victims in the disaster area. It is seen that the Disaster Shelter Service Group has many duties and responsibilities such as providing shelter services to the working groups and Non-Governmental Organizations (NGOs) in the disaster area, particularly the victims. In this context, when the shelter services are evaluated, it is stated in TAMP that especially the teams assigned to the region should prepare their equipment to be sufficient for a "minimum of 72 hours" (TAMP, 2022).

These needs include shelter, food, and personal hygiene products. It is seen that tents and containers were sent to earthquake zones by different solution partners for the emergency shelter needs of disaster victims. However, considering the extent of the earthquake area and the number of people affected, it was also reflected to the public that the need for tents could not be fully met. On the other hand, it is seen that the aid for shelter services is included in the press releases specific to 10 provinces. It has been evaluated that

the shortage of tents for the urgent need of shelter in the region continues. On the other hand, it has been observed that the need for shelter for people who have been evacuated from the region has been tried to be solved with public institutions and organizations. It has been evaluated that many public and private sectors carry out studies for the need for shelter. In this context, it was observed that the dormitories of the Republic of Türkiye Ministry of Youth and Sports were allocated to earthquake victims. In short, many stakeholders have organized various campaigns for the solution of the need for shelter and the needs have been tried to be met.

When AFAD data were examined, it was reported that tents were sent to earthquake region as of 06.02.2023. While the number of tents sent to the region is increasing day by day, the number of tents set up has increased as well. However, it is seen that there are differences between the number of tents shipped and the number of tents set up. For example, on the 11th day of the earthquake, 386,874 tents were delivered, of which 172,265 were set up. As of 13.02.2023, it is seen that the Republic of Türkiye Ministry of National Defence as well as international countries and organizations have been added to the institutions and organizations that have sent aid for shelter. As of 14.02.2023, it is seen that the containers started to be sent to the region. It was stated that the containers were set up in the region on 21.02.2023. As of 01.03.2023, it was emphasized for the first time that tent cities were established at 332 points in 11 provinces. It has been stated that the installation of containers continues in 10 provinces and at 162 points. As well as the number of people evacuated from the disaster area is increasing, the people who reach living areas meet their shelter needs by the dormitories of the Republic of Türkiye Ministry of Youth and Sports, hotels, public guests, the facilities of the Republic of Türkiye Ministry of National Education and various campaigns (AFAD, 2023c).

In the 4th press release of AFAD (06.02.2023), situational assessment information regarding the Disaster Energy Group, Disaster Correspondence Group, Disaster Agriculture, Forestry, Food, Water and Livestock Group, Disaster Search and Rescue Group, Disaster Shelter Group, Disaster Nutrition Group, Disaster Psychosocial Support Group, and Disaster Transportation Infrastructure Group has been given. It is seen that briefings regarding the emergency working groups and pre-recovery working groups have been made. In the 5th press release, in addition to this groups, information was given about the Disaster Communication group, which is affiliated with the information and planning service. In the 12th Press Release (07.02.2023), information was given on the Disaster Shelter Group, the Disaster Nutrition Group, the Disaster Psychosocial Support Group and the Disaster Communication Group. From the 13th Press Release (08.02.2023) to the 36th Press Release (01.03.2023), it is seen that information on the Disaster Shelter Group, the Disaster Nutrition Group and the Disaster Psychosocial Support Group were made (AFAD, 2023d).

4. Discussion

As of 6 February, the number of personnel in charge of carrying out search and rescue activities in the earthquake region was shared with the public. Although the number of both national and international search and rescue personnel was shared in the press release, the information on how many personnel were employed in which province was not shared. When the data is examined, the number of personnel increased from the 3rd day of the earthquake, but the number of search and rescue personnel decreased from the 10th day of the earthquake. In a study, it was stated that at the end of the first day of the Marmara earthquake (1999), approximately 15,000 military personnel, 90 professional search and rescue personnel, 40 of whom were Search and Rescue Association (AKUT) members, and 148 miners were working in the earthquake region. On the second day, it was stated that health teams (880 Ministry of Health personnel and 113 ambulances) and 20 international search and rescue teams (with search and rescue dogs and equipment) consisting of approximately 700 people started working in the earthquake region. In the research, it was determined that the coordination was partially achieved and the search and rescue, health and aid teams started to work effectively on the second day (Genç, 2013). In the study of Gök et al. it was

stated that after the Aşkale earthquakes (2004), 90 people and 10 vehicles started search and rescue activities, and on the other hand, military units also participated in search and rescue activities (Gök et al., 2011). In the Izmir earthquake (2020), it was seen that social media was effective in supporting the search and rescue efforts and providing information flow. It was evaluated that as of November 2, the search and rescue activities continued in the wreckage and as of November 3, the last person was removed from the wreckage, and the search and rescue activities were terminated as of November 4th (Mavi, 2020). It has been determined that the search and rescue efforts in the Izmir earthquake were presented to the public with all their clarity and reality, but ethically problematic news content and sharing of the search and rescue and aid activities on both social media and national media organizations were determined (Usta and Yükseler, 2021). In this context, it can be said that the sharing of search and rescue activities to the public through AFAD plays an important role in preventing information pollution, ensuring social trust and the effectiveness of crisis communication. In the press release shared with the public in the Elazığ earthquake (2020), it was reported that a total of 418 search and rescue personnel were assigned to the region (As of January 24, 23.00, 2nd Press Release) (AFAD, 2020). In the shared press releases, it was seen that the number of search and rescue personnel increased day by day. It has been shared with the public that the search and rescue activities have been completed as of January 28, 2020 (AFAD 24. Press Release, 2023) (AFAD, 2023d). In his research, Usta (2021) determined that in his evaluations of search and rescue activities in Van and Elazığ provinces, it was taken late in the first place and the teams were insufficient. On the other hand, the researcher evaluated that most of the participants stated that "the teams were sufficient and support teams from the surrounding provinces came to the field" (Usta, 2021). In the same study, it was determined that the search and rescue activities in the Marmara earthquake were insufficient in terms of personnel and team numbers. In due diligence assessments were made as to the extent of the impact area and the damage, taking late action/lack of team and unpreparedness (Usta, 2021). Gündüz (2022) stated in her research that search and rescue activities (Marmara, Van, Bingöl, Elazığ earthquakes) were carried out by spontaneous volunteers with the available resources from the first moment (Gündüz, 2022). In the data sharing to public regarding the Van earthquake, AFAD sent 903 search and rescue personnel, 9 search dogs, 192 construction equipment and vehicles in the first 6 hours, 2,522 search and rescue personnel, 12 search dogs, 384 construction equipment and vehicles in the first 24 hours, and a total of 5,267 search and rescue personnel, 34 search dogs, 732 heavy equipment and vehicles (AFAD, n.d.). It is observed that the number of personnel and equipment sent to the earthquake zone is gradually increasing. The data shared by AFAD supports other research. In the study by Usta et al. it was stated that the number of professional search and rescue personnel was insufficient and that most of the participants in search and rescue operations were spontaneous volunteers (Usta et al., 2023). Ibiş and Kesgin (2014) emphasized the development of search and rescue services after the earthquakes (Ibiş and Kesgin, 2014: 231).

The need for shelter is important for every individual. It is a necessity to meet the need for temporary and permanent shelter, in a manner befitting human dignity. When the AFAD data were examined, it was determined that the necessary materials for shelter services (family life tent, container, blanket, bed, pillow, sheet, kitchen set, heater, tube cap for heating) were sent to the region. At the same time, efforts have been made to provide shelter services for earthquake survivors who were evacuated from the region. This has been facilitated through the utilization of public dormitories, hotels, public guests, public facilities, non-governmental organizations and municipalities. It was also observed that the tents and containers shipped to the region could not be set up immediately. It can be said that temporary accommodation conditions should be improved especially for earthquake survivors in the disaster area. During the Izmir earthquake, problems related to the preference of accommodation areas, accessibility of sheltering areas, and the supply of toilets, bathrooms, water, and electricity in the sheltering areas, especially for people with disabilities, were discussed. It has been stated that the accommodation areas should be created in a structure that is accessible to each individual, facilitating their vital activities, and does not contain secondary risks (Aslan and Şahinöz, 2023). In the research of Çınar et al. (2018) it is mentioned that the accommodation areas should comply with national and international standards. In this context, according to the AFAD Directive on the Establishment, Management and Operation of Temporary Accommodation Centers, it is considered a necessity to create temporary accommodation areas in accordance with the site selection, accommodation center, capacity and infrastructure standards (AFAD, 2015). The literature emphasizes the importance of

tent cities in meeting the need for shelter after disasters (Arslan, 2007; Özdemir, 2011). In disasters, relief tents not only meet the temporary shelter needs of people but are also considered important in initiating their medical and rehabilitation processes (Bashawri et al., 2014). Considering this aspect of the subject, other alternative accommodation conditions should be created both for the maintenance of social life and for the fulfillment of a physiological need in a manner befitting human dignity. In the research of Şengül and Turan (2012), it was determined that after the Van earthquake, there were difficulties in tent organization related to temporary shelter areas, late arrival of tents to the earthquake area, security problems and uncertainties of the needy. In the same study, it was observed that cold weather conditions negatively affected the life in the tent. It has also been evaluated that researches on the death of individuals in tent fires (especially children, individuals with chronic diseases and the elderly) who are not resistant to living in tent conditions. Ekşi (2016) emphasized environmental risks, malnutrition and inadequate hygiene conditions in temporary accommodation areas. Considering this aspect, it is necessary to accept the fact that many parameters are evaluated together in the organization of the shelter aid sent to the region. On the other hand, sharing all risks and measures to be taken with the public can play an important role in ensuring public order.

When the direct effects of the earthquake are examined, the most negative result is undoubtedly mass casualties and injuries. When the AFAD data are examined, the number of casualties and injuries shared from the first moment has increased gradually. Although it is important to provide first aid and emergency medical care after the earthquake, the work of health professionals and health volunteers in the region was reflected to the public. Due to the wideness and size of the earthquake's impact area, it is seen that all relevant people are in the earthquake zone in meeting the increasing need in health services. Health services should be evaluated in terms of both human resources and equipment/material needs. There are many applications such as field hospitals established with national and international support for the increasing need for health services after the earthquake, the creation of a referral chain with helicopter and airplane ambulances to meet the advanced care needs of the patients, and the land ambulances taking part in the field 24/7. On the other hand, it is seen that there were services such as warning the public against the risk of epidemic and reaching the information of the injured people with 184 call centers. In the study of Dursun et al. (2012), it was determined that after the Van earthquake, there was an increase in hospital admissions, triage and registration problems, insufficient intervention areas in the hospital, communication problems and difficulties in patient transfer (in the first 24-48 hours). In the study of Kurt et al. (2001), it was emphasized that the most important problem in health services in the Marmara earthquake was the organizational problem experienced in the earthquake area, within the hospital and between hospitals. It can be said that the Marmara earthquake, which took place in our recent history and caused the death of 17,480 people and the injury of 43,953 people is a milestone that includes pioneering approaches in the preparation of health services for disasters (Eyler et al., 2022). Health infrastructure has a critical importance in minimizing the negative effects of disasters (Avila et al., 2021). In the study conducted by Torpuş and Bostan (2022), it was mentioned that the health team was numerically sufficient and there was no need for medical equipment after a flood event (Torpuş and Bostan, 2022). In the days after the earthquake, WHO sent mobile health teams to the region for the affected population and strengthened the equipment structure to combat the epidemic (WHO, 2024). Orak et al. stated in their study that intensive efforts were initiated to meet the health care, medicine, sanitation and other needs of earthquake victims (Orak et al., 2023). The resilience of the health system is important in order to minimize the negative effects of disasters.

It is seen that the earthquake affected a very large area and the death toll increased day by day. If the deceased were found by their relatives, they were handed over directly to their relatives. Persons who could not be identified were kept in designated areas. Burial places were determined in the earthquake zone and mass burials were carried out. Studies on taking DNA samples and making related matches are still being carried out. The official death toll was announced by AFAD in press releases. In his research,

Usta (2021) determined that the identification of the people who lost their lives was done primarily with their family relatives and acquaintances. Again, in identification and burial services, evaluations were made regarding DNA analysis, funeral services, loss/uncertainty, preservation of bodies, mass graves and residence information. Işık (2007), stated in his research that the identification staff should be activated in case of a disaster, which should be established in the first reflex or in case of existing disaster victim identification / disasters. In this respect, it can be said that search and rescue teams and disaster victim identification teams should work in coordination. In the study conducted by Kuloğlu (2023), it was seen that the importance of the disaster victim tracking system in identification in disasters was emphasized (Kuloğlu, 2023). In the study by Ibrion et al. (2015). it is stated that the identification of people who died in disasters was carried out by surviving family members or relatives and some identification was done in hospitals (Ibrion et al., 2015). Many studies in the literature have emphasized the importance of DNA, anthropological and odontological records in the identification of disaster victims (Bowman et al., 2022; Bertoglio et al., 2020; Vigeland and Egeland, 2021; Zikir and Manica, 2021). After disasters, it is important that the deceased are properly and safely identified.

5. Conclusion and Recommendation

This study examined the press releases published by AFAD and evaluated the information provided in these releases in terms of quantity, quality, and timing. The findings indicated that while certain data were consistently presented in the announcements, interruptions were observed in the availability of other information. Consistency and continuity in sharing releases and data with the public are crucial in combating disinformation. It is believed that this consistency and continuity also play a significant role in increasing trust in institutions. Based on the findings, it was concluded that the currently published announcements are of critical importance in informing the public, but there are aspects that could be improved in terms of continuity and inclusivity.

The results of the research suggest that similar studies can evaluate the information sharing strategies of other disaster management organizations. For example, by employing a similar method, the information sharing practices of disaster management organizations in other countries can be examined. These studies can contribute to a broader understanding of improving information sharing in disaster management.

6. Declarations

Conflict of interest There are no known conflicts of interest associated with the conduct and reporting of this study.

Contribution rates of authors: F. G. (%30); E. A. (%25); R. A. (%25); G. U. (%20).

Since the data used in the study were publicly available, did not contain personal information, and did not constitute the data set to be evaluated within the scope of the law on privacy and personal data protection, the permission of the ethics committee was not required.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Yazarların Katkıları/Authors Contributions

Çalışmanın Tasarlanması: Yazar-1 (%30), Yazar-2 (%20), Yazar-3 (%20), Yazar-4 (%30)

Conceiving the Study: Author-1 (%30), Author-2 (%20), Author-3 (%20), Author-4 (%30)

Veri Toplanması: Yazar-1 (%40), Yazar-2 (%40), Yazar-3 (%10), Yazar-4 (%10)

Data Collection: Author-1 (%40), Author-2 (%40), Author-3 (%10), Author-4 (%10)

Veri Analizi: Yazar-1 (%25), Yazar-2 (%25), Yazar-3 (%30), Yazar-4 (%20)

Data Analysis: Author-1 (%25), Author-2 (%25), Author-3 (%30), Author-4 (%20)

Makalenin Yazımı: Yazar-1 (%30), Yazar-2 (%20), Yazar-3 (%25), Yazar-4 (%25)

Writing Up: Author-1 (%30), Author-2 (%20), Author-3 (%25), Author-4 (%25)

Makale Gönderimi ve Revizyonu: Yazar-1 (%40), Yazar-2 (%20), Yazar-3 (%20), Yazar-4 (%20)

Submission and Revision: Author-1 (%40), Author-2 (%20), Author-3 (%20), Author-4 (%20)

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Bu makale, Creative Commons Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

References

- AFAD. (2014). *Açıklamalı Afet Yönetimi Terimleri Sözlüğü*. AFAD, <https://www.afad.gov.tr/aciklamali-afet-yonetimi-terimleri-sozlugu> (Erişim Tarihi: 08.01.2024).
- AFAD. (2015). *Geçici Barınma Merkezlerinin Kurulması, Yönetimi ve İşletilmesi Hakkında Yönerge*. <https://www.afad.gov.tr/yonerge> (Erişim Tarihi: 03.05.2024).
- AFAD. (2020). *Basın Duyurusu - 2 Elazığ'da Meydana Gelen 6,8 Büyüklüğündeki Deprem Hakkında*. <https://www.afad.gov.tr/basin-duyurusu--2-elazigda-meydana-gelen-68-buyuklugundeki-deprem-hakkinda-24-ocak-2020-2300-itibariyle> (Erişim Tarihi: 03.07.2024).
- AFAD. (2023a). *06 Şubat 2023 Pazarcık (Kahramanmaraş) MW 7.7, Elbistan (Kahramanmaraş) MW 7.6, Depremlerine İlişkin, Ön Değerlendirme Raporu*, https://deprem.afad.gov.tr/assets/pdf/Kahramanmaras%20%20Depremleri_%20On%20Degerlendirme%20Raporu.pdf (Erişim Tarihi: 08.01.2024).
- AFAD. (2023b). *Duyurular: Basın Bültenleri-2* <https://www.afad.gov.tr/kahramanmaras-pazarcikta-meydana-gelen-deprem-hk-basin-bulteni-2> (Erişim Tarihi: 09.01.2024).
- AFAD. (2023c). *Kahramanmaraş'ta Meydana Gelen Depremler Hk Basın Bülteni-35*, <https://www.afad.gov.tr/kahramanmarasta-meydana-gelen-depremler-hk-basin-bulteni-35> (Erişim Tarihi: 08.01.2024).
- AFAD. (2023d). *Duyurular: Basın Bültenleri* <https://www.afad.gov.tr/duyurular> (Erişim Tarihi: 08.01.2024).
- AFAD. (n.d.). *Van için 7 Gün 24 Saat Yapılanlar*, <https://www.afad.gov.tr/van-icin-7-gun-24-saat-yapilanlar> (Erişim Tarihi: 08.05.2024).
- Akdemir, A. and Günaydın, T. İ. (2024). Türkiye'nin Depremselliği ve Burulma Düzensizliği. *International Journal of Social and Humanities Sciences Research (JSHSR)*, 11(104), 301-309. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10731964>
- Arslan, H. (2007). Re-Design, Re-Use and Recycle Of Temporary Houses. *Building and Environment*, 42(1), 400-406. <https://doi.org/10.1016/j.buildenv.2005.07.032>

- Aslan, R. and Şahinöz, S. (2023). The Experiences of People with Disabilities in the 2020 İzmir Earthquake: A Phenomenological Research. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 95, 103868. <https://doi.org/10.1016/j.ijdrr.2023.103868>
- Avila, B. E., Pamungkas, A. and Wahyuni, S. (2021). Concept Of Emergency Health Infrastructure Provision In Minimizing The Impact Of Earthquakes. In *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science* (Vol. 799, No. 1, p. 012009). IOP Publishing. <https://doi.org/10.1088/1755-1315/799/1/012009>
- Bashawri, A., Garrity, S. and Moodleya, K., (2014). "An Overview of the Design of Disaster Relief Shelters." *4th International Conference on Building Resilience, Incorporating the 3rd Annual Conference of the Android Disaster Resilience Network* 18: 924-931. [https://doi.org/10.1016/S2212-5671\(14\)01019-3](https://doi.org/10.1016/S2212-5671(14)01019-3)
- Bertoglio, B., Grignani, P., Di Simone, P., Polizzi, N., De Angelis, D., Cattaneo, C. and Previderè, C. (2020). Disaster Victim Identification by Kinship Analysis: The Lampedusa October 3rd, 2013 shipwreck. *Forensic Science International: Genetics*, 44, 102156. <https://doi.org/10.1016/j.fsigen.2019.102156>
- Bowman, Z., Daniel, R., Gerostamoulos, D., Woodford, N. and Hartman, D. (2022). Rapid DNA from a Disaster Victim Identification Perspective: Is It a Game Changer? *Forensic Science International: Genetics*, 58, 102684. <https://doi.org/10.1016/j.fsigen.2022.102684>
- Broby, N., Lassetter, J. H., Williams, M. and Winters, B. A. (2018). Effective International Medical Disaster Relief: A Qualitative Descriptive Study. *Prehospital and Disaster Medicine*, 33(2), pp.119–126. <https://doi.org/10.1017/S1049023X18000225>
- Buszta, J., Wójcik, K., Guimarães Santos, C. A., Kozioł, K. and Maciuk, K. (2023). Historical Analysis and Prediction of The Magnitude and Scale of Natural Disasters Globally. *Resources*, 12(9), 106. <https://doi.org/10.3390/resources12090106>
- Caldera, H. J. and Wirasinghe, S. C. (2022). A Universal Severity Classification for Natural Disasters. *Natural Hazards*, 111(2), 1533-1573. <https://doi.org/10.1007/s11069-021-05106-9>
- Çınar, A. K., Akgün, Y. and Maral, H. (2018). Afet Sonrası Acil Toplanma ve Geçici Barınma Alanlarının Planlanmasındaki Faktörlerin İncelenmesi: İzmir-Karşıyaka Örneği. *Planlama*, 28(2), pp.179–200.
- CRED. (2022). Centre for Research on the Epidemiology of Disasters | Centre for Research on the Epidemiology of Disasters. *Centre for Research on the Epidemiology of Disasters*, <https://www.cred.be/> (Erişim Tarihi: 08.01.2024).
- Dursun, R., Görmeli, C. A. and Görmeli, G. (2012). 2011 Van Depremi Sonrası Van Bölgesi Eğitim ve Araştırma Hastanesine Başvuran Olguların Değerlendirilmesi. *Ulusal Travma ve Acil Cerrahi Dergisi*, 18(3), pp.260–264. <https://doi.org/10.5505/tjtes.2012.05863>
- Ekşi, A. (2016). Afetlerden Sonra Ortaya Çıkabilecek Çevresel Risklerin Yönetimi. *Hastane Öncesi Dergisi*, 1(2), pp.15–25.
- EM-DAT. (2023). *EM-DAT- The international disaster database*, <https://www.emdat.be/> (Erişim Tarihi: 08.01.2024).
- Eyler, Y., Kılıç, T. Y., Duman Atilla, Ö. and Berksoy, E., (2022). 30 Ekim 2020 İzmir Depremi Sonrası Sağlık Bilimleri Üniversitesi Tepecik Eğitim ve Araştırma Hastanesi Acil Tıp Kliniklerine Başvuran Hastaların Analizi. *J Tepecik Educ Res Hosp*, 32(3), pp.372–379.
- Genç, F. N. (2013). Kriz İletişimi: Marmara Depremi Örneği. *Journal of Selcuk Communication*, 5(3), pp.161–175.
- Glade, T. and Alexander, D.E. (2013). *Classification of Natural Disasters*. In: Bobrowsky, P.T. (eds) *Encyclopedia of Natural Hazards*. Encyclopedia of Earth Sciences Series. Springer, Dordrecht. https://doi.org/10.1007/978-1-4020-4399-4_61
- Gök, Y., Altaş, N. T. and Zaman, S. (2011). Aşkale Depremleri ve Etkileri. *Eastern Geographical Review*, 12(17), pp.161–184.

- Gündüz, F. (2022). *Bütünleşik Afet Yönetiminde Kadınların Afet Deneyimi ve Öğrenilmiş Dersler* (Tez No. 772231) [Doktora tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı, Tez Merkezi.
- Güner, B. (2020). Türkiye'deki Deprem Hasarlarına Dönemsel Bir Yaklaşım; 3 Dönem 3 Deprem. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 25(43), 139-152. <https://doi.org/10.17295/ataunidcd.730289>
- İbiş, E. and Kesgin, B. (2015). Türkiye'de Sosyal Hizmet ve Medikal Kurtarma Açısından Yalova, Van ve Simav Depremlerinin İncelenmesi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*(41).
- Ibrion, M., Parsizadeh, F., Naeini, M. P., Mokhtari, M., and Nadim, F. (2015). Handling of dead people after two large earthquake disasters in Iran: Tabas 1978 and Bam 2003–Survivors' perspectives, beliefs, funerary rituals, resilience and risk. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 11, 60-77. <https://doi.org/10.1016/j.ijdrr.2014.11.006>
- Işık, M. (2007). *Facia Kurbanlarının Kimliklendirilmesinde Karşılaşılan Sorunlar ve Uluslararası İş Birliği* (Tez No. 203103) [Yüksek Lisans tezi, Dokuz Ankara Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı, Tez Merkezi.
- Kıral, B. (2020). Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(15), 170-189.
- Kreimer, A. (2010). Social and Economic Impacts of Natural Disasters. *International Geology Review*, 43(5), pp. 401–405. <https://doi.org/10.1080/00206810109465021>
- Kuloğlu M., (2023). Depremlerde Afetzedelerin Kimliklendirilmesi Çalışmaları, *Güvenlik Bilimleri Dergisi*, 13(1), ss 151-172. <https://doi.org/10.28956/gbd.1383344>
- Kurt, N., Küçük, H. F., Çelik, G., Demirhan, R., Gül, Ö. and Altaca, G. (2001). Depremde Yaralanan Hastalara Yaklaşım: 17 Ağustos 1999 Marmara Depremi Deneyimimiz. *Ulusal Travma Dergisi*, 7(1), pp.49–51.
- Mavi, E. E. (2020). Afet Kriz Yönetiminde Medya: 30 Ekim 2020 İzmir Depremi. *Karadeniz Teknik Üniversitesi İletişim Araştırmaları Dergisi*, 10(2), pp.31–53.
- Olgun, C. K. (2008). Nitel Araştırmalarda İçerik Analizi Tekniği. *Sosyoloji Notları*, 66.
- Orak, Y., Orak, F., Göçer, S. and Doganay, M. (2023). Earthquake in Türkiye: impact on health services and infection threats. *J Clin Pract Res*, 45(6), 549-57. <https://doi.org/10.14744/cpr.2023.59244>
- Özdemir, H. (2011). Determination of Temporary Shelter Areas in Disaster Preparedness Studies. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 9(12).
- Pampal, S. and Özmen, B. (2009). *Depremler Doğal Afet midir? Depremlerle Baş Edebilmek*. Eflatun Yayınevi.
- Şengül, M. and Turan, M. (2012). Erciş Depremi Örneğinde Afet Sonrası Geçiçi Yerleşim Alanlarında Yönetim Uygulamaları ve Sorunları. *Mülkiye Dergisi*, 36(1–274), pp.113–148.
- Suppasri, A., Kitamura, M., Alexander, D., Seto, S. and Imamura, F. (2024). The 2024 Noto Peninsula Earthquake: Preliminary Observations and Lessons to be Learned. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 104611. <https://doi.org/10.1016/j.ijdrr.2024.104611>
- TAMP. (2022). *Türkiye Afet Müdahale Planı*, <https://www.afad.gov.tr/turkiye-afet-mudahale-planı> (Erişim Tarihi: 01.07.2024).
- Karaman, Z. T. (2018). Afetlerde Erken Uyarı ve Toplumsal Farkındalık Yaratmada Etkili Kamu Politikaları. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2), pp.493–517.

- Torpuş, K. and Bostan, S. (2022). Sel afetlerinde acil sağlık hizmetlerinin organizasyonu ve yaşanan sorunlar: Hopa örneği. *Doğal Afetler ve Çevre Dergisi*, 8(2), 396-407. <https://doi.org/10.21324/dacd.977594>
- Usta, E. and Yükseler, M. (2021). Afetlerde Sosyal Medya Kullanımı ve Etik İkiilemler: İzmir Seferihisar Depremi Örneği. *Journal of Disaster and Risk*, 4(2), pp.249–269. <https://doi.org/10.35341/afet.981246>
- Usta, G. (2021). *Türkiye’de Meydana Gelen Deprem Afetlerinde Sunulan Hizmetlerin Değerlendirilmesi (1999-2020): Nitel Bir Araştırma* (Tez No. 688294) [Doktora tezi, Gümüşhane Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı, Tez Merkezi.
- Usta, G., Aslan, R., Gündüz, F., Atalay, E. and Pala, E. T. (2023). On-Site Evaluation of Emergency Response Carried Out After Earthquakes with Epicentral Base Kahramanmaraş/ Pazarcık-Elbistan in Türkiye: An Observational Study. *Türk Coğrafya Dergisi*(83), 145-154. <https://doi.org/10.17211/tcd.1360428>
- Vigeland, M. D. and Egeland, T. (2021). Joint DNA-based disaster victim identification. *Scientific Reports*, 11(1), 13661. <https://doi.org/10.1038/s41598-021-93071-5>
- Wach, E. and Ward, R. (2013). *Learning About Qualitative Document Analysis*. IDS Practice Paper in Brief, ILT Brief 13 August 2013.
- WHO. (2024). *Earthquakes in Türkiye and Syria – how WHO continues to address health needs one year on*. <https://www.who.int/news-room/feature-stories/detail/earthquakes-in-t-rkiye-and-syria-----how-who-continues-to-address-health-needs-one-year-on> (Erişim Tarihi: 08.05.2024).
- Zikir, A. and Manica, S. (2021). Forensic dentistry and disaster victim identification (DVI) in Indonesia. *Australian Journal of Forensic Sciences*, 53(1), 75-83. <https://doi.org/10.1080/00450618.2019.1661513>

Birinci Dağlık Karabağ Savaşı ve Azerbaycan-Türkiye Siyasi İlişkileri

The First Nagorno-Karabakh Conflict and Azerbaijan-Türkiye Political Relations

Bahar ÖZSOY¹

Geliş Tarihi (Received): 19.03.2024

Kabul Tarihi (Accepted): 20.06.2024

Yayın Tarihi (Published): 31.07.2024

Öz: 1991 yılındaki bağımsızlığın ardından siyasi ve ekonomik bir kriz yaşayan Azerbaycan Dağlık Karabağ üzerindeki hak iddiası nedeniyle Ermenistan'la savaşmak zorunda kalmıştır. Bu dönemde ülkedeki siyasi istikrarsızlık savaşın alanını genişletirken Azerbaycan'ın küresel alana entegrasyonunu geciktirmiştir. Nitekim, 1994 yılındaki ateşkes anlaşmasına kadar Dağlık Karabağ'ın yanı sıra çevre kentler işgal edilmiş ve Azerbaycan uluslararası kamuoyundan gereken desteği alamamıştır. Bununla birlikte, Türkiye 1991 yılında Azerbaycan'ı tanıyan ilk ülke olmuş ve kısa süre içerisinde diplomatik ilişkiler kurulmuştur. Siyasi ve ekonomik olarak Azerbaycan'ın yanında olan Türkiye, Karabağ meselesinin çözülmesi konusunda Bakü yönetimine önemli bir destek sağlamıştır. Bu çalışma, siyasi ilişkilerin temellerinin atıldığı İlham Aliyev öncesi dönemi (1991-2003) incelemektedir. Çalışma ile iki ülke arasında "Dağlık Karabağ meselesi" üzerine inşa edilen siyasi ilişkilerin ateşkes anlaşması sonrasında Azerbaycan'ın uluslararası alana entegre edilmesi amacına evrildiğine dikkat çekilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dağlık Karabağ, Siyasi İlişkiler, Azerbaycan, Türkiye.

&

Abstract: After independence in 1991, Azerbaijan faced a political and economic crisis and was forced to war with Armenia over its claim to Nagorno-Karabakh. During this period, the political instability in the country extended the field of war and also delayed Azerbaijan's integration in the global sphere. As a matter of fact, until the ceasefire agreement in 1994, Nagorno-Karabakh and its surrounding cities were occupied and Azerbaijan did not receive the necessary support from the international community. However, Türkiye was the first country to recognise Azerbaijan in 1991 and soon diplomatic relations were established. Türkiye, which has been on Azerbaijan's side politically and economically, has provided a significant support to the Baku government in resolving the Karabakh issue. This study analyses the period before İlham Aliyev (1991-2003), in which the foundations of political relations were formed. The article draws attention to the fact that the political relations between the two countries, which were built on the "Nagorno-Karabakh issue", evolved into the aim of integrating Azerbaijan in the international arena after the ceasefire agreement.

Key Words: Nagorno-Karabakh, Political Relations, Azerbaijan, Türkiye.

Atıf/Cite as: Özsoy, B. (2024). Birinci Dağlık Karabağ Savaşı ve Azerbaycan-Türkiye Siyasi İlişkileri. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 762-779. doi: 10.11616/asbi.1455248

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Bahar Özsoy, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, b.ozsoy@hbv.edu.tr. (Sorumlu Yazar)

1. Giriş

Rusya'da gerçekleşen Ekim devriminin ardından 1922 yılında kurulan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) içerisindeki ülkelerden biri de Azerbaycan'dır. Yaklaşık 70 yıl boyunca dış dünya ile ilişkilerini Moskova aracılığı ile sürdüren ülke 1991 yılında bağımsızlığını yeniden elde etmiştir. Sovyetlerin dağılma sürecine girdiği dönemde Ermenistan ile Dağlık Karabağ bölgesi nedeniyle başlayan çatışmalar bu dönemde savaşa evrilmiştir. Kafkasya'daki etnik temelli sorunlardan biri olarak öne çıkan Dağlık Karabağ anlaşmazlığı uzun yıllar boyunca yalnızca iç politikada değil Azerbaycan dış politikasında da belirleyici olmuştur. 1991-1993 yılları arasında üç kez cumhurbaşkanı değişimi yaşayan ülke, Dağlık Karabağ'ın yanı sıra çevre yedi kenti de savaşta kaybetmiştir. Yeni kurulan bir ülke olarak karşı karşıya kalınan ekonomik zorluklar toprak kayıplarının yaşanması nedeniyle ülkede kaçqın (mülteci) ve mecburi köçkün (ülke içinde yerinden edilmiş kişiler) olarak bilinen göçmen sorununun oluşmasına yol açmıştır.² Diğer taraftan gerek Batı gerekse bölgedeki ülkelerle ilişkiler sınırların dokunulmazlığı, egemenlik, eşitlik ve bağımsızlık gibi ilkeler temelinde kurulmuştur. Bu kapsamda Rusya ve İran gibi Türkiye ile de ilişkiler, Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgali konusunda Ankara'nın tutum ve stratejisine göre şekillenmiştir.

Batı ile yakın ilişkiler kurmak amacıyla olan Özal hükümeti, 1987 yılında Avrupa Topluluğuna (AT) tam üyelik için başvuru yapmış ve Birlik için Türkiye'nin stratejik önemini yansıtacak bir tutum benimsemiştir. Çok geçmeden Sovyetlerin dağılması ile Kafkasya ve Orta Asya'da Türk kökenli bağımsız devletler kurulmuş, Türkiye tarafından bu ülkeler Batılı değer ve kurumlara erişiminde bir köprü olarak görülmüştür. Azerbaycan'ın da içinde olduğu bu devletlere siyasi ve ekonomik desteğin verilmesi Ankara'nın Sovyet sonrası dönem için öncelikli hedefi olmuştur. Balkanlar ve Orta Doğu'da önemli jeopolitik değişikliklerin yaşandığı, iç politikada PKK terör örgütünün doğu ve güneydoğuda eylemlerinin arttığı, ekonomik ve siyasi istikrarsızlığın sıklıkla görüldüğü bu dönemde gerek ikili ilişkiler gerekse de kurumsal oluşumlar nezdinde Türk Cumhuriyetleri ile iş birliği çabaları dikkat çekmektedir. Karşılıklı ziyaretlerin sık yapıldığı bağımsızlığın ilk aylarında Türkiye, genç cumhuriyetler için bir örnek teşkil etmiş hem ulusal kalkınmanın sağlanmasında hem de bu ülkelerin uluslararası alana entegre edilmesinde Ankara'nın tecrübesinden faydalanılmıştır. Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı'nın (TİKA) kurulması, Türk devletleri ile Zirve toplantıları yapılması, kültürel bütünleşmeye katkı sağlamaya yönelik olarak Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı'nın (TÜRKSOY) oluşturulması dönemin önemli gelişmeleridir. Bununla birlikte dil benzerliği, coğrafi yakınlık, liderlerin bireysel yakınlıkları, dış politikadaki ortak norm ve çıkarlar Azerbaycan-Türkiye ilişkilerini "iki devlet-tek millet" ilkesi temelinde şekillendirmiştir. Bu noktada iki ülke arasındaki iş birliğini yapısalcı yaklaşımla açıklamak mümkündür.

Yapısalcılık, 1980'li yıllarda yaygınlaşan pozitivist ve post pozitivist yaklaşımlara üçüncü bir seçenek olarak eklenmiştir. Soğuk Savaşın son bulduğu dönemde realist ve liberal teorilerin değişimi açıklama noktasındaki yetersizlikleri bu teorinin uluslararası ilişkiler disiplininde öne çıkmasını sağlamıştır. (Dormer, 2017: 57). Yapısalcı teori uluslararası sistemi açıklamada maddi faktörleri yok saymamakla birlikte fikirleri ve normları merkezine almaktadır. Buna göre uluslararası sistemin kaçınılmaz olarak anarşik bir yapıda olmadığı, etkileşim yoluyla iş birliğinin sağlanabileceği savunulmaktadır (Wendt, 1992). Burada, kimlik ve çıkarlar anarşik yapının kontrol edilmesinde ya da değiştirilmesinde belirleyici olabilmektedir. Yapısalcılara göre, uluslararası sistemin temel aktörü olan devletlerin birbirlerini algılama biçimleri sistemin yapısını oluşturmaktadır. Devletler neorealitlerin iddia ettiği gibi yapının kendilerini zorladıkları egemen, çıkarıcı ve güç peşinde koşan tek bir kimliğe değil birden fazla sosyal kimliğe sahip olabilirler (Bozdağlıoğlu, 2012: 132). Wendt'in (1992) de belirttiği gibi devletler bu kimliğe bağlı olarak çıkarlarını belirleyebilirler. Diğer bir anlatımla kimlikler çıkarların temelidir ve insanlar, nesnelere karşı (aktörler de bu grubun içerisinde), nesnelere kendileri için taşıdığı anlamlar temelinde hareket etmektedirler. Böylece devletler, düşmanlara karşı, dostlara karşı davrandıklarından farklı davranırlar çünkü düşmanlar tehdit edicidir ancak dostlara karşı böyle bir tehdit algılanmaz.

²Azerbaycan topraklarından göçe zorlanan Azerbaycan Türkleri "mecburi köçkün"; Ermenistan'dan göçe zorlananlar ise "kaçqın" olarak nitelendirilmektedir.

Sovyetlerin dağılması ile Kafkasya'da savaşa evrilen etnik temelli çatışmalar ve bölgede oluşan belirsizliğe rağmen Türkiye doğrudan bir güvenlik tehdidi ile karşı karşıya kalmamış, 1991 yılında Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilk tanıyan ülke olmuştur. 1992 yılındaki Nahcivan krizi dışında Türkiye askeri seçeneklere yönelmemiş, bölgeye yönelik politikalarını yapıcı bir perspektif üzerine inşa etmiştir. Bununla birlikte 1993 yılında Kelbecer kentinin işgali üzerine Ankara diplomatik desteği artırarak Azerbaycan'ın yanında yer almış ve Ermenistan ile olan ikili ilişkilerini sınırlandırmıştır. Bu dönemde Balkanlarda ve Orta Doğu'da devam eden savaşların yanı sıra ülkede artan PKK saldırıları ve kronik hale gelen ekonomik sıkıntılar, Türkiye'nin dış politikadaki aktif rolünü sınırlamamıştır. Tarihi, kültürel, dini ve etnik gerekçelere de dayandırılabilir bir dizi etmen Balkanlarda olduğu gibi Kafkasya'da da Türkiye'nin tutumunun yapısalci teori ile açıklanabileceğini göstermektedir.

Ülkede, 1992 yılına kadar cumhurbaşkanlığı görevinde bulunan Ayaz Mutallibov Rusya'ya yakın bir dış politika belirlemiş olsa da Türkiye ile ilişkilerin gelişmesine özen göstermiştir. 26 Şubat'ta gerçekleşen Hocalı Katliamının etkisiyle artan baskılar üzerine istifa eden Mutallibov'un yerine Ebulfez Elçibey Cumhurbaşkanı olmuştur. Türkiye'ye yakın bir dış politika stratejisi uygulayan Elçibey döneminde iki ülke arasındaki ilişkiler gelişmesine karşın İran ve Rusya gibi bölge ülkeleri ile gerginlikler yaşanmış ve Azerbaycan'ın toprak kayıpları devam etmiştir. Ülkede devam eden istikrarsızlık 1993 yılında Haydar Aliyev'in cumhurbaşkanlığına gelmesi ile son bulmuş, Ermenistan ile imzalanan ateşkes anlaşması sonrasında Azerbaycan dış politikasını denge siyaseti üzerine kurmuştur. 1994 yılında "Asrın Anlaşması" olarak bilinen enerji anlaşması Azerbaycan'ı uluslararası alana entegre eden temel adım olurken bu dönemden itibaren Türkiye ile ilişkiler büyük bir ivme kazanmıştır. Bu noktada ateşkes anlaşmasına kadar Dağlık Karabağ meselesinin etkili olduğu siyasi ilişkilerde, 1994 yılından sonra enerji diplomasisi ve Azerbaycan'ın uluslararası alana entegre edilmesi konusu temel unsurlardır. Ortak kimlik ve çıkarlara vurgu yapan bu unsurlar iki ülke arasındaki ilişkilerin temellerini oluşturmaktadır.

Çalışmanın temel tezi, Dağlık Karabağ Savaşı'nın Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinde belirleyici olduğu ve Ermenistan'la imzalanan ateşkes anlaşmasının ardından ortak çıkarların varlığına dayanan ilişkilerin ivme kazandığıdır. Çalışmanın temel sınırlılığı, İlham Aliyev döneminin çalışma kapsamına dahil edilmemesidir. Ancak bu dönem İlham Aliyev dönemine bir ışık tutmakta, ilişkilerin gelmiş olduğu noktaya bir temel oluşturmaktadır. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden biri olan süreç izleme yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntem, tarihsel açıklamalarla ilgilenen tarihçiler ile tarihsel olayların karmaşıklığına duyarlı olan ancak bireysel vakaları açıklamamanın yanı sıra vaka kategorileri hakkında teori oluşturmayla daha fazla ilgilenen siyaset bilimciler ve diğer sosyal bilimciler için bir orta yol sağlamaktadır (George ve Bennett, 2005: 158-1). Bu yöntemle, belirli bir durumda belirli bir sonucun nedenleri hakkındaki hipotezler değerlendirilebilir ve sonucun nasıl geliştiği açığa çıkarılabilir (Trampusch ve Palier, 2016: 5;12). Süreç izleme, hem politik ve sosyal olguların tanımlanmasına hem de nedensel iddiaların değerlendirilmesine katkıda bulunmaktadır. Yöntemin önemli özelliklerinden biri olayların zamansal sırasını vurgulaması ve ayrıntılı vaka bilgisi gerektirmesidir (Collier, 2021: 823). Süreç takibinde tarihi arşiv belgeleri, mülakatlar, demeçler, biyografi ve hatıralar, mektuplar, güncel haberler kullanılmakta ve sonuca ulaşmayı sağlayan süreçsel nedenleri açıklamakta kolaylık sunmaktadır (Söyler, 2021: 71-72).

Çalışma, Azerbaycan-Türkiye siyasi ilişkilerinin temelini oluşturduğu İlham Aliyev öncesi döneme (1991-2003) odaklanmaktadır. Bu kapsamda ilk olarak Dağlık Karabağ meselesinin tarihsel arka planına yer verilmiş, ardından savaşa ve savaşın çözülmesine yönelik çabalar üzerinde durulmuştur. İkinci olarak Dağlık Karabağ Savaşı'nın Azerbaycan-Türkiye siyasi ilişkilerine etkisi savaş dönemi ve ateşkes anlaşmasından sonra olacak şekilde iki dönemde ele alınmıştır. Sonuç bölümünde ise konu ile ilgili genel bir değerlendirmede bulunulmuştur.

2. Tarihsel Perspektiften Dağlık Karabağ Sorunu

1748 yılında bir Hanlık olarak kurulan Dağlık Karabağ, Rusya'nın Kafkasya'ya yayılma ve Ermenileri Azerbaycan topraklarına göç ettirme politikasının bir sonucu olarak bölgedeki güvenlik sorununun başlıca sebebi olmuştur. 1805 yılında imzalanan Küreçay Anlaşması ile Kuba ve Karabağ hanlıkları üzerinde Rus hakimiyeti dönemi başlamıştır (Azərbaycan Tarixi, 2007: 599). Anlaşmada, Ermenilerle ilgili bir ifade bulunmaması adı geçen dönemde kayda değer bir Ermeni nüfusun bölgede yaşamadığını göstermektedir.

Bununla birlikte çok geçmeden İran ile imzalanan Gülistan ve Türkmençay anlaşmaları sonrasında Kafkasya üzerindeki değişim süreci başlamıştır. Bu dönemden itibaren başlayan Ermeni göçleri özellikle Karabağ gibi stratejik alanlara doğru yapılmış ve planlı bir yerleştirme politikası uygulanmıştır. Nitekim Halaçoğlu (2001: 735), 1832 yılına gelindiğinde Karabağ nüfusunun yüzde 34'nün Ermenilerden oluştuğunu ifade etmektedir.

1923 yılında Dağlık Karabağ bölgesine özerklik statüsü verilmiştir. Zaman içinde nüfusunun büyük bir bölümünü Ermenilerin oluşturduğu bölge, 1936 tarihli Sovyet Anayasası ile resmi olarak Azerbaycan SSC'ye bağlı kılınmıştır (Yalçınkaya, 2006: 131). Bölgeye göçü teşvik edilen Ermenilerin Karabağ'a yerleştirilmesi ile Azerbaycan aleyhine oluşan orantısız nüfus zaman içerisinde taraflar arasında sorunların yaşanmasına sebep olmuş, Sovyetlerin kurulduğu dönemden itibaren çeşitli zaman dilimlerinde Ermeniler tarafından Karabağ'ın Ermenistan SSC'ye dahil edilmesi konusu gündeme getirilmiştir. Bununla birlikte Azerbaycan yönetiminin itiraz ve protestoları söz konusu kararın alınmasını engellemiş, Karabağ resmi olarak Azerbaycan'a bağlı özerkliğini korumuştur.

Mihail Gorbaçov'un iktidara geldiği dönemde gerek Sovyetlerin eski gücünü yitirmiş olması gerekse uygulanan 'açıklık' politikasının bir sonucu olarak Karabağ'a yönelik Ermeni iddiaları yeniden artmış ve 1987 yılından itibaren taraflar arasında çatışmalar yoğunlaşmıştır. Ermenistan'ın toprak taleplerine bu dönemde nüfusun tamamına yakını Azerbaycanlı olan Nahcivan da dahil edilmiştir. Dahası Ermenistan'da, Azerbaycanlılara yönelik artan baskı ve zorlamalar 1988 yılının ocak ayında Bakü'ye ilk göçmen nüfusun gelmesi ile sonuçlanırken Karabağ'daki Ermeni nüfusun oranı ise 1989 yılında yüzde 77'ye ulaşmıştır (Azarova, 2015: 4).

Bu dönemde Sovyet yönetimi taraflar arasındaki soruna müdahalede bulunmamış ancak medya yoluyla iki toplum arasında bilinçli bir çatışma ortamı yaratmaya çalışmıştır. Öyle ki, bölgede dinin kimlik belirleyiciliği uzun zaman önce silinmesine karşın olaylar Ermenilerin Hristiyan, Azerbaycanlıların Müslüman olmaları üzerinden kamuoyuna sunulmuştur (Nolyain, 1999: 39-40). Cornell'e göre (1997: 6), Sovyet yönetiminin bu politikasının amacı bölgedeki olası bir istikrarsızlığın her iki hükümeti de zayıflatarak Moskova'nın bölge üzerinde yeniden kontrol kurmasını sağlamaktır. Nitekim ilerleyen süreçte söz konusu politika etkisini göstermiş, Azerbaycan'daki siyasi istikrarsızlık ve Ermenistan'daki koşulsuz bağımlılık Rusya'nın bölge üzerindeki etkisini artırmıştır.

20 Şubat 1988 tarihinde Dağlık Karabağ özerk yönetimi, 1977 tarihli SSCB Anayasası'nın Birliğin halkların kendi kaderlerini özgürce tayini ve aralarında eşit olan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri'nin gönüllü katılımıyla oluşmuş çok uluslu, federal bütün bir devlet olduğunu belirten maddesine dayanarak Ermenistan'a katılma talebinde bulunmuştur. SSCB Bakanlar Kurulu tarafından reddedilen bu talebi Azerbaycan Yüksek Sovyet'i de Anayasanın 78. maddesinde yer alan bir toprağın yalnızca ilgili cumhuriyetlerin mutabakatı ve SSCB'nin onayına tabi olarak değiştirilebileceği ilkesine dayanarak eleştirmiş ve kabul etmemiştir (Lütem, t.y.). Nitekim, Sovyet anayasasına göre Birlik Cumhuriyetleri teorik olarak SSCB'den ayrılma hakkına sahipken Anayasaları bulunan özerk cumhuriyetlerin böyle bir hakkı bulunmamaktadır. Bu nedenle Dağlık Karabağ'ın iddia ve kararlarının hukuki dayanağı kalmamış, 18 Temmuz 1988 tarihinde, SSCB Yüksek Sovyet'i, Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan içinde özerk bölge statüsünde olduğunu onaylamıştır (Paşayeva, Bağirova, Aliyev ve Mehdiyev, 2013: 76).

Aralık 1988'de Ermenistan'da gerçekleşen deprem taraflar arasındaki gerilimin bir süreliğine yumuşamasını sağlarken gelişmeler Sovyet hükümetine olayları kontrol altına alması için uygun bir fırsat sunmuştur. 1989 yılının ilk aylarında Ermeni Karabağ Komitesi'nin on bir üyesi deprem yardımını engelledikleri suçlamasıyla tutuklanırken Azerbaycan'a asker gönderilmiş ve Bakü'de sıkıyönetim ilan edilmiştir (Cornell, 1998: 54). Çok geçmeden Sovyet liderliği Karabağ'da 'özel bir hükümet yönetimi' kurmaya karar vererek bölgeyi doğrudan Moskova'nın kontrolü altına almıştır. Kasım ayında Karabağ üzerindeki özel yönetimin kaldırılması ile bölgenin yeniden Azerbaycan'a bağlanmasını kabul etmeyen Ermenistan 1 Aralık 1989 tarihinde Karabağ'ı Ermenistan'a bağlayan bir bildirgeyi kabul ederek 1990 yılı ocak ayı bütçesinde Karabağ'a pay ayırmıştır (Cornell, 1997: 18). Taraflar arasındaki gerilimin yükselmesi ile 19 Ocak'ta Kızıldordu Birlikleri Bakü'ye girmiştir. Kızıldordu Birliklerinin Azerbaycanlı sivilleri hedef

alması sonucu 130'u aşkın kişi yaşamını yitirmiş, 744 kişi yaralanmıştır (Məmmədova, 2020: 9). Azerbaycan'daki olaylara Türk kamuoyundan sert tepkiler gelirken dönemin iktidarı yaşananları Sovyetler'in iç meselesi olarak gördüğünü ifade etmiştir (Şimşir, 2012: 97-99). Diğer taraftan 20 Ocak olaylarının ardından Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde yas ilan edilmiş ancak Türkiye'nin bölgeye insani yardım gönderme isteği Sovyetler Birliği tarafından reddedilmiştir. Bu dönemde ABD'de yaşayan Müslümanların bölgeye yardım gönderebilecekleri yönündeki müracaatları da Amerikan Kızılhaç'ı tarafından olumsuz karşılanmıştır (Şimşir, 2012: 198).

Ermeniler tarafından Karabağ'a silah akışı sağlanırken taraflar arasında çatışmaların sonlanmasına yönelik çeşitli görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Örneğin 3 Şubat 1990 tarihinde Letonya'nın başkenti Riga'da Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (AHC) ve Ermeni Ulusal Hareketi arasında yapılan toplantıda Ermeniler halkların kendi kaderini tayin hakkını, Azerbaycanlılar ise toprak bütünlüğü ilkesini savunmuşlardır (Cornell, 1997: 8). Yine Eylül 1991'de Rusya'nın güneyindeki Jeleznovodsk kentinde Yeltsin ve Nazarbayev'in garantörlüğünde gerçekleşen toplantıda taraflar arasında ateşkesin sağlanması, Ermenistan'ın Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin (DKÖB) Azerbaycan'a ait olduğunu kabul etmesi, bölgeye kendisini yönetmesi için birtakım olanaklar sağlanması konusunda bir anlaşma sağlanmıştır (Çiloğlu, 1998: 151). Söz konusu anlaşma Ermenistan-Azerbaycan çatışması tarihindeki ilk ateşkes belgesi olarak kabul edilmektedir (Caferov ve Aslanlı, 2021: 215). Bununla birlikte Ermeni milislerin ateşkesi uymayarak saldırılarına devam etmesi anlaşmanın sonuçsuz kalmasına neden olmuştur. Dahası Karabağ Ermenilerinin arkasındaki askeri gücün fark edilmesi ile Azerbaycan tüm askeri teçhizatı millileştirmeye ve Azerbaycan askerlerini Sovyet ordusundan geri çekmeye başlamıştır (Cornell, 1998: 56). Ek olarak Azerbaycan parlamentosu 35 bin kişiden oluşan bağımsız bir ordu kurma kararı alırken Rusya'dan Ermenistan'a giden boru hatlarını keserek Erivan'a doğal gaz ambargosu uygulamaya başlamıştır (Çiloğlu, 1998: 152).³

3. Dağlık Karabağ Savaşı: Ateşkes ve Diplomasi Çabaları

Bir yandan ülkenin içinde bulunduğu siyasi ve askeri durum diğer yandan sahada devam eden çatışmalar diplomasi kanallarının kapanmasına engel teşkil etmemiş taraflar arasında ateşkes görüşmeleri sürdürülmüştür. Bununla birlikte Kasım 1991'de Hocavend'de MI-8 helikopterinin ateş açması sonucu Azerbaycan'ın önde gelen devlet ve hükümet temsilcileri, Rusya ve Kazakistan'dan gözlemciler olmak üzere helikopter mürettebatı ve yolcularından toplam 22 kişinin yaşamını yitirmesi gerginliğin yükselmesine yol açmıştır (Bayramlı, 2023). Yaşanan olayların ardından 26 Kasım 1991 tarihinde toplanan Azerbaycan Yüksek Sovyet'i, Dağlık Karabağ'ın özerklik statüsünü ortadan kaldırarak bölgeyi doğrudan kendine bağlamış, 10 Aralık'ta Karabağ Ermenileri ise bir referandum düzenleyerek bağımsızlıklarını ilân etmişlerdir. Referandumun ardından 28 Aralık'ta yapılan parlamento seçimlerinde 81 sandalyenin 11'i Azerbaycanlı milletvekillerine ayrılmış olsa da Azerbaycan'ın seçimleri meşru görmemesi nedeni ile bu sandalyeler boş kalmıştır (Lütem, t.y.).

1992 yılına gelindiğinde taraflar arasındaki yeni barış görüşmelerine İran arabuluculuk etmiştir. 24 Şubat 1992 tarihinde İran Dışişleri Bakanı Ali Ekber Velayeti tarafından bölgeye bir ziyaret gerçekleştirilmiş, ancak Hocalı katliamının yaşanması süreci yeniden durma noktasına getirmiştir. Dağlık Karabağ'ın stratejik bir noktada bulunan ve bölgenin tek havaalanına sahip noktası olan Hocalı'ya 25-26 Şubat 1992'de Ermeni Kuvvetleri tarafından bir saldırı gerçekleştirilmiştir. Saldırılarda 613 sivilin yaşamını yitirmesi Azerbaycan halkında yönetime karşı bir öfkeye dönüşmüştür. Mutallibov yönetiminin bağımsızlık öncesi gerçekleşen 20 Ocak Olaylarına karşı pasif tutumunun ardından yaşanan ikinci saldırı sonrasında Azerbaycan yönetiminin 27 Şubat'ta Ermenistan ve Rusya'nın üyesi olduğu Bağımsız Devletler Topluluğu'na üyelik için anlaşma yapması dikkat çekicidir (Özdaşlı, 2021: 345). 2 Mart 1992 tarihinde BM'ye üye olan Azerbaycan'da yaşanan olayların ardından oluşan baskı nedeniyle istifa etmek zorunda kalan Mutallibov'un yerine 6 Mart'ta meclis başkanı Yakub Memmedov vekaleten devlet başkanlığı görevine getirilmiştir.

³ Sovyet alay-tümen-ordu ilkeleri sisteminden farklı olarak inşa edilen her tugay beş operasyonel taburdan ve her tabur yaklaşık 450 personelden oluşmuştur. 1991 yılında tamamlanan ilk Azerbaycan tugayı gönüllüler ve askere alınanlardan meydana gelmiştir. Ek tugayların her biri ise yaklaşık 3000-3500 personelden oluşmaktadır (Mekhtiev t.y.).

Bu dönemde basında, Türk kamuoyunda ve muhalefet partilerinde hükümetin Azerbaycan politikasına yönelik eleştiriler artmıştır. 1992 yılında yaşanan Hocalı Katliamı Türk basınında geniş yer tutmuş, sivillere yönelik saldırıların boyutlarını anlatan fotoğraflar ve açıklamalar büyük infiale yol açmıştır (Arslan, 2022: 541-542). 1993 yılında ise Kayseri Milletvekili Abdullah Gül ve 23 arkadaşı, Ermenistan'a karşı izlenen yanlış dış politika nedeniyle Azerbaycan'a yapılan son Ermeni saldırısı ve işgalinde dolaylı sorumlulukları bulunduğu iddiasıyla, Başbakan Süleyman Demirel ve Bakanlar Kurulu üyeleri hakkında gensoru açılmasını istemişlerdir (TBMM, 1993: 407). Ermenistan'ın saldırılarına karşı Azerbaycan'a daha güçlü bir desteğin verilmesi taleplerinin artması üzerine çeşitli adımlar atılmaya başlanmıştır. Örneğin, Türk hava sahasından geçen Ermenistan'a giden uçakların denetleneyeceği duyurulmuştur (Cornell, 1998: 61). Yine, Türkiye'nin girişimleri ile Dağlık Karabağ sorunu Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Konferansı (AGİK) Helsinki Zirvesi'nde ele alınmış ve aralarında Türkiye'nin de bulunduğu 11 ülkeden meydana gelen Minsk Grubu oluşturularak bir konferans yapılması kararlaştırılmıştır. AGİK çerçevesinde gerçekleştirilen ateşkes girişimleri Ermenistan'ın barış görüşmelerine eski DKÖB coğrafyasında yaşayan Ermenileri dahil etme isteği nedeniyle sonuçsuz kalmıştır. Bununla birlikte Konferansa katılacak ülkeler (Azerbaycan, Ermenistan, ABD, Rusya, Almanya, Fransa, İtalya, Çekoslovakya ve Türkiye) Minsk Grubu adı altında Karabağ sorununun çözümü için çalışmayı sürdürmüşlerdir (Lütem, t.y.).

Minsk Grubu'nun yanı sıra bu dönemde çeşitli ülkelerin arabuluculuk çabaları da devam etmiştir. 7 Mayıs 1992'de, Azerbaycan Devlet Başkanı Vekili Yakub Memmedov, Ermenistan Devlet Başkanı Levon Ter-Petrosyan ve İran Cumhurbaşkanı Haşimi Rafsancani Tahran'da bir araya gelmiş ve görüşme sonucunda Azerbaycan ile Ermenistan arasında sekiz maddeden oluşan bir anlaşma imzalanmıştır. Bununla birlikte 8 Mayıs 1992 tarihinde Ermenistan'ın önce Azerbaycan açısından stratejik önemi bulunan Şuşa'yı ardından bölgeyi Ermenistan'a bağlaması nedeniyle kritik bir konumda olan Laçın'ı işgal etmesi barış girişiminin sonuçsuz kalmasına yol açmıştır. Laçın'ın işgaline Türkiye, BM Güvenlik Konseyi'nin müdahale etmesini istemiş ve gerekirse kendi askeri imkanlarını da kullanabileceğini ifade ederek yanıt vermiştir. Ancak bu talep Rusya tarafından engellenmiş ve çatışmalara Türkiye'nin ya da başka bir Müslüman devletin olası bir müdahalede bulunmaması yönünde bir görüş bildirilmiştir. Dahası 21 Mayıs'ta Erivan ile bir anlaşma imzalayan Moskova yönetimi, Rus Yedinci Ordusu'nun bölgede kalıcı olarak kalmasını sağlayarak Ermenistan'a örtülü bir destek vermiştir (Çiloğlu, 1998: 157).

7 Haziran 1992 tarihinde Ebulfez Elçibey Azerbaycan'ın yeni devlet başkanı seçilmiş ve Dağlık Karabağ sorununun çözümüne yönelik askeri ve diplomatik adımların sürdürüleceği bir politika belirlenmiştir. Bu kapsamda 27 Ağustos 1992 tarihinde Minsk Grubu Başkanı Mario Raffaelli'nin iki tarafa gerçekleştirdiği ziyaretin ardından Minsk Konferansı için görüşmelere başlanmış ve Azerbaycan, Ermenistan ve Kazakistan Dışişleri Bakanları arasında aynı gün Alma-Ata Beyannamesi imzalanmıştır. Söz konusu beyanname kapsamında 1 Eylül'den itibaren ateşkes sağlanmış, 3 Eylül'de taraflar Ermenistan sınırındaki İcevan Rayonu'nda bir protokol imzalamıştır. Ne var ki, Alma Ata Beyannamesi çok geçmeden Ermeniler tarafından reddedilmiş, aynı dönemde Rusya'nın arabuluculuk çabası da sonuçsuz kalmıştır (Aslanlı ve Cafersoy, 2016: 246). Esasen bu dönemde Ermenistan yönetimi ve Karabağ Ermenileri arasında bir görüş ayrılığı olduğunun belirtilmesi gerekmektedir. Savaşın siyasi ve ekonomik yükünü üstlenen Ermenistan'da şartlar özellikle 1992 sonlarında oldukça ağırlaşmış ve Cumhurbaşkanı Levon Ter-Petrosyan ABD ve BM'ye acil yardım için başvuruda bulunmuştur. Enerji hatlarının yanı sıra Gürcistan'dan geçen ulaşım hatlarının tahrip olması sonucunda kullanılamaz hale gelmesi Erivan yönetimini ekonomik darboğaza sürüklemiştir. Bu dönemde Türkiye, ciddi bir enerji krizi ile karşı karşıya kalan Ermenistan'a 300 milyon kilovat saat elektrik sağlayacak bir anlaşma imzalamıştır (Cornell, 1998: 62).⁴ Bununla birlikte Karabağ'daki Ermenilerin saldırıları genişleyerek devam etmiştir (Çiloğlu, 1998: 162).

1993 yılı bir yandan devam eden saldırılar diğer yandan taraflar arasında artan diplomatik girişimlerle başlamıştır. Şubat 1993'te Roma'da başlayan AGİK görüşmeleri Ermenilerin Karabağ çevresinde artan işgalleri nedeni ile bir kez daha kesintiye uğramış ve görüşmelerden çekildiğini açıklayan Azerbaycan'da

---

⁴ Bu anlaşma muhalefet ve Bakü'de büyük bir tepki aldığından iptal edilmek zorunda kalmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Cornell, 1998: 2).

1 Nisan'da olağanüstü hâl ilan edilmiştir. Artan saldırılar nedeni ile Türkiye Ermenistan'a Avrupa'dan gelen yardımları engellerken ABD de ilk kez Ermenistan'ı açıkça eleştirerek kınamıştır (Çiloğlu, 1998: 164). Nisan ayında Rusya Devlet Başkanı Yeltsin'in girişimiyle başlatılan barış görüşmelerine Azerbaycan'ın isteği doğrultusunda ABD dahil edilmiş, AGİK çerçevesinde sürdürülen diplomatik çabalarda Azerbaycan'daki iktidar değişikliğini kullanmak isteyen Ermenistan'ın beklentileri sonuçsuz bırakılmıştır. Bu çerçevede 3 Mayıs'ta Rusya, ABD ve Türkiye, AGİK çerçevesinde bir barış girişiminde bulunmuş, 1 Haziran'da durdurulan saldırılar sonrası tarafsız gözlemciler devreye girmiş ve 6 Haziran'da Cenevre'de gayri resmi görüşmeler başlatılmıştır. 14 Haziran'da Roma'da AGİK çatısı altında resmi görüşmeler yapılırken Ermenistan ile Karabağ Ermenileri arasında bir anlaşmazlık daha yaşanmış, Karabağ Ermenileri Türkiye'nin arabuluculuk rolüne karşı çıkmışlardır (Çiloğlu, 1998: 167). Bunun yanında Azerbaycan'da Karabağ birliklerinin komutanı Suret Huseynov'un bir darbe girişiminde bulunması üzerine ortaya çıkan siyasi krizi fırsat bilen Ermeniler barış sürecine rağmen bölgeye yönelik saldırılara tekrar başlamışlardır. Bu dönemde Ermenistan'la yaşanan savaşta Azerbaycan'a verilen desteğin artırılması, Rusya'nın dengelenmesi ve uluslararası alana ekonomik entegrasyonun sağlanması için Batı ve ABD ile iş birliğinin geliştirilmesi yönünde büyük bir çaba gösterilmiştir. Diğer taraftan askeri ve siyasi kanatta yaşanan anlaşmazlık ve etnik söylemlere dayanan ayrılıkçı hareketlerin ortaya çıkması nedeniyle sağlanamayan iç istikrar söz konusu çabaların sonuçsuz kalmasına yol açmıştır (Kerimoğlu, 2022: 11-12).

Azerbaycan'da ortaya çıkan kriz iktidar değişikliği ile sonuçlanmış, devlet başkanlığına Haydar Aliyev seçilmiştir. Aliyev'in Rusya'ya olan yakın tutumu ve diplomatik temasları ile Azerbaycan ve Ermenistan 1994 yılında ateşkes anlaşması imzalamıştır. İmzalanan ateşkes anlaşması iki açıdan önemlidir. İlk olarak söz konusu dönemde savaşın sahada kazanılmasının mümkün olmadığını ve devam eden savaşın ülkenin siyasi ve ekonomik istikrarının önündeki temel engel olduğunun anlaşılması ateşkesi zorunlu kılmıştır. Bunun yanında söz konusu ateşkes sonrasında özellikle enerji alanında büyük yatırımların önünün açılması ile Azerbaycan, Dağlık Karabağ sorununda uluslararası kamuoyunun desteğini aramıştır. Nitekim 1994 yılında büyük petrol şirketleri ile Asrın Antlaşması'nın yapılması Karabağ sorununun diplomatik yollarla çözümünü gerekli kılmış ve Azerbaycan yönetimi için birincil çözüm yolu olarak kabul edilmiştir. Bununla birlikte Azerbaycan elde ettiği enerji gelirlerini olası sert güç eylemlerine karşı askeri harcamalara da yönelerek rasyonel bir politika benimsemiştir.

Uluslararası alanda savaş sürecinde Azerbaycan'a kısmen insani destek verilse de askeri ve siyasi desteğin olmadığını belirtmek gerekir. Dahası zaman içerisinde Azerbaycan sınırları içerisinde yaşayan göçmenlere olan ilginin azalması ile verilen ekonomik yardımların gerilediği görülmektedir. Örneğin, 1993 yılında Azerbaycan'daki qaçqın ve mecburi köçkünler için yapılan yardım miktarı 97 milyon manat iken 2017 yılında bu miktar 30 milyon manata düşmüştür (Özsoy ve Sipahi, 2017: 112). Böylece Azerbaycan bir yandan diplomatik yolla topraklarını işgal altından kurtarmaya çalışırken diğer yandan göçmen nüfusun gereksinimlerini uzun yıllar boyunca büyük oranda tek başına üstlenmek zorunda kalmıştır.

4. Türk Dış Politikasında Dağlık Karabağ Savaşı ve Azerbaycan-Türkiye Siyasi İlişkileri

Yirminci yüzyılın son on yılı Türkiye'nin iç ve dış politikada önemli zorluklar ve fırsatlarla karşılaştığı bir dönem olmuştur. 1991-2002 yılları arasında koalisyon hükümetlerince yönetilen Türkiye, ekonomik açıdan küresel ekonomide yaşanan daralmaya paralel bir eğilim yaşamış, yüksek enflasyon ve yabancı kaynak yatırımlarında düşüş görülmüş, yüksek volatilité istikrarsızlığı beraberinde getirmiştir (Göcen, 2017). Aynı dönemde Türk dış politikasında ise Avrupa Topluluğuna tam üyelik sonrası ilişkilerin geliştirilmesi çabaları, Sovyetlerin dağılması ile Yugoslavya'nın çözülme süresine girmesi, Yunanistan ile süregelen anlaşmazlıkların askeri gerginliği artırması, Birinci Körfez Savaşı ve bağımsızlığını kazanan Kafkasya ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile ilişkilerin kurulması gibi konular öne çıkmaktadır.

Tarihsel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olan Balkanlar, coğrafi olarak Türkiye'nin Avrupa'ya açılan giriş kapısı niteliğindedir. Bölge, Türk ve müslüman nüfusun varlığı nedeni ile Ankara'nın kültür ve kimlik stratejisinin odak noktalarındandır. 1990'lı yıllarda, Bulgaristan ile azınlıklar konusunda yaşanan sorunların ardından ilişkiler gelişmeye başlarken Yunanistan ile Kıbrıs'ın yanı sıra Ege'de askeri denge ve karasuları konularında yaşanan anlaşmazlıklar devam etmiştir. Ancak bu dönemde Türkiye açısından en önemli gelişmelerin başında Yugoslavya'nın dağılması gelmektedir. Bağımsızlığını ilan eden ülkeleri Türkiye

tanırken önce Bosna (1992-1995) ardından Kosova’da (1998-1999) yaşanan savaş Türkiye’nin bölgede aktif rol almasına yol açmıştır. Bölgedeki çatışma ve savaşların sonlandırılmasına uluslararası kamuoyuyla hareket eden Ankara, Birleşmiş Milletler’in bölgede uyguladığı politikalara askerî ve siyasi bağlamda destek vermiş, Balkanlarda barışı sağlamaya yönelik oluşturulan çok uluslu güce dahil olmuştur.

1990 yılında Irak’ın Kuveyt’e saldırısı ile başlayan Birinci Körfez Savaşı, Türkiye’nin Orta Doğu politikasını yeniden şekillendirmiştir. Sınır güvenliğine yönelik bir tehdit algılayan Ankara, İncirlik hava üssünü Koalisyon kuvvetlerine tahsis ederek Irak’a yönelik oluşturulan Çekiç güce destek vermiştir. Bu dönemde Suriye, Irak ve İran gibi komşu ülkelerin PKK’ya vermiş oldukları destek İsrail ile ilişkilerin gelişmesine etki etmiş, Başbakan Tansu Çiller’in 1994 yılındaki İsrail ziyaretini askerî ve savunma alanlarında yapılan anlaşmalar izlemiştir. Böylece Türk dış politikasında pragmatik bir yol izlenmiş, ortak çıkarlara dayanan güvenlik temelli ilişkiler öncelenmiştir. Türkiye’nin İsrail ile yakınlaşma politikası Arap dünyasının eleştirilerine yol açsa da REFAHYOL hükümeti (1996-1997) döneminde Başbakan Necmettin Erbakan’ın öncülüğünde İslam dünyasını yapılan açılımın bir yansıması olarak D-8 Ekonomik İşbirliği Teşkilatı’nın kurulması önemli bir gelişme olmuştur.

Türkiye’nin bölgesel bir aktör olarak aktif politikalara yönelmesinde Sovyetlerin dağılması etkili olmuştur. Bağımsızlıkla birlikte savaşa evrilen çatışmalar Azerbaycan’ın iç ve dış politikasını etkileyen faktörlerin başında gelmektedir. 1988-1994 yıllarını kapsayan dönemde Azerbaycan siyasi, ekonomik ve toplumsal krizlerle karşı karşıya kalmış, Dağlık Karabağ anlaşmazlığı üçüncü ülkelerle ilişkilerin geliştirilmesini sınırlamıştır. Ateşkes anlaşmasının imzalanması ile 1994-2003 yıllarını kapsayan ikinci dönemde Azerbaycan iç istikrarını sağlayarak uluslararası alanda diplomatik çözüm arayışlarını önclemiştir. Bu kapsamda bir yandan Batı ile özellikle ekonomik alanda ilişkiler geliştirilmeye çalışılırken diğer yandan Rusya dengelenmiş, bölgede Ermenistan’ı çevreleme politikasının yanında askerî kapasitenin artırılmasına katkı sağlayacak ülkelerle iş birlikleri kurulmuştur. Bu ülkelerden biri olan Türkiye, Soğuk Savaş’ın bitimine hazırlıksız yakalanmıştır. Uzun yıllar boyunca Sovyetler’den sınırlarına yönelik tehdit algılayan ve dış politikasını buna göre kurgulayan Türkiye, Sovyetler’in dağılması ile ABD ve Batı nezdindeki en büyük kozlarından biri olan jeopolitik önemini kaybetme ihtimali ile karşı karşıya kalmıştır. Bununla birlikte, bağımsızlığını kazanan devletler için rol model olabilmesi ve sahip olduğu tarihi, kültürel, dini, etnik ve coğrafi yakınlıkla Sovyetler’den boşalan yeri doldurmak için önemli bir aday olarak görülmesi Türkiye’nin elini güçlendiren argümanlardır. Nitekim Türkiye bu fırsatı iyi değerlendirmiş; bölge ülkelerinin bağımsızlıklarını tanıyarak diplomatik ilişkiler kurmuş ve bu ülkelerin uluslararası kuruluş ve oluşumlara üyeliğini desteklemiştir. Türk Dünyasını siyasi, ekonomik ve kültürel yakınlaştırma çabalarından biri olan Türk Dili Konuşan Ülkeler Zirvesi’nin ilki 1992 yılında Ankara’da yapılmaya başlamıştır. Ancak bu Zirve aynı zamanda Türk devletleri arasındaki görüş farklılıklarını da ortaya çıkarmıştır. Zirve’de kişi, mal ve hizmetlerin serbest dolaşımına imkân tanıyan bir serbest ticaret düzenlemesi, ortak gümrük birliği, ortak bir ticaret ve yatırım bankası kurulması, demiryolu, karayolu ve havayolu bağlantıları ile telekomünikasyon imkanlarının geliştirilmesi gibi hızlıca oluşturulmuş önerilerin gündeme gelmesi kimi Türk devletleri tarafından olumsuz karşılanmıştır. Türk devletleri tarafından beklenen desteğin Türkiye’nin bölgeye yönelik politikaları ile yeterince örtüşmemesi bazı devletlerin Zirvelere olan isteğini azaltmıştır. Bunun yanında Rus dış politikasında eski Sovyet ülkeleri ile ilişkilerin geliştirilmesi savunan Avrasyacıların Atlantikçilerle olan rekabetinde öne çıkması Rusya’nın bölgede siyasi nüfuzunu artırmasında etkili olmuştur. Nitekim Türk devletlerinin mesafeli yaklaşımları ve Rusya’nın siyasi, askerî ve ekonomik oluşumlarla (Bağımsız Devletler Topluluğu, Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü, Avrasya Ekonomik Birliği vs.) bölge ülkelerini kendine çekme çabaları neticesinde Türkiye daha çok ekonomik ve kültürel iş birliklerine yönelmiştir. Ancak Türkiye’nin Orta Asya ile köprüsü durumunda olan Azerbaycan ile ilişkileri önce Karabağ savaşı gölgesinde ardından ekonomik temelli iş birlikleri çerçevesinde sürdürülmeye devam etmiştir.

4.1. Savaş Dönemi

Bağımsızlıkla birlikte Birleşmiş Milletler (BM), Avrupa Güvenlik ve İş birliği Teşkilatı (AGİT), İslam İş birliği Teşkilatı (İİT) gibi oluşumlara üye olmaya başlayan Azerbaycan aynı zamanda Avrupa Birliği (AB) ve Kuzey Atlantik Anlaşması Örgütü (NATO) ile iş birlikleri kurarak uluslararası sisteme entegre olmaya çalışmıştır.

Bununla birlikte özellikle 1993 yılına kadar geçen dönemde Azerbaycan hükümetinin dış politikasını karakterize eden temel unsurlardan biri tutarlı ve ilkeli bir dış politika seyrinin olmamasıdır. Devlet başkanlığına gelen ilk iki lider, dış politika ve diplomatik misyonun temel görevlerini, Azerbaycan devletinin stratejik çıkarlarını, bölgesel ve uluslararası ilişkiler alanında devlet politikasının temel özünü farklı şekillerde açıklayarak birbirinden uyumsuz adımlar atmışlardır (Hesenov, 2005: 183). Söz konusu sürece devam eden Ermeni saldırıları da eklenince siyasi istikrarın sağlanması imkânsız hale gelmiştir. 1990'lı yıllarda kaçınılmaz olarak Karabağ sorunu ile bağlantılı olarak kurgulanan dış politikada ekonomik ve siyasi ilişkiler birlikte sürdürülmüştür. Özellikle Haydar Aliyev döneminde Azerbaycan'da yatırım yapmak isteyen şirketlere ev sahipliği yapan yabancı devletlerin, kriz döneminde Azerbaycan'ı desteklemeleri için siyasi düzeyde müdahil olması gerektiği yönünde bir tutum benimsenmiştir (Cornell, 2011: 219).

Bu noktada Bakü'nün bağımsızlığını pekiştirme ve enerji kaynaklarını ihraç etmede en büyük destekçisi Türkiye olmuştur. Azerbaycan'ı uluslararası alana entegre etmeye yönelik çabalara karşın ülkenin içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik koşullar Karabağ konusundaki desteği kısmen sınırlamış, bu durum Birinci Karabağ Savaşı'nın Azerbaycan aleyhine sonuçlanmasında etkili olmuştur. Diğer bir anlatımla bu dönemdeki ilişkiler büyük oranda Karabağ Savaşı'nın gölgesi altında bir seyir izlemiştir. Bu kapsamda Davutoğlu'nun (2009: 127) 'Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrasında en büyük stratejik kaybı' olarak ifade ettiği Karabağ'ın Ermenistan tarafından işgali ve siyasi ilişkiler süreci genel olarak üç dönemde ele alınabilir:

Sovyetlerin henüz dağılmadığı *Şubat 1988-Aralık 1991 arası dönemde* Türkiye Karabağ sorununu Sovyetler Birliği bünyesinde değerlendirerek "iç işlere karışmama" politikası uygulamıştır. Bu dönemde muhalefetin ve kamuoyunun itirazlarına karşın iktidar kanadı Azerbaycan'a doğrudan bir destekte bulun(a)mamıştır. Dahası 20 Ocak Olaylarının yaşandığı günlerde ABD'de bulunan Cumhurbaşkanı Turgut Özal'a International Club'ta ülkedeki mevcut duruma karşı Türkiye'nin tutumunun ne olacağı konusu sorulduğunda verdiği cevap uzun yıllar tartışılmıştır:

Her şeyden önce, Azerbaycan bir Sovyet Cumhuriyeti'dir. Aramızda çok kısa bir sınır vardır. Sovyet Ermenistan'ıyla sınırımız çok daha uzundur. Azerbaycan'la sınırımız doğrudan Azerbaycan ile değil, Azerbaycan'a bağlı Nahçıvan iledir. Bu sınırın uzunluğu sadece 6-7 kilometredir. Aslında Azerbaycanlılar, Anadolu'daki Türk halkından daha çok İran Azerilerine yakındırlar, lehçelerimiz farklıdır. Bir başka fark daha vardır. Mezheplerimiz ayrıdır. Onlar Şii'dir, biz Sünni'yiz, Sovyetler Birliği'ndeki Türkçe konuşan ya da Müslüman gruplara karışmak istemeyiz. Sovyetler Birliği'nde sorunlarla karşılaşılmasını istemeyiz. Gorbaçov'un izlediği politikaların düzenli bir şekilde uygulanmasını arzu ederiz. Ancak, büyük değişimlerle birlikte bazı sorunlar olacaktır" (Kara, 2012: 67).

Cumhurbaşkanı Özal'ın Karabağ sorununa yaklaşımı zaman geçtikçe değişmiş, özellikle dönemin başbakanı Süleyman Demirel ile yaşadıkları görüş farklılıkları kamuoyuna yansımıştır. 18 Ekim'de bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan 9 Kasım 1991 tarihinde ilk kez Türkiye tarafından tanınmış ve Azerbaycan'ı diğer Türk devletlerinin tanınması izlemiştir. Böylece Ankara, Sovyet sonrası dönemde bölgeye olan ilgisini göstererek üst düzey ziyaretlerle başlayan bir yakınlaşma stratejisi izlemiştir.

1992-1993 döneminde bir tarafsızlık politikası ile arabuluculuk rolü üstlenen Ankara tarafından Ermenistan'a insani ve ekonomik yardımlarda bulunulurken Azerbaycan yönetimi ile siyasi ilişkilerin geliştirilmesine ve Karabağ konusunda mümkün olan desteğin verilmesine çaba gösterilmiştir. Bu kapsamda 24-25 Ocak 1992 tarihlerinde Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Ayaz Mutallibov'un Türkiye ziyaretinde çeşitli alanlarda iş birliği konularını kapsayan ve iki ülke arasındaki ilk anlaşma olan 11 maddelik "Dostluk, İşbirliği ve İyi Komşuluk Anlaşması" imzalanmıştır (Qasımlı, 2015: 429). Şubat ayı sonunda dönemin Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin diplomatik ilişkilerin kurulması ve ihtiyaçların belirlenmesi amacıyla Orta Asya, Ukrayna ve Azerbaycan'ı kapsayan bir ziyaret gerçekleştirmiştir. 28 Şubat'ta gerçekleşen Bakü ziyaretinde; vizesiz bir aylık seyahati öngören vize bağımsızlığı, dışişleri bakanlıkları arasında iş birliği ve diplomatların Türkiye'de staj görmesi, milli eğitim bakanlıkları arasında protokoller gibi başlıklarda anlaşmalar imzalanmıştır (Şimşir, 2011: 306-307). Anlaşmanın imzalanmasından kısa bir süre sonra (6 Mart 1992) Mutallibov istifa etmiş yerine vekaleten Yakup Memmedov getirilmiştir. Bu süreçte dönemin başbakanı Süleyman Demirel içerisinde Azerbaycan'ın da olduğu bağımsız Türk Cumhuriyetlerini kapsayan bir ziyaret gerçekleştirmiştir. 25 yıl aradan sonra Bakü'ye gerçekleşen bu ikinci ziyarette Azerbaycan meclisinde bir konuşma yapan Demirel, ülkenin içinde bulunduğu siyasi atmosfere ve Karabağ konusuna değinerek sorunun dünya kamuoyuna daha iyi anlatılması gerektiğini ifade etmiştir (Şimşir, 2011: 352). 3 Mayıs 1992 tarihinde Türkiye'nin Bakü

Büyükelçiliği açılmış; eğitim, kültür, teknik ve bilimsel iş birliği konularını kapsayan Türkiye-Azerbaycan Ortak Bildirisi kabul edilmiştir. Bunun yanında Demirel'in söz konusu gezisi çerçevesinde Türk Cumhuriyetlerinin devlet başkanlarını bir araya getiren Zirve toplantılarının yapılması konusunda mutabakata varılmıştır (Şimşir, 2011: 376; 400). Diğer taraftan Mayıs ayı içerisinde Şuşa ve Laçın'ın ardından Ermenilerin Nahcivan'ın Türk sınırına yaklaşık 10 kilometre mesafedeki Sederek kasabasına yönelmesi Türkiye'nin 1921 yılında Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ile yapmış olduğu Kars Anlaşması'ndaki haklarına dayanarak itiraz etmesini sağlamıştır. Nahcivan bölgesi Başkanı Haydar Aliyev'in Türkiye'den askeri yardım talebinde bulunmasının ardından dönemin Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Muhittin Füsünoğlu ordunun olası bir harekât için hazır olduğunu bildirmiştir. Türkiye'de durumun gerginleşmesi üzerine Rusya'nın BDT Ortak Silahlı Kuvvetleri Komutanı Yevgeny Shaposhnikov, üçüncü taraf müdahalesinin (Türkiye'nin) Üçüncü Dünya Savaşı'nı tetikleyebileceğini beyan eden bir açıklamada bulunmuştur (Kasım, 2012: 98). Dahası, 15 Mayıs 1992 tarihinde Taşkent'te Rusya Federasyonu, Ermenistan ve beş Bağımsız Devletler Topluluğu üyesi arasında imzalanan savunma anlaşması anlaşmaya taraf devletlerin güvenlikleri tehlikeye düştüğünde birbirlerine yardım edeceklerini öngörmektedir. Bu kapsamda iki ülke arasında yaşanacak olası bir gerginlikte Moskova yönetiminin Ermenistan'ın yanında olacağı bir görünüm ortaya çıkmıştır (Lütem, t.y.). Söz konusu gelişmeler üzerine Süleyman Demirel sorunu bir kez daha diplomatik yollardan çözüme girişimlerini artırmıştır. ABD, İngiltere, İran, Gürcistan, Avrupa Birliği ve NATO sınırların kuvvet kullanarak değiştirilemeyeceğine ilişkin bir beyanatta bulunmuş, Rusya da yasa dışı eylemleri desteklemeyeceğini bildirerek Ermenistan'ı kınamıştır (Lütem, t.y.). Bunun yanında 28 Mayıs 1992 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti tarafından Nahcivan'da yapımı tamamlanan Hasret Köprüsü'nün açılışına Başbakan Demirel'in katılımı kamuoyunda Azerbaycan'a verilen desteğin bir yansıması olarak okunmalıdır.

Ankara'nın Karabağ Savaşı'nda Azerbaycan'ın yanında olmasına karşın Ermenistan'ın bölgesel politikardan dışlanmadığı, dış politikada temasların sürdürüldüğü belirtilmelidir. Bu kapsamda, Türkiye'nin inisiyatifi ile devletlerarası bir iş birliği örgütü olan Karadeniz Ekonomik İş birliği Örgütü (KEİ) kurulmuş, Ermenistan bizzat Türkiye tarafından örgüte dahil edilmiştir.⁵ Haziran ayı içerisinde yapılan devlet başkanlığı seçimini kazanan Elçibey'in ilk yurt dışı ziyareti de KEİ toplantısı çerçevesinde Türkiye'ye olmuştur. Çok geçmeden 28 Ekim-5 Kasım tarihleri arasında Türkiye'ye bir ziyaret daha gerçekleştiren Elçibey, Türk Dili Konuşan Ülkeler Zirvesine katılmıştır. Zirve'nin ardından resmi ziyaret kapsamında Azerbaycan Büyükelçiliği açılmış, iki ülke arasında dostluk, iyi komşuluk, ticaret, ulaşım vb. alanlarda iş birliğine ilişkin 6 anlaşma ve çok sayıda belge imzalanmıştır (Qasımlı, 2015: 435).

Erivan'ın işgali sonlandırmayıp aksine Azerbaycan topraklarına doğru genişletmesi nedeniyle Ankara, 1993-1994 yılları arasında daha somut eylem ve söylemlerle Bakü'nün yanında bir politika izlemiştir. Bu dönemde askeri olarak savaşın doğrudan tarafı olmayan Türkiye'nin arabuluculuk talebi Ermenistan tarafından kabul edilmemiş ancak sorunun uluslararası kuruluşlar nezdinde çözümü için diplomatik bir çaba gösterilmiştir (Çevikel ve Özsoy, 2023: 169). Nisan 1993'te, Ermeni güçlerinin Kelbecer bölgesini işgal etmesi üzerine Ankara Ermenistan'ı kınamış; kara ve hava sınırını kapatarak Ermenistan'a ambargo uygulamaya başlamıştır. Nisan ayının ilk haftasında Türk Cumhuriyetlerini kapsayan ziyaretlerde bulunan Cumhurbaşkanı Özal'ın, Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Azerbaycan-Ermenistan konusunu dile getirdiği ancak bu ülkelerden beklediği ölçüde bir destek göremediği ifade edilmektedir (Özdemir, 2014: 620). Aynı dönemde Azerbaycan'da bir kez daha artan siyasi kriz iktidar değişikliği ile sonuçlanırken Elçibey döneminin aksine Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde kısa süreli bir durgunluk yaşanmıştır. Haziran ayında meclis başkanlığı görevine gelen Haydar Aliyev, parlamentonun Elçibey'i görevden alması sonrasında ülkenin yeni cumhurbaşkanı olmuştur (Çevikel, 2023: 162).

---

⁵ Aynı dönemde İran ve Rusya gibi bölge ülkelerine karşı mesafeli olan ve Türkiye ile ilişkilerin geliştirilmesine yönelik bir politika benimseyen Elçibey yönetimi de Örgüte üye olmuştur. Bunun yanında Ekim ayında Mutallibov döneminde imzalanan BDT anlaşmasının onaylanmayacağı duyurularak ülkedeki Rus askeri üsleri kapatılmıştır. Milliyetçi kişiliği ile bilinen Elçibey'in Tahran ile anlaşmazlık yaşamada "Birleşik Azerbaycan" (Bütöv Azerbaycan) söylemi etkilidir. Buna göre, ülke nüfusunun önemli bir oranını Azerbaycan Türkeri'nin oluşturduğu İran ile kurulan diplomatik ilişkilere rağmen Elçibey, cumhurbaşkanlığı seçimlerinden önce İran'ın parçalanacağına ve bütün Azerbaycan'ın kurulacağına yönelik ifadeler kullanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Neciyev ve Qasımlı, 2020: 1270).

Devlet başkanlığına gelen Haydar Aliyev'in BDT anlaşmasını imzalaması, İran ile ilişkileri düzeltmeye çalışması, Elçibey yönetiminin Türkiye ile yapmış olduğu kimi anlaşmalardan ayrılması ve Türk vatandaşlarına vize zorunluluğu getirmesi gibi adımlar Ankara'da şüphe ile karşılanmıştır (Cornell, 1998: 62). Nitekim Cornell'e (2011: 367) göre söz konusu dönemde Aliyev, Türkiye'yi Azerbaycan'ın tek ortağı değil ortaklarından biri olarak görmektedir. Bununla birlikte çok geçmeden gerek NATO'nun Barış için Ortaklık programına dahil olması gerekse de enerji alanında başlatılan küresel projeler iki ülkenin yeniden yakınlaşmasını sağlamıştır. Bunun yanında Gürcistan'ın dahil olduğu üç taraflı ilişkilerin geliştirilmesi bölgesel entegrasyonun kurulması açısından önemlidir. Veliyev (2016: 112), Haydar Aliyev'in Türkiye politikasını beş başlıkta özetlemektedir:

- Haydar Aliyev, Türkiye ile ideolojik değil pragmatik ilişkiler kurmuştur;
- Türkiye, bölgesel güç dengesinin korunmasında Haydar Aliyev'in dış politikasının önemli bir parçası olmuştur;
- Azerbaycan'ın bilgi ve ekonomik ablukadan çıkmasında Türkiye ile ilişkiler önemli rol oynamıştır;
- Gürcistan'ı Azerbaycan-Türkiye iş birliğine dahil ederek üçlü ilişkilerin gelişmesini sağlamıştır;
- Türkiye ile ilişkiler birbirinin içişlerine karışmama ilkesine dayanmaktadır.

8-10 Şubat 1994 tarihlerinde Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in daveti ile Türkiye'ye ilk resmi ziyaretini gerçekleştiren Aliyev, verdiği demeçte Türkiye'yi 'Azerbaycan'a en yakın, kardeş ve dost ülke' olarak tanımlamıştır (Oral, 2002: 59). Görüşmeler sırasında aralarında "Türkiye Cumhuriyeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Dostluk ve Çok Yönlü İşbirliğinin Geliştirilmesine İlişkin Anlaşma"⁶ ve "Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında İş Birliği ve Karşılıklı Yardımlaşma Protokolü"nin bulunduğu 17 anlaşma imzalanmıştır. Yapılan protokol taraflardan birine üçüncü bir ülkenin saldırıda bulunması halinde diğerine destek olma olanağı tanınması açısından oldukça önemlidir (Aslanlı ve Hesenov, 2005: 149) Ancak bu dönemde söz konusu desteğin askeri niteliğe dönüşmediğinin altı çizilmelidir. 6 maddeden oluşan ve bir dönem daha uzatılabilmesinin önü açık olarak beş yıllık bir süreyi kapsayan Protokol ise kurumsal, askeri-güvenlik alanlarında iş birliği yapılmasını öngörmektedir (Qasımlı, 2015: 444). Bu ziyaretten kısa bir süre sonra Azerbaycan ve Ermenistan arasında Rusya'nın arabuluculuk yaptığı ateşkes anlaşması imzalanmıştır.

Savaş döneminde Karabağ sorununun Türkiye'nin iç siyasetinde bir bölünmeye yol açtığını da ifade etmek gerekir. Buna göre dönemin Cumhurbaşkanı Turgut Özal zaman içinde Azerbaycan'a verilmesi gereken destek konusunda fikir değiştirerek Ermenistan'a uyarı niteliğinde bir eylemin gerçekleştirilmesinden yana tavır sergilerken başbakan Süleyman Demirel Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki soruna Türkiye'nin taraf olmaması gerektiğini savunmuştur. 1992-1994 yılları arasında yönetimdeki görüş farklılıkları devam etmekle birlikte Ermenistan'ın işgalini durdurmaya yönelik çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. Bu kapsamda Demirel, çatışmaya müdahale etmesi ve arabuluculuk yapması için ABD Başkanı Bush'la iletişim kurmuş, uluslararası alanda Ermenistan'a verilen desteği eleştirmiş ve 1992 yılında Dağlık Karabağ sorununun NATO Siyasi Komisyonunda gündeme alınmasını sağlamıştır (İbadov, 2007: 109). Diğer taraftan Demirel'in ihtiyatlılık politikasının Hocalı'da Ermeniler tarafından gerçekleştirilen katliamlar sonrası bir kırılma yaşadığı ve özellikle Türk kamuoyunda Azerbaycan halkının yanında olma yönünde baskıların arttığı görülmektedir. Muhalif partiler tarafından hükümete yöneltilen eleştiriler de Türkiye'nin sorunun çözümünde Azerbaycan'ın yanında olma gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Dahası aynı dönemde çatışmaların Nahçıvan'a yönelmesi Türkiye'nin 1921 tarihli Kars Antlaşmasındaki haklarını gündeme getirmiş ve bölgeye Türk askerinin gönderilmesi tartışılmaya başlanmıştır. Bununla birlikte daha evvel ifade edildiği gibi Rusya'nın resmi makamları tarafından Türkiye'nin olası müdahalesinin üçüncü dünya savaşına yol açacağı dillendirilmesi sebebi ile herhangi bir adım atılmamıştır.⁷

⁶ 18 maddeden oluşan ve iş birliğinin hukuki ve kurumsal altyapısının oluşturulması ve güvenlik konularını kapsayan anlaşma 10 yıl geçerli olacak, sürenin sonunda feshedilmezse ikişer yıllık sürelerle uzatılacaktır (Şimşir, 2011: 680).

⁷ Cornell (1998: 53), 1921 antlaşmasına göre Türkiye'nin, Nahçıvan'da ve muhtemelen Dağlık Karabağ'da da garantör konumunda olduğunu, Dağlık Karabağ veya Nahçıvan'ın statüsündeki herhangi bir değişikliğin Türkiye'nin onayını gerektireceğini, bu yüzden Türkiye'nin çatışmada bir yabancı olarak tanımlanamayacağını ifade etmektedir.

Son olarak, Cornell (1998: 63-66) Ermenistan ve Azerbaycan'a yönelik politikanın oluşturulmasında ve uygulanmasında Türkiye'yi kısıtlayan beş faktör bulunduğunu ifade etmektedir:

- Dış politikasında Kemalizm öğretisinden hareket eden Türkiye'nin Kıbrıs ve Musul dışında ülkeyi herhangi bir dış çatışmaya dahil etmekten kaçınması (Bu durum başta Alparslan Türkeş olmak üzere milliyetçi cephe kadar muhalif siyasetçilerin de eleştirisine neden olmuş, Türkiye için Azerbaycan'ın da Kıbrıs kadar önemli bir bölgeyi temsil ettiği savunulmuştur);
- Batılı ülkelerin çatışmanın dışında kalmak isterken bazı durumlarda zımnen veya açıkça Ermenistan'ı desteklemelerine karşın Türkiye'ye Azerbaycan'ın safına katılmaması için baskı yapmaları. NATO üyesi olan Türkiye'nin savaşa dahil olması çatışmanın tırmanma riskine ve hatta Türkiye ile Rusya arasında (muhtemelen İran'ın da dahil olacağı) bir çatışmaya yol açacağına inanılması;
- Türkiye'nin siyasi ve ekonomik nedenlerle Moskova ile iyi ilişkileri sürdürmeye öncelik veren bir politika benimsemesi;
- "Ermeni soykırımı" iddialarının varlığı, söz konusu dönemde hem Ermenistan hem de diasporada Ermeniler tarafından sürekli kullanılmış olup Ermenistan'a karşı gerçekleştirilecek olan olası bir eylemin benzer söylemleri yeniden harekete geçirebileceği düşüncesi;
- 1974 yılında gerçekleştirilen Kıbrıs harekâtı sonrasında Türkiye'ye uluslararası alanda koyulan tepkinin tekrar edilme olasılığı.

Türkiye'nin söz konusu gerekçelerle Azerbaycan'a vermiş olduğu desteğin sınırlı olması zaman zaman Azerbaycan kamuoyunda da eleştirilere yol açmıştır. Örneğin 1993 yılında Kelbecer'in tahliyesi için Elçibey'in Türkiye'den talep ettiği helikopterin Rusya gerekçe gösterilerek Azerbaycan'a gönderilmemesi dönemin Bakü-Ankara ilişkilerinde en önemli olumsuzluklarından biri olarak öne çıkmaktadır (32. Gün Belgeseli). Bununla birlikte gerek bölge ülkelerinin Ermenistan'a olan desteği gerekse de küresel alanda savaşa dair oluşan kayıtsızlığın etkisi ile Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin bu dönemde gelişmeye başladığı belirtilmelidir.⁸

4.2. Savaş Sonrası Dönem

Savaş öncesi dönemde Karabağ Savaşı ikili ilişkilerin belirleyici ögesi olurken ateşkes anlaşmasının ardından enerji alanındaki iş birliği çabaları siyasi ilişkilerin gelişmesine katkı sağlayan temel itici güçtür. Bu dönemde özellikle karşılıklı ziyaretler ve anlaşmalar ilişkilerin gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Bunun yanında dönemin Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel ile Haydar Aliyev arasındaki kişisel yakınlığın getirdiği lider diplomasisi de bu süreci desteklemiştir. Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin ivme kazandığı dönem aynı zamanda Bakü yönetiminin Batı, Orta Asya Türk Devletleri ve İslam ülkeleri ile ilişkilerinin gelişmeye başladığı dönemdir.

Yakın coğrafyasında 1980-1988 Irak-İran Savaşının ardından başlayan Birinci Körfez savaşı Türkiye'nin jeopolitik önemini bir kez daha açığa çıkarmıştır. Irak'a karşı Batı ve ABD'nin yanında konumlanan Türkiye bu dönemde büyük bir ekonomik kriz yaşamıştır. Bunun yanında savaşın ardından Ankara'nın çabalarına rağmen Irak'ta fiili bir Kürt yönetiminin oluşması Türkiye'nin endişelerini artırmıştır. Kürt milliyetçiliğinin ve PKK terör örgütünün şiddet eylemlerinin arttığı bu dönemde Türkiye, askeri ve teknolojik gerekçelerle İsrail ile ilişkiler kurmaya başlamıştır. Bu durum Orta Doğu ülkelerinin Türkiye'ye yönelik tepkilerine neden olmuştur. Öyle ki, bu dönem Türkiye'nin Irak, İran ve Suriye ile en sorunlu dönemlerinden biridir. Bununla birlikte dış politikada uygulanan aktif diplomasi ve uluslararası kamuoyuyla birlikte hareket edilmesi Türkiye'nin stratejik önemini artırmıştır.

Türkiye açısından bakıldığında Azerbaycan ile kurulan ilişkiler, Sovyet sonrası dönemde bölgeye dair politikalar için bir ön adım niteliğindedir. Sovyetlerin dağılması ile jeopolitik önemini yitirme kaygısını

---

⁸ Savaş ve işgal dönemi boyunca İran ve Rusya Ermenistan'ı desteklemişlerdir. Örneğin, Nisan 1992'de İran, Ermenistan'a doğal gaz ve yakıt sağlamıştır. 2002 yılında ABD Dışişleri Bakanlığı, Ermeni şirketlerinin nükleer silahların yayılması konusunda İran'la iş birliği yaptığını belirten bir bildiri yayınlamıştır. Rusya ise, 1993-1996 yılları arasında Ermenistan'a 1 milyar dolar değerinde askeri mühimmat sağlarken, Aralık 1998-Şubat 1999 arasında on MiG-29 savaş uçağı ve bir S-300 uçaksavar füze sistemi teslim etmiştir (Çagaptay, 2005).

bölgesel güce evirebilme olanağında Azerbaycan ile kurulan yakınlığın rolü yadsınamaz. Dış politikada Rusya'nın etkisinin kırılması ve Batı ile ilişkilerin geliştirilmesinde Türkiye Azerbaycan'a büyük bir destek vermiştir. Bu noktada askeri ve ekonomik yardımların yanı sıra eğitimden yönetime kadar birçok alanda Azerbaycan Türkiye'nin birikiminden faydalanmıştır. Bulduğu konum itibari ile Orta Asya ile Türkiye arasında köprü rolü oynayan Azerbaycan, sahip olduğu enerji kaynakları ile de Türkiye'yi enerjide merkez ülke haline dönüştürebilme potansiyeli taşımaktadır.

NATO ve Azerbaycan Petrol Şirketi'nin uluslararası enerji şirketleri ile toplantısının olduğu 9-10 Haziran 1994 tarihlerinde Haydar Aliyev Türkiye'ye gelmiş, bu ziyaret sırasında çeşitli üst düzey görüşmeler gerçekleştirmiştir (Qasımlı, 2015: 447). Söz konusu temaslardan kısa bir süre sonra Azerbaycan enerji diplomasisi faaliyetlerine başlamıştır. Buna göre, 20 Eylül 1994 tarihinde Azeri, Çırak, Güneşli sahalarındaki petrolün uluslararası alana taşınmasını sağlamaya yönelik olarak 11 enerji şirketi (beşi Amerikan şirkettir) ile yapılan anlaşma Azerbaycan'ı uluslararası sisteme entegre eden en önemli adım olmuştur. Kamuoyunda "Asrın Anlaşması" olarak bilinen ve ekonomik niteliği ile öne çıkan anlaşma temelde Azerbaycan'ın varlığı ve bağımsızlığı açısından stratejik bir değere sahiptir. Bölgesel iş birliği imkanlarının gelişmesine imkân tanıyan anlaşma aynı zamanda Azerbaycan'ın Ermenistan ile yaşamış olduğu soruna uluslararası kamuoyunun desteğini aramada ve elde edilen ekonomik gelirle askeri imkân ve olanakların artırılmasında önemli bir araç olmuştur. Fuller (2013: 3)'in ifade ettiği gibi zengin enerji rezervleri Azerbaycan'ın Karabağ sorununun çözüme kavuşturulması aşamasında elindeki en etkili gücüdür. Söz konusu potansiyel Dağlık Karabağ'ın kontrolünün yeniden elde edilmesi amacıyla silahlı kuvvetlerin modernize edilmesinin yanı sıra Rusya ve İran'ın bölgedeki nüfuzunun kırılması, petrol ve doğal gazın Moskova'nın kontrolü dışındaki ağlar üzerinden ihraç edilmesi yönünde kullanılmıştır.

1995 yılında Haydar Aliyev'e yönelik darbe girişiminde Aliyev'in dönemin Türkiye Başbakanı Tansu Çiller'i itham etmesi iki ülke arasındaki ilişkilerin ilk ciddi sınavlarından biri olurken darbe girişimi konusundaki uyarının Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel tarafından yapılmış olması ilişkilerin kopmasını etkileyen temel etmenlerdendir (Cornell, 2011: 372). Bunun yanında bu dönemde Azerbaycan'ın Türkiye'ye yönelik en önemli eleştirilerinden biri Nisan 1995'te Türkiye'nin uluslararası havayolu şirketleri için Ermenistan'a hava koridorunu açmasıdır.⁹ Erivan'a tesir etmenin kolaylaşacağı savından hareket eden Türkiye'ye Azerbaycan Cumhurbaşkanı, sınır kapılarının açılmasının hiçbir fayda getirmeyeceğini vurgulayarak başbakan Tansu Çiller'in Ermenistan politikasını sert bir şekilde eleştirmiştir (Qasımlı, 2015: 469). Bununla birlikte aynı dönemde Tansu Çiller başkanlığındaki heyetin Azerbaycan'a gerçekleştirdiği ziyarette Asrın Anlaşması'nda Türkiye'nin %1,75 olan payının %6,75'e çıkarılmasına ilişkin bir anlaşmanın imzalanması dikkat çekicidir (Əhmədov, 2010). Diğer taraftan 1995 yılında Azerbaycan'da parlamento seçimi gerçekleşmiş ve Azerbaycan'ın ilk anayasası kabul edilmiştir (Qasımlı, 2015: 462). Seçimlerin ardından 7 Aralık'ta Süleyman Demirel Azerbaycan'a bir ziyaret gerçekleştirmiş ve iki ülke arasında "Ekonomik İşbirliğine İlişkin Ortak Deklarasyon ve Mutabakat Zaptı (Birgə Bəyanat və iqtisadi əməkdaşlıq haqqında memorandum)" imzalanmıştır. Temelde enerji iş birliğinin geliştirilmesine yönelik olan ziyarette vize rejiminin sadeleştirilmesi, Ankara'da Azərbaycan büyükelçiliğinin açılması, Bakü'de Türkiye'nin yeni büyükelçilik binasının inşası gibi konular görüşülmüştür (Qasımlı, 2015: 463-464)

Haydar Aliyev 5-9 Mayıs 1997 tarihlerinde Türkiye'ye resmi bir ziyarette bulunmuş, ziyaret kapsamında Azerbaycan'ın Hazar'dan çıkardığı petrolün Türkiye üzerinden pazarlanması, Ermenistan'ın kınanması, Türkiye'nin Ermenistan'la ticaretinin sıfırlanması gibi konular görüşülmüştür. Görüşmelerin ardından Stratejik İşbirliğinin Derinleştirilmesine İlişkin Deklarasyon, Stratejik İşbirliğinin Geliştirilmesine Yönelik Ek İşbirliği Protokolü ve Küçük ve Orta Ölçekli Sanayi Kuruluşları, Elektrik Enerjisi Alanında İşbirliği Anlaşması ve diğer önemli belgeler imzalanmıştır (Babayeva, 2013: 73). Türkiye ziyaretinin ardından ABD'ye resmi bir ziyaret gerçekleştiren Aliyev'in "Türkiye bizim dünyaya açılan pencereyiz" ifadesi dikkate değerdir (Qasımlı, 2015: 470). Nitekim, Kasım 1997'de başbakan Mesut Yılmaz'ın Azerbaycan,

⁹ Söz konusu dönemde Ermenistan'ın Cumhurbaşkanı olan Levon Ter-Petrosyan Karabağ sorununun çözülmesi ve Türkiye ile ilişkilerinin düzeltilmesi konusunda diasporadan farklı bir bakış açısına sahiptir. Mevcut durumda Ermenistan'ı bölgesel politikalara dahil etmenin imkânsız olduğunu ve ülkenin refahının geliştirilemediğini gören Petrosyan çeşitli açılımlar yapmaya çalışmış ancak başarılı olamamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Palabıyık ve Deveci Bozkuş, 2000: 262).

Şubat 1998'de Haydar Aliyev'in Türkiye ziyaretinde görüşülen temel konuların başında Bakü-Ceyhan petrol boru hattı bulunmaktadır. 18 Ekim 1999 tarihinde de Cumhurbaşkanı Demirel'in Bakü ziyaretinde iki ülke arasındaki siyasi, ekonomik ve askeri iş birliği ile Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattının inşası konuları ele alınmış, Kasım ayında AGİT İstanbul Zirvesi'nde ham petrolün Bakü-Tiflis-Ceyhan Ana İhraç Boru Hattı yoluyla Azerbaycan Cumhuriyeti, Gürcistan ve Türkiye Cumhuriyeti toprakları üzerinden taşınmasına ilişkin anlaşma imzalanmıştır (Qasımlı, 2015: 475-478).

Siyasi ve ekonomik açıdan uluslararası sisteme entegre olmaya çalışan Bakü için bölgesel güvenlik ve istikrarın sağlanması oldukça önemlidir. Bu kapsamda özellikle Gürcistan ile ilişkilerin ikili ve üç taraflı çerçevede geliştirildiği siyasi, ekonomik ve askeri iş birliğinin genişletildiği görülmektedir. Bunun yanında Rusya-Çeçenistan Savaşı ile ilgili olarak Moskova'nın Azerbaycan'a baskı yapması ve Hazar Denizi'nin paylaşımı konusundaki anlaşmazlık dolayısıyla İran'ın Azerbaycan'a yönelik tehditkâr tutumu 2000'li yılların başlarında üç ülke arasındaki ilişkileri etkileyen faktörlerin başında gelmektedir. Öyle ki, Haydar Aliyev tarafından 9 Ocak 2000 tarihinde gerçekleştirilen Türkiye ziyaretinde Kafkasya'daki gelişmeler masaya yatırılmış ve ardından 15 Ocak'ta Demirel'in Gürcistan'ı ziyareti sırasında bölgesel istikrarın sağlanabilmesi amacıyla yönelik olarak AGİT şemsiyesi altında Kafkas İstikrar Pakti'nin (KİP) kurulması konusu gündeme getirilmiştir (Celac, Emerson ve Tocci, 2000: 1).

Demirel ve Aliyev arasındaki dostluğun ülkeler arasındaki iş birliğinin geliştirilmesindeki rolü yadsınamaz. 2000 yılında Türkiye'de Cumhurbaşkanlığına Ahmet Necdet Sezer'in gelmesi ile başlayan süreçte dış politikanın kısmi bir eksen kaymasına uğradığı ifade edilmelidir. Bununla birlikte cumhurbaşkanı ilk yurt dışı ziyaretini 1-12 Temmuz 2000 tarihinde Azerbaycan'a yapmıştır. Bu dönemde 'sözde Ermeni soykırımı' iddialarına karşı Bakü'nün Ankara'ya siyasi desteğinin altı çizilmelidir. Öyle ki, 2001 yılında Fransız parlamentosu sözde Ermeni "soykırımı" projesini kabul etmiş, Fransa Cumhurbaşkanı Jacques Chirac'ın girişimiyle Ermenistan Cumhurbaşkanı Robert Koçaryan'la görüşmek üzere Paris'e giden Haydar Aliyev, Fransız Parlamentosu'nun aldığı bu karara itirazını dile getirmiştir (Qasımlı, 2015: 495).

Ahmet Necdet Sezer'in Türkiye'nin yeni Cumhurbaşkanı olması ve 2002 yılında Adalet ve Kalkınma Partisi (Ak Parti)'nin iktidara gelmesi Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Bu dönemde lider diplomasisi kısmen zayıflamış, AK Parti'nin ilk döneminde özellikle Avrupa Birliği ile ilişkilerin geliştirilmesi temel öncelik olarak belirlenmiştir. Diğer taraftan Batı ve ABD'nin, Ankara-Erivan ilişkilerinin normalleştirilmesi yönündeki istek ve baskısı Azerbaycan'ı rahatsız etmiştir. Bununla birlikte enerji konusundaki iş birliği ise kesintisiz sürdürülmüştür. Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev'in Mart 2001'deki Türkiye ziyaretini A. Necdet Sezer'in 17-18 Eylül 2002 tarihleri arasındaki Bakü ziyareti izlemiştir. Bu görüşmelerde sözde Ermeni soykırımı, Dağlık Karabağ ve çevre kentlerin işgali, Bakü-Tiflis-Ceyhan hattının yapımı, Şahdeniz bölgesinden çıkarılacak doğal gazın Türkiye'ye ihraç edilmesi gibi konular gündeme gelmiştir (Qasımlı, 2015: 495). Azerbaycan enerji diplomasisinin hız kazandığı bu dönem aynı zamanda İran ile gerginliğin en yüksek seviyelere ulaştığı dönemlerdendir. Öyle ki, Hazar Denizi'ne kıyıdaş ülkelerden biri olan İran, Bakü'nün bölgedeki enerji arama ve çıkarma çalışmalarına engel olmaya çalışarak Azerbaycan hava sahasını ihlal etmiştir. Yaşanan gelişmeler üzerine Azerbaycan ve Türkiye İran'a nota vermiş, Genelkurmay Başkanı Hüseyin Kıvrıkoğlu Ağustos 2001'de Azerbaycan'a bir ziyaret gerçekleştirmiştir (İsmailzade, 2005: 6). Söz konusu dönemden sonra iki ülke arasındaki askeri ilişkilerin boyutunun genişlediğini, askeri tatbikatlardan teknoloji transferine kadar birçok alanda iş birliği yapıldığını belirtmek gerekir.

Ocak 2003'te Ak Parti başkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın öncülüğünde Azerbaycan'a ilk resmi ziyaret gerçekleştirilmiştir. Ziyaret çerçevesinde Dağlık Karabağ sorununun çözümü, petrol ve doğal gazın Türkiye'ye ve Batı pazarlarına ihracı, terörle mücadele, askeri alanda iş birliğinin genişletilmesi gibi konular görüşülmüştür (Qasımlı, 2015: 514). Ekim ayında gerçekleşen seçimler sonrasında ise İlham Aliyev Azerbaycan'ın yeni cumhurbaşkanı olmuştur. Çok geçmeden iki ülke arasında Kuzey Kıbrıs nedeni ile bir gerilim yaşanmıştır. Buna göre, Türkiye'ye yaptığı ziyarette İlham Aliyev, Kıbrıs'ın birleşmesi referandumunun başarısız olması halinde Azerbaycan'ın adanın Türk kısmını uluslararası alanda tanıyan ilk ülkelerden biri olacağını söylemiştir. Ancak, Mayıs 2004'te Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi'nin

Strasbourg'daki oturumunda Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin Avrupa Konseyi'nde temsil edilmesini sağlayacak yasa tasarısının oylamasına, biri hariç hiçbir Azerbaycan delegesi katılmamış ve tasarı reddedilmiştir. İki ülke kamuoyu tarafından da eleştirilen bu durum 27 Temmuz 2005 tarihinde Azerbaycan'ın, Kuzey Kıbrıs Cumhuriyeti'ne doğrudan uçuş açan ilk ülke olmasıyla yerini yumuşamaya bırakmıştır (İsmailzade, 2005: 8).

5. Sonuç

1990'lı yıllar siyasi ve ekonomik açıdan Türkiye önemli zorluklarla karşı karşıya kalmasına karşın dış politikada en aktif olunan dönemlerdendir. Bölgesinde artan çatışma ve savaşlara karşın ciddi bir saldırı tehdidi yaşamayan Ankara ortak tarih, kültür, etnik kimlik ve çıkarlara dayalı bir strateji izlemiş, uluslararası kurum ve kuruluşlarla iş birliğini artırmıştır. Yaklaşık yetmiş yıl süren Sovyet hakimiyetinin ardından 1991 yılında bağımsızlığını kazanan Azerbaycan 1993 yılına kadar siyasi bir istikrarsızlık süreci yaşamıştır. Bu durum bir yandan Ermenistan'la devam eden savaşta Azerbaycan'ın toprak kayıplarını artırırken diğer yandan ülkenin küresel alana entegrasyonunu geciktirmiştir. Adı geçen dönemde Bakü'yü en fazla destekleyen ülke Türkiye olmasına karşın ilişkiler genel olarak Dağlık Karabağ meselesi çerçevesinde şekillenmiştir.

1993 yılında Haydar Aliyev'in cumhurbaşkanlığına gelmesi ile Azerbaycan iç ve dış politikada bir dönüşüm sürecine girmiştir. Aliyev'in Rusya'yı dikkate almayan siyasi, ekonomik, diplomatik ya da askeri bir politikanın başarı şansının olmadığı düşüncesinden hareket ettiğini söylemek mümkündür. Böylece dış politikasını uluslararası çıkarlarına uygun bir şekilde kurgulayan Bakü yönetimi, mevcut zorlukları aşmasını sağlayacak adımlar atmıştır. Bu kapsamda cumhurbaşkanlığına gelmesinin ardından önce BDT üyeliğini onaylayan Aliyev, Mayıs 1994'te Ermenistan'la ateşkes anlaşmasını imzalayarak ülkedeki krizi sonlandırmıştır. Bunun yanında bir denge siyaseti benimsenmiş, 4 Mayıs 1994 tarihinde NATO'nun Barış İçin Ortaklık programına dahil olunarak Kosova, Afganistan ve Irak'taki barışı koruma misyonlarına katkıda bulunulmuştur. Böylece bir yandan askeri kapasite ve olanaklarını geliştiren Azerbaycan diğer yandan Türkiye ile ilişkilerini derinleştirmiştir.

1991-1994 yılları arası dönemde Dağlık Karabağ Savaşı gölgesinde ve liderlerin etkisi ile gelişen ilişkiler ateşkes anlaşması sonrasında enerji diplomasisine evrilmiştir. Bunun yanında sözde Ermeni soykırımına karşı iş birliği, Bakü'nün uluslararası alandaki tanınırlığının artırılması ve Türk dünyasının bütünleşme çabası bağımsızlık sonrası ilişkilerin temel konu başlıklarındandır. Uzayan Ermeni işgaline karşı sorunu diplomatik yollardan çözmeye çalışan Azerbaycan'ın bölgesel ve küresel nitelikli örgüt ve teşkilatlara üye olmasında Ankara'nın desteği büyüktür. Buradan hareketle, yönetim biçimleri ve niteliklerinden bağımsız olarak devletlerin dış politikalarında kendi çıkarları doğrultusunda hareket etme eğiliminde oldukları görülmektedir. Yapısalcı teoriye göre kimlik, tarih, kültür, fikir gibi ortak unsurlar devletlerin kararlarında belirleyici olmakta, etkileşim halinde olma durumu da politikaların değişebilirliğine olanak tanımaktadır. Bu kapsamda uzun yıllar Sovyet hakimiyeti altında kalan Azerbaycan bağımsızlığını kazanmasının ardından Türkiye ile yakın ilişkiler kurabilmiştir. Bu yakınlık diğer Türk devletlerini kapsayacak şekilde genişletilmiş, Türkiye'nin öncülüğünde başlatılan Zirveler sürecinde iş birliğinin temelleri atılmıştır. Dahası, sadece bağımsız Türk devletlerini değil, Rusya ve Moldova'ya bağlı özerk cumhuriyetleri de bünyesine dahil eden TÜRKSOY kültürel birliği/bütünlüğü vurgulayan ve ortak değerleri yansıtan önemli bir araç olarak kurgulanmıştır. Söz konusu dönemde yakın coğrafyadaki gelişmeler düşünüldüğünde Türkiye'nin Azerbaycan ile olan ilişkilerini kimlik, kültür, fikir, çıkar ortaklığının bir yansıması olarak yapısalcı teori ile açıklamak mümkündür. Nitekim, Azerbaycan'la ilişkilerin geliştirilmesi Türk dış politikasının önemli bir amacı olmuştur. Adı geçen dönemde Türkiye'nin Azerbaycan'la ilişkilerinin gelişmesini etkileyen çeşitli faktörler bulunmaktadır. İlk olarak, Sovyetlerin dağılması ile bölgede oluşan güç boşluğunu Türkiye sahip olduğu jeopolitik, etnik, dini, kültürel avantajlara dayanarak doldurmak istemiştir. İki ülke arasındaki ilişkiler çok boyutlu hale getirilerek Orta Asya Türk devletlerini de kapsamış ve "Türk dünyası" çeşitli oluşum ve örgütlerle yeniden bir araya gelme şansı bulmuştur. İkinci olarak Türkiye'nin bölgeye yönelik politikaları özellikle 1990'lı yıllarda büyük oranda ABD ile eşgüdümlü sürdürülmüştür. Yürütülen enerji diplomasisi, NATO ile iş birliğinin geliştirilmesi ve sonraki dönemde Azerbaycan'ın AB'nin komşuluk politikasına dahil edilmesi bölgedeki Rus etkisinin sınırlanması çabalarına hizmet etmektedir. Son olarak Türkiye'nin enerji merkezi olma iddiasında Azerbaycan'la yürütülen enerji diplomasisinin etkisi büyüktür.

Yürütülen iş birliği iki ülkenin yanında Türk dünyasının da ortak çıkarıdır. Petrol ve doğal gaz alanında küresel projelere imza atılması ile Türkiye, kaynak ülkelerini çeşitlendirmiş, enerji güvenliğini artırmış ve bu alanda önemli bir geçiş güzergahına dönüşmüştür. Geline nokta, Kazakistan ve Türkmenistan'ın da bu projelere dahil olması sağlanmış, bu ülkeler bilinen enerji ihracatçısı devletlere karşı alternatif aktörlere dönüşebilme olanağına kavuşmuşlardır.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.
The authors have no conflict of interest to declare.

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).
Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Kaynaklar

- Arslan, G. (2022), Hocalı Katliamının Tarihsel Arka Planı ve Katliamın Türk ve Batı Basınına Yansımaları, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (2), s. 522-570.
- Aslanlı, A. ve Hesenov, İ. (2005), Haydar Aliyev Dönemi Azerbaycan Dış Politikası, 1. Baskı, Ankara: Platin
- Azarova, V. (2015), Chiragov and others v. Armenia Judgment (Application no: 13216/05), Strasbourg.
- Azərbaycan Tarixi (2007), Cilt I, Azerbaycan: Çırağ Nəşriyyatı.
- Azerbaycan-Ermenistan Savaşı (1993), 32. *Gün Arşivi*, <https://www.youtube.com/watch?v=VjTnmn5O7c4>, (Erişim Tarihi: 12.02.2024).
- Babayeva, V. (2013), *Haydar Aliyev Dönemi Türkiye-Azerbaycan İlişkileri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Ticaret Üniversitesi.
- Bayramlı, N. (2023), Qarakənd faciəsindən 32 il ötür..., Yeni Azərbaycan, https://www.yeniazerbaycan.com/-xeberlenti_e93250_az.html (Erişim Tarihi: 31.05.2024).
- Bozdağlıoğlu, Y. (2012), Konstrüktivizm ve Rol Teorisi: Kimlik, Rol ve Dış Politika Analizi, (Der. T. Arı), *Uluslararası İlişkilerde Postmoder Analizler-1*, s. 127-150, Bursa: MKM Yayınları.
- Caferov, N. ve Aslanlı, A. (2016), Karabağ Sorunu'nda Ateşkes ve Rusya, *Ermeni Araştırmaları*, 53, s. 239-260.
- Cafersoy, N. ve Aslanlı, A. (2021), Russia's Policy During the 44-Day Karabakh War, *Insight Turkey*, 23 (4), s. 213-230.
- Cornell, Svante E. (1997), Undeclared War: The Nagorno-Karabakh Conflict Reconsidered, *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, 20(4), s. 1-20.
- Cornell, Svante E. (1998), Turkey and the Conflict in Nagorno Karabakh: A Delicate Balance, *Middle Eastern Studies*, 34 (1), s. 51-72.
- Cornell, Svante E. (2011), *Azerbaijan Since Independence*, M.E. Sharpe Armonk, New York London, England.
- Çevikel, Ş. (2023), Resulzade'den İlham Aliyev'e Azerbaycan-Türkiye Siyasi İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme, *Anasay*, 26, s. 156-171.
- Çevikel, Ş. ve Özsoy, B. (2023), Azerbaycan Ermenistan Sorununda Türkiye, (Ed.: F. Kaya), *Türkiye'nin Orada Ne İş Var? -Türkiye'nin Bölge Ülkeleriyle İlişkileri*, s. 163-186, Ankara: Nobel Yayınları.
- Çiloğlu, F. (1998), *Rusya Federasyonu'nda ve Transkafkasya'da Etnik Çatışmalar*, İstanbul: Sinatle.

- Davutoğlu, A. (2009), *Stratejik Derinlik- Türkiye'nin Uluslararası Konumu*, İstanbul: Küre Yayınları.
- Dormer, R. (2017), The Impact of Constructivism on International Relations Theory: A History, *Kwansei Gakuin University Social Sciences Review*, 22, s. 51-64
- Əhmədov, E. (2010), *Azərbaycan-Türkiyə Strateji Tərəfdaşlığı Yeni Mərhələdə*, Xalq Qəzeti, https://www-elibrary.az/docs/qazet/qzt2010_2465.pdf, (Erişim Tarihi: 13.02.2024).
- Emerson, M., Tocci, N. ve Celac, S. (2000), *A Stability Pact for the Caucasus*, A Consultative Document of the CEPS Task Force on the Caucasus. CEPS Working Documents.
- Fuller, E. (2013), *Azerbaijan's Foreign Policy and the Nagorno-Karabakh Conflict*, Istituto Affari Internazionali (IAI), [Azerbaijan's Foreign Policy and the Nagorno-Karabakh Conflict on JSTOR](https://www.jstor.org/stable/2344444), (Erişim Tarihi: 18.02.2024).
- George, A.L. and Bennett, A. (2005), *Case Studies and Theory Development in Social Sciences*. Cambridge: MIT Press.
- Göcen, S. (2017), Türkiye'nin 1990-2015 Dönemi'ndeki Ekonomik Performansı Üzerine Bir Değerlendirme, *Marmara İktisat Dergisi*, 1(1), s. 61-76.
- Çagaptay, S. (2005), Good Relations between Azerbaijan and Israel: A Model for Other Muslim States in Eurasia? <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/good-relations-between-azerbaijan-and-israel-model-other-muslim-states-eurasia>, (Erişim Tarihi: 11.02.2024).
- Halaçoğlu, Y. (2001), Ermeni Meselesi ile İlgili Birkaç Rus Kaynağı, *Yeni Türkiye*, 7(38), Ankara.
- Hesenov, A. (2005), *Müasir Beynəlxalq Münasibətlər və Azərbaycanın Xarici Siyasəti*. Dərslük, Bakı: "Azərbaycan" Nəşriyyatı.
- İbadov, A. (2007), *Azərbaycan Dış Politikasında Dağlık Karabağ Sorunu ve Ermeni Sorunu: Çözümler, Öneriler*, Basılmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi.
- İsmailzade, F. (2005), *Turkey-Azerbaijan: The Honeymoon is Over*, <http://turkishpolicy.com/images/stories/2005-04-neighbors/TPQ2005-4-ismailzade.pdf>, (Erişim Tarihi: 01.02.2024).
- Kara, A. (2012), Turgut Özal ve Türk Dünyası, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Kasım, K. (2012), The Nagorno Karabakh Conflict From its Inception to the Peace Process, *Caucasus International*, 2(1), s. 93-110.
- Kerimoğlu, H. (2022), *Azərbaycan*, (Ed.: S. O. Çaycıoğlu), *21. Yüzyılda Kafkasya*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, s. 1-35.
- Lütem, Ö. E. (t.y.), *Türkiye ve Azerbaycan'ın Ermenistan ile Sorunları*, Karabağ Sorunu, http://www.erarenorg/bilgibankasi/tr/index3_1_2.htm, (Erişim Tarihi: 01.02.2024).
- Mekhtiev E. (2001), *NATO-EAPC Research Fellowship: "Security Policy in Azerbaijan"*. <https://www.nato-int/acad/fellow/99-01/mekhtiev.pdf>, (Erişim Tarihi: 01.02.2024).
- Memmedova, A. (2020). 20 Yanvar-Qan Yaddaşımız. Bakı. Azərbaycan Milli kütüphanesi.
- Neciyev, E. ve Gasımlı, T. (2020), *Azərbaycan-İran İlişkileri (1991-2018)*, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(4), s. 1267-1273
- Nolyain, I. (1999), Moscow's Secret Initiation of the Azeri-Armenian Conflict (A Study of Divide-and-Rule Policy in Modern History), *The Journal of Slavic Military Studies*, 12(3), s. 38-100.
- Oral, E. (2002), *Azərbaycan-Türkiyə Əlaqələri və Heydər Əliyev*, Bakı: Qafqaz Universiteti Nəşri.
- Özdaşlı, E. (2021), Bağımsızlığını Yeniden Kazanışının 30. Yılında Azerbaycan, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 129(255), s. 335-362
- Özdemir, H. (2014), *Turgut Özal*, İstanbul: Doğan Egmont Yayıncılık.
- Özsoy, B. ve Sipahi, E.B. (2017), *Azerbaycan'da Süreğen Bir Sorun Alanı Olarak "Qaçqın" ve "Mecburi Köçkünler"*, (Ed.: S. Güleç Solak ve Ş. Pekküçükşen), *Farklı Yönleriyle Göç ve Yönetimi*, s. 102-117, Lap Lambert, Mauritius.

- Özsoy, B. ve Aydemir Baş, F.B. (2022), Küresel Çözumsuzlükten Vatan Muharebesine: Dağlık Karabağ'da Minsk Grubu'nun Rolü Üzerine Bir Değerlendirme, *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 13(33), s. 143-160.
- Palabıyık, M. S. Ve Deveci Bozkuş, Y. (2000), Türkiye-Ermenistan İlişkileri (1918-2009), (Ed.: Ö. E. Lütem *Ermeni Sorunu: Temel Bilgi ve Belgeler*, AVİM Yayınları.
- Paşayeva, G., Bağırova I.; Makili-Alıyev K. ve Mehdıyev, F. (2013), SSCB'de Yarı-Özerkliğin Hukuki Durumu: Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi Örneği, *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, 14, s. 69-103.
- Qasımlı, M. (2015), *Azərbaycan Respublikasının Diplomatiya Tarixi*, Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003): 2 hissədə. I hissə. – Bakı: Mütərcim.
- Report of the Meeting of the Contact Group on the Aggression of the Republic of Armenia Against the Republic of Azerbaijan (2019), New York, United Nations Headquarters 23 september 2019, OIC/ACM-2019/CG-AZER/REP/ FINAL.
- Söyler, M. (2021), Süreç Takibi Yöntemi: Nedensellik, Zamansallık, Kuram Geliştirme ve Kuram Testi. *Liberal Düşünce Dergisi*, 26(101), s. 67-94.
- Şimşir, B. (2011), *Azerbaycan, Azerbaycan'ın Yeniden Doğuş Sürecinde Türkiye-Azerbaycan İlişkileri*, Ankara: Bilgi.
- TBBM (1993). Tutanak Dergisi, <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d19/c034/-tbmm19034095.pdf>
- Trampusch, C. and Palier, B. (2016), Between X and Y: how process tracing contributes to opening the black box of causality, *New Political Economy*, DOI: 10.1080/13563467.2015.1134465
- Veliyev, C. (2017), Azərbaycan–Türkiyə münasibətləri: 1991-2016, *Azərbaycan Respublikasının Xarici Siyasətinin Əsas İstiqamətləri (1991-2016)*, Bakı: "Poliart" MMC, s. 97-158.
- Wendt, A. (1992), Anarchy is What States Make of it: The Social Construction of Power Politics, *International Organization* 46, s. 391-425
- Yalçınkaya, A. (2006), *Kafkasya'da Siyasi Gelişmeler*, Lalezar Kitabevi.
- Эхо Кавказа (Сентябрь 24, 2021), Алиев призвал ООН и государства-члены не использовать название «Нагорный Карабах», <https://www.ekhokavkaza.com/-a/31476449.html>, (Erişim Tarihi: 21.02.2024).

Akıllı Telefon Bağımlılığı ve Ruh Hali Düzenlemenin Akış Deneyimi Aracılığı ile Çevrimiçi Anlık Satın Alma Davranışındaki Rolü

The Role of Smartphone Addiction and Mood Regulation in Online Impulse Buying Behavior via Flow Experience

Özsev BERK¹, Remzi ALTUNIŞIK², Nilgün SARIKAYA³

Geliş Tarihi (Received): 15.03.2024

Kabul Tarihi (Accepted): 23.07.2024

Yayın Tarihi (Published): 31.07.2024

Öz: Bu çalışma; akıllı telefon bağımlılığı ve ruh hali düzenleme değişkenlerinin, akış deneyimi aracılığı ile çevrimiçi anlık satın alma davranışı üzerindeki etkilerini belirlemeyi amaçlamaktadır. Çalışmada geliştirilen model SOR (Uyaran-Organizma-Tepki) ve akış teorilerinden yararlanmaktadır. Araştırma bağlamında kolayda örnekleme yöntemi ile seçilmiş 609 katılımcı üzerinde yapılan çevrimiçi anket yönteminden elde edilen veriler kullanılmıştır. Verilerin analizinde SPSS 27 ve AMOS 26 programları kullanılmıştır.

Araştırma bulgularına göre; akıllı telefon bağımlılığı ve ruh hali düzenlemenin akış deneyimi üzerinde pozitif yönlü etkilerinin olduğu, çevrimiçi satın alma davranışı üzerinde ise doğrudan etkilerinin olmadığı sonucu ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte akış deneyiminin, çevrimiçi anlık satın alma davranışı üzerinde pozitif yönlü etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca akıllı telefon bağımlılığı ve ruh hali düzenlemenin çevrimiçi anlık satın alma davranışı üzerinde etkilerinin akış deneyimi aracılığı ile anlamlı olduğu saptanmıştır. Yapılan araştırma ışığında çevrimiçi anlık satın alma davranışında, akıllı telefon bağımlılığının ve ruh hali düzenlemenin tek başına yeterli olmadığı kişiyi akış deneyimine sokabilme etkisine bağlı olduğu ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Akıllı Telefon Bağımlılığı, Ruh Hali Düzenleme, Akış Deneyimi, Çevrimiçi Anlık(dürtüsel) Satın alma davranışı

&

Abstract: This study aims to determine the effects of smartphone addiction and mood regulation variables on online impulse buying behavior through flow experience. The model developed in the study utilizes SOR (Stimulus-Organism-Response) and flow theories. In the context of the research, the data obtained from the online survey method on 609 participants selected by convenience sampling method were used. SPSS 27 and AMOS 26 programs were used to analyze the data.

According to the findings of the research; smartphone addiction and mood regulation have positive effects on flow experience, while they do not have direct effects on online purchase behavior. However, it was found that flow experience has a positive effect on online impulse buying behavior. In addition, the effects of smartphone addiction and mood regulation on online impulse buying behavior were found to be significant through flow experience. In the light of the research, it has been revealed that in online impulse buying behavior, smartphone addiction and mood regulation alone are not sufficient, but depend on the effect of putting the person into the flow experience.

Keywords: Smart Phone Addiction, Mood Regulation, Flow Experience, Online Impulse Purchase Behavior

Atıf/Cite as: Berk, Ö., Altunışık, R., Sarıkaya, N. (2024). Akıllı Telefon Bağımlılığı ve Ruh Hali Düzenlemenin Akış Deneyimi Aracılığı ile Çevrimiçi Anlık Satın Alma Davranışındaki Rolü. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 780-797. doi: 10.11616/asbi.1453680

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Dr., Özsev Berk, ozsewaliskann@hotmail.com. (Sorumlu Yazar)

² Prof. Dr., Remzi Altunışık, Sakarya Üniversitesi, altunr@sakarya.edu.tr.

³ Prof. Dr., Nilgün Sarıkaya, Sakarya Üniversitesi, nilguns@sakarya.edu.tr.

1. Giriş

Gelişen iletişim teknolojileri mobil cihazlar, akıllı telefonlar ve tabletlerin hayatımızın ayrılmaz bir parçası haline gelmesine yol açmıştır. Bu cihazların; zamandan ve mekândan bağımsız kullanılabilmesi ve internet erişimine sahip olmaları, insanlar tarafından rağbette olmasını sağlamaktadır. Bu popülerlik durumu; eğlence, iş, sosyal etkileşim, alışveriş gibi davranış kalıplarını önemli ölçüde değiştirmektedir (Ameen vd., 2020). Akıllı telefonlar, bu değişen davranış kalıplarının temel aracı haline gelmiştir. Sürekli kullanım ve uzun süreli maruz kalma, bireylerde yeni bir bağımlılık türünün ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu aşırı kullanım, kişilerin psikolojik, sosyal etkileşim ve sağlık durumlarına etki etmektedir (Otsuka vd., 2022). Bu da olumlu ve olumsuz davranış kalıplarının ortaya çıkmasına sebep olmaktadır.

Olumlu yönden bakıldığında; işletmelerin ve pazarlama biliminin uygulamalarında yeni bir pazar olan “m-ticaret” anlayışının gerekliliği ortaya çıkmaktadır. M-ticaret, tüketicilere ve işletmelere yeni fırsatlar sunarak E-ticaretin bölünmesine katkıda bulunmaktadır. 2019 yılı itibarıyla akıllı telefonlar aracılığıyla web sitelerine erişim %65 oranında ve bunun da %45’i siparişle sonuçlanmıştır (Cappola, vd., 2021). Benzer şekilde, araştırmalar 2020 yılında e- ticaretin 4,28 milyar doları aştığına işaret etmektedir ki bunun yaklaşık %40’ı çevrimiçi anlık satın alma (dürtüsel) olarak gerçekleşmiştir (Stern, 2021).

Anlık satın alma davranışı; öncesinde bir uyarıcıya maruz kalarak, üzerinde fazla düşünülmeden, amaçlanmamış ve planlanmamış bir satın alma olarak tanımlanmaktadır (Beatty ve Ferrell, 1998; Zheng vd., 2019). Bu durum, işletmelerin her yıl satış oranlarını artırmak için yaptıkları yatırımlar göz önüne alındığında, işletmelerin önlerine çıkan büyük bir fırsat olarak görülebilir.

Olumsuz yönde bakıldığında; akıllı telefon bağımlılığı ve sorunlu internet kullanımı gibi konuların yazında tartışma konusu olduğu görülmektedir. Bu bağımlılık, kontrolsüz, problemlili, aşırı kullanımı içerir ve günlük yaşamdan kaynaklanan sorunlar, kaygılar veya anlık mutluluk anları kişileri etkileyebilmektedir (Lian vd.,2016; Noe vd.,2019).

Ruh hali, farklı duygular içermekte olup dış olaylara verilen ve kişisel iç benliğin tepkilerine yöneliktir (Larsen, 2000; Morris, 1992). Ruh hali düzenleme sürecinde bireyler akıllı telefonlarını kullanarak farklı akışlara yönelmektedir. Akış deneyimi, bir kişinin içinde bulunduğu koşulları yok sayarak keyif ve eğlence amaçlı, ruh halini düzenlemeye odaklı tam bir faaliyete katılma olarak tanımlanmaktadır (Csikszentmihalyi ve Asakawa,2016).

Akış süreci, akıllı telefonlara aşırı bağlanma durumunda bilişsel anlamda kullanıcılarda otomatik olarak tetiklenmeye sebep olmaktadır. Bunun yanında, çevrimiçi ortamlarda kişilerin anlaşılmasında önemli rol oynamaktadır (Islam vd., 2021). Uyarıcı olarak ele alınan akıllı telefon bağımlılığı ve duygu düzenleme çevrimiçi ortama maruz kalındığında akışın etkisiyle çevrimiçi dürtüsel satın alma davranışı ile sonuçlanabileceği düşünülmektedir. Dolayısıyla bu çalışmanın amacı, günümüz teknolojisinin getirdiği kolaylık olarak algılanan akıllı telefonların yarattığı kullanım bağımlılığı ve ruh hali düzenlemesinin, akış deneyimi aracılığı ile çevrimiçi anlık satın alma davranışı üzerindeki etkilerini incelemektir.

2. Teorik Altyapı

Mehrabian ve Russell tarafından 1974 yılında geliştirilen SOR (Stimulus-Organism- Response) modeli, bir bireyin bilişsel ve duygusal durumlarının davranışsal tepkileri tetiklediğini öne sürmektedir. Bu model, akıllı telefon bağımlılığı, ruh hali düzenlemesi ve akış deneyimi gibi kavramların incelenmesinde araştırmacılar tarafından sıklıkla kullanılmaktadır (Chen ve Yao, 2018; Chopdar ve Balakrishnan, 2020; Hew vd., 2018; Zhang vd., 2020). Bu çalışmada; *uyaran* akıllı telefon bağımlılığı ve ruh hali düzenlemesine karşılık gelirken, bilişsel akış deneyimi *organizma*’yı ve çevrimiçi anlık satın alma davranışı ise *tepkî’ye* karşılık gelmektedir (Sarıkaya, 2015). Csikszentmihalyi tarafından 1990 yılında geliştirilen Akış Teorisi, çevrimiçi ortamlarda kişilerin keyif, zevk ve ruh düzenlemesi yönünde akış durumu yaşadığını varsaymaktadır. Çevrimiçi anlık satın alma davranışında bireylerin kendilerini kaptırma, zaman kavramının yitirilmesi, web sitelerinde gezinme ile yaşanan olumlu duygular eşliğinde pazarlama uyarılarının daha fazla etkisinde kaldığına yönelik olmaktadır (Koufaris,2002). Dolayısıyla, çalışmanın

modelinde bulunan bağımlı değişken olan çevrimiçi anlık satın alma davranışının açıklanması için SOR ve akış teorileri temel alınmaktadır.

3. Kavramsal Çerçeve ve Hipotez Geliştirme

3.1. Akıllı Telefon Bağımlılığı ve Akış Deneyimi

Akıllı telefon bağımlılığı; akıllı telefon kullanımının kontrolsüz, problemlili ve aşırı olma durumu olarak tanımlanmaktadır (Lian vd., 2016; Noe vd.,2019). Akıllı telefonların temel özelliği internet tabanlı uygulamalar olduğundan internet bağımlılığının başka bir varyasyonu olduğu görülmektedir. Teknoloji ile birlikte gelişen uygulama özellikleri sayesinde insanların bilgisayarlarda yaptığı faaliyetlerin çoğu akıllı telefonlarda da gerçekleştirilmektedir (Lin vd, 2015).

Akış deneyimi; bir kişinin tamamen içinde olduğu, enerjik, zevkli ve odaklandığı bir faaliyeti temsil etmektedir (Csikszentmihalyi ve Asakawa, 2016). Akış teorisinde; insan, bilgisayar, tablet, telefon ve internet etkileşimi olduğu sürece *akış sürecinin* devrede olduğu varsayılmaktadır. Bu duruma, akıllı telefon kullanımı ve alışveriş gibi örneklemeler gösterilmektedir (Gao ve Bai, 2014; Liu vd., 2016; Nanda ve Banerjee, 2020). Alan yazın incelemesinde akıllı telefon bağımlılığı ve akış deneyiminin; internet ve medya (Khang vd.,2013; Hernandez vd., 2019) ve sosyal ağ bağımlılığının olduğu durumlarla (Kaur vd., 2020) pozitif yönlü ilişkileri olduğu yönündedir. Ayrıca akış, çevrimiçi ortamlarda bireylerin anlaşılmasında etken rol oynamaktadır (Islam vd., 2021). Diğer çalışmalarda da akıllı telefon bağımlılığı ve akış deneyiminin bağlantılı olduğuna vurgu yapılmaktadır (Chen vd., 2017; Lee ve Shin, 2016; Wang vd., 2020).

Akıllı telefonlardaki çeşitli uygulamalar kişilerin uygulamalara katılarak diğer şeyleri göz ardı edip zaman geçirmelerini sağlamaktadır. Zaman olgusunu kaybederek farklı deneyimler yaşamaktadırlar. Çevrimiçi ortamlarda yaşanan bu deneyimler (sosyal medya takibi, alışveriş, oyun oynama vb.) *akış sürecine geçişi* sağlamaktadır. Aşırı ve kontrolsüz olarak akıllı telefon kullanıcılarının akış deneyimi yaşadığı öngörülmektedir. Bu bilgiler sebebiyle; akıllı telefon bağımlılığı ve akış deneyimi arasındaki ilişki için H₁ hipotezi şu şekilde geliştirilmiştir:

H₁: Akıllı telefon bağımlılığının akış deneyimi üzerinde pozitif etkisi vardır.

3.2. Ruh Hali Düzenlemesi ve Akış Deneyimi

Ruh hali düzenlemesi, kişilerin huzursuzluk ve memnuniyetsizlik vb. ruh hallerini en aza indirmek, zevk odaklı ve mevcut durumdan (olumsuz veya durağan) kaçış için yaptığı eylemler olarak tanımlanabilmektedir (Turel vd., 2011). Akış deneyimi ise, yüksek bilişsel düzeyde bir deneyimi içermektedir. Bu sürece dahil olduğunda mevcut hissedilen ruh halinin olumlu veya olumsuz olmasına sebep olan faktörler göz ardı edilmektedir. Kraiger vd., (1989)'ne göre bireyler gerçek hayattaki sorunlarından kaçmak için dijital cihazlar vasıtasıyla çevrimiçi ortamlara dahil olmaktadır. Ayrıca akış, olumlu duygular ve mevcut ortamdan uzaklaşma gibi durumlar için tam konsantrasyonla kaçışı da ifade etmektedir (Csikszentmihalyi, 1975). Son derece keyifli olan bu deneyim (Csikszentmihalyi, 1988), ruh hali düzenlemesinde tampon görevi görmektedir (Seligman ve Csikszentmihalyi, 2000). Çevrimiçi ortamlarda yaşanan akış deneyiminde ruh hali düzenleme mekanizmasının devrede olduğu öne sürülmektedir (Hu vd., 2019; Chen vd., 2017). Bireylerin, olumlu ruh hali için daha zevkli akış eylemlerine yönelim gösterdikleri vurgulanmaktadır (Li ve Browne, 2006). Bu doğrultuda; ruh hali düzenleme ve akış deneyimi arasındaki ilişki için H₂ hipotezi şu şekilde geliştirilmiştir:

H₂: Ruh hali düzenlemesinin akış deneyimi üzerinde pozitif etkisi vardır.

3.3. Akıllı Telefon Bağımlılığı ve Çevrimiçi Anlık Satın Alma Davranışı

Akıllı telefon bağımlılığı; kişilerde kullanılmadıkları takdirde yoksunluk belirtileri gösteren, kullanıldığında kontrol etmekte zorluk ve hayat standartlarında sıkıntı yaratabilen süreçleri barındırmaktadır (Fidan, 2016; Kuyucu, 2017; Noyan vd., 2015). Tian ve Belk, (2005)'e göre kişilerin belirli

nesnelerin üzerinde sahiplik hissetmesi kişisel benliğin bir uzantısı olduğuna dair olmaktadır. Ulaşılamadığı takdirde bireyde kaygı, stres duygularını ortaya çıkarmaktadır. Konok vd. (2016)'ne göre akıllı telefon bağımlılığı arttıkça kullanım sıklığının pozitif yönlü arttığını belirtmişlerdir. Chun vd. (2012); bağımlılık yaratan akıllı telefon kullanımının ergenlerde %80 ve yetişkinlerde ise %58 oranında olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca akıllı telefonun aşırı kullanımı, olumsuz duyguları ve kaygıyı azaltmaya yönelik bir düzenleme stratejisi olarak da ele alınmaktadır (Elhai vd., 2019).

Akıllı telefonların bağımlılık yapması problemi dışında olumlu yanı, pazarlama bilimi ve kişiler için “yeni bir satış pazarı”nı temsil etmesidir. Mobil alış ve satış, sağladığı esneklik ve kolaylık sayesinde birçok cezbedici özelliklere sahiptir. Bu özelliklerden biri, kişilerin yer değiştirmeden gereksinimlerini bulunduğu yerden temin etmesidir. Çevrimiçi anlık satın alma davranışı; kendiliğinden, düşünmeden hemen satın alma olarak değerlendirilmeye alınmaktadır (Verplanken ve Sato, 2011). Literatür bulgularına göre; akıllı telefon bağımlılığı olan tüketicilerin akıllı telefonda satın alma davranışı sergilemesinin pozitif olduğuna dairdir. Patwardhan ve Yang, (2003) yaptıkları çalışmada akıllı telefon bağımlılığının yönelim boyutunun satın alma davranışı olarak açıklamışlardır. Chopdar vd. (2022), mobil uygulama bağımlılığı olan kullanıcıların m-ticaretten alışveriş yapma eğilimlerinin olumlu yönüne vurgu yapmaktadır. Harun vd. (2015); akıllı telefon bağımlılığının öncüllerini ve sonuçlarını araştırmışlardır. Sonuç olarak, satın alma davranışının akıllı telefon bağımlılığının sonucu olarak saptanmıştır. Akıllı telefon bağımlıları, kullanım sıklıklarından dolayı pazarlama uyaranlarına maruz kalmakta olup ani satın alımlar yapabilmektedir. Bu bağlamda, H₃ hipotezi şu şekilde geliştirilmiştir;

H₃: Akıllı telefon bağımlılığının çevrimiçi anlık satın alma davranışı üzerinde pozitif etkisi vardır.

3.4. Ruh Hali Düzenleme ve Çevrimiçi Anlık Satın Alma Davranışı

Ruh hali düzenlemesi, öznel durumu değiştirmeye yönelik tüm eylem ve davranışlardan oluşmaktadır (Larsen, 2000). Alan yazın incelemesinde bireylerde olumlu ya da olumsuz ruh halinden kaynaklanan duygu durumlarının çevrimiçi anlık satın alma davranışında pozitif etkisi olduğu yönündedir. Bu duruma en önemli örneklerden olan COVID 19 Pandemi süreci tüketicilerde korku, stres ve kaygı gibi olumsuz duygularla başa çıkmak için panikle anlık satın alma ve aşırı stoklama yapma durumunun yaşandığına dairdir (Chiu vd., 2022; Gupta vd., 2021; Naeem, 2021). Olumsuz duyguların tüketiciler üzerindeki etkileri olumlu duygular kadar net olmasada, depresyon gibi olumsuz duyguları azaltmak veya ruh halini iyileştirmek için dürtüsel tüketimin devreye girebileceğini düşünmek mümkündür (Mick ve DeMoss, 1990). Bununla birlikte olumlu etki, keyif vb. uyarıcıların da anlık satın alma davranışı ile sonuçlandığına yöneliktir (Vonkeman vd., 2017; Wu vd., 2021; Zhang vd., 2020). Ayrıca insanlar olumlu bir ruh halindeyken kendilerine karşı daha cömert ve ödüllendirici olabilmektedirler (Beatty ve Ferrell, 1998; Dittmar vd., 1996). Bu sebeple H₄ hipotezi şu şekilde geliştirilmiştir:

H₄: Ruh hali düzenlemesinin çevrimiçi anlık satın alma davranışı üzerinde pozitif etkisi vardır.

3.5. Akış Deneyimi ve Çevrimiçi Anlık Satın Alma Davranışı

Akış deneyimi; “optimal deneyim” olarak da adlandırılan, kişinin kimliğini unuttuğu, tamamen konsantre olarak zaman algısının kaybolduğu keyif ve eğlence içerikli bir ritüel şeklinde psikolojik bir faaliyet olarak tanımlanmaktadır (Nakamura ve Csikszentmihalyi 2002; Hoffman ve Novak 2009; Novak vd., 2003). Özellikle de çevrimiçi ortamlarda tüketicinin nasıl davrandığını anlamak için kullanılmaktadır (Chen vd., 1999; Hoffman ve Novak 2009; Teng vd., 2012; Lee ve Jeong 2012). Literatür incelemesinde, tüketicilerin çevrimiçi ortamlarda akış deneyimi ile satın alma davranışları ve tekrar ziyaret etme niyetleri arasında pozitif bir ilişki olduğu yönündedir (Ettis, 2017; Kim ve Han, 2014). Ayrıca tüketicilerin; akış deneyimi halindeyken memnuniyet ve sadakat düzeyleri yüksek olduğundan daha fazla satın alma davranışında buldukları saptanmıştır (Lee vd., 2019). Bu bilgiler vasıtasıyla H₅ hipotezi şu şekilde geliştirilmiştir;

H₅: Akış deneyiminin, çevrimiçi anlık satın alma davranışı üzerinde pozitif etkisi vardır.

3.6. Akıllı Telefon Kullanım Bağımlılığı ve Ruh Hali Düzenlemesinin Akış Deneyimi üzerinden Çevrimiçi Anlık Satın Alma Davranışı Üzerindeki Etkisi

Tüketicilerin duygusal tepkileri, anlık satın alma sürecinde önemli bir rol oynamaktadır (Verhagen ve Van Dolen, 2011; Yi ve Jai, 2020). Duygular, tüketiciyle ilgili faktörler ile anlık satın alma arasındaki ilişkiye aracılık edebilmektedir (Bandyopadhyay vd., 2021). Bununla birlikte anlık satın alma davranışı ürünle ilgili uyarılarla veya göz atma süreciyle etkinleştirilen bir akış deneyimiyle tetiklenmektedir (Vazquez vd., 2020). Akış deneyimi; insan, bilgisayar ve internet etkileşimi olduğu sürece devrede olduğu varsayılmaktadır. Akıllı telefon kullanıcıları da akışı deneyimlemesi muhtemeldir. Khang vd., (2013) kullanıcıların cihazda geçirilen süresi uzadıkça içinde buldukları faaliyete kendilerini kaptırarak yüksek derecede akış deneyimleyecekleri yönünde olmaktadır. Wang vd., (2020)'ne göre kullanıcılar; akıllı telefonlardaki işlevlere ve uygulamalara takılıp kalarak diğer şeyleri göz ardı ederek *akış* yaşadığını belirtmektedir. Ayrıca anlık satın alma davranışının yordayıcıları arasında; duygu düzenleme (Bandyopadhyay vd., 2021; Vonkeman vd., 2017), uyarılma (Wu vd., 2021) duygusal tepkiler (Zhang vd., 2020), akış deneyimi (Zhu vd., 2020), zevk (Hashmi vd., 2020), satın alma davranışı öncesi düşünceler ve kişisel dürtüler de yer almaktadır (Yi ve Jai, 2020; Zafar vd., 2021). Bu bilgiler ışığında, H₆ ve H₇ hipotezi şu şekilde geliştirilmiştir;

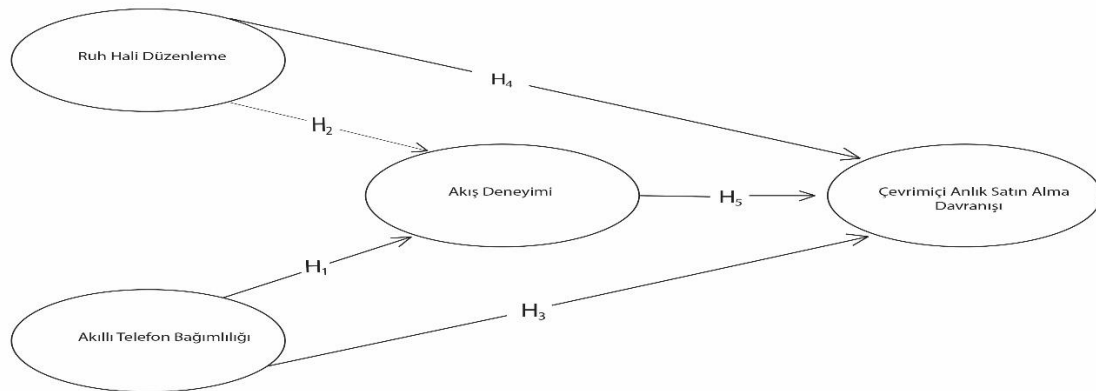
H₆: Ruh hali düzenlemesi ile çevrimiçi satın alma davranışı arasındaki ilişkide akış deneyiminin aracılık etkisi vardır.

H₇: Akıllı telefon bağımlılığı ile çevrimiçi satın alma davranışı arasındaki ilişkide akış deneyiminin aracılık etkisi vardır.

4. Method

Bu çalışmada nicel araştırma metodolojisi çerçevesinde bir model testi uygulaması benimsenmiştir. Araştırmanın deseni Şekil 1' de gösterilmektedir. Ayrıca araştırmada; veri toplama aracı olarak anket kullanılmış olup, veri kaynağı olarak kullanılan araştırma evreni ve örneklem ile ölçüm araçlarına ilişkin bilgiler aşağıda verilmektedir.

Şekil 1: Araştırma Deseni

4.1. Örneklem ve Veri Toplama

Bu araştırmanın evrenini; en az 1 kere çevrimiçi alışveriş yapmış ve akıllı telefona sahip 18 yaşından büyük kişiler oluşturmaktadır. Araştırmaya katılım gönüllülük esasına dayanmaktadır. Araştırma verilerinin toplanmasında kolayda örnekleme yöntemi tercih edilmiştir. Evreni temsil edebilecek gerekli örneklem büyüklüğünü belirlemek için Bartlett vd. (2001: 46) tarafından önerilen nicel araştırmalar için örneklem büyüklüğü hesaplama formülü kullanılmıştır. Örnek büyüklüğü %95 güven düzeyinde 384 olarak hesaplanmıştır. Veriler; çevrimiçi anket yöntemiyle toplanmıştır ve toplamda 609 katılımcı verisi elde edilmiştir.

Anketin içeriğinde üç bölüm bulunmakta olup toplamda 33 adet ifade içermektedir. Ankette bulunan birinci bölümde; cinsiyet, medeni durum, yaş, eğitim durumu ve aylık gelir olarak 6 adet soru yer almaktadır. İkinci bölümde araştırmanın değişkenlerine ait; akıllı telefon bağımlılığı için *dört*, duygu düzenleme için *dört*, akış deneyimi için *dört* ve çevrimiçi anlık satın alma davranışı için *dokuz* adet sorular bulunmaktadır. Üçüncü bölümde ise katılımcıların akıllı telefon kullanım deneyimlerine ilişkin; gün içerisinde akıllı telefon kullanım sıklığı (saat olarak), gün içerisinde kaç kez kullanıldığı, kullanım amacı, kişinin kendini bağımlı olarak görüp/görmemesi, ortalama çevrimiçi satın alımların aylık ve yıllık adedi olmak üzere 6 adet soru içermektedir.

Ankette yer alan değişkenler 5'li Likert tipi ölçek kullanılarak ölçülmüştür (1: Kesinlikle katılmıyorum, 2: Katılmıyorum, 3: Ne katılıyorum ne katılmıyorum, 4: Katılıyorum, 5: Kesinlikle katılıyorum): Katılmıyorum, 5: Kesinlikle katılıyorum). Akıllı telefon bağımlılığı değişkeni için Caplan (2010) ile Olivencia vd., (2018), duygu düzenleme değişkeni için Caplan (2010), akış deneyimi değişkeni için Ghani ve Deshpande (1994), çevrimiçi anlık satın alma davranışı içinde Rook ve Fisher (1995)'in çalışmalarında kullanılan ölçeklerden yararlanılmıştır.

4.2. Analizler

Analizler bağlamında öncelikli olarak katılımcılara ilişkin demografik özelliklere değinildikten sonra katılımcıların akıllı telefon kullanım deneyimlerine ilişkin frekans dağılımları tablolar şeklinde aşağıda özetlenmeye çalışılmaktadır.

Ankete katılan deneklerin demografik özelliklerine Tablo 1'de yer verilmiştir. Tablodan da görüldüğü üzere katılımcıların yaklaşık; %60'ından fazlası kadın olduğu ve medeni hal açısından da yaklaşık %64.9'unun evli statüde olduğu görülmektedir. Yaş olarak bakıldığında ise tüm yaş gruplarından katılımcıların örnekleme temsil edilmekte olduğu ve %60'ının 45 yaş ve daha genç olduğu müşahade edilmektedir. Özellikle de mobil cihaz kullanımının daha çok gençler arasında yaygın olması bu oranın makul olduğuna işaret etmektedir. Örnekleme değişik meslek gruplarından bireylerin olması da farklı deneyim ve farklı kullanım alışkanlıklarına sahip kişilerden veri elde edileceğine işaret etmektedir. Örnekleme eğitim durumu olarak yaklaşık %45'lik bir oranda lisans eğitimine sahip bireylerin olduğu ve ilköğretimden doktora kadar tüm meslek gruplarından kişilerin örnekleme yer alması dışsal geçerlilik açısından olumlu bir işaret olarak değerlendirilebilir. Gelir dağılımı açısından ise katılımcıların yaklaşık %60'ının 20 bin TL ve altı gelirse sahip olduğu müşahade edilmektedir. Çalışmanın yürütülmekte olduğu dönemde asgari ücretin 11 bin TL civarında olduğu gerçeğini de göz önünde alındığında katılımcıların ağırlıklı olarak orta gelir grubundan kişilerden oluşmakta olduğu değerlendirmesini yapmamıza imkan vermektedir.

Tablo 1: Anket katılımcılarının Demografik Özellikleri

Demografik Özellikler		f	%	Demografik Özellikler		f	%
Cinsiyet	Kadın	382	62,7	Medeni Durum	Evli	395	64,9
	Erkek	227	37,3		Bekar	214	35,1
	Toplam	609	100		Toplam	609	100
Yaş	18-25	62	10,2	Eğitim	İlköğretim	9	1,5
	26-35	121	19,9		Ortaokul	19	3,1
	36-45	193	31,7		Lise	97	15,9
	46-55	91	14,9		Önlisans	65	10,7
	56-65	97	15,9		Lisans	276	45,3
	66 ve üzeri	45	7,4		Yüksek Lisans	101	16,6
	Toplam	609	100		Doktora	42	6,9
Meslek	Çalışmıyor	69	11,3	Gelir (TL)	Toplam	609	100
	Öğrenci	48	7,9		10 bin TL altı	101	16,6
	İşçi	14	2,3		10 Bin-15 Bin	141	23,2
	Özel Sektör Çalışanı	194	31,9		16 Bin-20 Bin	131	21,5
	Kamu Sektörü Çalışanı	131	21,5		21 Bin- 25 Bin	70	11,5
	Serbest Meslek Sahibi	70	11,5		26 Bin -30 Bin	45	7,4
	Diğer	83	13,6		31 Bin ve üzeri	121	19,9
	Toplam	609	100		Toplam	609	100

Tablo 2: Anket Katılımcılarının Akıllı Telefon Kullanım Deneyimleri

Özellikler		Frekans	Yüzde
Gün içerisinde akıllı telefonunuzu ortalama ne kadar bir süre kullanırsınız? (Saat)	1 Saatten az	62	10,2
	1-2 saat	221	36,3
	3-4 saat	231	37,9
	5 saat ve üzeri	95	15,6
Günde ortalama kaç kez akıllı telefonunuzu kontrol edersiniz?	5 ten az	37	6,1
	5-10 kez	157	25,8
	11- 15 kez	130	21,3
	16 -20 kez	103	16,9
	20'den fazla	182	29,9
Kendinizi akıllı telefon bağımlısı olarak görüyor musunuz?	Hayır	243	39,9
	Kısmen	256	42,0
	Evet	94	15,4
	Fikrim yok	16	2,6
Akıllı telefonunuzu hangi amaçlarla kullanmaktasınız? (Birden fazla şık işaretlenebilir)	Araştırma yapmak için	236	38,8
	Gelişmelerden haberdar olmak için	395	64,9
	Bankacılık hizmetleri için	290	47,6
	Alışveriş yapmak için	201	33,0
	Fırsatlardan haberdar olmak için	109	17,9
	Oyun oynamak ve eğlence için	140	23,0
	Diğer	134	22,0
1	291	47,8	

Bir ay içinde ortalama kaç kere çevrimiçi satın alma yaptınız?	2	121	19,9
	3	110	18,1
	4	32	5,3
	5 ve üstü	55	9,0
Son 1 yıl içinde kaç kere çevrimiçi alışveriş yaptınız? (Yıllık)	1-5	205	33,7
	6-10	117	19,2
	11- 15	82	13,5
	16- 20	71	11,7
	21 ve üstü	134	22,0

Tablo 2' de görüldüğü üzere katılımcıların; yarısından fazlası akıllı telefonunu günlük 3 saatin üzerinde kullanmakta, %68'i en az 11 kez gün içerisinde akıllı telefonunu kontrol etmekte ve yaklaşık %50'si akıllı telefon bağımlısı olduğunu düşünmektedir. Ayrıca katılımcılar; akıllı telefonu yaklaşık %65'i gelişmelerden haberdar olmak, %50'si bankacılık hizmeti ve %33'ü alışveriş için kullanmaktadır. Son olarak çalışmaya katılan kişilerin %50'sinden fazlası aylık olarak en az 2 kere ve %60'ından fazlası yıl içerisinde en az 6 kez çevrimiçi alışveriş yapmaktadır.

4.3. Ölçeklere İlişkin Güvenilirlik ve Geçerlilik Testleri

Çalışmanın verileri; açıklayıcı faktör analizi SPSS 27 ve AMOS 26 Yapısal Eşitlik Modellemesi (YEM) ile test edilmiştir. SPSS'te yapılan ve sonrasında AMOS programında kontrol edilen açıklayıcı faktör analizinde çeşitli maddeler düşük faktör yükü (0.5'in altında olması) sebebiyle analizden çıkarılmıştır. Analizden çıkarılan maddeler arasında, çevrimiçi anlık satın alma davranışı değişkenlerinden "Alışverişlerimin çoğunu dikkatlice planlarım" ve akış deneyimi değişkenlerinden "Akıllı telefon kullandığım zamanlarda ona tam olarak konsantre olurum" ifadeleri sayılabilir (Altunışık vd., 2012). Tüm maddelerin yer aldığı ölçüm modelinde yapılan Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA) ile geçerlilik ve güvenilirlik ve ardından Yapısal modelin YEM ile test edildiğinde (Anderson ve Gerbing, 1998), uyum indeksleri, regresyon ağırlıkları ve modifikasyon indeksleri (MI) $\chi^2/df=4,135$; GFI=.884; AGFI=.741; TLI=.924; CFI=.934 ve RMSEA=.072 olarak bulunmuştur. Bu bulgular kabul edilebilir düzeydedir (Mishra ve Datta, 2011; Schermelleh-Engel vd., 2003). Yukarıda belirtilen maddeler modelden çıkarıldığında sonuçlar Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3: Ölçüm Modeli Standartlaştırılmış Regresyon Ağırlıkları

Yapılar	Faktör Yükleri
Akıllı Telefon bağımlılığı	
Akıllı telefon kullanmadığım zamanlarda telefon kullanma konusundaki arzumu engellemekte zorlanırım.	,777
Akıllı telefonda geçirdiğim süreyi kontrolde güçlük çekerim.	,866
Akıllı telefon kullanmamayı kontrol etme işinin zor olduğunu düşünüyorum.	,757
Akıllı telefonda daha az zaman harcamayı denedim, ama yapamadım.	,772
Ruh Hali Düzenleme	
Üzgün olduğum zamanlarda kendimi daha iyi hissetmek için akıllı telefon kullanmaktayım.	,812
Modum düştüğünde kendimi daha iyi hissetmek için akıllı telefon kullanmaktayım.	,852
Problemlerimi unutmak için akıllı telefon kullanmaktayım.	,966
Endişelerimi unutmak için akıllı telefonu kullanmaktayım.	,926

Akış Deneyimi

Akıllı telefon kullandığım zamanlarda yoğun bir şekilde ona kendimi kaptırıyorum.	,884
Akıllı telefon kullandığım zamanlarda tamamen dalar giderim.	,902
Akıllı telefon kullandığım zamanlarda ona tam olarak konsantre olurum.	,826
Çevrimiçi Anlık Satın Alma	
Sıklıkla, anlık kararlar satın almalar yaparım.	,793
'Sadece yap' ifadesi benim alışveriş şeklimi tanımlar.	,818
Sıklıkla, düşünmeden alışveriş yaparım.	,859
"Görürüm ve satın alırım" ifadesi beni tanımlar.	,694
"Şimdi satın al, sonra düşün" ifadesi beni tanımlar.	,806
Bazı zamanlar, bir anda içimden bir şeyler satın alma isteği gelir.	,582
O an hissettiğim ruh halime göre alışveriş yaparım.	,582
Bazen, satın aldıklarım konusunda biraz umursamazım.	,635
$\chi^2/df=2,821$ CFI: ,969 GFI: ,933 AGFI: ,911 TLI: ,963 RMSEA: ,055	

Tablo 3'te gösterilen bulgular, her bir ifadenin faktör yükünün yeterli düzeyde olduğunu ve ilgiyi yapıyı açıklamakta olduğunu göstermektedir (Hair vd., 2010). Maddeler çıkartıldıktan sonra modelin uyum indeksleri eldeki verilerle mükemmel bir uyum göstermiştir.

Tablo 4: Yapıların Güvenilirliği ve Geçerliliği

	Cronbach α	CR	AVE
Subjektif Normlar			
Ruh Hali Düzenleme	,946	,939	,794
Akıllı Telefon Bağımlılığı	,870	,872	,631
Akış Deneyimi	,904	,904	,759
Çevrimiçi Anlık Satın Alma Davranışı	,896	,899	,531

C.R.= Composite Reliability= $(\sum \lambda^2)/(\sum \lambda^2)+\epsilon$, AVE= Average Variance Extracted= $\sum (\lambda)^2/\sum (\lambda)^2+\epsilon$

Oluşturulan ölçüm modeliyle araştırmada kullanılan yapıların güvenilirlik ve geçerlilik sonuçları test edilmiştir. Cronbach's Alpha, Bileşik Güvenilirlik (CR) ve Ortalama Varyans Çıkartımı (AVE) analizleri yapılmış ve bulgular Tablo 4'te gösterilmiştir. Cronbach's Alpha ve Yapıların CR değerleri kritik değer olan 0.70'in üzerinde (Hair vd, 2010, s. 710) ve AVE değerleri 0.50'den yüksektir (Fornell ve Larcker, 1981). Bu bulgular doğrultusunda modelin güvenilirliği ve geçerliliği sağladığı görülmektedir.

Tablo 5: Ayırt Edici Geçerlilik Sonuçları

	Ruh Hali Düzenleme	Akıllı Telefon Bağımlılığı	Akış Deneyimi	Çevrimiçi Anlık Satın Alma Davranışı
Ruh Hali Düzenleme	0,891			
Akıllı Telefon Bağımlılığı	0,680***	0,794		
Akış Deneyimi	0,622***	0,761***	0,871	
Çevrimiçi Anlık Satın Alma Davranışı	0,355***	0,399***	0,435***	0,729

Fornell ve Larcker (1981) kriterine göre, araştırmada yer alan yapıların açıklanan ortalama varyans (AVE) değerlerinin karekökü, araştırmada yer alan yapılar arasındaki korelasyonlardan yüksek olmalıdır. Tablo

5'te Fornell ve Larcker (1981) kriterine göre yapılan analiz sonuçları yer almaktadır. Tablodaki değerler incelendiğinde bulgulara dayanarak ayrışma geçerliliğinin sağlandığını söylemek mümkündür.

4.4. Hipotez Testi Sonuçları

Ölçüm modelinin yapı geçerliliği ve güvenilirliği açısından teyit edilmesinin ardından, önerilen hipotezler Maksimum Olabilirlik Tahmini yöntemi kullanılarak YEM ile test edilmiştir. Buna göre, yapılar arasındaki tüm yollar sadece tahmini yapıdan sonuçlara doğru olmalıdır. Modelin uyum iyiliği istatistikleri şu şekilde bulunmuştur. $\chi^2/df=2,821$; GFI=.933; AGFI=.911; TLI=.963; CFI=.969 ve RMSEA=.055. Bu bulgular, modelin eldeki verilerle mükemmel uyumunu sunmaktadır. Modeldeki yapılar arasındaki nedensel etkiler standartlaştırılmış verilerle değerlendirilmiştir. Bulgular; regresyon ağırlıkları, t-değerleri ve p-değerleri Tablo 6'da gösterilmektedir. Tablo ayrıca hipotez testlerinin sonuçlarını da göstermektedir.

Tablo 6: Doğrudan Etkiler

Hipotezler	Std. Reg. Katsayıları (β)	t	p	Sonuçlar	R ²
Akıllı Telefon Bağımlılığı → Akış Deneyimi	,629	11,782	***	H ₁ Kabul edildi	0,599
Ruh Hali Düzenleme → Akış Deneyimi	,194	4,209	***	H ₂ Kabul Edildi	
Akıllı Telefon Bağımlılığı → Çevrimiçi Anlık Satın Alma Davranışı	,113	1,411	,158	H ₃ Reddedildi	,205
Ruh Hali Düzenleme → Çevrimiçi Anlık Satın Alma Davranışı	0,99	1,702	0,89	H ₄ Reddedildi	
Akış Deneyimi → Çevrimiçi Anlık Satın Alma Davranışı	,287	3,948	***	H ₅ Kabul edildi	

*** p<0,01

Akıllı telefon bağımlılığının ($\beta=.629$; $p<.001$) ve ruh hali düzenlemenin ($\beta=.194$; $p<.001$) akış deneyimi üzerinde ki pozitif etkileri **H₁**, **H₂** hipotezleri kabul edilmiştir. Ayrıca akış deneyiminin ($\beta=.287$; $p<.001$), çevrimiçi anlık satın alma davranışı üzerinde ki pozitif etkisi **H₅** hipotezi desteklenmektedir. Akıllı telefon bağımlılığının ($\beta=.113$; $p=.158$) ve ruh hali düzenlemenin ($\beta=.099$; $p=.89$) çevrimiçi anlık satın alma davranışı üzerinde ki pozitif etkileri reddedilmiştir. Bu sonuçlara göre **H₃** ve **H₄** hipotezleri kabul görmemiştir.

Modele akış deneyimi aracı değişken olarak dahil edildiğinde; akıllı telefon bağımlılığının ($\beta=.113$; $p<.005$) ve ruh hali düzenlemenin ($\beta=.099$; $p<.005$) çevrimiçi anlık satın alma davranışı üzerinde β katsayıları farklılık göstermekte olup p değerleri anlamlıdır. Akıllı telefon bağımlılığı ve ruh hali düzenleme değişkenlerinin akış deneyimi aracılığında çevrimiçi anlık satın alma davranışı üzerinde; akıllı telefon bağımlılığının β katsayısı .68 artmış olup ruh hali düzenlemenin β katsayısı .043 azalmıştır. Bu sebeple akış deneyiminin kısmi aracılık etkisinden söz etmek mümkündür. Tespit edilen bulgulara dayanarak araştırmanın **H₆** ve **H₇** numaralı hipotezlerinin desteklendiği görülmektedir. Bu bulgular Tablo 7 'de sunulmuştur.

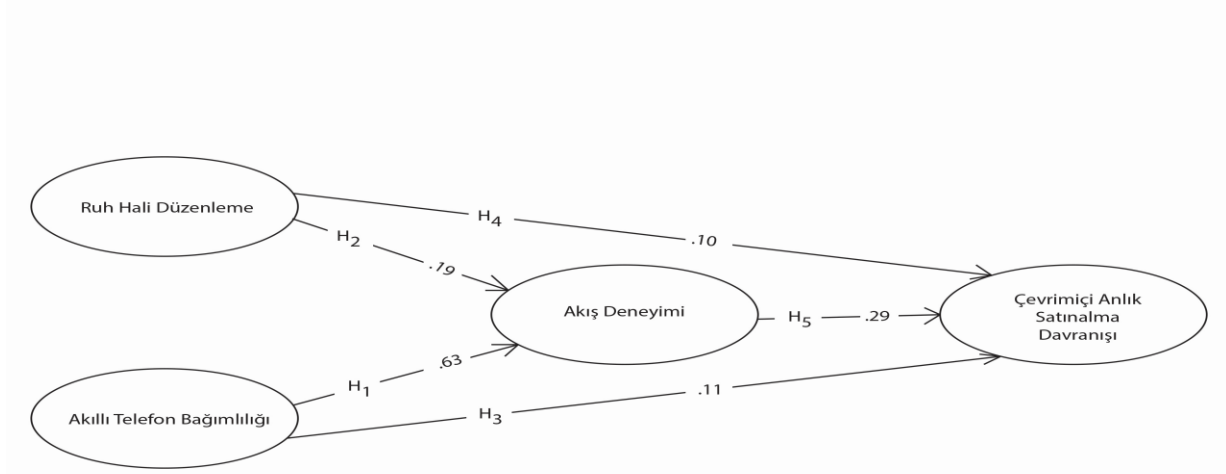
Tablo 7: Dolaylı Etkiler

Dolaylı Etkiler	Std. Reg. Katsayıları (β)	p
Ruh Hali Düzenleme → Akış Deneyimi → Çevrimiçi Anlık Satın Alma Davranışı	,056	**
Akıllı Telefon Bağımlılığı → Akış Deneyimi → Çevrimiçi Anlık Satın Alma Davranışı	,181	**

** P<0,05

Modele ait Squared Multiple Correlations (R²) değeri incelendiğinde; akış deneyiminin %60'nun, çevrimiçi anlık satın almanın %20'sinin açıklandığı tespit edilmiştir.

Şekil 2: Araştırma Modeli

5. Sonuç

Bu çalışma çevrimiçi anlık satın alma davranışında; akıllı telefon bağımlılığının, ruh hali düzenlemenin, akış deneyimi aracılığı ile etkilerini SOR ve Akış teorisi çerçevesinde incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırmanın sonuçlarına göre; akıllı telefon bağımlılığının ve ruh hali düzenlemenin akış deneyimi üzerinde pozitif etkisi olduğu saptanmıştır. Bu sonuç, diğer çalışmalarla benzerlik göstermektedir (Seligman ve Csikszentmihalyi, 2000; Khang vd.,2013; Hernandez vd., 2019). Akıllı telefon bağımlılığının çevrimiçi anlık satın alma davranışı üzerinde doğrudan etkisi bulunmamaktadır. Alan yazın incelemesinde, akıllı telefon bağımlılığının tüketici davranışları üzerinde ki etkisine yönelik sınırlı çalışmalar bulunmaktadır. Gui vd. (2023) akıllı telefon bağımlılığı ve anksiyetenin anlık davranış ve anlık satın alma davranışı üzerinde etkisini incelediği çalışmada akıllı telefon bağımlılığının anlık satın alma davranışı üzerindeki etkisinin anlamlı olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Benzer şekilde Mason vd. (2022) z kuşağı tüketiciler bağlamında akıllı telefon bağımlılığı, ruh hali düzenleme, akış deneyiminin zorunlu satın alma davranışındaki rolüne yönelik çalışmada seri aracılık analizi sonucuna göre akıllı telefon bağımlılığının zorunlu satın alma davranışı üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olmadığı sonucuna varmıştır. Ancak akıllı telefon bağımlılığının akış deneyimi aracılığında zorunlu satın alma davranışı üzerinde etkisi anlamlı bulunmuştur. Bozacı (2020) z kuşağını baz alarak yaptığı çalışmada can sıkıntısının ve akıllı telefon bağımlılığının anlık satın alma davranışı üzerindeki etkisini araştırdığı çalışmada akıllı telefon bağımlılığının anlık satın alma üzerinde direkt etkisinin olmadığı, aracı olduğu taktirde can sıkıntısının anlık satın alma davranışını etkilediği saptanmıştır. Bu doğrultuda yapılan çalışma, diğer çalışmalarla uyumlu sonucu göstermiştir.

Araştırmada kullanılan ruh düzenleme değişkeninin çevrimiçi anlık satın alma davranışı üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olmadığı sonucuna varılmıştır. Mason vd. (2022) çalışmasında bulunan ruh hali düzenleme kavramının çevrimiçi zorunlu satın alma davranışı üzerindeki etki sonucuyla uyumludur. Ayrıca mevcut çalışmada akış deneyiminin, çevrimiçi anlık satın alma davranışını pozitif etkisi saptanmıştır. Akış deneyiminin çevrimiçi anlık satın alma davranışındaki pozitif etkisi yapılan diğer çalışmalarla aynı sonucu vermiştir (Ampadu vd., 2022; Djafarova ve Bowes, 2021; Mason vd., 2022).

Akış Teorisi ve SOR Teorisine dayanan modelde akıllı telefon bağımlılığı ve ruh düzenleme değişkenleri **Uyaran**, akış deneyimi bilişsel (*organizma*), çevrimiçi anlık satın alma davranışı *tepki* olarak değerlendirilmeye alınmıştır. Bu şartlar altında, akıllı telefon bağımlılığı ile ruh düzenleme değişkenlerinin akış deneyimi aracılığı ile çevrimiçi anlık satın alma davranışı üzerindeki etkileri anlamlı bulunmuştur. Akış deneyiminin kısmi aracılık etkisinde, akıllı telefon bağımlılığının β katsayısı .68 oranda artmış olup ruh hali düzenlemenin β katsayısı .043 oranında azalmıştır. Zhu vd., (2020)'nin yaptığı akış deneyiminin çevrimiçi anlık satın alma davranışı üzerindeki yordayıcı etkisinin anlamlı olduğu çalışma ile örtüşmektedir.

Araştırma modelinde kullanılan bağımsız değişkenlerin, akış deneyimini açıklama varyansı (R^2) %60'a tekabül etmektedir. Bu durum çalışmada kullanılan akış teorisini desteklemektedir (Huang,2016). Akıllı telefon bağımlılığı, ruh hali düzenleme ve akış deneyimi değişkenlerinin çevrimiçi anlık satın alma davranışını açıklama oranı ise %20'dir. Araştırmada kullanılan örneklemin demografik özellikleri ele alındığında; anlık satın alma davranışının açıklanma oranının düşüklüğü yaş ortalamasının 36 yaş ve üstü olması sebebiyle olduğu düşünülebilir. Yaş arttıkça düşünmeden yapılan satın alma davranışlarının oranı azalmaktadır (Dhaundiyal ve Coughlan, 2016; Djafarova ve Bowes, 2021). Ayrıca anlık satın alma davranışında, kültürel etkenler (Chen vd.,2021) ve tüketiciler de oluşan dönemsel psikolojiler (pahalılık, devalüasyon vb.) sebep olabilmektedir.

Bu çalışma akademisyenlere, firmalara ve tüketicilere; gelişen teknoloji sebebiyle ortaya çıkan davranış kalıplarının, günlük işlerin, olağan veya olağanüstü olayların kişilerde yarattığı ruh halinin sonuçlarına yönelik bir dizi sonuçlar içermektedir. Pandemi süreci ile birlikte; insanların akıllı telefon kullanımında (Elhai vd., 2020; Serra vd., 2021) ve mobil platformlarındaki alışverişlerde (Chopdar vd., 2022) ciddi artışlar mevcuttur. E-ticaret kapsamında ortaya yeni bir satış pazarı "*mobil ticaret*" (m-ticaret) ortaya çıkmıştır. Firmalar da bu alanda ciddi yatırımlar yapmaktadırlar. Coppola, (2021) yaptığı çalışmada kişilerin akıllı telefonlar aracılığı ile web sitelerine girişi %65 ve ziyaretlerinin alışverişle sonuçlanma oranı ise %46'dır. Ayrıca alan yazın incelemesinde, akıllı telefon bağımlılığı genel olarak problemli internet kullanımı (Choi vd., 2015) ve akademik başarı (Hawi ve Samaha, 2016; Raza vd., 2020) gibi konularla daha çok ilişkilendirilmiştir. Yapılan çalışmanın birincil önceliği, kişilerde akıllı telefon bağımlılığının yaratabileceği başka sonuçları keşfetmeye dairdir. Akıllı telefon bağımlılığı davranışsal bir bağımlılığı temsil edip hem de dürtüsellikle ilişkilendirilmektedir. Yapılan araştırma ışığında çevrimiçi anlık satın alma davranışında, akıllı telefon bağımlılığının ve ruh hali düzenlemenin tek başına yeterli olmadığı kişiyi akış deneyimine sokabilme etkisine bağlı olduğu ortaya çıkmıştır. Dhir vd. (2020) tüketicilerin mobil satış platformunda harcama yapması için kullanılan uygulamalarda etkileşim ve oyunlaştırılma stratejilerini savunmaktadır. Bu bağlamda dürtüsel eğilime yatkın olan kişiler pazarlama uyarılarına daha fazla maruz kalmaktadır. Bu da firmaların, satış hedeflerine ve hedefledikleri kitlelerine her an ulaşma şansını ortaya çıkarmaktadır. Tüketiciler tarafından bakıldığında, dürtüsel eğilimleri sebebiyle mali açıdan zorlanma, gereksiz harcama yapma ve sonucunda pişmanlık yaşamalarına sebep olabilmektedir (Chen, Ku ve Yeh, 2019; Dhandra, 2020).

Bu çalışmanın kısıtları kapsamında; ilk önce verilerin anlık olarak toplanmış olması ve deneklere kolayda örnekleme yöntemi ile ulaşılmış olması söylenebilir. Ayrıca çalışmada demografik özellikler baz alınarak çalışma yapılmamıştır. Gelecek çalışmalarda; kuşaklar arası (X-Y kuşağı gibi) ve demografik özelliklere göre kıyaslama, akıllı telefon bağımlılığının derecelendirilerek (çok, orta, az) tüketici davranışlarına etkisi değerlendirmeye alınabilir. Ek olarak tüketici davranışlarında, akıllı telefon bağımlılığı sonucu ile oluşabilecek duyguların (pişmanlık, kaygı gibi) araştırılması yeni bakış açılarına katkı sağlayabilir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Yazarların Katkıları/Authors Contributions

Çalışmanın Tasarlanması: Yazar-1 (%40), Yazar-2 (%30), Yazar-3 (%30)

Conceiving the Study: Author-1 (%40), Author-2 (%30), Author-3 (%30)

Veri Toplanması: Yazar-1 (%100), Yazar-2 (%0), Yazar-3 (%0)

Data Collection: Author-1 (%100), Author-2 (%0), Author-3 (%0)

Veri Analizi: Yazar-1 (%80), Yazar-2 (%10), Yazar-3 (%10)

Data Analysis: A Author-1 (%80), Author-2 (%10), Author-3 (%10)

Makalenin Yazımı: Yazar-1 (%60), Yazar-2 (%30), Yazar-3 (%10)

Writing Up: Author-1 (%60), Author-2 (%30), Author-3 (%10)

Makale Gönderimi ve Revizyonu: Yazar-1 (%60), Yazar-2 (%25), Yazar-3 (%15)

Submission and Revision: Author-1 (%60), Author-2 (%25), Author-3 (%15)

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Bu makale, Creative Commons Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Kaynaklar

- Altunışık, R., Coşkun, R., Bayraktaroğlu, S. ve Yıldırım, E. (2012). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*. (7.Baskı). Adapazarı: Sakarya Yayıncılık.
- Ameen, N., ve Anand, A. (2020). Generation Z in the United Arab Emirates: A smart-tech-driven iGeneration. *In the New Generation Z in Asia Dynamic, Differences, Digitalisation*, s.181-192.
- Ampadu, S., Jiang, Y., Debrah, E., Antwi, C. O., Amankwa, E., Gyamfi, S. A. ve Amoako, R. (2022). Online personalized recommended product quality and e-impulse buying: A conditional mediation analysis. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 64, s.102789.
- Bandyopadhyay, N., Sivakumaran, B., Patro, S., ve Kumar, R. S. (2021). Immediate or delayed! Whether various types of consumer sales promotions drive impulse buying? An empirical investigation. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 61, s.102532.
- Bartlett, J. E., Kotrlik, J. W., ve Higgins, C. C. (2001). Organizational research: Determining appropriate sample size in survey research. *Information Technology, Learning, and Performance Journal*, 19(1), s.43-50.
- Beatty, S. E., ve Ferrell, M. E. (1998). Impulse buying: Modeling its precursors. *Journal of Retailing*, 74(2), s.169-191.
- Bozaci, I. (2020). The effect of boredom proneness on smartphone addiction and impulse purchasing: A field study with young consumers in Turkey. *The Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 7(7), s.509-517.
- Caplan, S. E. (2010). Theory and measurement of generalized problematic Internet use: A two-step approach. *Computers in Human Behavior*, 26(5), s.1089-1097.
- Chan, T. K., Cheung, C. M., ve Lee, Z. W. (2017). The state of online impulse-buying research: A literature analysis. *Information and Management*, 54(2), s.204-217.
- Chen, H., Wigand, R. T., ve Nilan, M. S. (1999). Optimal experience of web activities. *Computers in Human Behavior*, 15(5), 585-608.

- Chen, C., Zhang, K. Z., Gong, X., Zhao, S. J., Lee, M. K., ve Liang, L. (2017). Understanding compulsive smartphone use: An empirical test of a flow-based model. *International Journal of Information Management*, 37(5), s.438-454.
- Chen, C. C., ve Yao, J. Y. (2018). What drives impulse buying behaviors in a mobile auction? The perspective of the Stimulus-Organism-Response model. *Telematics and Informatics*, 35(5), s.1249-1262.
- Chen, C. D., Ku, E. C., ve Yeh, C. C. (2019). Increasing rates of impulsive online shopping on tourism websites. *Internet Research*, 29(4), s.900-920.
- Chen, T. Y., Yeh, T. L., ve Lee, F. Y. (2021). The impact of Internet celebrity characteristics on followers' impulse purchase behavior: the mediation of attachment and parasocial interaction. *Journal of Research in Interactive Marketing*, 15(3), s.483-501.
- Chopdar, P. K., ve Balakrishnan, J. (2020). Consumers response towards mobile commerce applications: SOR approach. *International Journal of Information Management*, 53, s.102106.
- Chopdar, P. K., Paul, J., Korfiatis, N., ve Lytras, M. D. (2022). Examining the role of consumer impulsiveness in multiple app usage behavior among mobile shoppers. *Journal of Business Research*, 140, s.657-669.
- Chiu, W., Oh, G. E., ve Cho, H. (2022). Impact of COVID-19 on consumers' impulse buying behavior of fitness products: A moderated mediation model. *Journal of Consumer Behaviour*, 21(2), s.245-258.
- Choi, S. W., Kim, D. J., Choi, J. S., Ahn, H., Choi, E. J., Song, W. Y. ve Youn, H. (2015). Comparison of risk and protective factors associated with smartphone addiction and Internet addiction. *Journal of Behavioral Addictions*, 4(4), s.308-314.
- Chun, H., Lee, H., ve Kim, D. (2012). The integrated model of smartphone adoption: Hedonic and utilitarian value perceptions of smartphones among Korean college students. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 15(9), s.473-479.
- Csikszentmihalyi, M. (1975). *Beyond Boredom and Anxiety*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Csikszentmihalyi, M. (1988). The flow experience and its significance for human psychology. *Optimal experience: Psychological Studies of Flow in Consciousness*, 2, s.15-35.
- Csikszentmihalyi, M. (1990). *Flow: The Psychology of Optimal Experience*. New York : Harper ve Row.
- Csikszentmihalyi, M., ve Asakawa, K. (2016). Universal and cultural dimensions of optimal experiences. *Japanese Psychological Research*, 58(1), s.4-13.
- Coppola, D. (2021). E-commerce worldwide-Statistics ve Facts. Statista. <https://www.statista.com/topics/871/online-shopping/>
- Dhandra, T. K. (2020). Does self-esteem matter? A framework depicting role of self-esteem between dispositional mindfulness and impulsive buying. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 55, s.102135.
- Dhaundiyal, M., ve Coughlan, J. (2016). Investigating the effects of shyness and sociability on customer impulse buying tendencies: the moderating effect of age and gender. *International Journal of Retail and Distribution Management*, 44(9), s.923-939.
- Dhir, A., Kaur, P., ve Rajala, R. (2020). Continued use of mobile instant messaging apps: A new perspective on theories of consumption, flow, and planned behavior. *Social Science Computer Review*, 38(2), s.147-169.
- Djafarova, E., ve Bowes, T. (2021). 'Instagram made me buy it': Generation Z impulse purchases in fashion industry. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 59, s.102345
- Dittmar, H., Beattie, J., ve Friese, S. (1996). Objects, decision considerations and self-image in men's and women's impulse purchases. *Acta psychologica*, 93(1-3), s.187-206.

- Elhai, J. D., Levine, J. C., ve Hall, B. J. (2019). The relationship between anxiety symptom severity and problematic smartphone use: A review of the literature and conceptual frameworks. *Journal of Anxiety Disorders*, 62, s.45-52.
- Elhai, J. D., Gallinari, E. F., Rozgonjuk, D., ve Yang, H. (2020). Depression, anxiety and fear of missing out as correlates of social, non-social and problematic smartphone use. *Addictive Behaviors*, 105, s.106335.
- Ettis, S. A. (2017). Examining the relationships between online store atmospheric color, flow experience and consumer behavior. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 37, s.43-55.
- Fidan, H. (2016). Mobil bağımlılık ölçeği'nin geliştirilmesi ve geçerliliği: Bileşenler modeli yaklaşımı. *Addicta: The Turkish Journal on Addictions*, 3(3), s.433-469.
- Fornell, C., ve Larcker, D. F. (1981). Structural equation models with unobservable variables and measurement error: Algebra and statistics. *Journal of Marketing Research*, 18(3), s. 382-388.
- Gao, L., ve Bai, X. (2014). An empirical study on continuance intention of mobile social networking services: Integrating the IS success model, network externalities and flow theory. *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics*, 26(2), s.168-189.
- Ghani, J. A., ve Deshpande, S. P. (1994). Task characteristics and the experience of optimal flow in human – computer interaction. *The Journal of Psychology*, 128(4), s.381-391.
- Gui, D. Y., Dai, Y., Zheng, Z., ve Liu, S. (2023). Losing control without your smartphone: Anxiety affects the dynamic choice process of impulsive decision-making and purchase. *Frontiers in Neuroscience*, 17, s.998017.
- Gupta, R., Nair, K., ve Radhakrishnan, L. (2021). Impact of COVID-19 crisis on stocking and impulse buying behaviour of consumers. *International Journal of Social Economics*, 48(12), s.1794-1809.
- Hair, J., Black, W.C., Babin, B. J., ve Anderson, R.E. (2010). *Multivariate Data Analysis* (7th Edition). NJ: Prentice-Hall Publication.
- Harun, A., Soon, L. T., Kassim, A. W. M., ve Sulong, R. S. (2015). Smartphone dependency and its impact on purchase behavior. *Asian Social Science*, 11(26), s.196.
- Hashmi, H. B. A., Shu, C., ve Haider, S. W. (2020). Moderating effect of hedonism on store environment-impulse buying nexus. *International Journal of Retail and Distribution Management*, 48(5), s.465-483.
- Hawi, N. S., ve Samaha, M. (2016). To excel or not to excel: Strong evidence on the adverse effect of smartphone addiction on academic performance. *Computers and Education*, 98, s.81-89.
- Hernández-Neuta, I., Neumann, F., Brightmeyer, J., Ba Tis, T., Madaboosi, N., Wei, Q., ve Nilsson, M. (2019). Smartphone-based clinical diagnostics: towards democratization of evidence-based health care. *Journal of Internal Medicine*, 285(1), s.19-39.
- Hew, J. J., Leong, L. Y., Tan, G. W. H., Lee, V. H., ve Ooi, K. B. (2018). Mobile social tourism shopping: A dual-stage analysis of a multi-mediation model. *Tourism Management*, 66, s.121-139.
- Hoffman, D. L., ve Novak, T. P. (2009). Flow online: lessons learned and future prospects. *Journal of Interactive Marketing*, 23(1), s.23-34.
- Hu, E., Stavropoulos, V., Anderson, A., Scerri, M., ve Collard, J. (2019). Internet gaming disorder: Feeling the flow of social games. *Addictive Behaviors Reports*, 9, s.100140.
- Islam, T., Pitafi, A. H., Akhtar, N., ve Xiaobei, L. (2021). Determinants of purchase luxury counterfeit products in social commerce: the mediating role of compulsive internet use. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 62, s.102596.

- Jo, H. S., Na, E., ve Kim, D. J. (2018). The relationship between smartphone addiction predisposition and impulsivity among Korean smartphone users. *Addiction Research ve Theory*, 26(1), s.77-84.
- Kaur, S. (2020). Internet gaming addiction: a gender-based study of Indian adolescents. *International Journal of Indian Psychology*, 8(2), s.49-52.
- Khang, H., Kim, J. K., ve Kim, Y. (2013). Self-traits and motivations as antecedents of digital media flow and addiction: The Internet, mobile phones, and video games. *Computers in Human Behavior*, 29(6), s.2416-2424.
- Kraiger, K., Billings, R. S., ve Isen, A. M. (1989). The influence of positive affective states on task perceptions and satisfaction. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 44(1), s.12-25.
- Kim, Y. J., ve Han, J. (2014). Why smartphone advertising attracts customers: A model of Web advertising, flow, and personalization. *Computers in Human Behavior*, 33, s.256-269.
- Konok, V., Gigler, D., Bereczky, B. M., ve Miklósi, Á. (2016). Humans' attachment to their mobile phones and its relationship with interpersonal attachment style. *Computers in Human Behavior*, 61, s.537-547.
- Koufaris, M. (2002). Applying the technology acceptance model and flow theory to online consumer behavior. *Information Systems Research*, 13(2), s.205-223.
- Kuyucu, M. (2017). Gençlerde akıllı telefon kullanımı ve akıllı telefon bağımlılığı sorunsalı: Akıllı telefon (kolik) üniversite gençliği. *Global Media Journal TR Edition*, 7(14), s.328-359.
- Larsen, R. J. (2000). Toward a science of mood regulation. *Psychological Inquiry*, 11(3), s.129-141.
- Lee, S., ve Jeong, M. (2012). Effects of e-servicescape on consumers' flow experiences. *Journal of Hospitality and Tourism Technology*, 3(1), s.47-59.
- Lee, S. G., ve Shin, Y. H. (2016). Effects of self-directed feedback practice using smartphone videos on basic nursing skills, confidence in performance and learning satisfaction. *Journal of Korean Academy of Nursing*, 46(2), s.283-292.
- Lee, Y. J., Ha, S., ve Johnson, Z. (2019). Antecedents and consequences of flow state in e-commerce. *Journal of Consumer Marketing*, 36(2), s.264-275.
- Li, D., ve Browne, G. J. (2006). The role of need for cognition and mood in online flow experience. *Journal of Computer Information Systems*, 46(3), s.11-17.
- Lian, L., You, X., Huang, J., ve Yang, R. (2016). Who overuses Smartphones? Roles of virtues and parenting style in Smartphone addiction among Chinese college students. *Computer Human Behavior*, 65, s. 92-99.
- Lin, Y. H., Lin, Y. C., Lee, Y. H., Lin, P. H., Lin, S. H., Chang, L. R., ve Kuo, T. B. (2015). Time distortion associated with smartphone addiction: Identifying smartphone addiction via a mobile application (App). *Journal of Psychiatric Research*, 65, s.139-145. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2016.08.027>.
- Liu, H., Chu, H., Huang, Q., ve Chen, X. (2016). Enhancing the flow experience of consumers in China through interpersonal interaction in social commerce. *Computers in Human Behavior*, 58, s.306-314.
- Mason, M. C., Zamparo, G., Marini, A., ve Ameen, N. (2022). Glued to your phone? Generation Z's smartphone addiction and online compulsive buying. *Computers in Human Behavior*, 136, s.107404.
- Mick, D. G., ve DeMoss, M. (1990). Self-gifts: Phenomenological insights from four contexts. *Journal of Consumer Research*, 17(3), s.322-332.
- Mishra, P., ve Datta, B. (2011). Perpetual asset management of customer-based brand equity-The PAM evaluator. *Current Research Journal of Social Sciences*, 3(1), s.34-43.
- Morris, W. N. (1992). *A Functional Analysis of The Role of Mood in Affective Systems*.

- Naeem, M. (2021). Understanding the customer psychology of impulse buying during COVID-19 pandemic: implications for retailers. *International Journal of Retail and Distribution Management*, 49(3), s.377-393.
- Nakamura, J., ve Csikszentmihalyi, M. (2002). The concept of flow. *Handbook of Positive Psychology*, 89, s.105.
- Nanda, A. P., ve Banerjee, R. (2021). Consumer's subjective financial well-being: A systematic review and research agenda. *International Journal of Consumer Studies*, 45(4), s.750-776.
- Noe, L.D. Turner, D.E.J. Linden, S.M. Allen, B. ve Winkens, R.M. (2019). Whitaker, Identifying indicators of smartphone addiction through user-app interaction. *Technology in Society* 62, s.56-65, <https://doi.org/10.1016/j.chb.2019.04.023>.
- Novak, T. P., Hoffman, D. L., ve Duhachek, A. (2003). The influence of goal-directed and experiential activities on online flow experiences. *Journal of Consumer Psychology*, 13(1-2), s.3-16.
- Noyan, C. O., Darcin, A. E., Nurmedov, S., Yilmaz, O., ve Dilbaz, N. (2015). Validity and reliability of the Turkish version of the Smartphone Addiction Scale-Short version among university students/Akıllı Telefon Bağımlılığı Olceginin Kısa Formunun universite ogrencilerinde Turkce gecerlilik ve guvenilirlik calismasi. *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, 16(S1), s.73-82.
- Olivencia-Carrión, M. A., Ramírez-Uclés, I., Holgado-Tello, P., ve López-Torrecillas, F. (2018). Validation of a Spanish questionnaire on mobile phone abuse. *Frontiers in Psychology*, 9, s.621.
- Otsuka, Y., Kaneita, Y., Itani, O., ve Matsumoto, Y. (2023). The Japanese youth version of the smartphone addiction scale Among the youth in Japan: Reliability and validity assessment. *International Journal of Mental Health and Addiction*, 21(1), s.292-307.
- Patwardhan, P., ve Yang, J. (2003). Internet dependency relations and online consumer behavior: A media system dependency theory perspective on why people shop, chat, and read news online. *Journal of Interactive Advertising*, 3(2), s.57-69. <http://dx.doi.org/10.1080/15252019.2003.10722074>.
- Raza, S. A., Yousufi, S. Q., Rafi, S. T., ve Javaid, S. T. (2020). Impact of smartphone addiction on students' academic achievement in higher education institute of Pakistan. *Journal of Education and Social Sciences*, 8(1), s.1-14.
- Rook, D. W., ve Fisher, R. J. (1995). Normative influences on impulsive buying behavior. *Journal of Consumer Research*, 22(3), s.305-313.
- Sarıkaya, N., (2015). *Hizmet Sunumunda Hizmet Sunumu ve Servicescape*. Hizmet Pazarlaması ve Stratejileri. s.179-211.
- Schermelleh-Engel, K., Moosbrugger, H., ve Müller, H. (2003). Evaluating the fit of structural equation models: Tests of significance and descriptive goodness-of-fit measures. *Methods of Psychological Research Online*, 8(2), s.23-74.
- Seligman, M. E. P., ve Csikszentmihalyi, M. (2000). Positive psychology: An introduction. *American Psychologist*, 55(1), s.5-14. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.55.1.5>
- Serra, G., Lo Scalzo, L., Giuffrè, M., Ferrara, P., ve Corsello, G. (2021). Smartphone use and addiction during the coronavirus disease 2019 (COVID-19) pandemic: cohort study on 184 Italian children and adolescents. *Italian Journal of Pediatrics*, 47(1), s.1-10.
- Teng, C. I., Huang, L. S., Jeng, S. P., Chou, Y. J., ve Hu, H. H. (2012). Who may be loyal? Personality, flow experience and customer e-loyalty. *International Journal of Electronic Customer Relationship Management*, 6(1), s.20-47.
- Tian, K., ve Belk, R. W. (2005). Extended self and possessions in the workplace. *Journal of Consumer Research*, 32(2), s.297-310.

- Turel, O., Serenko, A., ve Giles, P. (2011). Integrating technology addiction and use: An empirical investigation of online auction users. *MIS quarterly*, s.1043-1061.
- Vázquez-Patiño, A., Camposano, L., Mendoza, D., ve Samaniego, E. (2020). A causal flow approach for the evaluation of global climate models. *International Journal of Climatology*, 40(10), 4497-4517.
- Verhagen, T., ve Van Dolen, W. (2011). The influence of online store beliefs on consumer online impulse buying: A model and empirical application. *Information and Management*, 48(8), s.320-327.
- Verplanken, B., ve Sato, A. (2011). The psychology of impulse buying: An integrative self-regulation approach. *Journal of Consumer Policy*, 34, s.197-210.
- Vonkeman, C., Verhagen, T., ve Van Dolen, W. (2017). Role of local presence in online impulse buying. *Information and Management*, 54(8), s.1038-1048.
- Yi, S., ve Jai, T. (2020). Impacts of consumers' beliefs, desires and emotions on their impulse buying behavior: application of an integrated model of belief-desire theory of emotion. *Journal of Hospitality Marketing and Management*, 29(6), s.662-681.
- Wang, Z., Yang, X., ve Zhang, X. (2020). Relationships among boredom proneness, sensation seeking and smartphone addiction among Chinese college students: Mediating roles of pastime, flow experience and self-regulation. *Technology in Society*, 62, s.101319.
- Wu, Y., Xin, L., Li, D., Yu, J., ve Guo, J. (2021). How does scarcity promotion lead to impulse purchase in the online market? A field experiment. *Information and Management*, 58(1), s.103283.
- Zafar, A. U., Qiu, J., Shahzad, M., Shen, J., Bhutto, T. A., ve Irfan, M. (2021). Impulse buying in social commerce: bundle offer, top reviews, and emotional intelligence. *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics*, 33(4), s.945-973.
- Zhang, M. X., ve Wu, A. M. (2020). Effects of smartphone addiction on sleep quality among Chinese university students: The mediating role of self-regulation and bedtime procrastination. *Addictive Behaviors*, 111, s.106552.
- Zhang, W., Leng, X., ve Liu, S. (2020). Research on mobile impulse purchase intention in the perspective of system users during COVID-19. *Personal and Ubiquitous Computing*, s.1-9.
- Zheng, X., Men, J., Yang, F., ve Gong, X. (2019). Understanding impulse buying in mobile commerce: An investigation into hedonic and utilitarian browsing. *International Journal of Information Management*, 48, s.151-16.
- Zhu, W., Yan, R., ve Ding, Z. (2020). Analysing impulse purchasing in cross-border electronic commerce. *Industrial Management and Data Systems*, 120(10), s.1959-1974.